



**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI**

TURKIYA RESPUBLIKASI KASTAMONU UNIVERSITETI

**KAMOLIDDIN BEHZOD NOMIDAGI MILLIY RASSOMLIK VA
DIZAYN INSTITUTI**

**O'ZBEKISTON-TURKIYA MUNOSABATLARI TARIX
KO'ZGUSIDA (QADIMGI DAVR, O'RTA ASRLAR VA
HOZIRGI ZAMON)**

**Xalqaro konferensiyasi materiallari
Materials of International Conference
Uluslararası Konferansın Materyaller**

TOSHKENT-2021

Mas'ul muharrirlar

Xurshida Yunusova
Dilafro‘z QURBONOVA
Mexmet Serxat Yilmaz
Namiq Musali

Tuzuvchi

Zuxra ZAYNUTDINOVA
“San’at tarixi va nazariyasi” kafedrası o’qituvchisi

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI

- 5
1. **Ahmet Şimşek.** Cumhuriyet devri tarih ders kitaplarında Emir Timur imajı
 2. **Zamira Ishanhodjayeva.** 1920 – 1930 yillarda O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
 3. **Nargiz Aliyeva.** Azerbaycanda Türk-İslam kültürünün öğrenilmesi tarihine dair
 4. **Жаннат Исмаилова.** Туркий халқларнинг хунармандчилиқ уюшмалари тарихидан.
 5. **Mübariz Ağalarlı.** Şah I Tahmasb’ın hakimiyeti döneminde Safevi-Şeybani ilişkileri
 6. **Дилафрўз Қурбонова.** Бухородаги Хожа Баҳоуддин Нақшбандий ва Туркиядаги Шайх Шайбон Валий музей мажмуаларининг ўзига хослиги
 7. **Ahmet TAŞĞIN.** TİMUR VE RUM DİYARI ŞEYHLERİNDEN OTMAN BABA VE ŞEYH BEDREDDİN
 8. **Mehmet Serhat Yılmaz.** ÖZBEKİSTAN HAKKINDA TÜRKİYE’DE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR ÜZERİNE BİR İNCELEME (1993-2019)
 9. **Ирода Шамсиева.** РАҚАМЛИ ТУРКИЯ @ РАҚАМЛИ ЎЗБЕКИСТОН: ШАРҲ ВА ТАҲЛИЛ
 10. **Mehmet Şahingöz; MirzahanEgamberdiyev.** TÜRKİSTAN TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK "TÜRKİSTANSKİYE VEDOMOSTİ" VE TÜRKİSTAN VİLAYETİNİN GAZETİ”
 11. **Nazlı Rânâ GÜREL.** ÖZBEK YAZARI ADİL YAKUBOV’UN TÜRKİYE’DE YAYIMLANAN ROMANLARINDA TÜRK-İSLÂM

DÜNYASININ DÖRT ÂLİMİ: ULUĞBEY, ALİ KUŞÇU, BİRÜNİ VE İBN-İ SİNA

11. **Selahattin KAYMAKCI.** TÜRKİYE’DE OKUTULANORTAÖĞRETİM TARİH DERS KİTAPLARINDA ÖZBEKİSTANLI BİLGİNLER

12. **Yusuf SARINAY.** TÜRKİSTANLI HACILARIN İSTANBUL YOLCULUĞU YAHUT “ZİYÂRET-İ MAKÂM-I HALÎFE”

13. **Aygün Bağrılı.** BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE AZERBAYCAN VE ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ EDEBİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

14. **Zeki GÜREL.** TÜRKİYE’DE MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ÖZBEKLERİN MİLLÎ ŞAİRİ ÇOLPAN’IN ŞİİRLERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKÇE

15. **Салимахон Рустамий.** МАҲМУД КОШҒАРИЙ ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ ФОНЕТИК, ГРАФИК ВА МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

16. **Fırat YALDIZ.** TÜRKİYE-ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİNDE KURUMLARIN VE KURUMSALLAŞMANIN ROLÜ

17. **Ercan ÇELEBİ.** ÖZBEKİSTAN’DA SOVET RUS KONTROL VASİTALARININ ANA HATLARI

18. **Cevdet Yakupoğlu; Namiq Musalı.** CANDAROĞLU İSFENDİYÂR BEY İLE TİMURLU HÜKÜMDARI MÎRZÂ ŞÂHRUH ARASINDAKİ MÜNASEBETLERE DAİR BAZI DEĞERLENDİRMELER

19. **Mehmet Öz.** OSMANLI TARİH KAYNAKLARINDA TİMUR VE TİMURLULAR (XV-XVII. YÜZYILLAR)

20. **Lütviye Asgerzade.** ANKARA SAVAŞI EDEBİYATDA

21. **Mendigul S. NOGAYBAYEVA; Almas TOXANBAYEV.** KONARGÖÇERLERİN MİTOLOJİSİNDE YÖNETİCİ (HÜKÜMDAR) TİPİ
22. **Namiq MUSALI.** Timurlu Kaynakların Türkiye’de İncelenmesi, Çevirisi ve Yayınlanması Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler
23. **Ozodbek KARAMATOV; SerkanDİLEK.** TÜRK KONSEYİ: EKONOMİK İLŞKİLER VE ENTEGRASYON PERSPEKTİFLERİ
24. **Ozodbek KARAMATOV; Rabia AMINI.** TÜRKİYE’DE GÖÇÜN İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ
25. **Калимаш Бегалинова.** ВКЛАД ХОДЖА АХМЕТА ЯСАВИ В ДУХОВНУЮ КУЛЬТУРУ ТЮРКСКОГО НАРОДА
26. **Ercan ÇELEBİ.** TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELESİ: SOVET TARİH GÖRÜŞÜ BAKIMINDAN BİR DEĞERLENDİRME
27. **Рахбар Холиқова.** ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИНИНГ УСМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН
28. **У.Х.ҚОРАБОЕВ; Н.Б.САДИКОВА.** ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОСЛАРИНИНГ ХАЛҚОРА ЭЪТИТОФИ
29. **Шукур Аскарлов.** КОРНИ ТЮРКСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ И ДВОРЕЦ ТОПКАПИ
30. **Юлдуз Эргашева.** ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ҲАМКОРЛИГИНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИДАН
31. **Қахрамон Ражабов.** XX АСР БОШЛАРИ ҲАМДА КОММУНИСТИК МАФКУРА ҲУҚУҚСОНЛИГИ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАР
32. **Ҳайитов Шодмон.** ИСТАНБУЛ (ТУРКИЯ)ДАГИ «ТУРКИСТОН ЖАМИЯТИ» («TÜRKİSTON DERNEGI»)НИНГ ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА.

33. **Равшан Фатхуллаев.** ТУРЕЦКАЯ РУКОПИСНАЯ МИНИАТЮРА: ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ
34. **Р.Х.Муртазаева.** К вопросу об узбекско-турецких экономических отношениях на новом этапе развития Узбекистана
35. **О.П. Кобзева; Р.Б.Сиддиков.** Сотрудничество Узбекистана и Турции в сфере туризма на современном этапе
36. **Шахло Абдуллаева.** СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ПРИОРИТЕТНЫХ ЗАДАЧ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
37. **Камол Рахмонов.** ЖАҲОН ТАРИХИ ДАРСЛАРИДА ТУРКИЯ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИ ВА МУСТАФО КАМОЛ ШАХСИЯТИНИ ҚЎШИМЧА МАТЕРИАЛЛАР АСОСИДА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ
38. **Ражаб Қиличев.** ТУРК ҲОҚОНЛИГИДА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК
39. **Муродулла Мирзаев.** ТУРКИЯ ВА ЎЗБЕКИСТОН: ТАЪЛИМ ҲАМКОРЛИГИ, МУАММОЛАР, ЕЧИМЛАР
40. **Фарида Максумова.** Стилевые особенности декоративно-прикладное искусство Турции.
41. **Дилзода Алимкулова; Аъло Исакова.** ЎЗБЕК ХАЛҚ АМАЛИЙ САНЪАТИ НАМУНАЛАРИДА ТУРК МОТИВЛАРИ
42. **Мухамедова Муниса.** ТУРКИЯ ТАСВИРИЙ САНЪАТИ НОМОЁНДАЛАРИНИНГ ЎЗБЕК РАССОМЛАРИ ИЖОДИДАГИ ИНТЕГРАЦИЯСИ
43. **Нигорахон Култашева.** ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ ВА МАВЛОНО МУЗЕЙИ – МАДАНИЯТЛАРНИ БОҒЛОВЧИ КЎПРИК
44. **Баходиржон Ғаниев; Пулатов Қувончбек.** МОВАРОУННАХРДА ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УСМОНИЙЛАР ДИНИЙ ҚАРАШЛАРИГА ТАЪСИРИ

45. **Б. Усмонов.** ИСМОИЛ АКАНИНГ “ТЕМУР ВА ДАВЛАТИ” АСАРИДА ФАРҒОНА ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ
46. **Сухроб Курбанов.** XX АСР ОХИРИ XXI АСР БОШИ ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ ТАЪЛИМИ
47. **Равшан Турсунов.** ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТУРКИЯ БИЛАН ЎЗАРО АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИДАН
48. **Murtaza RAZIKBERDIYEV.** BUXORO SHAXRINING YER – MAYDONINING VIII – XIV ASRLARDAGI RUS OLIMLARI TOMONIDAN QILINGAN RIVOJLANISH XARITASI HAQIDA AYRIM MA'LUMOT VA MULOHAZALAR.
49. **Б.Б. Хайназаров.** Усманийлар империясининг пойтахти – Истамбул шаҳрининг маданий ҳаётда тутган ўрни
50. **Нодиржон Абдулаҳатов.** ҲОЖИ ЙЎЛДОШ МАРҒИЛОНИЙ
51. **Д. Жамолова.** БУХОРО-ТУРКИЯ: МАОРИФ СОҲАСИДАГИ АЛОҚАЛАР (1920-1924 ЙИЛЛАР)
51. **Э.Г.Раджапов.** ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА МИЛЛИЙ ҚЎШИН ШАКЛЛАНТИРИШДА ТУРК ҲАРБИЙ МУТАХАССИСЛАРИНИНГ ИШТИРОКИ
52. **Зиёвуддин Жўраев.** САЛЖУҚИЙ ТУРК СУЛТОНЛАРИНИНГ САЛТАНАТ ТЕПАСИГА ЧИҚИШИ ВА БОШ ВАЗИР АБУЛҲАСАН МОВАРДИЙНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ (XI АСР)
53. **Тўлқинжон Холияров.** ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР
54. **Xurshida Hayitboboyeva.** Turk osmonlolaguli

55. **Зухра Зайнутдинова.** Турк ва ўзбек халқи тасвирий санъатнинг Ғарб шаклларини ўзлаштиришида миллий ўзига хосликнинг намоён бўлиш жараёни
56. **Maftuna Xasanova.** O'RTA OSIYOVA QADIMIY TURKIYLARDA MASJID GUMBAZLARI PAYDO BO'LISHI VASHAKLLANISHI.
57. **С.Б.Юлдашев.** ФАРҒОНАДА СОМОНИЙЛАР ҲОКИМИЯТИ ТИКЛАНИШИДА САЛЖУҚИЙЛАРНИНГ ЁРДАМИДА ТЎҒРИСИДА
58. **M.F. Sultanova.** BIZNES MARKAZLARI QURILISHIDA RIVOJLANISH XRONOLOGIYASI
59. **Almas Toxanbayev.** Türklerde Hanlık Yönetimin Meseleleri ve Sembolleri
60. **Нигора Абдуллаева.** «СамАвто» Ўзбекистон-Туркия қўшма корхонасининг барпо этилиши тарихидан
61. **ОТАБЕК АЛИМАРДОНОВ.** НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ
62. **Феруза Амонова.** XIX АСРНИНГ II ЯРМИ - XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ВА УСМОНЛИ ТУРК СУЛТОНЛИГИ ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАР
63. **Мухтаров Бекзодбек.** “АЛ-ФИҚҲ АН-НОФЕЪ” АСАРИНИНГ ТУРКИЯДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ
64. **Гуландом Юлдашева.** ТЕМУРИЙЛАР ВА УСМОНЛИЛАР ДАВРИДАГИ ВАҚФ ЖАМҒАРМАЛАРИ
65. **Yakubcan Muhammedov.** Köktürk Kağanlığı Döneminde Çaç (Taşkent)
66. **Исмат Наимов.** АБДУРАФ ФИТРАТНИНГ ИСЛОҲОТЧИЛИК ҒОЯЛАРИГА ТУРКИЯГА АМАЛГА ОШИРГАН САФАРИНИНГ ТАЪСИРИ

67. **Қодиров Давронбек.** АҲЛУ СУННА УЛАМОЛАРИ ВА МАЗҲАБ АСОСЧИЛАРИНИНГ ТАСАВВУҒГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ
68. **Абдували Йўлдашев.** ТУРКИЯДА ТАҲСИЛ ОЛГАН ТАЛАБАНИНГ ТУРКИСТОН МАТБУОТИГА ДОИР МАКТУБИ
69. **Маматова Махфуза.** ТУРЕЦКАЯ КУЛЬТУРА ЧАЯПИТИЯ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ)
70. **Шаходат Охунжонова.** ТОШКЕНТ САВДОГАРЛАРИНИНГ ТУРКИЯ БОЗОРЛАРИДАГИ ХАРИД ХОТИРАЛАРИ
71. **Бобир Имамов.** ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ЎРТАСИДА МАДАНИЯТ ҲАМДА САНЪАТ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ЁРҚИН САҲИФАЛАРИ
72. **Нодира Разикбаева.** КИТОБ РЕСТАВРАЦИЯСИ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК НАТИЖАЛАРИ
73. **Ҳилола Ғуломова.** АФЗАЛИЙНИНГ ТУРКИЙ НАЗМДА БИТИЛГАН АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ
74. **Nigora Tuxtabekova.** Turkiston o'lkasida mustamlaka ma'muriy boshqaruv tiziminig joriy etilishi
75. **Давронбек Шукуров.** Ўзбекистон Республикаси ва Туркия Республикаси ўртасидаги маданият ва санъат соҳаларини ривожлантиришдаги ҳамкорлик алоқалар
76. **Раҳим Мамадалиев.** ИСМОИЛ АКА – ТЕМУРШУНОС ОЛИМ

Кириш сўзи

Xalqlarimiz ko‘p asrlik tarixi, tili, dini, qadriyatlari va mushtarak urf-odatlarini bilan bir-biriga chambarchas bog‘langan. Davlatlarimiz o‘rtasida o‘zaro ishonch asosidagi do‘stona munosabatlar bugungi kunda izchil mustahkamlanib bormoqda. O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida savdo-iqtisodiy, madaniy, siyosiy hamda boshqa sohalardagi hamkorlik aloqalarida yangi tarixiy sahifa ochilganiga butun xalqimiz guvoh bo‘layotir. Albatta, O‘zbekiston va Turkiya hamkorligi ikki tomon uchun ham birdek manfaatlidir. Xususan, bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan madaniy-gumanitar aloqalar ham O‘zbekiston-Turkiya munosabatlarining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ma‘lumki, 2018 yilning noyabr oyida O‘zbekiston-Turkiya munosabatlariga bag‘ishlangan birinchi simpozium Turkiyaning Kastamonu shahrida o‘tkazilgan edi. Simpoziumda olimlar, tadqiqotchilar o‘z ilmiy ishlari yuzasidan ma‘ruzalar qildilar. Ma‘ruzalar tarix, adabiyot ilmini yangi ma‘lumotlar bilan to‘ldirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Simpozium ishtirokchilarda juda katta taassurot qoldirdi. Buning uchun Turkiya rahbariyatiga, shuningdek, alohida Kastamonu universiteti jamoasiga ilm ahli nomidan alohida katta minnatdorchilik izhor etamiz. Shu o‘rinda qayd etish joizki, hamkorlik aloqalarini mustahkamlashda alohida ahamiyat kasb etgan marhum olimlarimiz Ozodbek Karamatov va Nozim Xabibullayevlarning oxiratlari obod bo‘lsin!

Ana shu o‘tkazilgan simpozium qarorlariga ko‘ra, Turkiya jumhuriyati Bosh Vazir devoni huzuridagi Turkiya hamkorlik va Muvofiqlashtirish Agentligi (TIKA), O‘zbekiston Milliy universiteti, Xalqaro Amir Temur xayriya jamoat fondi va Turkiyaning Kastamonu universiteti bilan hamkorlikda *«O‘zbekiston-Turkiya munosabatlari tarix ko‘zglasida» (Qadimgi davr, o‘rta asrlar va hozirgi zamon)* mavzuidagi Xalqaro konferensiyani o‘tkazishni belgilab olgan edi.

Bu kabi ilm yo‘lidagi savobli mehnatlarimiz uzoq yillar do‘stlik aloqalarini bog‘lab turishida, ilm fidoiylari uchun yangi qirralarni zabt etishiga umid bog‘lab qolamiz.

Konferensiya tashkilotchilari

MCUMHURİYET DEVRİ TARİH DERS KİTAPLARINDA EMİR TİMUR İMAJI

Ahmet Şimşek*

Bu araştırma, Türk tarihinde önemli bir yere sahip olmuş Emir Timur'un, Türkiye'de cumhuriyetin erken dönemlerinden bugüne kadar lise tarih ders kitaplarındaki imajını betimlemek amacıyla yapılmıştır. Türkiye'de ortaöğretim tarih derslerinin işlenişinde en değerli kaynak ders kitaplarıdır. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren tarih dersleri ve kitapları her zaman önemsenmiştir. Bu ders kitapları içinde de Osmanlı tarihi dersleri her zaman önemli olmuş ve pek çok anlam yüklenmiştir. Osmanlı tarihi konularının genel olarak siyasi/askeri bir perspektif içerisinde işlendiği düşünüldüğünde ise, önemli padişahlar ve devlet adamlarından sıklıkla ders kitaplarında bahsedilir. Bunun yanında Osmanlı açısından birer öteki olanlardan da şikayetle bahsedilir. Bunlardan biri de Emir Timur'dur.

Türkiye'de Emir Timur, özellikle Osmanlı Devletiyle girdiği Ankara Savaşı'ndaki başarısı nedeniyle genelde öteki olarak anılır. Çünkü Ankara Savaşı'nda Sultan Yıldırım Beyazıt'ın komutasındaki Osmanlı ordusunu büyük bir bozguna uğratmış, sonrasında hem Osmanlı devleti hem de Anadolu coğrafyası uzun zaman istikrarsızlık yaşamıştır.

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi,
ahmetsimsek@istanbul.edu.tr Tel: 0505 3192931

Bu çalışma, nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizine dayalı sürdürülecektir. Tarihsel içerikli bu analiz için, Cumhuriyet dönemi boyunca liselerde okutulmuş olan ve halen okutulmakta olan tarih ders kitapları incelenecektir. İnceleme sonuçları doğrudan alıntılanan metin ya da görsel unsurlar üzerinden sunulacaktır. Metnin kendisi bir analiz nesnesi olarak değerlendirilecektir. İnceleme için Cumhuriyet dönemi boyunca belirli periyotlarla seçili ders kitapları kullanılacaktır. Araştırmacı, uzman görüşünü alarak Cumhuriyet'in hemen her 10 yılından bir ders kitabını seçerek konu bağlamında geçen ifadeleri arayacaktır.

Anahtar Kelimeler: tarih ders kitapları, Osmanlı tarihi, Emir Timur.

Giriş

Ders kitapları, öğretiminin en önemli materyalleridir.* Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan öğretim programlarına uygun hazırlanan ders kitapları, gerek devletin gerek öğretmenlerin, gerekse öğrencilerin güvendikleri bilgi kaynaklarıdır. Devlet, MEB aracılığıyla hangi yaş grubunda neyin-nasıl öğretilmesi gerektiğini öğretim programı ile belirlerken, bir anlamda öğretilmemesi gerekenleri de gösterir. Öğretilmesi gerekenlerin de hangi perspektif ve sınırlılıkta sunulması gerektiğini de belirlemiş olur. Tarih ders kitapları da öğretim programlarının tam da bu imkan ve sınırlılıkları dahilinde üretilir. Öğretmen bunu bildiği için, mecbur olmamasına karşın ders kitabını hem planlama hem uygulama ve hem de ölçme-değerlendirme süreçlerinde mutlaka referans alır. Ders içeriğinin ders kitabına göre belirlenmesi, öğrencide de ders kitabına yönelik bir ilgi ve güven oluşturur. O da gerek ders sürecinde gerekse sınava hazırlık süreçlerinde kendisine sunulan bu ders kitabını dikkate alarak bundan yararlanır.

*FalkPingel, *Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Türkiye’de tarih ders kitapları, zamana göre değişen tarihyazımı gibi dönemlere göre hem içerik kapsam, hem içerik örnekler, hem de içeriğin sunumu bakımından farklılaşmıştır.[†] İktidara gelen siyasal hareketlerin genelde eğitim, özelde ise tarih derslerini yeniden inşa etmek için çabaladıkları bilinir. Bu sebepten Türkiye’de tarih ders kitapları döneme göre değişmiştir. Bunu en iyi görmenin yolu, farklı iktidarlar zamanında liselerde aynı seviyede okutulan tarih ders kitaplarına bakmaktan geçer. Bu durum bir devlet politikası gibi görünmese de her siyasal iktidar sahibinin güç ve imkanları çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Emir Timur, Türk tarihinin en önemli aktörlerinden biridir. Malum olduğu üzere hem muzaffer bir komutan hem de başarılı bir hükümdardır. Kendisinin Ortaasya menşeli bir devlet kurması, sonrasında Anadolu’ya yönelmesi, bizim gibi Anadolu’da yaşayanlar için bir yabancı gibi algılanmasına yol açmıştır. Üstelik Anadolu Türklüğünün tarihi mirasının en önemli parçası olan Osmanlı Devleti’ni 1402’de mağlup ederek, ciddi bir taht karmaşasına neden olması, bu yabancılığı bazen “öteki”liğe kadar taşımıştır. Oysa Emir Timur, Türk’tür, Müslümandır, hatta Sünni’dir.[‡] Bu gibi pek çok benzerliğine karşın Osmanlı ile bir iktidar mücadelesi yaşanmış, sonuçta bundan Emir Timur galip gelmiştir. Bu durum, Osmanlılar tarafından kabullenilemediği gibi kendini Osmanlı’nın devamı olarak gören Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşları tarafından da benimsenememiştir. Bu da Emir Timur’un Türkiye’de hakettiği biçimde anlaşılmasını önlemiştir. Oysa Emir Timur’un muzaffer bir komutan, başarılı bir

[†] Bu konuda, özellikle son 25 yılda pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları: Büşra ErsanlıBehar, *Tarih ve İktidar*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996; Etienne, Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; LoryGregoryKoullapıs. “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve Unesco’nun Önerileri”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Buca Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.273-282; M. Safran, & B. Ata. “Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar; Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Kullanılan Dil ve Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I, 1996, 11-26; Oral, Mustafa, *Türkiye’de Romantik Tarihcilik (1910-1940)*, Asil Yayınları, Ankara, 2006; A. Şimşek, & F. Alaslan. “Milliyetçi Tarihten Milli Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye’de Tarih Ders Kitapları”, *Uluslararası Akademik Bakış Dergisi*, 40, 2013.

[‡] İsmail Aka, “TİMUR (ö. 807/1405) Timurlu hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı (1370-1405)”, *TDVİA*, Çevrimiçi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/timur> (Erişim Tarihi: 29.08.2019).

hükümdar olmanın yanında zamanının bilgin ve sanatkarlarını koruyup-kolladığı, Semerkand başta olmak üzere pek çok Türk şehrinin ihyası için özel gayret gösterdiği bilinir.

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti döneminde liselerde okutulan tarih derslerinde Emir Timur imajı analiz edilmeye çalışılmıştır.

Yöntem

Bu çalışma, nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizine dayalı sürdürülecektir. Tarihsel içerikli bu analiz için, Cumhuriyet dönemi boyunca liselerde okutulmuş olan ve halen okutulmakta olan tarih ders kitapları incelenmiştir. İnceleme sonuçları doğrudan alıntılanan metin ya da görsel unsurlar üzerinden sunulmuştur. Metnin kendisi bir analiz nesnesi olarak değerlendirilmiştir. İnceleme için Cumhuriyet dönemi boyunca belirli periyotlarla seçili ders kitapları kullanılmıştır. Ulaşılabildiği kadarıyla 1930'lardan bugüne kadar her on yılı örnekleme için en az bir kitap seçilmiştir. 2000'li yıllara ait ise daha fazla örnekle karşılaşıldığı için ulaşılanların hepsi incelenmiştir. Bu çerçevede farklı yıllarda liselerde okutulmuş, aşağıdaki 15 kitap incelenmiştir:

1. T.T.T. Cemiyeti, *TARİH III Yeni Ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, Devlet Basımevi, Ankara, 1931.
2. Mansel, A. M., Baysun, C., Karal, E.Z. (1942), *Yeni ve Yakınçağlar Tarihi- Üçüncü Sınıf*, MEB, İstanbul.
3. Oktay, E. *Tarih III. Yeni ve Yakın Çağlar*, MEB. Yayınları, Ankara, 1952.
4. Oktay, E. *Tarih II. Orta Çağlar*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1962.
5. Öztuna Y. *Tarih III*, MEB, Ankara, 1976.
6. Oktay, E. *Tarih Lise II. Orta Çağ*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1982.
7. Şirin V. *Tarih Lise III*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1987.
8. Kalaycı Ş. *Tarih 2*, Meram Yayınları, İstanbul, 1998.

9. Koprıman, K. Y. vd. *Tarih 1*. MEB Yayınları, Ankara, 2000.
10. Merçil E. vd. *Lise için Tarih 1*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 2001.
11. Özbek, S. *Tarih 2*, Tutıbay Yayınları, Ankara, 2003.
12. Güneş, A. & Özbek, S. *Lise Tarih 2 Ders Kitabı*, Tutıbay Yayınları, İstanbul, 2004.
13. Gündoğdu, A. & Bulduk, Ü., *Lise Tarih 1 Ders Kitabı*, Tutıbay Yayınları, İstanbul, 2007.
14. Cazgır, V. vd., *Tarih 10*, MEB, Ankara, 2012.
15. Yüksel. E. vd. *Tarih 11*, MEB, Ankara, 2018.

Araştırmacı, incelemesi sonucunda elde ettiği verileri, uzman görüşünü olarak değerlendirmiştir. Timur imajına odaklanılan çalışmada, Timur'un farklı boyutlarda lise tarih ders kitaplarına yansıyan imajı, doğrudan alıntı ve görüntülerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Bulgular

Emir Timur'un lise tarih ders kitaplarındaki imajının incelendiği bu çalışmada, doğrudan ve dolaylı ifadelerle Timur'un nasıl sunulduğuna bakılmıştır. Bu sebepten Emir Timur imajını belirleyen unsurlar, ayrı ayrı işlenmiştir. İnsan olarak, insan olarak, hükümdar olarak, komutan olarak, bilim ve sanat sever olarak gibi alt kategorilerde Emir Timur'un nasıl temsil imkanı bulduğu, örnek alıntı ve görsellerle açıklanmıştır.

1. İnsan olarak Emir Timur:

Emir Timur'un kim olduğuna ilişkin kısa özgeçmiş bilgileri iki kitapta yer bulmuştur. İlki 1942 diğerisi ise 2018 tarih ders kitabıdır. Bunlardan 1942 tarihli olanında şöyle denmiştir: “*Timur soyca Türkü. Semerkand yakınlarında doğmuştur. Zeka ve iş becerirliği ile Türkistan Irak İran Hindistan ve Suriyeyi nüfuzu altına almağa muvaffak olmuştur*” (Mansel, Baysun, Karal, 1942, s.18). 2018 tarih ders kitabında ise Afyonu'dan yapılan alıntı ile biraz daha geniş malumat elde etmek mümkündür:

1336'da Maveräünnehir'de doğan Timur, Moğollar'ın Barulas Boyu'na mensuptur. Timur'un babası, Çağataylar'a bağlı Barulas Boyu'nun beyidir. Timur Devleti idari teşkilat, askerî sistem ve hukuki yapı olarak Moğol devletleri ile benzerlik göstermiştir. Timur'un sarayında Türkçe konuşulmuş, Türk âdet ve gelenekleri uygulanmıştır. Bu yüzden tarihçiler, Timur'u Türkleşmiş Moğol olarak niteler. 1405 yılında Timur, Büyük Çin Seferi'ne hazırlanırken Otrar'da ölmüştür. Timur'un türbesi Semerkant'tadır (Yüksel vd., 2018: 66).

2007'deki tarih ders kitabı da yukarıdaki bilgilerin bir kısmını sunmak yanında, özellikle Emir Timur'un Cengiz soyundan gelmediği, bu sebepten Emir unvanını kullandığını, başlarda yasal meşruiyeti için Çağatay hanlığından birini kendine bağlı olarak gösterdiğini belirtmişlerdir (Gündoğdu ve Bulduk, 2007:172). 2001 ders kitabında ise “*Ataları bakımından ise Cengiz Hanın sülalesiyle birleşmektedir*” denmiştir (Merçil vd., 2001: 173). Görüldüğü üzere, soy bakımından Türk olduğu, ancak han sülalesiyle bağının olmadığı, genel olarak dile getirilmiştir.

Bu üç tarih kitabı da Emir Timur'u; zeka sahibi, işbilir ve nüfuz sahibi Türk olarak tanımlamıştır.

2. Hükümdar olarak Emir Timur:

Türkiye'deki tarih ders kitapları, gerek öğretim programlarının içeriğinden gerekse genel tarih algısından mütevellit siyasi ve askeri olayları ağırlıklı olarak işlemektedir. Dolayısıyla Türkiye'deki tarih ders kitaplarında bu olayların faailleri olarak sultan, hükümdar, padişah, kral, halife, emir, bey vs. gibi unvana sahip olan “kahramanlar” sıklıkla yer bulmuştur. Emir Timur da bunların önemlilerindedir.

Emir Timur'un hakkında ders kitaplarında yer alan en uzun kısım da siyasi ve askeri faaliyetleridir. Bunlar içinde ise Ankara Savaşı özel bir yer tutar.

Türkiye’deki tarih ders kitaplarının Türk tarihini kapsayıcı biçimde işlemek ve öğretmek amacını 1931’den beri kesin olarak benimsemesinden dolayı kitapların içeriğini ağırlıklı olarak Türk tarihi oluşturur. Bu durum 1975’ten itibaren ise Türk tarihinin ders kitabından ağırlığı kazanmasını sağlamıştır. Türkiye’deki tarih ders kitaplarında 1975’ten itibaren konu ağırlığının Türk tarihi olması,[§] Osmanlı tarihi konularının merkeze yerleşmesine vesile olmuştur. Osmanlı tarihinin ders kitabından konu ağırlığını oluşturması nedeniyle Emir Timur da ders kitaplarında genelde Osmanlı devletiyle ilişkisi olan, Ankara Savaşı dolayısıyla yer bulmuştur. Emir Timur hakkında yazılanları daha iyi anlamlandırmak adına Ankara Savaşı’nın sebepleri ve sonuçları itibariyle ele almak, Emir Timur’un ders kitaplarındaki resmedilişini ortaya çıkaracak verimli bir yol gibi görünmektedir.

Ankara Savaşı’nın Sebepleri ve Müsebbibi Olarak Emir Timur:

Tarih ders kitaplarında bu konunun 1931, 1942, 1962, 1998, 2001 ve 2012 tarih ders kitaplarında yer bulduğunu söylemek mümkündür.

1931 tarih ders kitabında Ankara Savaşı’nın sebebi olarak “*Timur’un Anadolu İşlerine karışması*”, Türkeli (Türkistan), İran, Irak, Hint ve Suriyeyi zapt ettikten sonra, “*Anadolu’da memleketleri ellerinden alınan Türk beylerini yanına toplayarak Beyazıt aleyhine yürümesi*” (Tarih III: 19) ifadelerinin sonraki yıllarda da benzer biçimde devam ettiğini söylemek mümkündür. Hatta bu durum, 1942 tarih ders kitabında neredeyse aynı cümlelerle yer bulmuştur (Mansel, Baysun, Karal, 1942, s.18). 1962 yılından itibaren ise “Emir Timurtehlikesi”nin İstanbul’un fethini geciktirdiği gibi Anadolu’da kurulan Türk birliğini de bozduğu belirtilmiştir (Tarih III: 17; Oktay, 1962: 210, 212; Kalaycı, 1998: 23, 25; Cazgır ve diğerleri, 2012: 15).

[§]A. Şimşek, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Ulusallığı ve Avrupa Merkezilik”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (1), 2007, 9–38; A. Şimşek & F. Yazıcı, “Türkiye’de Tarih Eğitiminin Dünü, Bugünü”, *TYB Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 2013, 9-32.

1962 tarih ders kitabında yukarıda bahsedilen durumun nasıl yer bulduğuna bakmak, Ankara Savaşı'nın nasıl çıktığının anlatım tarzı açısından diğer tarih ders kitaplarındaki genel durumu da göstermesi açısından önemlidir:

Yıldırım'ın Beyliklerine son verdiği Anadolu Beyleri de Timur'un yanına gitmişlerdi. Timur; bu beyleri himayesine aldı. Üstelik Yıldırım Bayezit'e sığınan Sultan Ahmet'le Kara Yusuf'u geri istedi. Yıldırım Timur'un mektubuna ağır bir cevap vererek, onun istediklerini şiddetle reddetti. Bunun üzerine Timur, Yıldırım'ı tehdit amacıyla Anadoluya girerek Sivas'a kadar geldi. Henüz Osmanlıların eline geçen bu şehri alarak bütün muhafızlarını diri diri toprağa gömdürdü. Şehri baştan başa yağma ederek halkı son meteliğine kadar soydu. Oradan Suriyeye geçti. Halep, Şam gibi Suriye'nin başlıca büyük şehirlerini iyice yağmaladıktan sonra tekrar karargah kurduğu Karabağ'a döndü. Timur son defa olarak Yıldırım'a yazdığı mektubunda Kara Yusuf ile Sultan Ahmet'in geri gönderilmesini, kendisine sığınmış olan Anadolu Beylerine memleketlerinin ve Kemah'ın geri verilmesini, şehzadelerinden birisinin rehin olarak yanına gönderilmesini istiyor ve: "sakın bu emrimize karşı gelmeyiniz, zira o zaman bütün kahrımız sizin üzerinize olur" diye Yıldırım'ı tehdit ediyordu. Yıldırım Timur'a yazdığı son mektubunda onu gayet ağır sözlerle tahkir etmiş, kendi ismini yaldızlı büyük harflerle yazdırdığı halde, Timur'un adını siyah ve küçük olarak yazdırmıştı. Üstelik ona: "Ey Timur adıyla söylenen kudurmuş köpek; Bizans hükümdarından daha kafir olan Timur... Haberin olsun ki mektubunu okudum, ey uğursuz adam" diye yazmıştı. (Oktay, 1962: 212-213)

1962 tarih ders kitabında, bu duygusal anlatıya karşın, savaşın asıl nedeni olarak Emir Timur'un izlediği siyaset ve ilişkilerdeki yaklaşımının olduğu neredeyse

genel kabul görmüş olmasına karşın, savaşın diğer bir sebebi olarak mektuplaşma sürecinde Sultan Yıldırım'ın tahrikkar ve hakaretamiz sözleri gösterilmiştir. Bu tarihyazımı açısından da yanlış sayılamayacak bir yaklaşımdır. Ancak çok ilginç olarak 2012 tarih ders kitabında ise bunun tam tersi bir yaklaşım ve ifadenin varlığına dikkat çekmek gerekir. Bu ders kitabında ise Uzunçarşılı'dan yapılan bir alıntı ile durum şöyle ifade edilmiştir: “*Timur, yazdığı mektuplardaki küçük düşürücü ifadeler ve Anadolu’da yaptığı tahribatlarla Yıldırım Bayezit’i tahrik etmeye çalışmıştır*” (Cazgır ve diğerleri, 2012: 21). Halbuki bilinmektedir ki Emir Timur ile Sultan Yıldırım'ın mektuplaşmalarında Sultan Yıldırım çok fazla hakaretamiz ifadeler kullanmıştır. Emir Timur, büyüklüğünün tanınması karşısında sulhu tercih edeceğini belirtmiştir. Sultan Yıldırım da başlangıçtaki olumsuz ve hakaret dolu üslubunu yumuşatarak sulha taraf görünmüştür.** 2012 tarih ders kitabında görülen, mektuplaşmadaki ağır tahrik üzerinden gelişen bu yaklaşımı, Emir Timur’a mal etmek doğru değildir.

**Bkz. Abdurrahman Daş, “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss.151-152; Tarkan Suçıkar, XV-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, İstanbul; Feridun Emecen, “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII, 2014, 67-92.



ANKARA SAVAŞI ÖNCESİ YILDIRIM BAYEZİT - TİMUR MEKTUPLAŞMASI



TİMUR'UN YILDIRIM'DAN İSTEKLERİ

Bizden kaçarak devletinize sığınan Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ile Celayiroğlu hükümdarı Ahmet Celayir'in, aileleriyle birlikte ülkeme gönderilmesi,

Devletimize sığınan Anadolu beylerinden alınan yerlerin yine kendilerine verilmesi,

Şehzadelerinizden birinin bizim yanımıza gönderilmesi,

Üstünlüğümüzü gösteren külah ile kemerin kabul edilmesi.



YILDIRIM BAYEZİT'İN CEVABI

Devletimiz diğer devletlere benzemez. Bu nedenle kendisine sığınanları asla geri vermeyecektir.

Mektuplarınızda sertlik, kabalık, kibir ve gururdan başka bir nesne yoktur. Âl-i Osman (Osmanlılar), hile ile ülkeleri kendisine mülk edinmemiştir. Mektuplarımız da akıllı devlet adamlarımızla yapılan görüş alışverişi sonrası yazılmıştır.

Şerefemiz, istiklalimiz ve karşı koyacak gücümüz vardır. Sizin bu isteklerinize tabi olamayız ve istiklalsiz yaşayamayız.

2012 Tarih Ders kitabında Ankara Savaşı'nın Sebebi Olarak Timur-Yıldırım Mektuplaşması (s.20).

Emir Timur'un, Ankara Savaşı'nın asıl müsebbibi olarak gösterme gayretinin sonraki yıllarda da devam ettiği görülür. Örneğin 1998 tarih ders kitabında göre Emir Timur, aslında Moğolistan ve Çin'e büyük bir sefer planlıyordu. Bu sebepten arkasında büyük bir devlet bırakmamak için Osmanlıları etkisiz duruma getirmek istedi. Bunun için de savaş için bahanesi olarak Osmanlılara sığınan Bağdat emiri Sultan Ahmet ile Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un kendisine iade edilmesini istedi. *"Bu arada Osmanlılara tabi olan göçebe Tatarları da Osmanlı devleti'ne karşı kıskırttı."* (Kalaycı, 1998: 25).

2002 tarih ders kitabında da yine benzer biçimde Emir Timur,Sultan Yıldırım 'ı Ankara Savaşı'na zorlamıştır (Güneş ve Özbek, 2002:11-12). 2012

tarih ders kitabında ise Ankara Savaşı'ndan önce Emir Timur'un Sivas'taki yağma hareketine geniş yer verilmiştir.

Yıldırım Bayezit ve Timur arasında yapılan mektuplaşmalar sürecinde Timur, Sivas üzerine sefer düzenledi. Hiç kimsenin hayatına dokunulmayacağı sözü verilmesine rağmen şehir yakılıp yıkıldı. Sivas halkının büyük bir kısmını Timur, ülkesine götürdü. Timur, yazdığı mektuplardaki küçük düşürücü ifadeler ve Anadolu'da yaptığı tahribatlarla Yıldırım Bayezit'i tahrik etmeye çalışmıştır. Sivas halkına yapılan zulüm ise iki tarafın savaşmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. İki hükümdar arasındaki mektuplaşmaların sonuç vermemesi ve Timur'un yenilgiye uğrattığı Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ile Bağdat hükümdarı Ahmet Celayir'in, Yıldırım'ı; Yıldırım'ın Anadolu Türk birliğini sağlamaya çalışırken beyliklerine son verdiği Anadolu Türk Beylerinin de Timur'u kışkırtmaları sonucunda savaş kaçınılmaz hâle geldi. Sivas'tan ayrılan Timur, daha sonra Ankarayı kuşattı. Bunun üzerine Yıldırım Bayezid de Ankaraya geldi. Sonuçta iki ordu Ankara'nın Çubuk Ovası'nda karşılaştı (1402) (Cazgır ve diğerleri, 2012: 21).

Buraya kadar incelenen kitaplardaki Emir Timur anlatımının oldukça olumsuz biçimde sunulduğunu söylemek mümkündür. Yinelemek gerekirse bu ders kitaplarına göre Emir Timur, Ankara Savaşı'na kadar Sultan Yıldırım'ı savaşa tahrik etmek için her fırsatı değerlendirmiş görünmektedir.

Ankara Savaşı ve Sonrasında Emir Timur:

Savaşın oluşu ve sonuçlarının tarih ders kitaplarında yer alması bakımından 1931 tarih ders kitabının bu konuda da neredeyse bir standart oluşturduğunu, daha sonraki ders kitaplarının bunu bir biçimde devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Bunları 1931 tarih ders kitabının anlatımına sadık kalarak şöyle maddeleştirebiliriz:

1. Ankara yakinine geldi ve orada Bayazıtordusile büyük bir muharebe verdi (20 Temmuz 1402).
2. Bir gün sabahtan akşama kadar süren bu muharebede Osmanlı ordusu yenildi.
3. Yıldırım, oğlu Musa ve Mustafa ile beraber, Timura esir düştü;
4. Timur ordusu Yıldırımınkinden daha kuvvetli idi.
5. Timur Bey, Garbi Anadoluyu da istila etti; Osmanlıların Anadolu'da payitahtı olan Bursayı aldı. İzmir, Rodos şövalyelerinden kurtardı.
6. Murat ve Bayazıt Beyler zamanında memleketleri Osmanlı Beyliğine ilave olunan Anadolu beylerinin çoğunu eski hükümetleri başına yeniden yerleştirdi.
7. Bizansın Osmanlılara verdiği haracı kendisine istedi ve aldı. (Tarih III: 19).
8. Osmanlı ülkesinin Avrupa hudutlarında, bazı tehlikeler baş göstermesi ve şarktan Aksak Timur istilasının vukua gelmişse idi, Bayazıt zamanında Anadolu türklüğünün tamamen birleştirilmiş bulunacağı çok muhtemeldi (Tarih III: 17).

Daha sonraki tarih ders kitaplarında bu maddelerden en sonuncusu olarak “Anadolu Türk birliğinin bozulması ve gecikmesi” yanında “İstanbul’un fethinin gecikmesi” ve “Rumeli’deki Türk İlerleyişinin durması” gibi konular üzerinde nerdeyse büyük bir ittifakla durulduğu görülür (Oktay, 1962: 211; Öztuna, 1976: 22, 43; Kalaycı, 1998: 25; Güneş ve Özbek, 2002: 9, 10; Güneş ve Özbek, 2004: 12; Gündoğdu ve Bulduk, 2007: 173; Cazgır ve diğerleri, 2012: 21; Yüksel vd., 2018: 60). Bu durum 2012 tarih ders kitabında şöyle özetlenmiştir:

Savaşı kazanan Timur, Anadolu beylikleri topraklarını tekrar eski sahiplerine verdi. Böylece Yıldırım’ın uzun yıllar uğraşmış büyük ölçüde sağladığı Anadolu Türk siyasal birliği Timur tarafından tekrar parçalanmış oldu. Osmanlı Devleti’nin Anadolu’daki sınırları, I.

Murat dönemindeki sınırlara geri çekildi. Yıldırım'ın ortadan kaldırdığı Anadolu beyliklerinden Karaman, Aydın, Saruhan Menteşe, Germiyan ve İsfendiyaroğullarına eski toprakları geri verildi, Böylece, kurulmuş olan Anadolu Türk birliği bozuldu. Uzun süredir kuşatma altında tutulan İstanbul'un fethi, yarım asır sonraya kaldı. Rumeli'deki Türk ilerleyişi bir süre durdu. Yıldırım'ın tutsak düşmesi ve ölümü ile şehzadeler arasında uzun yıllar sürecek olan taht kavgaları başladı. Bu kavgalar sonucunda devlet, yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı (Güneş ve Özbek, 2002: 11-12).

2012 tarih ders kitabında konu, “öğrenciye soru” başlığında soru-cevap biçiminde özellikle vurgulanmıştır: “Timur'un Türk devletleri üzerine düzenlediği seferlerin Türk dünyasına etkilerini tartışınız” (Cazgır ve diğerleri, 2012: 21).

Cevap olarak da İslam Ansiklopedisi'nden alınan şu metin sunulmuştur:

Timur, Yıldırım Bayezit tarafından Osmanlı Devleti'ne bağlanan Anadolu beyliklerini tekrar eski beylerine vererek önemli ölçüde gerçekleştirilmiş olan Anadolu Türk birliğini bozdu. Onun fetihleri, sonuçları açısından, Türk tarihini olumsuz etkilemiştir. Altın Orda Devleti üzerine düzenlediği seferler (1391) bu devletin Kırım, Kazan, Küçüm, Ejderhan, Kasım ve Nogay Hanlıkları olarak parçalanmasına neden olurken Moskova Knezleri'nin güçlenmesini de beraberinde getirmiştir. Böylece, XVI. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Kafkaslar ve Kıpçak Bozkırları'na doğru yayılması söz konusu olacaktır (Cazgır ve diğerleri, 2012: 21).

1962 tarih ders kitabından sonra ise Emir Timur'un özellikle Altınordu devletini yenerek bir anlamda Rus yayılmacılığına kapı araladığı da işlenmeye başlamıştır. 1962 ders kitabındaki ifadeler daha ağırdır: “*Timur, Anadolu'da Türk Birliğini bozmakla, tıpkı Altınordu Devletinde olduğu gibi, Türklük*

aleyhine çalışmış oluyordu. Bundan kendisinden çok, Bizanslılar ve Balkanlılar yararlanmışlardır” (Oktay, 1962: 215). Bu durum diğer tarih ders kitaplarında farklı ifadelerle de olsa yer almıştır (Oktay, 1962: 215; Şirin, 1987: 55; Kalaycı, 1998: 15; Yüksel vd., 2018: 67).

Ankara Savaşı sonrasında Emir Timur’un, Sultan Yıldırım ’ı esir etmesi, ancak oldukça misafirperver biçimde ve sultana yakışacak şekilde muamelede bulunmasına kitaplarda yer verilmiştir. Bunlardan 1962 tarih ders kitabında şu ifadelerle geçmiştir:

Timur, Yıldırım’ı çadırın kapısında karşılayarak ona iltifat etti ve tesellide bulundu. Bu arada Yıldırım’ın savaşta bulunan beş oğlundan Mustafa ve Musa Çelebileri ve ünlü Türk komutanlarını buldurarak yanına getirtti. Anadolu’da dolaştığı sürece Yıldırım’ı hep yanında ve bir tahtirevan içinde gezdirdi. Yıldırım sekiz ay süren bu esirlik hayatının acılarına dayanamadı. Akşehir’e geldiği zaman hastalandı. Orada Timur tarafından tedavi ettirilmesine rağmen kurtulamadı ve mart 1403’de öldü. Bazı tarihçilerimiz yüksek bir izzetinesfe ve büyük bir gurura sahip olan Yıldırım Bayezit’in esaret hayatına ve özellikle Timur’un tahkirlerine dayanamadığını, öteden beri yüzüğünün taşı altında sakladığı bir zehiri içerek intihar ettiğini kabul ederler (Oktay, 1962: 212-214).

Buradaki anlatı aslında bir çelişki var görünmektedir. Bir yandan yenik Sultan Yıldırım ’ı teselli eden, iltifat eden Emir Timur, diğer yanda onu tahterevana koydurarak, şehir şehir neden gezdirsin? Ve Sultan Yıldırım’ın, buna içerleyerek intihar ettiği bilgisi, aslında iyi bir muameleye maruz kalmadığını da gösterebilir.^{††}

^{††} Devrin kaynakları da benzerini dile getirmektedir. “Bayezid Timur tarafından “alaya alındı”, “küçük düşürüldü”ve “aylarca dört bir tarafa götürülerek rezil edildi” diye kaydetmiştir. Nihayetinde Bayezid “duymak ve görmek zorunda olduğu şeylerden dolayı büyük bir üzüntüye düşerek kurnaz ruhunu teslim etti” Bkz. Ferhan Kırıldökme Molloağlu, “Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı”, *OTAM*, 24 (Güz 2008), s. 129–146.

2012 tarih ders kitabında ise şöyle denmiştir: “Sekiz ay Anadolu’da kalan Timur, gittiği her yere Yıldırım’ı da götürdü. Akşehir’e geldiklerinde Yıldırım Bayezit hastalanarak öldü (1403). Timur ise ülkesine döndükten sonra çıktığı Çin seferinde hastalandı ve Otrar kentinde öldü (1405). (Cazgır ve diğerleri, 2012: 21). Görüldüğü üzere Sultan Yıldırım’ın ölümüyle ilgili iki farklı rivayet söz konusudur. İlkinin okuyanda Emir Timur’a yönelik olumsuz yaklaşımı doğuracağı söylenebilir.



Yıldırım Bayezid’in Esareti (Temsilî)2018 Tarih Ders Kitabı, s. 68.

1931 tarih ders kitabına göre Emir Timur ve Şahruh, bu askeri ve siyasi başarılarıyla bütün Önsasyayahakim ve Mısır hakimi oldukları halde, bazı İslam alimleri, onlara kendilerini İslam halifesi ilan etmelerini tavsiye etmişler, fakat onlar buna gerek görmemişlerdi (Tarih III: 38). Bunu, devrin siyasi havasının bir gereği olarak özellikle belirttikleri şeklinde düşünmek mümkündür. Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte laik bir sisteme geçilmesi, tarihsel anlamda bazı meşruiyetleri gerekli kılmış gibidir. Bu süreçte İslam tarihinin ilk dört

halifesinin bir tür cumhuriyet vurgusuyla işlenmesi gibi, Timur da o kadar geniş bir coğrafyada büyük ve güçlü bir devleti, Müslüman olmasına rağmen hilafete dayanarak yapmadı demek istenmiştir, sanki. Emir Timur Osmanlıyı mağlup etmesine karşın, Atatürk belki de bu sebepten ona yönelik büyük bir saygı ve hürmet göstermiştir. Bu bilginin daha sonrası tarih ders kitaplarında yer bulmaması ilginç bir ayrıntıdır.

Emir Timur'un Anadolu seferinin olumlu yönü olarak iki ayrı kitapta kısa değerlendirmelerin yer aldığı görülür. Bunlardan ilki İzmir'in şövalyelerden alınmasıdır. Bu durum kitapta, "*Timur istilasının tek olumlu sonucu, İzmir'in Rodos Şövalyelerinden alınmasıdır. Bu arada Foça ve Sakız adalarındaki Latin Krallar, Bizans İmparatoru ve Memlük Sultanı da Timur'un yüksek hakimiyetini tanıdılar*" (Kalaycı, 1998: 25) biçiminde geçmiştir. Bir diğeri ise çok daha ilginç ve dolaylı önemlidir.

2018 tarih ders kitabında ise, Ankara Savaşı'nda yenilen Osmanlı'nın sonrasında Türklüklerine vurgu yapma istekleri ve gayretleri şöyle anlatılmıştır:

Ankara Savaşı, beylikler arasında çok farklı sosyal değişimlere neden olmuştur. Bu savaş, Anadolu'da Türkmen beylikleri arasında unutulmaya yüz tutmuş olan aşiret geleneklerini yeniden canlandırmıştır. Bunun için Osmanlılar, bu savaştan sonra Oğuz şeceresinde önemli bir yere sahip olan Kayı Boyu'na mensup olduklarını her vesilede tekrar etmiş hatta silah ve paraların üzerine Kayı damgası vurmaya başlamıştır. Bundaki amaç, Ankara Savaşı sonrasında tekrar kurulan beylikler arasında Osmanlıların, Türklüklerini ve Timur'dan daha üstün olduklarını vurgulama ihtiyacı hissetmesidir(Yüksel vd., 2018: 69).

Emir Timur Etkisi (Uzun Hasan):

Ankara Savaşı'nda muzaffer bir komutan olarak zihinlere yerleşen Emir Timur'un ölümü sonrasında bu prestijden yararlanmak isteyenler çıkmıştır.

Bunlardan biri Uzun Hasan'dır. 1942, 1952, 1976 ve 2002 tarih ders kitaplarında buna çeşitli biçimlerde dikkat çekilmiştir. Örneğin, “*Osmanlılara karşı, uzun Hasan kendine Timurlenk süsü veriyordu*” (Mansel, Baysun, Karal, 1942, s.24) denmiştir. 1952 tarih ders kitabında ise “*Karamanoğlu Pir Ahmet Bey’le kardeşi Kasım Bey ona sığındıkları zaman, Uzun Hasan kendisini Timur’a benzeterek bunların hukukunu müdafaya karar verdi*” (Oktay, 1952: 12) şeklinde yer almıştır. Bir diğerinde ise sadece Emir Timur’a özenmediğini kendini onun varisi olarak gördüğü kaydedilmiştir: “*Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da Türkmenleri etrafında toplayarak büyük bir devlet kurmuş olan Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan, kendisini Timur’un vârisi olarak görüyordu* (Güneş ve Özbek, 2002: 20). Öztuna ise bunlardan farklı bir söylemle “*Avrupa, Uzun Hasan’ı yeni bir Timur rolünde görüyordu*” (Öztuna, 1976: 73) demiştir.

Komutan Olarak Emir Timur:

Tarih ders kitaplarında Emir Timur, daha çok askeri başarıları ile görünmektedir. Emir Timur’un askeri başarısı Ankara Savaşı dolayısıyla gündeme gelmektedir. Daha önce dile getirildiği gibi rakibini küçümsemeyen, sabırlı ve inatçı karakterinin bu başarıda etkinin olduğu söylenmiştir. Örneğin 1942 ders kitabında Yıldırım ve Timur şöyle karşılaştırılmıştır:

Yıldırım, Timurun kuvvetlerini mühimsememişti; zaten ordusu sayı bakımından az olduğu gibi askerleri arasında beyleri Timur tarafından harb eden Anadolu beylikleri askerleri vardı. Bunlar daha harbin ilk anlarında Timur tarafında geçmişlerdi. Bütün bu sebepler ve Timur becerikli bir kumanda oluşu yüzünden Yıldırım Ankara muharebesini kaybetti ve esir düştü.(Mansel, Baysun, Karal, 1942, s.18)

1962 ders kitabında ise Timur’un askeri başarısında özellikle Hindistan’dan getirdiği filleri ve süvari birliklerinin gücünün başarısının önemli etkenleri olduğu bilgisi verilmiştir. Strateji konusuna da vurgu yapılan metin de

özellikle Ankara Savaşı sırasında Sultan Yıldırım'ın bir anlamda kibrine ve gereksiz kendisine güvenine yenik düştüğünün altı çizilmiştir.

Ankara Savaşı hakkında en ayrıntılı anlatımın 1962 tarih ders kitabında olduğu görülmüştür. “Ankara Savaşı (28 Temmuz 1402)” başlığında, oldukça uzun ve ayrıntılı bu anlatım, özü itibariyle Sultan Yıldırım Beyazıt'ın az sayıda ordusu, ihanete uğramışlığına rağmen nasıl kahramanca savaşarak yakalandığı üzerinedir:

Timur'un yanında 150 000 kişilik bir süvari kuvveti ve savaş filleri vardı. Yıldırım, onun bu hareketini öğrendiği zaman ağırlıklarını Ankara kalesine bırakarak doğuya hareket etti. Amacı Timur'u dağlık arazide savaşa zorlamak, onun çok kuvvetli olan süvarilerine karşı, kendi yaya kuvvetlerinden yararlanmaktı. Tokat'la Sivas arasındaki dağlık bölgede Osmanlı öncüleriyile Timur kuvvetleri arasında ilk karşılaşmalar başlayınca, Timur dağlık yerde savaşmanın kendisi için tehlikeli olacağını anladı. Derhal planını değiştirerek Yıldırım'ın hareket üssü olan Ankara üzerine yürümeye karar verdi. Ordusunu Kayseriye doğru hareket ettirdi. Kızılırmak'ı sağına alarak hızla Ankaraya doğru ilerlemeye başladı.

Timur'un amacını ve planını anlayan Yıldırım Bayezit ise; ondan daha hızlı davrandı. Timur'un peşini bırakmadı. O da Kızılırmak'ı soluna alarak Ankaraya doğru yürüdü. Bu suretle devrin iki büyük komutanı ustalıkla bir savaş yürüyüşüne geçmişlerdi. Timur, bu yürüyüş sırasında, Yıldırım'ın kendisini arkadan vuracağını sanarak korkular geçirdi. Fakat Yıldırım başka bir yol izleyerek ona saldırmadı.

Timur Ankaraya gelir gelmez kaleyi, kuşattı. Kale komutanı Yakup Bey kendisini şiddetle savunmaya başladı. Tam bu sırada Yıldırım Bayezit kuzey doğudan Ankara'nın Üstüne gelerek Timur'u ters

cephede bastırđı. Timur, Yıldırım'ın bu ustaca hareketi karşısında neye uğradığını anlayamadı. Bu güzel savaş fırsatını kaçırmak istemeyen Osmanlı komutanları ve Yıldırım'ın oğulları hemen yürüyüşe geçilmesini istediler. Fakat Yıldırım bunu reddetti. O, Timur'la göğüs göğüse dövüşmek istiyordu. Fakat Yıldırım'ın bu kabadayıca hareketi kendisine büyük bir fırsatı kaçırttı. Onun bu hareketinden yararlanan Timur ise derhal cephesini ve ordusunun durumunu düzelterek savaşa hazırlandı.

Tarihlerimizde Ankara Savaşı diye ünlü olan bu büyük meydan savaşı, Ankara'nın kuzeyinde bulunan Çubukova denilen yerde yapıldı. Osmanlıların kuvveti 100 000 kadardı. Padişahın bütün ünlü komutanları ve beş oğlu orduda bulunuyorlardı. Timur'un yanında ise dört oğlu ve beş torunu vardı.

Yıldırım, 28 Temmuz 1402 Cuma günü çok sıcak bir havada Türk ordusuna yürüyüş emrini verdi. Osmanlı kuvvetleri gayet ustalıkla hareketlerle Timur ordusunu zorlamaya başladılar. Timur, Osmanlı ordusunun müthiş saldırısı karşısında önce bir şey yapamadı, heyecanlandı. Hatta yanındakilere “Yahu bu dervişler ne yaman dövüşüyorlar” diyerek savaşın sonucundan korkmaya başladı. Fakat birkaç saat sonra Osmanlı ordusunun sol kanadında bulunan ve daha önce casusları aracılığı ile Timur tarafından elde edilen Kara Tatarlar, Timur ordusunun sağ kanadını saran Türk kuvvetlerine arkadan oklar atarak, onları iki ateş arasında bıraktılar. Bu suretle sol kanadın bozulmasına yol açtılar. Tam bu sırada, Sağ kanatta bulunan ve henüz Osmanlılara ısınmayan Anadolu Beylerinin yanına kaçtılar.

Sağ ve sol kanatları dağılan Osmanlı ordusunun yalnız ortada ve padişahın yanında bulunan kuvvetleri hala savaşıyorlardı. Bu durum karşısında komutanlar padişaha geri çekilmeyi ve daha gerilerde yeni

bir cephe tutulmasını teklif ettiler. Fakat Yıldırım bunu kabul etmedi. Ancak yerini değiştirerek yanındaki kuvvetlerle ataltepeye çekildi. Bu sırada sol kanat komutanı bulunan Yıldırım'ın büyük oğlu Süleyman elebi ile sadrazam Çandarlı Oğlu Ali Paşa dağılan Rumeli askerlerini alarak Bursaya doğru kaçmaya başladılar. Bunun arkasından yedekte bulunan Mehmet elebi de askerlerini alarak kendi sancağı olan Amasyaya doğru çekildi. Öte yandan gene yedekte bulunan Sırp Kralı kuvvetlerini toplayarak Süleyman elebi'nin arkasından gitti.

Ortada yalnız başına kalan Yıldırım Bayezit bu kötü durum karşısında dahi yanında bulunan pek az bir kuvvetle ataltepe'de akşama kadar dvşt. Altında birkaç at öldü. Elinde birkaç kılıç kırıldı. Buna rağmen Timur'dan yüz çevirmek istemedi. Akşam zeri çaresiz kalan Yıldırım, yanında bulunan oğulları ve komutanları ile birlikte kendisini kat kat saran düşman kuvvetlerini yarararak geri çekilmeye karar verdi. Akşam karanlığından faydalanan Osmanlı kuvvetleri başta Yıldırım Bayezit olduğu halde düşman saflarını birbiri ardınca yarararak ileri fırladılar. Yıldırım'ın kaçtığını anlayan Timur kuvvetleri onu kovalamaya başladılar. Gecenin karanlığında, Ankara Ovasında üç saat süren bir yarış yapıldı. Bu sırada Yıldırım'ın atı bir taşa çarparak kapaklandı. Kendisi bir başka ata atlayacağı sırada peşini bırakmayan Timur atlıları kement atarak onu ve maiyetindeki komutanları yakaladılar. st başı perişan bir halde olan Yıldırım'ı, yatmak üzere bulunan Timur'un yanına getirdiler (Oktay, 1962: 213-214).

Bu uzun metinde görüldüğü gibi aslında Sultan Yıldırım, çok "kabadayı" ve kendine fazla güvenli davranmasına karşın Timur, askeri biri akılla stratejik olarak Osmanlı ordusundaki Kara Tatarlar başta olmak üzere, Anadolu Beylerini

gizlice bir anlamda “ayartarak” savaşı lehine çevirmiştir. Bu metin, Timur’un askeri başarısından ziyade Yıldırım’ın nasıl hatalar yaparak pek çok ihanete duçar olduğunu göstermeye çalışmış gibidir.

1976 tarih ders kitabında ise Emir Timur’un askeri başarısının sırrı şöyle sunulmuştur: “*Bu sebat inatçılık ve takip fikri osmanlı prensibi değildir, umumi Türk prensibidir ki, Cengiz’de de Timur’da da Babur’da da ordu ile devlet çok iyi kaynamıştı ve güçlü bir maliye ve bu mekanizmanın emrindeydi*” (Öztuna, 1976:322). Burada Timur’un askeri başarısının (cengaverlik ve akılcılık meziyetinin), Türklükle bir ilgisi kurulmuştur. Bunun yazıldığı dönemin Türkiye’de Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin iş başında olduğunu da hatırlamak “orduyla devletin kaynaşması” temennisini daha anlaşılır kılabilir.

2018 tarih ders kitabında ise bu durum, özellikle BİLİYOR MUSUNUZ kutucuğu ile ayrıca vurgulanmıştır:

Bu savaşta Timur adına fark yaratan unsur ise ordusunda eğitilmiş savaş fillerinin bulunmasıdır. Timur, 1398 yılında Hindistan üzerine sefere çıkmış, bu seferden ganimetler ve çok sayıda fil ele geçirmiştir. Bu filleri daha sonra ordusunda kullanmış ve filler sayesinde Timur’un ordusu çok başarılı olmuştur (Yüksel vd., 2018: 67).

Emir Timur’un özellikle muhasara ile aldığı yerlerde (Sivas teslim olmuştur), savaşanları katlettiği, yerleşim yerlerini yakıp, yıktığı, yağmaladığı farklı kitap ve yerlerde dile getirilmiştir (Cazgır vd., 2012: 20). 1962 kitabında şu ifadeler durumun vahametini göstermesi açısından önemlidir: “*Şehri baştan başa yağma ederek halkı son meteliğine kadar soydu. Oradan Suriyeye geçti. Halep, Şam gibi Suriye’nin başlıca büyük şehirlerini iyice yağmaladıktan sonra tekrar karargah kurduğu Karabağ’a döndü*” (Oktay, 1962: 212). 2004 kitabında ise durum şöyle anlatılır:

Yıldırım'ın bu isteği kabul etmemesi üzerine Timur, Yıldırım'ı tehdit etmek amacıyla Anadolu'ya girerek Sivas'a kadar geldi. Kenti yağmalayarak yakıp yıktı. Oradan Suriye'ye geçti Halep, Şam gibi Suriye'nin başlıca büyük kentlerini yağmaladıktan sonra karargâh kurduğu Karabağ'a döndü Timur'un Osmanlı kentlerini ele geçirip yakıp yıkması üzerine Yıldırım, ordusunun başına geçerek sefere çıktı iki ordu iç Anadolu'da bir süre dolaştıktan sonra Ankara yakınlarındaki Çubuk Ovası'nda karşılaştılar (Güneş ve Özbek, 2004: 11).

1982 yılının tarih ders kitabında ise Emir Timur, çok acımasız bir komutan olarak resmedilmiştir:

Timur, Şiraz'a girdi. Kendisine isyan eden Şirazlılardan 70.000 kişi öldürterek, kafalarından piramitler yaptırdı... Timur, gittiği her yeri Cengiz gibi yakıp, yıkarak, kana ve ateşe boğarak az zamanda İran, Azerbaycan ve Kafkasyayı kendine bağladı (Oktay, 1982: 195).

Bütün bu anlatılar, Emir Timur'un acımasız bir asker olarak imajını olumsuz belirleyen unsurların önemlilerinden sayılabilir.

Bilim ve Sanat Sever Olarak Emir Timur:

Bilindiği üzere Emir Timur, ele geçirdiği coğrafyalardaki bilginleri yanına alarak onlardan yararlanma yoluna da gitmiştir. Bu, Batılı tarihçilerin "Timurlu Rönesansı" dedikleri, Herat'ta merkezileşen Doğu Türklerinin büyük kültür çevresinin doğması şeklinde kendini göstermiştir. Bu durum 1976 tarih ders kitabına yansımıştır:

Doğu Türkleri edebiyat ve hat (yazı) sanatında Timuroğlu Bay-sungur Mirza'yı, matematik ve astronomide Timuroğlu imparatoru Uluğ Bey'i, şiirde Lutfi'yi, şiir, edebiyat ve tefekkürde Ali ŞirNevâi'yi yetiştirirler. İki Türk alemi arasında kültürel bağlar

sıkıdır. Nevâî ile zirvesini bulan Çağatay lehçesinde Türk şiiri, Batı Türkleri'ne, Osmanlılar'a da şiddetle tesir eder. Ali Kuşçu, aslen Osmanlı'dır; hem Doğu (Timuroğulları), hem Batı (Osmanoğulları) saraylarında ve medreselerinde çalışan büyük bir matematikçidir. Asım başlarında büyük bestekâr ve müzikolog (musiki Merâgalı Abdülkadir de öyledir. Aslen Azeri Türkü olmakla beraber, hem Timuroğulları, hem Osmanoğulları için eserler vermiştir (Öztuna, 1976: 399- 400).

Aynı ders kitabı, bu durumun daha sonrasında da sürdüğünü şöyle anlatmıştır:

17. yüzyılda “Timuroğullan, bu asırda zirveye erişirler. Bu Türk imparatorluğunda Han-ı Hanan (hanlar hanı, yani sadrazam = başbakan) Abdürrahim Han, edebiyatta parlar. Bazı sanat tarihçilerinin tarih boyunca bütün dünyada yapılmış en güzel mimarlık eseri kabul ettikleri, Tâc-Mahal, Hindistan Timuroğullarının taht şehri Agra'da imparator Şah-ı Cihan tarafından akıl almaz bir servet sarf edilerek yaptırılır. Eserin mimari İsmail Efendi ve hattatı Serdar Efendi, Osmanlı Türkü'dür. Hindistan, İran, Türkistan Türk imparatorluklarından gelen san'atkarlar da eserin yapılmasına ve bütünlenmesine katılırlar(Öztuna, 1976: 401.

2018 tarih ders kitabı ise daha özet biçimde buna değinmiştir: “*Timur Devleti Dönemi'nde Semerkant'ta yetişmiştir. Türk astronom ve matematikçisidir. Astronomi konusunda yazmış olduğu eseri Semerkant'tan Uluğ Bey Rasathanesi'nin açılmasına vesile olmuştur*”(Yüksel vd., 2018: 189).

2018 tarih ders kitabı devamında, Tepük oyununa dikkat çekerek bunun Emir Timur zamanında oynandığını yazmıştır:

Bu oyunun ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmese de Orta Asya'da oynandığı bir gerçektir.

KâşgarlıMahmud'unDîvânuLugâti't-Türk adlı eserinde bu oyunun nasıl oynandığı şu şekilde anlatılır. "Kurşun eritilerek oval şekilde kalıplara dökülür ve bu kurşunların üzeri keçi kılı veya keçe gibi malzemelerle sarılır. Elde edilen bu büyükçe topa ayak teperek oynanır." Günümüzde oynanan futbola çok benzeyen bu oyunTimur zamanında da oynanmıştır. Timur Dönemindeki oyun topları kuzu derisinden yapılmış ve bu topların içine hava doldurulmuştur. Bu oyun topları, günümüzdeki toplara daha çok benzemektedir (Yüksel vd., 2018: 239).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti lise tarih ders kitaplarında Emir Timur imajının incelendiği bu çalışmada elde edilen veriler, onun farklı yönlerini ortaya koyacak biçimde analiz edilerek sunulmuştur. Emir Timur; insan, sultan, komutan, bilim-sanatsever gibi başlıklarda değerlendirilmiştir.

Emir Timur, Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt'la yaptığı Ankara Savaşı'nın galibi olarak, başarılı bir komutan ve asil bir sultan olarak resmedilmiştir. Buna karşın, Osmanlı tarihsel mirasını benimseyen Türkiye Cumhuriyet'i dönemi tarih ders kitapları, Emir Timur'un bu başarılı Türk ve Müslüman kimliğine rağmen, onu Osmanlıyı en az 50 yıl geriye götürecek biçimde dağıtan, Anadolu Türk birliğini bozan, İstanbul'un fethini geciktiren, Anadolu'da uzun bir fetret döneminin yaşanmasına sebep olan biri olarak tanımlamışlardır.

2000 yılında okutulan *Tarih I* kitabındaki şu cümleler aslında Türkiye'deki tarih ders kitaplarının Emir Timur imajına ilişkin olumsuz yaklaşımları bir anlamda toparlamış gibidir:

Türk tarihinin en büyük komutan ve devlet adamlarından biri olan Timur, bütün savaflara ordusunun başında bizzat katılmıştır. Ancak siyasi görüş itibariyle başarılı olduğu söylenemez.

Özellikle Altınordu devletini yıkması, o zamana kadar Altınordu devletine bağlı olan Rusya'nın süratle yükselmesine ve Türk ülkeleri aleyhine genişlemesine sebep oldu. Ankara savaşında ise Bayezid'i yenmesi, hem Osmanlılar, hem Bizans hem de Balkanlar açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki; Yıldırım Bayezid tarafından sağlanan Anadolu Türk birliği yeniden parçalandı ve bu birliğin sağlanması Yavuz Sultan Selim dönemine kadar gecikmiş oldu. Bizans'ın zaptı yarım yüzyıl daha geriye kaldı. Balkanlarda ise Türk ilerleyişi durduğu gibi kazanılmış bazı topraklar da kaybedildi. Böylece Türkler aleyhine çok önemli gelişmelere yol açmış oldu (Kopruman vd., 2000: 132).

Tarih ders kitaplarında Emir Timur'un az da olsa olumlu yönlerine de dikkat çekilmiştir. Örneğin; bilginleri himaye etmesi, İzmir'i şövalyelerin elinden alarak Türk toprağı yapması, Anadolu beyliklerine bağımsızlık vermesi dolayısıyla Anadolu da Türk soyluluğun yeniden gündeme gelmesini sağlaması dile getirilmiştir.

Bu inceleme da göstermiştir ki, tarihyazımı buna imkan sağlayan iktidarın perspektifine göre biçimlenirken, eğitim amaçlı inşa edilen tarih ders kitapları da devletin hakim ideolojisine ya da siyasi yaklaşımlara göre biçimlenmektedir.

Türkiye'de Türk tarihyazımında olduğu gibi, tarih ders kitaplarında da Türk dünyasını bütünlük içinde ele alacak bir perspektife ihtiyaç olduğu açıktır. Bu durum, olmayan şeylerin olduğu gibi gösterilmesi biçiminde değil ama olanların, kendi coğrafi, kültürel koşullar kadar, zamanın ruhuna uygun biçimde ele alınmasından da geçtiği açıktır. Dolayısıyla 2018 tarih ders kitabında büyük ölçüde yaklaşıldığı gibi, Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahip Emir Timur da Osmanlı perspektifinden değil de kendi tarihsel akışı içinde değerlendirilmeye ve nesnel bir dille anlatılmaya muhtaç görünmektedir.

Kaynakça

- Aka, İ. “TİMUR (ö. 807/1405) Timurlu Hânedanının Kurucusu ve İlk Hükümdarı (1370-1405)”, *TDVİA*, Çevrimiçi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/timur> (Erişim Tarihi: 29.08.2019).
- Cazgır, V. vd., *Tarih 10*, MEB, Ankara, 2012.
- Copeaux, E. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Daş, A., “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, 151-152.
- Emecen, F., “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII, 2014, 67-92.
- Ersanlı, B., *Tarih ve İktidar*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gündoğdu, A. & Bulduk, Ü., *Lise Tarih 1 Ders Kitabı*, Tutibay Yayınları, İstanbul, 2007.
- Güneş, A. & Özbek, S., *Lise Tarih 2 Ders Kitabı*, Tutibay Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kalaycı Ş. *Tarih 2*, Meram Yayınları, İstanbul, 1998.
- Kırlıdökme Mollaoğlu, F., “Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı”, *OTAM*, 24, Güz 2008, s. 129–146.
- Koprıman, K. Y. vd. *Tarih 1*. MEB Yayınları, Ankara, 2000.
- Koullapis. L. G., “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve Unesco’nun Önerileri”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Buca Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.273-282.
- Mansel, A. M., Baysun, C., Karal, E.Z. (1942), *Yeni ve Yakınçağlar Tarihi-Üçüncü Sınıf*, MEB, İstanbul.

- Merçil E. vd.,*Lise için Tarih I*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 2001.
- Oktay, E.,*Tarih III. Yeni ve Yakın Çağlar*, MEB. Yayınları, Ankara, 1952.
- Oktay, E.,*Tarih II. Orta Çağlar*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1962.
- Oktay, E.,*Tarih Lise II.Orta Çağ*, Atlas Yayınları, İstanbul, 1982.
- Oral, M.,*Türkiye’de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Asil Yayınları, Ankara, 2006
- Özbek, S.,*Tarih 2*, Tutibay Yayınları, Ankara, 2003.
- Öztuna Y., *Tarih III*, MEB, Ankara, 1976.
- Pingel, F.,*Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Safran, M. & Ata. B., “Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar; Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Kullanılan Dil ve Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I, 1996, 11-26.
- Suçıkar, T., XV-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, İstanbul.
- Şimşek, A.&Alaslan F., “Milliyetçi Tarihten Milli Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye’de Tarih Ders Kitapları”, *Uluslararası Akademik Bakış Dergisi*, 40, 2013.
- Şimşek, A. & Yazıcı, F., “Türkiye’de Tarih Eğitiminin Dünü, Bugünü”, *TYB Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 2013, 9-32.
- Şimşek, A., “Türkiye’de Tarih Öğretimin Ulusallığı ve Avrupa Merkezilik”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (1), 2007, 9–38.
- Şirin V.,*Tarih Lise III*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1987.

T.T.T. Cemiyeti, *TARİH III Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*,
Devlet Basımevi, Ankara, 1931.

Yüksel. E. vd., *Tarih 10*, MEB, Ankara, 2018.

1920 – 1930 yillarda O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.

Zamira R. Ishanhodjayeva
Mirzo Ulugbek nomidagi O‘zbekiston
Milliy Universiteti
Tarix fanlari doktori, professor.

Kalit soʻzlar: jarayon; monoideologiya; mustabid tuzum; maʼmuriy buyruqbozlik; mehnatkash; matonat; mehnatsevar; bagʻrikeng; milliy davlat chegaralanishi; sovet; ittifoq; qaror; Markaz; iqtisodiyot; muxtor viloyatlar; xalq xoʻjaligi; aholi; yer resurslari; irrigatsiya inshootlari; tabiiy-moddiy boyliklar; Key Words: process; monoideology; despotic system; administrative command; hard working; matonate; hardworking; generous; national government restrictions; the Soviet; alliance; decision; Center; economics; autonomous regions; national economy; population; land resources; irrigation facilities; natural and material values;

Annotation: Maqolada oʻzbek xalqining tarixida monoideologiya va mustabid tuzumning maʼmuriy buyruqbozlik tizimi shakllanishi jaraynidagi qiyinchiliklar va shu bilan bir qatorda xalqning matonati, mehnatsevarligi va bagʻrikengligi tufayli erishilgan yutuqlari haqida soʻz uyritiladi. Oʻzbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti SSSRda boshqaruvning mustabid va maʼmuriy buyruqbozlik tizimi oʻzining barcha salbiy koʻrinishlari bilan qaror topishi va mustahkamlanishi sharoitida kechar edi. Ushbu davrning Respublika ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotiga salbiy taʼsir koʻrsatgan yana bir xususiyati – Sovet mustabid davlati siyosiy tizimida sinfiy mafkura shakllanib, kommunistik partiya mutlaq xukmronlik qilganligi tahlil etilgan.

Annotation: The article mentions the difficulties in the history of the Uzbek people in the monoideology and the formation of the administrative system of the dictatorial regime, as well as the achievements of the people, their diligence and diligence. Socio-political life of Uzbekistan was characterized by the fact that the USSR's tyranny and the administrative system of governance was resolved and strengthened by all its negative features. Another feature of this period, which has a negative impact on the socio-political and economic life of the Republic, was the analysis of the classical ideology formed in the political

system of the Soviet colonial state and the absolute dominance of the Communist Party.

O‘zbekiston tarixida 1920 – 1930 yillar o‘ta salbiy va murakkab jarayonlar – monoideologiya va sovet mustabid tuzumning ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan tizimi qaror topishi va mustahkamlanishi bilan bir qatorda, mehnatkash o‘zbek xalqining matonati, mehnatsevarligi va bag‘rikengligi tufayli erishilgan yutuqlari bilan ham ahamiyatlidir.

1925 yilning fevral oyida etarli tayyorgarliklarsiz milliy davlat chegaralanishi amalga oshirildi. O‘zbekiston sovetlarining I s‘ezdida «O‘zbekiston SSRning tuzilgani haqidagi deklaratsiya»si tasdiqlandi.[1]. May oyida esa Sovetlarning III s‘ezdida O‘zbekiston SSR Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi tarkibiga kiritildi. Bu orqali ittifoq va Respublika o‘rtasidagi vazifalar taqsimlandi. Lekin hal qiluvchi qarorlar faqat Markaz tomonidan qabul qilinar edi

Sovet hokimiyati iqtisodiyotni va taqsimotni bir joydan turib boshqarishni ma‘qul hisoblardi.[2] Shu bois, O‘rta Osiyoda vaqtinchalik bo‘lsa-da, Markazning yangi boshqaruv organi tashkil etilishi kerak edi. Xuddi shu maqsadda 1925 yilning 24 aprelida O‘rta Osiyo SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi huzurida favqulodda Respublikalararo organ, ya‘ni UpolSTO - SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashining O‘rta Osiyodagi vakillik organi tuzildi. «UpolSTO va uning qoshidagi (vaqtinchalik) Iqtisodiy Byuro to‘g‘risida»gi Nizomga ko‘ra, UpolSTO O‘rta Osiyodagi yangi tashkil etilgan Respublikalar va muxtor viloyatlardagi davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirib, ularning xo‘jalik hayotini boshqarishi, SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi hamda SSSR iqtisodiy komissarliklari buyruq va qarorlarining bu o‘lkada bajarilishini nazorat qilishi kerak edi. Shu bilan birga, O‘rta Osiyodagi Respublikalar va muxtor viloyatlar hayotida vujudga keladigan davlatlararo nizolarni hal etish, O‘rta

Osiyo va SSSR ahamiyatiga molik bo'lgan korxonalarining, muassasalarning faoliyatiga rahbarlik qilish ana shu yangi organ vazifasiga kirardi.

1925 yil 20 iyunda O'zbekiston SSR Iqtisodiy Kengashining 4 sonli majlisida O'zbekiston SSR XKS qarori bilan UpolSTO qoshida iqtisodiy vakillik organi tashkil etilgani ma'lum qilindi. Mazkur majlisda "Iqtisodiy vakillik organi to'g'risida"gi Nizom qabul qilinib, unga binoan berilgan topshiriq va vazifalar O'zbekiston SSR rahbariyati tomonidan qanday bajarilayotganligini kuzatish hamda barcha iqtisodiy va xo'jalik faoliyati ham UpolSTO orqali amalga oshirilishi belgilandi. Iqtisodiy vakillik organiga O'zbekiston SSR Davlat reja komissiyasi direktivalari hamda UpolSTOning muhim tadbirlarining hayotga tatbiq etilishini nazorat qilish vazifasi yuklatildi.

Ushbu qaror, avvalo, Markaz hukmronligini yanada mustahkamlashga qaratilgandi. Bu esa O'rta Osiyo Respublikalari, jumladan, O'zbekiston ham nomigagina mustaqil, amalda markazga qaram Respublika ekanini ko'rsatardi. Umuman, O'rta Osiyoda yuqorida qayd etilgan tashkilotlarning tashkil etilishi bu hududda Markazning hukmronlik ta'sirini yanada oshirdi. Iqtisodiy byuro o'zining qisqa, ya'ni bir yilu uch oylik faoliyati davomida O'rta Osiyo Respublikalari iqtisodiyotini to'la boshqarishga harakat qildi. Bu boshqaruvni yanada mustahkamlash maqsadida O'rta Osiyo Respublikalarining 1925-1926 yillarga mo'ljallangan xo'jalik rejasi ishlab chiqildi. Nega endi uzoqroq muddatni ko'zlagan emas, aynan bir yillik reja ishlab chiqishga qaror qilindi? Chunki Markaz O'rta Osiyoda yangi tashkil etilgan Respublikalar va muxtor viloyatlarning xalq xo'jaligi, aholisi, yer resurslari, irrigatsiya inshootlari va boshqa tabiiy-moddiy boyliklari haqida hali aniq ma'lumotlar ega emas edi. Shu bois, Iqtisodiy Byuro Respublikalar va muxtor viloyatlar haqida yetarlicha ma'lumotlarga ega bo'lmay turib, uzoq muddatli reja ishlab chiqishni ma'qul ko'rmadi.

Iqtisodiy Byuroning talabiga ko'ra, bir yillik reja shunday puxta, makkor strategiyani o'ziga singdirishi kerak ediki, bu orqali O'rta Osiyo Respublikalari

Ittifoqning xom ashyo bazasiga aylanishi lozim edi. Ana shu g'arazli maqsad Iqtisodiy Byuro ishlab chiqqan yangi bir yillik rejada to'la aksini topdi. Bu O'zbekistonning Markazga qaramligini har tomonlama kuchaytirishga qaratilgan choralarni boshlab berdi. Ushbu maqsadga erishish yo'lida belgilangan vazifalardan eng muhimi O'rta Osiyo Respublikalarida, xususan, O'zbekistonda yer-suv islohotini o'tkazish, avvalo, ersiz va kam yerli dehqon xo'jaliklarini yer bilan ta'minlash edi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysida yersiz va bir desyatina(3-4 tanob) dan kam maydonga ega bo'lganlar dehqon xo'jaliklari 65 foizni tashkil etishi Markaz e'tiborini tortdi. Chunki Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoda paxta etishtiradigan asosiy hudud hisoblangan. Shu bois, yersiz dehqonlarga qanchalik ko'p yer bo'lib berilsa, paxta ekin maydonlari kengayib, hosil salmog'i oshishi ma'lum edi. O'rta Osiyo Iqtisodiy Byurosi masalaning mazkur jihatlarini yaxshi anglab etgan edi.[3]

Qolaversa, SSSR to'qimachilik sanoatining yuqori sur'atda rivojlanib borishi ham paxta xom ashyosiga bo'lgan talabning kuchayishiga olib keldi. Butunittifoq Xalq Xo'jalik Kengashi (VSNXO)ning taxminiy hisob-kitobiga ko'ra, Ittifoq to'qimachilik sanoati uchun yaqin olti yilda 140 million pud paxta tolasi zarur bo'lgan. Biroq O'rta Osiyo Respublikalari tomonidan etishtirilayotgan paxta Ittifoq to'qimachilik sanoatining bu ehtiyojini mutlaqo qondirmasdi. Masalan, 1925 yilda O'rta Osiyo va Kavkazorti Respublikalarining Ittifoq sanoati uchun 11 million pud paxta tolasi etkazib berishi mo'ljallangan. Ushbu raqamni yaqin 6 yilga ko'paytirganda ham etkazib beriladigan paxta tolasi 66 million pudni tashkil etar va bu Ittifoq sanoati ehtiyojining yarmini ham tashkil etmasdi. Muammoni to'liq hal qilish uchun esa Markaz chetdan 74 million pud paxta sotib olishi kerak bo'lardi. Bir pud paxta tolasini o'rtacha 22-23 rubldan sotib olganda ham 6 yil mobaynida 1 millird 700 million rubl sarflashga to'g'ri kelardi. SHuning uchun O'rta Osiyo Iqtisodiy Byurosi qanday bo'lmasin mamlakat paxtachiligini rivojlantirishi zarur edi. 1925-1926 yillarga

mo'ljallangan xo'jalik rejasida paxtachilikni rivojlantirish eng muhim yunalishlardan biri sifatida belgilanganining boisi ham shunda edi.

Yillik rejalarda O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish bilan birga paxta tozalash va yog' ishlab chiqarish sanoatini taraqqiy ettirish ham ko'zda tutildi. SHu maqsadda O'rta Osiyo Respublikalarida paxta tozalash zavodlarini qurish uchun 6,5 million rubl, yog' ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etishga 8 million rubldan ortiq mablag' ajratildi. Ushbu davr xo'jalik yuritish rejasida O'rta Osiyo Respublikalarida industrilashtirish siyosatiga ham katta ahamiyat berildi. Bu jarayonda har bir Respublika va muxtor viloyatning jug'rofiy-iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, ularni asosan paxtachilik, chorvachilik, g'allachilik va bog'dorchilikka ixtisoslashtirishga e'tibor qaratildi. O'rta Osiyoda ana shu yo'nalishdagi sanoat ob'ektlari qurildi. O'zbekiston va Turkmanistonda bittadan to'qimachilik kombinatini qurish nazarda tutildi. Keyinchalik O'zbekiston va Qozog'istonda g'alla omborlari – elevatorlar barpo etish boshlab yuborildi. O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston Respublikalarida tegirmonlar, qog'oz fabrikasi, teri hamda neftni qayta ishlash zavodi, tuz ishlab chiqarish ob'ektlari bunyod etila boshlandi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekistonda qanday sanoat korxonalarini qurilishidan qat'iy nazar, harakatning asl mohiyati - Respublikadan xom ashyo olib ketishga qaratilgan edi. Aynan shu yillarda O'rta Osiyodan olib ketilgan xom ashyoning umumiy miqdori 222 million rublni tashkil qilib, unda O'zbekistonning (u davrda Tojikiston bilan birga) hissasi 189 million rublga, Turkmanistonning hissasi 24 million rublga, Qirg'izistonning hissasi 9 million rublga teng bo'lgan. Markazning barcha Respublikalar negizida shakllantirilayotgan yagona halq xo'jaligi kompleksi asosida olib borayotgan harakatlaridan biri O'rta Osiyodan xom ashyolarni olib ketish va o'rniga xalqqa kerakli mahsulotlarni o'z ko'rsatmalariga binoan etkazib berish edi. Mazkur yillarda O'zbekistondan asosan paxta (180,6 mln rubl) va chorvachilik mahsulotlari (23,7 mln rubl) olib chiqib ketilgan. Lekin bu ham Markaz manfaatlarini to'la qanoatlantirmas edi. SHu bois, O'rta Osiyoda

kerakli xom ashyolar etishtirishni yanada ko‘paytirishga jiddiy e‘tibor qaratildi. Ana shu maqsadda Respublikalarda xom ashyo tayyorlash masalasi Iqtisodiy Byuro Plenumida va Prezidiumida 13 oy mobaynida 6 marta ko‘rib chiqiladi. Aholini sanoat mollari bilan ta‘minlash koniqarsiz darajada bo‘lgani bois, bu masala ham 5 marta Iqtisodiy Byuro Plenumining maxsus kun tartibiga qo‘yilgan edi. Shunga qaramasdan, Iqtisodiy Byuro O‘rta Osiyo Respublikalari iqtisodiyotini bir yunalishga solishga, qishloq xo‘jaligi hamda sanoatini faqat xom ashyo va yarim xom ashyo etishtirishga moslashtirgan holda rivojlantirishga harakat qildi. [4]

Shu vaqt oralig‘ida O‘rta Osiyo Respublikalari, mehnatkash xalqlarining xarakati tufayli, paxtachilik sohasida qator yutuqlarga erishgan bo‘lishiga qaramasdan, bu ko‘rsatkichlar ham Ittifoq to‘qimachilik sanoati extiyojini qondira olmasdi. Ya‘ni bu bilan Ittifoq hali paxta mustaqilligiga to‘liq erisha olmagandi. Shu bois, Sovet davlati chetdan paxta tolasini oltin hisobiga sotib olishni tezroq kamaytirib borishga intildi. Bu borada qator ishlarni amalga oshirdi. Xususan, O‘zbekistonda paxta ekin maydonlarini kengaytirishga kirishdi. Bu sug‘oriladigan maydonlarda boshqa ekinlarni qisqartirish va yangi erlarni o‘zlashtirish hisobiga amalga oshirildi. Markaz irrigatsiya tizimini yaxshilash va kanallar qazib, yangi yerlarga suv chiqarish bilan bog‘liq ishlar uchun mablag‘ni ayamadi. Misol uchun, 1924-1925 yilda irrigatsiya ishlari uchun O‘zbekistonga 1 million 676 rubl ajratilgan bo‘lsa, 1925-26 yilda bu raqam 3 million 799 ming rublni tashkil etdi. Markaz o‘z mustabid siyosatini amalga oshirishda O‘zbekistonni paxta xom ashyosi bazasiga aylantirish bilan qanoatlanmadi. 1925 yil oktabr oyidagi Iqtisodiy Byuroning navbatdagi majlisida pillachilik masalasi ham ko‘rib chiqildi va Respublikada bu sohani rivojlantirish mamlakat uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga ega ekani ta‘kidlandi. Shu orqali chetdan pilla sotib olishni to‘xtatishga erishish mumkinligi aytib o‘tildi. Shu tariqa, O‘zbekiston endilikda paxta va boshqa sohalar qatori pilla yetishtirishda ham asosiy xom ashyo bazasiga aylandi.

Markaz O‘rta Osiyoning murakkab iqtisodiyotini Ittifoq xalq xo‘jaligi majmuasiga faqat qattiqqo‘llik, zulm bilangina birlashtirish mumkin deb bilardi. Shu maqsadda SSSR XKSning 1926 yil 10 sentabrdagi qarori bilan O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SredazEKOSO) tashkil etildi.[5] Tashkilotning tashkiliy tuzilmasi shakllandi va zimmasiga qator masalalar yuklatildi. Bular sirasiga ishchi-dehqon inspeksiyasi, ichki va tashqi savdo, yo‘l transporti, pochta va telegraf xizmati, paxta kompaniyasini nazorat qilish hamda boshqa qator masalalar kirar edi. SredazEKOSOning bosh organi Plenum hisoblanib, bir yilda kamida 4 marta chaqirilgan. SredazEKOSO bolsheviklar tomonidan O‘rta Osiyo xalqlarining “sotsializmga sakrashi” sifatida baholangan, mahalliy aholi uchun esa o‘ta murakkab bo‘lgan bir davrda faoliyat yuritdi. U O‘rta Osiyoning, xususan, O‘zbekistonning birinchi (1927-32) va ikkinchi besh yillik (1933-37) rejalarini tuzishga rahbarlik qildi. Bu rejalarda Sovet hokimiyatining davlatni boshqarish usullaridan biri – “sinfiylik” prinsipiga amal qilish va buni keng qamrovli doirada qo‘llash maqsadida O‘zbekistonda va butun O‘rta Osiyoda mahalliy millat vakillaridan proletariat (ishchi) sinfini shakllantirish asosiy siyosiy vazifa sifatida belgilangan edi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad mahalliy aholi orasida sovet davlatining xayrixohlarini ko‘paytirish edi.

O‘zbekistonda industrlashtirish jarayonini ham SredazEKOSO boshqardi. Industrlashtirishda asosan qishloq xo‘jaligi bilan bog‘langan sanoat tarmoqlarini vujudga keltirishga katta e‘tibor berildi. SHuning uchun ham rejada qishloq xo‘jalik mashinasozligi, kimyo, to‘qimachilik mashinalari ishlab chiqarish, agrar sektor mahsulotlarini qayta ishlash sanoatlarini rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratildi. O‘z navbatida O‘zbekistondagi qator sanoat tarmoqlari Respublika hisobidan chiqarilib, Ittifoq sanoati tarkibiga kiritildi. Masalan, «Ferganaugol» tresti «Sredazugol» trestiga aylantirildi. Umuman, foyda keltiradigan paxta, yog‘, ipakchilik kabi ishlab chiqarish korxonalarining barchasi Ittifoq sanoati tarkibiga kiritilib, ular ustidan Markaz rahbarlik nazorati o‘rnatildi. Foyda keltirmaydigan korxonalar esa Respublika hisobida qoldirildi. Jumladan, o‘sha

paytda neft, oziq-ovqat (vinochilik, pivo ishlab chiqarish, qand zavodlari) va kooperativ sanoatlar foyda keltirmaydigan sohalar qatoriga kirardi. Lekin shunga qaramasdan 1927 – 1928 yillarga kelib Respublikada xo‘jalik hayotida sezilarli darajada jonlanish yuz berdi. Asosan paxtachilik va ipakchilik sanoatida o‘shish yuqori bo‘ldi. O‘sha yillarda paxta va pilla hosili yaxshi bo‘lganidan har ikki tarmoq sanoati korxonalarini etarli darajada xom ashyo oldi. Natijada kapital mablag‘i oldingi yilga nisbatan 144,2 foizga oshdi. Biroq paxtachilik va pillachilikdagi bu o‘shish barcha korxonalarga ham foyda bermadi. Chunki Respublikaning bu ikki sanoati topgan mablag‘dan asosan Ittifoq tasarrufidagi korxonalar manfaatdor bo‘ldi.

Shuningdek, mazkur davrda hunarmandchilik sanoati O‘rta Osiyo Respublikalarida, ayniqsa, O‘zbekiston SSRda yaxshi rivojlangan edi. Chunki davlatga tegishli sanoat korxonalarini hali aholining kundalik ehtiyoji uchun zarur bo‘ladigan mahsulotlarni to‘liq etkazib berish imkoniyatiga ega emasdi. Markaziy Statistika boshqarmasi (SSU) tomonidan 1926-1927 xo‘jalik yilida birinchi marotaba O‘zbekistonda hunarmandchilikning ahvoli o‘rganilib, bu soha ancha yaxshi rivojlanayotgani, tarmoqda ishlab chiqargan mahsulot 138 million rublga teng ekani aniqlandi. Hunarmandchilik sanoatining bir yillik ishlab chiqarishi O‘zSSR xalq xo‘jaligi umumiy mahsulotining 18 foizini tashkil qilgan. Bu paytda O‘zbekistonda hunarmandchilik bilan 130300 kishi band bo‘lgan.

Sanoat rivojlanishini belgilaydigan raqamlarga nazar tashlasak, 1931 yilda O‘zSSR bo‘yicha sanoatning yalpi mahsuloti 590 million rublga teng bo‘lib, 1930 yilga nisbatdan 81,7 foizga ortgan edi. O‘sha paytda sanoat tizimida mehnat qiladiganlar 27685 nafarga etgandi. Bu 1930 yilga nisbatdan 54,3 foiz o‘shishga erishilganini ko‘rsatardi. Ushbu ko‘rsatkichlar ayni shu davrda sanoat rivojlanishi O‘zbekistonda yuqori bo‘lganini anglatadi. Umuman olganda, Markaz o‘z manfaatini ko‘zlagan holda sanoatni tiklash ishlarini faol olib bordi. 1928-1929 yillarda O‘rta Osiyo Respublikalarida ushbu jarayon deyarli

tugallangan deb hisoblandi. Va 1929-1930 yildan sanoatni keng rekonstruksiyalash, qayta qurish davri boshlandi. [6]

O‘zbekistonda ham sanoatni qayta qurish, asosan, elektr energiyasiga bog‘liq edi. SHuning uchun energetika bazasini mustahkamlashga muhim vazifa sifatida qaraldi. 1932–1933 yillarga kelib elektr energiyasi quvvati birmuncha ortgan bo‘lsada, ayni shu sohadagi korxonalarni qurish juda sust tarzda amalga oshirildi. SHu bois, gidroelektrostansiyalar bilan bir qatorda teploelektrostansiya qurilishini ham boshlab yuborish zaruriyati yuzaga keldi. O‘rta Osiyo daryolari arzon energiya ishlab chiqaradigan eng muhim va katta resurslarga ega bo‘lgan bir paytda undan foydalanish sur‘ati ham nihoyatda past edi. Umuman, hududdagi daryolarning elektr quvvati imkoniyatlari Ittifoq zahirasiining 14 foizini tashkil qilgan. Keyinchalik, Chirchiq, Norin, Shahrixon, Isfara, Chu hamda Vaxsh daryolarida bir nechta gidroelektrostansiyalar qurildi

Shu tariqa elektr energiyasi ishlab chiqarishning ortib borishi natijasida O‘rta Osiyoda sanoat korxonalarining soni ham, quvvati ham ortib bordi. Bu orqali sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari o‘rtasidagi tafovut ham o‘zgardi. 1931 yilga kelib sanoat etakchi o‘ringa chiqa boshladi. Agar 1929-1930 yillarda sanoat ishlab chiqarishining salmog‘i qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga nisbatdan 45 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 1931-1932 yillarga kelib bu ko‘rsatkich 51 foizga etdi. SredazEKOSO amalga oshirgan chora-tadbirlar natijasida O‘rta Osiyo Respublikalarining birinchi besh yillik rejasidagi rivojlanish ko‘rsatkichi umumittifoq sur‘atidan yuqori bo‘ldi. O‘zbekiston SSRda sanoatning o‘shishi 1927-1928 yillarda 95 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 1932 yilda 150 foizga, 1934 yilda esa 362 foizga etdi.

Yo‘l va transport tizimi davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan kommunikatsiyaning muhim tarmog‘i va xalq xo‘jaligining barcha yo‘nalishlari uchun eng zarur soha hisoblanadi. SHuni hisobga olgan holda, 1927 yilning 16-19 yanvar kunlari Toshkentda SredazEKOSO va Gosplanning qo‘shma kengashi o‘tkazildi. Kengash Turkiston-Sibir temiryo‘l magistrali (Turksib)ni qurish

masalasini ko‘rib chiqdi. Qabul qilingan qarorda temiryo‘lni barpo etish muddatini qisqartirish, ob‘ektning qurilish materiallari, ishchilarni oziq-ovqat bilan ta‘minlash masalalari aniq ko‘rsatilgan edi. Ishni bir yo‘la ikki yo‘nalishda - Frunze (Bishkek) va Semipalatinsk shaharlaridan boshlash ma‘qul deb topildi. Markaz O‘rta Osiyo Respublika rahbarlariga Turksib temiryo‘l magistrali qurilishi uchun ularni zarur materiallar bilan ta‘minlash va muntazam yordam berish vazifasini yukladi.

O‘zbekiston uchun muhim bo‘lgan yoqilg‘i muammosini hal qilish maqsadida Ko‘kyong‘oq ko‘mir konini rivojlantirish va undan besh yillik rejada ko‘zda tutilgan 1 million tonna ko‘mir qazib olish hamda 1927 yilda Jalolobod-Ko‘kyong‘oq-Taranbozor temiryo‘l tarmog‘ini qurib bitkazish uchun SSSR Gosplani tomonidan 400 000 rubl mablag‘ ajratildi. Toshkent shahrini yoqilg‘i bilan ta‘minlash maqsadida Ugadja-Tutlik temiryo‘l tarmog‘i qurilishi ham boshlab yuborildi. Natijada 1933 yilning oxiriga kelib O‘rta Osiyo Respublikalarida 3 ming kilometrdan ortiq yangi temir yo‘llar qurildi. Shuning bilan bir qatorda SredazEKOSO transportning boshqa turlarini, jumladan, suv transportini (Amudaryo orqali yuk va yo‘lovchilarni tashish uchun) tashkil etdi. Bular o‘z davrida nafaqat Ittifoq manfaati, balki O‘zbekiston SSR ravnaqi uchun ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo‘lgan edi.

Yuqorida ta‘kidlanganidek, Sovet hokimiyati o‘z manfaatlarini ko‘zlagan holda qishloq xo‘jaligiga katta e‘tibor qaratdi. Natijada O‘rta Osiyoni “rivojlantirish”ga qaratilgan besh yillik rejalarida mahalliy ekologik vaziyat inobatga olinmay turib, sug‘orishning keng qamrovli dasturi qabul qilindi. Bu rejaga asosan sug‘oriladigan er maydonini 1930-1931 yillarga kelib 4106806 gektarga etkazish nazarda tutilgandi. Dehqon ho‘jaliklarini dastlab iqtisodiy rag‘batlantirish, keyinchalik esa targ‘ibot-tashviqot va ma‘muriy choralar ko‘rish yo‘li bilan g‘alla, sholi o‘rniga paxta ekishga majburladi. Paxta ekkan dehqon xo‘jaliklari soliqdan ozod qilindi. G‘alla, sholi kabi sug‘oriladigan ekin ekkanlarga og‘ir soliqlar joriy qilindi.

Shu tarzda Markaz O‘zbekiston SSRning besh yillik rejasidagi paxtachilik qismini har yili qayta ko‘rib chiqib, paxta ekin maydonlarini kengaytirib bordi. Chet eldan keltiriladigan paxtadan ozod bo‘lish, to‘qimachilik sanoatini bosqichma-bosqich kengaytirish maqsadida paxtachilikni izchil rivojlantirishga qattiq kirishildi. Bularning barchasi oxir-oqibatda paxta yakkahokimligini yanada chuqurlashtirdi va kelajakda katta ekologik muammolarning kelib chiqishiga zamin yaratdi.[7]

O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti SSSRda boshqaruvning mustabid va ma‘muriy buyruqbozlik tizimi o‘zining barcha salbiy ko‘rinishlari bilan qaror topishi va mustahkamlanishi sharoitida kechar edi. Ushbu davrning Respublika ijtimoiy-siyosiy hayotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan yana bir xususiyati – Sovet mustabid davlati siyosiy tizimida sinfiy mafkura shakllanib, kommunistik partiya mutlaq xukmronlik qilar edi. Kompartiya o‘zi amalga oshirgan oktabr tuntarishi tufayli hokimiyatni qo‘lga oldi va «alohida olingan bir mamlakatda sotsializm qurish»ni o‘zining asosiy maqsadi qilib qo‘ydi. Lekin Markaz O‘zbekistonda bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni ma‘muriy-buyruqbozlik usuli bilan sun‘iy ravishda tezlashtirib, Respublikadagi haqiqiy ahvolni umuman e‘tiborga olmas edi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston tarixining o‘rganilmagan sahifalaridan biri bu - sovet hokimiyatining XX asrning 20-30 yillaridagi qatag‘on siyosatidir. Ushbu davr tarixini xolisona yoritish, xalqimiz qanday zug‘umlarni, xo‘rlklarni boshidan o‘tkazganini kelajak avlodga etkazish davr talabi. Umuman, ushbu jarayonlarni mukammal o‘rganish tarixiy adolatni tiklashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ishanhodjayeva Z.R. Repressivnaya politika sovetsoy vlasti I kultura Uzbekistana: tragediya vyjivaniY. T.;Tafakkur; 2012.

2. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent; "Sharq" nashriyot manbaa konserni bosh taxririya; 2000.
3. Xaydarov I. O'zbekistonda iqtisodiy kengashlar faoliyati. Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2008.
4. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent; "Sharq" nashriyot manbaa konserni bosh taxririya; 2000.
5. Xaydarov I. O'zbekistonda iqtisodiy kengashlar faoliyati. Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2008.
6. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent; "Sharq" nashriyot manbaa konserni bosh taxririya; 2000.
7. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent; "Sharq" nashriyot manbaa konserni bosh taxririya; 2000.

Azərbaycanda Türk-İslam kültürünün öyrenilmesi tarihine dair

Prof. Dr. Nargiz Aliyeva

Milli Azerbaycan Tarih Müzesi
Azerbaycan Tarihinin Bilimsel
Araştırma ve Tanıtımı Bölüm Başkanı
email: nargiz.aliyeva.52@mail.

On beş asırlık bir geçmişe sahip İslam'ın kuruluşundan itibaren, Azerbaycan topraklarında, Türk-İslam kültürünün oluşum süreci, tarih sahnesinde müstesna bir yer aldı. Azerbaycan Türklerinin anavatanı olarak kabul ettikleri toprakların kuzeyi 150 yılı aşkın bir süre zarfında Rusya'ya, güneyi İran'a bağlı kalmıştır. Bu iki ülke tarafından bölünen Azerbaycan halkı etnik köken, dil, din ve kültür bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak zamanla Azerbaycan topraklarındaki bu Türk halkı farklı kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti dışında kalan ve günümüzde İran İslam Cumhuriyeti topraklarının bir parçası olan tarihi Azerbaycan topraklarına Güney Azerbaycan adını verdik. Türkler Güney Azerbaycan'ın 107 bin2 kilometre yüzölçümüne sahip Tebriz, Erdebil, Hoy, Salmas, Urmiye, Maku, Meraga, Halhal, Astara, Culfa, Merend, Miyane, Zencan şehirlerinde, onlarca yerleşim yeri ve köyünde yaşıyor.Bu süreç, toplumun hem sosyo-ekonomik hem de kültürel-ideolojik alanlarında kendini gösterdi. İslamı kabul eden Azerbaycan Türkleri şeref ve haysiyetleriyle tarih sahnesine altın harflerle imza attılar.

Orta Çağ'da Azerbaycan'da meydana gelen her önemli tarihi olay, İslami faktörün izini taşımaktadır. Bölgenin Arap Hilafetine dahil edilmesi, Arap dilinin yaygınlaşması, Azerbaycan'ın Yakın ve Ortadoğu ülkeleri ile ticari ve kültürel ilişkileri, Arap-İslam edebiyatının yayılması, ulusal kurtuluş mücadelesi, İslam dini ve çoktanrılılık, yazılı anıtlar ve diğer bu tür sorunları ancak "İslami bağlamda" idrak etmek mümkündür.

19. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'da, Sibiry'a'da, Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi, Güney Kafkasya'da da İslam'a ibadet eden yerli halkları İslam'dan uzaklaştırmak ve onları Hıristiyanlaştırmak için her türlü yol kullanıldı. Çar I. Aleksandr'ın saltanatından bu yana onun rızasıyla Kafkaslar da dahil olmak üzere Rusya'da yabancı misyonerler aktif faaliyette bulundular. Londra, Stockholm, İstanbul ve hatta Urmiye'de sekiz kez yayınlanan "Kutsal Kitap"ın ("Eski Ahit", "Yeni Ahit") Kuzey Azerbaycan'da da aktif olarak propagandası yapıldı. Çarlık hükümetinin desteklediği N.Ostroumov gibi oryantalist misyonerler, tüm Müslüman din adamlarını, şehvet düşkün, çıkar peşinde

koşan kişiler, "Kaspi" ve "Hayat" gazetelerini şüpheli ve pan-İslamcı yayınlar, İslam'ı ise milletler arasında düşmanlık yayan fanatik bir din , ilerlemenin düşmanı olarak sundular.††

Graf İ.F.Paskevich, 15 Nisan 1830'da Metropolit İon'a gizli bir mektup yazarak, İngloylar'ı Hıristiyanlaştırmak için bölgeye "birkaç Gürcü rahibin gönderilmesini" ve bu konunun yerel halktan gizli tutulmasını tavsiye etti. Kafkasya'da Hıristiyanlığın Restorasyonu Derneği de 19. yüzyılda Azerbaycan'ın Hıristiyanlaştırılmasında özellikle etkindi. Müslüman-Hıristiyan çatışması, Rus ve Gürcü yetkililerin çabaları sonucunda 1860'lı yıllarda zirveye ulaştı. Hıristiyanlaştırma politikası, çarlık yönetiminin ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin bazı kurumlarının kontrolü altında yürütülüyordu. Ancak bu politika istenilen sonuçları vermedi. Böylece, İmparator II. Aleksandr'ın eşi Maria Alexandrovna, Moskova ve St. Petersburg metropolitleri, Gürcistan Eksarhı ve diğerleri, Kafkasya'da Ortodoksluğu yayan misyoner toplumunun kurucuları arasındaydı. Rus yetkililer tarafından kurulan Cemiyet, bölgedeki dağ halkları arasında Ortodoksluğu yaymayı amaçlıyordu. Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığın Restorasyonu Derneği'nin 1862 ve 1863 tarihli raporlarında,§§ Azerbaycan'ın Zagatala, Kah ve Balaken bölgelerinin nüfusunun Hıristiyanlaştırma politikası, aynı zamanda Ortodoks mühtedilerin sayısı, dini binaların inşası, rahiplerin listesi dahil olmak üzere bilgi verilmektedir. Ancak bu gerçekleşemedi. Aksine, bu politika, yerel Müslüman nüfusun itirazlarına ve 1863'teki meşhur Zagatala isyanına neden oldu.

Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin Arapça öğrenmelerinin karmaşıklığı bağlamında, Kur'an'ı doğru anlamaları için İslam kültürünü anlamalarına yardımcı olacak çok sayıda değerli eserler kaleme alındı. Bunlardan biri de Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in yardımıyla Tiflis'te (Gürcistan) yayımlanan üç ciltlik Kur'an tefsiri olan "Keşfü'l-Hakayık" (Hakikatlerin Keşfi) adlı eseridir.*** Bu eserin yayınlanması İslam dünyasında büyük bir ilgi gördü, güzel bir heyecana neden oldu.Müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarını ortadan kaldırarak, onları birleştirmek arzusuna uygun

††Fərhadov Ə. XIX-XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycanda xristian missionerliyi tarixindən. AMEA-nın Xəbərləri: tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 2014, № 1, s.49-59.

§§Отчёт общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1862 и 1863 годы. Тифлис: Военно-Походная типография Главного Штаба Кавказской Армии. 1864.

***Əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mirəcəfər. Kəşful-həqayıq. 3 cildə, Tiflis, 1904.

olan bu eserin müellifi, II. Abdülhamid tarafından beyaz platin sekiz köşeli madalya ve İran'dan Shiri-Hurşid madalyası ile ödüllendirilmiştir.^{†††}

Çarlığın yıkılmasından sonra kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Doğu'daki ilk demokratik cumhuriyettir. Ne yazık ki, bu cumhuriyet sadece on dokuz ay sürdü. Ancak bu dönemde kurucuları, diğer Azerbaycan aydınlarının da yardımıyla sürekli olarak İslami değerleri korumaya çalıştılar ve Müslümanlar'ın İslam'ı tam olarak anlamaları için savaştılar. 1919'da Azerbaycan halkının tarihi mirasını toplamak ve korumak için Bakü'de Doğu Arkeolojisi ve Tarih Severleri Derneği'ni örgütlediler. 29 Aralık 1919'da derneğin üyeleri Bakü Devlet Üniversitesi'nde Müslüman Doğu Araştırmaları Cemiyet'ni kurdular. Dernek, Azerbaycan'da İslam arkeolojisi araştırmaları üzerine projeler geliştirmiştir. Önerilen projeler arasında "Nizami'nin mezarını arama", "Shabran'ın tatkiki", "Bakü çevresindeki eski İslami anıtların incelenmesi" vardı. Bu kısa dönemde bağımsız Halk Cumhuriyeti hükümetinde milli ve dini değerlere dönüş sağlandı, ancak ardından 28 Nisan 1920'de Azerbaycan yeniden Rus-Bolşevik işgaline maruz kaldı. Rus işgali sonucunda bu çalışmalar gerçekleştirilememiştir. Sovet döneminde Azerbaycan'da İslam arkeolojisinin adı "Ortaçağ arkeolojisi" olarak değiştirilmiştir. Sadece bu devirde değil Azerbaycan'da ve diğer Sovet bölgelerinde de İslam kültürü yeterince öğrenilmemiş, yasal ve etik normları içeren İslam'a objektif bir değerlendirme yapılmamış, hepsinden önemlisi bilimsel metodoloji göz ardı edilmiştir. Bu nedenle zamanla sadece İslam'da değil, İslami bilimlere ve maddi anıtlara yaklaşımda da önyargı hüküm sürmüştür. İslam ve İslam kültürüne yönelik tutum nedeniyle bu dinle ilgili bilimsel araştırma çalışmaları da objektif olmaktan uzak kalmıştır. Sovet döneminde "Demokles'in kılıcı" yaratıcı insanların başları üzerinde hazır bulunduğundan, o zamanın araştırmacılarının herhangi bir sorunu obyektif olarak analiz etmesi ve tarihsel gerçekleri ortaya çıkarması çok zordu. Tarihçilerin önünde sanki "Çin Seddi" duruyordu. Bu nedenle bazen İslam dini de dahil olmak üzere İslam kültürü ile ilgili kaynaklar araştırma çalışmalarına dahil edilmemiş veya tarihle ilgili kitaplar yazılırken bu konu göz ardı edilmiştir. İlk kaynaklardan yapılan alıntılar bile tahrif edilmekteydi. Bu kez bile Bolşevik ideolojinin radikal din karşıtı mücadelesiyle camilere, mollalara, dini kitaplara ve bir bütün olarak İslam kültürüne savaş ilan edildi. Ateist cemiyetler kurulmuş, çoğu dini şahsiyetin eserleri yok edilmiştir. Bu politika sayesinde ülkedeki birçok mimari eser (camiler, minareler, hanlar,

^{†††}Fərhadov Ə. Ərəb qrafikası ilə yazılmış bəzi əsərlər haqqında. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2012. Bakı, "Elm", 2012, s.80-93

türbeler vb.) Müslüman anıtları olmaları nedeniyle yıkılmış, üzerinde Arap yazıları olan anıtlar Arapça dekoratif yazıtlı kilimler bile İslam dini ile bağlantılı olarak yok edilmiştir. Bu dönemde Ahund Movlazade Şekavi ve Ahund Ağa Cevad oğlu da dahil olmak üzere önde gelen dini şahsiyetlerin eserleri kütüphaneleri ile birlikte yağmalanmış ve yakılmıştır.†††

Ancak bazı araştırmacılarımız, manevi-kültürel mirasımızı korumak için ellerinden geleni yapmışlardır. Katran Tebrizinin Divanı'nın ilk baskısını gerçekleştiren Muhammed Ali Nahçıvani (1878-1962) şunları yazmıştır: “Katran Tebrizi'nin bin yıl önceki Azerbaycan tarihine dair tek belgesini ve bize ulaşan tüm şiirlerini toplamak ve yayınlamak uzun zamandır hayalimdi. Onun şiirlerinin çeşitli olaylar sonucunda yok edilmesinin affedilmez olduğu kanaatindeyim.”§§§

Yirminci yüzyılın başlarında şiddet uygulanarak kabul ettirilen ve devlet politikasının bir "dalı" haline gelen ateizm, 1960'larda ve 1980'lerde bir miktar zayıfladı. O yıllarda bilimsel ortamın da göreceli şekilde normalleşmesi, Azerbaycan tarihçiliğini de olumlu etkilemiş, ülkenin eski ve orta çağ tarihi hakkında geniş ve önemli bilimsel araştırmalar yazılmış, kaynak çalışmaları ekolü oluşmaya başlamıştır. Bu açıdan incelenen dönem için Azerbaycanlı şarkiyatçılar Ziya Bünyadov, Naile Velihanlı, Sara Aşurbeyli, Zakir Memmedov, Malik Mahmudov, Memmed Şerifli'nin yaptıkları hizmetleri özellikle belirtmek gerekmektedir.

1920'lerde Azerbaycan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nin ilk dekanı, Arap asıllı Profesör Panteleimon Juze IX-XIII. Yüzyıl Arap yazarlarının Azerbaycan konusundaki eserlerini**** Arapçadan tercüme etti. Ne yazık ki, ortaçağ Müslüman-Azerbaycan toplumunun sosyo-politik olaylarının incelenmesinde önemli olan birkaç eseri†††† dahil olmak üzere bazıları yayınlanmamış el

†††İslam ensiklopedik lüğəti. Bakı, “Elm”, 2013, s.515-517 .

§§§Qətran Təbrizi. Divan, Təbriz, 1333, müqəddimə, s.5.

****Ал-Баладзори. Книга завоевания стран / Текст, перевод с арабского проф. П.К.Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Вып.3, Издание Общества Изучения Азербайджана. Баку, 1927; Ал-Якуби. История. Текст и перевод с араб.проф. П.Г.Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Изд. Общества обследования и изучения Азербайджана, Выпуск IV, Баку, 2-ая типография АЗГИЗА, 1927; Ибн ал-Асир. Ал-Камилфи-ттарих. Перевод П.К. Жузе. Материалы по истории Азербайджана. Баку,АзФАН, 1940;Жузе П.К. Из сочинения Ибн ал-Каланиси. АИИ № 944; Выдержки переводов по Азербайджану. Труды Института Истории, Инв.№ 504, 505.

††††Жузе П.К. Мазядиты-шейбаниты в Азербайджане (Историко-биографический очерк). АИИ № 647. 63 с.;Жузе П.К.Арабские племена в Закавказье. АИИ № 507, 18 с.;Жузе П.К. Из сочинения Ибн ал-Каланиси. АИИ № 944; Жузе П.К. Выдержки переводов по Азербайджану. Труды Института Истории, Инв.№ 504, 505.

yazmaları olarak kaldı. Juze'den sonra Muhtar Efendizade, Arap yazarların eserlerini tercüme etmeye devam etti.***

İlginçtir ki, SSCB'nin Türkçe konuşan Müslüman halklarından farklı olarak, Hıristiyan Ermeniler ve Gürcüler Kiril alfabesini benimsemeye zorlanmadılar. Bütün bunlar gösteriyor ki, alfabe politikası en başından beri Azerbaycan'ı Türkçülükten uzaklaştırmak ve tarihi hafızasını yok etmek için bilinçli bir adımdı. Bu politikayı açıklayan önde gelen Azerbaycanlı yazar Anar'ın yazdığı gibi, 1930'ların sonuna kadar, Stalin'in "Türk" kelimesini "Azerbaycan" ile değiştirdiği zamana kadar, anadilimiz Türkçe olarak adlandırılırdı. 1936'dan sonra her tarihi metinde, belgede "Türk" kelimesinin geçtiği yerde parantezleri açıp "Azerbaycan" olarak açıklamak zorunda kaldık.

1991 yılında bağımsızlığımızı kazandıktan sonra oluşan tarihi koşullar, halkımızın Kiril alfabesi de dahil olmak üzere zorla kabul edilen klişeleri terk edip Latin alfabesine yeniden kavuşması için yeni olanaklar açtı ve Latin alfabesinin yeniden kabulünü gerekli kıldı. Bu, ilgili bir kanunun kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. 25 Aralık 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Latin Grafikleriyle Azerbaycan Alfabesinin Restorasyonuna Dair Kanun" kabul edildi. Böylece komşu Türkiye ile kültürel bağların yeniden kurulması için koşullar yaratıldı.

Sonuç olarak, merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in de dediği gibi, halklarımız arasındaki "bir millet, iki devlet" olan tüm engeller bugün yıkılmış ve bütünleşme yolunda ilerleme hızlanmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 12 Ocak 2004 tarihli "Azerbaycan dilinde Latin harfli toplu yayınların yayımlanması hakkında" emriyle birçok klasikimizin eserleri okuyucularımıza sunulmuş olmasına rağmen, eski alfabe ile yazılmış birçok tarihi ve edebi eserimiz Sovet döneminde "pan-İslamist", "Pan-Türk" edebiyat olarak kabul edildi, yok edilmeye çalışıldı ve Kiril alfabesine dönüştürülmediği için unutuldu. Bağımsızlık kazandıktan sonra bu soruna dönülerek İslam kültürünü içeren yeni yazma eserler katalogları derlendi. Halkımızın milli mirasında yer alan eserlerin eleştirel metinlerinin hazırlanmasına yönelik çalışmaların daha hızlı başlayacağına inanıyoruz.

Unutulmamalıdır ki, dünya çapındaki müze ve kütüphanelere dağılmış çok sayıda kaynak, onları araştırmaya dahil etmeyi zorlaştırmaktadır. Çeşitli kültür

*** İbn el-Əsir. "Əl-Kəmil fi-t-tarix". Ərəb dilindən tərcümə M. Əfəndizadə. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, s. 7.

merkezlerini ziyaret eden yurtttaşlarımız elyazmalarını da o ülkelere götürmüşlerdir. Bu nedenle, onların dünyadaki müzelerde ve kütüphanelerde korunan elyazmalarının ülkemizde incelenmesi de önemlidir. Sadece Arap ülkelerinde değil, Türkiye'de, İran'da ve hatta Hindistan'da da bu tür elyazmaların olduğu hakkında bilgiler mevcuttur. §§§§ 1975'te Özbek araştırmacıları, Hindistan'da korunan Azerbaycan, Özbek ve Fars-Tacik edebiyatı ile ilgili 254 elyazmasını tanımladılar ve açıklamasını yaptılar. Salarjang şehri müzesinde bulunan Azerbaycan ve Özbek türkçelerinde olan elyazmaları müze kataloğunda yer almamaktadır. **** Keşmir şehri şairlerinden Şeyh Yakub Sarfi, Eşref Bülbül, Bahaidin Baha, Amid Şah Abadi ve diğerlerinin büyük şair Nizami Gencevi'nin eserinden ilham alarak yazdıkları "Hamse" ve diğer eserleri henüz yayınlanmamıştır. †††† Bu şehrin kütüphanelerinde bulunan birçok Azerbaycanlı kültür şahsiyetinin elyazmalarının da çoğu henüz basılmamıştır. Halen dünya arşivlerinde ve kütüphanelerinde, aynı zamanda özel koleksiyonlarda bulunan ve halkımıza ait olan elyazmaları araştırma dışında bırakılmıştır. Çok az insan onlar hakkında bilgi sahibidir. Bu durum bir kez daha göstermektedir ki, yabancı ülke kütüphanelerinde, çeşitli fonlarda, özel koleksiyonlarda bulunan ve hakkında az veya çok bilginin mevcut olduğu eserler araştırılmalı ve dünya kamuoyuna sunulmalıdır. Azerbaycan'ın önde gelen şahsiyetleri ile ilgili bilgileri içeren bazı materyaller Ord.Prof.Dr. Ziya Bünyadov tarafından cumhuriyetimize getirilerek bilim camiasına sunulmuştur. Elyazmaları Enstitüsü'nde Bölüm Başkanı olan Prof.Dr. Farid Elekberov, 2011 yılında Vatikan'dan ve yakın zamanda Paris'ten şimdiye kadar bizim için bilinmeyen ve Azerbaycan bilimi için yeni olan ortaçağ elyazmalarını getirdi. †††† O, Vatikan arşivlerinde yaptığı araştırmalar sonucunda Orta Çağ'da Azerbaycan'da mevcut olmuş devletlerin hükümdarlarının misyonerler aracılığıyla Vatikan'a mektup ve kitap gönderdiği, cevap aldığı ve kitap hediyeleri aldığı sonucuna varmıştır. Yazar, bu devletler arasında incelediğimiz Atabeyler devletinden de bahsetmektedir.

Çağımızda İslam'ın dünya kültür tarihindeki rolü ve insan kültürüne katkısı uluslararası konferans ve sempozyumlarda tartışma konusu olmuştur. 1998 yılında "İslam Medeniyeti Kafkasya'da", 2009 yılında "Bakü, İslam Kültürünün

§§§§Сулейманов Х.С. Хафиз Хорезми//Памятники культуры. Ежегодник. Ленинград, "Наука", 1982.

****Əliyeva N.A. Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli ədəbiyyatın rolu (XI-XIII əsrlər), Bakı, "Elm və Təhsil", 2015, s.5.

††††Qafar Kəndli. Azərbaycan şairləri Kəşmirdə. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər Seriyası, 1963, № 2, s.69-70.

††††Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan əsərlərimizin surətləri AMEA Əlyazmalar İnstitutuna gətirilmişdir. "Elm" qəzeti, № 1-2(1059-1060), 23 yanvar 2013-cü il, s.11.

Başkentidir”, 2015 yılında “İslami Aydınlanma ve Modern Dönem” konulu uluslararası konferanslar, 2017 yılının Azerbaycan'da “İslami Dayanışma Yılı” ilan edilmesi, IV. İslami Dayanışma Oyunları'nın ve aynı yıl “İslam İşbirliği Toplantısı”nın düzenlenmesi, Azerbaycan'ın İslam kültürü sisteminde oynadığı rolün altını çizerek, bu tür etkinliklerin sadece Azerbaycan için değil, tüm İslam dünyası için önemini göstermiştir.

Azerbaycan'ın Orta Çağ'a ait kültür tarihinin araştırılmasında son zamanlarda çok ilerleme kaydedilmiş, çok sayıda kaynak tercüme edilmiş, araştırılmış ve bilim camiasına sunulmuştur. Aynı zamanda, Orta Çağ'da Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleriyle birlikte Hilafet'in bir parçası olduğu için bu ülkelerle olan kültürel ilişkilerini incelemek önemlidir. Bu alanda da bir takım başarılar elde edilmiştir. Fakat Azerbaycan'ın ortaçağ ekonomik ve siyasi yaşamının incelenmesinde kaydedilen başarı, kültür alanının araştırılmasında gözlemlenmemiştir. Karşılaştırma için, eğer Hilafetin bir parçası olan Azerbaycan'ın ve onun bazı şehirlerinin ekonomik-politik hayatının aydınlatılması sırasında kültürel hayata değinilse de, Azerbaycan kültürünün Orta Çağ'daki evriminin ana aşamaları araştırılsa da ve İslami bilim, kültür ortamı biyografik kaynaklar temel alınarak incelense de, Hilafetin Moğol öncesi dönemde Azerbaycan kültürünün İslam kültürünün bir parçası olarak öne çıkarılması için , Azerbaycan tarihçiliğinde atılan her yeni adım, Azerbaycan kültürünün araştırılması için çok önemlidir

Туркий халқларнинг хунармандчилик уюшмалари тарихидан.

Исмаилова Жаннат Хамидовна

тарих фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон тарихи давлат музейи директори

Хунармандчилик инсоният тараққиёти жараёнидаги энг қадимий ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этган йўналишлардан бири ҳисобланиб, асрлар давомида унинг турли соҳалари ва замонавий кўринишлари босқичма-босқич ривожланиб келган. Барча давлатларнинг ҳаётида хунармандчилик иқтисодий-маданий фаолиятнинг асосий манбаси сифатида шаклланган ва ривожланган.

Ўрта асрларда дунё бўйича кўпгина шаҳарлар савдо ва хунармандчилик марказлари сифатида фаолият юритган. Савдогарлар ва хунармандлар гильдия ва цехларга бирлашган.

Манбаларда таъкидланишича, Ғарбий Европада, жумладан Италияда X асрларда, Францияда XI-XII аср, Англия ва Германияда XIII асрда, Кавказ орти мамлакатларда XII-XIII асрларда,^{§§§§§} Ўрта Осиё, Туркия ва Эронда XIII асрларда пайдо бўлган.

Хунармандчилик уюшмалари, уларнинг рисолалари ҳақидаги тадқиқотлар жуда кам. Вахоланки бутун жаҳонда ўрта асрларда юзлаб бундай уюшмалар фаолият кўрсатган. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос тартиб қоидалари ва хусусиятлари мавжуд бўлган.

Ўрта Осиё хунармандлари ҳам уюшмаларга бирлашган ва улар ҳақидаги маълумотлар ёзма манбаларда ўз аксини топган. Улар орасида хунармандчиликнинг баъзи соҳаларини мукамал ўрганишда манба бўлиб хизмат қилаётган рисолалар алоҳида аҳамиятга эга. Хусусан, ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган тикувчилик соҳаси бўйича «Рисола-и-бофандаги», баққолик бўйича «Рисола-и-бакколи», дехқончилик бўйича «Рисола-и-дехкони», «Рисола-и-читгари» ;

^{§§§§§} О. Данилец. Цеховой строй в Западной Европе. 2002 г. 4.б.

темирчилик бўйича «Рисола-и-охангари» каби рисолалар шулар жумласидандир*****.

Хунармандчилик билан шуғулланган ҳар бир кишига пирлар хомийлик қилган. Хунарманд ўз фаолиятида яхши натижага эришиши учун иш бошлашдан аввал пирларга дуо билан мурожат этиб, сўнгра усталар ва шогирдлари учун дастурхон ёзишлари, рисолада келтирилган амалларни бажо келтиришлари лозим бўлган.

Туркияда ҳам ўрта асрларда хунармандлар гильдиялар бирлашганлар. Ҳар бир гильдия уста, шогирд ва ёлланган хунармандлардан иборат бўлган. Шайх раҳбарлигида гильдиянинг мавқеи ва обрўсини сақлашга катта эътибор берилган. Гильдия асосан шаҳарларда фаолият юритсада, унга қишлоқ хунармандлари ҳам аъзо бўлиб кирган. Ҳар бир гильдия шаҳарда ўз биносига –лонджасига эга бўлиб, бу ерда муҳим масалалар ҳал этилган.

Ҳар бир шогирд устага бириктирилган бўлиб, уста унга гильдиянинг анъаналари ва хунармандчиликнинг сир асрорларини ўргатган. Шогирд узоқ муддатли иш ўрганиш жараёнини яқунлагач, унга уста номини бериш учун отаси ва шайх ўртасидаги келишув асосида унинг уйида, агарда бир неча шогирдлар тайёр бўлса очик жойда тадбир ташкил этилган. Шогирдлар усталар кенгашига ўз махсулотларидан намуналар келтирган.

Усталар дўкон пештоқида хунармандларнинг пирлари номи қайд этилган шеърларни илиб қўйилган. Сет - тикувчилар, Ной – савдогар ва денгизчилар, Авраам – сут махсулотларини сотувчилар, Довуд қуролсоз ва темирчилар, Исмоил – овчилар, Иосиф соатсозлар, Ион – балиқчилар, Исус – саёхатчилар, Лот- солномачилар, Эзра – виносозлар, Адам –деҳқонлар,

***** М.Гаврилов. Рисоля сартовских ремесленников. Т.1912.. 1 б.

Моисей – чорвачилар, Ангас ибн Малик қўриқчи офицерларни, Зульнун мисрлик - врачларни илохи ҳисобланган.^{†††††}

Низомлар. Деярли барча цех ёки гильдиларнинг низомининг асосий мазмуни деярли бир-бирига жуда ўхшаш бўлган. Низомнинг мазмуни ҳунармандларнинг турмуш тарзини қамраб олган. Уларнинг умумий ғазнаси мавжуд бўлиб, ҳунармандларни бетоб бўлган вақтда ёки бўлмаса боқувчисини йўқотган ҳолда ёрдам берилган. Байрамлар ҳам цех аъзолари билан бирга ўтказилган. Уставни бузган ҳунармандларнинг иши йиғилишда муҳокама қилинган. Цехлар ишлаб чиқариш уюшмаси ҳисобланмаган, чунки ҳар бир ҳунарманд ўзининг шахсий устахонасида ўзининг иш қуроллари ва хом ашёсига эга бўлган. Улар ўз касбларини авлоддан-авлодга ўтказган ва уларни ўзига хос сирлари бўлган. Устахоналарда уста бир ёки бир неча ёрдамчиси ва шогирдларидан иборат бўлган.

Ўрта Осиёда эсаи низом рисола деб аталган. Рисола сўзи арабча - хат, трактат, рисола, нома, мурожат каби маъноларни билдиради. У ҳунармандларнинг доимий китобчаси бўлиб, ўлчами варақнинг 1/16 ёки 1/8 қисмини ташкил этган^{†††††}.

Мухтасар қилиб айтганда, туркий халқларнинг ҳунармандлари цех ёки гильдияларга бирлашган ҳолда фаолият юритиб, ишлаб чиқариш кучларининг ривожига ва савдо-сотик учун қулай имконият яратган ҳолда, маҳсулотларнинг тури ва сифатини, янги ҳунармандчилик йўналишларини пайдо бўлишида алоҳида аҳамият касб этган.

Şah I Tahmasb'ın hakimiyeti döneminde Safevi-Şeybani ilişkileri

^{†††††} Рафаэла Льюис . Османская Турция. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2004 г.

^{†††††} М.Гаврилов. Рисоля сартовских ремесленников. Т.1912.. 2 б.

Özet

Azərbaycan'da Safevi hanedanının iktidara gəlməsi, ölkənin dış politikalarının daha aktivləşməsinə nədən olmuş və komşu ölkələrlə siyasi və diplomatik işlişkilerin gəliřməsinə yol açmıştır. Bu dövəndə devlet sınırlarının genişlətilməsi, komşu ölkələrlə iktisadi, ticari və diplomatik işlişkilerin gəliřtirilməsi Safevi hökümetinin dış politikasının temelini oluşturmuştur.16. yüzyılda Azərbaycan Safevi devletinin dış politikasının řekillenməsinde şeybani devleti ilə işlişkiler önəmli rol oynamıştır.Kuruluş tarihi Azərbaycan'da Safevi hanedanının iktidara gəlməsiylə aynı zamana denk gələn şeybani devleti, Timurluların egemenlięinə son vererek siyasi iktidara gəlmiřti.

Hem I. şah İsmail'in saltanadı sırasında, hem de şah I Tahmasb'in iktidarı dövəndə Safevi-şeybani işlişkileri esasən askeri-politik çatışmadan oluşuyor və bu askeri-politik çatışmanın mərkəzində Horasan uğrunda bir mücadələ vardı.Safeviler ilə řeybânîlər arasında askeri-politik işlişkilerin varlığına rağmen, tərəflər arasında belirli dövənlərdə diplomatik-politik işlişkiler də mevcuttu. Özelliklə iktisadi və ticari işlişkiler davam etmiş, költürel bağlar ön planda tutulmuştur.

Giriş

XVI əsrdə Avrasiya məkanında ciddi siyasi hadisələrlə zəngin olan bir dövr başlayır. Bu dövr yeni imperiyaların yaranması və onların siyasi, iqtisadi, mədəni və dini-ideoloji sərhədlərə bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə řərqdə baş verən siyasi hadisələr bölgənin yeni siyasi xəritəsini meydana çıxardı. Anadoluda Osmanlı imperiyası, Azərbaycanda Səfəvilər dövləti, Hindistanda Babur imperiyası, Mavərnəhr bölgəsində řeybanilər dövləti, Misir, Suriya, Hicaz ərazilərini əhatə edən Məmlük dövləti kimi türk dövlətləri bu siyasi xəritənin əsas subyektlərindən biri idilər.

*Doç.Dr. Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universiteti, Bakü, Azərbaycan, mubariz.aqalar@gmail.com

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da ciddi siyasi hadisələr baş verirdi. Ağqoyunlu hakimiyyəti özünün siyasi tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Sultan Yaqubun (1478-1490) hakimiyyəti dövründə yaranmış siyasi sabitlik, onun ölümündən sonra pozuldu. Uzun Həsənin varisləri arasında başlayan hakimiyyət uğrunda mübarizə dövlətin siyasi təsisatlarına və xarici siyasi əlaqələrinə ciddi zərbə vurdu. Belə bir siyasi şəraitdə, siyasi və dini mərkəzi Ərdəbil şəhərində yerləşən Səfəvilər sülaləsinin nümayəndəsi İsmayıl, Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı. 1501-ci ildə İsmayıl, Şərur düzündə baş verən döyüşdə Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzəni məğlub edərək, paytaxt Təbrizə daxil oldu və ana babası Həsən padşahın hüquqi varisi kimi şahlıq taxt-tacına əyləşdi. Şiə məzhəbini rəsmi dövlət dini elan edən I Şah İsmayıl “On iki İmam” adına xütbə oxutdu və öz adına sikkə kəsdirdi. Beləliklə, I Şah İsmayıl Ağqoyunlu sülaləsinin hüquqi varisi kimi (I Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyim Uzun Həsənin qızı idi-A.M.) Azərbaycanda hakimiyyətə gələrək, Səfəvilər sülaləsinin rəsmi hakimiyyətini elan etdi.

Azərbaycanda Səfəvilərin siyasi hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə dövlətin xarici siyasi əlaqələrində yenidən canlanma müşahidə olunmağa və qonşu dövlətlərlə siyasi və diplomatik münasibətlər inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə dövlətin sərhədlərinin genişləndirilməsi, qonşu dövlətlərlə iqtisadi-ticarət və diplomatik əlaqələrin inkişafı Səfəvi hakimiyyətinin xarici siyasətinin əsasını təşkil edirdi.

1. Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dönmində Səfəvi-Şeybani münasibətləri

XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin formalaşmasında Şeybanilər dövləti ilə münasibətlərin mühüm rolu var idi. Yaranma tarixi Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə eyni dövrə təsadüf edən Şeybanilər dövləti Teymurilərin hakimiyyətinə son qoyaraq siyasi iqtidara gəlmişdir. Bu haqda Əmir Mahmud Xandəmir “Şah İsmayıl və Şah Təhmasib Səfəvi tarixi” əsərində yazır: “*Şah bəy (Məhəmməd xan Şeybani*

– M.A.) özünü Çingiz xanın nəslindən hesab edirdi və Özbək xanədanının hakimiyyətinin əsasını qoymuşdu. Çingiz və Hülaku nəslindən heç kəs onun qədər şücaətli deyildi. O, Bəlxdən Herata yola düşdü. Heratın tərkib hissəsi olan Badğişin yaxınlığında Maral məntəqəsində Sultan Hüseyn Bayqaranın oğlanları Mirzə Bədiəzzamanı və Müzəffər Mirzəni məğlub edib onların yerinə taxta oturdu. Tədricən Semnandan tutmuş Damğana qədər bütün Xorasan torpaqlarını Amurdərya çayına qədər onların övladlarından və təyin etdiyi adamlarından alaraq, həmin torpaqlarda istiqlal bayrağını qaldırdı. Buna görə də Mirzə Bədiəzzaman Şah İsmayılın yanına gedib ona sığındı və ondan özbəklərin fitnəsini yatırtmağı xahiş etdi. Şah onun sözlərini qəbul etdi və İmam Rza (ə) rövzəsini ziyarət etmək məqsədilə və özbəklərin fitnələrini aradan qaldırmaq üçün hərəkətə başladı...” (Xandəmir1370, s. 70-71).

Şeybanilər dövlətinin Səfəvi hakimiyyəti ilə siyasi münasibətləri, ilk dövrlərdən başlayaraq mürəkkəb xarakter daşımağa başladı. Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər dövləti arasında tezliklə bir sıra siyasi ziddiyyətlər özünü göstərməyə başladı (Ağayev 2004, s. 97). Həmçinin hər iki dövlət arasında mövcud olan dini təriqət fərqliliyi bu ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirirdi. Hətta münasibətlər o qədər gərginləşmişdi ki, Şeybani hakimiyyəti Səfəvi tacirlərinin öz ölkəsi ilə ticarətinə qadağa qoymuşdu.

Şeybanilərin h.q 913-cü ildə (1507-1508) teymurilərin Xorasan dövlətinin varlığına son qoyması səfəvilərlə şeybanilər arasında siyasi münasibətləri gərginləşdirdi. Artıq Xorasanı işğal edən şeybanilər Səfəvi dövlətinin cənub-şərq sərhədlərinə ciddi təhlükə yaradırdı. Şeybani hökmdarı Məhəmməd xan Heratı işğal etdikdən sonra (1508) I Şah İsmayıl özünün təhdid xarakterli ilk məktubunu yazaraq onu itaət etməyə çağırırdı. Bu ərafədə Səfəvi hökmdarı İraqı və Şirvanı fəth etməklə məşğul olduğu üçün bu məktubu cavabsız qoymuşdu (Fərzəliyev 1983, s. 114; Ağayev 2004, s. 102).

I Şah İsmayıl özbəklərin Kermana hücum etdiyini eşitdikdən sonra öz elçiləri Məhəmməd bəy Rumlu və Qazı Nurullah Sədrini Özbək hökmdarının

yanına göndərərək, bütün məsələləri dinc yolla həll etməyi təklif etdi. Lakin Məhəmməd xan bu təklifi rədd edərək Yəzd istiqamətində irəliləməyə başladı. Səfəvi hökmdarı h. 914-cü ilin rəbiülaxir ayında (1509) elçisi Şeyx Məhyəddin Əhmədi (Şeyxzadə Lahici) bir məktubla Şeybani hökmdarının yanına göndərdi. Məktubda deyilirdi: “...*Salam yetirdikdən sonra bildiririk ki, məktubunuzun məzmunu eşidilib dərk olundu... Qəribədir ki, sizin daimi sultanlıq etmiş atababalarınız bu nicat verən əqidədə və xilas edən yolda olmuşlar. Siz bilə-bilə haqqa yalan donu geydirib, haqqı gizlətməyin... Tacirlərin sizin diyara və şəhərlərə gediş-gəlişinin qadağan olunması qardaşlıq və ədalət meyarlarına zidd olduğu üçün belə bir işin sizə aid edilməsinə yol verməyəcəksiniz...*”(Vilayəti 1998, s. 46-49).

Səfəvi hökmdarı bu məktubda sülh təklif edərək hücumları dayandıрмаğı tələb etmişdi. Bir-birinin ardınca qazandığı qələbələrdən ruhlanan Məhəmməd xan Şeybani I Şah İsmayılın məktubuna cavab olaraq, elçisi Kəmaləddin Hüseyn Əbiverdi vasitəsilə bir məktub göndərdi. O, məktubda, tezliklə İraq və Azərbaycana tərəf hərəkət edəcəyini, Məkkə və Mədinəni tutmayınca hücumlarını dayandırmayacağını qeyd edirdi (Ağayev 2004, s. 102; Vilayəti 1998, s. 59-61).

Artıq Şeybanilər dövləti ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu görən Səfəvi hökmdarı özbəklərlə müharibəyə başlamağa qərar verdi. Eyni zamanda o, Məhəmməd xana sərt formada bir cavab məktubu göndərərək - “... *Mən, Tanrının bir qəzası baş verməsə, novruzdan sonra Əbülhəsən Əli ibn Musa Ər-Rzanın məzarını ziyarət etməyə yollanacağam... Əgər mənimlə qarşılaşmaq istəyirsənsə, buyur, bu sən bu da döyüş meydanı...*” – ona qarşı müharibə edəcəyini elan etdi (Vilayəti 1998, s. 64-66; Məmmədova 1991, s. 67).

Əmir Mahmud Şah İsmayılın Şahbəylə Xorasan uğrunda müharibəsini belə təsvir edir: “...*Şah İmam Rza (ə) –in hərəmini (rövzə) ziyarət etdikdən sonra, ondan kömək diləyərək Şahican Mərvi tərəfə hərəkət etdi. Şahbəy də həmin şəhərin qalasında gizlənərək Übeyd xanın ona kömək göndərməsini*

gözləməyə başladı. Bu müddətdə şahın qoşunları ilə özbəklər arasında bir sıra döyüşlər baş verdi. Sonda şah belə qərara gəldi ki, bir qədər geriyyə hərəkət etsin ki, Şahbəydə şah qoşunlarının zəif olması təsəvvürünü yaratsın, beləliklə onu qaladan çıxmağa vadar etsin. Şahbəy də qarşı tərəfin qorxduğunu zənn etdi, lakin bununla belə Qənbər bəy Sərdar və digərlərinə əmr etdi ki, Übeyd xanın qoşunlarının gəlib çatmasını gözləsinlər ki, birlikdə hücum keçsinlər, görsünlər ki, Qızılbaş səfəviləri nə ilə əlaqədar geri çəkilməmişlər. O, ertəsi gün səhər qoşunun bir hissəsi ilə qızılbaşlarla vuruşmaq üçün hərəkətə keçdi. Şahın qarovul dəstəsi (kəşfiyyatçılar-M.A.) bu xəbəri ona çatdırdılar. Şah göstəriş verdi ki, qoşunlar Mahmudabad körpüsünün yanında düşmən yaxınlaşana qədər dayansınlar və sonra sürətlə geri çəkilsinlər. Şahbəy bu sürətli geri çəkilməni qarşı tərəfin qoşununun qaçması kimi güman etdi və qoşunu ilə körpünü keçdi. Bu anda şah qoşuna düzülərək hazır vəziyyətdə durmağı əmr etdi, özü isə qoşunun mərkəzində dayandı. Şahbəy onları görəndə kimi bərk peşiman oldu. O, sərkərdələrindən biri olan Canvəfaya bərk dayanmaq və müqavimət göstərmək barədə göstəriş verdi. Lakin Canvəfa onu lənətləməyə başladı və dedi: “Qızılbaş şahının ordusu yaxşı silahlanmışdır və biz onları məğlub edə bilmərik. Bizi qırğına verməzdən əvvəl niyə sözlərimizə qulaq asmadın?” Sonra Qənbər və Canvəfa şahın ordusuna hücum edib çoxlarını öldürdülər. Belə ki, şah başındakı tacı götürüb, Allahdan qələbə çalmağı arzuladı və özü düşməyə hücum etdi. Bu hadisədən az müddət keçmişdi ki, məğlubiyyətin nişanələri özbək ordusunda özünü biruzə verdi və nəhayət, Canvəfa və Qənbər bəy qızılbaşlar tərəfindən tutulub şahın yanına gətirildi. Şah onlardan Şeybək xanın iqamətgahı barədə soruşdu. Onlar dedilər. Belə məlum oldu ki, o döyüş meydanında ola bilər. Qızılbaşlar ölümlərin arasında onu axtardılar və sağ - salamat yaralıların arasında tapdılar, başını bədənindən ayırdılar və şahın yanına apardılar” (Xandəmir, 1370, s. 72-73).

Tarixi mənbədə qeyd olunduğu kimi, h.q. 916-ci lin şaban ayında (noyabr 1510) Şah İsmayıl Xorasan istiqamətində Məhəmməd xana qarşı yürüşə başladı.

Şaban ayının 28-də (2 dekabr 1510), tərəflər arasında Mərv yaxınlığında baş verən döyüşdə özbək qoşunları məğlub edildi və Məhəmməd xan öldürüldü. Bu zaman özbək sərkərdələri Übeydulla xan və Teymur sultan I Şah İsmayılın yanına elçi göndərərək itaət ərizəsini təqdim etdilər (Bartold 1964, s. 546).

Mərv qələbəsi ndən sonra Səfəvi padşahı özünü “Türküstan taxtının və tacının varisi” kimi qələmə verməyə başlamışdı (Musalı 2011, s. 181).

Özbək qoşununun Mərvdə məğlub olması nəticəsində Xorasan əyaləti Amu-Dəryaya dək Səfəvi dövlətinin nəzarətinə keçdi (Məmmədova 1991, s. 68).

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə özbəklər Xorasana bir neçə dəfə hücum etmiş lakin uğur qazanmayaraq Ceyhun çayının sağ tərəfinə çəkilmişlər. Şeybanilərin Səfəvi mülklərinə, 1523-cü ilin aprel ayında etdikləri hücum da nəticəsiz başa çatmışdı (Ağayev 2004, s. 108)].

Ümumiyyətlə, I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə münasibətləri hərbi-siyasi xarakter daşmış və bu münasibətlərdə hərbi qarşıdurmalar üstünlük təşkil etmişdi.

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə olduğu kimi I Şah Təhmasib Səfəvi taxtına çıxdıqdan sonra da Şeybanilər dövləti ilə siyasi münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk dövründə şeybanilər müntəzəm olaraq Səfəvi torpaqlarına hərbi yürüşlər edirdilər. Qazi Əhməd Qumi bu barədə yazırdı: “Özbəklərin niyyəti ondan ibarət idi ki, Xorasan məmləkətini, eləcə də Azərbaycan, İraq, Fars, Kirman, Xuzistan və Rum vilayətinin sərhədlərinə qədər əraziləri öz aralarında bölüşdürsünlər” (Məmmədova 1991, s. 73).

Şah Təhmasibin tacqoymadan sonra qarşılaşdığı ən mühüm hadisə Übeyd xan Özbəkin Herata təkrar hücumu oldu. Übeyd xan Mahmud Sultan ibn Əbülxeyr xanın oğlu, Şeybək xanın qardaşı oğlu idi. Əmisi kimi cəsur döyüşçü, rəhmsiz və təəssübkeş sünni olan Übeyd intiqam almaq üçün qiyam qaldırmışdı.

Şah I Təhmasibin şahlığı dövründə Şeybanilərin Xorasana ilk hücumu 1524-cü ildə olmuşdur. Bu hücum zamanı Herat mühasirə edilmiş, lakin ciddi

müqavimətlə üzləşən və özbək sərkərdələri arasında yaranan fikir ayrılığı onların geri çəkilməsinə səbəb olmuşdu (Ağayev 2004, s. 111).

Əmir Mahmud əsərində bu hücumla bağlı belə məlumat verir: *“Padşahın (Şah I İsmayılın – M.A.) dünyasını dəyişməsi xəbəri çatdıqdan sonra özbək sultanları bir araya gələrək Xorasanı tutmaq haqqında qərar qəbul etdilər. Bu xəbər Herat sarayına çatdıqda naiblər Asəfi - Saninin məsləhəti ilə qalaların mühafizəsini möhkəmləndirdilər. Köçkünci xan şəhərin mərkəzindən yarım fərsəx aralıda yerləşən Şaminə kəndində düşərgə saldı, Əbu Səid Sultanın ordusu Poldərdən Fərzən kəndinə qədər olan ərazidə yerləşdirildi, Sevincək xan Murad bağında qərarlaşdı. Übeyd özü isə Ahu bağında düşərgə saldı. Herat şəhəri özbəklər tərəfindən mühasirəyə alındı. Durmuş xan şəhərin daxilində Firuzabad darvazasının Yəmin bürcündən Xakestər bürcünə qədər olan hissəsini, şimaldan isə Əmir Baba Mahmud bürcünə qədər olan hissəni Xacə Həbib Lələyə və silahdaşlarına həvalə etdi...”* (Xandəmir 1370. s. 128).

Əmir Mahmud özbəklərin bu yürüşü vaxtı səfəvi ordusunun rəşadətini belə təsvir edir: *“Xilaf əhli Heratın müharibə və qırğın vasitəsilə ələ keçirilə bilməyəcəyini başa düşüb, Durmuş xanın vəkillərinə xəbər göndərdilər. Xəbərin məzmunu bundan ibarət idi: “İnadkarlıqdan əl çəkib, şəhərin açarlarını təhvil ver..., yoxsa qılıncımızdan ələ zərbə alacaqsan ki, başqalarına ibrət dərsi olacaq...”*. *“Sam Mirzə və onun lələsi Durmuş xan təhdidə təhdidlə cavab verdilər. Bir neçə gün mühasirədə qalıb, işğalçılarla müharibə apardıqdan sonra bir gün Durmuş xan günorta vaxtı Sultan Əhmədmirzə bürcünə çıxıb “bu gün cəsur və mübariz döyüşçülərin döyüşün tamaşa etmək və hər birini göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlığa görə mükafatlandırmaq istəyirəm”*. *Bir dəstə cəsur döyüşçü Qara işıq adı ilə şöhrət tapmış Məhəmməd bəy Qurçibaşının rəhbərliyi ilə Sevincək Sultanın düşərgə saldığı Murad bağına doğru hücum keçdi. Döyüş zamanı çoxlu sayda özbək əskəri qətlə yetirildi, ələ keçirilmiş çoxlu sayda at, yaraq-yasaq əsir götürülmüş özbək döyüşçülərilə birlikdə xana göndərildi. Müharibədə üstünlük əldə edən bu dəstə bağın qapısını qırıb içəri*

soxuldu. Təsadiüfən həmin vaxt Übeyd xan və Sevincək Sultan söhbət edirdilər. Çox möhkəm qorxuya düşən Sevincək özünü çaya atdı, Übeyd xan isə atına minib özünü qoşununa çatdırdı və sürətlə Ahu bağına tərəf üz tutdu” (Xandəmir 1370, s. 129-130).

Səfəvilərlə özbəklər arasında baş verən ən böyük döyüşlərdən biri 10 məhərrəm 935-ci ildə (1528/24 sentabr) baş vermiş Cam döyüşüdür. Bərabər olmayan bu döyüşdə səfəvilər özbəklərdən sayca çox az idilər. Bu döyüşdə Səfəvi qoşunu 24 min nəfər olduğu halda, özbək hərbi dəstələri 104 min nəfərdən çox idi. Bu döyüşdə Səfəvi ordusu toplardan və tüfənglərdən istifadə etsələr də, qoşunun sağ və sol cinahları məğlub oldu. Əmir Mahmud bu haqda yazır: *“Qətlə köklənmiş tüfəng qaçılmaz qəzadan və qəfil ölümdən xəbər verirdi, toplar hər bir imtahançının önündə tilsimli bir qapı dəliyi açırdı.”* (Xandəmir 1370. S. 146-147).

Übeyd xan 11 şəban 936-cı il (1530/10 aprel) tarixində Xorasanın tabeliyində olan Fərahı tutmaq üçün hərəktə keçdi, amma Fərah hakimi Əhməd Sultan Əfşarın müqaviməti ilə qarşılaşdı. Fərah qalasını bir müddət mühasirədə saxladıqdan sonra buranı ələ keçirə bilməyəcəklərini anlayan özbəklər Herata qayıtdılar.

Naməlum müddətə Heratda qalan Übeyd xan və özbəklər buranın əhalisinə zülmələr etdilər. Şah Təhmasib Bağdadı gözlənilmədiyindən də tez fəth edib, Übeyd xanı Xorasandan çıxarmaq məqsədilə Bağdadı tərk etdi. Şah ordu toplamaq üçün carçılar göndərdi. Vilayət rəhbərləri qoşunları ilə birlikdə şah ordusuna qoşulub Xorasana doğru yola düşdülər.

Səfəvi hökmdarının Xorasana doğru hərəkətə keçdiyini eşidən Übeyd xan 21 zilhicə 936-cı il (1530/16 avqust) tarixində Heratı tərk edib Şahican Mərvinə qaçdı, Xorasan Şah Təhmasibin əlinə keçdi (Pirniya H., İqbal A. 1380, s. 225).

Şeybani hökmdarı Übeydulla xanın ölümündən sonra da Səfəvi - Şeybanı münasibətlərinin əsasında ənənəvi olaraq hərbi münaqişələr üstünlük təşkil

edirdi. Lakin buna baxmayaraq, Əbdüləziz xanın hakimiyyəti dövründə (1539-1550) Səfəvi dövləti ilə Seybanilər dövləti arasında müəyyən diplomatik əlaqələr yaranmışdı. H.q. 948-ci ildə (1541) Buxara hakimi Əbdüləziz xanın elçisi Səfəvi sarayında olmuşdu. Həmçinin 1548-ci ildə digər özbək hökmdarı (Bəlx hakimi) Kistin Qara Sultan ilə I Şah Təhmasib arasında elçilik mübadiləsi olmuş və onlar arasında sülh müqaviləsi bağlanmışdı (Ağayev 2004, 114).

Özbək hakimləri ilə Səfəvi dövləti arasında məhdud xarakterli diplomatik təmaslara baxmayaraq, özbək-qızılbaş münasibətləri qeyri-normal xarakter daşmış, müxtəlif illərdə onlar arasında hərbi qarşıdurmalar olmuşdu. Özbəklər 950 (1543/44), 952 (1545/46), 955 (1548/49), 957 (1550/51), 967 (1559/60), 971 (1563/64), 973 (1565/66), 974 (1566/67) və 977 (1569/70)-ci illərdə Xorasan əyalətinə basqınlar etmiş və məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilmişlər (Əfəndiyev 2007, s. 110-116; Buxari 1957, s. 49-51).

Sonuç

Ümumiyyətlə, XVI əsr ərzində Səfəvi - Şeybani münasibətləri, əsasən, hərbi-siyasi qarşıdurmadan ibarət olmuş, bu hərbi-siyasi qarşıdurmanın mərkəzində üzünmüddətli münaqişələrə səbəb olan Xorasan uğrunda mübarizə dayanmışdı. Səfəvilərlə - Şeybanilər arasında hərbi-siyasi münasibətlərin olmasına baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə tərəflər arasında diplomatik-siyasi münasibətlər də mövcud olmuşdur. Xüsusilə də iqtisadi-ticarət münasibətləri davam etmiş, mədəni əlaqələr üstünlük təşkil etmişdir.

Kaynakça

1. Ağayev, R. Ə. (2004). Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri. (XV-XVI əsrlər). Bakı, Kür nəşriyyatı.
2. Бартольд В.В. (1964). Шейбаниды. Сочинения: Т. 2, ч. 2, М. Наука. с. 545-548
3. Бухари М.М. (1957). Убайдалла-наме. (Пер. А. А. Семенова). Ташкент, АН УЗССР.
4. Əfəndiyev O. (2007). Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb.

5. Fərzəliyev, Ş. F. (1983). Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvarix» əsəri üzrə). Bakı, Elm nəşriyyatı.
6. Xandəmir, Ə.M. (1370). Şah İsmayıl və Şah Təhmasib Səfəvi tarixi. Məhəmməd Əli Cərrahinin redaktəsi, Tehran, 1370.
7. Məmmədova Ş. K. (1991). “Xülasət ət-təvarix” Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, Elm nəşriyyatı.
8. Musalı N.S. (2011). I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləm ara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı, Nurlan nəşriyyatı.
9. Pirniya, H., İqbal A. (1380). Başlanğıcdan Qacarların süqutuna kimi İran tarixi. Tehran, Xəyyam nəşriyyatı.
10. Vilayəti, Ə. Ə. (1998). Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, Əlhuda nəşriyyatı.

**БУХОРОДАГИ ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНДИЙ ВА
ТУРКИЯДАГИ ШАЙХ ШАЪБОН ВАЛИЙ МУЗЕЙ
МАЖМУАЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ**

Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий
рассомлик ва дизайн институти,
Илмий ишлар ва инновациялар
бўйича проректори, т.ф.д.
Қурбонова Дилафрўз Абдурашидовна

Ўзбекистон ҳудудида шаклланган ва ривожланган маданият ислом дини кириб келганидан кейин янги поғонага кўтарилиб, жаҳон цивилизациясининг бир қисми сифатида янада кучайди. Марказий Осиё цивилизацияси (мусулмон цивилизацияси) деб ном олган бу тамаддуннинг юраги бўлган Ўзбекистон жаҳон илм-фан ва маданиятига ниҳоятда катта ҳисса қўшди.

Бугунги Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан буюк алломалар ва мутафаккирларнинг жаҳон илми-фани, ислом дини ва маданиятини ривожлантиришдаги роли дунё ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилган. Уларнинг ичидан буюк олимлар, меъмор, ҳунарманд, амалий ва тасвирий санъат усталари етишиб чиқдиларки, улар яратган асарлар, маҳобатли бинолар, нафис санъат буюмлари, миниатюра ва хаттотлик намуналари жаҳон маданият меросида алоҳида ўрин эгаллайди.

Шиддат билан ўзгариб бораётган халқаро воқеълик, жумладан ислом динини сиёсийлаштириш, ундан радикал-экстремист оқимларнинг мафкураларини асослашда фойдаланишга уринишларнинг кенгайиши, халқаро диний экстремизм ва терроризм дунёдаги тинчлик ва барқарорликка очикдан-очик таҳдид солаётган, интернет ва бошқа маълумотни тезкор узатиш тизимлари ахборот глобаллашувининг салбий оқибатларини кескинлаштираётган шароитда, жамият аъзолари, айниқса ёшларга ислом динининг асл тинчликпарвар, инсонпарварлик моҳиятини сингдириш ва диний ўзликни англаш масаласи давримизнинг долзарб вазифалари ҳисобланади.

Буюк аждодларимизнинг илм-фан ва маданиятнинг кўплаб соҳалари тараққиётига кўшган беқиёс ҳиссасини дунё тан олган. Ислом илмида кўплаб тариқатлар борлиги барчага яхши маълум. Буларнинг бари инсонларни эзгуликка, комил инсон бўлиб етишишликка чорлаган. Марказий Осиёда XIV асрда пайдо бўлган йирик тасаввуфий тариқат - «Нақшбандия» тариқатидир. Нақшбандия тариқати – Ислом динидаги суннийлик йўналиши ғояларига асосланган бўлиб, унинг маънавий силсиласи пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.нинг энг яқин саҳобалари Абу Бакр Сиддиқ ҳамда Ҳазрат Алига бориб тақалади.

Нақшбандия таълимотининг асосида *“кўнгил худода бўлсин-у, қўл иш билан банд бўлсин”* шиори ётади. Нақшбандийда асосий талаб – қалбни дунё ғуборларидан тозалаш, ўз нафси билан курашиб руҳда чароғонлик топиш, қалбда Аллоҳ номларини нақшлаб бориш усуллари ишлаб чиқилган. Шунингдек, ахлоқий поклик, қаноатли, сабрли бўлиш, ихтиёрий фақирлик билан Аллоҳга интилиш, юксак фазилат ҳисобланади. Нақшбандияда одамнинг қадрли мансаби, бойлиги билан эмас, маънавий комиллиги билан ўлчанади.

Бугунги кунда юртимизда кўплаб зиёратгоҳлар, уларнинг ичида эса музейлар фаолият юритмоқда. Бундай қутлуғ қадамжоларга ташриф буюрган инсон биринчи навбатда кўнгил поклиги йўлида яратгандан илтижо қилади. Юрт тинчлиги, эзгу ишларининг, орзу-умидларининг бароридан келишида дуо қилади.

Бухородаги Баҳоуддин Нақшбандий мажмуаси ана шундай қутлуғ зиёратгоҳлардан биридир. Бир йилда бу даргоҳга 2 млн.дан ортиқ зиёратчи ташриф буюради.

Баҳоуддин Нақшбандий маданий мерос объектини барпо этилишига дастлаб Абдулазизхон ибн Убайдуллохон 1544 йилда асос солган. Комплекснинг асосий қисмига дахмалар, мақбара, иккита масжид, ҳовуз, қудук, минора, мадраса ва Абдуллахон хонақоҳи киради. Ҳозирги вақтга

келиб, унинг сафига баланд пештоқ – гумбазли янги дарвозахона, музей, чойхона сингари иморатлар қўшилган.

“Нақшбандия тариқати тарихи” музейи тоифадан ташқари Республикага бўйсунувчи музей мақомига эга. Когон туманидаги Баҳоуддин Нақшбандий меъморий мажмуасида жойлашган. Музей 1993 йил 13 сентябрьда ташкил топган бўлиб, бино XVII асрда Дониёрхон томонидан қурилган мадраса биносида жойлашган бўлиб, ундаги 8 та хужрада Ислом динининг Марказий Осиёга кириб келиши, мусулмон маданиятининг юксалиши, тасаввуф тариқатлари ҳамда Бухоройи Шариф етти пирининг саёҳат экспозициясига бағишланган. Экспозицияга 300 дан ортиқ турли экспонатлар қўйилган.



Баҳоуддин Нақшбандий зиёратгоҳи

Музей экспозицияларининг номи: “Тасаввуф йўналиши”, “Хожа Муҳаммад Бобой Самосий”, “Сўфийлар яшаш хонасининг ички кўриниши”, “Нақшбанд меъморий ёдгорлигини таъмирлаш даври” деб номланади.

Музей экспозициясидан “Қуръони Карим”, турли қўлёзма ва тошбосма асарлар, сўфийларга хос буюмлар, байроқ туғлари, уй-рўзғор

буюмлари жой олган. Бугунги кунда бу музейга кенг жамоат, соҳа вакиллари ва саёҳатчилар ташриф буюрмоқдалар. Ташриф буюраётган тошабин Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида маълумот, уларнинг Ўзбекистон ислом цивилизацияси ривожига қўшган чексиз хизмати, инсон камолоти, маънавиятини юксалтиришга қаратилган ўзига хос тариқати мазмун-моҳияти ва турли ноёб ашёлар, нодир қўлёзмалар билан танишадилар.



Нақшбандия тариқати музейи экспозициясидан лавҳалар

Нақшбандия – Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётлигидаёқ кенг шуҳрат қозонди. Бу тариқатга фақатгина оддий халқ эмас, балки Бухоро ва Самарқанд уламолари, Амир Темур авлодидан бўлган шоҳ ва шахзодалар кира бошладилар. XV асрдаёқ Нақшбандия Эрон, Афғонистон, Миср, Ҳижоз, Шимолий Кавказ ва Туркияга тарқала бошлаган.

Туркиядаги тасаввуф намоёндаларидан бири Ҳазрат Шайх Шаъбон Валий ҳисобланади. Унинг туғилган вақти тўғрисида аниқ маълумот бўлмаса-да, тахминан 1497 йилда Туркиянинг Кастамону шаҳрида туғилган дейиш мумкин. Шайх Шаъбон Валий ота-онасидан жуда эрта

етим бўлиб қолади ва бир аёл қўлида тарбия олади. У 6 ёшидан Қуръони карим оятларини ўқий бошлайди ва бир йил ичида уни ёд олади.

Ҳазрат Шайх Шаъбон Валий Истанбул мадрасаларидан бирида таҳсил олади. Талабалик йиллариданоқ тасаввуф таълимоти билан шуғуллана бошлади ва бу йўлда бир муршид қидириб, Истанбулга йўл олади. Туркиянинг Болу деган вилоятида Ҳайриддин Токадий деган шайхга мурид тушади. Унинг қўлида икки йил таҳсил олиб, музейдаги маълумотларга кўра “шайхнинг халифаси” мақомига эришгани баён этилган.

Кастамонуга қайтгач, халватия тариқатининг муршидларидан бўлган Шайх Сайид Суннатийнинг олдига боради ва унинг тариқати йўлида шайх мақомига эришади.

Шайх Шаъбон Валий ҳар бир ишда худонинг розилигини ўйлаб иш тутган. Ҳар доим ҳар бир ишда шариат йўлини маҳкам тутган *“Шариат бодомнинг пўстлоғи бўлса, тариқат унинг мағзидир”* деган таомилни ўзига қоида қилиб олган ва бутун шогирдларига шуни қўллаб, 360 та халифа чиқарган бўлиб, улар бутун Усманийлар салтанатига тарқаган.

Шайх Шаъбон Валий тафаккури жуда юқори тасаввуф намояндаси бўлган. У шундай дейди: *“Дунёга кулиб келамиз, ҳар бир ишимизни кулиб бажарамиз ва охирида ҳам кулиб кетамиз”*. Бу сўзларни нақшбандия тариқати билан солиштирганда, сўфийлик таълимотида биринчи ўринда комил инсон бўлишлик, камтаринлик, меҳнатсеварлик ва инсонпарварлик ғоялари ётади. Шайх Шаъбон Валий ҳам ўз таълимотида ана шу ғояларни юқори қўяди.

Туркиянинг Кастамону шаҳрига қилинган илмий сафар чоғида Ҳазрати Шайх Шаъбон Валий мажмуаси ва ундаги музей экспозицияси билан яқиндан танишилди.



Шайх Шаъбон Валий куллиёси очик осмон остидаги музей бўлиб, 2006 йилда музейлаштирилган. Музей Шаъбон Валий мажмуасининг ичида жойлашган. Музейда XIV-XVI асрларда кўчирилган Қуръони карим нусхалари, сўфийларга тегишли бўлган ашёлар, бош кийимлари, идишлар, халқ амалий санъати намунаси ҳисобланмиш Кастамону маданиятига хос гиламлар, миллий либослар ва ҳоказолар ўрин олган. Музей деворларига араб ёзувларининг турли кўринишлари (ҳижозий, кўфий, насталиқ ва ҳ.к) Қуръон сураларида ёзилган.



Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тасаввуф тариқати вакиллари ҳисобланмиш Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳазрати Шайх Шаъбон Валий мажмуалари қурилишларида бир хилликни кўриш мумкин. Яъни, мажмуаларда хужралар, мадрасалар, масжитлар, чиллахоналар бўлган. Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд мероси Ўзбекистон ислом илми ривожига жуда катта аҳамият касб этиб, бутун ислом оламида тадқиқ ва тарғиб этилишида чексиз манба бўлиб хизмат қилади. Бундай музейларнинг фаолият юритиши эса, соҳа вакиллари, тадқиқотчилар учун ўрганилишида ҳамда зиёрат туризмнинг янада ривожланишида муҳим мазмун-моҳиятга эгадир. Шунингдек, юртимизда кейинги йилларда бўлаётган мазмунли ва савобли ишлар келажак авлоднинг комил инсон бўлишида, давлатлараро тинчлик, маърифатпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, миллий меросга бўлган фахр-ифтихор туйғуларни янада юксалтиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дурдона Мир Кулол ва шоҳи Нақшбанд мақоматлари // форс-тожик тилидан Садриддин Салим Бухорий ва Исроил Субҳоний таржимаси.-Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа уйи, 1993.-74 б.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 6 том.-Тошкент: 2003.
3. Бўриев О. Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан.-Тошкент: Aloqa Print, 2009. – 94 б.

TİMUR VE RUM DİYARI ŞEYHLERİNDEN OTMAN BABA VE ŞEYH BEDREDDİN

Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN^{§§§§§§}

Özet

Bu çalışma, Timur etrafındaki Otman Baba ve Şeyh Bedreddin isimli iki şeyhi konu edinmektedir. Her iki şeyhin isimleri hala anılmakta ve hatta her iki şeyhe bağlı olduğunu söyleyen topluluklar dahi bulunmaktadır. Otman Baba, Timur ile Horasan'dan Rum diyarına gelmiş. Şeyh Bedreddin ise Tebriz'de Timur ile görüşmüştür. Her iki şeyhin menakıbında da bu konuda bilgi verilmektedir.

Timur ve Yıldırım Beyazıt ile askeri ve siyasi tarih aracılığıyla aktarılan ve Ankara Savaşı ile değerlendirilen bu ilişki, konunun taraflarca aktarımınca belirlenmiş bir çerçeveye sahiptir. Siyasi ve askeri aktarımın dışında konu ele alındığında Timur'un Anadolu'ya hareketinde yanında birçok âlim ve şeyh ile hareket ettiği ya da onun ile birçok âlim ve şeyhin görüştüğü kaynaklarda yer almaktadır. Bu husus hem alanın sorunlu kısmına işaret eder hem de bu sorunun aşılmasına katkı sunacak alanın daha geniş ve çerçeveli olduğuna dikkat çekebilecek bir örnek sunmaktadır. Buna göre hem Otman Baba hem de Şeyh Bedrettin, Timur zamanında yaşamış ve Timur sonrasında da birçok faaliyete imza atmış, iz ve tesirleri günümüze kadar devam etmiştir.

Sonuç olarak Timur, yanında Otman Babayı getirmiş ve Anadolu'nun Horasan ile ilişkisini yeniden kurmuştur. Anadolu irfanının kaynağı olarak Horasan ile son bağlantı Otman Baba ile sağlanmıştır. Daha sonra Horasan irfanı Horasan'da tamamlanmış ve Anadolu'da da bir süre daha devam ettirilmiş ve Rum diyarında sürecini tamamlayarak tekrara düşmüştür. Bunun dışında Timur sonrasında Anadolu'da ortaya çıkan sufi veya dini hareketler içerisinde Şeyh Bedrettin hareketi siyasi ve idari düşünce ve anlayışın tartışıldığı ve farklı bir anlayışın icra edildiği yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Timur, Ankara Savaşı, Otman Baba, Şeyh Bedreddin, Rum – Anadolu

Giriş

Rum diyarında yaşayan eren ve evliyanın kaynağı Türkistan ve Horasan'dır. Bu aynı zamanda marifet anlayışını da anlatmak için kullanılmakta ve Türkistan – Horasan ekolu olarak da ifade edilmektedir. Rum ve Balkan topraklarında

^{§§§§§§} Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, Ankara, Türkiye ahmetyt@hotmail.com 00905375132543

isimleri halen anılan birçok eren ve evliya da Türkistan ve Horasan bağlantısı ile anlatılmaktadır. Bu zatlar sahabe yolunu takip ederek Roma topraklarına ulaşmış ve bu yolculukta kitleler halinde göç eden topluluklar olmuştur. Fakat bu göçler içerisinde bütün coğrafyayı birbirine bağlayan iki büyük kaynak ise Cengiz ve Timur zamanında gerçekleşmiştir.

Timur ile Rum diyarına ulaştığında onunla birlikte birçok kişi kafilesinin içerisinde yer almaktadır. Timur'un Anadolu'ya hareketi esnasında beraberinde getirdiklerinin dışında kendisiyle görüşen ve kendisinin de görüşme talebinde bulunduğu birçok âlim ve arif bulunmaktadır. Bunlar arasında Türkistan – Horasan marifetiyle gelen Otman Baba ve Tebriz'de kaldığı esnada kendisiyle görüşen Şeyh Bedrettin de bunmaktadır.

1-Şeyh Bedrettin ve Timur:

Şeyh Bedreddin, günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Simavna isimli bir şehirde doğmuş, babası kadı olduğu için Simavna Kadısıoğlu (ibn Kâdi-i Simavna) diye meşhur olmuştur. Doğum tarihi 730-760 hicri tarihleri arasında birden fazla tarih verilmektedir. Hayatının anlatıldığı Menakıbnamesi, torunu Halil bin İsmail tarafından ölümünden otuz yıl sonra kaleme alınmıştır. Torunu Halil bin İsmail doğum tarihini 760 hicri olarak belirtmiştir. Annesinin mühtedi bir Rum aileden babasının Sultan Alaaddin Keykubat soyundan geldiğine dair bilgiler verilmektedir. Ailesi, Edirne'nin Osmanlı tarafından alınmasının ardından (1362) Edirneye yerleşmiş.

Şeyh Bedreddin, birçok ilim alanında ders gördü ve özellikle Fıkıh sahasında büyük bir âlim oldu. İlk tahsilini babası yanında gördü, Mevlana Yusuf'tan sarf, nahiv ve daha sonra Fıkıh dersleri aldı. I. Beyazıd ile Edirneye gelen Bursa Kadısı Şeyh Mahmud (Koca Efendi diye bilinmektedir) ve oğlu şehzade Musa Çelebi ile birlikte eğitim görmeye devam etti, bu meyanda Mevlana Yusuf'tan da Fıkıh tahsilini sürdürdü. Daha sonra amcasının oğlu Müeyed ve şehzade Musa Çelebi ile birlikte Bursa Kaplıcaları Medresesinde Şeyh Mahmud Koca Efendi'den ders görmeyi sürdürdüler ve üç öğrenciyi de hocaları bir yıllığına eğitimleri için Konyaya gönderdi. Konya'da Mevlana Feyzullah'tan Mantık ve Astronomi eğitimi ardından çok farklı yerlere ve çok meşhur hocalardan ders almaya başlayacakları uzun bir seyahat başladı. Musa Çelebi, Semerkant'a Uluğ Beyin Astronomi hocası olacağı seyahate, Bedreddin ve Müeyed, Şam ve Kudüs'e gittiler. Kudüs'te İbni Askalani'den ders aldılar. Kudüs'ten Kahireye gittiler ve Kahire Sultan'ı onları himaye etti. Sultan Berkuk'un huzurunda devam eden ilmi toplantılarda bulundu ve Sultan'ın işaretleriyle Mübarek Şah el-Mantıkî, onu daha sonra Seyyid Şerif Cürcani adıyla meşhur olacak öğrencisinin

de bulunduğu ders halkasına dâhil etti. Hocası Mübarek Şah el-Mantıkî, hacca giderken onun yanında götürdü.

Sultan Berkuk, düzenlediği ilmi toplantılarda Şeyh Bedreddin ve Ahlatlı Şeyh Hüseyin'i beğendiğinden iki bacı olan cariyeleriyle evlendirdi. Cazibe isimli cariyeye ile Bedreddin ve Merem isimli diğer cariyeye ile de Bedreddin'i evlendi. Bu evlilik Bedreddin üzerinde büyük bir değişikliğe neden oldu ve baldızı Merem'in tasavvuf üzerine yaptığı açıklama ve sohbetler nedeniyle Şeyh Hüseyin Ahlatî'ye intisap etti. Bu intisabın ardından Bedreddin için yeni ve zorlu bir süreç başladı ve sağlığı bozulan Bedreddin'i Şeyhi, Tebriz'e gönderdi. Tebriz'de ilmi çevrelerle tanışan ve birçok ilmi toplantıya iştirak eden Bedreddin, 1402-1403 tarihleri arasında Timur ile de karşılaşır. Hatta Timur, ilmi başarıları nedeniyle kendisini beğenir, takdir eder ve kızıyla evlendirip Şeyhülislam yapmak istediği dahi rivayet edilir. Timur'un bu teklifini kabul etmeyerek Kahireye geri dönerek Şeyhi gözetimindeki seyri sulukunu tamamladı ve şeyhinin vefatı üzerine posta oturdu. Bir süre sonra Kahire'deki sufi çevreler ve bir kısım şeyh sebebiyle Kahireye terk edip Edirneye geri döndü. Tahsil görüp seyahat ettiği şehirleri ziyaret ederek Kudüs, Şam, Halep ve Konyaya ulaştığında hak kendisine büyük bir iltifat gösterdiği ve Konya'da kalması için ısrar etti. Bedreddin, seyahatine devam ederek Tireye geldi ve burada Dede Sultan olarak bilinen Börklüce Mustafa ile tanıştı ve onun fikirlerinden etkilendi. Sakız adası Hıristiyanlarıyla görüşmesinin ardından İzmir'den Kütahyaya yine etkilendiği Torlak Kemal ile görüştü. Bursa, Gelibolu yoluyla Edirneye ulaştı, bir yıl sonra Bursa ve Aydın taraflarına gitti ve yine geri Edirneye döndü. Edirneye döndükten sonra işlerden el çekerek münzevi hayat sürmeye başladı.

Ankara Savaşının ardından Rum – Anadolu'da büyük bir siyasi belirsizlik ve kargaşa ortamı oluştu ve Bedreddin, başlattığı züht hayatından Yıldırım Beyazıt'ın oğulları arasında başlayan mücadeleye son buldu. Musa Çelebi, kardeşi Süleyman Çelebiyi mağlup ederek Edirneye ele geçirdi (1411) ve Bedreddin'i de kazasker yaptı. Bu defa Musa Çelebi, kardeşi Mehmet Çelebi karşısında mağlup olunca Bedreddin de ailesiyle birlikte İznik'e sürüldü (1413) ve göz hapsine aldı. Fakat Bedreddin, Börklüce Mustafayı hareket geçirerek Aydın civarında bir isyan başlamasını sağladı ve isyanın başlatıcısı olduğu anlaşılacak düşüncesiyle İznik'ten kaçtı. Kastamonuya geldi ve Tatar ülkesine gitmek istedi, beklediği destek ve ilgiliyi göremeyince deniz yoluyla Sinop Limanından Rumeliye ulaştı. Zağra, Silistre, Dobruca ve Deliorman'ı dolaştı ve faaliyetlerine burada devam etti. Hem Aydın-İzmir taraflarında Börklüce

Mustafa hem de Manisa – Kütahya taraflarında Torklak Kemal'in yürüttüğü başkaldırı Çelebi Mehmet'in paşaları tarafından bastırıldı ve ayaklanma bertaraf edildi. Serez'de yakalanan Şeyh Bedreddin, toplanan heyetin verdiği kararla idama mahkûm edildi ve 1420 yılında Serez'de idam edildi. Şeyh Bedreddin idam edildiği Serez'e defnedildi. 1924 yılında Türkiye Yunanistan arasında imzalanan mübadeleye göre muhacirlerden tarafından kemikleri alınıp Türkiye'ye getirilmiş ve 1961 yılında da İstanbul Divanyolu'ndaki Sultan Mahmut'un Türbesi haziresine defnedilmiştir*****.

Mısır'da yüksek eğitimini tamamlayan Bedreddin, Şeyh Hüseyin Ahlati'nin isteğiyle Mısır'dan daha doğuya Azerbaycan mıntıkasında Tebriz şehrine gider. Kaynaklarda Şeyh Hüseyin Ahlati tarafından Tebriz'e gönderilmesi sebebi olarak Bedreddin'in şeyhi gözetiminde takip ettiği sülükunun ağır olup etkilemesinin etkili olduğu kaydedilmektedir†††††††.

Ankara Savaşının ardından yani Anadolu'dan kazandığı zaferlerle geri dönen Timur, bir süre Tebriz'de kalır. Timur'un Tebriz'de kaldığı bu süre içerisinde torunu Muhammet Sultan'ın cenaze merasimine iştirak eder. Muhammet Sultan'ın cenazesi Tebriz'den Sultaniye şehrine nakledilirken cenazeyle birlikte giden heyete iştirak ederek Sultaniyeye gider†††††††.

Cenaze merasimi dönüşü Timur huzurunda âlim ve arifler için kurulan meclise davet edilir ve burada görüşlerini ifade eder ve heyette bulunanların dikkatini çeker. Bedreddin'in Şemseddin Cezeri aracılığıyla bu toplantılara katıldığı ve Timur'un kendisine değer vermesini sağladığı yine kaynaklarda konu edinilmektedir. Şemseddin Cezeri, Timur'un Ankara Savaşı'nı kazanmasının ardından Bursaya kadar gidip buradaki âlimlerden yanına alıp götürdüğü kişilerden birisidir. Timur, Şemseddin Cezeriyi Tebriz'den sonra Semerkant'a götürmüştür.

Bedreddin, Tebriz'de devam eden ilmi müzakerelerde Timur'un beğenisini kazanmasının ardından Sultan'ın yanında kalma teklifini kabul etmeyerek geri çevirmiş. Sultan Timur, Bedreddin'in birçok müşkül ve çetrefilli konuya getirdiği izah ve verdiği cevaplarla onun zekâ ve ilmini fark ederek kendisine yüksek mevkili görev teklifinde de bulunmuş. Buna rağmen Bedreddin,

***** Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, Yıl 1992, ss. 331-334.

††††††† Taşköprülüzade, eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye (Mecdi Tercümesi), Cilt 1, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 72.

††††††† Michel Balivet, Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyân, Çeviren Ela Güntekin, Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 54-56.

Timur'un teklifini kabul etmeyerek Rum-Anadolu üzerinden Mısır'a şeyhi Şeyh Hüseyin Ahlati'nin yanına geri dönmüştür.

Yukarıdaki konu başlıkları Şeyh Bedreddin Menakıbında da yer almaktadır:

Şeyh henüz doğuya gitmemişti

Rum akrep ile yılan doluydu

O sırada âlem kargaşa içindeydi

Her mendebur şerli işe girişmişti

Şeyh âlemi dolaşmıştı

O sırada Tebriz'de kalıyordu

Timur'un oğlunun cenazesi

O sırada Rum'dan Tebriz'e geldi

Sultaniye şehrine tabutunu

Almış götürüyorlardı

Şeyh'i tanıyan birkaç Acem

Gördüler Şeyh'i şehirde

Cezeri Rum'da bulunduğu sırada

Gece gündüz yoldaş olmuş bunlara

Birlikte gelmişti İran iline

Timur'un hükmüyle viran iline

Şeyh'in vasıflarını işitmişti

Acemlerin ileri gelenlerindendi

O gün davet etti Şeyh'i

Han Muhammed tabutuna

Muratlı insan o gece konuk oldu

Sayılsız ilmi sohbet edildi

Ertesi gün Şeyh'i alıp gittiler

Sultaniye şehrine ilettiler

Ölüyü orada defnettiler

Ertesi gün Tebriz'e revan oldular

Tebriz'e gelip yerleştiler

Timurleng'in gelişini beklediler. §§§§§§§§

Menakıbnamenin verdiği bilgilere bakılacak olursa Timur, Bedreddin'e itibar ve ihtiram göstererek gece gündüz sohbet yapmaya başladı. Hatta kızın ona verip Şeyhi Şeyhülislam ve müftü yapmak istedi.

Şeyh'e çok itibar ederdi

Avcı gibi onu avlamak isterdi

Dediklerine göre kızın ona verecekti

Memleketten biraz da il verecekti

Padişah onu şeyhülislam edecekti

O dolunay İslam müftüsü olacaktı. §§§§§§§§

Şeyh Bedreddin, Anadolu ve Balkan sahasında ismi yaygın olarak bilinen kişilerden birisidir. Onun tanınmasına neden olan hususlar arasında Ankara Savaşı ardından Osmanlı Beyliğinin yaşadığı Fetret Döneminin etkisi çok fazladır. Musa Çelebi yanında yer almış ve kazaskeri olan Şeyh Bedreddin, hem ilim hem de tekke de söz sahibi nadir kişilerdendi ve Çelebi Mehmet'in diğer kardeşlerine sağladığı üstünlükle Şeyh Bedreddin idam edildi.

Şeyh Bedreddin'in yukarıda özetlenen hayatı içerisinde daha az dikkat çeken husus ise Timur ile karşılaşması ve ona Timur'un gösterdiği iltifat ve itibardır. Şeyh, Mısır'dan Tebriz'e kendi seyri için yaptığı yolculuk sonunda Timur ile karşılaşmış. Şeyh'in ilim ve irfan ile zekâ ve bilgisinin fazlalığıyla Timur'un yanında kalması yönünde teklif almasına neden olmuştur.

2-Otman Baba ve Timur:

“Rivayet ederler ki o vakit ki Temür Leng maşrık tarafından Rum kastına revan olup geldik de ol server-i kutb-ı alem bile gelmiş idi. Ve kendinin nutku dahi öyle idi.”††††††††

§§§§§§§§ Hafız Halil, Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi, Manzum Çeviri Prof. Dr. Mehmet Kanar, İstanbul: Tekin Yayınları, 2015, s. 99-100.

§§§§§§§§ Hafız Halil, Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi, Manzum Çeviri Prof. Dr. Mehmet Kanar, İstanbul: Tekin Yayınları, 2015, s. 105-106.

Otman Baba, 780 (1378-79) yılında doğdu ve 8 Receb 883'te (5 Ekim I 4 78) vefat etti. Vefatından önce kendi emriyle halifelerinden Küçük Abdal'ın onun ölümünden beş yıl sonra onun hayatını kaleme aldığı Velayetname-i Otman Baba adlı eser hazırladı. Bu eser dönemin dini sosyal hayatına ışık tutan önemli bir kaynaktır. Otman Baba'nın Anadolu'ya Timur ile birlikte geldiğini, marifetteki adının Otman Baba, gerçek adının ise Hüsam Şah diye isimlendirildiği bilgisini vermektedir. Oğuz dili konuşan Otman Baba, cüssesi heybetli, nazarı himmetli, sırrına kimsenin vakıf olamayacağı da yine Küçük Abdal tarafından Menakıbında aktarılmaktadır.

Otman Baba'nın seyahatlerini iki ana bölge veya güzergâha ayırmak mümkündür. Horasan'dan Rum'a ve Rum'dan da Balkanlara şeklinde iki başlık altında toparlanabilir. Her iki güzergâhı da yine kendi içerisinde yer adları, şahıslar ve olaylar dizgisiyle belirli başlıklar altında değerlendirilebilir. Fakat Horasan'dan Rum güzergâhını takip eden Otman Baba'nın Rum'a ulaşınca kadar ki yolculuğu hakkında ya çok az ya da hemen hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Lakin Horasan ile ilişkilendirilmesi nasıl bir marifete sahip olduğuna dair dikkat çekmekte ve kaynağının takibi açısından kolaylık sağlamaktadır. Bu işarete ve Otman Baba'nın Timur ile birlikte geldiği belirtilmesine karşın onun bu yolculuğunun ayrıntılarına başka bir ifade ile Horasan'dan hareket etmesine yer verilmemiştir. Yani Timur ile nasıl bağlantı, ilişki ve yolculuk boyunca neler yaptığına ilişkin hiçbir ayrıntı veya bilgi bulunmamaktadır.

Otman Baba'nın yolculuğunun Rum diyarındaki kısmında da çok ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Rum diyarına gelince kimlerle karşılaştı, ilk kiminle bağlantıya geçti, hangi referans ile bu bağlantı ve ilişkiyi sağladı ya da ilk nereye yerleşti vb. birçok soru açıkta kalmaktadır. Hatta Rum diyarına gelişinde kimlerle geldi, ailesi, kendisine bağlı topluluklar ve mürşit ya da pirlere hangileriyle hareket etmekteydi gibi bu kısımda da birçok konu ve soru açıkta kalmaktadır.

Otman Baba'nın yolculuğu ve faaliyetlerinin ayrıntıları Balkanlardır. Fakat balkanlar ile bağlantıyı Rum ile devam ettirmektedir. Daha çok Balkanlardaki faaliyetleriyle ön plana çıkan Otman Baba, bir şekilde Rum ile bağlantısı daha belirgindir. Trakya, Balkanlar ve Karadeniz merkezinde bir faaliyet alanı

††††††† Yunus Yalçın, Türk Edebiyatında Velâyetnâmeler ve Otman Baba Velâyetnâmesi, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman Doç. Dr. Ziya Avşar), Kayseri: 2008, s. 62.

bulunan Otman Baba, faaliyet alanının bu genişliğini yine de kısa bağlantı ve geçişlerle Rum diyarı ile sağlamaktadır.

Otman Baba'nın Horasan'dan geldiğine dair bilginin dışında ilk dönem Türkistan Horasan pirlерinin kendi referansı oluşunu belirtmesi, marifet anlayışı hakkında çok önemli bir ipucudur. İşte Otman Baba, marifet olarak kendisini Sarı Saltuk'a bağlamış ve onun çerağını yeniden kendisinin uyardığını Küçük Abdal, Otman Baba Menakıbnamesinde aktarmıştır. Otman Baba'nın hangi ekole sahip olduğuna dair başlangıç olarak bu bağlantının kurulmasının ardından ikinci adım olarak yine Horasan referansına sahip diğer pirlерle olan ilişkisi de aktarılmaktadır. Özellikle Şüca Dede, Arık Çoban yani Koyun Baba gibi kendi döneminde yaşayan büyük erenlerle de irtibatı olmuştur. Şüca Dede'nin onun zamanındaki kutup olduğu ve onun vefatının ardında da kutupluk makamının Otman Babaya geçtiği de eserde yazılıdır. Bağlantısı olan Koyun Baba, onu Balkanlara göndermiştir. Otman Baba'nın vefatından sonra yerine Akyazılı Sultan geçmiş ve ondan sonra da Demir Baba onun postuna oturmuştur. Bu üç zatta Balkanlarda hale türbe ve ziyaretçileri yanında talipleri olan büyük evliyadır.

Otman Baba, 780 (1378-79) yılında doğdu. Hayatı hakkındaki bilgiler, halifelerinden Küçük Abdal'a dayanmaktadır^{*****}. Küçük Abdal tarafından Otman Baba'nın emriyle onun ölümünden beş yıl sonra kaleme aldığı Velayetname-i Otman Baba isimli esere dayanmakta ve burada da bu bilgilerden istifade edilmektedir^{§§§§§§§§}.

Otman Baba Menakıbının verdiği bilgiye göre Otman Baba'nın Anadolu'ya Timur ile birlikte geldiği, halk arasında Otman Baba diye tanındığı, erenlerin ise ona Hüsam Şah dediklerini, Oğuz dili konuştuğunu, cüssesinin heybetli, nazarının himmetli olduğunu, sırrına kimsenin vakıf olamayacağı gibi birçok konuda oldukça ayrıntılı bilgi verilmektedir. Otman Baba adlandırması ön plana çıkmasıyla birlikte kendisine verilen diğer isimlerden halk arasında Hüsam Şah,

^{*****} Ahmet T. Karamustafa, Tanrının Kuraltanıma Kulları, İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550), Çeviren Ruşen Sezer, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 60-62.

^{§§§§§§§§} Hasan Fehmi [Turgal]. "Otman Baba Velayetnamesi", Türk Yurdu, Cilt 5 Sayı 27 (1927), ss. 239- 244; Birdoğan Nejat, Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, Ocaklar-Dedeler-Soyağaçlar, İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995. s. 57-60; Nejat Birdoğan, "Otman Baba ve Velayetnamesi", Folklor Edebiyat, Sayı 16, Ankara 1998, s. 22-32; Küçük Abdal, Vilayetname-i Otman Baba, Ankara Cebeci Halk Kütüphanesi, No 495; Milli Kütüphane, Mikrofilm Arşivi, No A. 4985; Şevki Koca, "Od'man Baba Velayetnamesi (Vilayetname-i Şahi) ve Gökçek Abdal Hakkında Bir Didaktik Kodeks", Folklor Edebiyat, Sayı 29, (2001), ss. 263-272; Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, Otman Baba Velayetnamesi, (Tenkitli Metin), Ankara: Grafiker Yayınları, 2007.

arifler ona Gani Baba derlermiş ve marifette aldığı veya kendisine pirlık makamına eriştiğinde verilen isim ise Otman Baba'dır. Hüsam Şah veya Hüsam Dede adıyla yine Rum ve Balkanlarda var olan tekke ve ziyaretlerinin bulunması da dikkatleri bu hususa çekmektedir*****.

Sonuç

Bu çalışma, Timur ile ilişki ve irtibatı olan iki şeyhi konu edinmiştir. Şeyh Bedreddin ve Odman Baba, Timur ile bağlantısı olmasına rağmen bu yönleri dikkat çekmemiş veya çalışmalar yeterince bu hususa dikkat çekmemiştir. Her iki şeyhin de ismi, hatırası ve etkisi günümüze kadar ulaşmış ve her iki şeyhin de bağlıları Anadolu ve Balkan sahasında bulunmaktadır. Yine her iki şeyhin müritleri, onun adını zikir meclislerinde anmaya devam etmektedir.

Şeyh Bedreddin, Tebriz'de onun torununun cenaze törenine katılmış ardından da otağında onun ilim ve irfan müzakereleri yapılan meclislerinde bulunmuş. Şeyhin birçok sorunlu ve sıkıntılı konu hakkında verdiği bilgi ve ürettiği çözüm, bir devlet adamı olarak Timur'un dikkatini çekmiş ve yanında kalması için açık davet almasına neden olmuştur. Ankara Savaşı ardından Tebriz'e giden Şeyh Bedreddin, bu tanışma ardından yeniden şeyhinin yanına Mısır'a dönmüştür. İkinci şeyh Odman Baba, Rum-Anadoluya Timur ile birlikte gelmiş. Rum-Anadolu'da faaliyetinin ardından Balkanlara ulaşmış ve burada vefat etmiş. Odman Baba da Fatih dönemine kadar yaşamış ve Fatih ile karşılaşmış.

Kaynakça

Taşköprülüzade, eş-Şakâiku'n-Nu'maniye (Mecdi Tercümesi), Cilt 1, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Dindar Bilal, "Bedreddin Simâvî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, Yıl 1992, ss. 331-334.

Balivet Michel, Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyân, Çeviren Ela Güntekin, Dördüncü Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Hafız Halil, Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi, Manzum Çeviri Prof. Dr. Mehmet Kanar, İstanbul: Tekin Yayınları, 2015.

***** Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", Editör Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Türkler, Cilt 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 170-171.

Yalçın Yunus, Türk Edebiyatında Velâyetnâmeler ve Otman Baba Velâyetnâmesi, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman Doç. Dr. Ziya Avşar), Kayseri: 2008.

Karamustafa Ahmet T., Tanrının Kuraltanıamaz Kulları, İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550), Çeviren Ruşen Sezer, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Fehmi [Turgal] Hasan, "Otman Baba Velayetnamesi", Türk Yurdu, Cilt 5 Sayı 27 (1927), ss. 239- 244

Birdoğan Nejat, Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, Ocaklar-Dedeler-Soyağaçlar, İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995.

Birdoğan Nejat, "Otman Baba ve Velayetnamesi", Folklor Edebiyat, Sayı 16, Ankara 1998, ss. 22-32

Küçük Abdal, Vilayetname-i Otman Baba, Ankara Cebeci Halk Kütüphanesi, No 495; Milli Kütüphane, Mikrofilm Arşivi, No A. 4985.

Koca Şevki, "Od'man Baba Velayetnamesi (Vilayetname-i Şahi) ve Gökçek Abdal Hakkında Bir Didaktik Kodeks", Folklor Edebiyat, Sayı 29, (2001), ss. 263-272.

Kılıç Filiz, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül, Otman Baba Velayetnamesi, (Tenkitli Metin), Ankara: Grafiker Yayınları, 2007.

Doğru Halime, "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti", Editör Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Türkler, Cilt 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 170-171.

ÖZBEKİSTAN HAKKINDA TÜRKİYE’DE YAPILAN LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALAR ÜZERİNE BİR İNCELEME (1993-2019)

Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ*

Özet

Türkiye ve Özbekistan arasında kökleri tarihe dayanan güçlü siyasi, ekonomik, kültürel bağlar bulunmaktadır. Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkiler karşılıklı dostluk ilişkileri çerçevesinde sürdürülmektedir. Bildiride; Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkiler, tarih, kültür, edebiyat, sanat, ticaret, ekonomi gibi çeşitli konular lisansüstü akademik çalışmalara ne kadar yansımaktadır? Türkiye’de Özbekistan konulu lisansüstü akademik hangi çalışmalar yapılmıştır? Sorularına cevap aranmıştır.

Bildiride, Özbekistan konusunda Türkiye’de lisansüstü eğitim alanında yapılmış olan yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiştir. Bildirinin amacı, Türkiye’de bu konuda lisansüstü çalışmaların ne düzeyde olduğunun tespit edilmesi, yapılan çalışmaların hangi alanlarda yapıldığının ortaya konulması ve araştırma ihtiyacı olan yeni alanların belirlenebilmesidir. Araştırmada Yükseköğretim Kurulu tez tarama sayfasında “Özbekistan” anahtar kelimesiyle tarama yapılmış, Türkiye’deki üniversitelerde 1993-2019 yılları arasında 80 lisansüstü çalışma belirlenmiştir. Bu tezlerin 9’u doktora, 71’i ise yüksek lisans tezidir.

Araştırma sonucunda çalışmaların ağırlıklı olarak uluslararası ilişkiler ve ekonomi alanında yapıldığı, bu çalışmaların hemen hepsinin çeşitli üniversitelerin Sosyal Bilimler Enstitüleri bünyesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu konular dışında sayıca az Tarih, Türkçe eğitimi, Türk dili ve edebiyatı, kamu yönetimi ve siyaset bilimi gibi konular bulunmaktadır. Sonuç olarak Özbekistan konusunda kültürel alanlar, Türk kültürü ve tarihi, demografik çalışmalar gibi ve Türkiye-Özbekistan karşılıklı etkileşim konuları

* Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kastamonu/Türkiye.
Tel:+905053192087 e-posta: myilmaz@kastamonu.edu.tr

üzerinde farklı alanlarda yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Ayrıca 1995-1996 yıllarında lisansüstü çalışmalarda ciddi bir artış olduğu da gözlenmektedir. Bu durum, Özbekistan'ın 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanmasıyla ilgili görülmektedir. Bu tarihten sonra Özbekistan konusunda Türkiye'deki akademi camiasında şartların da etkisiyle ilgi uyandırdığı söylenebilir. Son olarak lisansüstü alanda yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğu ve iki ülke arasındaki ilişkilerinin farklı alanlarda daha da gelişerek devam edeceği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Türkiye, Yüksek Lisans Tezi, Doktora Tezi.

A STUDY ON STUDIES OF MASTER AND DOCTORATE ON UZBEKİSTAN IN TURKEY (1993-2019)

Abstract

Turkey and Uzbekistan have strong political, economic, cultural relations based on deep-rooted historical ties. Turkey and Uzbekistan maintain their close relations through high-level dialogue and friendship. Historical, cultural, trade and international relations, of course, affects their academic studies in Turkey. In the research, answers to two questions were sought. Is it studies on Uzbekistan graduate and doctoral thesis in Turkey? What are the fields of study of these theses?

In a statement, were examined masters and doctorates studies, relations between Turkey and Uzbekistan in various fields. 80 postgraduate studies in universities in Turkey between the years 1993 to 2019 were identified. These theses are 9 doctorates and 71 studies are master thesis. As a result of the survey, half of the studies were carried out in the fields of international relations and economy. In addition, there are a few subjects such as history, business and history, arts, educational sciences and political science.

As a result, the cultural fields in Uzbekistan, Turkish culture and history, such as demographic studies on the interaction of different areas in Uzbekistan and Turkey are said to be subject to the new work requirements. As a result, it is observed between 1995-1996 years, there has been an increase in graduate studies. This is related to Uzbekistan's independence on 1 September 1991. After this date, it can be said that research has started on Uzbekistan. As a result, the relations between the two countries will continue to develop further in different areas.

Keywords: Uzbekistan, Turkey, Master, Doctorates, Thesis

Giriş

Günümüz Türkistan coğrafyasında tarihî ve kültürel zenginlikleri, nüfus yoğunluğu ve ekonomik potansiyeli ile dikkat çeken kardeş Özbekistan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti ile karşılıklı münasebetleri Türk dünyasının gönül birliğinin sağlanması ve pekiştirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bilindiği gibi, daha Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından fethi sürecinden başlayarak Türkistan coğrafyasından ve bilhassa günümüz Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Buhara ve Semerkant başta olmak üzere pek çok Türkistan şehrinde ilim, irfan, kültür ve sanat ehli kişiler Anadolu'ya göç edip yerleşerek, buranın Türk-İslam medeniyetine kazandırılması yönünde önemli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu göç hareketleri Osmanlı döneminde de devam etmiştir.

Emir Timur ve Yıldırım Bayezid döneminden itibaren Osmanlı Devleti ile Timurlular arasında siyasi ilişkiler kurulmuş, ilk başta her iki taraf arasında meydana gelen olumsuz tavırlar XV. yüzyıl boyunca yerini müspet ilişkilere bırakmıştır. XVI. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasında Timurlu saltanatının çökmesi üzerine Osmanlı Devleti orada meydana gelen Şeybanî Devleti ve sonraki asırlarda onun mirasçıları olan Özbek hanlıkları ile siyasî, iktisadî ve kültürel ilişkilerini devam ettirmiştir. Türkistan'ın Rusya tarafından

işgali bile bu coğrafyanın ve özellikle de Özbek halkının Osmanlı Devleti'ndeki kardeşleriyle gönül bağlarını koparamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Türk dünyasını saran problemlerin bertaraf edilmesi doğrultusunda da Türkiye ve Özbekistan halklarının birbirini destekledikleri görülmüştür. O yıllarda Türkiye'de vuku bulmuş olan İstiklâl Savaşı'na İstanbul'daki Özbekler Tekkesi katkı sağlamış, Türkiye'den Özbekistan'a gitmiş olan bazı subaylar da orada Sovet Rusya aleyhine yürütülen Basmacı hareketine katılmışlardır. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerde özellikle son yıllarda yeni bir sayfanın açıldığı ve olumlu bir canlanmanın yaşandığı gözlemlenmektedir.

Bilindiği gibi TÜRKSOY Daimi Konseyi 5 Aralık 2017 tarihinde 35. Dönem Toplantısını büyük Türk mutasavvıfı Hoca Ahmet Yesevî'nin yaşadığı Kazakistan'ın kadim şehri olan Türkistan'da gerçekleştirilmiş ve bu toplantıda Kastamonu 2018 yılı "Türk Dünyası Kültür Başkenti" ilan edilmişti. Bu çerçevede Türkiye ve Özbekistan'ın değişik akademik kurumlarından temsilcilerin katılımlarıyla Kastamonu Üniversitesi'nin ev sahipliğinde Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından 7 Mart 2018 günü "Türkiye-Özbekistan Ortak Tarih ve Müfredat Çalıştayı" yapılmıştır. Söz konusu çalıştay sonunda iki ülke arasındaki münasebetleri ele alan ilki Türkiye'de, ikincisi Özbekistan'da olmak üzere iki milletlerarası sempozyum düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede Özbekistan Cumhuriyeti Emir Timur Vakfı ve Özbekistan Milli Üniversitesi ile Kastamonu üniversitesi arasında 12 Temmuz 2018 tarihinde bir de ilmî işbirliği sözleşmesi de imzalanmıştı.

Türkiye Cumhuriyeti Kastamonu Üniversitesi, Özbekistan Cumhuriyeti Milli Üniversitesi, Taşkent Maliye Enstitüsü, Özbekistan Cumhuriyeti Emir Timur Vakfı ve Özbekistan İslam Medeniyeti Merkezi ile müşterek Türkiye ve Özbekistan arasındaki münasebetleri çeşitli yönleriyle ele almayı amaçlayan bu

sempozyumların ilki 8-10 Kasım 2018 tarihleri arasında Kastamonu Üniversitesi'nin ev sahipliğinde Kastamonu'da gerçekleştirilmişti. İkincisi Özbekistan'da Taşkent'te gerçekleştiriliyor. Bu sempozyumun iki kardeş ülke arasında ilmî, içtimaî, siyasî, ticarî ve benzeri alanlarındaki işbirliğinin daha da geliştirilmesine katkı sağlayacağı ve bilhassa ortak tarih bilincinin oluşturulması yönünde ileriye doğru atılmış önemli bir adım olacağı ve münasebetlerimizin daha da gelişeceği kanaatini taşıyoruz.

Bildiride “Türkiye’de lisansüstü eğitim alanında yapılan tez çalışmalarında Özbekistan konulu çalışmaların sayısal ve muhteva bakımından durumu nedir? Hangi bilim alanlarında çalışmalar yapılmıştır, çalışma gerektiren konular var mıdır, var ise nelerdir?” sorularına cevap aranmıştır. Bildiride, 1993-2019 yıllarını kapsayan (2019 yılı Eylül ayına kadar olan çalışmalar dahil) on altı yıl içerisinde Yükseköğretim Kurulu veri tabanında yer alan, Türkiye’de yapılan lisansüstü çalışmalar arasında Özbekistan’ı, Türkiye ve Özbekistan arasındaki karşılıklı münasebetleri konu olan tezlerin anabilim dallarına, üniversite ve enstitülere ve konu alanlarına göre tasnifi yapılmıştır. Konu alanları ve yoğunlaşmaların olup olmadığı sorusu etrafında ileride yapılacak çalışmalara esas olarak ihtiyaç olabilecek alanların belirlenmesine de katkı sağlanmış olacaktır.

1-Lisansüstü Çalışmaların Yüksek Lisans ve Doktora Alanına Göre Dağılımı

Yükseköğretim Kurulu tez tarama sayfasında yapılan taramada yükseköğretim Kurulu elektronik bilgi sistemi kayıtlarına geçmiş olan yüksek lisans ve doktora çalışmaları “Türkiye ve Özbekistan” ve Özbekistan” anahtar kelimeleriyle tespit edilmiştir. Yapılan ilk tez çalışması 1993 yılına ait olup 1993 yılından itibaren 2019 yılı Eylül ayına kadar tespit edilen çalışmalar araştırmada kullanılmıştır. Aşağıda lisansüstü alanlara göre yapılan tezler Tablo-1’de verilmiştir.

Tablo-1

Lisansüstü Çalışmalar	Sayısı	Yüzde (%)
Doktora Tezi	9	11,25
Yüksek Lisans Tezi	71	88,75
Toplam	80	100

Araştırmada Yükseköğretim Kurulu tez tarama sayfasında yapılan taramada 1993-2019 yılları arasını kapsayan dönemde 80 lisansüstü çalışma yapıldığı belirlenmiştir. Bu çalışmaların 9'u doktora, 71'i ise yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmalardır.

2-Lisansüstü Çalışmaların Üniversitelere Göre Dağılım

Lisansüstü çalışmaların üniversitelere göre dağılımına aşağıda Tablo-2'de verilmiştir.

Tablo-2

Sıra	Üniversite Adı	Sayısı	Yüzde (%)	Sıra	Üniversite Adı	Sayısı	Yüzde (%)
1	İstanbul Üniversitesi	11	13,75	12	Kocaeli Üniversitesi	1	1,25
2	Marmara Üniversitesi	10	12,50	13	Yeditepe Üniversitesi	1	1,25
3	Dokuz Eylül Üniversitesi	10	12,50	14	İstanbul Teknik Üniversitesi	1	1,25
4	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	9	11,25	15	Süleyman Demirel Üniversitesi	1	1,25
5	Ankara Üniversitesi	8	10,00	16	Harp Akademileri Komutanlığı	1	1,25
6	Gazi Üniversitesi	7	8,75	17	Yıldız Teknik Üniversitesi	1	1,25
7	Hacettepe Üniversitesi	6	7,50	18	Bilkent Üniversitesi	1	1,25
8	Uludağ Üniversitesi	4	5,00	19	Atılım Üniversitesi	1	1,25
9	Sakarya Üniversitesi	2	2,50	20	Çukurova Üniversitesi	1	1,25
10	Fırat	2	2,50	21	Niğde Ömer	1	1,25

	Üniversitesi				Halisdemir Üniversitesi		
11	İstanbul Ticaret Üniversitesi	1	1,25		Toplam	80	100

Lisansüstü çalışmaların üniversitelere göre dağılımına bakıldığı zaman 80 tezin farklı üniversitelerde tamamlandığı; İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Ankara Üniversitesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. İstanbul Üniversitesi (11), Marmara Üniversitesi (10), Dokuz Eylül Üniversitesi (10), Orta Doğu Teknik Üniversitesi (9) ve Ankara Üniversitesi (8) lisansüstü çalışma ile en fazla orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaların Ankara, İstanbul ve İzmir gibi üç büyükşehirde tamamlanmış olmasının hem üniversitelerin köklü olması hem de lisansüstü eğitimde tercih edilmelerinden kaynaklanmakta olduğu söylenebilir. Ayrıca akademik çalışmaların 43'ünün yabancı uyruklu öğrencilerin yapmış olması, akademik kariyer için büyükşehirlerin seçilmiş olmasıyla ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

3--Lisansüstü Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Bu alt başlık altında Yükseköğretim Kurulu tez tarama sayfasında 1993-2019 yılları arasında tamamlanmış lisansüstü çalışmaların yıllara göre dağılımına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu veriler aşağıda Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo-3

Sıra	Yıl	Sayısı	Yüzde (%)	Sıra	Yıl	Sayısı	Yüzde (%)
1	1993	1	1,25	14	2007	3	3,75
2	1994	1	1,25	15	2008	--	--
3	1995	15	18,75	16	2009	2	2,50
4	1996	12	15,00	17	2010	3	3,75
5	1997	3	3,75	18	2011	1	1,25
6	1998	3	3,75	19	2012	3	3,75
7	1999	2	2,50	20	2013	3	3,75
8	2000	3	3,75	21	2014	1	1,25

9	2001	2	2,50	22	2015	1	1,25
10	2002	2	2,50	23	2016	2	2,50
11	2003	2	2,50	24	2017	1	1,25
12	2004	2	2,50	25	2018	2	2,50
13	2005	5	6,25	26	2019	2	2,50
14	2006	3	3,75	-	-	-	
				Toplam		80	100

Tablo-3 incelendiği zaman ilk çalışma 1993 yılından yapılmış olup 1995 ve 1996 yıllarında tamamlanan tezlerin yıllara göre dağılımında bir yoğunlaşma görünmemektedir. 1995 yılında 15, 1996 yılında 12 tez tamamlanmıştır. Diğer yıllarda ise 1, 2, ve 3 lisansüstü çalışmanın tamamlandığı anlaşılmaktadır. 1995-1996 yıllarında tez sayısının artmış olmasının nedeni 1 Eylül 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması sonrasında Türk Cumhuriyetlerine ilginin artması olduğu, ayrıca Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye yabancı uyruklu öğrencilerin gelmeye başlaması ve tez konularını çoğunlukla kendi ülkeleri ve ülkelerini ilgilendiren konulardan seçmelerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim tamamlanan 80 lisansüstü çalışmanın 43'ünün yabancı uyruklu öğrenciler tarafından bitirilmiş olması bu durumu ispatlamaktadır. Fakat yabancı uyruklu öğrencilerin hangi ülkenin vatandaşı oldukları konusunda bir çalışma yapılamamıştır.

4-Lisansüstü Çalışmaların Enstitülere Göre Dağılımı

Lisansüstü çalışmaların enstitülere göre dağılımı aşağıda Tablo-4'te verilmiştir.

Tablo-4

Sıra	Anabilim Dalı	Sayısı	Yüzde (%)
1	Sosyal Bilimler Enstitüsü	71	88,75
2	Fen Bilimleri Enstitüsü	3	3,75
3	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü	2	2,50
4	Eğitim Bilimleri Enstitüsü	1	1,25
5	Dış Ticaret Enstitüsü	1	1,25

6	Stratejik Araştırmalar Enstitüsü	1	1,25
7	Ortadoğu ve İşlam Ülkeleri Enstitüsü	1	1,25
	Toplam	80	100

Tablo-4 incelendiğinde yapılan lisansüstü çalışmaların 71 çalışmanın (% 88,75) Sosyal Bilimler Enstitüsü bünesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Fen Bilimleri Enstitüsü'nde 3, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde 2, diğer enstitülerde ise birer çalışma tamamlanmıştır. Bu verilerden çalışmaların ağırlıklı olarak sosyal bilim alanı ağırlıklı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

5-Lisansüstü alışmaların Anabilim Dallarına Göre Dağılımı

Lisansüstü çalışmaların anabilim dallarına göre tasnifi Tablo-5'te verilmiştir.

Tablo-5

Sıra	Anabilim Dalı	Sayısı	Yüzde (%)
1	İktisat/Ekonomi	18	22,50
2	Uluslararası İlişkiler	17	21,25
3	İşletme	6	7,50
4	Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	4	5,00
5	Kamu Yönetimi	4	5,00
6	Türk Dili ve Edebiyatı	3	3,75
7	Tarih	2	2,50
8	Coğrafya	2	2,50
9	Avrasya alışmaları	2	2,50
10	Türkçenin Eğiğimi ve Öğretimi	2	2,50
11	Yabancı Diller Eğitimi	2	2,50
12	Eğitim Yönetimi	2	2,50
13	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi	1	1,25
14	Kamu Hukuku	1	1,25
15	Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi	1	1,25
16	Uluslararası Ticaret Hukuku ve Avrupa Birliği	1	1,25
17	Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler	1	1,25
18	Sanat Yönetimi	1	1,25

19	Avrasya Araştırmaları	1	1,25
20	Dilbilim	1	1,25
21	Ziraat	1	1,25
22	Gazetecilik	1	1,25
23	Felsefe ve Din Bilimleri	1	1,25
24	Psikoloji	1	1,25
25	Sosyoloji	1	1,25
26	Tekstil Mühendisliği	1	1,25
27	İnşaat Mühendisliği	1	1,25
28	Para ve Bankacılık	1	1,25
	Toplam	80	100

Tablo-5 incelendiği zaman lisansüstü çalışmaların çoğunlukla üniversitelerin İktisat/Ekonomi (18 tez, %22,50) ve Uluslararası İlişkiler (17 tez, %21,25) Anabilim Dallarında tamamlandığı görölmektedir. 80 çalışmanın 35'inin bu iki alanda olduğu anlaşılmaktadır. Bu alışmalar sayı itibarıyla 18 olup (% 30,51) oranındadır. Daha sonra az da olsa İşletme (6), Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (4), Kamu Yönetimi (4) ve Türk Dili ve Edebiyatı (3) anabilim dallarında da az da olsa çalışmalar yapılmıştır.

Tarih ve Edebiyat alanlarında çalışmanın azlığı dikkat çekmektedir. Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Orta ve Yeniçağlar ile Genel Türk Tarihi Anabilim Dallarında akademik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle özellikle müşterek Türk tarihinin konuları, tarih eğitimi gibi alanlarda ciddi bir boşluk olduğu bu boşluğun süratle doldurulması gerektiği söylenebilir.

Sonuç

Bildiri, sayısal veriler üzerinden yapılan genel bir değerlendirme olup, verilerden hareketle lisansüstü alanda Türkiye-Özbekistan müşterek çalışma konularının belirlenmesi ve akademik alanda boşluk bulunan konuların, çalışma alanlarının tespiti üzerinedir. Yükseköğretim Kurulu tez tarama sayfasında yapılan taramada yükseköğretim Kurulu elektronik bilgi sistemi kayıtlarına

geçmiş olan yüksek lisans ve doktora çalışmaları “Türkiye ve Özbekistan” ve “Özbekistan” anahtar kelimeleriyle tespit edilmiştir. Yapılan ilk tez çalışması 1993 yılına ait olup 1993 yılından itibaren 2019 yılı Eylül ayına kadar tespit edilen çalışmalar araştırmada kullanılmıştır. Lisansüstü tezlerin küneleri bildirinin kaynaklar kısmında bir liste halinde sunulmuştur.

Araştırmanın sonuçlarına göre; 1995-1996 yıllarında tez sayısının artmış olmasının nedeni 1 Eylül 1991 yılında Özbekistan’ın bağımsızlığına kavuşması sonrasında Türk Cumhuriyetlerine ilginin artması olduğu, ayrıca Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye yabancı uyruklu öğrencilerin gelmeye başlaması ve tez konularını çoğunlukla kendi ülkeleri ve ülkelerini ilgilendiren konulardan seçmelerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim tamamlanan 80 lisansüstü çalışmanın 43’ünün yabancı uyruklu öğrenciler tarafından bitirilmiş olması bu durumu ispatlamaktadır. Çalışmalar, üniversitelerin İktisat/Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler anabilim dallarında yoğun olarak tamamlanmıştır. Az da İşletme, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Kamu Yönetimi ve Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dallarında da az da olsa çalışmalar yapılmıştır. Tarih ve Edebiyat alanlarında çalışmanın azlığı dikkat çekmektedir. Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Orta ve Yeniçağlar ile Genel Türk Tarihi Anabilim Dallarında akademik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle özellikle müşterek Türk tarihinin konuları, tarih eğitimi gibi alanlarda ciddi bir boşluk olduğu bu boşluğun süratle doldurulması gerektiği söylenebilir.

Çalışmaların Ankara, İstanbul ve İzmir gibi üç büyükşehirde tamamlanmış olmasının hem üniversitelerin köklü olması hem de lisansüstü eğitimde tercih edilmelerinden kaynaklanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca akademik çalışmaların 43’ünün yabancı uyruklu öğrencilerin yapmış olması, akademik kariyer için büyükşehirlerin seçilmiş olmasıyla ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Tebliğde Türkiye’de yükseköğretimde Özbekistan konulu tez

çalışmaların yapılmasında yurt dışından eğitim almak için gelen öğrencilerin çalışmalarının etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum lisansüstü eğitim almak üzere yurt dışından Türkiye'ye öğrenci gelmesinin tez çalışmalarına etkisiyle birlikte uluslararası alanda etkileşimi de kolaylaştırdığına, iletişimin etkili bir aracı olduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar

1-Doktora Tezleri

Khabib AKHMADJONOV, Özbekistan'daki Üniversitelerde Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Türkçe Öğrenmeye İlişkin Tutum ve Motivasyonları (Taşkent Örneği), Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Sakarya, 2019, 186s.

Bahrom MIRZAYEV, Doğrudan Yabancı Yatırım Politikaları ve Hukuki Dayanakları (Türkiye ve Özbekistan Karşılaştırması), İstanbul Ticaret Üniversitesi, Dış Ticaret Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Hukuku ve Avrupa Birliği Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2016, 313s.

Ayşe Çolpan KAVUNCU, Özbekistan'da Sosyo-Politik Dönüşüm: Taşkent'te Kentsel Mahalle Çalışması Örneği, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2012, 547s.

Mustafa Murat YURTBİLİR, Özbekistan ve Türkiye'nin Ulus Yaratma Süreçlerinin Bir Karşılaştırması, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2011, 274.

Emek ÜŞENMEZ, Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2010, 901s.

Arman NURMAKHAMATULY, Kamu ve Özel Sektör İşletmelerindeki Yöneticilerin İş Etiği ve Bireyselleşmeye İlişkin Tutum ve Davranışları Üzerinde Kültürlerarası Bir Araştırma: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Örneği, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü, İşletme Bölümü, İşletme Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2009, 240s.

ChongJin OH, Sovetler Birliği Sonrası Kazakistan ve Özbekistan'da Ahıska Türkleri ve Koreliler: Diaspora Kimlik ve Kültürünün İnşası, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006, 319.

Hakan GÜNEŞ, Post-Sovet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da Siyasal Konsolidasyon ve Mobilizasyon Örüntüleri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Doktora Tezi), İstanbul, 2005, 333s.

Fusun KARA, Özbekistan Tarihi (1917-1991), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Elazığ, 1999, 204s.

2-Yüksek Lisans Tezleri

Aytaç GÜHER, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Özbekistan, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2019, 103s.

Aimoor DANIIAROVA, Uluslararası Hukuk Açısından Kırgızistan-Özbekistan Sınır Sorunları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018, 113s.

Nadejda TSOY, Özbekçe ve Rusça Bağlamında Anlamsal ve Algısal Ulamlar: Özbekistan Örneği, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018, 223s.

Ayça BOZ, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin Sosyo-ekonomik Yapısı ve Gelişme Potansiyelinin Çok Değişkenli İstatistiksel Analizi, Çukurova Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2017, 154s.

Nargiza USMANOVA, Özbekistan'da Geçiş Döneminde Yaşlı ve Genç Nesiller Arasında İş Ahlakı ve Kişilik Farkı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, 90s.

Fidan ALAKBARLI, Küreselleşme Döneminde Sanat Pazarı ve Kültürel Sermaye (Rusya, Ukrayna, Belarus, Kazakistan ve Özbekistan Verilerine

Dayanarak), Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Yönetimi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, 152s.

Mekhirban ALLANIYAZOVA, Özbekistan'da Türkiye Türkçesi Eğitiminin Yeni Yaklaşım ve Yöntemler Açısından Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2014, 172s.

Adem ŞİMŞEK, Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Dış Politikasında Denge Arayışları, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, 131s.

Arzu TURGUT, Sovet Sonrası Dönemde Kazakistan ve Özbekistan'ın İç Güvenlik Meselelerinin Karşılaştırmalı Analizi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, 268s.

Fahriye KESKİN, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Dış Politikasında Entegrasyon Sürecinde Orta Asya ve Özbekistan, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı / Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, 286s.

Elmira BAKIROVA, İpek Yolu Üzerindeki Lojistik Faaliyetlerin Günümüzde Kültür-Sanatın Gelişmesine Etkisi: Özbekistan Örneği, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, 171s.

Jamola URUNBOEVA, Özbekistan, Türkiye ve İngiltere'de Basılan İngilizce Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının İletişimsel Dil Becerileri Bağlamında Karşılaştırmalı Değerlendirmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, 235.

Erman ÇIĞIR, Özbekistan'da Demografik Yapı, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, 231s.

Ergash JUMAEV, 19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomi Tarihi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, 128s.

Muhiddin ABDURASULOV, Basın Özgürlüğü Kavramı: Özbekistan'da SSCB ve İslam Kerimov Dönemi Basın Rejimlerinin Karşılaştırılması, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009, 202s.

Yavuz ÖZDEMİR, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın Enerji Potansiyelleri ve Politikaları, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, 172s.

Feruzahon ABDULLAEVA, Öğrencilerin Girişimcilik Özellikleri ve İş Değerleri: Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye Karşılaştırması, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2007, 101s.

Aslan Yavuz ŞİR, Özbekistan'da Siyasal Modernleşme ve Gayri Resmi Siyaset, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, 149s.

Özkan KÜÇÜK, Sovet Dönemi Özbekistan'ın Ekonomik Durumu, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006, 89s.

Utku ÖZER, Sovet Sonrası Ulus İnşasının Dinamikleri: Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'ın Deneyimleri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, 196s.

Amira AKÇAY, Ankara Üniversitesi'nde ve Özbekistan Okullarında Yabancı Dil Olarak Rusça Öğretim Yöntemlerinin Karşılaştırılması, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yabancı Dil Öğretimi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, 160s.

Dilara YAKIN, Özbekistan'da Hizb ut-Tahrir'in Yükselişi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, 178s.

Nuska BOTOIAROVA, Sovet Sonrası Özbekistan ve Kırgızistan'da İslam Köktendinciliği: Gerçek Yada Hayali Tehdit, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2005, 211s.

Haktan BİRSEL, Küresel Güç Mücadelesinde Türkistan Jeopolitiği ve Özbekistan (1991-2005), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2005, 175s.

Nagmat KAKABALOV, Siyasal İslam'ın Orta Asya'da Demokratikleşme Sürecine Etkisi: Özbekistan ve Tacikistan Örnekleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2004, 90s.

Gülşen AYDIN, Özbekistan'da Demokrasiye Karşı Otoriter Düzen: İç ve Dış Faktörler, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2004, 127s.

Mustafa Ersegün AYDOĞDU, Özbekistan'da Yatırım Yapan Bir İnşaat Firması İçin Proje Yönetim Sistemi Önerisi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003, 106s.

Turhan DİLMAÇ, Özbekistan'da Ulusal Kimlik-Dış Politika İlişkisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003, 167s.

Eda ŞENER, Özbekistan'ın Tarımsal Yapısı, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ekonomi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002, 121s.

Salih ÇELİK, Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonomi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002, 113s.

Serdar Can TURAN, Globalleşme Sürecinde Orta Asya Cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, 131s.

Mehmet ARTUNAY, Türkiye-Özbekistan Ekonomik İlişkileri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, 96s.

Anar AYUPOVA, Geçiş Ekonomilerinde Büyüme Stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan rneği, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000, 234s.

Didar HUDAYBERGENOV, Özbekistan'ın Dış Politikası: 1992-2000, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000, 129s.

Risbek ALİMOV, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000, 151s.

Mehmet Erkan KILLIOğLU, Özbekistan'ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım), Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam lkeleri Enstitüsü, Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, 149s.

Ayhan ERYİğİT, Özbekistan Genel Coğrafyası, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1998, 191s.

Bahtiyar SATAYEV, Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş Özbekistan rneği (Sorunlar, Gelişmeler ve neriler), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998, 111s.

Mirsabit HİDAYETOV, Kollektivist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Ortaya ıkan Sorunlar (Özbekistan rneği), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998, 174s.

İbrahim GÜNEŞ, Türkiye'de (Ege Bölgesinde) ve Türk Cumhuriyetlerinde (Özbekistan ve Türkmenistan'da) Yetişen Pamukların Fiziksel zelliklerinin Tespiti, Kıyaslanması ve Bu Bölgelerin Pamuk zellik Haritasının ıkarılması, Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekstil Mühendisliği ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997, 314s.

Aslı ZATAŞ, Özbekistan'da Kadın ve Milliyetçilik: Sovet Modernleşmesi ve Yenileşme Arasında Kadınların Milli Kimliğin Oluşumundaki Rolü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, 170s.

Murat KAYIKÇI, Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Siyasal ve Anayasal Yapılanma, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 1997, 82s.

İlhom AMANOV, Özbekistan Cumhuriyeti'nden Bursa'ya Yüksek Öğrenim Görmek İçin Gelen Öğrencilerin Uyum Problemleri, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1996, 57s.

Bahtiyar ŞAHNAZAROV, Özbekistan Anayasasında ve Özbekistan Uygulamasında Kültürel Çoğulculuk, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), 1996, İzmir, 156s.

Norbobo TUKLİYEV, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Özbekistan Cumhuriyeti Ekonomisi, Bankacılık Sistemi, Para ve Kredi Politikaları, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Para Banka Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, 97s.

Zakir SADIKOV, Yeni Finansal Tekniklerin Özbekistan'da Uygulanabilirliği ve Türkiye Örneğinden Çıkarılan Sonuçlar, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1996, 235s.

Abdulla FAİZİEV, Özbekistan Ekonomi Politikası ve Son Ekonomik Gelişmeler, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, 86s.

İbrahim Hakkı MANZAK, Türkiye ile Özbekistan'ın Karşılıklı Ekonomik İlişkilerinde Tekstil Sektörlerinin Önemi ve Potansiyel Geleceğinin Analizi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, 110s.

Rumi Tanku BULDUK, Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, 173s.

Bahram ABDUALİMOV, Bağımsız Özbekistan'ın Dış Politikası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, 133s.

Botir JOURAEV, Özbekistan Devlet Bütçe Sistemi ve Uygulaması, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, 101s.

Khomid CHORİEV, Türkiye'de ve Özbekistan'da Özelleştirme Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, 167s.

Pardabay MURATOV, Kurum Kazançlarının Vergilendirilmesi ve Özbekistan'da Kurumlar Vergisi Uygulamasının Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonomi, ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1996, 114s.

Nadamincon YAKUBOV, 1992 Özbekistan Anayasası'ndaki Ekonomik ve Sosyal Hakların 1982 T.C. Anayasası ile Karşılaştırılması, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1996, 75s.

Abduraşid RASULMUHAMMEDOV, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde İhracatın Geliştirilmesinde Çok Ortaklı İhracat Şirketleri ve Özbekistan İçin Bir Model Önerisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 88s.

Selami ÇINAR, Özbekistan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 115s.

Fatma AÇIK, Özbekistan'dan Eğitim-Öğretim Amacıyla Türkiye'ye Gelen Öğrencilerin Dil-Kültür-Uyum Problemleri ve Çözüm Teklifleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 238s.

Lütfullah HAMİDOV, Katma Değer Vergisinin Özbekistan Vergi Sistemine Uyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 88s.

Polat SADIKOV, 1991 Sonrasında Özbekistan Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetim Yapılanması (Türkiye İle Karşılaştırmalı İnceleme), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 75s.

Kov AVEZMETOV, Ekonomik Sistem, Para Düzeni ve Para Politikaları İlişkileri Açısından Özbekistan Ekonomisinin Analizi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 169s.

Şamurad ABDULLAYEV, Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Özelleştirme (Özbekistan Örneği), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 158s.

Aktam JALİLOV, Türkiye'de ve Özbekistan'da İlçe Yönetimi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1995, 106s.

Parda MADİEV, 1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, 104s.

Dilşad UBAYDULLAEV, Özbekistan Ekonomisinin Yapısı ve Ekonomik Gelişmede Tarımın Yeri ve Önemi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ziraat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 131s.

Nilüfer AVCI, Özbekistan'da Din ve Milliyetçilik, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 191s.

Töre ULAŞOV, Türkiye ve Özbekistan'da Öğretmen Yetiştirme, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 53s.

Muhtar YOLDAŞEV, Sistem Yaklaşımına Göre Özbekistan Eğitim Sistemi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 80s.

Şükrullah TURAYEV, Döviz Kuru Sistemlerinin Değerlendirilmesi Türkiye ve Özbekistan Örnekleri, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1995, 125s.

Fazliddin BAKİYEV, Gelir Vergisi Üzerine Bir İnceleme –Türkiye ve Özbekistan Örneği, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1995, 88s.

Dursun DAĞAŞAN, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden (Azerbaycan-Özbekistan-Kazakistan) Gelen Öğrencilerin Türkiye Türkçesi'ne İtibakta Karşılaştıkları Güçlükler, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, 72s.

Derya MARANCI, Kazakistan ve Özbekistan (Rus İşgalinden Bağımsızlığa), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993, 227s.

Рақамли Туркия @ рақамли Ўзбекистон: шарҳ ва таҳлил

*Т.ф.н.. Шамсиева И.М. Тошкент давлат
шарқишунослик университети доценти*

Рақамлаштиришдан рақамли трансформация сари

Рақамлаштириш бир неча ўн йиллар давомида ҳаётимизга кириб келди ва ўз ўрнини эгаллаб бўлди. Буни компьютерлар билан жиҳозланган саноат ва офис ускуналари, маълумотлар базалари учун улкан серверлар, автоматик хавфсизлик тизимлари ва бошқа кўплаб технологик ечимлар мисолида кўриш мумкин. Рақамли технологиялар COVID -19 билан боғлиқ пандемия даврида жамият ва фукаролар учун қанчалик муҳимлигини исботлади.

Дарҳақиқат, иқтисодиёт ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида рақамли технологиялар ҳукмронлик қилаётган бир пайтда рақамлаштириш жаҳон тараққиёти ва унинг тузилмасини ўзгартириш ва янги сифат даражасига кўтаришнинг фундаментал тенденциясига айланмоқда. Инсон онги, шунингдек, буюмлар интернет (*Internet of Things*), булутли ҳисоблаш (*cloud computing*), блокчейн (*blockchain*), катта маълумотлар (*big data*) ва сунъий интеллект (*artificial intelligence*) нанотехнология (*nanotechnology*), робототехника (*robotics*) каби турли технологияларни ўз ичига олган рақамли трансформация эса кишилар ижтимоий ҳаётини тубдан ўзгартирди. Гарчи инсонлар бу технологияларнинг нима эканлигини билмаса ҳам, улар замонавий инсон кундалик ҳаётининг ажралмас қисмини ташкил этади.

Аксарият ҳолатларда рақамли трансформацияни (*digital transformation*) рақамлаштириш (*digitalization*) билан адаштиришади ва бу жараённи янги авлод технологияларидан фойдаланиш деб ҳисоблашади. Тўғри, рақамли трансформация технологиядан фойдаланган ҳолда жамиятнинг барча соҳаларини

тубдан ва қайтариб бўлмайдиган даражада ўзгартиришни англатади. Бирок, рақамли трансформация, рақамлаштиришга нисбатан кенгроқ ва кўламрироқ жараён бўлиб, биринчи навбатда бизнес моделлар ва инсонлар ижтимоий ҳаётини такомиллаштиришга қаратилгандир.

Мисол учун, корхонанинг рақамли трансформацияси ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнлари; иқтисодиётда - контрагентлар ўртасидаги бизнес алоқаларнинг инновацион усуллари; жамиятда эса - асосан ижтимоий муаммолар ечимига қаратилган вазифаларни бажаришнинг янги мулоқот шакллари билан боғлиқдир. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, рақамли трансформациянинг қуйидаги таърифини келтириш лозим топилди: рақамли трансформация - рақамли технологияларни жорий этиш натижасида муҳим ижтимоий-иқтисодий самараларга олиб келувчи бизнес жараёнлар ёки иқтисодий фаолиятни амалга ошириш усуллари (бизнес моделлари)даги сифатий ўзгаришлар жараёнидир.

Рақамли Туркия

Истиқболда мамлакат ёки минтақанинг иқтисодий тараққиёти кўп жиҳатдан уларнинг рақамли трансформация муаммоларини қандай ҳал қила олишига боғлиқ. Ушбу иқтисодий ўсишнинг янги динамикасини яратиш Туркия Республикаси учун ҳам долзарбдир.

Рақамли трансформация Туркиянинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Туркия Республикасининг 100 йиллиги муносабати билан 2023-йилгача бўлган ривожланиш стратегиясида (Türkiye'nin Stratejik Vizyonu 2023 Projesi“) [1] белгиланган мақсад ва вазифаларга кўра, ушбу жараён мамлакат салоҳиятини юзага чиқаришга ёрдам беради.

Президент Ражеп Тайип Эрдоған Туркиянинг рақамли трансформацияси ҳақида кўп мартаба таъкидлайди ва “Рақамли Туркия йўл харитаси” нинг (*Dijital Türkiye Yol Haritası*) [2] сўз бошида ҳам унинг қуйидаги бу борадаги фикрлари келтирилган: “Бутун дунёда ҳайратланарли ўзаришлар рўй бермоқда. Технологик трансформация даврида маданий соҳадаги ўзгаришлар яққол кўзга ташланади. Биз жаҳондаги шаклларни таҳлил қилиб, йўл харитасини тақдим

этмоқдамиз. Рақамлаштиришга алоҳида аҳамият берамиз ва рақамли Туркия учун вақт келганига ишонамиз” [2]

Рақамли трансформация Туркия учун мамлакатни дунёнинг етакчи ўн иқтисодийлари сафига кириши ва 2023-йилга мўлжалланган стратегик мақсадлар доирасида илмий-тадқиқот харажатларининг ялпи ички маҳсулотдаги нисбатини 1 фоиздан 3 фоизга оширишнинг муҳим воситаларидан биридир.

Ишлаб чиқарувчи саноат соҳасининг рақобатбардошлигини ошириш ва Туркиянинг рақамли трансформациясига дастуруламал бўлиш мақсадида тайёрланган рақамли Туркия йўл харитаси (*Dijital Türkiye Yol Haritası*) ўз ичига таълимдан тортиб технологиягача бўлган 6 та компонентдан иборат:

- **Инсон** - таълим инфратузилмасини ривожлантириш ва малакали ишчи кучини тайёрлаш;
- **Технология** - технология ва инновацион салоҳиятни ривожлантириш;
- **Инфратузилма** - маълумотларни узатиш инфратузилмасини мустаҳкамлаш;
- **Етказиб берувчилар** - миллий технология етказиб берувчиларни қўллаб-қувватлаш;
- **Фойдаланувчилар** - фойдаланувчиларнинг рақамли трансформациясини қўллаб-қувватлаш;
- **Бошқарув** - корпоратив бошқарувни мустаҳкамлаш.

Булардан ташқари, йўл харитасига кўра, уюшган саноат зоналари (OIZ) , саноат зоналари (EB), технологияларни ривожлантириш зоналари (TGB) ҳамда хусусий секторнинг илмий - тадқиқот марказлари рақамли трансформацияда етакчи роль ўйнайди. [2]

2018-йил 10-июлда Туркия Республикаси Президенти ҳузурида Рақамли Трансформация Бошқармаси (*Dijital Dönüşüm Ofisine*) ташкил қилиниб, рақамли трансформация, киберхавфсизлик, миллий илғор технологиялар, ижтимоий эҳтиёжлар ва давлат секторини ислоҳ қилиш тенденцияларига мувофиқ технологиялар, катта маълумотлар ва сунъий интеллектни бир жойда бирлаштиришни мақсад қилиб белгалаган. [3]

Туркиянинг рақамли трансформацияси ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун мазкур жараёни куйидаги контекстда тақдим этиш мақсадга мувофиқдир:

1. E-government gateway

2. Smart шаҳарлар

3. 5G технология

4. Сунъий интеллект

Туркиянинг рақамли ҳукумат шлюзи (E-government gateway (e-Devlet kapısı))

Электрон ҳукумат – бу барча давлат хизматларидан бир нуқтадан фойдаланиш имконини берувчи веб-портал. Порталнинг мақсади – ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда фуқаролар, тадбиркорлик субъектлари ва давлат органларига давлат хизматларини самарали тақлиф этишдан иборат.

Электрон ҳукумат” портали орқали фуқароларга тақдим этилаётган хизматларни куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- ахборот хизматлари;
- электрон хизматлар;
- тўлов операциялари
- агентлик ва ташкилотларнинг ҳаволалари;
- ахборотлар ва эълонлар;
- агентликларнинг фуқароларга муурожаатлари. [4]

Давлат фуқароларга ўз хизматларини имкон қадар содда ва самарали воситалардан фойдаланган ҳолда, юқори сифатли, тез, муаммосиз ва хавфсиз тақлиф қилишга интилади. Фойдаланувчилар e-Devlet га пароль ёки ID карталари орқали киришади. Пароллардан ташқари, мобил ёки рақамли имзо билан кириш имконияти ҳам мавжуд. Онлайн банкинг мижозлари ўзларининг банк провайдерлари орқали электрон дастурга ҳам кириш имконига эга.

Туркиянинг 5G профили

Ҳозир жаҳон иқтисодиётининг глобал маконида рақобатбардош бўлиш истагидаги давлатлар 5G технологиясига тобора кўпроқ мослашмоқда. 5G - бу бешинчи авлод (*generation*) мобил тармоғи бўлиб, 1G, 2 G, 3G ва 4G

тармоқларидан кейинги янги глобал симсиз стандартдир. 5G деярли ҳамма нарсани, шу жумладан автомобиллар, объектлар ва қурилмаларни бир - бирига боғлаш улаш учун мўлжалланган янги турдаги тармоқни яратишга имкон беради.

Туркия ҳукуматининг устувор йўналишларидан бири бўлган 5G телекоммуникациялар бозорига инвестицияларни жалб қилишда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис, сўнгги йилларда мамлакатда 5G технологияларни такомиллаштириш борасида кенг қамровли тадқиқотлар бошланган. Жумладан, 2016 йилда 5G ҳаракатларини бошқарадиган ваколатли орган ва асосий ташкилот “Янги авлод мобил алоқа технологиялари Туркия 5G форуми” (*5GTR Forumu*) [7] ни ташкил этилди. Форум ҳукумат, университетлар, ишлаб чиқарувчилар, операторлар ва нодавлат ташкилотлардан иборат платформа ҳисобланади. Бу жараёни самарали амалга ошириш мақсадида янги технологияларни синаб кўриш, билимли ва иқтидорли ходимларни тайёрлаш, маҳаллий ва миллий 5G технология маҳсулотларини яратиш бўйича тадқиқотлар олиб боришга йўналтирилган “5G Водийси очик синов майдони” (*5G Vadisi Açık Test Sahası*) ҳам яратилди. [7]

IT соҳаси экспертларининг таъкидлашича, ушбу технологиянинг ишлаши маҳаллий ва миллий бўлмаса, у мамлакат хавфсизлиги учун муаммолар келтириб чиқариши мумкин [6].

Туркия Республикасининг 5G технологиясини ўзлаштиришдан бош мақсади фуқароларига арзон технология хизматларини тақдим этиш ҳамда тадқиқот ва ишланмалар орқали маҳаллий ишлаб чиқаришни оширишдир.

Smart шаҳарлар

Туркия юқори сифатли ҳаво, чиқиндисиз, тезкор уланиш ва транспортни таклиф қилувчи ақлли шаҳарлар қурилишига катта аҳамият беради. Ҳукумат маҳаллий институтлар кўмагида “ақлли шаҳар” (*smart city*) лойиҳаларини амалга оширмоқда: 2019 йилда қабул қилинган “2020 - 2023-йиллар “Ақлли шаҳарлар Миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси” ни (*2020-2023 Ulusal akilli şehirler stratejisi ve eylem plani*) [8] амалга ошириш доирасида ҳукумат шаҳарларини smart city (*ақлли шаҳар*)га трансформация қилиш орқали Туркияни замонавий ва илғор давлатга айлантиришни мақсад қилган. Ақлли шаҳарлар концепцияси

нафақат ахборот технологияларидан фойдаланишдан катта фойда келтирадиган, смартфонлар, смарт-карталар, телекоммуникациялар, ақлли уйлар ёки бошқа ақлли нарсалар билан чегараланган жойнинг тавсифи эмас. Ақлли шаҳарларни яшаш учун қулай, хавфсиз, соғлом ва барқарор шаҳарлар деб таърифлаш мумкин, улар технологиядан самарали фойдаланиш орқали инсонлар ва шаҳарлар фаровонлигини оширади.

Ақлли шаҳарларнинг глобал бозордаги қиймати 2024-йилда 826 миллиард долларга етиши кутилаётгани сабаб, Туркия 2023-йилгача ақлли шаҳар иловаларини жаҳон бозорларига олиб чиқиб, миллий иқтисодиётга 30 миллиард долларгача ҳисса қўшиш ҳамда етти географик ҳудудда ақлли шаҳар технологияларини ишлаб чиқариш каби стратегик мақсадларни ўз олдига қўйган. Айни дамда мамлакатда 10 дан ортиқ ақлли шаҳарлар мавжуд: Стамбул, Измир, Анқара, Бурса, Анталия ва б. [8] .

Сунъий интеллект

“Сунъий интеллект сектори йўл харитаси” (*Yapay Zeka Sektörü Yol Haritası*) Туркия рақамли трансформациясининг бир қисми бўлиб, мамлакатни технология соҳасида глобал рақобатчи айлантириша қаратилган. Шу йилнинг август ойида “2021-2025 Сунъий интеллект Миллий стратегияси” (*Ulusal Yapay Zeka Stratejisi 2021-2025*) эълон қилиниб, сўзбошида Туркия президенти Ражаб Тоййиб Эрдоған сунъий интеллект ҳақида шундай деган: “Мамлакатимиз учун сунъий интеллект соҳасида янги ютуқларни амалга ошириш вақти келди, деб ҳисоблаймиз...Бизда чуқур илдиз отган цивилизацион тажриба ҳамда янги технологик ва иқтисодий ютуқларимизни қўллаган ҳолда, сунъий интеллект тизимларини ишлаб чиқариш салоҳияти мавжуд. [3]

“Сунъий интеллект Миллий стратегияси “6 та стратегик устуворлик йўналишдан иборат: сунъий интеллект соҳаси мутахассисларини тайёрлаш, изланишлар, тадбиркорлик ва инновацияларни қўллаб-қувватлаш, сифатли маълумотлар ва техник инфратузилмалардан фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий адаптацияни жадаллаштириш чораларини кўриш, халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва бизнес ҳамкорликдир . Стратегия, шунингдек, 24 та мақсад ва 119 та фаолиятни ўз ичига олади.Унда 2025 йилга мўлжалланган мақсадлар

қуйидагилар: 2025-йилгача сунъий интеллект секторининг мамлакат ялпи ички маҳсулотига 5 фоиз ҳисса қўшиши, соҳада иш билан таъминланиш камида 50 минг кишига етказилиши, сунъий интеллект ихтисослиги битирувчилари сони камида 10 минг кишини қамраб олади. [3]

Режалаштирилган тадбирлар ижроси орқали сунъий интеллект лойиҳаларини самарали амалга ошириш, мамлакатда сунъий интеллект экотизимини юксалтиришга эришилади ва энг муҳими Туркия Республикасининг халқаро сунъий интеллект индекслари рейтингда биринчи 20 таликка кириши учун мустаҳкам асос бўлади.

Рақамли Туркия бўйича хулоса

Рақамли трансформация Туркиянинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Республиканинг 100 йиллиги муносабати билан 2023 йилга мўлжалланган стратегиясини рўёбга чиқариш йўлида мамлакатнинг қудратини юзага чиқаришга ёрдам беради. Дарҳақиқат, Туркия рақамлаштириш жараёнида ниҳоятда амбицияли ва юқори салоҳиятга эга давлатдир. Унинг олдинги йилларда хорижий иловаларни импорт қилган мамлакат мақомида бўлганлиги, эндиликда эса ўз иловаларини экспорт қилиш даражасига етганлиги фикримизнинг исботидир.

Рақамли Ўзбекистон

Янги Ўзбекистон замонавий тараққиётида инновациялар ва сифат ўзгариши сари йўл олган. Мамлакат раҳбарияти таъкидлаганидек, бу фаолиятнинг муваффақияти кўп жиҳатдан рақамли ислоҳотлар кўламига боғлиқ. Сўнгги тўрт йил ичида Ўзбекистон ахборот технологияларини ривожлантириш борасида катта қадам ташлади, бу эса ўз навбатида иқтисодиётнинг кўплаб соҳаларида рақамлаштириш жараёнларини кенгайтириш ва унинг рақамли деб аталадиган улушини оширишга ёрдам берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 28-апрелдаги “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сон қарори [9] билан Ўзбекистонда рақамли ислоҳотларнинг меъёрий-ҳуқуқий негизи яратилди. Бу давлатимиз раҳбарининг 2020-йил 17-мартдаги “Тошкент шаҳрида рақамли технологияларни кенг жорий

этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорининг [10] мантикий давоми бўлди. Фармон билан тасдиқланган Ривожланиш концепцияси ва “Рақамли Тошкент” комплекс дастури эса Ўзбекистон пойтахтини тўлиқ ўзгартиришга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 5-октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони [11] энг муҳим ҳужжатлар сирасига киради.

Рақамли ривожланишнинг стратегик мақсадлари ва устувор йўналишлари сифатида: электрон ҳукумат, рақамли инфратузилма, рақамли технологиялар миллий бозорини ривожлантириш ҳамда ахборот технологиялари соҳасида таълим бериш ва малака ошириш каби вазифалар белгиланди. [11]

Ўзбекистон электрон ҳукумати

Ўзбекистонда электрон ҳукумат тизимини ривожлантириш давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан биридир. Электрон ҳукумат лойиҳалари орасида энг муҳим ўринни Ягона интерактив давлат хизматлари портали эгаллайди. Ягона порталнинг фойдаланувчилари сони 185 мингга кўпайиб, 380 мингга етди. Бугунги кунда Ягона портал орқали 218 та давлат хизматлари кўрсатилмоқда.

Давлат божи ва бошқа йиғимлар ҳисобини юритишнинг ягона электрон тўлов тизими ҳамда жисмоний ва юридик шахслар учун Интерактив хизматлар портали ҳам ишга туширилди. [12]. Муҳим лойиҳалар қаторида фуқароларни идентификация қилишнинг ягона тизими OneID ҳам бор. Тизим барча жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат ишчиларига электрон ҳукуматининг барча ахборот тизимларидан эркин фойдаланиш қоидаларига риоя қилган ҳолда ишлатиш мақсадида яратилган. Тизим эгасининг ҳисобини автоматик яратиш билан ID - карта бериш тизими билан бирлаштирилган. Шу тариқа, фуқаролар паспортларини алмаштириш ва ID- карта воситасида ҳукуматнинг турли электрон ресурсларидан осон фойдаланиш имкониятига эга бўладилар.

Виртуал қабулхоналар

Ўзбекистонда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда Халқ қабулхоналари ҳамда виртуал

қабулхоналарнинг аҳамияти беқиёс. Бугунги мазкур тизимнинг асоси бўлган Президент виртуал қабулхонаси бевосита давлат раҳбарига мурожаат қилиш, халқ билан доимий мулоқот олиб бориш, одамларни қийнаб келаётган муаммоларни ўз вақтида самарали ҳал этишнинг таъсирчан механизмига айланди.

2016 йилнинг 23 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Шавкат Мирзиёевнинг виртуал қабулхонаси ишга тушди. [14] Аниқроғи, “Pm.gov.uz” Ўзбекистон Республикаси Президентининг виртуал қабулхонасига айлантирилди. Халқ билан мулоқотнинг ноёб тизими фуқароларнинг давлат органлари билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатиш имконини берди.

Мурожаатчиларга янада кенг қулайлик ва имкониятлар яратиш мақсадида эса 2018 йилнинг 1 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президенти виртуал қабулхонаси дастурий тизимининг янги талқини ишга туширилди. Мурожаатчилар Президент виртуал қабулхонаси – pm.gov.uz сайтига кириб, «Онлайн маслаҳатчи» модули орқали керакли соҳа ва тармоқ мутахассислари билан боғланиши ҳамда ўз саволларига жавоб олиши мумкин. Бунда pm.gov.uz сайтининг «Онлайн маслаҳатчи» модули орқали келиб тушган саволлар тегишли ташкилот ва идоралардаги маслаҳатчиларга йўналтирилади. Кўрсатилаётган маслаҳат хизмати ҳажми ва унга мурожаатчиларнинг талабини (иш юкламасини) инобатга олиб, давлат ва хўжалик бошқаруви органларида ишчи гуруҳлар тузилиши мумкин. Бунда ишчи гуруҳ аъзоларидан бири маслаҳатчи-координатор этиб тайинланади.

Айни пайтда Президент виртуал қабулхонасидаги “Онлайн маслаҳатчи” модулида жами 94 та давлат ташкилотлари бирлаштирилган. [15]

Электрон ҳукумат доирасидаги лойиҳаларнинг ҳаётга татбиқ этилиши муайян муваффақиятларга эришиш имконини берди:

- “Электрон меҳнат дафтарчаси” тизимининг жорий этилиши қарийб 2,1 миллиард сўмни тежаш имконини берди;
- Миллий бўш иш ўринлари базаси орқали 146,4 мингдан ортиқ киши иш билан таъминланди.

- Ягона ижтимоий ҳимоя реестри тизими орқали 1 миллиондан ортиқ оилага ижтимоий ёрдам кўрсатилди.
- “Электрон сертификат” ахборот тизими орқали 1,7 миллиондан ортиқ сертификат рақамлаштирилди;
- 16 ёшдан 30 ёшгача бўлган 6,5 миллион нафар ёшлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган “Ёшлар дафтарчаси” ахборот тизими ишга туширилди. Мазкур тизим ёрдамида 55,8 минг нафардан ортиқ киши иш билан таъминланди, 23,2 минг нафари тадбиркорлик фаолиятини бошлади, 26,5 минг нафари ўз мутахассислиги бўйича ўқитилди, 133,5 минг нафари деҳқон хўжалигини ташкил етиш учун ер ресурслари, 15,6 минг нафари давлат томонидан ижтимоий, молиявий ва психологик ёрдам олди. [16]

Рақамли Ўзбекистон

Рақамли трансформация жараёнини самарали амалга оширишнинг муҳим омилларидан бири замонавий ахборот коммуникация технологиялари инфратузилмасини яратишдир. Ўзбекистонда бу бўйича бир қатор лойиҳалар амалга оширилган. 2020 йилда оптик толали тармоқларнинг умумий узунлиги 68,6 минг километрни ташкил этган бўлса, 2021 йил биринчи чорагида эса 81,7 минг километрга етказилди. Жорий йил охирига қадар ушбу кўрсаткични 118,6 минг километргача етказиш режалаштирилган.

Бугунги кунда 1 миллионта интернет тармоғига кенг поласали уланиш портлари ўрнатилиб, уларнинг умумий сони 3 миллионга етказилди. 2021 йил охирига қадар портларнинг сони 3,9 миллионгача оширилади. Мазкур лойиҳа бўйича ишларнинг асосий қисми якунланганлиги муносабати билан 2021 йил 1 январдан транспорт каналларини ижарага бериш хизмати жорий нархи 2 баробарга арзонлаштирилди. [16]

2020 йилда республика бўйича 31,7 мингдан ортиқ мобил алоқа база станциялари мавжуд бўлган бўлса, 2021 йил биринчи чоракда 945 та база станцияси ишга туширилиб, ҳозир жами 32,68 мингдан ортиқ мобил алоқа база станцияси фаолият кўрсатмоқда.

ИТ тадбиркорлик

Рақамли ислохотларнинг муҳим босқичларидан бири 2019-йил июль ойида Тошкент шаҳрида дастурий маҳсулотлар ва ахборот технологиялари технологик паркини (IT-парк) ташкил этилиши бўлди. [17] IT-парклар ташкил этилганидан буён соҳада экспорт ҳажми 50 баробарга кўпайиб, 40 миллион долларга этди. Резидентлар сони 147 тадан 500 тага ошди, 300 дан зиёд янги компаниялар фаолияти йўлга қўйилди. IT-паркларда 8 минг 500 та юқори даромадли иш ўринлари яратилди.[17]

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, жорий йилдан бошлаб резидентлар учун рухсат этилган фаолият турлари рўйхати 4 тадан 18 тага оширилди. Технопаркнинг республика ҳудудларида филиалларини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бугунги кунда IT Парк филиаллари республиканинг саккизта йирик шаҳрида фаолият юритмоқда. Икки йил ичида ҳудудларда яна олти филиал ташкил этиш режалаштирилган.

Ўзбекистоннинг 5G профили

Юқорида қайд этилганидек, замонавий босқичда рақамли иқтисодиётга ўтиш учун бешинчи авлод тармоғи - 5G ниҳоятда зарур. Бу тизим ишлаб чиқаришни роботлаштириш, дронлардан фойдаланиш, ақлли шаҳар тизимларининг ишлашини таъминлаш, шунингдек, виртуал реаллик ва юқори сифатли видео каби барча турдаги маиший хизматларни ривожлантиришни ўз ичига олади. Келгуси 5 йил ичида Интернет орқали маълумотларни узатиш ҳажми жадал равишда ўсиб боради, 5G ни жорий қилиш эса тармоқнинг ортиқча юкланиб қолиш муаммосини ҳал қилишга ёрдам беради, нега деганда, у барқарор алоқани таъминлаш учун нафақат юқори тезлик, балки сиғим ва бошқа муҳим параметрларни таъминловчи технология ҳамдир.

Ўзбекистон 5G технологияси асосида мобил алоқа тармоғини жорий этиш борасида илк қадам қўймоқда. “Рақамли Тошкент” комплекс дастурини ишга туширишни назарда тутувчи ЎзР Президентининг “Тошкент шаҳрида рақамли технологияларни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига [10] мувофиқ, аҳолини 5 чи-авлод технологиясидан фойдаланган ҳолда юқори сифатли мобил алоқа билан таъминлаш белгиланган.

2019-йилда Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги оператор ва провайдерларга 5G тармоғини синовдан ўтказишни таклиф қилди. Ucell ва Uzmobilе компаниялари ушбу таклифга жавобан, “ICT EXPO 2019” кўргазмаси доирасида синов режимидаги 5G қурилмасининг намоиши ўтказишди. 5G технологиясидан тижорат мақсадларида фойдаланиш имкониятларини намоиш этиш мақсадида Huawei компанияси томонидан энг янги ускуналар тақдим этилди. 5G ни биринчи синовдан ўтказиш жараёни Ucell’нинг Тошкентдаги бош офисида бўлиб ўтди. Реал шароитларда қайд этилган максимал тезлик 1376 Мбит/секундни ташкил этди. [18]

Айни пайтда Ўзбекистон аҳолисининг салмоқли қисми 2 G ва 3G тармоқларидан фойдаланмоқда, уларнинг кўрсаткичлари 41 % ва 46 %, 4G тармоғининг кириш даражаси эса 13% ни ташкил қилади. [19]

Нихоят, 2021 йил апрель ойида UCELL компанияси Ўзбекистонда мобил алоқанинг бешинчи авлоди – 5G янги технологиясини фойдаланувчиларга тақдим этди. Биринчи босқичда ушбу технология фақат Toshkent City бизнес маркази ҳудудида тақдим этила бошлади.[20]

GSMA (мобил алоқанинг глобал тизими) халқаро уюшмаси таҳлилчиларининг берган прогнозларига кўра, Ўзбекистон 5G ни жорий қилиш бўйича Европадан анча орқада ва 2025 йилда 5 авлод технологиясининг Ўзбекистонга кириб бориш даражаси фақат 10 фоизни ташкил қилиши мумкин. Ваҳоланки, Финляндия, Бельгия ва Норвегия каби Европа давлатларида бу кўрсаткич 50 фоиздан ортиқ бўлиши кутилмоқда. [21]

Smart шаҳарлар

Бугунги кунда Ўзбекистонда «Ақли шаҳар» инновацион технологияларини жорий этишнинг бошланғич босқичи давом этмоқда. «Ақли шаҳар» технологияларини жорий этиш бўйича Тошкент шаҳрида «Хавфсиз шаҳар», «Ақли ҳисоблагичлар», «Ақли транспорт», «Ақли тиббиёт» йўналишлари бўйича дастлабки синов лойиҳаларини режалаштириш ва амалга ошириш йўлга қўйилмоқда. «Tashkent City» ва «Delta City» лойиҳалари доирасида замонавий шаҳарсозлик инфратузилмасини жорий этиш бўйича давом

этаётган комплекс ишлар ахборот-коммуникация технологиялари инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, шаҳарлар инфратузилмасининг сезиларли даражада жисмонан ва маънан эскирганлиги «Ақлли шаҳар» технологияларини самарали жорий этишга тўсқинлик қилаётганлиги намоён қилди. Бу эса телекоммуникация тармоқларини модернизация қилиш чоратадбирларини кўриш ҳамда шаҳарлар инфратузилмасини реконструкция қилиш учун йирик инвестиция манбаларини излашни талаб этди ва шу муносабат билан, 2019 йилда «Ақлли шаҳар» технологияларини жорий этиш Концепцияси ишлаб чиқилди. Концепцияга кўра, “ақлли транспорт”, “ақлли таълим”, “ақлли тиббиёт”, “ақлли энергетика тизими”, “ақлли қурилиш” “ақлли коммунал хўжалик”, “ақлли уй”, “ақлли ҳокимият”, “ақлли маҳалла” каби лойиҳалар “Ақлли шаҳар” технологияларини жорий этишнинг асосий йўналишлари сифатида белгиланди. [22]

“Ақлли шаҳар“ концепцияси бўйича Нурафшон шаҳрида Тошкент вилояти маъмурий марказини қуриш» инвестициявий лойиҳаси тасдиқланган эди, бироқ 2021 йилнинг апрелида ойида ҳукуматнинг янги қарори асосида лойиҳа “Nurafshon business city” концепцияси билан ўзгартирилди. [23]

“Ақлли шаҳар” ларни барпо этишда Туркиядан фаркли ўлароқ, Ўзбекистоннинг ўзига хос муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари бор. Маҳаллий шароитимиздан келиб чиқиб, дунёдаги “ақлли шаҳарлар” типологиясига бўлган талабни аниқлаштириш, шунингдек, Жанубий Кореядаги Сонгдо Сити каби қиммат “кўланка шаҳарчалар” қурилишига йўл қўймаслик учун ҳукумат ва инвесторлар талабни яхшироқ ўрганиши, бу ишга урбанистлар ва шаҳар антропологлариини жалб қилган ҳолда шаҳар аҳолиси эҳтиёжларидан келиб чиқиши керак.

Сунъий интеллект

Ўзбекистонда сунъий интеллект технологияларини жадал жорий этиш ва уларни мамлакатимизда кенг қўллаш, рақамли маълумотлардан фойдаланиш имкониятини ва уларнинг юқори сифатини таъминлаш, ушбу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш учун қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида 2021 йилнинг 17 февраль куни “Сунъий интеллект технологияларини жадал жорий этиш учун

шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори қабул қилинди. [24].

Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги ҳузурида Рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни ривожлантириш илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Илмий-тадқиқот институти сунъий интеллект соҳасида фундаментал ва амалий илмий тадқиқотлар билан шуғулланади, ушбу йўналишда етакчи хорижий инновацион ва илмий муассасалар билан ҳамкорлик ўрнатади ва лойиҳаларни биргаликда амалга оширади. Шунингдек, илмий-тадқиқот институти ваколатига AI технологияларини иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳа ва давлат бошқаруви тизимига татбиқ этиш, рақамли технологияларни ривожлантиришнинг илмий экотизимини шакллантириш киради. Мазкур йўналишда мутахассислар тайёрлайдиган олий таълим муассасалари ва илмий ташкилотлар рўйхати тасдиқланди

Бугун дунёда рақамлашув, мобиллашув, сунъий интеллектни жорий эта оладиган кадрлар — дастурчиларга талаб юқори. Мана шундай мутахассисларни тайёрлаш мақсадида 2019 йилдан буён “Бир миллион дастурчи”(One million Uzbek Coders) лойиҳаси амалга оширилмоқда. Мазкур лойиҳанинг аҳамияти рақамлаштириш иқтисодий тараққиётнинг мезони, жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув, барча соҳаларни комплекс ривожлантиришнинг асосий шарти экани билан изоҳланади.

Лойиҳа ихтисослаштирилган онлайн портал (UzbekCoders.uz) орқали аҳолига бепул масофавий таълим олиш имкониятини беради. Дастурнинг асосий мақсади – рақамли технологиялар бўйича мутахассислар авлодини тайёрлаш ва дастурлаш бўйича уларга керакли билим ва кўникмалар беришдир.

Рақамли Ўзбекистон бўйича хулоса

Ўзбекистонда рақамлаштириш жараёни ва бу борадаги ислоҳотлар бошланган ва давом этмоқда. Бироқ, очиғини айтиш керак рақамли трансформацияни амалга ошириш учун компетентли кадрлар ва керакли салоҳият етишмайди. Жаҳоннинг илғор ва ривожланган давлатлари рақамлаштириш борасида “Жамият 4.0. “ ва ҳатто “Жамият 5.0.” (Япония)

даражасида ривожланаётган бир пайтда Ўзбекистон ҳали 2.0. позициясида турибди. Жамиятнинг барча соҳаларини тотал рақамли трансформация қилиш digital соҳада маълум ютуқларга эришган давлатлар, жумладан, қардош Туркия республикасининг тажрибасини : рақамли Туркия ва ақлли шаҳарлар миллий стратегиялари, 5G ва сунъий интеллект моделларини ўрганиш ўта долзарб ва муҳим.

Эътиборли жиҳати , бу борада дастлабки қадамлар қўйилди. 2021 йил ноябрь ойида Туркияда “Рақамли асрда яшил технологиялар ва “ақлли шаҳарлар” мавзусида Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгаши” (Туркий давлатлар ташкилоти) саккизинчи саммити “бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Туркияда рақамлаштириш соҳасида тўпланган тажрибани инобатга олиб, қуйидаги таклифларни берди: “ақлли шаҳар”ларни барпо этиш бўйича тажриба алмашиш ва инновацияларни трансфер қилиш мақсадида экспертлар ва ИТ мутахассислар учун доимий платформа яратиш муҳимдир. Бу борадаги илк қадам сифатида 2022 йилда экспертлар конференциясини ўтказишни таклиф қиламиз.” [26]

Юқоридаги таҳлиллар натижасида қуйидаги таклифларни келтириш ўринли деб топилди:

Биринчидан, жамиятнинг рақамли трансформациясида давлат координатор вазифасини бажариши, яъни, рақамлаштириш жараёнининг муваффақиятли амалга оширилиши учун шароит яратиб бериши, рақамлаштириш билан боғлиқ лойиҳаларни рағбатлантириши ҳамда киберхавфсизликни таъминлаши керак;

Иккинчидан, рақамли иқтисодиёт инфратузилмасини яратишда кучли инновацион ёндашувга эга хусусий бизнеснинг ўрни ва ролини ошириш зарур;

Учинчидан, ЯИМда АКТ хизматлари улушини 5 фоизга етказишга эришиш;

Фойдаланилган манбалар:

1. <https://www.tsv2023.tasam.org/index.php/en/> - “Türkiye’nin Stratejik Vizyonu 2023“ расмий веб саҳифаси
2. Dijital Türkiye Yol Haritası, 2018

3. <https://cbddo.gov.tr/en/about-dto> - Туркия Республикаси Президенти ҳузуридаги Рақамли Трансформация Бошқармасининг расмий веб саҳифаси
4. <https://www.turkiye.gov.tr/non-citizens> - Туркия электрон ҳукуматининг расмий веб саҳифаси
5. <https://www.qualcomm.com/5g/what-is-5g> -
6. <https://teknoloji.org/gtent-turkiyede-5g-teknolojisinin-gelecegi/>
7. <https://5gtrforum.org.tr/>
8. <https://www.akillisehirler.gov.tr/>
9. <https://lex.uz/docs/4800657> - Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 28.04.2020 йилдаги ПҚ-4699-сон
10. <https://lex.uz/docs/4900424> - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 16.07.2020 йилдаги 443-сон
11. <https://lex.uz/docs/5030957> - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 05.10.2020 йилдаги ПФ-6079-сон
12. <https://my.gov.uz/uz> - Интерактив хизматлар портали
13. <https://id.gov.uz/> - ONE ID идентификациялашнинг ягона тизими
14. <https://pm.gov.uz/> - Ўзбекистон Республикаси президентининг виртуал қабулхонаси
15. <https://strategy.uz/index.php?news=1070> – “Тараққиёт стратегияси “ маркази веб саҳифаси
16. <https://bujet.ru/article/427651.php> - “Бюджет” журнали веб саҳифаси
17. <https://it-park.uz/>
18. <https://ictnews.uz/24/09/2019/zte-ictweek/>
19. <https://www.spot.uz/>
20. <https://ucell.uz/>
21. Мобильная экономика Россия и СНГ 2021., GSM Association. 2021.
22. <https://lex.uz/docs/4171067> - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 18.01.2019 йилдаги 48-сон
23. <https://lex.uz/docs/5394721-> Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 28.04.2021 йилдаги 246-сон
24. <https://lex.uz/docs/5297046> - Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 17.02.2021 йилдаги ПҚ-4996-сон
25. <https://uzbekcoders.uz/>
26. <https://president.uz/uz/lists/view/4758> - Ўзбекистон Республикаси президентининг расмий веб - сайти.

**TÜRKİSTAN TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK OLARAK
"TÜRKİSTANSKIYE VEDOMOSTİ" VE TÜRKİSTAN VİLAYETİNİN
GAZETİ"**

Prof. Dr. Mehmet Şahingöz⁺⁺⁺⁺⁺⁺

Doç.Dr.MirzahanEgamberdiyev⁺⁺⁺⁺⁺⁺

ÖZET

++++++ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi
++++++El-Farabi KazakhNationalUniversty

1865 yılında arlık Rusya'sı Taşkent'i ele geçirerek 1867'de Türkistan Genel Valiliğini kurdu. Ancak Rusya bu işgal hareketine girişmeden önce bölgeyi tanımaya yönelik çalışmalara ağrılık vermiştir. Rusya'nın merkez bölgesine çok uzak bir konumda bulunan Türkistan'ı her yönüyle tanımak üzere bölgeye ilim adamları ve keşif heyetleri gönderilmiştir. Bu çalışmalara ilave olarak dönemin Genel Valilerinden Kaufman'ın emriyle 1870 yılından itibaren Taşkent şehrinde "TurkistanskiyeVedomostiGazetesi"nin yayınlanması kararlaştırdı. Gazete Türkistan bölgesiyle ilgili resmi materyalleri ve kaliteli makaleleri yayınlıyordu.

Türkistan Genel GubernatrKaufman'ın“TurkistanskiyeVedomosti” Gazetesinden beklediği temel işlevler din adamları, aksakallılar ve kadılar gibi yerli halkın önderlerine Rus idaresinin emirlerini bildirmek ve Rus Kültürünün propagandasını yapmaktı. Gazetenin ngrlen amaçlara yeterince hizmet etmesi için de ek olarak yerli dilde bir gazetenin yayına başlamasına karar verildi. Bu karar doğrultusunda 1870 yılında bölgede yerli dilde ilk gazete olan “Türkistan Vilayetinin Gazeti” yayınlanmaya başlamıştır.

Gazetelerin yüklendiği en önemli misyon Türkistan bölgesinin Ruslaştırılması ve bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırması için uygulanan siyaseti halka benimsetmektir.

Gazetenin yayın içeriği incelendiğinde 19. yüzyıl Türkistan tarihinin en önemli kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkündür. İdarenin talimatlarının duyurulmasının yanında tarih ve etnografya ile ilgili makale ve haberler, yerli halkın kültürü, sosyal hayatı ve ekonomik durumu ile ilgili de çok sayıda makale yayınlanmıştır. Bunlar bölge halkının Rus kültürü karşısında zayıflığını ispata yönelik yayınlar olmakla birlikte Türkistan halkının genel durumunun öğrenilmesi açısından göz ardı edilemeyecek bilgilerdir.

Bütün bu yönleri ile gazete önemli Rus ilim adamlarının da ifade ettiği gibi Türkistan tarihi araştırmalarında önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

Газета «Туркестанские ведомости» и «Туркестанская губернская газета» как источники по исследованию истории Туркестана

Профессор, доктор Мехмет Шахингоз §§§§§§§§§§

к.и.н., доцент Мырзахан Эгамбердиев *****

Резюме

В 1865 году царская Россия захватила Ташкент, в 1867 году образовала Туркестанское генерал-губернаторство. Однако, прежде чем Россия начала колониальное продвижение, она сосредоточилась на исследовании региона. В регион были направлены ученые и научные экспедиции, для исследования всех аспектов Туркестана, который был расположен далеко от центрального региона России. В дополнение к этим исследованиям, по приказу Кауфмана, генерал-губернатора того периода, начал публиковаться газета «Туркестанские ведомости» в Ташкенте в 1870 году. В газете были опубликованы официальные материалы и ценные статьи о Туркестанском регионе.

Основные функции, которые генерал-губернатор Туркестана Кауфман ожидал от газеты «Туркестанские ведомости», состояли в том, чтобы информировать лидеров коренного населения, таких как священнослужители, аксакалов и кадиев, о российской администрации и пропагандировать русскую культуру.

§§§§§§§§§§ Газийский университет, Педагогический факультет

***** Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет Востоковедения

Было так же решено, что газета на местном языке так же будет издана для того, чтобы она соответствовала намеченным целям. В соответствии с этим решением в 1870 году была издана первая местная газета в регионе, «Туркестанская губернская газета».

Важнейшая задача газет состояла в том, чтобы принять политику Туркестанского региона в отношении русификации и закрепить свое господство в исследуемом регионе.

Изучив содержание газеты, можно сказать, что это один из важнейших источников по истории Туркестана XIX века. Помимо объявлений и указаний администрации, были опубликованы многочисленные научные статьи и новости об истории и этнографии, культуре, общественной жизни и экономическом положении местного населения. Эти публикации, были нацелены на то, чтобы доказывать слабость местных жителей региона перед русской культурой, в связи с чем их нельзя игнорировать с точки зрения исследования общего положения Туркестана.

Совсем этими аспектами, как утверждают ведущие российские ученые, данные газеты являются важными источниками в исследованиях истории Туркестана.

**ÖZBEK YAZARI ADİL YAKUBOV'UN TÜRKİYE'DE
YAYIMLANAN ROMANLARINDA TÜRK-İSLÂM DÜNYASININ DÖRT
ÂLİMİ: ULUĞBEY, ALİ KUŞÇU, BİRÜNÎ VE İBN-İ SİNA**

Dr. Nazlı RânâGÜREL*

ÖZET

Adil Yakubov, 1926 yılında; Hâce Ahmed Yesevî atamızın kabrinin de bulunduğu Türk-İslâm Dünyasının manevî başkenti olan Yesi (Bugün Kazakistan sınırları içinde kalan Türkistan) şehri yakınlarında Karnak köyünde doğdu. 2009 yılında Özbekistan'da vefat etti.

* Emekli Öğretim Üyesi, Ankara, Türkiye, nrgurel@yahoo.com ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6036-8577>

Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanlığı da yapan Adil Yakubov, Çağdaş Özbek Edebiyatının en büyük romancılarından sayılmaktadır. Adil Yakubov'un milletlerarası asıl şöhretini sağlayan eserlerinin başında tarihî romanları gelmektedir. Bu romanlar başka dilere ve Türkiye Türkçesine de çevrilince milletlerarası bir şöhret kazanmıştır. Bizim bu bildirimizde konu edeceğimiz iki romanı; *UluğBey'in Hazinesi* ve *Köhne Dünya* isimli romanlarıdır. *Uluğ Bey'in Hazinesi'nde* ilim ve devlet adamı Uluğ Bey zamanındaki hayat; siyasî entrikalar, ilim ve kültür faaliyetleri etrafında romana konu olmuştur.

Adil Yakubov'un *Uluğ Bey* romanı Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak Türkiye'de ilk baskısını 1993'de yaptıktan sonra 2012-2018 yılları arasında 8 baskı yapmıştır. Uluğ Bey, Emir Timur'un torunu ve Semarkand'ın hâkimidir. Ama hükümdarlığı ile değil bilim adamlığı ile daha çok bilinir ve tanınır. Dünyada astronomi ilminin babası olarak Kopernikbilinir ama Uluğ Bey astronomi alanında çağının en büyük dehasıdır; böyle olduğu için de Ay'daki kraterlerden birine Uluğ Bey adı verilmiştir.

Uluğ Bey'in Hazinesi, Uluğ Bey ve dönemini anlatan ve tümüyle tarihî hakikatlere bağlı kalınarak yazılmış tarihî bir romandır. Bu romanda kendini bilime adayan bir hükümdarı ve bilim ile din adamları arasındaki kavgaya şahit oluruz. Semarkand'ta bir rasathane kuran Uluğ Bey ve manevî evladı büyük astronomi bilgini Ali Kuşcu, çağlar sonrasına bir hazine bırakmak zorundadır.

Köhne Dünya da yine Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kitap ilk baskısını İstanbul'da 1993 yılında yapmıştır. *Köhne Dünya* romanında, Uluğ Türkistan'da aynı çağda yaşıyan Türk-İslâm tarihinin üç büyük şahsiyeti GazneliMahmud, Birünî ile İbn-i Sina'nın hayatları, ilim ile sanatın amansız savaşı konu edilmiştir.

21 Aralık 2009 tarihinde vefat eden Adil Yakubov'u ölümünün 12. Yılında rahmetle anıyor, Türk-İslâm Dünyasının Bugününü taçlandıracak Uluğ Bey, Ali Kuşcu, Birünî ve İbn-i Sinaları bekliyoruz. Türk-İslâm Dünyasının yeni

uyanışı ancak bu tür şahsiyetlerin yetişmesiyle mümkündür... Uluğ Türkistan'ın bereketli toprakları bu yeni uyanışa gebe dir...

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Özbek Edebiyatı, Adil Yakubov, Adil Yakubov'un Türkiye'de yayınlanan romanları, Adil Yakubov'un romanlarında Uluğ Bey, Birunî ve İbni Sina

Giriş

Türkiye'de Özbek Edebiyatı

Türkiye'de edebiyat tarihi çalışmalarında ve eğitimin lise ve üniversite seviyesinde Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün 1925'de yaptığı şu taksimattan hareket edilmektedir:

I.İslâmiyet'in Tebliğinden Öncesi Türk Edebiyatı (İlk Devir)

II.İslâm'la Kaynaşmış Türk Edebiyatı (Orta Devir)

III.Batiya Yönelmiş Türk Edebiyatı (Son Devir)

Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün yaptığı bu tasnif, reddedilmez tarihî gerçekler üzerine dayandığı için zamanla 'Klasik' hale gelmiştir." (Kabaklı, 1997:1)

Fuat Köprülü'nün yaptığı bu tasnifteki "Türk Edebiyatı" kavramı daha çok "Türkiye Türkleri edebiyatı"na uygun düşmektedir. Bu tasniften hareketle oluşturulan Türk dili ve edebiyatı dersi müfredatlarında ve yine bu tasniften hareketle yazılan Türk Edebiyatı Tarihi kitapları ile Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarında da Türk Edebiyatı kavramından anlaşılan ağırlıklı olarak Türkiye Türklerinin edebiyatı olmuştur. Söz konusu kitaplar ve müfredatlar incelendiğinde bu rahatlıkla görülmektedir. Çünkü bu tasnifin alt başlıklarına baktığımızda hiçbir yerde Türk Dünyası edebiyatlarına; Özbek, Kırgız, Kazak,

Azerbaycan, Kırım, Karakalpak, Ahıska, Yakut, Çuvaş, Kıbrıs, Bulgaristan, Makedonya, ... gibi Türk edebiyatlarına yer verilmediğini görmekteyiz.

Fuad Köprülü, yaşadığı zamanın siyasî şartlarına ve eldeki malzeme kıtlığına bağlı olarak böyle bir tasnif yapmış olabilir. Ama ondan sonra gelenlerin bu tasnifte ısrarcı olmalarını anlamak mümkün değildir. Bunun ancak iki sebebi olabilir: Birincisi siyasetin ilmi perdelemesi, ikincisi de; Osmanlıyı da yıkan nakilci anlayışın hâlâ devam ediyor olmasıdır diye düşünüyoruz (Gürel,2012:451).

Zeki Gürel, Redif Dergisinde yayımlanan “Edebiyat Tarihi mi?” başlıklı yazısında; adı Türk Edebiyatı Tarihi olan kitapların çoğunun, Türk Edebiyatını tarihî olarak derinliğine, coğrafî olarak da genişliğine Türk Dünyasının tamamını kapsayacak şekilde yazılmadığını bunun için de adları dışında Türk Edebiyatı Tarihi olma özelliklerinin olmadığını belirtmektedir (Gürel,2001:18-22). Edebiyatı, malzemesi dile dayanan sanattır.” Diye tarif edip de Türk Edebiyatı Tarihi yazarken bu tariften hareket etmemek niye?

1990’lı yılların başında, devlet ve millet olarak önümüze çok nadir çıkabilecek bir şans kapısı açıldı.Sovet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağıldıktan sonra ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri, bir anda dünya siyasetinde yeni çalkalanmaları ve değişimleri, oluşumların da beraberinde getirmiştir. Dünyanın yeniden yapılanma sürecinde Orta Asya’da Türk Cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında sıcak bir ilişki kurulmuş; Türkiye bu kardeş ve dost ülkelerin bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülke olmuştur. Bu ilişkinin devamı için de karşılıklı ekonomik, siyasî, kültürel ve edebî alışveriş başlamıştır. Yıllarca birbirinden uzak ve iletişimsiz yaşayan kardeş Türk halkları, SSCB’nin dağılmasıyla birlikte çok yönlü bir ilişki içerisine girmişlerdir. Binlerce yıldır aynı gelenek ve görenekleri, aynı kültürü yaşayan ve paylaşan, aynı dili farklı

şive ve lehçeleriyle kullanan bu cumhuriyetler yeniden bir Türk Dünyası yaratmanın heyecanı içindedirler. Bu heyecanın paylaşıldığı ilişkilerin başında da edebî ilişkiler gelmektedir.

Özbekistan ile Türkiye arasındaki tarihten gelen edebî ilişkiler 1990'lı yıllardan sonra gözle görülür bir şekilde artmıştır. 8-10 Kasım Tarihlerinde Türkiye'de Kastamonu Üniversitesi'nde düzenlenen "I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu"nda Dr. Öğretim Üyesi Zeki Gürel, "Dünyanın Yeniden Yapılanma Süreci ve Sonrasında Özbekistan-Türkiye Edebî İlişkileri ve Tahir Kahhar" başlıklı bildirisinde Türkiye-Özbekistan edebî ilişkilerinin Türkiye ayağını etraflı bir şekilde ortaya koyup anlatmıştır (Gürel,2018:182-199).Meraklıların bu bildiriye okumalarını ve daha ileri okuma yapacaklar içinde bildiri ekinde sunulan kaynakçada küneleri verilen yayınları incelemelerini tavsiye edebiliriz.

Türkiyeliler Adil Yakuboğlu'nu Nasıl Tanıyor?

Adil Yakubov, 1926 yılında; HacıAhmedYesevî atamızın kabrinin de bulunduğu Türk-İslâm Dünyasının manevî başkenti olan Yesi (Bugün Kazakistan sınırları içinde kalan Türkistan) şehri yakınlarında Karnak köyünde doğdu. Babası, 1937'de "vatan hâinliği" suçlamasıyla tutuklanıp hapse atılınca, Nufusa dedesi Yakub'un adıyla kaydedildi. Çalışarak annesine yardımcı olmak ve kardeşlerine bakmak mecburiyetinde kalan Adil Yakuboğlu,rençberlikten, kolhozlarda çalışmaya kadar pek çok iş yaptı. "O dönemin Sovetler Birliğinde babası 'milliyetçilik' suçlamasıyla kurşuna dizildiğinde yıl 1944'müş"(Fırat, 2018:5).

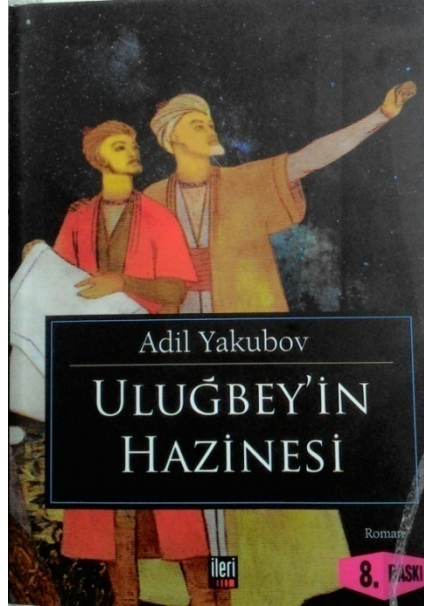
Adil Yakuboğlu orta öğrenimini tamamladıktan sonra askere alındı., 1945-1950 yıllarında Sovetler Birliği ile Japonya arasında cereyan eden savaşa katıldı. Gönüllü olarak katıldığı İkinci Dünya Savaşı sırasında ilk romanı *Akranlar*'ı yazmışsa da bu eseri onun edebiyatçı çevrelerde tanınmasına

yetmedi. Askerden dönünce, 1951-1956 yıllarında Orta Asya Devlet Üniversitesinde okudu. Eğitimini tamamladıktan sonra Özbekistan Yazarlar Birliği'nde çalıştı (1955-1959). Moskova'da yayınlanan *LitaraturnayaGazeta'nın* Özbekistan muhabirliğini yaptı (1959-1970). *Özbekfilm*'de, *Gafur Gulam Neşriyatında* (1970-1982), *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı* gazetesinde muharrir ve başmuharrir olarak çalıştı (1982-1989). Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanlığı vazifesinde bulundu ve 1991 yılından itibaren de vefatına kadar bu birliğin fahri başkanı olarak çalıştı. 2009 yılında Özbekistan'da vefat etti.

Adil Yakuboğlu'nun ilk mensur eseri olan *Tengdaşlarım* adlı uzun hikâyesi 1951 yılında basıldı. Bunun ardından 1956 yılında *İki Muhabbet* adlı mensur eserlerini ihtiva eden kitabı yayımlandı. Bundan sonra tiyatro eserleri kaleme alan yazarın *Çin Muhabbet* ve *AytsamTilim, Aytmasam Dilim Küyedi* adlı piyesleri sahneye kondu (1958). 1960'tan sonra yazdığı *Bir Felyoton Kıssası* (1961), *Mukaddes* (1963), *TilleÜzük* (1963), *Kanat CüştBoladı* (1969), *Matlube* (1970), *Billur Kandiller* (1975) gibi uzun hikâyeleriyle geniş bir şöhretin sahibi oldu. Bu eserlerde esas olarak gençlik, aşk ve sevgi, günlük hayat, insanın olgunlaşma sürecinde karşılaştığı güçlükler, aldanmalar ve verilen mücadeleleri hikâye etti. Yazar, *Er Başige İş Tüşse* romanında (1965), kendisinin de katıldığı savaşı, cephe gerisinde, Özbek köylerinde yaşanan facialarla dolu meşakkatli hayatı anlattı. 1970-1980'li yıllarda Özbekistan'da yaşanan hayatı, siyasî ve sosyal çalkantıları, Özbeklerin maruz kaldığı haksızlıkları, *Diyanet* (1973) ve *Ak Kuşlar Appak Kuşlar* (1988) adlı romanlarında dile getirdi. Bilhassa bu son iki romanla birlikte tarihî romanlar başka dillere de tercüme olunmuştur (Kolcu, 2010:338).

Adil Yakuboğlu'nun Uluğ Bey'in Hazinesi ve Köhne Dünya Romanları üzerine

Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanlığı da yapan Adil Yakubov, Çağdaş Özbek Edebiyatının en büyük romancılarından sayılmaktadır. Adil Yakubov'un milletlerarası asıl şöhretini sağlayan eserlerinin başında tarihî romanları gelmektedir. Bu romanlar başka dilere ve Türkiye Türkçesine de çevrilince milletlerarası bir şöhret kazanmıştır. Bizim bu bildirimizde konu edeceğimiz iki romanı; *Uluğ Bey'in Hazinesi* ve *Köhne Dünya* isimli romanlarıdır. *Uluğ Bey'in Hazinesi'nde* ilim ve devlet adamı Uluğ Bey zamanındaki hayat; siyasî entrikalar, ilim ve kültür faaliyetleri etrafında romana konu olmuştur.

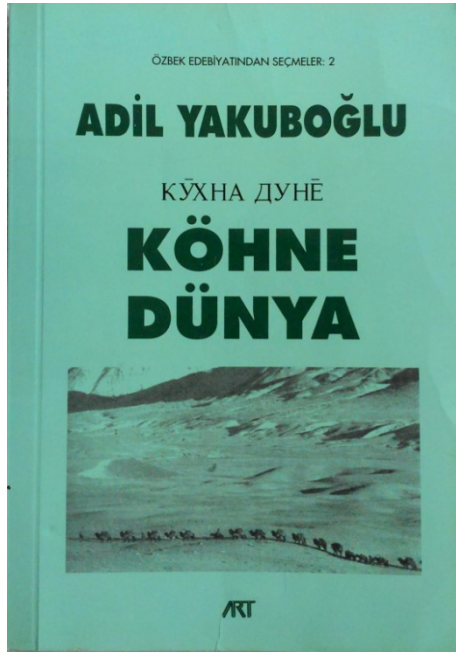


Adil Yakubov'un *Uluğ Bey* romanı Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak Türkiye'de ilk baskısını 1993'de yaptıktan sonra 2012-2018 yılları arasında 8 baskı yapmıştır. Uluğ Bey, Emir Timur'un torunu ve Semarkand'ın hâkimidir. Ama hükümdarlığı ile değil bilim adamlığı ile daha çok bilinir ve tanınır. Dünyada astronomi ilminin babası olarak Kopernik bilinir ama Uluğ Bey astronomi alanında çağının en büyük dehasıdır; böyle olduğu için de Ay'daki kraterlerden birine Uluğ Bey adı verilmiştir.

Uluğ Bey'in Hazinesi, Uluğ Bey ve dönemini anlatan ve tümüyle tarihî hakikatlere bağlı kalınarak yazılmış tarihî bir romandır. Bu romanda kendini

bilime adayan bir hükümdarı ve bilim ile din adamları arasındaki kavgaya şahit oluruz. Semarkand'ta bir rasathane kuran Uluğ Bey ve manevî evladı büyük astronomi bilgini Ali Kuşçu, çağlar sonrasına bir hazine bırakmak zorundadır.

Adil Yakuboğlu'nun *Köhne Dünya* adlı tarihî romanı da yine Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kitap ilk baskısını İstanbul'da 1993 yılında yapmıştır. *Köhne Dünya* romanında, Uluğ Türkistan'da aynı çağda yaşayan Türk-İslâm tarihinin üç büyük şahsiyeti Gazneli Mahmud, Birünî ile İbn-i Sina'nın hayatları, ilim ile sanatın amansız savaşı konu edilmiştir.



Adil Yakuboğlu, tarihî roman türü olarak kaleme aldığı bu eserlerinde tarihî hakikatlere de sadık kalarak, geçmişe bir ayna tutmuştur. O geçmişini güncelleyerek, bugünün okuruna kendi bakış açısı ve değerlendirmeleriyle aktararak da; dün-bugün-yarın çizgisinde, özellikle genç okur üzerinde etkili olmayı başarmıştır.

Sonuç

Türkiye-Özbekistan edebî ilişkilerinde istenilen seviyede olmasa da bir hayli yol kat edilmiştir. Bu sahada yapılanlardan bazılarını; Özbek yazarı Adil

Yakuboğlu üzerinden bu bildirimizde anlatmaya alıştığ. Bunlarla yetinelim mi? Tabii ki hayır, bunları yeni çalışmalar takip etmelidir. Türkiye’de Adil Yakuboğlu ile ilgili tezler ve pek çok da yayın yapılmıştır. Biz bu çalışmalardan bazılarını kaynakçada vermekle yetindik.

Kendisi de bir kültür unsuru olmakla birlikte iyi bir kültür taşıyıcısı olan dilimize sahip çıkmak, onu yabancı dillerin boyunduruğundan kurtararak aynı alfabe ile bütün Türk Dünyasında ortak anlaşma ve yazı dili olarak kullanılır hale getirmek, edebiyat eserlerimizi karşılıklı olarak bilmek ve okumak, okutmak. Edebî ilişkilerimizi en st seviyelerde tutmak gereğini özellikle vurgulamak istiyorum.

“Eskiden Türk Dünyası bir idi, bölünmemişti. Bütün dünya Türklere heves eder, saygı, izzet duyardı. Yeryüzünün dört bir köşesi ona ulaşmayı kendine amaç edindir, i ve dış siyasette onunla hesaplaşmaya mecbur kalır, g ve kudretinden çekinirdi.” Yarının da böyle olmaması için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Yapılması gereken atamız Bilge Kagan’ınbeng taşlara kazıttığı gibi titreyip kendimize dönmemiz, ortak insanlık ideallerini benimsemiş, kendisiyle, ailesiyle, tarihiyle, milletiyle ve Yaratanıyla barışık yeni nesiller yetiştirmemiz gerekmektedir. Bunun için de vakit geçirilmeden bir Türk Dünyası ocuk Edebiyatı Enstitüsü’nün kurulmasını teklif ediyoruz (Gürel, 2014:17-38).

“Bir milletin düşünce ve duygu plnında ağlar boyu devam eden değişme ve gelişme seyrini ortaya koyan bütün eserleri inceleyip, tahlil ve tasvire alışan Edebiyat Tarihi; bu çerçevede, kültür ve medeniyet tarihinin de, en önemli cephesini oluşturur.

Edebiyatımızı, duygu ve düşünce platformunda derinliğine inip, kavramadan millet olma hviyetimizi bütün canlılığı ile srdremeyeceğimiz; gençlerimizi de duyan, düşünen ve nihayet yaratıcı kabiliyetlerini geliştirerek,

olgunlaşan insanlar olarak yetiştiremeyeceğimiz gerçeğini, asla hatırdan çıkarmamamız gerekir. Bunu sağlamanın yolu ise, insanımızı edebî eserler ve şahsiyetler vasıtasıyla yeni dinamiklere yöneltecek tarda edebiyat tarihleri kaleme almaktır. Çünkü edebiyat, insan dimağını ve ruhunu disiplin altına alarak terbiye eden, daha iyiye, güzele, mükemmele ulaşma yolunda gelişip değişen bir sosyal realitedir! Edebiyat tarihi de öyle olmalıdır.” (Göçkün, 2001:XVII-XVIII).

Dünyanın siyasî coğrafyasında 1991 yılından sonra meydana gelen hızlı değişimler Türk Dünyasında da aralarında tarih, kültür ve dil bağı bulunan Türk Cumhuriyetlerini yeni iş birliklerine de davet etti. Bu iş birliklerinden birincisi de elbette ki dil ve edebiyat alanında olacaktı. 29 Eylül-3 Ekim 1992 tarihleri arasında Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’de düzenlenen “Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Halkları Temsilcileri II. Konferansı Sonuç Bildirgesi”nde ortaya çıkan hususlardan biri de Türk Devlet ve topluluklarında okullarda okutulacak Türk Edebiyatı derslerinde kullanılacak ders kitabının aynı kitap olması idi. Bu amacın gerçekleşmesi için Türkiye’den ve diğer Türk Cumhuriyetlerinden seçkin uzmanlardan oluşan komisyon çalışmaları sonucunda hazırlanan “Ortak Türk Edebiyatı” kitabının yayını Türk Cumhuriyetlerinin 10. Bağımsızlık yılında TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı tarafından iki cilt olarak yayımlandı. Bu projede Özbekistan Edebiyatı kısmını yazanlar Prof. Dr. BegaliKasımov ve Prof. Dr. NesimhanRahmanov’dur. (Gürel, 2018:186). Bugün için yapılması gereken bu projenin yeni baştan hayata geçirilmesi ve Türkiye, Özbekistan başta olmak üzere bütün Türk devlet ve topluluklarında gençlerimiz Edebiyat derslerinde liselerde aynı ders kitabını okumalıdır diye düşünüyoruz.

Şu da bir gerçek ki, bu proje sonucu yayımlanan ders kitabı diğer Türk lehçeleriyle maalesef yayımlanamamıştır. Türkiye de dâhil hiçbir Türk devletinde ve topluluğunda da hedeflendiği gibi ortak bir ders kitabı olarak

kullanılmamıştır. Yani, İsmail Gaspıralı'nın dediği “Dilde fikirde işte birlik” düsturu için atılması gereken ilk adım bile lafta kalmıştır. Türkiye-Özbekistan edebî ilişkileri elbette ki bizim burada anlattıklarımızla sınırlı değildir. Biz sadece bu çalışmalardan bir kısmını dile getirerek konunun önemine dikkatleri çekmek istedik. 21 Aralık 2009 tarihinde vefat eden Adil Yakubov’u ölümünün 12. Yılında rahmetle anıyor, Türk-İslâm Dünyasının Bugününü taçlandırarak yeni Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Birünî ve İbn-i Sinaları bekliyoruz. Türk-İslâm Dünyasının yeni uyanışı ancak bu tür şahsiyetlerin yetişmesiyle mümkündür... Uluğ Türkistan’ın bereketli toprakları bu yeni uyanışa gebe dir...

Bu yazının Türkiye-Özbekistan edebî ilişkilerinin gelişmesinde, birlik ve beraberliğimizde katkılar sunmuş olmasını temenni ediyorum

Kaynaklar

Baydemir, Hüseyin (2010). “Adil Yakuboğlu'nun Köhne Dünya Romanında Kültürel Düzey”, **Bilge Seyidoğlu Kitabı**, İstanbul, s.144-153, Dergâh Yayınları.

Baydemir, Hüseyin-KhrshidAkmedov (2013). “Özbek Yazar OdilYaqubov İle Söyleşi”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 51, s.311-318.

Fırat, Gökçe (2018). “Sunuş”, **Adil YakubovUluğbey'in Hazinesi**, 8. Baskı, İstanbul, İleri Yayınları.

Göçkün, Prof. Dr. Önder (2001), “Önsöz”, **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Ankara, C.I, s.XVII-XXII, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Gürel, Zeki (2012). “Türkiye’de Eğitimin Her Kademesinde Müfredatta Bahtiyar Vahabzade”,**I. Beynelhalk Bahtiyar Vahabzade Sempozyumu 13-15 Dekabr 2012 Bakı/Azerbaycan Materi alları**, Bakü, s.450-461, Qafkaz Üniversitesi Yayını.

Gürel, Zeki (2001).“Edebiyat Tarihi mi?”, **Redif Dergisi**, Bolu, Y. 1, S. 2, s.18–22, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayını.

Gürel, Yrd. Doç. Dr. Zeki (2014) “Türk Dünyası Çocuk Edebiyatı Enstitüsüne Doğru”, **Şangrak Türk Dünyası Çocuk Edebiyatına Giriş**, Ankara, s.17-38, Avrasya Kütüphaneciler Birliği Yayını.

Gürel, Zeki (2018). “Dünyanın Yeniden Yapılanma Süreci ve Sonrasında Özbekistan-Türkiye Edebî İlişkileri ve Tahir Kahhar”, **1. Milletlerarası Türkiye- Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu 8-10 Kasım 2018, Özet/Biliriler Kitabı**, Kastamonu, s.182-199, Kastamonu Üniversitesi Yayını.

Kabaklı, Ahmet (1997). **Türk Edebiyatı II. C.**, 9. Baskı., İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayını.

Kolcu, Ali İhsan (2010).”Adil Yakuboğlu”, **Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı**, 3. Baskı, Erzurum, s.338-347, Salkımsöğüt Yayınları.

Morkoç, Ayaz (2012). “Adil Yakuboğlu’nunUluğbey’in Hazinesi Romanında Tarikatler ve Faaliyetleri”, **TheJornal of AcademicSocialScienceStudies**, Yıl:5, Sayı: 2, s.201-214.

Mutlu, Kübra (2011). **Adil Yakuboğlu’nun Romanlarında Sosyal ve Kültürel Meseleler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Söylemez, Orhan (1998). “Adil Yakuboğlu’nun Tarihi Romanı Uluğbey’in Hazinesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10, s. 301-308.

Söylemez, Orhan (2010). “Türkiyede Adil Yakuboğlu ve Roman Dünyası”, **Kardeş Kalemler Dergisi**, Sayı: 38.

Yakuboğlu, Adil (1993). **Köhne Dünya**, Türkçesi: D. Ahsen Batur, İstanbul, 362 s., Art yayıncılık.

Yakubov, Adil (2018). **Uluğbey'in Hazinesi**, Türkçesi: Ahsen Batur, 8. Baskı, İstanbul, 444 s.,İleri yayınları.

TÜRKİYE'DE OKUTULANORTAÖĞRETİM TARİH DERS KİTAPLARINDA ÖZBEKİSTANLI BİLGİNLER

Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI*

Özet

Türkler tarihi süreç içerisinde Türkistan'da birçok devlet kurmuşlar, Türkistan'ı Türk medeniyetiyle süslemişlerdir. Geçmişte Büyük Hun Devleti, Göktürkler, Uygurlar, Türgişler (Türkeşler), Karahanlılar, Gazneliler ve Timurlular gibi devletlerin şekillendirdiği Türkistan Coğrafyasını günümüzde zinetlendiren devletlerden biri de Özbekistan'dır. Özbekistan ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler köklü bir tarihsel geçmişe sahiptir. Özellikle son yıllarda siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan iki ülke arasındaki ilişkilerin yeni bir ivme kazandığı görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve bunun geleceğe taşınması için genç nesillerin ortak kültürü ve bunu oluşturan bağlardan biri olan bilim insanlarını bilmeleri gerekmektedir. Bu araştırmanın amacı Türkiye'de okutulan tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerin ele alınış biçimini ortaya koymaktır. Nitel yaklaşımın esas alındığı araştırmada doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır.

*Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, 37200, Kastamonu/TÜRKİYE, Telefon: +903662803337, E-posta: skaymakci@kastamonu.edu.tr

Araştırmada veri kaynağı olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan Tarih 9, Tarih 10, Tarih 11, Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ile Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi ders kitapları incelenmiştir. Araştırmada toplanan veriler içerik analizi yardımıyla çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda tarih ders kitaplarında Özbek bilginlere yeterince yer verilmediği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Ders Kitabı, Özbekistan, Bilgin, Bilim İnsanı.

Giriş

Dünyanın kadim milletlerinden biri Türklerdir. Türk adı kaynaklarda “miğfer, terk edilmiş, olgunluk çağı, deniz kıyısında oturan adam, türeyen, güçlü, kuvvetli, kanun ve nizam sahibi gibi anlamlara gelmektedir. Türkler dominant ırklardan biri olan beyaz ırka mensupturlar. Ortaçağ kaynaklarında Türkler Turan tipini temsil eden Orta Asya, Maveraünnehir ve diğer yakın doğu Türkleri beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü (ay yüzlü, badem gözlü), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınlarıyla güzelliğe örnek insanlar topluluğu olarak nitelendirilmektedirler^{††††††††††}.

Türklerin anayurdu olarak yaşadığı bölgeye Türkistan denilmektedir. Bilindiği gibi Türkistan siyasi bir terim olmamakla birlikte, Orta Asya’da çoğunlukla Türklerin yaşadığı coğrafyanın adıdır. Yüzölçümü 6.000.000 km²’dir. Sınırları kabaca batıda Hazar Denizi, kuzeyde Ural Dağları ve Sibirya, güneyde Hindikuş Dağları, doğuda da Altay Dağları ile çevrili toprakları kapsamaktadır^{††††††††††}.

Türkistan’da yerleşik olan halklardan biri de Özbeklerdir. Özbek adı Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın da belirttiği üzere Altınorda hükümdarı Öz Beg’den (Özbek) gelmektedir. Altınorda Hanı Özbek Han’ın (1312–1340) soyundan

†††††††††† İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 45-47.

†††††††††† Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s 266.

gelen idareciler tarafından Fergana Vadisi'ndeki Türkleri biraraya toplayarak yeni bir devlet kurulmuş, bu devlete Özbek Devleti, halkına da Özbek halkı denilmiştir^{§§§§§§§§§§}.

Tarihsel süreç içerisinde 1227'ye gelinceye kadar Özbekler; Hunların, Göktürklerin, Karlukların, Emevilerin, Karahanlıların, Selçukluların, Karahitayların, Harzemşahların, Moğolların egemenliği altında kalmışlardır. 1227-1428 yılları arasında ise Özbekler Altınorda Devleti'nin, Çağatay Devleti'nin, Timur Devleti'nin egemenliğinde hayatlarını devam ettirmişlerdir. 1428'de ise kendi devletlerini kurmuşlardır. Daha sonra Özbek siyasal yaşamı Rusların Türkistan'ı istilasına kadar Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları şeklinde devam etmiştir. Rusların Türkistan'ı işgali sonrasında Bolşevik Devrimine kadar Çarlık Rusyası hâkimiyeti altında kalan Özbekler devrim sonrasında Sovet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil olmuş, 31 Ağustos 1991'de ise bağımsızlıklarını kazanmışlardır^{*****}.

Özbeklerin ülkesi veya yaşadıkları yer anlamına gelen Özbekistan, Türkistan'ın orta kesiminde uzanan, Batı Türkistan'ın kuzeyinde bir coğrafya olduğu görülmektedir. Güneybatıdaki Ceyhun ile (Amuderya) kuzeydoğudaki Seyhun (Sırderya) ırmakları arasında uzanan toprakların büyük bölümünü kapsar. Kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, doğu ve güneydoğuda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan, güneyde ise Afganistan'ın küçük bir bölümüyle çevrilidir. 1936'da kurulan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti Özbekistan sınırları içindedir. Özbekistan, Karakalpakistan ile birlikte 13 bölgeye ayrılmıştır. Andican, Buhara, Cizzah, Kaşkaderya, Namangan, Semerkant, Surhanderya, Sırderya, Taşkent, Fergana, Harezm, Nevai ve Taşkent başşehir olmak üzere diğer şehirler bölge adlarını

^{§§§§§§§§§§} Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s. 13-14.

^{*****} Sadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s 239-279.

almışlardır⁺⁺⁺⁺⁺. Ülkenin yüzölçümü 447.400 km² olup, bunun 425.400 km²'si karalardan ve 22.000 km²'si sulardan oluşmaktadır. Ülke yaklaşık 34 milyon nüfusuyla Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında en kalabalık, bütün Türk ülkeleri arasında ise Türkiye'den sonra ikinci büyük nüfusa sahiptir. Ülkenin kuzey ucu ile güney ucu arası 925 km, doğu ucu ile batı ucu arası 1400 km, toplam sınır uzunluğu ise 6221 km'dir⁺⁺⁺⁺⁺.

Uygarlıkların geçiş noktası olarak kabul edilebilecek bir alanda kurulan Özbekistan, yetiştirmiş olduğu bilginleri ile Türk-İslam medeniyetine yaptığı katkılarla adından söz ettirmektedir. Mâverâünnehir, Hârizm ve Fergana bölgelerinin mühim bir kısmını, Buhara, Semerkant, Taşkent (Şâş), Nesef, Tirmiz ve Gürgeç gibi tarihî şehirlerde farklı alanlarla birçok bilim insanı yetişmiştir. Dini bilimlerde Abdullah bin Abdurrahman ed-Dârimî, Muhammed binİsmâil el-Buhârî, Ebûİsâ et-Tirmizî, Hakîm et-Tirmizî, Mâtürîdî, Hakîm es-Semerkandî, Muhammed bin Ali el-Kaffâl (Kaffâl eş-Şâşî/el-Kebîr), Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Muhammed binİbrâhim el-Kelâbâzî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Zemahşerî, Abdülhâlik-ı Gucdüvânî, Kādîhan, Burhâneddin el-Mergînânî, Necmeddîn-i Kübrâ, BahâeddinNakşibend ve Hâce Ubeydullah Ahrâr gibi âlimlermevcuttur. Felsefe, tıp, matematik, astronomi, tarih, edebiyat, coğrafya alanında ise Edip AhmedYüknekî, Muhammed bin Mûsâ el-Hârizmî, Ferganî, Ceyhânî, Nerşahî, Ebû Bekir el-Hârizmî, Muhammed binAhmed el-Hârizmî, İbn Sînâ, Bîrûnî, Çağmînî, Ebul Gazi Bahadır Han, Ali Kuşçu, Uluğ Bey veAli ŞîrNevâî gibi bilim insanları da yetişmiştir^{§§§§§§§§§§}.

Özbekistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler bağımsızlık sonrasında büyük bir ivme kazanmıştır. Özellikle ŞavkatMirziyoyev'in Cumhurbaşkanlığı döneminde iki ülke arasında siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürelilişkilerde hızlı

⁺⁺⁺⁺⁺ Süleyman Merdanoğlu ve NasriddinMuhammadiev, **Özbekistan Kılavuzu**, Mine Ofset, Ankara, 1997, s. 9-10.

⁺⁺⁺⁺⁺Cemalettin Şahin, **Ülkeler Coğrafyası**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 144.

^{§§§§§§§§§§} İsmail Türkoğlu, "Özbekistan: Kültür ve Medeniyet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 34. Cilt, TDV Yayınevi, İstanbul, 2007 s. 113-117.

bir yükseliş meydana gelmeye başlamıştır. Ayrıca kültürel alanda işbirliği ve birlikteliği sağlamak amacıyla TİKA ve TÜRKSOY gibi kuruluşlar çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Öte yandan işbirliğini daha da artırmak amacıyla genç nesillerin birbirlerini ve ortak kültürlerini tanımaları gerekmektedir. Bu çerçevede hedefleri arasında öğrencilerin Türk, İslam ve Türkiye tarihinde rol oynamış önde gelen siyasi ve sosyal teşekküller ile önemli şahsiyetleri tanımaları ***** mevcut olan tarih dersleri içerisinde ortak geçmişe ait unsurların yer alması elzemdir. Ancak ilgili literatür tarandığında Türkiye’de okutulan tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerle ilgili olarak yapılmış herhangi bir araştırmaya rastlanılamamıştır. Yapılacak bu araştırmayla alanda bulunan eksiklik giderilecek ve ortak tarih ders kitabı yazımı için bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılacaktır.

Amaç

Bu araştırmanın amacı ortaöğretim tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerin ele alınış biçimini ortaya koymaktır. Araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Tarih ders kitaplarında yer verilen Özbekistanlı bilginler kimlerdir?
2. Tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginler nasıl verilmektedir?

Yöntem

Gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik sürecin izlendiği araştırma türü nitel araştırma olarak tanımlanmaktadır. Bu araştırmada, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini

***** MEB.,Ortaöğretim Tarih Dersi (9, 10 ve 11. Sınıflar) Öğretim Programı, MEB YayıneviAnkara, 2018b, s. 12.

özellikleri etkili olmuştur^{*****}. Araştırma verilerinin analizinde araştırmacı üçgenlemesi yapılmış, bu bağlamda veriler iki alan eğitimi uzmanı akademisen ve bir öğretmen tarafından analiz edilmiştir. Daha sonra yapılan analizler karşılaştırılarak uyuşma yüzdesi %85 olarak belirlenmiştir. Analiz sonucu ortaya çıkan temalar tablolar halinde gösterilmiştir.

Bulgular ve Yorum

Tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerin ele alınış biçimini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmada elde edilen veriler çözümlenerek aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Tarih Ders Kitaplarında Yer Verilen Özbekistanlı Bilginler

Türkiye’de okutulan tarih ders kitaplarında yer verilen Özbekistanlı bilginler ders kitabı türüne göre Tablo 1’de incelenmiştir:

Tablo 1: Tarih ders kitaplarında yer verilen Özbekistanlı bilginler

Bilim İnsanı	Tarih 9	Tarih 10	Türk Kültür ve	Toplam
			Medeniyet Tarihi	
Bîrûnî	1	----	2	3
İbni Sina	1	----	3	4
Edip	1	----	----	1
AhmedYüknekî				
Ali Kuşçu	----	1	1	2
Uluğ Bey	----	1	----	1
Harezmî	----	----	2	2
Toplam	3	2	8	13

***** Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *age*, s. 227.

		10	Medeniyet Tarihi	
Biyografi	1	2	4	7
Etkinlik	1	----	4	5
Eser İçeriği	1	----	----	1
Toplam	3	2	8	13

Türkiye’de okutulan tarih ders kitaplarında yer verilen Özbekistanlı bilginlere ilişkin bilgilerin ele alınış biçimi Tablo 2’de açıklanmıştır. Tabloya bakıldığında Özbekistanlı bilginlerin biyografisinin 7 kez, bilginlere ilişkin bilgilerin yoklandığı etkinliklerin 5 kez ve bilginlere ait eserlerin içeriğinin 1 kez verildiği görülmektedir.

Biyografi kapsamında Özbekistanlı bilginlerin yaşam öyküleri toplamda 7 defa ele alınmıştır. Biyografilerin 9. sınıfta 1 kez, 10. sınıfta 2 kez ve Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında ise 4 kez işlendiği görülmektedir.

Tarih 9 ders kitabında İbni Sina’nın biyografisine yer verilmiştir:

Şekil 1: Tarih 9 ders kitabında İbni Sina'nın biyografisi

İbn-i Sina (980-1037)

Buhara yakınlarındaki Afşana köyünde doğmuştur. Fıkıh, kelam, mantık, felsefe, tıp, astronomi, jeoloji ve matematik ilimlerinde tahsil gören İbn-i Sina, Batı'da Avicenna, İslam âleminde ise Şeyh el-Reis adıyla anılmıştır.

Görsel 5.31

Farabi heykelinden bir kesit (Kazakistan)

Uluslararası Astronomi Birliği (IAU), Ay'daki büyük kraterlere genellikle bilim tarihinde önemli yeri olan bilim insanlarının isimlerini vermektedir. Bu isimler arasında yer alan Türk İslam bilginlerinden biri de İbn-i Sina'dır.

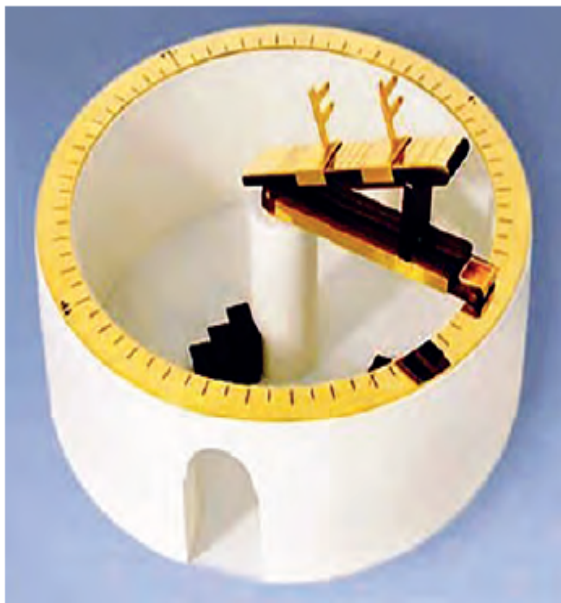
ARAŞTIRALIM

Ay'daki büyük kraterlere adı verilen diğer Türk İslam bilim insanları kimlerdir? Bulduğunuz isimleri sınıfta paylaşınız.

İbn-i Sina, öğrencisi el-Cüzcanî ile birlikte gözlemevi kurmuş ve bu gözlemevine ait araç ve gereçleri kendisi çizmiştir. Ufuk açısını ölçmeye yarayan ve "azimut halkası" adı verilen büyük boyutlu bir gözlem aleti yaptığı bilinmektedir (Görsel 5.32). Bu ölçme aracı daha sonra yıldızlar arası açısal uzaklıkları ölçmek üzere teleskoplara uygulanmıştır.

BİLİYOR MUSUNUZ?

İbn-i Sina, görme fizyolojisi ve ışık konusunda kendisinden önce çalışmalar yapan Pisagor ve Aristo'nun görüşlerini incelemiş, deney ve gözleme tabii tutmuştur. İbn-i Sina'ya göre görme, distant göze gelen ışınlarla mümkün olmaktadır. Gözde meydana gelen görüntü, tıpkı aynadaki yansıma gibidir.



Görsel 5.32
Azimut halkası maketi

İbn-i Sina'nın en önemli eseri, tıp alanında yazmış olduğu "el-Kanun fi't-Tıbb" tır. Tıp ansiklopedisi niteliğindeki bu eser XIX. yüzyıla kadar Doğu ve Batı dünyasında el kitabı olarak kullanılmıştır. Batı'da; "Tabip olmak İbn-i Sinacı olmaktır." sözü deyim gibi kullanılmaktadır. Şeker hastalığını tespit etmeyi başaran İbn-i Sina, nabız inceleme yöntemiyle damar ve kalp hastalıklarını belirlemiştir.

Tarih 10 ders kitabında Ali Kuşçu ve Uluğ Bey'in biyografileri açıklanmıştır:

Şekil 2: Tarih 10 ders kitabında Ali Kuşçu'nun biyografisi

Ali Kuşçu (?-1474)

Ünlü Türk sultanı ve bilim adamı Uluğ Bey'in "Doğancı Başısı" olduğu için ailesi "Kuşçu" lakabıyla tanınıyordu. Küçük yaştan itibaren matematik ve gök bilimine ilgi duyan Ali Kuşçu, Semerkand'da devrin en büyük bilim adamları olan Kadızâde-i Rumî, Gıyâseddin Cemşîd el Kâşî ve Uluğ Bey'den matematik ve gök bilimi dersleri aldı.

Ali Kuşçu'yla beraber İstanbul medreselerinde, özellikle gök bilimi ve matematik alanında büyük gelişmeler başlamıştır. Onun etkisiyle Fatih, medreselerin vakfiyelerinde değişiklik yapmış ve müderrislere naklî ilimlerin yanında akli ilimlerde de uzman olma zorunluluğu getirmiştir. İstanbul'un ünlü bilim insanları da Ali

Ali Kuşçu, İstanbul'un enlem ve boylamını belirlemek için de çalışmalar yapmış ve günümüzde kabul edilen değerlere yaklaşık bir değer bulmuştur.



Görsel 4.12
Ali Kuşçu'nun Fatih Sultan Mehmet'le karşılaşmasını anlatan minyatür

Ali Kuşçu'nun Fatih Sultan Mehmet'le Karşılığıması

Fatih Sultan Mehmet'in bilginlere büyük saygı gösterdiğini bilen Uzun Hasan, Ali Kuşçu'yu, bir barış antlaşması için elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Ali Kuşçu'nun Semerkand'daki çalışmalarından haberdar olan Fatih, ona büyük iltifat gösterdi ve İstanbul medreselerinde gençleri yetiştirmesini teklif etti. Dürüst bir ilim adamı olan Ali Kuşçu ise bu iltifata, "Hünkârım izin verirlirse önce Tebriz'e döneyim. Elçiye zeval olmaz. Burada bulunuş sebebim, Akkoyunlu hükümdarının elçisi olmamdır. Gerekir ki hünkârımın lütufkâr davetini kabul etmeden önce vazifemi iyi bir sonuca ulaştırdığımı, beni gönderen bana güvenmiş olan insana bildireyim." sözleriyle karşılık verdi (Görsel 4.12). Fatih, Ali Kuşçu'nun bu özrünü beğenerek, bilgin olduğu kadar mert ve ahlaklı da olan bu insana izin verdi. Sözü tutan Ali Kuşçu, iki yıl sonra ailesi ve öğrencileriyle Tebriz'den İstanbul'a hareket etti. Fatih, Kuşçu'nun sınırdaki karşılanarak yolculuğunun her günü için 1000 akçe yolluk verilmesini ve İstanbul sınırında törenle karşılanmasını emretmişti. Ali Kuşçu, 200 akçe maaşla Aya-sofya Medresesi'ne müderris olarak atanmıştı (Dayday-Altın, 2010, s.133-135'ten düzenlenmiştir).

YORUMLAYALIM

Bilim insanlarının önemli özellikleri neler olabilir?

Şekil 3: Tarih 10 ders kitabında Uluğ Bey'in biyografisi



Görsel 4.13
Uluğ Bey (Temsili)

Uluğ Bey (1394-1449)

Asıl adı Muhammed Turğay olan Uluğ Bey (Görsel 4.13) Timur'un torunudur ve devlet adamlığından ziyade, bilimsel çalışmalarıyla tanınmıştır. Özellikle matematik ve gök bilimine ilgi gösteren Uluğ Bey, Semerkand Medresesi'ni kurmuş; devrin en büyük rasathanesi olan Semerkand Gözlemevi'ni de yaptırmıştır. Gök bilim kataloglarının en mükemmeli olan "Zîc-i Uluğ Bey", günümüze kadar konumsal gök biliminin temel kitabı olarak kullanılmıştır. Zîc; VIII ve XVI. yüzyıllar arasında İslam gök bilimcilerinin hazırladığı; yıldızların, gök cisimlerinin gerçek ve görünür konumları ile hareketlerinin çizimine verilen addır. XVII. yüzyılda, İngiltere'de Greenwich Gözlemevi'ni kuran John Flamsteed (Con Fileymstid) "Britanya Gök Tarihi" adlı eserini hazırlarken, Zîc-i Uluğ Bey'den yararlanmıştır. 1836'da yayınlanan 4 ciltlik Ay haritasındaki kraterlerden birine Uluğ Bey ismi verilmiştir.

Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında Ali Kuşçu, Harezmi, İbni Sina ve Bîrûnî'nin biyografilerine yer verilmiştir:

Şekil 4: Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında Ali Kuşçu'nun biyografisi

Osmanlı Devleti'nde ve Avrupa'da Örnek Bilimsel Çalışmalar



Görsel 5.29: Ali Kuşçu (Temsilî)

Ali Kuşçu
(?-1474)



Görsel 5.30: Tycho Brahe

Tycho Brahe (Tiyko Birahe)
(1546-1601)



Görsel 5.31: Kepler

Kepler
(1571-1630)



Timur Devleti Dönemi'nde Semerkant'ta yetişmiştir. Türk astronom ve matematikçisidir. Astronomi konusunda yazmış olduğu eseri Semerkant'ta Uluğ Bey Rasathanesi'nin açılmasına vesile olmuştur. Fatih Sultan Mehmet, Ali Kuşçu'yu İstanbul'a bizzat davet etmiş ve ondan İstanbul'da astronomi çalışmaları yapmasını istemiştir. Ali Kuşçu, İstanbul'da bir rasat kuyusu ile bir güneş saati yapmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Gök cisimlerinin dünyaya uzaklığını anlatan **er-Risâletü'l-fethiyye** adlı eserinin yanında birçok eser daha kaleme almıştır.

Danimarka'da bulunan Scania'da (Sıkonya) doğdu. Erken yaşlarda simya ve astronomiye merak salan Tycho Brahe, Avrupa'nın en iyi gözlem evi olan Uraniborg'u kurdu. Aygıt kullanmadan yaptığı gözlemlerle yıldız ve gezegen konumlarını anlatan bir katalog hazırladı. Yıldızlar ve gezegenlerin aydan uzakta olduğunu gösteren çalışmalar yaptı. Yaptığı aletlerin kullanımını anlattığı bir eseri vardır.

Tycho Brahe'nin asistanıdır. Başlangıçta Mars'ın yörüngesi üzerine çalışmalar yaptı. Mars'ın yörüngesinin elips şeklinde olduğunu ispatladı. Her gezegenin yörüngesinin Güneş odak alındığında elips olduğu üzerinde çalışmalar yaptı. Bu konuda Kepler Yasaları'nı oluşturdu. 1618 yılında baş yapıtı olan **Dünyanın Uyumu** adlı beş ciltlik eserini yayımladı.

Şekil 5: Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında Harezmi'nin biyografisi

Türk İslam Devletleri Bilim İnsanları

Harezmi (?-847)

Cebir biliminin kurucusu olarak kabul edilen Harezmi; matematikçi, astronom ve coğrafyacıdır. Avrupa'da Alkarismi olarak bilinmektedir. Cebiri geometride kullanarak analitik geometrinin temelini oluşturmuştur. En önemli eserleri **Kitâbü'l Hisâbi'l-Hindi** ve **Kitâbü'l Muhtasar fi hisâbi'l cebr ve'l mukâlebe**'dir.

Farabî (870-950)

Türkistan'ın Farab şehrinde doğduğu sanılan Farabî (Görsel 5.17), iyi bir eğitim görmüş fizik, astronomi, mantık, müzik ve siyaset gibi alanlarda eserler vermiştir. Aristo mantığını en iyi kavrayan ve açıklayan kişi olduğu için ikinci öğretmen anlamına gelen Muallim-i Sâni ünvanıyla anılır. **İhsâ'ül-Ulûm** adlı eserinde bilimleri sınıflandırmış, bu nedenle de İslam dünyasında bilimleri sınıflara ayıran ilk kişi olarak tarihe geçmiştir. Musiki kitabı da yazmış olan Farabî, Batı dünyasında Alfarabius (Elfarabyus) olarak bilinmektedir.



Görsel 5.17: Farabî (Temsilî)

Şekil 6: Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında İbni Sina ve Bîrûnî'nin biyografileri



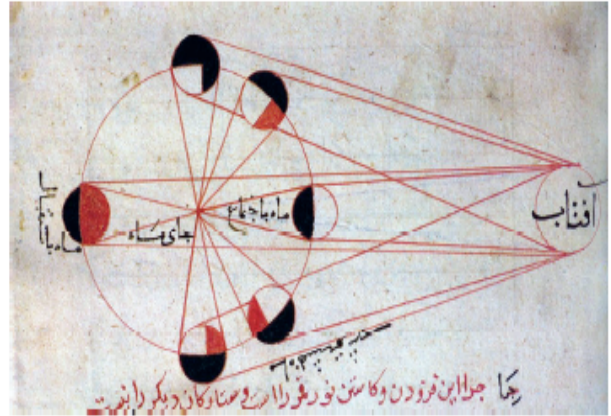
Görsel 5.18: İbni Sina heykeli (Temsili)

İbni Sina (980-1037)

Buhara yakınlarındaki Efsene köyünde doğmuştur. Eğitimine Kur'an ve edeb ilimlerini öğrenerek başlamıştır. Fıkıh, mantık, astronomi ve felsefe de okuyan İbni Sina (Görsel 5.18), 16 yaşında tıp eğitimine başlamış ve kendisine başarılarından dolayı eş-şeyhü'r-reis unvanı verilmiştir. Batı'da ise Avicenna (Avisenna) olarak bilinir. Bulaşıcı hastalıkların gözle görülmeyen minik kurtçuklardan (mikrop) kaynaklandığını tespit etmiş, kan dolaşımının nasıl gerçekleştiğini açıklamış ve başarılı ameliyatlar gerçekleştirmiştir. İbni Sina'nın **El-kânûn fi't-tıbb** adlı kitabı Batı'da uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur. İnsanlığa büyük hizmetleri dokunan İbni Sina'nın adı, günümüzde Ay'da bulunan bir kratere verilmiştir.

Bîrûnî (973-1048)

973 yılında Harezmi şehrinde doğmuştur. Astronomi (Görsel 5.19), matematik, fizik, tıp, coğrafya ve tarih konularında önemli eserler vermiştir. Batı'da Aliboron adıyla anılmaktadır. Ayrıca jeodezi (yeryüzü bilgisi) biliminin kurucusu kabul edilir. Gazneli Mahmud'un Hint seferlerine katılmıştır. En önemli eseri, **El Asarü'l Bakiye**'dir. Bu önemli eserinde çeşitli toplumların kullandıkları takvimleri ay ve yıllardaki farklılıkları dini gün ve bayramları sebeplerini incelemiştir.



Görsel 5.19: Bîrûnî'nin Ay'ın evreleri çizimi

Etkinlik çerçevesinde ders kitaplarında 5 kez Özbekistanlı bilginler ele alınmıştır. Tarih 9'da Özbekistanlı bilginlerle ilgili 1 etkinlik mevcutken, Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde ise 5 etkinlik bulunmaktadır.

Tarih 9 ders kitabında öğrencilerden Bîrûnî'nin bir sözünü tartışmaları istenmiştir:

Şekil 7: Tarih 9 ders kitabında verilen Bîrûnî'nin bir sözüne ilişkin etkinlik

TARTIŞALIM

"Ben her kişinin kendi çalışmasında yapması gerekeni yaptım: Öncekilerin başarılarını minnettarlıkla karşılamak, onların yanlışlarını ürkmeden düzeltmek, kendisine gerçek olarak görüneni gelecek kuşağa ve sonrakilere emanet etmek."

Birünî

Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında ilk olarak İbni Sina, Bîrûnî ve Harezmi'nin yaptıkları çalışmalara ilişkin boşluk doldurma etkinliği verilmiştir:

Şekil 8: Tarih 9 ders kitabında İbni Sina, Bîrûnî ve Harezmi'nin yaptıkları çalışmalara ilişkin verilen boşluk doldurma etkinliği



SIRA SİZDE

Farabî, İbni Sina, Harezmi, Bîrûnî

Yukarıda isimleri verilen bilim adamlarının adlarını, onların yaptıkları çalışmalarını da dikkate alarak, uygun olan kutucukların altına yazınız.

Aristo mantığını Avrupa'ya tanıtan ve müziği bilimsel temele oturtan bilim insanıdır.

.....

Mikrobun tanımını yapan ve ilk böbrek ameliyatını yaptığı söylenen bilim insanıdır.

.....

Anatolik geometrinin temelini oluşturan bilim insanıdır.

.....

Ayın hâlleri ve mevsimlerin oluşumunu açıklayan bilim insanıdır.

.....

Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında son olarak İbni Sina'nın bir sözünden hareketle öğrencilerin karşılaştırma yapmaları istenmiştir:

Şekil 9: Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında verilen İbni Sina'nın bir sözüne ilişkin etkinlik



İbni Sina'ya göre spor

“Spor aracılığıyla vücuttaki toksin maddeler dışarı atılır, eklemler güçlenir, besinler kolay hazmedilir ve sindirilir. Güreşmek, koşmak, ok atmak, mızrak atmak, atılan bir cismi tutmak için zıplamak, ata binmek ve kürek çekmek bu egzersizlerden bazılarıdır. Egzersizi terk etmek, hayatı terk etmeye benzer. Kişiler, beden yapısına ve yaşına uygun egzersiz tipleri seçmeli, her organı güçlendirecek sporlar yapmalıdır.”

Yavuz Özgül, İbni Sina'da Yaşam Boyu Spor ve Kaplıcalar, s. 170 (Düzenlenmiştir.)

Yukarıdaki metne göre Türk İslam devletlerinde insan sağlığına verilen önemle günümüzde insan sağlığına verilen önemi karşılaştırınız.

.....

.....

.....

Eser içeriği çerçevesinde Tarih 9 ders kitabında Edip AhmedYüknekî'ninAtabet'ülHakayık adlı eseri tanıtılmıştır:

Şekil 10: Tarih 9 ders kitabında Edip AhmedYüknekî'ninAtabet'ülHakayık adlı eserinin tanıtımı

Atabetü'l-Hakayık (Gerçeklerin Eşiği) adlı eser XII. yüzyılda Edip Ahmet Yükneki tarafından yazılmıştır. Eser içerik ve edebî yönüyle Kutadgu Bilig'in devamı olarak kabul edilmiştir. Edip Ahmet Yükneki eserinde özlü sözler, hadis ve ayetlere yer vermiştir. Atabetü'l-Hakayık; Türk İslam kültürü içerisinde bireyin eğitimi ve toplum düzenini sağlamak için belirlenen unsurları Türk dili ile anlatan manzum bir eserdir. İslamiyet'in hayata bakış felsefesini Türkler arasında yaymaya çalışan eser, bir nasihat-name niteliğindedir. Kişilerin dinî ve ahlaki eğitimi için yazılan eserlerin öncüsü olan eserde Edip Ahmet Yükneki Türklerin ilme verdiği değerle ilgili örnekler vermiştir:



Görsel 6.10
Türk Dünyası Haritası
(Divânü Lûgatü't-Türk)

Mutluluk yolu bilgi ile bulunur.
Nice kirli şeyler yıkanmakla temizlenir.
Câhil, yıkanmakla temizlenmeyen bir kirdir.
Her işte bilgisizin nasibi pişmanlıktır.
Edeplerin başı dili gözetmektir.

Sonuç

Özbekistan ile Türkiye ilişkilerinin tarihsel geçmişini Osmanlı Devleti zamanına kadar götürmek mümkündür. Ankara Savaşı ile başlayan süreç Özbeklerin bağımsızlığını kazanmaları sonrasına kadar genelde durağan bir şekilde seyretmiştir. 31 Ağustos 1991'de Özbekistan bağımsız olduktan sonra siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler dikey yönde gelişmeye başlamış, 2017 yılından itibaren ise daha üst seviyeye taşınmıştır. Hiç şüphesiz, ilişkilerin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve bunun geleceğe taşınması için iki ülkenin geleceğini şekillendirecek nesillerin ortak kültürü ve bunu oluşturan bağlardan biri olan bilim insanlarını bilmeleri gerekmektedir. İşte bu noktada tarih dersine önemli görevler düşmektedir. Tarih ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerin nasıl ele alındığının incelendiği bu araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tarih ders kitaplarında toplam 13 defa Özbekistanlı bilginlere yer verildiği tespit edilmiştir.

- Ders kitaplarında nicelik açısından çoktan aza doğru İbni Sina, Bîrûnî, Ali Kuşçu, Harezmî, Edip AhmedYüknekîve Uluğ Bey'in ele alındığı belirlenmiştir.
- Özbekistanlı bilginlere en çok seçmeli Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi ders kitabında yer verilmiştir. Bununla birlikte Tarih 9 ve Tarih 10'da da bilginler ele alınmıştır. Ancak Tarih 11, TC İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ile Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi ders kitaplarında Özbekistanlı bilginler bulunmamaktadır.
- Ders kitaplarında bilgin isimlerinin çok sık tekrar ettiği dikkati çekmektedir. Bu kapsamda İbni Sina, Bîrûnî, Ali Kuşçuve Harezmî'nin sıklıkla tanıtıldığı, buna karşın Özbek coğrafyasında yetişmiş çok sayıda bilim insanı olmasına rağmen onlara hiç yer verilmediği bulgulardan anlaşılmaktadır.
- Ders kitaplarında Özbekistanlı bilginlerin sırasıyla biyografiler, etkinlikler ve esere ilişkin bilgilendirme yapma şeklinde kendilerine yer bulduğu tespit edilmiştir.
- Ders kitaplarında biyografilerin genellikle ilgili bilim insanının hayat hikâyesini ana hatlarıyla anlatma şeklinde verildiği görülmektedir. Etkinliklerin daha çok ilgili bilim insanının hayatına ilişkin bir olayı sorgulama veya bir sözünü açıklamak şeklinde yapılandırıldığı dikkati çekmektedir. Eser içeriğinde ise ilgili bilim insanına ait eserin ana hatlarıyla tanıtıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Gömeç, Sadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1999.

Komisyon, **Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi 12 Ders Kitabı**, MEB Yayınevi, Ankara, 2018.

- Komisyron, **Ortaöğretim Tarih 10 Ders Kitabı**, MEB Yayinevi, Ankara, 2018.
- Komisyron, **Ortaöğretim Tarih 11 Ders Kitabı**, MEB Yayinevi, Ankara, 2018.
- Komisyron, **Ortaöğretim Tarih 9 Ders Kitabı**, MEB Yayinevi, Ankara, 2018.
- Komisyron, **Ortaöğretim Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi 11 Ders Kitabı**, MEB Yayinevi, Ankara, 2018.
- Komisyron, **Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı**, MEB Yayinevi, Ankara, 2018.
- MEB, **Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgesi**,
https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_02/21173451_ort_ogrtm_hdc_2018.pdf adresinden 01.09.2019 tarihinde alınmıştır.
- MEB, **Ortaöğretim Tarih Dersi (9, 10 ve 11. Sınıflar) Öğretim Programı**, MEB Yayinevi Ankara, 2018b.
- Merdanoğlu, Süleyman ve Muhammadiev, Nasriddin, **Özbekistan Kılavuzu**, Mine Ofset, Ankara, 1997.
- Saray, Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993.
- Şahin, Cemalettin, **Ülkeler Coğrafyası**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 1999.
- Türkoğlu, İsmail, “Özbekistan: Kültür ve Medeniyet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 34. Cilt, TDV Yayinevi, İstanbul, 2007.
- Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Ankara, 2005.

TÜRKİSTANLI HACILARIN İSTANBUL YOLCULUĞU YAHUT “ZİYÂRET-İ MAKÂM-I HALÎFE”

Prof. Dr. Yusuf SARINAY*****

ÖZET

Türkistan bölgesiyle siyasi ilişkiler bakımından uzunca bir süre sağlam bağlantılar geliştiremeyen Osmanlı Devleti, aradaki bu kopukluğa rağmen Türkistan’la kültürel ve dini bağlarını devam ettirmiştir. İran’ın bir Şii devlet olarak ortaya çıkışı ve Türkistan bölgesi üzerindeki Rus tehdidi, Osmanlı Devleti ile Sünni Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi ilişkileri geliştirmiştir. Gelişen ilişkilerin önemli bir göstergesi Türkistan bölgesinden hac yolculuğuna çıkan Türklerin gidiş ve dönüş yolculukları sırasında hilafet merkezi olan İstanbul’u ziyaret etmeleridir. İran ve Rusya’nın baskısı nedeniyle bu ülkelerin topraklarından geçerek hacca gitme imkanları bulunmayan Türkistanlı hacılar, bir toplanma merkezi haline gelen İstanbul’da konaklamış ve gerek payitahttaki gerekse hac yolculuğu sırasındaki masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmış, ayrıca bu uygulama bir devlet politikası haline getirilmiştir.

Bu çalışmada, Türkistanlı hacıların hac yolculuğunun bir parçası olarak İstanbul’a uğrayıp buradan hareketle Hicaz’a gitmeleri ve Osmanlı Devleti’nin bu meseleyi bir devlet politikası olarak benimsemesi arşiv belgelerine dayanılarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, Türkistan, Türkistanlı Hacılar, Türkistan elçileri, Buhara, Kaşgar

***** TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Rektörü, Ankara, Türkiye

ISTANBUL AS A CENTER OF VISIT FOR TURKESTANI PILGRIMS

ABSTRACT

Despite the political gaps in time, relations between the Ottoman Empire and Turkestan region endured due to the cultural and religious ties and common historical background. One of the important indicators of these relations is the visit of Istanbul by the Turks from Turkestan region as the center of the Caliphate on their pilgrimage route. Ottoman Empire, as a state policy, ensured the safety and security of the pilgrims from Turkestan region against threatening factors of Iran and Russia and covered pilgrims' accommodation expenses in İstanbul and other expenses during their travels.

Based upon archival documents, this article deals with the pilgrims' route to Hedjaz through İstanbul and the policy of the Ottoman Empire on this issue.

Key words: Ottoman Empire, İstanbul, Turkestan, Turkestani pilgrims, Turkestani envoys, Bukhara, Kashgar

Hicaz'da Osmanlı Egemenliği, Hilafet ve Osmanlı'da Hac Organizasyonu

Fatih döneminde batıya doğru ilerleyişini büyük ölçüde tamamlayan Osmanlı Devleti I. Selim döneminde güneye doğru yönelmiş, burada önemli bir güç olan Memlukları 1517 tarihinde ortadan kaldırmıştır. Memlukluların ortadan kaldırılması ile Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır (Uzunçarşılı 1972: 292). Bu sefer sonunda I. Selim Abbasi halifesi III. Mütevekkil Alellah'ı İstanbul'a getirerek hilafeti devr almıştır (Uzunçarşılı 1972: 294). Yavuz Kahire'de iken Mekke emiri Şerif Berekat, oğlu ve bir elçiyi göndermiştir. Elçilik heyeti Osmanlı otoritesini benimsemesinin ifadesi olarak Mekke'nin anahtarları ve bazı kutsal emanetleri Osmanlı padişahına vermiştir. Faroqhi, Kutbeddin'e atıfla Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine geçiş sürecinde, bu bölgenin iâşe kaynağı olan Mısır ile bağlantısının Portekizliler tarafından

kesildiğinde yaşanan sıkıntının ciddi boyutlarda olduğunu ifade eder. Kutbeddin'deki kayda göre “bu dönemde Haremeyn-i Şerifeyn, neredeyse tümüyle Mısır'dan gelecek gıda maddelerine bağımlıydı. Bunun bir sonucu olarak, 16. yüzyılın başında Portekizlilerin Kızıldeniz'e sık sık yaptıkları saldırılar yüzünden iki bölge arası ilişkilerin kısa dönemli kopması bile, paniğe ve denetlenemeyen fiyat artışlarına yol açıyordu.” (Faroqhi 2008: 35). Yine aynı kaynağa göre, Mekke emirinin Osmanlı sultanına oğlunu göndermesinin böyle bir ekonomik-politik arkaplanı vardır. Yavuz da Berekat'a verilmek üzere heyete Mekke Emirliği fermanını teslim etmiştir. Bu tarihten itibaren Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde hutbe Osmanlı padişahlarının adlarına okunmaya başlanmış; böylece Osmanlı sultanları Haremeyn'in hadimi ve Hicaz bölgesinin hakimi olmuşlardır (Kurşun 1999: 316). I. Selim'den itibaren Hadimü'l Haremeyn tanımı elkab olarak kullanılmıştır.

Böylece Osmanlı padişahları siyasi otoritelerinin yanında dini otoritenin de birleşmesi ile İslam dünyasının en büyük gücü haline gelmişlerdir. Bu ortamın oluşmasından itibaren de Osmanlı padişahları hac yolculuğuna çıkanların güvenliklerinin sağlanmasını kendilerinin en önemli görevleri arasında addetmişlerdir. Esas olarak bakıldığında, hac organizasyonu ve güvenliği ile ilgili yapılan harcamalar, geri dönüşü olan harcamalar olmadığından hâdim unvanı, esasen söylemden ibaret değildi. Aksine Osmanlı egemenliğinin toplumsal meşruiyeti noktasında önemli bir yer işgal ediyordu (Faroqhi 2008: 9).⁺⁺⁺⁺⁺

Bu noktada, Osmanlı döneminde haccın organizasyonun nasıl gerçekleştiği ve güvenliğinin nasıl sağlandığına dair bilgiler (Özcan 1996: 400-408) bu sürecin işleyişini anlamak açısından önem taşımaktadır. Abbasi döneminde hacıların toplanma merkezi Bağdat idi. Tüm uzak yerlerden gelen hacılar Bağdat'ta toplanarak güvenlik eşliğinde kutsal topraklara ulaşırlardı.

⁺⁺⁺⁺⁺ Faroqhi, hac güvenliği kapsamındaki önlemlerin, Hicaz bölgesindeki Osmanlı varlığının devamında temel bir rol oynadığını ifade eder.

Osmanlı Devleti Hicaz'ı kendi topraklarına dâhil etmesini müteakiben İslam dünyasında hacca ilişkin tüm sorumlulukları da üstlenmiş oldu. Artık İstanbul'un hacıların toplanma merkezi olduğu bu dönemde hacılar Şam ve Kahire yolu ile bir de Yemen, Bağdat-Basra yollarını kullanarak üç ana güzergah üzerinden Hicaz'a ulaşmaktaydılar. Anadolu, Rumeli, Türkistan ve Kafkasya'dan İstanbul'da toplanan hacılar Üsküdar, Gebze, Eskişehir, Konya ve Torosları geçerek Halep'e uzanır oradan Şam, Maan hattından Medineye ulaşırlar müteakiben Mekkeye vararak bu seyahati tamamlamış olurlardı. Diğer yol ise deniz yolu ile Mısır üzerinden sağlanmakta idi. 1869'da Süveyş kanalının açılması ile karadan yapılan seyahatler büyük ölçüde yerini deniz yoluna bırakmıştır.

Organizasyon açısından, Osmanlılar'ın ana hatlarıyla Memluk devletinin uyguladığı hac organizasyonunu tatbik ettikleri bilinmektedir (Özcan 1996: 401). Memlukler'de XV. yy'ın başından itibaren düzenli bir yolculuk haline getirilen hac seyahatinde en yetkili devlet görevlisi olarak *Emîr-i Hac* bulunmaktaydı. Bir kethüda ve bir kâtibin yardımcılığını yaptığı emir-i hâc ile birlikte hac kervanının güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmiş bir askerî birlik eşlik etmekteydi. Osmanlı dönemi hac organizasyonunda genellikle bir yeniçeri bölüğü veya timarlı sipahi birliğiyle birlikte birkaç top arabası da hacı adaylarına eşlik ederdi. Kanuni dönemindeki hac kervanlarında 150 yeniçeri ve 100 sipahinin yerlerini aldıkları bilinmektedir (Özcan 1996: 403). Bu sayı, güzergahtaki tehlikelerin arttığı dönemlerde duruma göre artış gösterebilmekteydi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hac kabilelerinin güvenliğini hafif süvari birlikleri olan *cerde* birlikleri sağlamış, XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren de düzenli ordu mensubu askerler bu görevi devralmıştır. Padişahın hediyelerini iletmek üzere görevli olan bir emin ile subaşının yanısıra, bir kadı da hac kafilesinde görevliydi. Devletin bu görevlilerine, işlerinde yardımcı olacak çeşitli alt kademe görevliler de vardı. Haccın gerçekleşebilmesi için söz konusu devlet görevlileri nezaretinde yapılan yolculuk sürecinde de gerek

güvenlik gerekse temel ihtiyaçların sağlanması noktasında Osmanlı devletinin desteği devam etmekteydi.

Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Hicaz'a, - haliyle - başka devletlerin tebaasından da Müslüman hacı adayları gelmekteydi. Ağırlıklı olarak İran, Hindistan ve Türkistan coğrafyalarından gelen bu hacıların güvenliği ve haclarının organizasyonu yine Osmanlılar'ın sorumluluğundaydı. Osmanlı Devleti bu hususta yaptığı askeri ve siyasi girişimleri gerekli durumlarda ilgili devletlere mektuplar yazarak bildirmiştir. Sultan II. Selim 1573 yılında Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderdiği mektubunda hac yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştığını, Akdeniz'de hacılar ve tüccarlara karşı korsanlık yapan Venedikliler'e karşı Kıbrıs'ın fethedildiğini bildiren bir mektup göndermiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/465). Söz konusu bölgelerden gelen hacıların durumları, mevcut siyasal gelişmelerden de önemli ölçüde etkilenmekteydi. İran'la olan siyasi ve askeri mücadele, döneme göre farklı bir tavır almayı gerektiriyordu. Buna açık bir örnek olarak Osmanlı-İran savaşları dönemlerinde İran'dan hacı adaylarının Osmanlı topraklarına girişlerine müsaade edilmemesi verilebilir (Özcan 1996: 404, Faroqhi 2008: 153). Sonraki dönemler de İranlı hacıların ciddi bir kontrole tabi tutuldukları bilinmektedir. Türkistan bölgesinden gelen hacılarınla ilgili durum ise hac için izledikleri güzergahla ilgiliydi. Hicaz'a ulaşmaları ise esas olarak Rusya ve İran coğrafyası üzerinden gerçekleştiğinden, Türkistan hacıların durumunu Osmanlı ile bu devletler arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlar veya savaş hallerine göre şekilleniyordu. Buhara ve Semerkant'ta toplanarak Hazar kıyısından önce Astrahan'a varan Türkistanlı hacı adayları, buradan Osmanlı topraklarına Kefe ve Özi'den girer, deniz yoluyla da İstanbul'a geçerek hac kervanına katılırlardı (Özcan 1996: 405). Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askeri mücadelelerinden etkilenmelerine en dikkat çekici örnek olarak Astrahan'ın Ruslar'ın eline geçmesi

gösterilebilir.***** II. Selim Rus işgaline giren Astrahan'a bir sefer düzenleyerek burayı ele geçirmek istemiş fakat başarılı olamamıştı (Özcan 1996: 382). Türkistanlı hacılar güzergahlarındaki önemli bir durak olan Astrahan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla kuzey yolunu kullanmak durumunda kalmışlar, bu durum hem yollarını uzatmış, hem de daha tehlikeli bir yol izlemelerine neden olmuştur. Rus toprakları dışında bir başka dönüş güzergâhı da İran toprakları idi. Ancak bu yolda çok güvenli değildi. İran 1568 yılında Harezmlî hacıları hapsedmiş, Osmanlı Devleti de hapse atılan hacıları kurtarmak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/2723). Gerek Astrahan'la bağlantılı olarak gerekse Safevi tehlikesi neticesinde Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacıların güvenliğine dönük tedbirleri ve Türkistan hanlıkları ile bu bağlamdaki ilişkilerinin temelinde söz konusu güzergahta yaşanan sorunlar olduğu arşiv kayıtlarında sıkça dile getirilen bir husustur.

Hac konusunda böyle bir resmin olduğu Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin başlangıcına bakıldığında ise elimizdeki en erken tarihli belge 1568 tarihlidir. Ancak sadece bu belgeye bakarak daha önceki tarihlerde ilişkilerin olmadığı söylenemez (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/667). Büyük Selçuklular döneminde Türkistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar devam eden Müslüman Türk hâkimiyeti İran'da XVI. asırda Şiiğin güçlenmesi ile coğrafi olarak bölünmeye uğramıştır. İran'ın Şii bir güç olarak ortaya çıkışı ile her ikisi de Sünnî olan Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki işbirliği kanalları açılmıştır. Bu işbirliğinin en güçlü örneği 1578 yılında Osmanlı-İran savaşında İran'a karşı yapılan Osmanlı-Özbek ittifakıdır. Bu ittifak çerçevesinde Buhara Hanı Abdullah, Meşhed ve Nişabur'a askeri harekât düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmuştur (Saray 1984: 3). Bu ittifak dışında ciddi bir askeri ve siyasal işbirliği olmamış, XVI. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki münasebetlerde İran ve Rusya'nın baskın etkisi daima

***** Konunun Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Halil İnalcık (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Bellekten* 46 (12): 349-407.

kendisini hissettirmiştir. XVI. yüzyılda Safeviler, XVII. yüzyılda ise Rusya daha ağırlıklı olmak üzere Türkistan'ın Osmanlı ile bağlantısını engelleyen ana aktörlerdir (Andican 2009: 199-200). Osmanlı Devleti'nin bu iki önemli gücü daima dikkate almak zorunda kalması sebebiyle Türkistan'la ilişkiler sosyal ve kültürel düzeyden siyasal ve ekonomik seviyeye geçememiştir. Bir başka deyişle, Osmanlılar'ın bölge ile ilişkisini aralarında yer alan coğrafi bölgelerin egemen güçleri ile arasındaki gergin ilişkiler belirlemiştir.

Hac Yolunun Bir Parçası Olarak İstanbul

Türkistan'dan Hicaz'a hac yolculuğunda, bahsi geçen siyasal etkenlerin belirleyiciliği ve etkisinin yanısıra, dikkati geçen ve altının çizilmesi gereken en önemli noktalardan biri, İstanbul'un Türkistanlı hacıların yolculuklarının temel bir parçası olmasıdır. Türkistanlı hacıların İstanbul'a hac yolunda uğramalarına ilişkin ilk kayıtlar ise XVI. Yüzyıldandır (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/671). Bu tarihte hacılar Buhara ve Semerkant'tan ayrılmalarını müteakib Hazar Denzine ulaşmakta Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Yollarını bu denli uzatmak istemeyen bir kısım hacı adayları ise Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ederlerdi. Kazandıracığı zamanın çok olmaması ve izlenilen kara yolunun zorluğu göz önüne alındığında çok bir avantaj oluşturmayan bu istikamet Türkistanlı hacı adaylarının pek de tercih etmediği bir yol olduğu düşünülmektedir (Faroqhi 2008: 168-169). Doğu Türkistan'ın bir şehri olan Kumul'dan bu seyahat XIX. yy'da 100 günde tamamlanmakta idi (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).

En kestirme yollardan gidildiği zaman dahi her bakımdan günümüz şartları ile mukayese edilemeyecek derecede zorluklarla dolu böyle bir

yolculuğa bir de ilave olarak İstanbul niçin eklenmekte idi? Kumul Kadısı, Kumul Müftüsü ve Turfan Kadısının Sultan II. Abdülhamid'e müştereken sundukları raporda bu sorunun cevabı olabilecek bir bölüm bulunmaktadır. 1906 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz rapor iki sayfadır. Raporun ilk iki sayfası Kaşgar'ın beşeri, sosyal, iktisadi ve siyasi özelliklerine ilişkindir. Rapor'un hissiyat bölümünde halkın kuvvetli bir inançla hilafet makamına dini ve manevi bakımdan bağlı oldukları belirtilmektedir. Bu inançla hac görevinden önce halifenin ziyaret edilmesinin dini vecibe olarak bilindiği ve halifeyi ziyaretin hac ibadetinin mütemmim cüzü olduğu ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).§§§§§§§§§§§§ Yine İstanbul'da bulunan camileri ve kutsal makamları ziyaret etmek de sebepler arasında yer alsada (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71), temel neden İstanbul'un hilafet merkezi olmasıdır denilebilir. XX. yüzyıl başlarında Kaşgar ileri gelenlerinin Sultan II. Abdülhamit'e sundukları bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla halifeye bu derece bağlılık Rusya'nın hoşuna gitmemekte hatta hacıların İstanbul'a uğramadan Hicaz'a gitmelerinin yolları aranmakta, Odesa, Sivastopol gibi Rus limanlarından İstanbul'a gitmeye çalışan hacılar doğrudan vapurlar ile Hicaz'a gönderilmekte idi. Rusya Hicaz'a gidişte İstanbul'a uğratmadığı hacıları dönüşte de uğramalarını engellemek için aynı vapurlarla Rus iskelelerine zorla taşımakta idi. Rusya yaşattığı bu zorluklara ilave olarak Kaşgar'da yaşayan Türklerle hiçbir siyasi bağı olmamasına rağmen vize işlemlerini de üzerine almıştı. Vize işlemleri için Rus Hükümeti tarafından alınan pasaportlar gecikmeli olarak verilmekte, hatta bu gecikme haftalarla ifade edilmektedir. Rusların bu muamelesi Kaşgarlı Türklere kendilerinin esir oldukları zannını bile vermektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71). 1906 yılında yaşanan bu sıkıntılar Kaşgarlı hacıları kendi sorunlarını kendilerinin çözmesi yoluna itmiştir. Kaşgarlı hacıların sıkıntılarının esas sebebi Çin hükümetine ait

§§§§§§§§§§§§ Belgedeki ifade şu şekildedir: "Ahâlî-i mezkûre, cihet-i câmi'a-i İslâmiyye olan makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhîye merbûtiyyet-i dîniyye ve ma'neviyyeleri olduğu i'tikâd-ı kavîsindedirler. Buna binâ'en, ifâ-yı farîza-i Hacdan mukaddem, makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhîyi ziyâret ile cânib-i Hicâz'a gitmeyi vecâ'ib-i diniyyeden bilürler ve ziyâret-i makâm-ı Halîfeyi tetimme-i Hacdan add iderler."

İstanbul'da bir elçilik olmamasıdır. Bu sıkıntıyı gören Kaşgarlı Hacı Musa Efendi etrafının destek ve isteği ile kendisini Şeyhülhac ilan etmiştir. Bu gayri resmi görevlendirme ile Kaşgarlı hacılar sıkıntılarından kurtulmuştur. Osmanlı Hükümeti ise şüphe ile karşıladığı şeyhülhacılık kurumunu Kaşgarlı Hacıların zor durumda kalmasını istememesi sebebiyle kabul etmiştir (BOA, ZB, 318/10).

XIX. yy.'daki kayıtlarda açık bir şekilde ifade edilen hilafet merkezi ziyaretinin hac sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmesi durumu, önceki yüzyıllarda nasıldır sorusunun yanıtını ise net bir şekilde vermek güçtür. Fakat, XVI. yy.'da Astrahan'ın Rus egemenliğine girmesiyle birlikte, şartlar itibariyle bir nevi zorunluluk halinde başlamış olan bu uygulamanın, zaman içinde bir gelenek haline gelmiş olması muhtemeldir. Bir kısım Orta Asyalı şeyh ve dervişlerin hac yolculuklarına dair kayıtların İstanbul'u da içermesi, Osmanlı hilafetiyle birlikte İstanbul'un da Türkistanlı hacılar için haccın bir parçası gibi görüldüğü fikri oluşturmaktadır.***** Böylelikle, bir taraftan dini bir nitelik taşıyan hac yolculuğu, İstanbul'un da ziyaretiyle hilafete dönük teveccühü de somut bir hale getirmiş, bunun yanısıra Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasal ve kültürel bağların devamında da merkezi bir rol almıştır denilebilir.

Hicaz Yolunda İstanbul ve Türkistanlı Hacıların İstanbul Tecrübeleri

Türkistanlı hacı adaylarının hac yolculuklarında böyle bir konuma sahip olan İstanbul hem hac öncesinde hem de hac sonrasında söz konusu hacı adaylarını ağırlamaktaydı. Yukarıda bahsi geçen güzergahları izleyerek İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar bir müddet burada kalırlardı. Bu uzun, yorucu ve aynı zamanda tehlikeli yolculuğa Türkistan'ın her kesiminden

***** XVI. yüzyıldan bir örnek olarak Şeyh Hüseyin Harezmi'nin İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğuna dair bkz. Nurten Kılıç-Schubel (2006). "Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire: Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th Century". *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272; XIX. ve XX. yüzyıl örnekleri için ise bkz. Şarifa Taşeva (2012). "Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul". *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. Konya. 1037-1050.

insanlar çıkmakta idi. Bunların arasında halktan kişiler, âlimler ve dervişler olduğu gibi tüccarlar ve üst düzey yöneticiler de bulunmakta idi. Gelen ziyaretçilerin çeşitliliği hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. Üst düzey devlet görevlileri ve elçilik heyetleri genellikle bir Osmanlı bürokratının evinde misafir edilirdi (BOA, A.MKT, 4/2). Misafirlikleri esnasında gerekli nakit ve gıda ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmakta idi (BOA, C.HR, 8927). Bu ihtiyaçlarının dışında elçilik heyetlerinin gönlünü almak kabilinden hac dönüşünde İstanbul'da elçi ve maiyetine kürkler hediye edildiği görülmektedir (BOA, C.HR, 6840). 1826 yılında esas gayesi hacca gitmek olan Buhara elçisi Mehmed Fazıl'a, İstanbul'a geldiğinde kısa bir program yapılarak bir miktar nakit yardım yapılması, Türkistan'dan hacla bağlantılı olarak gelen elçi ve devlet görevlilerine dönük iyi niyet ve misafirperverliğin bir başka örneği olarak gösterilebilir (BOA, HAT, 1418/57993).

Üst düzey devlet görevlilerinin yanısıra, Osmanlı Devleti bölgenin dini ve siyasi bakımdan itibarlı kişilerine de yardımlarda bulunurdu. Bu yardımlar genellikle söz konusu kişilerin istekleri üzerine belli miktarda nakdî ödeme şeklinde gerçekleşirdi (BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098). Örneğin Buhara'nın önemli âlimlerinden ve Nakşibendî Şeyhi Süleyman Efendi bunlardan birisidir. Süleyman Efendi hac niyetiyle 1855 yılında Urfaya ailesi ve 60 kadar müridi ile birlikte gelmiş fakat buradan ileriye gidecek imkânı kalmamıştır. Kendisinin talebi üzerine Şam'a seyahatlerine yetecek kadar nakit para verilmiştir (BOA, İ.MVL, 347/15045). Nakdî yardım, bir kısım itibarlı din adamlarına ise günlük ihtiyaçları kadar yapılıyordu (BOA, A.MKT.NZD, 353/7).

Bazı Türkistanlı hacı adayları da Hicaz'a gitmek için İstanbul'a geldiklerinde maddi bir talepte bulunmamakla birlikte birtakım iş ve işlemlerinde yaşadıkları sıkıntılarının giderilmesi isteğinde bulunuyorlardı.

Bürokratik işlerinde kolaylık sağlanması şeklinde gerçekleşen bu desteğin başında gümrükte usulsüz vergi alımının engellenmesi ile beraberlerinde getirdikleri eşyalarının incelemeden muaf tutulması sayılabilir (BOA.DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12). Ayrıca, maddi yardım talebinde bulunmadıkları halde Osmanlı merkezî yönetimi tarafından itibarlı konumları sebebiyle bazı Türkistanlı hacılara gerekli kolaylığın gösterilmesi hakkında Mekke Şerifi'ne, Şeyhülharem'e, valilere emirler de gönderilmiştir (BOA, A.MKT, 21/82, HR.MKT, 367/99). Buhara hâkiminin yeğeni gibi bazı kişilere de talepleri olmadığı halde gönülleri alınmak düşüncesiyle adamları ile birlikte binebilmeleri için vapurdan yer ayırılmıştır (BOA, HR.MKT, 46/78). 1781 yılında İstanbul'a gelmesini müteakip hacca gitmek üzere yola çıkan Buhara elçisine ücreti devlet tarafından karşılanmak üzere üst düzey bir saray görevlisi mihmandar tayin olunmuştur. Elçinin 14 adamının da binek hayvanı, çadır ve tahtirevan ihtiyaçları karşılanmıştır (BOA, C.HR, 8283, C.HR, 8500).

Resmi devlet görevlisi veya özel bir statüsü olmayan bazı hacı adayları hanlarda kalır, bazıları da cami ve tekkelerde barınırlardı (BOA, DH.MKT, 1299/26, DH.MUI, 53/34). Hatta bu konaklama süresi savaş gibi sebeplerle yıllarca sürebilirdi. Örneğin Seyyid Celâl Efendi I. Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle Hicaz'a gitmek niyeti ile geldiği İstanbul'da dört sene boyunca Üsküdar Özbekler tekkesinde ikamet etmiştir. Bu süre zarfında geçimini seyyar tesbih satıcılığı yaparak sağlamıştır. Tesbih ticaretini oldukça ilerleten Celal Efendi'nin Konya'da ticari faaliyet izni için yaptığı talep, onun bu faaliyetinin boyutunu göstermesi açısından dikkate değerdir (BOA, DH. EUM. 5.Şb, 70/17).

Aciz kategorisinde değerlendirilen Türkistanlı hacı adaylarının ise ücretsiz olarak kutsal topraklara gönderildiği anlaşılmaktadır (BOA, Y.MTV, 225/36). İstanbul'a gelmeyi başarmış fakat daha ileri gitmeye imkânı kalmayan hacı adayları başvuruları halinde bedel ödemedi devlet tarafından sağladığı imkânlar ile kutsal topraklara gönderilmekte idiler (A.DVN, 83/3, A.MKT, 7/47, MV,

180/8). Örneğin 1909 yılında Kaşgar'dan yola çıkıp Bakü'de paraları gasp edildikten sonra İstanbul'a yürüyerek gelmek zorunda kalan Hacı Mansur oğlu Abdülfettah, Hızır ve Hacı Mehmed Ciddeye kadar ücretsiz olarak gönderilmişlerdir (DH.MUI, 43-1/44). Bununla birlikte, nadirattan da olsa İstanbul'a kadar gelmiş bazı hacı adaylarının maddi imkânsızlıklar sebebiyle Hicaz'a gitmekten vazgeçip memleketlerine dönmek istedikleri de görülmektedir (BOA, DH.MB.HPS. M, 10/50).

Hac için İstanbul'a gelmiş Türkistanlı hacı adaylarına bu tür yardımlar söz konusuysen, zaman zaman da Osmanlı Devleti'nin onların katkı ve desteklerini aldığı durumlar da söz konusudur. Kayıtlarda karşılaşılan bu türden bir örnek, istihbarat bakımından istifade edildiğini göstermesi açısından kıymetlidir. 1790 yılında İstanbul'a gelen iki Özbek'ten Rusya'nın durumu hakkında alınan bilgi padişaha sunulmuştur (BOA, HAT, 193/9542).

Türkistanlı hacıların önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi yardımları ile Hicaz'a gitmekte idiler. Ancak bir kısmı da maddi yardım almadığı gibi kutsal mekânlara seyahatlerinde yanlarında kıymetli hediyeler de götürmüşlerdir. 1784 yılında Buhara'dan İstanbul'a gelen Muhammed Zakir yanında getirdiği hediyeleri Padişaha takdim etmiş, padişah da ona çeşitli hediyeler vermiştir. Muhammed Zakir'in elmas, yakut ve zümrütlerle hazırlanmış bir avizeyi Ravza-i Mutahharaya hediye etmek üzere hazırlattığı anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 16/723-B). Yine benzeri bir başka örnek olarak, Mekke'nin kapısı mesabesinde olan Cidde şehrinde Türkistan'dan gelen hacıların konaklaması için Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1877 yılında 600 altın harcanarak 19 hücreli bir zaviye gösterilebilir (BOA, Y.PRK.AZJ, 1/72, ŞD, 2417/32).

Hicaz'dan Dönüş Yolunda İstanbul

Türkistanlı hacı adaylarının İstanbul ziyaretlerinin ardından gerçekleştirdikleri hac ibadetlerinin tamamlanmasının ardından istikametleri yine İstanbul'dur (BOA, A.DVNS.MHM.d, 82/96).^{*****} Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olan XVI. yüzyılda Türkistanlı hacılara dönüş yolunda vatanlarına kolaylıkla ulaşabilmeleri için Divan-ı Hümayun'dan yol emri verilmekte idi. Bu emirde Türkistanlı hacıların yol üzerinde bulunan tüm idareciler tarafından korunması talimatı yazılı idi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/598). Bu usulün XIX. yy başlarında da devam ettiği görülmektedir. Hac dönüşünde yaşanan olumsuzluklara çözüm olması için verilen belgenin yolculuk esnasında önemli kolaylıklar sağlayacağı aşikârdır (BOA. C.HR, 277).

Bununla birlikte XX. yy başlarına gelindiğinde, Türkistanlı hacıların dönüş yolunda önemli bir sorun olarak vize mevzusu çıkmaktadır. Vize işlemlerinin hangi ülke tarafından yapılacağı belirsizliği, Osmanlı kurumları arasında da kendisini göstermiştir. Yukarıda, Osmanlı-Rusya ilişkileri bağlamında bahsi geçen Kaşgarlı hacıların vizelerine ilişkin durumu hakkında detaylı bilgiye sahibiz. Dâhiliye Nezareti, Kaşgarlı hacıların vize işlemlerinin Rus konsolosluğu tarafından yapılması için Hariciye Nezareti'nin aracılık yapmasını istemiştir. Bu istek üzerine Hariciye Nezareti konuyu İstişare Odası'na havale ederek bir değerlendirme istemiştir. İstişare Odası yaptığı değerlendirmede, Osmanlı topraklarında seyahat veya ikamet eden Çin tebeasının işlemlerinin Rusya Konsolosluğu tarafından yapılması hakkında bir anlaşma ya da karar olmadığını belirtmiştir. Böyle bir karar olmamasına istinaden Çin tebaası olan Kaşgarlılar'ın istekleri halinde memleketlerine Rusya yolu ile dönüşlerinde, Rus konsolosların pasaportları ücretsiz olarak vize etmekten başka çaresinin olmadığı ifade edilmiştir. Hatta Rusya Konsolosluğunun Çin tebeasına pasaport da veremeyeceğinin altı çizilerek pasaport verilmesi gerekirse istekliye tebaası

^{*****} 1617 yılında elçi olarak İstanbul'a gelen ve Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra Yemen ve Hindistan yolu ile memleketlerine dönen Buhara Hanı İmamkulu Han'ın elçisi Hacı Abdülbaki ve Belh hâkiminin adamlarından Hacı Ömer'in seyahatleri istisna görünmektedir.

olduğu devletin isminin yazılması şartı ile Osmanlı Hükümeti tarafından verilebileceği görüşü zikredilmektedir (BOA, DH.SN.THR, 33/66). Osmanlı Hükümeti pasaportunu kaybeden Türkistanlı hacıların yeni pasaport edinmelerinde karşılaşacakları masraflar için karşılıksız para da vermekte idi (BOA, BEO, 1207/90505).

Türkistan'dan Hicaz'a yapılan seyahatin uzunluğu sebebiyle bazen idarecilerin ölümleri sebebiyle yaşanan protokol karmaşası, hac dönüşü bir başka bürokratik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1819 yılında hac görevini tamamlayarak İstanbul'a uğrayan Buhara elçisi Mirza Fazıl ülkesine döndüğünde götürmek için padişahıtan bir mektup istemiştir. Halife tarafından gönderilecek mektup pek tabii olarak gönderilen kişinin saygınlığına önemli katkılar sağlayacaktır. Buhara elçisi Mirza Fazıl yola çıktığında Buhara Hâkimi Haydar Şah vefat etmiş, yerine oğlu geçmiştir. Bir müddet sonra oğlu da vefat etmiş onun yerine diğer oğlu Nasrullah hâkim olmuştur. Ancak yeni hâkim Osmanlı padişahına bağlılık ve dostluğunu içeren ilk mektubu göndermediği için padişahın elçi ile bir mektup göndermesi teamüller açısından uygun olmayacaktır. Padişah teamüle rağmen elçinin boş gitmemesi için istenen mektubun hazırlanmasını ve bir de elçilere verilmesi adet olan yol harçlığının ödenmesi hakkında karar vermiştir (BOA, HAT, 782/36608).

Bu tür bürokratik sorunlarla birlikte, Türkistanlı hacıların Hicaz'dan dönüşleri sonrasında yaşadıkları ve oluşturdıkları küçük çaplı ekonomik ve toplumsal sorunlar da vardır. Hac öncesi İstanbul'a gelişlerinde yaşananların bir benzeri hac sonrasında da yaşanmaktaydı denilebilir. Buharalı Kargı'nın durumu, hacca gitmek niyetiyle İstanbul'a gelip I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla orada dört yıl kalmak zorunda kalan Seyyid Celâl Efendi'nin durumuyla paralellikler taşır. Seyyid Celâl'in aksine hac dönüşü I. Dünya Savaşı'na yakalanan Buharalı Kargı, bu nedenle memleketine dönememiştir. Hacı Kargı geçimini sağlamak için Şam, Halep ve Eskişehir'de bekçilik gibi işlerde çalışarak hayatını idame ettirmiştir. Nihayet Balıkesir'de zanlı olarak

yakalanmış, bir belgeye sahip olmadan Osmanlı topraklarında yaşaması mahzurlu görüldüğünden kendisine ikamet tezkiresi verilmiştir (BOA, DH.EUM.5. Şb, 43/30).

Yine hac öncesi olduğu gibi dönüş yolunda İstanbul'a ulaşan hacılardan imkânları yetersiz olanları barınma ve beslenme gibi sorunlar beklemekte idi. Konaklama imkânı olmayan hacılar Sultanahmet, Ayasofya ve Eyüp camilerinin avlularında taşlar üzerinde kalmakta idiler. Türkistanlı hacılar olumsuz hava şartlarına karşı korunaklı olmayan cami avlularında yağmur altında ve çamur içinde yaşamakta kendilerine uzanacak yardım elini beklemekte idiler. Bu durum camileri ziyarete gelen turistlerde Osmanlı Devleti hakkında olumsuz kanaat oluşmasına sebep olmakta idi. 1910 yılı Mayıs ayında 87 hacı yukarıda saydığımız zor şartlar altında mücadele ederlerken durum Osmanlı bürokrasisi tarafından fark edilmiş, hacıların Şangay'a giden bir gemi ile gönderilmeleri için gereken maliyet devlet tarafından karşılanmıştır (BOA, DH.MUI, 93/43). Yine İstanbul'a gelip maddi imkânı olmayan hacıların çeşitli Karadeniz limanlarına ücretsiz gönderildiklerine dair kayıtlar mevcuttur (BOA, A.DVN, 17/48, A.MKT, 7/62).

Sonuç

XVI. yüzyılda Hicaz bölgesinin Osmanlı Devleti kontrolüne geçmesiyle birlikte, hac ibadetinin organizasyonu ve güvenliği Osmanlı padişahlarının sorumluluğu haline gelmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Mekke ve Medine'nin "hâdim"i sıfatını taşıyan Osmanlı sultanları, hac ibadetinin kolaylıkla yapılabilmesi için tüm kaynaklarını harekete geçirmiştir.

İmkânların kullanımı konusunda da adalet prensibi ile hareket etmiş, ekonomik ve siyasi olarak ciddi bir beklentisi olmamasına rağmen kilometrelerce uzaklardan İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılara, hem Osmanlı tebaası hem de başka devletlerin tebaası olan hacı adaylarına yaptığı gibi devletin tüm idari ve maddi imkânlarını seferber etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan dışındaki topluluklar için hac ibadetinin kolaylaştırılmasına yönelik kolaylaştırıcı ve yardımsever tutumunda siyasi beklentilerin etkisi olduğu söylenebilir. Ancak Türkistan'la ilişkilerinin başladığı XVI. yy'ın ortalarından yıkılışına kadar geçen süre zarfında ciddi bir siyasal birliktelik olmamıştır. Bu sebeple Hicaz'a gidiş ve dönüşte Türkistanlı hacılara sağlanan imkânların sebebi olarak devletin ahlaki ve idari anlamda ulaştığı anlayış gösterilebilir. Bununla birlikte, Türkistanlı hacıların İstanbul'da bulunan halife ve kutsal mekânları ziyaret isteği Osmanlı Devleti'nin hazırladığı ortam sayesinde bu şehri Hicaz yolculuğunda vazgeçilmez durak haline getirmiş, “ziyâret-i makâm-ı Halîfeyi” bir nevi “tetimme-i Hacdan” addetmeleri sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

A.AMD, 4/11	DH.MB.HPS. M, 10/50
A.DVN, 17/48	DH.MUI, 43-1/44
A.DVN, 83/3	DH.MUI, 53/34
A.DVNS.MHM.d, 21/465	DH.MUI, 93/43
A.DVNS.MHM.d, 21/598	DH.MKT, 677/1
A.DVNS.MHM.d, 7/667	DH.MKT, 1320/12

A.DVNS.MHM.d, 7/671

DH.MKT, 1299/26

A.DVNS.MHM.d, 7/2723

DH.SN.THR, 33/66

A.DVNS.MHM.d, 82/96

HAT, 16/723-B

A.MKT, 4/2

HAT, 1418/57993

A.MKT, 7/47

HAT, 193/9542

A.MKT, 7/62

HAT, 782/36608

A.MKT, 21/82

HR.MKT, 46/78

A.MKT.NZD, 30/75

HR.MKT, 367/99

A.MKT.NZD, 353/7

İ.HR, 2098

BEO, 1207/90505

İ.MVL, 347/15045

C.HR, 277

MV, 180/8

C.HR, 6840

ŞD, 2417/32

C.HR, 8283

Y.PRK.AZJ, 1/72

C.HR, 8927

Y.PRK.AZJ, 51/70

C.HR, 8500

Y.PRK.AZJ, 51/71

DH.EUM.5. Şb, 43/30

Y.MTV, 225/36

DH. EUM. 5.Şb, 70/17

ZB, 318/10

Kitap ve Makaleler

Andican, A. Ahat (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.

Faroqhi, Suraiya (2008). *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683)*. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay.

İnalçık, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Bellekten* 46 (12): 349-407.

Kılıç-Schubel, Nurten (2006). "Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire:Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th Century". *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272.

Kurşun, Zekeriya (1999). "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1519)". *Osmanlı*. C.1. Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Özcan, Abdülkadir (1996). "Hac". *İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. 400-408.

Saray, Mehmet (1984). *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*. İstanbul.

Taşeva, Şarifa (2012). "Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul". 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. KonY. 1037-1050.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972). *Osmanlı Tarihi*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE AZERBAYCAN VE ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ EDEBİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Doç.Dr. Aygün Bağrılı
Azerbaycan Mili Bilimler Akademisi
Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsünün
Başkan yardımcısı
elmikatib@hotmail.com

ÖZET

Azerbaycan ve Özbekistan arasındaki edebi ve kültürel ilişkiler, ülkelerimiz bağımsızlık kazandığından sonraki dönemde yeni bir karakter almıştır.2016 yılında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü'nde "Azerbaycan - Türkmenistan - Özbekistan edebi ilişkileri" bölümünfaaliyete geçmesiiki ülke arasındaki edebi ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur.

Böylece Profesör Doktor Almas Ulvin'in "Özbek Edebiyatı", "Özbek Edebiyatı ve Azerbaycan", "Zahirüddin Muhammed Babür ve 16. Yüzyıl Özbek Edebiyatı" kitapları ilk kez yazıldı ve yayınlandı.

Bu dönemde “Alişir Nevai ve Azerbaycan Edebiyatı”, “Maksut Şeyhzade - Azerbaycan ve Özbek Halkının Büyük Oğlu”, “Zahirüddin Muhammed Babür ve Azerbaycan”, “Cemal Kemal ve Azerbaycan Edebiyatı” ve diğ. Uluslararası Sempozyumlar düzenlenmiştir.

Bağımsılık döneminde Azerbaycanın ünlü şair ve yazarları - İmadeddin Nesimi, Celil Memmetkuluzade, Hüseyin Javid ve diğ. eserleri Özbek türkçesine çevrildi ve yayınlandı. Ayrıca 2017 yılında Özbekistan tarihinde bir ilk defa olarak, ünlü özbek bilim adamı Cemal Kamal Azerbaycan'ın ulusal şairi Nizami Gencevi'nin "Hamsa" eserini Özbekçe'ye çevirdi ve yayınladı. Azerbaycan bilim

adamı Gulamhuseyn Aliyev'in "Azerbaycan - Özbek edebi ilişkileri" monografisi de Özbekve Azerbaycan türkçesinde yayınlanmıştır.

Aynı zamanda Azerbaycan ve Özbekistan edebi ilişkilerine dayalı çeşitli

Yazarın Adı-Soyadı	Kurumu	Eposta adresi	Telefonu
-------------------------------	---------------	----------------------	-----------------

araştırmalar yapılmaktadır. Azerbaycan ve Özbekistan arasındaki edebi ve kültürel ilişkilerin gelişiminde Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsünde faaliyet gösteren Alişir Nevai Merkezi ve Özbekistan DaşkentDevlet Dil veEdebiyyat Enstitüsünde Muhammet Füzulimerkezinin rolü büyükdür.

Sempozyuma sunacağımız bildiride çağdaş dönemde Azerbaycanla Özbekitan arasındaki edebi ve kültürel ilişkiler araştırılarak ele alınacak ve katılımcıların dikkatine sunulacaktır.

Anahtar kelimeler:Bağımsızlık dönemi, Azerbaycan, Özbekistan, edebi ve kültürel, ilişkiler

“TÜRKİYE–ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİ ULUSLARARASI KONFERANSI”

7-12 Ekim 2019/Taşkent-Özbekistan

Doç. Dr. Fırat Yıldız	Kastamonu Üniversitesi - İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü	firatyaldiz@gmail.com	+90-505-221 40 97
--------------------------	--	-----------------------	----------------------

Bildiri Başlığı: Türkiye – Özbekistan İlişkilerinde Kurumların ve Kurumsallaşmanın Rolü

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Özbekistan, yeni kurumsalcılık, dış politika, Türk Keneşi, TÜRKSOY

Bildiri Özeti:

Türkiye ve Özbekistan ilişkileri, iki ülke arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle her dönem önem arz etmiş, Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından ilişkiler daha da güçlenmiştir. Bu süreçte, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine, Türkiye'nin genel olarak Orta Asya özel olarak ise Özbekistan'a yönelik politikalarında Türk Dışişleri Bakanlığı'na ek olarak, TİKA, Yunus Emre Türk Kültür Merkezi, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı gibi yeni kurulan kurumların önemli bir etkisi ve katkısı olmuştur. Ayrıca Türkiye ile Özbekistan arasında eğitim alanında yapılan işbirliği sonucunda Taşkent Çok Programlı Anadolu Lisesi, Taşkent Türk İlkokulu ve Taşkent Türk Ortaokulu açılmıştır. Türkiye ve Özbekistan'ın TÜRKSOY (ve Türk Keneşi) gibi bölgesel ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla kurulan bölgesel örgütlere; ayrıca BM gibi uluslararası örgütlere de üye olmaları iki ülke arasındaki ilişkileri ulusal, bölgesel ve küresel seviyede iş birliği yapmaya uygun bir hale getirmiştir.

Bu çalışmada da Türkiye ve Özbekistan ilişkileri, kültürel, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla yeni kurumsalcılık kuramı perspektifinden incelenecek ve ikili iş birliğinin geçmişi ve geleceği ulusal, bölgesel ve küresel kurumlar üzerinden tartişılacaktır. Bu anlamda klasik paradigmların kurumlara sadece formel yapıları itibariyle önem atfetmesini eleştiren yeni kurumsalcı perspektif içerisinden Özbekistan -Türkiye ilişkilerinin ulusal, bölgesel ve küresel ölçekteki dinamikleri ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir. Bu boyutuyla, Türkiye – Özbekistan ilişkilerindeki kırılganlığın giderilmesi ve geleceğe yönelik güçlü/sağlam bağların hem devletler hem de halklar arasında kurulabilmesi için kurumsal yapıların ve yapılanmaların ve kurumsal işbirliklerinin önemi vurgulanacaktır.

TÜRKİYE'DE MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ÖZBEKLERİN MİLLÎ ŞAİRİ ÇOLPAN'IN ŞİİRLERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKÇE

Doç. Dr. Zeki GÜREL*****

ÖZET

Büyük Özbek yazarı ve şairi Abdülhamit Süleymanoğlu Çolpan, 1937 yılında Andican'da doğdu 4 Ekim 1938 tarihinde de rejim tarafından şehit edildi. Türkiye'de Millî Mücadele devam ederken Orta Asya Türklüğü ve dünya Müslümanları bu mücadeleye maddî ve manevî destekte bulunmuşlardır. Özbek şairi Çolpan da şiirleriyle bu desteği sunanlardandır. O, aynı zamanda Türkiye Türkçesiyle de şiirler kaleme almak suretiyle Türkiye Türklüğüne ne kadar yakın durduğunu da göstermiştir.

Biz bu bildirimizde; Osmanlı'nın yıkılış sürecinde verilen Millî Mücadele yıllarında Türkistan Türklüğünün ve İslâm âleminin Türkiye'nin yanında yer aldığını vurgularken, Özbeklerin millî şairi Çolpan'ın da bu mücadeleye nasıl destek olduğunu şiirlerinden örnekler vererek anlatacağız. Ayrıca onun Türkiye Türkçesiyle kaleme aldığı şiirlerini de tespit edip tanıtacağız.

Millî mücadelemizin 100. Yılında İstiklal Harbi şehit ve gazilerimizi rahmetle anarken 4 Ekim 1948'de şehit edilen millî şairimiz Abdülhamit Süleymanoğlu Çolpan'ı da vefatının 101. Yılında rahmet ve saygıyla anıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Türklerde İstiklâl Aşk, Türkiye'de Millî Mücadele, Özbek Şairi Çolpan, Çolpan'ın şiirlerinde Türkiye ve Türkçe

Türkiye'de Millî Mücadele'nin 100. Yılında, Millî Mücadele'nin şehit ve gazilerini ve Özbek Millî şairi şehid Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ı Vefatının 101. Yılında rahmet ve saygıyla anıyoruz.

Giriş

“İstiklâl Benim Karakterimdir”

***** Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı Teknikokullar-ANKARA e-posta: zekigurel@yahoo.com

1919 yılında İstanbul'dan Samsun'a çıkararak Anadolu'da Millî Mücadeleyi başlatıp Türkiye Cumhuriyeti Devletini kuran Mustafa Kemal Atatürk, "İstiklâl benim karakterimdir" diyerek Türk milletinin istiklâli için her şeyi göze alabileceğini de açıkça ortaya koymuştur.

Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet
Sevenleri toprak olmuş çocuk gibidir.

Demek suretiyle sanatın ve sanatçının bir millet için ne demek olduğunu çok veciz bir şekilde ortaya koyan Mehmed Emin Yurdakul, bir şiirinde de şu anlamlı kabulü dile getirmektedir:

Bende esir yaratmayan bir Tanriya iman var

Şiirleri Özbekistan'da Özbek Türkçesiyle de yayınlanan Mehmed Emin Yurdakul'un da (Gürel ve diğerleri, 2014:33) dediği gibi **Esir yaratmayan bir Tanriya iman eden bir milletin** başka bir milleti esir etmesi hele hele esareti düşünülür mü hiç? Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat-it Türk isimli eserinde "Esirgeyen ve koruyan Allah'ın adıyla" başlayan ilk cümlelerinde Türk milletliyle ilgili olarak söyledikleri bir manzumede bakınız nasıl dile getiriliyor:

Bir millet yarattım doğuda
Adına Türk dedim
Onu zalimin başına dert
Mazluma sığınak verdim

Türkiye'de Millî Mücadele yıllarında yazılıp kabul edilen ve adı da "İstiklâl Marşı" olan Türkiye'nin millî marşı da Müslüman-Türk milletinin karakterinin istiklâl olduğunun en güzel delillerinden biridir. Karakterimizde bir değişiklik olmamış ki, hâlâ aynı şiiri millî marş olarak söylemeye devam ediyoruz (Gürel, 2013:52).

Kur'an-ı Kerim'in Maide Suresi'nin 54. ayeti, Türkleri işaret eden Ayet olduğu pek çok alim tarafından kabul edilmektedir. "Ey iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse, Allah Müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu, kendisinin onları seveceği, onlarında kendisini seveceği bir kavim getirir ki; Onlar Allah yolunda savaşırlar ve hiçbir kınayanın kınamasından çekinmezler. Bu Allah'ın lütfu inayetidir ki, onu kime dilerse ona verir. Allah ihsanı bol olan, en çok bilendir. (Maide suresi:54)

Bu ayet-i kerimenin, Vani Mehmed Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Said-i Nursi, Fikri Yavuz, Celal Yıldırım ve Osman Keskiöglü başta olmak üzere bir çok İslam alim ve mütefessire göre Türkler’i işaret ettiği kabul edilmektedir. Kâinatın efendisi sevgili Peygamberimiz Hazreti Muhammed’in muteber kitaplardan okuduğumuz hadis-i şerifleri, Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ı Lügat-it Türk’te Buhara ve Nişabur hadis imamlarından zikrettikleri hadis-i kutsi (Mahmud, 1992:3-4), ayrıca yüzlerce Müslüman ve Hıristiyan tarihçi, Türklerin Müslüman oluşu ve İslam ülkelerine inişlerini herc-ü merc olmuş memleketlerde asayiş koruduğunu bozulmuş nizamı yeniden canlandırarak Türk-İslam medeniyetini ihya ettiklerini ittifak halinde kaydetmektedir. Gerek çağdaş tarihçiler ve gerekse asrımıza kadar yazılmış olan tarihler de Türk Milleti’ni Cund Allah” Allah’ın ordusu olarak belirtmişlerdir.

İntişar-ı İslam Tarihi’nin yazarı T. W. Arnold, Türklerle ilgili olarak şunları yazıyor:

“Hıristiyan krallıkları birbiri peşinden Türlerin büyüleyici ellerine düşüyorlardı. Bulgaristan, Bosna, Macaristan istiklallerini onlara teslim etmişlerdi. Azametli Venedik Cumhuriyeti malik olduğu topraklardan birçoğunun elinden çekilip alındığını gördü. Hatta Otranto’nun zaptından sonra ebedi belde Roma bile tehdiye maruz kalmıştı. XV. Miladi asrın sonları ile XVI. Asır içinde meydana getirilen Hıristiyan yazılı eserleri Türk’ün parlak başarıları durdurulmadıkça Hıristiyan Avrupa’nın mukadderatını tehdit edecek musibet şekillerinin tahminleri ile doludur. Türk, Cenab-ı Hakk’ın günahkârlıktan ve ahlaki düşüklükten dolayı kullarını terbiye etmek için gönderilmiş ilahi bir kırbaç şeklinde temsil olunmuştur.” (Arnold 1975:48)

Dünyada yaşayan bunca Müslüman arasında “Mehmed” ismi yalnız Müslüman Türklerde vardır. Peygamberimizin has ismini, Ona duyduğu hürmet ve edep düşüncesiyle “Muhammed” ismini kısaltarak kullanmış “Mehmet” demiştir. Şanlı askerine de “Mehmetçik” unvanını takmıştır. Diğer Müslüman milletlerde ise bu dikkat ve saygıyı göremiyoruz. Gerek vatan sevgisi gerekse şehitlik ve gazilik anlayışı Müslüman-Türk’ün şahsında gerçek anlamına kavuşmuştur.

Daima Hakk’a tapan ve Hakk’ı tutan Türk milleti mabedinin göğsüne namahrem elinin değmemesi için mücadele etmiş, ölmüş-öldürmüş ama vatanını ve namusunu çiğnetmemiştir.

Türk milletine en büyük armağanı İstiklal Marşı’nı bırakan Akif, bu ölümsüz eserinde gelecek nesillere de şamil olmak üzere şöyle sesleniyor:

Arkadaş yurduna alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın..
Doğacaktır, sana vaat ettiği günler Hakk'ın
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri “Toprak diyerek geçme tanı!”
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehid oğlusun, incitme yazıktır atanı.
Verme, dünyaları alsan da bu Cennet vatanı

CıtyUnivercity of Newyork'ta siyasal bilimler sahasında söz sahibi olan Prof. Dr. Danwart A. RustowUn “Mehmed Akif'in İstiklal Marşı: Atatürk'ün Kurtuluş Hareketinde Din ve Milliyetçilik” başlıklı makalesinde ilginç yorumlar vardır. Rustow, önce Mehmed Akif'in kaleme aldığı İstiklal Marşı'nın hangi süreçten geçtikten sonra Millî Marş olarak kabul edildiğini anlatıyor. İstiklal Marşı'mızın mısraları üzerinde tek tek durduktan sonra, Türkiye'nin zaferini “din” ve “milliyetçilik”edayandırıyor. Makalesinin sonunda ise şu yorumu yapıyor:

“Bugün dünyanın kabul ettiği sadece bir hâkimiyet vardır: Milli hâkimiyet. Akif'in ve Kemal'in kendi soyu olan Türkler için öne sürdükleri hâkimiyet talepleri ve İstiklal savaşlarını kazanmak için Akif'in şiirlerinde belagatla açıkladığı dinî ve milliyetçi fikirlerin tam bir sentezini gerekli buldular. Gerçekte İstiklal Marşı'nın Türkiye'nin milli marşı olarak kalmasına, İslam inancına karşı hiç düşmanlık beslemeyen Atatürk'ün laikçiliği delil olarak gösterilir.” (Gürel 1997:10-11)

“Esir yaratmayan bir Tanriya iman eden” Türkler esir edilebilir mi? Batı'nın “Hasta Adam” diyerek parçalayıp yutmak istedikleri VI. asırlık Osmanlı Devletinden; yedi düvele karşı savaşarak yeni bir bağımsız devlet olan Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş mücadelesinde Orta Asya Türklüğü ve dünya Müslümanları da Türkiye Türklerine maddî manevî desteklerini esirgememişlerdir.

Millî Mücadeleye Asya Müslümanlarının ve Türkistan Türklüğünün Destekleri

Bu vatanın mübarekliğine dikkat çeken Akif'e cevap Hindistan/Pakistan Müslümanlarından ve Orta Asya'dan gelir:

“Kutsal inançlar uğrunda akıtılan kana maddi karşılık bulmak mümkün mü? Elbette hayır. Hayata gözlerini yuman her Müslüman, kefenlendiği, Allah katına öylece gönderildiği halde şehid kanlı libasıyla Hakk’ın katına çıkar.

Kan ve barut içinde çırpındığımız Kuvvay-i Milliye yıllarında, Avrupa’nın ve onların piyonu, şımarık çocukları olan Yunan palikaryalarının vahşetini tel’in etmek üzere Hindistan

Müslümanları bir miting tertiplerler. Yüz binlerce Müslüman’ın katıldığı bu mitingde kürsüye Pakistan’ın milli şairi Muhammed İkbâl çıkar ve söze şöyle başlar: ‘Müslümanlar, bu gece rüyamda Resulullah’ı gördüm. Bana sordu: ‘Ey İkbâl, dünyada ne var ne yok’ dedi. Dedim ki; ‘Kan var ateş var’ Bana dünyadan hediye getirip getirmediğimi sordular.

_ Ey Allah’ın Resulü, Cennet nimetlerinin karşısında dünya hediyelerinin ne değeri olur? Ama size öyle bir hediye getirdim ki bunun değerinde bir hediye Cennet’te de olduğunu sanmıyorum. Size yurtları için, Din-i Mübin için Anadolu’da çarpışan Mehmetçiğin kanını getirdim..’

Bu konuşmadan uygulanan Müslüman halk hemen oracıkta büyük bir miktarda para toplar, bilindiği gibi toplanan o para Türkiye’ye gönderilir.”(Doğan 1976;24–25)

Türkiye’de Akif ne ise Hindistan ve Pakistan Müslümanları için de İkbâl odur. Muhammed İkbâl’in ateşlediği bir hareket olarak başlayan; Anadolu’daki Milli Mücadeleye destek hareketi, kısa zamanda bütün bir Orta Asyayı da kapsar. Müslüman-Türk’ün Anadolu’da muzaffer olması için dualar edilir, heyecanlı şiirler kaleme alınır. Kazak Türklerinin milli şairi MağcanCumabayulı’nın “AlıstağıBavırma/Uzaktaki Kardeşime” şiiri bunlardan biridir:

“ Alıstaavır azap sekken bavırım,
Kuvarganbeyşeşektey kepken bavırım,
Kamağan kalın cavdın ortasında
Köl kılıp közdincasıntökkenbavırım.

Aldındıavır kaygı capkanbavırım.
Ömrinşecapakörgencattanbavırım.
Tüksiygencüregi tas cavız candar
Tiridey terin tonapcatkanbavırım.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
Anamız bizdi tapkan; asavtayday
Bavrındacürmeppedik salıp oynak?
Cüzimiz emes pe edicarkınayday?

Alalı altın saka atıspap bek?
Tebisip bir tösektecatıspap bek
Altayday anamızdın ak sütünen
Birge emip, Birge demin tatıspap bek?

Turmapbed bizdin üşinmöldir bulak
Sıldırapsılık-sılık tavdan kulap?
Dayar bop uşkankustay, sokan kuyın,
Tilesek, bir-bir tulpar beyne pırak?

Atlaydın altın künierkeletip,
Kelgendecolbars bop, cana er cetip.
Akteniz, Karateniz arcağına,
Bavırım, meni tastap kaldın ketip!

Men kaldım casbalapan, kanat kakpay;
Uşamdepumtılsam da damıltappay,
Cönsitler,colkösterer can bolmadı!
Cavız cav koysinba meni endi atpay?!

Korğasıncascürekkeoğı battı.
Künesiztaza kanım suvday aktı
Kansırıp elim kurıp esten tandım,
Karañıabaktığaberikcaptı..

Körmeyminkeşecürgen kır, saydı da,
Kündiz-kün,tünde-kümis aydı da,
Ardaktap, şincibekteyorayğaorap
Ösirgen altın anam Altay'dı da.

Apırmay, ayrıldık ba kalın toptan,
Şayılpkaytpaytuğincavğan oktan
Türiktincolbarıstaycüreginen.
Şını men korkak kul bop cavdan bukkan?!

Şark urıperkkeumtılgan Türk canı
Şını men avırdıma bitip halı?!

Ot sönüpcürektegi, kurıdıma
Kaynağantamırdağı ata kanı?

Bavırım! Sen o cakta, men cakta,
Kayğıdan kan cutamız, bizdin atka
Layık ba kul bop turuv; kel keteyik
Altay'ğa, ata miras altın taka.”(Cumabaev 1995:72–73)

Mağcan, bu milliyetçi duyarlığın bedelini hayatıyla ödemiştir. Mağcan, 1920 yılında yazdığı bu şiiriyle Türkiye Türklerine seslenmiş, o yıllarda bağısızlık savaşı vermekte olan kardeşlerinin dertlerine ortak olmaya çalışmıştır. Ayrıca bu şiirinde üst kimlik olarak ısrarla “Türk” kavramını kullanıyor olması da manidardır. Bu şiirde Türkiye Türkleriyle Kazak Türklerinin kardeşliği veciz bir şekilde anlatılmıştır. Mağcan, 1929’da milliyetçi, Turancı ve Sovet rejimine karşı olduğu gerekçesiyle tutuklanarak 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. 1935 yılında tanınmış Rus yazarı Maksim Gorki’nin yardımıyla serbest bırakılmış, Vatanı Kazakistan’a geri dönmüşse de 1937 Aralığı’nda tekrar tutuklanmıştır. 1938’de de ördürülmüştür. Bu şehidimizin eserleri, Komünist Partisi tarafından 1929 yılından itibaren yasaklanmış, bu yasak 1988 sonlarına kadar da devam etmiştir.

Orta Asya Türklüğü, Anadolu Türklüğüne sadece manevi destek vermekle kalmamıştır. İçlerinden Osmanlı ordusu saflarında cephelerde işgalcilere karşı savaşanlar da olmuştur. Doğu Türkistanlı Hacı Yakup Anat’ın babasıyla ilgili bir hatırası bunun canlı şahididir:

“Babamın kaldığı tekkenin şeyhi bir gün:

_ Oğlum Hacı Yusuf! Bugün buraya subaylar geldi. Ordumuza asker yazıyorlardı, seni de asker yazdırdık. Doğu Türkistanlılar da savaşa katılıyor demiş.

Babam da:

_ Ben de bir Uygur Türküyüm. Kardeşlerimin yanında severek savaşırım. Ne zaman isterlerse hazırım demiş.

Asya devletlerinden gelenler de bir tabur yapıp askeri eğitime alınıyor. Kısa süren eğitimin ardından da, Halep’in Kut el Emare bölgesindeki cephede İngilizlerle savaşmaya başlıyorlar. Çok şiddetli çarpışmalara giriyorlar ve

burada İngiliz kuvvetlerini mağlup ediyorlar. Arapların da bu bölgede kendilerine saldırdıklarından sık sık bahsederdi.

İki yıl aralıksız savaştıktan sonra anlaşma oluyor ve o da İstanbul'a dönüyor Annemle tanışıyor. Sultanahmet Camii imamının kıydığı nikâhla annem Fatma ile babam Hacı Yusuf evlenirler. Bu evlilik o dönemin İstanbul gazetelerinin birinde fotoğraflarıyla birlikte yayınlanmıştır.

Babam bir gün İstanbul caddelerinin birinden geçerken duvarda:

‘Orduda savaşmış yabancı uyruklu kişilere Türk uyruğuna geçmek koşuluyla ev ve arazi verilecek.’ Diye bir ilan görüyor. Hemen müracaat edip, Bursa'nın Orhangazi ilçesi Çukur Bostan Mahallesi'nde üç katlı ahşap bir eve yerleşiyorlar”(Anat 2003:3–4)

Pakistan-Hindistan Müslümanlarının ve bütün bir Orta Asya Türklüğünün yokluk içinde de olsalar, Anadolu'daki Milli Mücadele için topladıkları yardım paraları S.S.C.B. merkezi hükümetinin başı Lenin tarafından; yolların güvenli olmadığı gerekçesiyle, Anadoluya ulaştırılmak üzere ellerinden alınır. Nice bir zaman sonra, bu paranın sadece bir kısmı Türkiye'ye teslim edilmiştir. Söz konusu yardım paralarının önemli bir kısmı Rusya'da bırakılmış, söylentilere göre de bu parayla Moskova'da Kremlin Sarayı restore edilmiştir.

Bu süreçte, Milli Mücadele zaferle sonuçlanmış, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Mustafa Kemal de bu yardım paralarını Türkiye İş Bankası'na kuruluş sermayesi yapar. Yani İş Bankamızın sermayesi, Mehmetçiğin kanları ve canları pahasına verdiği o kutsal mücadeleye destek için dindaşın ve soydaşın topladığı yardım paralarıdır.

İstanbul Üsküdar'da Osmanlılar zamanında Orta Asya'dan gelen dervişlerin barınması için inşa edilen Özbekler Tekkesi, Kurtuluş Savaşı tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Şeyh Atâ Efendi'nin İstanbul'da işgal kuvvetlerine karşı oluşturulan Karakol Cemiyeti'nin üyelerinden olması sebebiyle tekke bir müddet Kuvâ-yi Milliye mensuplarından yaralananlar için hastahane olarak kullanılmış, ayrıca İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephanelerle Anadolu'ya gizlice geçmek isteyen, içlerinde İsmet İnönü, Adnan Adıvar, Halide Edip Adıvar, Ali Fuat Cebesoy'un babası İsmâil Fâzıl Paşa, MehmedÂkif Ersoy ve CelâleddinÂrif Bey gibi önemli isimlerin bulunduğu kişilerin ilk durağı haline gelmiştir (Tanman,).

Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirlerinde Türkiye ve Türkçe

Güzel Türkistan senge ne boldu?
Sahar vaktinde güllerin soldu.
Çemenler berbat kuşlar hem feryâd
Hemmesi mahzun bolmas mı dilşâd?
Bilmem n'üçün kuşlar uçmaz bağçalarında
Birliğimizninteprenmeztağı

Ümidimizin sönmez çırağı
Birleş ey halkım kelgendir çağı.
Bezensin emdi Türkistan bağı.
Kozgal halkım yeter şunca cevr u cefâlar.
Al bayrağını kalbin oygansın.
Kulluk asarat barçası yansın.
Kur yengi davlat yalvar ortansın,
Ösküp Türkistan kaddinkötarsın
Yayrapyaşnap öz vatanın gül bağlarında.

Güzel Türkistan, sana ne oldu? Seher vaktinde güllerin soldu. Çayır çimen berbat (olmuş)kuşlar feryat e(diyor). Hepsi mahzun; gönülleri şenlenmez mi? Bahçelerinde niçin kuşlar uçmaz; bilmem!

Birliğimizin sarsılmaz dağı, ümidimizin sönmez ışığı (olan) ey halkım; birleşme zamanı gelmiştir! Artık Türkistan bahçeleri süslensin!

Davran halkım; bunca cevr ü cefâlar yeter! Kendi öz vatanının çiçek bahçelerinde canlanıp yeşererek bayrağını eline al, kalbin uyansın; kulluk ve esâret tamamı yok olsun; yeni devlet kur, düşmanlar ürksün; yüce Türkistan ayağa kalk! (Özbay,1994:526).

Biz Türkiye Türkleri, Çolpan'ı genellikle bu şiiriyle tanır ve biliriz. Çolpan'ın bu şiiri 100 yıl önce Millî Mücadele yıllarında nasıl atalarımızı uyandırmış, yeni bir devlet olan Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna vesile olmuşsa bugün yeni yetişen nesillerimiz de bu şiirdeki ruhla yetişmektedirler.

1897'de Andican'da dünyaya gelen Çolpan da Mağcan gibi 1937 yılında tutuklanmıştır. 4 Ekim 1938'de de milliyetçilik suçundan kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilmiştir. Bu olaydan sonra Sovetler Birliği, Çolpan'ın adını edebiyat tarihlerinden tamamen silmek için onun eserlerine yasak getirilmiştir. Bu eserleri basmak, bulundurmak, okumak ve hatta Çolpan'ın adını bile anmak cezalandırılmak için yeterli sayılmıştır. Ancak Stalin'in ölümünden sonra haksız yere öldürüldüğü açıklanarak iade-i itibar edildiyse de, eserleri, Stalin döneminde milliyetçi oldukları için öldürülen diğer şair ve yazarların eserleriyle birlikte, Kardeş Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra arşivlerden çıkartılarak tekrar yayınlana bilmiştir.

Özbek Türklerinin milli şairi Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın “Anadolu'nun Muzaffer Ordularına” ithaf en kaleme aldığı “Tufan” başlıklı şiir de, Türkiye Türklerinin Anadolu'da verdikleri Milli Mücadelede Orta Asya Türklüğü tarafından ne kadar yakından izlendiklerinin bir başka nişanıdır:

“TUFAN

‘Anadolu Kışlağının Muzaffer Ordularına’

Ey İnönü, ey Sakarya, ey istiklal erleri
Milli Misak alıngançatoktalmadanilgeri!

Bilemez kim, cennet kebi toprağınız yavlarının
Gödeklerniyastaguçı ayakları atsıda,
Bilemez kim tavuşınız haksız çıkan davlarının
İnsafsızca şavkınların, huruşlarınpetside.

Bilemez kim, ‘medeniyet’ beşigideolturan
Celladların bütün tama’ ve hırsları sizlerde,
Bilemez kim ‘azadlık’ depşavkunkılğanbakırgan
Börilernin aç közleri, altun tola yerlerde.

Bilemez kim, unlar sizniyaşamakkakoymaylar
Bilemez kim, kanınızı tamçı-tamçı içeler
Bilemez kim, unlar sireyuvav’ halknısevmeyler,
Bilemez kim toprak uçun insanlıktan keçeler.

Bilemez kim siz yoksullar son çakda
Şunday yaman düşmanlarınkolıda
Mengi esir, mengi tutkun bolışnı
İstemesdenkolgayarag aldınız.

Bilemez kim katar-katar kışlaklar,
Sinesigenantoldırğan topraklar,
Ot içinde, şunun uçun ölişni
Artrukörüp canı otka saldınız.
Cannıkanğa-okka otka saldınız,
Fakat bu kün tatlı bir öç aldınız,
Yene bir kor tarihlerde kaldınız!

Ey istiklal, ey Sakarya, ey İnönü erleri
Yür, mazlumlar tufanının öç alguçı selleri!”(Çolpan 1924:6)

Bu şiirde, biraz dikkat ederseniz, Akif'in İstiklal Marşı'nda kullandığı kavramların ortaklığına şahit olacaksınız. "cennet kebi toprağınız"="bu cennet vatani", "istiklal"="İstiklal", "medeniyet(Avrupa)"="Medeniyet dediğin tek dışı kalmış canavar",...gibi.

Millî Mücadelenin başkomutanı Mustafa Kemal'in "Hattı müdafaa yok, sathı müdafaa vardır; o sath bütün bir vatandır." Dediği, Misak-ı millî sınırlarıdır. Çolpan'ın da bu şiirinde belirttiği misak-ı millî; Türkiye'de Millî Mücadele'nin başlangıcında ortaya çıkmış bir kavramdır. 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanında kabul edilmiştir. Misak-ı Millî, aslında Türkiye'deki istiklâl mücadelesinin manifestosu veya önsözüdür. Altı maddeden meydana gelen bu millî yeminde tam bağımsızlık ve millî sınırlar çizilmiştir:

Madde 1- İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın güvenliğinin sağlanması şartı ile Boğazların dünya ulaşım ve ticaretine açılması için bizimle birlikte, ilgili devletlerin verecekleri kararlar geçerli olmalıdır.

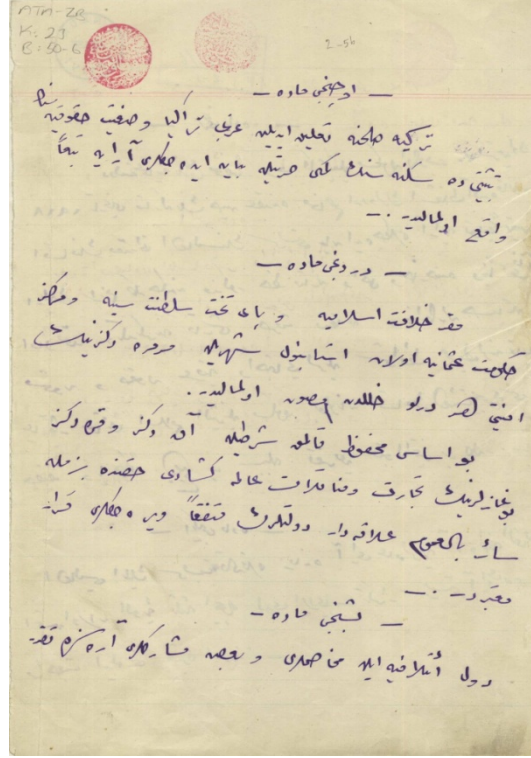
Madde 2- Milli ve ekonomik gelişmemizi engelleyen siyasi, adli ve mali sınırlamalar (kapitülasyonlar) kaldırılmalıdır.

Madde 3- Arap topraklarının geleceği burada yaşayan halkın vereceği oylar ile belirlenmelidir.

Madde 4- Kars, Ardahan, Artvin, Batum (Elviye-i Selâse) ve Batı Trakya'nın hukuki durumunu belirlemek için halk oylamasını kabul ederiz.

Madde 5- Ülkemizdeki Hristiyan azınlıklara, komşu ülkelerdeki Müslümanlara tanınan haklardan fazlası verilemez.

Madde 6- Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı sırada (30 Ekim 1918) Türk askerlerinin koruduğu sınırlar içindeki Türk vatanının bütünü hiçbir biçimde parçalanamaz.



Misak-ı Millî'nin 3,4 ve 5. Maddelerinin yazılı olduğu orijinal belge

Enver Paşa, Dünya Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanması üzerine, Almanya ve Rusya'da Türk halklarının bir araya getirilmesi amaçlı pek çok mücadelede bulunmuş, Sovet hükûmetinin desteğini kaybettikten sonra Orta Asya'daki Türk halklarını ayaklandırmak amacıyla gittiği Türkistan'da Bolşeviklere karşı yaptığı bir çatışma sırasında ölmüştür. 1914'te Padişah Abdülmecit'in torunu (Şehzade Süleyman'ın kızı) Naciye Sultan'la evlenerek Osmanlı hanedanına damat olmuştur. Bu evlilikten Türkân Mayatepek (ö.1989) ve Mahpeyker Ürgüp adlı kızları ve Ali Enver Akoğlu (1921-1971) adlı bir oğlu vardır. Enver Paşa, Genel Kurmay eski başkanlarından Kazım Orbay'ın da kayınbiraderiydi. 1922 Şubat'ında komutasında topladığı Basmacı birlikleri ile Duşanbe'yi ele geçirdi ve oradaki Sovet garnizonunu tutsak aldı. Ardından Horasan üzerine yürüyerek Kızıl Ordu birliklerinin Buhara ve Horasan'dan çekilmelerini istedi. 28 Haziran 1922'deki Kafiran Savaşı'nı kaybettikten sonra dağlara çekilmek zorunda kaldı. 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı sırasında Tacikistan'da, Belcivan yakınlarında AgopMelkovian komutasındaki Bolşevik Ruslara karşı yapılan bir çarpışmada üzerine düşen havan topuyla hayatını kaybetti ve Çeğen köyüne gömüldü. Yıllar sonra mezarı Türkiye'ye nakledilmiştir. 4 Ağustos 1996'da İstanbul Şişlideki Abide-i Hürriyet tepesinde defnedilmiştir.

Çolpan'ın "Belcivan" başlıklı şiirini millî şehidimiz Enver Paşa için kaleme alınmış bir ağıt olarak değerlendiriyoruz. İşte o şiir:

BELCIVAN

Feryadım dünyanın barlığın boğsun
Ümidnin en songı iplerin üzsün!

Gazâbdantitregen yaş bir yiğitnin
Taşdansinesige oklar ornaşmış.
Tağlarda erk uçun yürgenkeyiknin
Kara közleriğe matemler kirmiş!

Deryâlar , tokunlartitretgen bir er,
Zerbeler kahrından yıkılmış, talmış!
Kurtuluş yulduzyoklıkka kirmiş,
Senin son canını yalvarın almış.

Marmara boyları, Edirne yolu,
Çatalca kenliği, Boğaz tarlığı,
Karpat belendiği, Trablus çöli
GözelSelânîk'nin şirin bağları...

Şehidleryüzigetamguçı nurlar
Kanlar yığlatdıbizni bu haber!

Berlin köçeleryiğitnin birin
Toptolugelbelerkoynuğa aldı
Tiflis havâları bir necât erin
Kara kangaboyaperlerge saldı

Tarihnin rengini köp kanlar bilen
Karayıtkan, toldurğan bırak Belcivan
En songümidnikanğaboyağan,
Âh, kaday uğursuz zamânlarkelgen!
Feryâdıdünyânın barlığın boğup öldürsün,,

Kap kara bahtımğa şeytanlar külsün! (Özbay, 1993:528)

Enver Paşa'nın şehit olmasıyla ilgili 1922'de yazılmış bir şiir de Yaş Türkistan dergisinin 3-4. Sayısında yer almaktadır. Şehid Enver Paşaya Mersiye olan bu şiirin yazarı belirtilmemiştir (Mersiye, Yaş Türkistan, Paris-Fransa, Şubat/Febral-Mart 1930, Yıl:2, Sayı:3-4, s. 41-42). Paris'te Mustafa Çokay

tarfindan çıkartılan Yaş Türkistan dergisinde olpan'ın da Yapraklar adlı bir Őiri yayınlanmıştır (Dekabr/Aralık 1929, Yıl: 1, Sayı:1, s.32). Bu Şirin, Kazak Türklerinin millî Şairi Şehit MağcanCumabayoğlu'nunAlustakiBağruma başlıklı Şir ile aynı sayıda peŐpeŐe verilmesi tesadüf olmasa gerektir.

Çolpan, Osmanlı sahası Türk edebiyatını da yakından takip etmiştir. Çolpan, Orta Asya'da yaŐayıp da Türkiye Türkçesiyle de Şiirler yazan nadir Őairlerimizden biridir (Kolcu, 2010:299). Çolpan, bu Şiirlerinde baŐlıların altına "Osmanlıca" ibaresini de özellikle yazmıştır. Buradaki Osmanlıca, Osmanlı Türkçesi anlamında yani Türkiye Türkçesidir. Bunu biz bu Şekilde anlıyoruz.

1922 yılında Taşkent'te yayınlanan zbek Yaş Şairleri Antolojisi'nde olpan'ın 14 Őiri yer almaktadır. Bunlar Şairin 1919-1921 yılları arasında yazmış olduğu ilk Şiirlerinden bir ŐeĐkidir. Bu Őiirlerden biri de "zbek Kızı İn" baŐlığını taşımaktadır. Şiirin başlığı altında "Osmanlıca" ibaresi yer almaktadır.

ÖZBEK KIZI İN

Osmanlıca

Görüyorum: Her bir elin gğnde
Yıldızları parıl-parıl yanıyor,
Yıldızların yere saçan nrını
Her bir insn ie-ie kanıyor.

Gülşen yok ki kadın gliamasun,
Baka yok ki kadın bülbül tmesn,
Yer yoktur ki kadın isi samasun,
Gönül yok ki kadın meftnetmesn...

Her milletin gülŐeninde glleri
O milletin kadınları, kızları;
Her milletin hak saydığı bir yolu
Kadınlığın basmıŐ olan izidir.

Hiç millette kadınları o güzel
ehreleri perdelere girmiyor,
Hiç millette..... (?) h'ın el
Kadınlara gazab ile ermiyor.

Her nereye gittim isem: karŐımda
Kadınları açık yüzle bulurum;
Hatırlarım: Kapalıdır yurdumda
zbek kızı kaygulara dolarım,
Boğulurum
lrm....

Siyah perde bilir misin? –O alçak
Eski dünya seni bize bırakmış.
Erkli olan kadınların başına
Din isminden esirliği o takmış

Köz adlımda eski dünya o büyük
Saltanatı şevket ile ölüyor
Ölmesine iblislerdir ağlayan
Meleklerse gök yüzünde gülüyor

Sen de onunmîrâsısın ey perde,
Kalamazsın âzâd olan bu yerde,
And içerim: Esir Özbek kız için,
Şimdi burada yalnız mezârseninçün;
Bir mezâr ki, taşlarından yaş damlar
Taş içinde Özbek kızı hep ağlar.

Ağustos 1920’de Azerbaycan’ın Bakü şehrinde yazdığı bu şiirinde Çolpan, kadınlarda “Peçe” olgusuyla ilgili kanaatlerini dile getirmiştir diyebiliriz.

Çolpan, 13 Mart 1924’de Andican’da kaleme aldığı 20 Asır başlıklı dörtlükte bu asrı sadece büyük bir şer asrına benzetmektedir. Şairin böyle düşünmesinde; Türkiyeli millî şair MehmedÂkif’inTürkiye Cumhuriyeti’nin Millî Marşı olan İstiklâl Marşı başlıklı şiirinde “Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar dediği” zihniyetin insanlığı esir alma gayretlerinin rolü olsa gerek. Önce hürriyetten bahsedip, bilgi fen ve hüner sergileyenler insanlığı yükselteceklerini söylerken onların hürriyetine, bağımsızlığına göz diktikleri için bu asır sadece büyük bir şer asırdır.

20.ASIR

Osmanlıca

Bu imiş: Bilgi-fen, hüner asrı
Bu imiş: Yükselen beşer asrı,
Hâdisât öyle gösterir ki, bu asır
Yalnız: Şer ve şer asırdır!..

Çolpan’ın 13 Ağustos 1923’te Taşkent’te kaleme aldığı Ne Arıyor başlıklı şiiri de Osmanlıca yazılmıştır:

NE ARIYOR?

Osmanlıca

Gönlüm boşluklardan bir şey arıyor,
Te’min ederim ki, güneş olamaz.

Nedir aradığı, kimse bilmiyor,
Güneş, kendisine bir eş olamaz!..

20 Asır şiiri aruz vezninin Fe'ilâtünmefâ'ilünfe'ilün kalıbı ile yazılmışken *Ne Arıyor* şiiri ise hece vezninin 6-5=11'li kalıbıyla kaleme alınmıştır. Çolpan'ın, *Tan Sırları* adlı kitabında Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldığı *Ne Arıyor*'dan başka bir de *Aşk* Başlıklı şiiri bulunmaktadır. Bu şiir de hecenin aynı kalıbıyla kaleme alınmıştır:

IŞK

Osmanlıca

İlk önce gözümü ışk ile açtım,
Işkın meydanına kanımı saçtım,
Işksız ülkelerden o anda kaçtım,
Ne zamân bağladım zünnâr-ı ışkı

Işk diye ayrıldım dinden îmândan,
Anlamam heç bir şey insâf, vicdândan.
Işka secde ettim, buldum o andan,
Ne zamânkatletdimküffâr-ı ışkı.

Cennet benim için kuru sahrâdır,
Işkın sahrâsı, kim bana me'vâdır,
Aksini sen bana ne kadar kandır,
Kanmam: Çünkü buldum gülzâr-ı ışkı.

Işkın meydânında bir pehlivânım,
Bir mahşer koparır her damla kanım,
Ne büyük benim, bak ışkaîmânım:
Yere diz çöktürdüm cebbâr-ı ışkı

Ben ışkın milkine yegâne bakan,
Bana boyun eğer bi'l-cümle sultân,
İnanır orduma şöyle bir bakan:
Görünce saf-beste eşçâr-ı ışkı.

Söylerken dillerim ne yaman sızlar,
Yazarken kalemim ne hazîn ağlar,
Sâde-dil bunlardan ne ma'nâ anlar,
Bilmez güç olduğun ızhâr-ı ışkı

Çolpan'ın 1924'de Taşkent'te Özbekistan Devlet Neşriyatında basılan *Bulaklar* isimli kitabındaki *Ziya-yı Kamer* şiiri de Osmanlı Türkçesiyledir:

ZİYA-YI KAMER
Osmanlıca

Kamer ziyâsını döktükçe dalgalı denize,
Gelir hayalime geçmiş o ömr-i ışk-ı heves.
Yüzün ziyâsını serptikçe bu soluk benze
Gönül telâtuma başlar; fakat yüzünde kafes.

Gönül kafesdetelâtumla uğraşırken ben,
Zavâllı ben gineâvâre ışkın ardından
Koşar, gider: Gine emeli bulmayarak
Döner gelir, dökerim katreler... Sedef gibi ak!

Sonuç

“Başlangıçta Bolşevik devrimi alkışlayan ve bu yolda şiirler yazan çağdaş Özbek edebiyatının büyük şairi Abdülhamid Çolpan, daha sonra Kızıl Çarların Türkistan’da yaptıkları katliamlara tanık olunca millî bir çizgiye gelmiş ve yapılan haksızlıkları korkusuzca dile getiren eserler vermiştir. Çolpan, Özbeklerin isyankâr ruhunu başarılı bir şekilde temsil etti.”(Kolcu,2010:299).

Türkiye’de Millî Mücadele devam ederken Orta Asya Türklüğü ve dünya Müslümanları bu mücadeleye maddî ve manevî destekte bulunmuşlardır. Özbek şairi Çolpan da şiirleriyle bu desteği sunanlardandır. O, aynı zamanda Türkiye Türkçesiyle de şiirler kaleme almak suretiyle Türkiye Türklüğüne ne kadar yakın durduğunu da göstermiştir.

Millî mücadelemizin 100. Yılında İstiklal Harbi şehit ve gazilerimizi rahmetle anarken 4 Ekim 1948’de şehit edilen millî şairimiz Abdülhamit Süleymanoğlu Çolpan’ı da vefatının 101. Yılında rahmet ve saygıyla anıyoruz.

Allah (C.C) birlik ve beraberliğimizi bozmasın... Selam ve dualarımla...

KAYNAKÇA

Anat,Hacı Yakup (2003). **Hayatım ve Mücadelem**, Ankara.

Cumabayev, Mağcan (1995). **Şıgarmalar**, Almatı/Kazakistan.

Cumabayoğlu, Mağcan (1930). AlıldağıBavırım, **Yaş Türkistan Dergisi**, Paris/Fıransa, Yıl:2, Sayı:3-4, s.39-40.

Çolpan (1922).**Oyganış**, Taşkent.

Çolpan, Abdülhamid Süleymanoğlu (1924). **Bulaklar**, Taşkent/ÖZBEKİSTAN.

- Çolpan (1926). **Tan Sırları**, Taşkent.
- Çolpan (1926). Tagor ve Tagorşinaslık, **Maarif ve Oktuçi**, Taşkent.
- Çolpan (1929). Yapraklar, **Yaş Türkistan Dergisi**, Paris-Fransa, Yıl:1, Sayı: 1, s.32.
- Çolpan (1935). Koşukları, Taşkent.
- Çolpan (1935). Saz, Taşkent.
- Çolpan (1937). **Keçe Kündüz**, Taşkent.
- Çolpan (1929). Yapraklar, **Yaş Türkistan Dergisi**, Paris-Fransa, Dekabır/Aralık 1929, Yıl: 1, Sayı:1, s.32.
- Çetin, Prof. Dr. Nurullah (2010). “İstiklâl Marşı’mızın Tarihî, Edebî, Dinî ve Kültürel Kaynakları”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Mart, Yıl:11, Sayı:121, s. 6–32.
- Doğan, Mehmed (1976). **Kur’an Gölgesinde Türkler**, Ankara.
- Ersoy, MehmedÂkif (1984). **Safahat**, Eseri tertip eden: Ömer Rıza Doğrul, 18. Baskı, İstanbul, İnkılâp Kitapevi.
- Gürel, Nazlı Râna-Zeki Gürel (2013).**Korkma Sönmez MehmedÂkif Ersoy-İstiklâl Marşı-Âkif’ten Seçmeler**, Bolu, Üçem yayınları.
- Gürel, Zeki (2004). **Türkistan Yazıları**, Ankara, Berikan Yayınevi.
- Gürel, Zeki-Müslim Gülen-Tuğrul Kıvrak-Yusuf Akmeşe (2014). Özbekistan’ın Tanınmış Şairi, Bilim Adamı, Mütercim Tahir Kahhar İle Mülakat, **İzzetli Genç kalemler Dergisi**, Bolu, Yıl:2, Sayı:3, s.33-37, Abant İzzet baysal Üniversitesi.
- Hayit, Baymirza (1978). **Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri**, 2. Baskı, İstanbul.
- Kolcu, Ali İhsan (2010). **Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı**, 3. Baskı, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları.
- Mahmud, Kaşgarlı (1992). **Divanü Lügat-it Türk, Cilt: 1**, Çeviren: Besim Atalay, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayını.

“Mersiye (Şehid Enver Paşaya)”, **Yaş Türkistan Dergisi**, Paris-Fransa, Şubat/Febral-Mart 1930, Yıl:2, Sayı:3-4, s. 41-42, (bu şiirin yazarı belirtilmemiştir).

Nedevi ,Eb’ul Hasan El (1957). **Muhammed İkbâl**, Tercüme: Ali Ulvi Kurucu, Ankara.

Özbay, Hüseyin (1994),**Çolpan’ın Şiirleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.

Rustow, Dankwart A. (2010). “MehmedÂkif’in İstiklal Marşı: Atatürk’ün Kurtuluş Hareketinde Din ve Milliyetçilik”, İngilizceden Tercüme Eden: Zeki Gürel, **Türk Yurdu Dergisi**, Ankara, Mart, Sayı:271, s.58-61.

Tanman, M.Baha (). Özbekler Tekkesi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.

Yarkın, İbrahim (). Türkistan’ın Milliyetçi Şairi Çolpan’ınBelcivan Adlı Ağıtı, **Türk Kültürü Dergisi**, Ankara, Sayı: 123.

<https://www.a24.com.tr/enver-pasa-kimdir-nereli-nerede-ve-nasil-oldu-haberi-40102104h.html?h=11>

<https://derstarih.com/misaki-milli/>

**МАҲМУД КОШҒАРИЙ ТУРКИЙ ТИЛЛАРИНИНГ ФОНЕТИК,
ГРАФИК ВА МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА**

**MAHMUD KOSHGARIY’S VIEWS ON FONETIC, GRAPHIC
AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TURKIC
LANGUAGES**

Салимахон Рустамий Алийбег қизи
филология фанлари доктори, доцент

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ХІ асрда туркий тилларнинг назарий асосларини ишлаб чиққан биринчи туркшунос олим Маҳмуд Кошғарий “Девану луғати-т-турк” асарида келтирган фонетика, графика, морфологияга оид масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: Мовароуннаҳр,луғат, муқаддима, қиёсий метод, товуш, ҳарф, қўшимча.

ANNOTATION

The article discusses some issues of phonetics, graphics and morphology covered in the book “Divan lugat at-turk” by the first Turkic scholar Mahmud Kashgari who developed the theoretical foundations of the Turkic languages in the 11th century.

Key words: Movarounnahr, glossary, introduction, comparative method, volume, letter, suffix.

IX-XII асрлар Мовароуннаҳр илм-фан, маданият ва санъат тараққий этган давр ҳисобланади. Бу даврда математика, астрономия, география, тиббиёт ва бошқа фанлар қатори тилшунослик фани ҳам ривожланди, назарий жиҳатдан бойиди.

ХІ асрда яшаган биринчи туркшунос, лаҳжашунос ва қиёсий услуб соҳибимаҳмуд Кошғарий “Девану луғати-т-турк” асари билан бу соҳа равнақига муносиб ҳисса қўшди. Бу луғат бизгача етиб келган

Divanü lügat-it-türk dizini. Türk dil kurumu yayınları. Ankara, 1972; Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғоти-т-турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. I-III. – Тошкент, 1960-1963; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). Нашрга тайёрловчилар: А. Рустамов, Ҳ. Болтабоев. – Тошкент, 2016; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ. Содиков. – Тошкент, 2017.

тилшуносликка оид энг қадимий асар бўлиб, унинг ягона қўлёзмаси нодир нусхалардан ҳисобланади.

“Девану луғати-т-турк” туркий тилларга оид муҳим маълумотлари билан жаҳон тилшунос олимлари эътиборини тортиб келмоқда.

“Девану луғати-т-турк”нинг муқаддимасида туркий қабилалар ҳақида сўз кетади. Бундан ташқари туркий тиллар ҳақида қиёсий-тарихий маълумот мавжуд ҳамда уларнинг график ва фонетик хусусиятлари баён этилган.

Турклар ҳақидаги маълумот. Маҳмуд Кошғарий турклар ҳақида “Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида” бўлимида ва асарнинг луғат қисмида маълумот беради: “Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нух пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли “Турк”ка бориб тақаладилар... Ҳар бир қабиланинг саноксиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шаҳобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда уларни билишга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қабила бачанак, сўнг қипчоқ, ўғуз, ямак, бошғирт, басмил, сўнг қай, сўнг ябақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг игрок, сўнг чарук, сўнг чумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой. Хитой – Чиндир. Сўнгра тавғач; бу Мочиндир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир”*****.

Ўғузлар ҳақидаги батафсил маълумот девоннинг луғат қисмида берилган:

*****Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 64.

“Ўғуз - туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уруғдир. Ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамғалари бўлган. Уруғларни шу тамғаларга қараб ажратганлар. Бу уруғлар қуйидагилардир: қиниқлар, хоқонлар шу уруғдан бўлганлар; қайиғлар; бойунлар; ивалар ёки йивалар; солғурлар; офшорлар; бектилилар; буктузлар; боётлар; ёзғирлар; эймурлар; қорабўлуклар; олқабўлуклар; игдарлар; уракирлар; тўтирқалар; улаюндлуғлар; тўгарлар; бачанаклар; жуводдорлар; жапнилар; жаруғлуқлар”*****.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича: “булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймақлари бор. Қисқартиш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир. Арабларда Бану Салим, яъни Салим авлодлари, Бану Хафоча, яъни Хафоча авлодлари деб юритилгани каби, булар ҳам қадимги оталарига нисбат бериб юритадилар”*****.

Туркий тиллар ҳақидаги маълумот. Маҳмуд Кошғарий турк тилининг хусусиятлари ҳақида тўхталиб шундай дейди: “Энг тўғри ва аниқ тил фақат биргина шу тилни биладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. Улар суғдақ, кенжек, арғулар каби икки тилда сўз сўзлашувчилардир; хўтанлилар, тубутлар ва тангутларнинг баъзили каби икки тилдасўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуклик бордир”*****.

Маҳмуд Кошғарий мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши билишлари, лекин

*****Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 89-90.

*****Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 91.

*****Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 65.

тубутликлар ҳам, хўжанликлар ҳам туркчани яхши билмасликларини таъкидлайди.

Бу асарда уйғурларнинг тиллари туркча эканлиги, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа тиллари борлиги, улар ёзувда йигирма тўрт ҳарfli туркча ёзувни қўллашлари, уйғурларнинг ҳам, чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари борлиги, улар китобларини ва идора ишларини шу хат билан юритишлари ҳақидаги маълумотлар шаҳар аҳолисига хос бўлса, саҳройилар ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

“Чумулларнинг тиллари алоҳидадир. Улар туркчани ҳам биладилар. Шунингдек қай, ябақу, татар, басмил қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга улар туркчани яхши биладилар. Сўнгра қирқиз, қипчоқ, ўғуз, тухси, яғмо, чигил, иғроқ, жаруқ тиллари фақат туркчадир. Ямак, бошғирт тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган булғар, сувар, бачанаклар тили бир хилдаги сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир”*****.

“Маҳмуд Кошғарийнинг аниқлашича, энг енгил тил ўғузча, энг тўғри тил яғмо, тухси кабиларнинг, шунингдек Или, Иртиш, Ямар, Этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчиларнинг тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва равон тил – Ҳоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир”††††††††††††††††††††. Ҳам суғдча, ҳам туркча сўзловчилар болосоғунликлар, Тироз ва Мадинату-л-байдаъ шаҳарининг халқлари бўлган. Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича “Испижобдан то Болосоғунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжакча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар ҳоқоний туркчасида сўзлайдилар.

*****Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 66.

††††††††††††††††††††Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 66.

Маҳмуд Кошғарий мазкур умумий маълумотлардан сўнг туркий лаҳжалар орасидаги фарқларни қиёсий метод асосида баён қилади. Сўз бошидаги [й] товуши ўғуз ва қипчоқларда тушиб қолиши ёки [ж]га айланишини айтиб, [й]нинг тушиб қолишига қуйидагича мисол келтиради: турклар мусофирний *айкин* десалар, ўғузлар *айкин* дейдилар.

Турклар *йилигсув* десалар, ўғузлар *илигсув* дейдилар^{*****}.

[Й]-[ж] мослигига *йынжу-жынжу* (марварид), *йугду-жугду* (туянинг узун юнги), сўз охирида [й]-[н] мослигига *қой-қон* (қўй), *чигай-чыган* (камбағал) мисолларини келтиради.

Маҳмуд Кошғарий турклар билан ўғуз, қипчоқ ва суворийлар орасидаги фарқларга [м]-[б] (*ман-бан, мун-бун* - шўрва); [т]-[д] (*тавай-давай* - туя) каби мосликларни кўрсатади^{§§§§§§§§§§§§§§§§}.

Маҳмуд Кошғарий яғмо, тухси, қипчоқ, ябаку, татар, қай, чумул ва ўғузларнинг асл туркий тишора [з]ни (ёки [д]ни) [й]га айлантиришларини қайд этади: *қазын-қайын, озоқ-ойоқ* каби.

Хўтанликлар ва канжаклар *ата* сўзини *хата* (ота), *анасўзинихана* (она) дейишларини айтиб бундаги орттирилган [х] товуши туркий тилларга хос эмаслигини айтади^{*****}.

Маҳмуд Кошғарий ўтган замон сифатдоши (масалан: *борган-келган*)даги [ғ] ва [г]нинг ўғузчада тушиб қолишини ҳам (*боран-гелан* тарзида) қайд этади.

График ва фонетик маълумот. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девану луғати-т-турк” асарида туркий сўзларнинг ёзилиши ва туркларгагина хос бўлган товушларнинг талаффуз ўрни ҳақида батафсил тўхталиб ўтган. Бу

*****Муталибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 66-67.

§§§§§§§§§§§§§§§§Муталибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталибов С.М. –Т.І. – Тошкент, 1960. –Б. 67.

*****Рустамий С. “Девану луғати-т-турк”даги лингвистик атамалар. –Тошкент, 2006. –Б. 25.

/-ч/: *ком - комач; савин - савинч;*

/-ш/: *бил - билиш; ур - уруш;*

/-ғ/: *орр - орығ; қуру - қуруғ;*

/-к/: *тара - тарғоқ (тароқ); ор - орғоқ (ўроқ).* Эслатма: бу ерда ясовчи қўшимча /-к/нинг ўзи эмас, балки /-ғақ/дир. Эҳтимол буерда Маҳмуд Кошғарий буни мураккаб /-ға/+/-к/ қўшимчалигини ҳисобга олгандир;

/-к/: *кас - касак (кесак);*

/-г/: *тири - тирик; ўл - ўлуғ;*

/-л/: *бычығ - бычығ (ёрилган);*

/-м/: *йаз- (ёз-) - йазим (тўшак); быч (кес-) - бычим (кесим);*

/-н/: *ақ - ақын (оқадиган); йығ - йығын;*

/-у/ (/ -ў/): *соруғ - сорғу (сўрғич); туруғ - турғу (турадиган).*

Девоннинг муқаддима қисмида берилган маълумотлар мана шулардан иборат.

Маҳмуд Кошғарий“Девану луғати-т-турк”нинглуғатқисмига фақат туркий сўзларни киритиб, арабча ва форсча сўзларни киритмаган. Бу қисм саккиз бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бўлим иккига бўлинган ва ҳар бири “китоб”деб аталган. Бўлимнинг биринчи китобига отлар, иккинчисига феъллар киритилган. Ҳар китобда сўзлар вазнига қараб алифбони ҳисобга олган ҳолда сираланган.

Маҳмуд Кошғарий белгилаган сўз вазнлари. Шарқ тилшунослари “вазн” сўзидан тил илмида ҳам фойдаланадилар. Бу ҳолда “вазн” атамаси мазмун жиҳатдан шеършуносликдаги шу атамадан фарқ қилади. “Вазн” сўзидан илмда қайси тушунчалар назарда тутилишини Бобур ўзининг арузга бағишланган рисоласида жуда яхши баён қилган:

“Билгил вазни мақодиру азмина ва алфозга итбоқ қилинур (яъни “вазн” сўзи миқдор ва замон бирликлари ва лафзларга нисбатан қўлланади – С.Р.). Иккиси хорижи мабҳасдур, ғараз вазни алфоздур (яъни миқдор ва замон ўлчовлари филология объектидан ташқаридир – С.Р.). Алфоз

вазнидан икки тоифа баҳс қилур, бири марфийлар, яна бири арузийлар (яъни сўзларнинг вазни морфология ва арузшунослар баҳсига мансуб – С.Р.). Сарфийларнинг мезони *фаъала* лафзидур. Бу тоифа андоқ мезон қилурларким, мавзун била вазннинг хуруфи мусовий бўлғай ва ҳаракати муттаҳид, нечунким *насара* ва *йансуру*, *носир* ва *мансу:рфаъала* ва *йафъалу*, *фоъил* ва *мафъу:л* вазнидур (яъни морфологлар сўз вазнларини *фаъала* вазни билан ифодалайдилар. Вазн ва шу вазн билан белгиланадиган сўзнинг ундошлари тенг, унлилари бир хил бўлади, масалан *насара* сўзининг вазни *фаъала*, *йансурусўзиники йафъулу*, *носир* сўзиники *фоъил* ва *мансу:р* сўзиники *мафъу:лдир* – С.Р.). Арузий – мезони мазкур бўлган *афоъилу тафоъилу* ҳаштгона ва музоҳафотидур-ким ҳам *фаъала* лафзидин муштақдур (яъни арузшунослар саккизта рукн ўлчови - *фоъилун*, *фаъувлун*, *фоъилотун*, *мафоъийлун*, *мустафъилун*, *фоъилоту*, *мафоъилатун*, *мутафоъилун* ва уларнинг ўзгарган шакллари ҳам *фаъала* сўзидан ясалгандир –С.Р.). Бу тоифа андоқ мезон қилурларким, мавзуннинг муталаффаз хуруфи вазн била мусовий бўлғай ва ҳаракотида иттиҳод лозим, нечукким *жаҳон гаштам*(жаҳон кездим), *жон кашидам*(жонға еттим), *мафоъийлун фоъилотун* вазнидадур^{*****}.

Демак, арузшуносларнинг “вазн” атамаси морфологларнинг “вазн” атамасидан фарқ қилар экан. Морфологияда вазннинг унлилари шу вазнга мансуб сўзнинг унлилари билан бир хил бўлса, арузда унлилар бир хил бўлиши шарт эмас.

Масалани яна ҳам ойдинлаштириш учун шакли морфология ва аруз учун умумий булган *фаъу:л* вазнини олиб кўрайлик. Морфологик нуқтаи назардан мазкур вазнга *жасу:р*, *ъажсу:з*, *ъашу:р* сингари биринчи унлиси [а], иккинчи унлиси чўзиқ [у:] бўлган сўзларгина мансуб, лекин арузда биринчи бўғинида қисқа унли, иккинчи бўғинида чўзиқ унли бўлган ҳамма сўзлар мансубдир: *қимор*, *қади:м*, *қуду:м* каби. Морфологияда

***** Бобир. Мухтасар. нашрга тайёрловчи С. Ҳасан. – Тошкент, 1971. –Б. 30-31.

буларнинг биринчиси *фиъол*, иккинчиси *фаъи:л*, учинчиси *фуъу:л* вазнидадир.

Араб тилидаги сўз ўзаги ундошлардан иборат бўлиб, унлилар сўз ва форма яшаш вазифасини бажаргани учун сўз ва унинг формаларининг тузилишини мазкур услуб билан ифодалаш энг маъқул йўлдир^{§§§§§§§§§§§§§§§§§§}.

Шунинг учун ғарб олимлари ҳам араб тили мофологиясини тавсиф қилганда араб филологлари ижод қилан вазнлардан фойдаланадилар. Араб морфологиясининг вазнлари кўп. Масалан, масдарлар: *фаълун*, *фиълун*, *фуълун*, *фаълун*, *мафъилатун*, *тафъи:лун*, *тафъилатун*, *муфа:ъалатун*, *фиъа:лун*, *ифъа:лун*, *тафаъъулун* ва бошқалар; актив ва пассив сифатдош вазнлари: *фа:ълун*, *мафъу:лун*, *муфаъылун*, *муфаъълун*, *муфа:ълун* ва *муфа:ълун*, *муфъилун* ва *муфъълун* ва бошқалар.

Маҳмуд Кошғарий “Девану луғати-т-турк” асарида туркий тиллардаги сўзларнинг вазнларини келтирган. Масалан, *армут* (нок), *озгуч* (аланга), *оркуч* (тўлқин) каби сўзларни *афъал* вазни билан беради. Шу ерда ва бошқа кўп ўринларда вазндан сўнг *фи: ҳаракати:ҳи* (турли ҳаракаларда) деб қўшимча қилинган. Бу Маҳмуд Кошғарийнинг луғат тузишдаги ўзига хос усулдир. У вазн шаклан кўпайиб кетиши мумкин бўлган ўринларда уларнинг битта шаклини бериб, *фи: ҳарака:тиҳи*, яъни ҳарф “турли ҳаракатларга эга” деб таъкидлаш билан кифояланади.

Куйида Маҳмуд Кошғарийнинг туркий сўзларга ясаган вазнлари мисоллар орқали ифодаланган:

1) афъал *фи: ҳарака:тиҳи* – *армут* (нок), *озгуч* (аланга), *оркуч* (тўлқин);

2) фаъа:л – *уха:қ* (ўрик шарбати), *уша:қ* (иғво);

§§§§§§§§§§§§§§§§§§ Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков.—Москва, 1972; Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, —Москва, 1963; Звегинцев В.А. История арабского языкознания.—Москва, 1958.

- 3) фаъла: фи: ҳарака:тиҳи –*орту:* (ўрта), *орду:* (хон шаҳри), *арпа:* (арпа);
- 4) фуъул – *учунч* (учинчи), *умунч* (умид);
- 5) фаъанла: фи: ҳарака:тиҳи –*авынчу* (овунчоқ), *итинчу* (туртилган);
- 6) фаъа:лу:, фуъа:лу:, фиъа:лу: фи ҳарака:тиҳи –*ала:чу:* (чодир), *охша:ғу:* (ўйинчоқ);
- 7) афа:ъу:л фи: ҳарака:тиҳи –*ура:ғу:т* (аёл), *ара:му:т* (жой номи);
- 8) афъала:н –*арпага:н* (ўсимлик номи), *армага:н* (ҳадя);
- 9) фиъинли: фи: ҳарака:тиҳи –*ақынды:* (оқар сув), *ақинди:* (экилган);
- 10) афъа:л –*арға:ғ* (қармоқнинг илгаги);
- 11) фаълу:ли: –*авзу:ры:* (таомнинг номи);
- 12) фаъа:лил –*ала:ныр* (ҳайвоннинг номи);
- 13) фаъал –*алар* (қизармоқ);
- 14) фаълалди: –*ахтарди:* (ағдарди);
- 15) фаъл –*барт* (суюқлик учун ўлчов бирлиги);
- 16) фуол –*мурч* (мурч), *торт* (тўрт);
- 17) фиол –*қырқ* (қирқ);
- 18) фаъал – *қанат* (қанот);
- 19) фаъул –*басут* (ёрдам);
- 20) фаъил – *бағыр* (жигар);
- 21) фа:ъил –*ба:лиғ* (ярадор);
- 22) фа:ъу:л –*қа:ғу:н* (қовун), *ла:ғу:н* (идишнинг номи);
- 23) фаъа:л фи: ҳарака:тиҳи –*тава:р* (товар), *талә:к* (тилак);
- 24) фаъи:л фи: ҳарака:тиҳи –*буди:к* (ракс);
- 25) фаълу: –*чанчу:* (ўқлоқ), *балду:* (болта);
- 26) фаъли: –*қарши:* (хон саройи);
- 27) фаъла:н фи: ҳарака:тиҳи –*қалқа:н* (қалқон), *қафта:н* (устки кийим);
- 28) фуъла:н фи: ҳарака:тиҳи – *мунға:н* (эзма киши);

- 29) фиъла:н фи: ҳарака:тиҳи –*сичга:н* (сичқон);
- 30) фаъи:ла:н фи: ҳарака:тиҳи –*қары:за:н* (мункиллаган қария);
- 31) фаъанли: фи: ҳарака:тиҳи –*сачынди:* (сочилган), *тызынди:* (таъқиқланган);
- 32) фуолул фи: ҳарака:тиҳи –*қызғут* (жазо), *тутсуғ* (васият);
- 33) фаълал фи: ҳарака:тиҳи –*сәнкәч* (олма нави)
- 34) фаъла:л фи: ҳарака:тиҳи –*тутма:ч* (таомнинг номи);
- 35) фаълалу: фи: ҳарака:тиҳи –*кәсургу:* (қоп), *сутургу:* (супурги);
- 36) фуолулр: – *булдуны* (сутли таомнинг номи);
- 37) фуолундр: фи: ҳарака:таҳи –*қучгунды* (пиёз);
- 38) фаълъал фи: ҳарака:тиҳи – *қамрилық* (қамишли ер);
- 39) фаълла:н –*тавышга:н* (қуён), *сағызга:н* (зағизғон);
- 40) фаълалал фи: ҳарака:тиҳи –*тамғалық* (кўзача);
- 41) фаълъалал фи: ҳарака:тиҳи –*қақалдуруқ* (эркаклар кийими);
- 42) фаъла:л фи: ҳарака:тиҳи –*қарға:қ* (қарғиш), *талга:ғ* (қор бўрони);
- 43) фаълли: фи: ҳарака:тиҳи –*бурутти:* (буғлантирди), *качидти:* (кечиктирди);
- 44) фаъа:л –*байа:т* (уғуз қабиласининг номи);
- 45) файъал –*бәйрәм* (байрам), *Сайрам* (шаҳарнинг номи);
- 46) фаълалди: фи: ҳарака:таҳи –*кайтурди:* (қуйдирди), *қуйтурди:* (қуйдирди);
- 47) фаъа:ла:ди: фи: ҳарака:тиҳи –*таба:ла:ди:* (изза қилди);
- 48) фаъу:ла:ди: фи: ҳарака:тиҳи –*сату:ла:ди:* (эзмаланди);
- 49) фаълалу: –*қонрағу:* (қулоқ остида пайдо бўладиган ўсимта);
- 50) фаъла:ди: –*танла:ди:* (ҳайрон қолди);
- 51) фанъал фи: ҳарака:тиҳи –*қандаш* (амакиваччалар);
- 52) фаъи:ла:ди: фи: ҳарака:тиҳи –*йаны:ла:ди:* (янгилади).

Маҳмуд Кошғарий ўз луғатида туркий сўзларни сиралашда фойдаланган сўз вазнлари шулардан иборат.

Хулоса

Демак, “Девану луғати-т-турк”асари туркий сўзларнинг арабча изоҳли луғати бўлиши билан бирга ўз ичига туркий тилларга хос қонун-қоидалар мажмуасини ҳам қамраб олган. Маҳмуд Кошғарий бу асардатурклар ҳақида маълумот беради,туркий тиллар, уларнинг фонетик, график ва морфологик хусусиятларига боғлиқ масалаларни ёритган. Шунингдек, туркий сўзларнинг элликдан ортиқ вазнларини кўрсатиб берган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Divanü lügat-it-türk dizini. Türk dil kurumu yayınları. Ankara, 1972.
2. Kâşgarlı Mahmud. Dīvanü lūgati-t-türk. Tıpkıbasım/Facsimile. Kültür bakanlığı. Ankara, 1990.
3. Бобир. Мухтасар, нашрга тайёрловчи С. Ҳасан. – Тошкент, 1971.
4. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков.— Москва, 1972.
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, –Москва, 1963.
6. Звегинцев В.А. История арабского языкознания.—Москва, 1958.
7. Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т.І. – Тошкент, 1960.
8. Рустамий С. “Девану луғати-т-турк”даги лингвистик атамалар. – Тошкент, 2006.

TÜRKİYE-ÖZBEKİSTAN İLİŞKİLERİNDE KURUMLARIN VE KURUMSALLAŞMANIN ROLÜ

Özet

Türkiye ve Özbekistan ilişkileri, iki ülke arasındaki tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle her dönem önem arz etmiş, Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından ilişkiler daha da güçlenmiştir. Bu süreçte, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine, Türkiye'nin genel olarak Orta Asya özel olarak ise Özbekistan'a yönelik politikalarında Türk Dışişleri Bakanlığı'na ek olarak, TİKA, Yunus Emre Türk Kültür Merkezi, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı gibi yeni kurulan kurumların önemli bir etkisi ve katkısı olmuştur. Ayrıca Türkiye ile Özbekistan arasında eğitim alanında yapılan işbirliği sonucunda Taşkent Çok Programlı Anadolu Lisesi, Taşkent Türk İlkokulu ve Taşkent Türk Ortaokulu açılmıştır. Türkiye ve Özbekistan'ın TÜRKSOY (ve Türk Keneşi) gibi bölgesel ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla kurulan bölgesel örgütlere; ayrıca BM gibi uluslararası örgütlere de üye olmaları iki ülke arasındaki ilişkileri ulusal, bölgesel ve küresel seviyede iş birliği yapmaya uygun bir hale getirmiştir.

Bu çalışmada da Türkiye ve Özbekistan ilişkileri, kültürel, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla yeni kurumsalcılık kuramı perspektifinden incelenecek ve ikili iş birliğinin geçmişi ve geleceği ulusal, bölgesel ve küresel kurumlar üzerinden tartışılacaktır. Bu anlamda klasik paradigmalardan kurumlara sadece formel yapıları itibariyle önem atfetmesini eleştiren yeni kurumsalcı perspektif içerisinde Özbekistan - Türkiye ilişkilerinin ulusal, bölgesel ve küresel ölçekteki dinamikleri ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir. Bu boyutuyla, Türkiye – Özbekistan ilişkilerindeki kırılmanın giderilmesi ve geleceğe yönelik güçlü/sağlam bağların hem devletler hem de halklar arasında kurulabilmesi için kurumsal yapıların ve yapılanmaların ve kurumsal işbirliklerinin önemi vurgulanacaktır.

*Kastamonu Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kastamonu, Türkiye, firatyaldiz@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Özbekistan, TÜRKSOY, Dış Politika, Türk Keneşi,

**ÖZBEKİSTAN'DA SOVET RUS KONTROL VASITALARININ ANA
HATLARI**

Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Kastamonu/TÜRKİYE

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0524-2757>

Özet

Rusya’da İhtilâlin hemen sonrasında Çarlığın mirasını devralan Bolşevikler, Türk ve Müslüman unsurlar tarafından kurulan İdil-Ural, Başkurt, Alaş-Orda ve Türkistan Millî Muhtariyeti Hükümetleri ile Kırım ve Azerbaycan Cumhuriyetlerini kısa sürede dağıttılar. 30 Aralık 1922’de Sovet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kuruldu ve 31 Ocak 1924’te düzenlenen II. Sovet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Kurultayı’nda Sovet Anayasası kabul edildi. Bu süreçte Sovetler Birliğini oluşturan yeni cumhuriyetlerin nüfus ve sınırları da belirlendi. Özbek Sovet Kurultayı tarafından çıkarılan 17.02.1925 tarihli bir beyanname ile eski Türkistan, Buhara ve Hive Cumhuriyetleri’nin özellikle Özbeklerin çoğunlukta bulunduğu bölgelerinde ise “*Özbekistan Sovet Cumhuriyeti*” nin kuruluşu kabul edildi. Diğer birlik üyesi ülkelerde olduğu gibi Özbekistanda kısa süre içerisinde idarî, siyasî, iktisadî, eğitim ve sosyo-kültürel hayat bakımlarından Sovet kışkacına ve kontrolüne alındı. Bu durum idarî bakımdan Sovet Rusyaya tam bağımlılığı, iktisadî bakımdan tam bir sömürüyü, eğitim ve sosyo-kültürel bakımlardan ise bir dönüşümü beraberinde getirdi. Bu çalışmada bir takım örneklemelerden yola çıkarak, Sovet kontrol vasıtalarının Özbekistan’daki uygulama biçimlerine ilişkin bir değerlendirme yapılması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sovet Rusya, Sovet İdeolojisi, Özbekistan.

Giriş

devletler gibi muamele ettive onları avutabilmeyi başardı. Fakat Rus idaresininkurulan bu yeni Sovet Cumhuriyetleri'nde yerleşmeye başlamasından sonra; Moskova, kızıl Rus emperyalizminin merkezi; millî Sovet cumhuriyetleri ise onun müstemlekesi şeklini aldı.*****

20. yüzyılın başında Sovet Rusya, bu yeni imparatorluk dokusu içerisinde, egemen ırk olma hüviyetiyle devraldığı bu çok etnik karakterli yapıyı yönetirken, tabiolarak çok karmaşık problemlerle karşı karşıya gelmek ve bu problemlere çözüm yolu bulmak için birçok yeni formüller üretmek durumunda kaldı. Bu sebeple İttifak içerisine alınmış olan Sovet Cumhuriyetlerinin elde tutulması meselesi, yeni ve çok farklı kontrol vasıtalarını gerekli kıldı.

Bu çerçevede Özbekistan'da Sovetler İttifakı içerisine alındıktan sonra Sovet Rusya'nın sıkı bir denetim ve kontrolüne tabi tutuldu.

Özbekistan'da Sovet Rus Kontrol Vasıtaları

Özbekistan'da Rus kontrol vasıtalarının ana hatlarına temas etmeden önce, konu bütünlüğü açısından Sovet ideolojisinin bir tanımını yapmak gerekir. Ağayev'e göre Sovet ideolojisi: insanı doğum masasında bekler, doğumuyla beraber kucağına alır, yaşamı süresince yanından hiç ayrılmaz, toplum içindeki hareketlerini, dinlenmesini, eğlencesini, dostlarını, aile ilişkilerini, aşkını, hatta hastalığını ve suçlarını belirler, en sonunda ise mezara kadar götürür ve teslim ederdi.†††††††††††††††† Bu mistik tanımlamadan Sovet ideolojisinin uygulayıcısı olan Sovet Rusya'nın, Özbekistan'daki denetim ve kontrolünün ne kadar acımasız ve katı olduğunu anlamak güç değildir.

1- Özbekistan'da İdarî Yapının Kontrolü

“Özbekistan Sovet Sosyalist Cumhuriyeti”, Özbek Sovet Kurultayı tarafından çıkarılan 17.02.1925 tarihli bir beyanname ile eski Türkistan, Buhara ve Hive Cumhuriyetleri'nin özellikle Özbeklerin çoğunlukta bulunduğu

***** Tahir (Tahir Çağatay), “Bolşeviklerin Millî Siyaset Oyunu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 78, 1936, s. 3-4.

†††††††††††††††† Bahadır Gücüyeter-İsa Yılmaz, “Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Örneğinde Edebiyat Eğitimi ve İdeoloji”, *TurkishStudies*, Volume: 7/4, 2012, p. 1825.

bölgelerinde kuruldu. İlk kuruluş yıllarında Taşkent, Semerkant, Fergana, Kaşka-Derya, Zerefşan, Surhan-Derya olmak üzere beş vilayete bölünen Özbekistan'da, 1935 yılına gelindiğinde Harzem, Surhan-Derya ve Kaşka-Derya adlı 3 daire (Okruğ) bulunmaktaydı. Merkezi Ürgenç olan Harzem dairesine: Gürlen, Mangıt, Ürgenç, Hezar-Esb, Hanki, Hive ve Şavat olmak üzere 7 rayon bağlıydı. Yeni kurulan Surhan-Derya dairesine: Tirmiz, Şir-Abad, Baysun, Denav, Sarı-Asya, Şurçi ve Car-Kurgan rayonları; Kaşka-Derya dairesine ise Behbudî, Bişt-Kint, Güzar, Dihkan-Abad, Şehr-i Sebz, Kitab, Yekke-Bağ ve Kesan rayonları bağlı bulunmaktaydı. Yine ilk dönemlerde Tacikistan, muhtar vilayet olarak Özbekistan'a bağlıydı. 17.12.1926 tarihli Sovet Rusya Genel Nüfus Sayımı'na göre Özbekistan'da 4.565.432 olan toplam nüfusun 1.012.274'ü şehirlerde, 3.553.158'i köylerde yaşamaktaydı. 1938 yılına gelindiğinde Özbekistan'ın nüfusu 5 milyon 418 bine ulaşmış bulunuyordu. Yine aynı tarihte Özbekistan'da mülkî idarî yapı 5 vilâyet, 109 rayon, 1.379 kışlak ve 22 şehirden oluşmaktaydı. Yine 1939 tarihli nüfus sayımında Özbekistan'da 6.282.446 olan toplam nüfusun 1.445.064'ü şehirlerde, 4.837.382'si ise köylerde yaşamaktaydı.

Özbekistan'ın Sovetler İttifakı içerisinde yer almasından sonra diğer İttifak Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi olduğu gibi hükümet yirmi yedi üyeden oluşturuldu. Bunlar şunlardı: 1. Hükümet Reisi, 2. Reis Yardımcısı, 3. Devlet Plân Komisyonu Reisi, 4-17. Halk Komiserleri, 18. Sovetler İttifakı Ürün Toplama Komitesi Vekili, 19. Sanat İşleri İdaresi Başkanı, 20-27. Bütün İttifak Cumhuriyetleri için aynı olan sekiz komiserlik (müdafaa, hariciye, dış ticaret, yollar, posta-telgraf, suyolları, ağır sanayii ve müdafaa sanayi). Bunlardan

“Bugünkü Türkistan Cumhuriyetlerinde İdari Bölünüşler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, 1935, Sayı: 65, s. 34-35.

“Sovyetler İttifakındaki Umumi Halk Sanayi Mataryallerinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 115, 1939, s. 2.

“Türkistanga Tiğişli Bazı Rakamlar”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 112, Mart 1939, s. 38.

“Sovyetler İttifakındaki Umumi Halk Sanayi Mataryallerinden”, s. 3.

yer almaktaydı.*****Türkistan Sovet III. Kurultayı'nda ise, “yerli nüfusun, ülkenin ihtilalci (devrimci) yüksek hâkimiyet organlarında görev almalarının kabule şayan olmadığı” kararına varıldı.*****Yerli idarecilerin tasfiyesi sürecine 1920 yılından itibaren başlandı ve 1930’lu yılların sonundaki büyük tasfiye hareketi ile İttifak Cumhuriyetleri’ndeki mevki sahibi olan bütün siyasî ve aydın kitle tamamen saf dışı edildi.*****

2- Özbekistan’da Siyasî Hayatın Kontrolü

Sovet Rusya’da siyasî hayata tamamen Komünist Parti egemen idi. İhtilâl sıralarında halk tarafından pek tutulmayan Sovetler Birliği Komünist Partisi, Sovet sisteminin yerleşmesinden sonra gittikçe kuvvetlenerek, devletin her sahasında etkili bir kontrole sahip oldu. Stalin’e göre Sovet Rusya’da sınıf farkı ortadan kalktığı için “birden ziyade partilere ve bunlara hürriyetler tahsisine lüzum bulunmuyordu”. Parti’nin esas görevi: “Proletaryanın, çalışan çiftçi sınıflarının, çalışan bütün kitlelerin, proletaryanın diktatörlüğü ve sosyalizminzaferi için giriştikleri mücadelelerinde idare işini deruhte etmekti”. Seçimlerde aday teklif etmek hakkı Komünist Partisine ait olduğundan, siyasî hayatta ancak Komünistler en önemli mevkilere sahip olabilmekteydi. Komünist Partisiyasî bir parti olmakla kalmayıp, hükümetlerin politikasını da belirlemekteydi. Bütün önemli meselelerde kararları Parti alır, hükümet de alınan kararları tasdik ederdi. Hükümet ve Parti arasında herhangi bir fikir ayrılığı söz konusu değildir. Komünist Parti Genel Sekreterleri genelde başbakan seçilir, diğer üyelerde hükümette ve Presidium’da görev alırdı. Bu sebeple Parti Sekreteri Sovet Rusya’nın en önemli şahsiyeti olup, bütün kuvvet ve yetki kendisinde toplanmıştır. Partiye üye olmada işçi ve köylüler, Kızıl Ordu mensupları ve ofis işçileri önceliklidir. Partiye girmek zordur ve üyeler sürekli

***** Nadir Devlet, “Çağdaş Türkiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt. 15, Konya 1994, s. 62-63.

***** Süleyman Tekiner, “Sovyetler Birliğinde Milletler Problemi”, *Dergi*, Sayı: 58, 1969, s. 1.

***** Henze, a.g.m, s. 48.

hükümet kurmaya teşebbüs etmek ve Basmacı korbaşlarıyla temas kurmakla suçlanarak Parti'den çıkarılmıştı. ZüferNasrî'de milliyetçilik propagandası yapmakla suçlanarak yine Parti'den atılmıştı.*****1931 yılında aynı zamanda Parti üyesi olan Orta Asya Komünist Darülfünunu Rektörü Hansavaroğlu Sovet ideolojisine karşı olmakla suçlanan Mevlan Bey, İshanHavace ve İysiMuhammedoğlu ile işbirliği yaparak Komünist KomünistDarülfünunu'na Rus menfaatlerine aykırı kişileri almakla suçlanarak rektörlük görevine son verildiği gibi Parti'den de atılmıştı.*****

Orta Asya Bürosu'nun 23 Mayıs 1931 yılında bildirdiğine göre 1931 yılı Ocak ve Mart aylarında Partiye yeniden kabul edilenlerle birlikte Türkistan (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) genelinde üye sayısı 87.709'dan 92.037'ye çıkmıştı.*****1 Ocak 1933 tarihinde Özbekistan Fırka Temizleme Komitesi Başkanı Gey'in verdiği bilgiye göre halk kolhozlara girebilmek için Partiye üye olmuş ve sayı 81.600'e ulaşmıştı.*****1933 yılı Ocak ayından aynı yılın Ekim ayına kadar Parti'den çıkarılanların sayısı ise 16 binden fazla idi. Özbekistan Fırka Merkezi Teşkilât Bölümü tarafından Parti üyeleri arasında yapılan incelemede Taşkent'teki üyelere % 22.9, Andican'daki üyelere % 18.9, Semerkant'taki üyelere % 23, Orta Çırçık'taki üyelere % 50 ve Keğân'daki azalardan % 51'inin Parti Teşkilâtı Defterleri'ne kayıtlı oldukları, fakat kendilerinin ortada bulunmadıkları tespit edilmişti.*****Yine 1933 yılında Özbekistan'da 76 rayonun 53'ünde Parti üye ve namzetlerinin incelemesi işi tamamlanmıştı. Bunlardan BaysunrayonundaParti'den çıkarılanların oranı % 60, Merhamet rayonunda % 52, Yekkebağrayonunda ise % 50 idi. Parti Başlangıç

***** “Türkistan Haberleri: Fırkadan Çıkarılanlar”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, 1930, s. 36-37.

***** “Türkistan Haberleri: Özbik Komünistleri Arasında”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 21, 1931, s. 37-38.

***** “Türkistan Haberleri: Orta Asya'da Kaç Fırka Azası Bar?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 21, 1931, s. 38.

***** “Türkistan'da Bolşevik Fırkası'nın İç Yüzü”, s. 2.

***** Timuroğlu, “Türkistan'da Hâkim Milli Komünist Fırkalarının Vaziyeti”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 54, 1934, s. 15-16.

küçük dehlizler tuvalete dönüştürülmüş, dolmuş bulunaneski tuvalet ise kapatılmamıştı. Feyzullah Havace adlı 46 Numaralı Mektep'te aşhane bulunmadığından çocuklar çaylarını sınıfta içiyorlar; çay, ekmeğe gibi yiyecekler ise depoda eski püskü şeylerle bir arada bulunuyordu. Mektepler donanım ve temel ihtiyaçlar bakımından da yetersizdi. 1932 yılında kış mevsiminde mektepler için odun bulunamamış, Semerkant'ta ise 5000 talebe için sıra yetmemişti. Yine binden fazla talebesi olan Ağru-Kolhoz Üniversitesi'nde ise 1937 yılına öğrenciler çok kötü şartlarda başlamışlar, öğrenciler yatakhane düzenlenmeyen ve diğer yandan soğuk binalarda eğitim görmeye devam etmek zorunda kalmışlardı. Semerkant'ta Devlet Tıp Enstitüsü'nde 250 öğrenciye yatak yetmemiş, Halk Hocalık Enstitüsü yatakhane şehir soveti almış, yeni yatakhane binası ise iki yıldır tamamlanamamıştı. İşçi Fakültesi ile teknikumlarda da durum bundan farklı değildi. Devlet Plân İşçi Fakültesi'nde 150, Zootehnik Teknikumun'da 100 talebe yatak yetmezken, Demiryolu İşçi Fakültesi ile Kışlak Hocalığı Teknikumu'nda talebelere yatak verilememişti.

Sovet eğitim sisteminde ikinci ve en önemli sorun muallim eksikliği ve mevcut muallimlerin eğitim düzeylerinin yeterli olmaması ve içinde buldukları kötü şartlardı. Bu konudaki en önemli sorunu mekteplerdeki muallim eksikliği teşkil etmekte idi. *Özbekistan Komiserler Şurası Reisi Feyzullah Havace'nin verdiği bilgiye göre 1936 yılında Özbekistan'da 13.680 dört yıllık başlangıç mektebi ve 2.758 on yıllık orta mektep muallim bulunmakta idi. †Özbekistan Fırka Kâtibi Ekmel İbrahimov'a göre muallimlerin % 50'si düşük seviyede idi ve bunlar mekteplerde daha bir yılını doldurmamış muallimlerden oluşmakta

“Taşkend Mekteplerinin Tazelik ve Sıhhi Vaziyetleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 22, 1931, s. 43.

“Türkistan Haberleri: Maarif İşleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, 1932, s. 40.

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 108, 1938, s. 25.

* “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 26, 1932, s. 35.

† Taşbalta, “Sovyet Mektebi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, 1936, s. 26.

idi.[‡]Özbekistan Maarif Komiseri Yardımcısı Kojuhov'agöre muallimler arasında kendi tercüme-i halini ya da kısa bir dilekçeyiyazamayacak kişiler vardı. Muallimlerin bilgi düzeylerini ölçmek için yapılan sınavlarda ise Londra'nın Amerika'da, Yakuts'ın Ukrayna'da ve Kiev'in Rusya'da olduğunu söyleyen muallimler bulunuyordu.[§]

Dikkati çeken diğer bir durum ise Özbekistan'daki mekteplerde yerli öğrencilere nazaran Rustalebelerinin fazla olmasıdır. 1933 yılı başında 300 civarındaki Özbek talebe sosyalistik hocalık tertibine uygun görülmediğinden mekteplerden kovulmuştur.^{**}Boğdanova'nın Özbekistan Fırka Merkezi'nde yapmış olduğukonuşdan anlaşıldığına göre Taşkent Sanayi Enstitüsü'ndeki 1.084 talebeden 109'u, Taşkent KışlakHocalığı Enstitüsü'ndeki 700 talebeden 42'si ve Suğarış Enstitüsü'ndeki 746 talebedensadece 53'ü Özbek'ti.^{††}

Özbekistan'da kültürel hayata damgasını vuran pek çok aydın Stalin döneminde hapsedilmiş, sürülmüş ya da öldürülmüştür. Bu çerçevede Komünist PartiSiyasî Bürosu'nun 2 Temmuz 1937 tarihli toplantısında alınan “*Sovetlere Karşı Unsurlar Hakkında*”başlıklı kararı, NKVD'nin(İçişleri Bakanlığı Halk KomiserliğiGizli Polis İstihbarat Teşkilatı)00447 sayılı emri ve Halk Komiseri NikolayİvanoviçYejev'un talimatıyla 5 Ağustos 1937 tarihinden Kasım 1938 yılına kadar özel seçilmiş troyka/üçlü hâkimler, en az 800 bin kişiyi cezalandırmıştır.^{‡‡}Sovetler tarafından 1917-1939 yılları arasında altı milyon Müslümanın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Diğer taraftan Ceditçi yazarların millî hissiyata tercüman olan eserleri yasaklanmış ve bu yazarların halk nazarında gözden düşürülmesine çalışılmıştır. *Katağanlık/yasaklılık* politikası çerçevesinde seyyar troyka mahkemelerinin kararıyla sadece 1936-

[‡] Timuroğlu, “Türkistan'da Mekteb Meselesi”, s. 28.

[§]Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 107, 1938, s. 19.

^{**} “Yüksek Ziraat Mektebini Bitirgenler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 46, 1933, s. 39.

^{††} “Türkistan Haberleri: Âli Mekteplerdeki Kadrolar Kalay Hazırlanadır?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, 1936, s. 1.

^{‡‡} Murat Halmet, “Türkistan Muhtariyeti'nin Yıkılışının 80. Yıl Dönümü Münasebetiyle Sovyet Rusya'nın 1937-1938 Yıllarında Türkistan'da Uyguladığı Kızıl Terör ve Sonuçları”, *Atlas International Refereed Journal On Social Sciences*, Vol 4, Issue:14, 2018, s. 1416-1417.

1937 yıllarında Özbekistan’da 5.758 aydın tutuklanmış, bunlardan 4.811’i ise idam edilmiştir.^{§§}

Diğer taraftan Özbekistan’daki tarihi eserler ya Komünist kulüplere dönüştürülmüş ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihi eserlerden 1928 yılında Divan Beyi Mescidi Özbekistan Sanayi İttifakı Kulübü’ne; Gevkeşan Medresesi hapis haneye; Hoca Ahrar Medresesi Kolhoz Gençler Mektebi Yatakhane’ne; Mahdum Havarizmî Mescidi Rosa Luxemburg Kulübü’ne dönüştürülmüştür. Özbekistan’da Nakip Medresesi, Göşende Medresesi, Afak Medresesi, Çor Medresesi ve Cuybar Medresesi ise tamamen yıkılmıştır.^{***}

Sonuç

Çarlık ve Sovet Rusya emperyalizmine karşı Özbekistan coğrafyasında pek çok bağımsızlık girişiminde bulunulmuş, son olarak Basmacılık Hareketi ile Enver Paşa ve korbaşların yakmış olduğu bağımsızlık ateşi, Özbekistan’ın 20 Haziran 1990’da egemenliğini, 1 Eylül 1991’de ise bağımsızlığını kazanmasıyla semeresini vermiştir.

Özbek Tarihi’nin Çarlık ve Sovet Rusya’sı dönemlerine ait en kanlı ve acı devrelerinin bugün araştırılması, Çarlık ve Sovet Rusya’nın genelde Türkistan, özelde ise Özbekistan’da siyasî, iktisadî, eğitim ve sosyo-kültürel alanlarda uygulamaya koyduğu emperyalist politikaların felsefî temellerinin anlaşılması büyük önem kazanmaktadır.

Özellikle Stalin döneminde siyasî baskılara marûz kalan, NKVD ve üçlü troykalar tarafından cezalandırılan, sürülen, hapsedilen, öldürülen, sonrasında ise suçsuzluğu anlaşılan pek çok mağdur ve yine bunlar arasında pek çok Özbek aydını vardır. Bugün bu mağdurların rehabilite edilmesine dönük kanunların çıkarılması ve bir anma yılının belirlenmesi önemli görülmektedir.

^{§§} Murad Halmet, “Türkistanlı Ceditçi Şair Elbek’in Dil Konusundaki Fikirleri Ve Fikirleri Uğrunda Verdiği Mücadele Hakkında Bir Değerlendirme”, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 8/4, 2019, s. 2135.

^{***} “Türkistan’ın Mescid ve Medreseleri Halinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 41, 1933, s. 29-32.

Bugün Özbekistan, bağımsızlığını kazanmış olduğu 1991 yılından itibaren gerek Türk Dünyası gerekse dünya devletleriyle yürütmüş olduğu akılcı ve gerçekçi politikalar çerçevesinde geleceğe emin adımlarla yürümektedir.

Kaynakça

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 112, 1939.

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 108, 1938.

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 107, 1938.

Avtorhanov, “Hruşçov Hâkimiyeti Altında Sovetler Birliğinin İç Siyaset Gelişmesi”, *Dergi*, Sayı: 23/24, 1961.

“Bugünkü Türkistan Cumhuriyetleri’nde İdari Bölünüşler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, 1935, Sayı: 65.

Canay (Abdulvahap Oktay), “Türkistan’da Yerlileştirme İşinin Durumu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, 1930.

Devlet Nadir, “Çağdaş Türkiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt. 15, Konya 1994.

Hatmet Murat, “Türkistan Muhtariyeti'nin Yıkılışının 80. Yıl Dönümü Münasebetiyle Sovet Rusya'nın 1937-1938 Yıllarında Türkistan'da Uyguladığı Kızıl Terör ve Sonuçları”, *Atlas International Refereed Journal On Social Sciences*, Vol 4, Issue:14, 2018.

Halmet Murat, “Türkistanlı Ceditçi Şair Elbek’in Dil Konusundaki Fikirleri Ve Fikirleri Uğrunda Verdiği Mücadele Hakkında Bir Değerlendirme”, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 8/4, 2019.

Hayit Baymirza, “Sovet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, Sayı: 25, 1961.

Hayit Baymirza, *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan*, 1962.

- HenzePaul B., “Ulusal iç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar”, *Stratejik Açıdan Sovet Müslümanları Ve Diğer Azınlıklar*, (Edit. S. EndersWimbush), (Çev. Y. Tekin Kurat), Ankara 1988.
- Gürkan Ülker, “S.S.C.B Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt. 21, Sayı: 1, 1964.
- J.A., “Türkistan’da Sovet Merkezinin Kontrol Vasıtaları”, *Türk Kültürü*, Sayı: 108, 1971.
- “Maarif Cebhesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 26, 1932.
- Matuszewski Daniel, İmparatorluk, Uluslar, Sınırlar ‘Sovet Kazançları ve Kayıpları’,*Stratejik Açıdan Sovet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, (Edit. S. EndersWimbush), (Çev. Y. Tekin Kural), Ankara 1988.
- “Millî KüreşYulında”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 15, 1931.
- “Kolhoz Belâsı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 11, 1930.
- Oktay, “Türkistan'da Türkçilik”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 106, 1938.
- “Özbekistan’da”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 1, 1929.
- “Rus Diktatörlüğü Bayramı Biz Üçün Millî Bir Matem Künidir”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 24, 1931.
- “Ruslaştırma Siyaseti Küçeymekte”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 74, 1935.
- Sovetler Birliği Komünist Partisinin Yapısı*, (Çev. Erdoğan Ahmet), 2020.
- “Sovetler İttifakındaki Umumi Halk SanagıMataryallerinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 115, 1939.
- Tahir (Tahir Çağatay), “Bolşeviklerin Millî Siyaset Oyunu”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 78, 1936.
- Taşbalta, “Sovet Mektebi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, 1936.
- “Taşkend Mekteplerinin Tazelik ve Sihhî Vaziyetleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 22, 1931.
- Tekiner Süleyman, “Sovetler Birliğinde Milletler Problemi”, *Dergi*, Sayı: 58, 1969.

- Timuroğlu, “Türkistan’da Hâkim Milli Komünist Fırkalarının Vaziyeti”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 54, 1934.
- Timuroğlu, “Türkistan’da Mekteb Meselesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, 1930.
- Turan Menaf, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt. 66, No: 3, 2011.
- “Türkistanlıların İnkılâbAldındaği Vaziyeti”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 43, 1933.
- “Türkistan’da Bolşevik Fırkası’nın İç Yüzü”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2.
- “Türkistan Haberleri: Türkistan’da Pahtaçılık”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 17, 1931.
- “Türkistan Haberleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 48, 1933.
- “Türkistan Haberleri: Maarif İşleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, 1932.
- “Türkistan Haberleri: Özbik Komünist Fırkasında”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 7-8, 1930.
- “Türkistan Haberleri: Fırkadan Çıkarılğanlar”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, 1930.
- “Türkistan Haberleri: Özbik Komünistleri Arasında”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 21, 1931.
- “Türkistan Haberleri: Âli Mekteplerdeki Kadrolar Kalay Hazırlanadır?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, 1936.
- “Türkistan Haberleri: Orta Asya’da Kañça Fırka Azası Bar?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 21, 1931.
- “Türkistan’da Bolşevik Fırkasının İç Yüzi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 64, 1935.
- “Türkistan’gaTiğişli Bazı Rakamlar”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 112, Mart 1939.
- “Türkistan’ın Mescid ve Medreseleri Halinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 41, 1933.
- VoronitssinS., “Sovet Türkistan’ında Okul ve Bilim”, *Dergi*, Sayı: 55, 1964.
- Y., “Sovet Sosyalist Cumhuriyetleri İttifakı (XII. 1922–30.1937)”, *Yaş Türkistan*, 1938, Sayı: 99.
- Yaş Türkistanlı, “Türkistan Mekteplerinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 62, 1934.
- “Yüksek Ziraat mektebini Bitirgenler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 46, 1933.

**CANDAROĞLU İSFENDİYÂR BEY İLE TİMURLU HÜKÜMDARI
MÎRZÂ ŞÂHRUH ARASINDAKİ MÜNASEBETLERE DAİR BAZI
DEĞERLENDİRMELER**

Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu

Prof. Dr. Namiq Musalı

Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Münşeât mecmuaları Ortaçağ Türk-İslâm tarihinin araştırılması açısından büyük önem taşırlar. Söz konusu mecmualardan birisi Osmanlı devlet adamı Feridun Ahmed Bey tarafından 1574 yılında tamamlanmış olan *Münşeâtü's-Selâtin*'dir. Bildirimiz çerçevesinde bu mecmuadaki belgelerden birini, Kastamonu-Sinop bölgesinde hüküm süren Candaroğulları hanedanının hükümdarı İsfendiyâr Bey (1385-1440) tarafından Timurlu hükümdarı Mîrzâ Şâhruh (1405-1447)'a yazılmış olan 3 Mayıs 1430 (9 Şaban 833) tarihli Farsça mektubu değerlendirmeye aldık (Feridun Ahmed Bey, 1274: 220-221).

Belli olduğu üzere XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyıl başlarında Osmanlı baskısı ile karşı karşıya kalan Candaroğulları Beyliği'nin hükümdarı İsfendiyâr Bey, Sahipkıran Emir Timur'a yönelerek kendisinden medet ummuştur (Yakupoglu, 2018: 1-17). Mîrzâ Şâhruh'un saltanatı yıllarında Osmanlı Devleti'nin Candaroğullarına karşı tazyiki son ermeyince, İsfendiyâr Bey'in de Timurlu Devleti'ne olan umutları devam etmiştir (Feridun Ahmed Bey, 1274: 153-154). Bildirimiz çerçevesinde araştırmaya tâbi tuttuğumuz mektup da İsfendiyâr Bey'in bu yöndeki siyasi görüşlerini belgelemiş olan önemli bir kaynaktır.

Feridun Ahmed Bey söz konusu mektubu; “Mîrzâ Şâhruh'a Kastamonu hâkimi İsfendiyâr tarafından gönderilmiş olan işbu mektup ele geçirilerek Sultan Murad'a getirilmiştir” başlığı altında okurlara sunmuştur. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere, aslında Candaroğulları beyinin mektubu adrese ulaşmamış ve Osmanlı casusları tarafından ele geçirilerek II. Murad'a iletilmiştir. Böylece Timurlu hükümdarına gönderilmiş olan mektup, Osmanlı sarayına intikal etmiş ve bu vesile ile de bir sonraki yüzyılda Feridun Ahmed Bey'in münşeâtı içine alınmıştır.

Ele aldığımız belge, muhtevasından anlaşıldığı üzere Timurlu hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un Karakoyunlulara karşı Azerbaycan'a yapmış olduğu ikinci sefer sırasında yazılmış ve gönderilmiştir. Şu bir gerçektir ki Karakoyunlular,

daha Emir Timur zamanından itibaren Timurlu İmparatorluğu'nun Azerbaycan, Doğu Anadolu ve genel olarak Ortadoğu'daki yayılcılık faaliyetleri önünde engel teşkil eden unsurlar arasında yer almışlardır. Hem Ortadoğu'da kudretini göstermek, hem de kendisine bir türlü itaat etmek istemeyen Karakoyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Mîrzâ Şâhruh, kalabalık ordusuyla 1420-1421, 1429-1430 ve 1435-1436 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadoluya üç kez sefer düzenlemiştir.

İsfendiyâr Bey'in gönderdiği mektup, Mîrzâ Şâhruh'un Karakoyunlular üzerine ikinci seferi ile ilgili olduğu için burada bahse konu sefer hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Mîrzâ Şâhruh'un ilk seferinin ardından Karakoyunlu Kara İskender sadece bağımsız bir siyaset izlemekle kalmamış, zaman zaman Timurluların sınır bölgelerine de saldırılarda bulunmuştu. Kara İskender'in 1427-1428 (h.831) tarihinde Timurlulara bağlı bulunan Şirvanşahlar Devleti üzerine sefer düzenlemesi, 1428-1429 (h.832) yılında Timurlu kontrolündeki Sultaniye, Ebher, Kazvin ve Zencan gibi şehirleri ele geçirmesi, Mîrzâ Şâhruh'un sabrını taşıran son damlalar olmuştu. Öte yandan da Memlûkler, Güneydoğu Anadolu'da Timurlulara itaat etmiş olan Akkoyunlulara rahat vermiyorlardı. Hem Kara İskender'i bertaraf etmek, hem de Memlûklere gücünü göstermek amacıyla Mîrzâ Şâhruh, 10 Nisan 1429 (5 Receb 832)'da Herat'tan yola çıkarak, Azerbaycan üzerine ikinci seferine başlamıştır. 7 veya 8 Haziran (4-5 Ramazan)'da Rey'e ulaşan ve aynı ayın 24'ünde (21 Ramazan) Sultaniyeyi ele geçiren Timurlu ordusu Ağustos ayının 2'sinde (1 Zilkade) Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz şehri civarındaki Şenb-i Gazan'a ulaşmıştı. 17 Eylül 1429 (17 Zilhicce 832)'da Selmas ovasında başlayan ve üç gün süren şiddetli meydan muharebesi neticesinde Timurlular galip gelmiş, Kara İskender ise savaş alanından kurtulmayı başarmıştı. Mîrzâ Şâhruh, oğullarından Muhammed Cuki Mîrzâ komutasındaki bir kuvveti Kara İskender'i takip etmek için göndermişse de, bu birlik Karakoyunlular tarafından Erciş civarında geri püskürtülmüştür. Mîrzâ Şâhruh'a gelince, 7 Ekim 1429 (8 Muharrem 833)

tarihinde Selmas ovasından harekete geçen Timurlu hükümdarı önce Nahçıvan'a uğramış, oradan da 7 Kasım (9 Safer) tarihinde Karabağ'a yürümüştür. Kasım ayının 17'sinde (19 Safer) Karabağ'a inen Mîrzâ Şâhruh, kış mevsimini orada geçirmiştir (Sümer, 1992: 127-130; Aka, 1994: 140-143; Ağayev, 2004: 57-58).

Mîrzâ Şâhruh, Selmas ovasında Karakoyunlu Kara İskender'i yenince, Anadolu ve Mısır yolları da onun önünde açılmış oluyordu. Bu durum Memlûkleri, hatta onlardan daha fazla Osmanlıları tedirgin etmişti. Ortada dolaşan söylentilere göre Mîrzâ Şâhruh'un Anadoluya yürüyeceği, Boğazlar üzerinden Balkanlar'a geçeceği ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a döneceği iddia ediliyordu. Osmanlı hükümdarı II. Murad'a gelince, İsmail Akaya göre; "o, ne şekilde olursa olsun ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arasında ihtilaf yaratmaya tercih ediyordu". İşte bu sebepten dolayı II. Murad, Mîrzâ Şâhruh ölünceye kadar ona bağlılıktan vaz geçmemiştir. Ancak korkulan olmamış ve Mîrzâ Şâhruh, 5 Mayıs 1430 (11 Şaban 833)'da Karabağ'daki kışlak yurdundan ayrılarak, 30 Mayıs (7 Ramazan)'ta Sultaniyeye varmış ve Ramazan Bayramı'na kadar burada kalmıştı. Ramazan Bayramı'nın ertesi günü Horasan'a doğru yola çıkan Mîrzâ Şâhruh, 26 Eylül 1430 (8 Muharrem 834) tarihinde Herat'a ulaşmıştı (Aka, 1994: 144-145).

Böylece İsfendiyâr Bey kendi mektubunu hazırladığı sıralarda Mîrzâ Şâhruh daha Karabağ'daki kışlak yurdundan ayrılmamıştı ve Anadolu'da dolaşan söylentiler, onun Osmanlı Devleti üzerine hareket edeceği yönündeydi.

1430 tarihli bu mektup göstermektedir ki İsfendiyâr Bey, tıpkı Ankara Savaşı öncesinde olduğu gibi Osmanlılara karşı Timurlu saflarında yer almaya hazırdır. Mektupta öncelikle Mîrzâ Şâhruh'a ağdalı bir üslupla hitap eden ve onun için dualarda bulunan İsfendiyâr Bey, onu kendisinden çok daha yüksek makam sahibi bir hükümdar olarak kabul ettiğini açıklamış oluyor. O günlerde gerçekten de Mîrzâ Şâhruh, gücünün zirvesinde bulunduğu için İsfendiyâr Bey'in meseleye bu şekilde yaklaşmasında şaşılacak hiçbir husus yoktur.

Eskiden beri Timurlu saltanatına sadık ve bağılı bulunduğunu ifade eden Candaroğlu hükümdarı, Emir Timur'un Anadolu Seferi'ni (1402)  zlemle anıyor ve kendinin de diğer Anadolu beyleri gibi bu sefer sonucunda eski itibarını ve mülklerini geri kazandığına atıfta bulunuyor. İsfendiyâr Bey, Emir Timur'un kendisine olan ihsan ve iyiliklerini o kadar önemsemiş ve unutmamıştır ki aradan geçen yaklaşık 30 senelik bir süre zarfında bile Kastamonu ve çevresindeki bazı camilerde bu hükümdarın ruhuna hatimler okutmuş, onu hayır dualarla y d etmiş ya da en azından mektubunda böyle bir iddiada bulunmuştur.

Mektupta İsfendiyâr Bey'in uzun süre boyunca iktidarını korumasının püf noktalarını da bulabiliyoruz. Nitekim İsfendiyâr Bey'in o dönemde Anadolu'nun doğusunda cereyan eden Timurlu – Karakoyunlu mücadelesini yakından takip ettiği, Azerbaycan'daki hadiselerden haberdar olduğu, iyi bir istihbarat ve haberleşme ağı kurduğu, söz konusu mektubun muhtevassından anlaşılmaktadır. Candaroğlu hükümdarının bu istihbarat potansiyelini Anadolu'nun genelinde de iyi kullandığı görülmektedir. şöyle ki o, bu mektubunda Timurlu hükümdarının Karakoyunluları yenerek Azerbaycan'ı fethetmesinden dolayı sevincini gizlememekte, Anadolu beylerinin de kendisi gibi Mîrzâ şâhruh'dan yana olduklarını, onun yolunu sabırsızlıkla beklediklerini belirtmekte ve ayrıca gerek Osmanlı Devleti'nin, gerekse de Anadolu coğrafyasının durumu ile ilgili Timurlulara istihbarat bilgisi gönderebileceğini vadetmektedir. İsfendiyâr Bey, kendisini sadece olayların akışına bırakmamış, bizzat Ankara Savaşı  ncesinde Osmanlı aleyhine tesis edilen ortamın aynısını oluşturmaya yönelik teşebbüslerde bulunmuştur. Mektubun sonlarına doğru İsfendiyâr Bey, Timurlu hükümdarının Anadoluya geleceği takdirde kendi birlikleri ile onun ordusuna katılacağını ima etmektedir. Ayrıca diğer Anadolu beylerinin de Mîrzâ şâhruh saflarında yer alacaklarının müjdesini vermektedir. Hatta Candaroğlu hükümdarı, Mîrzâ şâhruh'un huzurunda şifahen anlatacağı hususların olduğunu beyan ederek, bundan dolayı mektubu fazla uzatmadığını açıklamaktadır.

İsfendiyâr Bey'in bu mektubu klasik İslâm inşâ geleneği çerçevesinde kaleme alınmış olup, mektubun içeriğinde yer yer âyetlere, şiirlere ve özlü sözlere rastlanılmaktadır.

Sonuç itibariyle bu mektup, her ne kadar Osmanlı casuslarının eline geçerek Sultan II. Murad'a iletilmiş olmasından dolayı Timurlu hükümdarına ulaşmamışsa da, dönemin uluslararası ilişkiler sistemini ve bloklaşmaları aydınlatması açısından büyük bir önemi haizdir. Kaldı ki İsfendiyâr Bey'in Mîrzâ Şâhruh'a yine o sıralarda benzer muhtevalı farklı mektuplar gönderdiğini de varsayabiliriz. Zira bu vesikanın zamanımıza ulaşması, onun Osmanlıların eline geçmek sûretiyle *Münşeâtü's-Selâtîn*'e alınması sayesinde mümkün olmuştur. Sonraki hadiselerle bakıldığında, İsfendiyâr Bey'in Osmanlı yayılcılığına karşı Timurlu ve Memlûk sarayları ile irtibatını koparmadığı görülmektedir.

Kaynakça:

Ağayev, Ramil; *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər)*, Kür nəşriyyatı, Bakı, 2004.

Aka, İsmail; *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

Feridun Ahmed Bey; *Münşeâü's-Selâtîn*, I. c., Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1274.

Sümer, Faruk; *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, I. c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Yakupoğlu, Cevdet; "Büyük Turan Hükümdarı Emir Timur'un Candaroğlu İsfendiyâr Bey ile Münasebetleri", *I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu, 2018, s. 1-17.

**OSMANLI TARİH KAYNAKLARINDA TİMUR VE TİMURLULAR
(XV-XVII. YÜZYILLAR)**

Prof. Dr. Mehmet Öz*

Özet

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Beytepe, ANKARA-TÜRKİYE
mehoz@hacettepe.edu.tr

Tebliğimizde Osmanlı tarih kaynaklarında Emir Timur'dan başlayarak Timurlular hakkında yer alan değerlendirmelerin toplu bir değerlendirmesini yapacağız. Bilindiği üzere Ankara Savaşında Yıldırım Bayezid'in Timur'a karşı mağlup olması bazı Osmanlı tarihlerinde Yıldırım'ın yanlışları yüzünden meydana gelmiş ibret verici bir hadise, Allah'ın bir nevi cezalandırması şeklinde yansıtılır. Timur imgesi konusunda daha önce bazı araştırmalar yapılmıştır. Biz ise Timur'dan hareketle daha sonraki devirlerde Timurlulara dair bilgi ve yorumları da değerlendireceğiz. Zaman içinde farklı yazarların değerlendirmelerini ele alacak ve böylece Osmanlı aydınları arasında Timurlular ve Türkistan hakkında hangi imajların etkili olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Tabii bu bağlamda, siyasetin yanında Osmanlı ülkesi ile Türkistan arasında aynı dönemde edebî ve ilmî alandaki etkileşimleri de göz önünde bulunduracağız. Tebliğimizde Aşıkpaşazade, Neşrî, Oruç Beğ ve Anonim Tevarih-i Âl-i Osman'dan başlayarak Timur'u bir cihan hükümdarı (sahib-kıran) olarak gören Gelibolulu Mustafa Âli ile Timurlu ve Osmanlı kaynaklarını eleştirel biçimde ele alan Hoca Sadettin Efendi, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı, Naima gibi tarihçilere kadar çeşitli tarih eserleri kaynak olarak kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Timur, Timurlular, Osmanlı tarihçileri, XV-XVII. yüzyıllar

TÜRKİSTANLI HACILARIN İSTANBUL YOLCULUĞU YAHUT “ZİYÂRET-İ MAKÂM-I HALÎFE”

ÖZET

Türkistan bölgesiyle siyasi ilişkiler bakımından uzunca bir süre sağlam bağlantılar geliştiremeyen Osmanlı Devleti, aradaki bu kopukluğa rağmen Türkistan'la kültürel ve dini bağlarını devam ettirmiştir. İran'ın bir Şii devlet olarak ortaya çıkışı ve Türkistan bölgesi üzerindeki Rus tehdidi, Osmanlı Devleti ile Sünni Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi ilişkileri geliştirmiştir. Gelişen ilişkilerin önemli bir göstergesi Türkistan bölgesinden hac yolculuğuna çıkan Türklerin gidiş ve dönüş yolculukları sırasında hilafet merkezi olan İstanbul'u ziyaret etmeleridir. İran ve Rusya'nın baskısı nedeniyle bu ülkelerin topraklarından geçerek hacca gitme imkanları bulunmayan Türkistanlı hacılar, bir toplanma merkezi haline gelen İstanbul'da konaklamış ve gerek payitahttaki gerekse hac yolculuğu sırasındaki masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmış, ayrıca bu uygulama bir devlet politikası haline getirilmiştir.

Bu çalışmada, Türkistanlı hacıların hac yolculuğunun bir parçası olarak İstanbul'a uğrayıp buradan hareketle Hicaz'a gitmeleri ve Osmanlı Devleti'nin bu meseleyi bir devlet politikası olarak benimsemesi arşiv belgelerine dayanılarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, Türkistan, Türkistanlı Hacılar, Türkistan elçileri, Buhara, Kaşgar

ISTANBUL AS A CENTER OF VISIT FOR TURKESTANI PILGRIMS

ABSTRACT

Despite the political gaps in time, relations between the Ottoman Empire and Turkestan region endured due to the cultural and religious ties and common

historical background. One of the important indicators of these relations is the visit of Istanbul by the Turks from Turkestan region as the center of the Caliphate on their pilgrimage route. Ottoman Empire, as a state policy, ensured the safety and security of the pilgrims from Turkestan region against threatening factors of Iran and Russia and covered pilgrims' accommodation expenses in Istanbul and other expenses during their travels.

Based upon archival documents, this article deals with the pilgrims' route to Hedjaz through Istanbul and the policy of the Ottoman Empire on this issue.

Key words: Ottoman Empire, Istanbul, Turkestan, Turkestani pilgrims, Turkestani envoys, Bukhara, Kashgar

Hicaz'da Osmanlı Egemenliği, Hilafet ve Osmanlı'da Hac Organizasyonu

Fatih döneminde batıya doğru ilerleyişini büyük ölçüde tamamlayan Osmanlı Devleti I. Selim döneminde güneye doğru yönelmiş, burada önemli bir güç olan Memlukları 1517 tarihinde ortadan kaldırmıştır. Memlukluların ortadan kaldırılması ile Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır (Uzunçarşılı 1972: 292). Bu sefer sonunda I. Selim Abbasi halifesi III. Mütevekkil Alellah'ı İstanbul'a getirerek hilafeti devr almıştır (Uzunçarşılı 1972: 294). Yavuz Kahire'de iken Mekke emiri Şerif Berekat, oğlu ve bir elçiyi göndermiştir. Elçilik heyeti Osmanlı otoritesini benimsemesinin ifadesi olarak Mekke'nin anahtarları ve bazı kutsal emanetleri Osmanlı padişahına vermiştir. Faroqhi, Kutbeddin'e atıfla Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine geçiş sürecinde, bu bölgenin iâşe kaynağı olan Mısır ile bağlantısının Portekizliler tarafından kesildiğinde yaşanan sıkıntının ciddi boyutlarda olduğunu ifade eder. Kutbeddin'deki kayda göre "bu dönemde Haremeyn-i Şerifeyn, neredeyse tümüyle Mısır'dan gelecek gıda maddelerine bağımlıydı. Bunun bir sonucu olarak, 16. yüzyılın başında Portekizlilerin Kızıldeniz'e sık sık yaptıkları saldırılar yüzünden iki bölge arası ilişkilerin kısa dönemli kopması bile, paniğe ve denetlenemeyen fiyat artışlarına yol açıyordu." (Faroqhi 2008: 35). Yine aynı kaynağa göre, Mekke emirinin Osmanlı sultanına oğlunu göndermesinin böyle bir ekonomik-politik arkaplanı vardır. Yavuz da Berekat'a verilmek üzere heyete Mekke Emirliği fermanını teslim etmiştir. Bu tarihten itibaren Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde hutbe Osmanlı padişahlarının adlarına okunmaya başlanmış; böylece Osmanlı sultanları Haremeyn'in hadimi ve Hicaz bölgesinin hakimi olmuşlardır (Kurşun 1999: 316). I. Selim'den itibaren Hadimü'l Haremeyn tanımı elkab olarak kullanılmıştır.

Böylece Osmanlı padişahları siyasi otoritelerinin yanında dini otoritenin de birleşmesi ile İslam dünyasının en büyük gücü haline gelmişlerdir. Bu ortamın oluşmasından itibaren de Osmanlı padişahları hac yolculuğuna çıkanların

güvenliklerinin sağlanmasını kendilerinin en önemli görevleri arasında addetmişlerdir. Esas olarak bakıldığında, hac organizasyonu ve güvenliği ile ilgili yapılan harcamalar, geri dönüşü olan harcamalar olmadığından hâdim unvanı, esasen söylemden ibaret değildi. Aksine Osmanlı egemenliğinin toplumsal meşruiyeti noktasında önemli bir yer işgal ediyordu (Faroqhi 2008: 9).¹³⁰

Bu noktada, Osmanlı döneminde haccın organizasyonun nasıl gerçekleştiği ve güvenliğinin nasıl sağlandığına dair bilgiler (Özcan 1996: 400-408) bu sürecin işleyişini anlamak açısından önem taşımaktadır. Abbasi döneminde hacıların toplanma merkezi Bağdat idi. Tüm uzak yerlerden gelen hacılar Bağdat'ta toplanarak güvenlik eşliğinde kutsal topraklara ulaşırlardı. Osmanlı Devleti Hicaz'ı kendi topraklarına dâhil etmesini müteakiben İslam dünyasında hacca ilişkin tüm sorumlulukları da üstlenmiş oldu. Artık İstanbul'un hacıların toplanma merkezi olduğu bu dönemde hacılar Şam ve Kahire yolu ile bir de Yemen, Bağdat-Basra yollarını kullanarak üç ana güzergah üzerinden Hicaz'a ulaşmaktaydılar. Anadolu, Rumeli, Türkistan ve Kafkasya'dan İstanbul'da toplanan hacılar Üsküdar, Gebze, Eskişehir, Konya ve Torosları geçerek Halep'e uzanır oradan Şam, Maan hattından Medineye ulaşırlar müteakiben Mekkeye vararak bu seyahati tamamlamış olurlardı. Diğer yol ise deniz yolu ile Mısır üzerinden sağlanmakta idi. 1869'da Süveyş kanalının açılması ile karadan yapılan seyahatler büyük ölçüde yerini deniz yoluna bırakmıştır.

Organizasyon açısından, Osmanlılar'ın ana hatlarıyla Memluk devletinin uyguladığı hac organizasyonunu tatbik ettikleri bilinmektedir (Özcan 1996: 401). Memlukler'de XV. yy'ın başından itibaren düzenli bir yolculuk haline getirilen hac seyahatinde en yetkili devlet görevlisi olarak *Emîr-i Hac* bulunmaktaydı. Bir kethüda ve bir kâtibin yardımcılığını yaptığı emir-i hâc ile birlikte hac kervanının güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmiş bir askerî birlik eşlik etmekteydi. Osmanlı dönemi hac organizasyonunda genellikle bir yeniçeri bölüğü veya timarlı sipahi birliğiyle birlikte birkaç top arabası da hacı adaylarına eşlik ederdi. Kanuni

¹³⁰ Faroqhi, hac güvenliği kapsamındaki önlemlerin, Hicaz bölgesindeki Osmanlı varlığının devamında temel bir rol oynadığını ifade eder.

dönemindeki hac kervanlarında 150 yeniçeri ve 100 sipahinin yerlerini aldıkları bilinmektedir (Özcan 1996: 403). Bu sayı, güzergahtaki tehlikelerin arttığı dönemlerde duruma göre artış gösterebilmekteydi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hac kabilelerinin güvenliğini hafif süvari birlikleri olan *cerde* birlikleri sağlamış, XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren de düzenli ordu mensubu askerler bu görevi devralmıştır. Padişahın hediyelerini iletmek üzere görevli olan bir emin ile subaşının yanısıra, bir kadı da hac kafilesinde görevliydi. Devletin bu görevlilerine, işlerinde yardımcı olacak çeşitli alt kademe görevliler de vardı. Haccın gerçekleşebilmesi için söz konusu devlet görevlileri nezaretinde yapılan yolculuk sürecinde de gerek güvenlik gerekse temel ihtiyaçların sağlanması noktasında Osmanlı devletinin desteği devam etmekteydi.

Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Hicaz'a, - haliyle - başka devletlerin tebaasından da Müslüman hacı adayları gelmekteydi. Ağırlıklı olarak İran, Hindistan ve Türkistan coğrafyalarından gelen bu hacıların güvenliği ve haclarının organizasyonu yine Osmanlılar'ın sorumluluğundaydı. Osmanlı Devleti bu hususta yaptığı askeri ve siyasi girişimleri gerekli durumlarda ilgili devletlere mektuplar yazarak bildirmiştir. Sultan II. Selim 1573 yılında Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderdiği mektubunda hac yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştığını, Akdeniz'de hacılar ve tüccarlara karşı korsanlık yapan Venedikliler'e karşı Kıbrıs'ın fethedildiğini bildiren bir mektup göndermiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/465). Söz konusu bölgelerden gelen hacıların durumları, mevcut siyasal gelişmelerden de önemli ölçüde etkilenmekteydi. İran'la olan siyasi ve askeri mücadele, döneme göre farklı bir tavır almayı gerektiriyordu. Buna açık bir örnek olarak Osmanlı-İran savaşları dönemlerinde İran'dan hacı adaylarının Osmanlı topraklarına girişlerine müsaade edilmemesi verilebilir (Özcan 1996: 404, Faroqhi 2008: 153). Sonraki dönemler de İranlı hacıların ciddi bir kontrole tabi tutuldukları bilinmektedir. Türkistan bölgesinden gelen hacılarınla ilgili durum ise hac için izledikleri güzergahla ilgiliydi. Hicaz'a ulaşmaları ise esas olarak Rusya ve İran coğrafyası üzerinden gerçekleştiğinden, Türkistan hacıların durumunu Osmanlı ile bu devletler arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlar veya savaş hallerine göre şekilleniyordu.

Buhara ve Semerkant'ta toplanarak Hazar kıyısından önce Astrahan'a varan Türkistanlı hacı adayları, buradan Osmanlı topraklarına Kefe ve Özi'den girer, deniz yoluyla da İstanbul'a geçerek hac kervanına katılırlardı (Özcan 1996: 405). Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askeri mücadelelerinden etkilenmelerine en dikkat çekici örnek olarak Astrahan'ın Ruslar'ın eline geçmesi gösterilebilir.¹³¹ II. Selim Rus işgaline giren Astrahan'a bir sefer düzenleyerek burayı ele geçirmek istemiş fakat başarılı olamamıştı (Özcan 1996: 382). Türkistanlı hacılar güzergahlarındaki önemli bir durak olan Astrahan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla kuzey yolunu kullanmak durumunda kalmışlar, bu durum hem yollarını uzatmış, hem de daha tehlikeli bir yol izlemelerine neden olmuştur. Rus toprakları dışında bir başka dönüş güzergâhı da İran toprakları idi. Ancak bu yolda çok güvenli değildi. İran 1568 yılında Harezmlî hacıları hapsedmiş, Osmanlı Devleti de hapse atılan hacıları kurtarmak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/2723). Gerek Astrahan'la bağlantılı olarak gerekse Safevi tehlikesi neticesinde Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı hacıların güvenliğine dönük tedbirleri ve Türkistan hanlıkları ile bu bağlamdaki ilişkilerinin temelinde söz konusu güzergahta yaşanan sorunlar olduğu arşiv kayıtlarında sıkça dile getirilen bir husustur.

Hac konusunda böyle bir resmin olduğu Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkilerin başlangıcına bakıldığında ise elimizdeki en erken tarihli belge 1568 tarihlidir. Ancak sadece bu belgeye bakarak daha önceki tarihlerde ilişkilerin olmadığı söylenemez (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/667). Büyük Selçuklular döneminde Türkistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar devam eden Müslüman Türk hâkimiyeti İran'da XVI. asırda Şiiliğin güçlenmesi ile coğrafi olarak bölünmeye uğramıştır. İran'ın Şii bir güç olarak ortaya çıkışı ile her ikisi de Sünnî olan Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki işbirliği kanalları açılmıştır. Bu işbirliğinin en güçlü örneği 1578 yılında Osmanlı-İran savaşında İran'a karşı yapılan Osmanlı-Özbek ittifakıdır. Bu ittifak çerçevesinde Buhara

¹³¹ Konunun Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Halil İnalıcık (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Belleter* 46 (12): 349-407.

Hanı Abdullah, Meşhed ve Nişabur'a askeri harekât düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmuştur (Saray 1984: 3). Bu ittifak dışında ciddi bir askeri ve siyasal işbirliği olmamış, XVI. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki münasebetlerde İran ve Rusya'nın baskın etkisi daima kendisini hissettirmiştir. XVI. yüzyılda Safeviler, XVII. yüzyılda ise Rusya daha ağırlıklı olmak üzere Türkistan'ın Osmanlı ile bağlantısını engelleyen ana aktörlerdir (Andican 2009: 199-200). Osmanlı Devleti'nin bu iki önemli gücü dikkate almak zorunda kalması sebebiyle Türkistan'la ilişkiler sosyal ve kültürel düzeyden siyasal ve ekonomik seviyeye geçememiştir. Bir başka deyişle, Osmanlılar'ın bölge ile ilişkisini aralarında yer alan coğrafi bölgelerin egemen güçleri ile arasındaki gergin ilişkiler belirlemiştir.

Hac Yolunun Bir Parçası Olarak İstanbul

Türkistan'dan Hicaz'a hac yolculuğunda, bahsi geçen siyasal etkenlerin belirleyiciliği ve etkisinin yanısıra, dikkati geçen ve altının çizilmesi gereken en önemli noktalardan biri, İstanbul'un Türkistanlı hacıların yolculuklarının temel bir parçası olmasıdır. Türkistanlı hacıların İstanbul'a hac yolunda uğramalarına ilişkin ilk kayıtlar ise XVI. Yüzyıldandır (BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/671). Bu tarihte hacılar Buhara ve Semerkant'tan ayrılmalarını müteakib Hazar Denzine ulaşmakta Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Yollarını bu denli uzatmak istemeyen bir kısım hacı adayları ise Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ederlerdi. Kazandıracağı zamanın çok olmaması ve izlenilen kara yolunun zorluğu göz önüne alındığında çok bir avantaj oluşturmayan bu istikamet Türkistanlı hacı adaylarının pek de tercih etmediği bir yol olduğu düşünülmektedir (Faroqhı 2008: 168-169). Doğu Türkistan'ın bir şehri olan Kumul'dan bu seyahat XIX. yy'da 100 günde tamamlanmakta idi (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).

En kestirme yollardan gidildiği zaman dahi her bakımdan günümüz şartları ile mukayese edilemeyecek derecede zorluklarla dolu böyle bir yolculuğa bir de ilave olarak İstanbul niçin eklenmekte idi? Kumul Kadısı, Kumul Müftüsü ve Turfan Kadısının Sultan II. Abdülhamid'e müştereken sundukları raporda bu sorunun cevabı olabilecek bir bölüm bulunmaktadır. 1906 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz rapor iki sayfadır. Raporun ilk iki sayfası Kaşgar'ın beşeri, sosyal, iktisadi ve siyasi özelliklerine ilişkindir. Rapor'un hissiyat bölümünde halkın kuvvetli bir inançla hilafet makamına dini ve manevi bakımdan bağlı oldukları belirtilmektedir. Bu inançla hac görevinden önce halifenin ziyaret edilmesinin dini vecibe olarak bilindiği ve halifeyi ziyaretin hac ibadetinin mütemmim cüzü olduğu ifade edilmektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/70).¹³² Yine İstanbul'da bulunan camileri ve kutsal makamları ziyaret etmek de sebepler arasında yer alsada (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71), temel neden İstanbul'un hilafet merkezi olmasıdır denilebilir. XX. yüzyıl başlarında Kaşgar ileri gelenlerinin Sultan II. Abdülhamit'e sundukları bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla halifeye bu derece bağlılık Rusya'nın hoşuna gitmemekte hatta hacıların İstanbul'a uğramadan Hicaz'a gitmelerinin yolları aranmakta, Odesa, Sivastopol gibi Rus limanlarından İstanbul'a gitmeye çalışan hacılar doğrudan vapurlar ile Hicaz'a gönderilmekte idi. Rusya Hicaz'a gidişte İstanbul'a uğratmadığı hacıları dönüşte de uğramalarını engellemek için aynı vapurlarla Rus iskelelerine zorla taşımakta idi. Rusya yaşattığı bu zorluklara ilave olarak Kaşgar'da yaşayan Türklerle hiçbir siyasi bağı olmamasına rağmen vize işlemlerini de üzerine almıştı. Vize işlemleri için Rus Hükümeti tarafından alınan pasaportlar gecikmeli olarak verilmekte, hatta bu gecikme haftalarla ifade edilmektedir. Rusların bu muamelesi Kaşgarlı Türklere kendilerinin esir oldukları zannını bile vermektedir (BOA, Y.PRK.AZJ, 51/71). 1906 yılında yaşanan bu sıkıntılar Kaşgarlı hacıları kendi sorunlarını kendilerinin çözmesi yoluna itmiştir. Kaşgarlı hacıların sıkıntılarının esas sebebi Çin hükümetine ait İstanbul'da bir

¹³² Belgedeki ifade şu şekildedir: "Ahâlî-i mezkûre, cihet-i câmi'a-i İslâmiyye olan makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhîye merbûtiyyet-i dîniyye ve ma'neviyyeleri olduğu i'tikâd-ı kavîsindedirler. Buna binâ'en, îfâ-yı farîza-i Hacdan mukaddem, makâm-ı akdes-i Hilâfet-penâhîyi ziyâret ile cânib-i Hicâz'a gitmeyi vecâ'ib-i diniyyeden bilürler ve ziyâret-i makâm-ı Halîfeyi tetimme-i Hacdan add iderler."

elçilik olmamasıdır. Bu sıkıntıyı gören Kaşgarlı Hacı Musa Efendi etrafının destek ve isteği ile kendisini Şeyhülhac ilan etmiştir. Bu gayrı resmi görevlendirme ile Kaşgarlı hacılar sıkıntılarında kurtulmuştur. Osmanlı Hükümeti ise şüphe ile karşıladığı şeyhülhacılık kurumunu Kaşgarlı Hacıların zor durumda kalmasını istememesi sebebiyle kabul etmiştir (BOA, ZB, 318/10).

XIX. yy.'daki kayıtlarda açık bir şekilde ifade edilen hilafet merkezi ziyaretinin hac sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmesi durumu, önceki yüzyıllarda nasıldı sorusunun yanıtını ise net bir şekilde vermek güçtür. Fakat, XVI. yy.'da Astrahan'ın Rus egemenliğine girmesiyle birlikte, şartlar itibariyle bir nevi zorunluluk halinde başlamış olan bu uygulamanın, zaman içinde bir gelenek haline gelmiş olması muhtemeldir. Bir kısım Orta Asyalı şeyh ve dervişlerin hac yolculuklarına dair kayıtların İstanbul'u da içermesi, Osmanlı hilafetiyle birlikte İstanbul'un da Türkistanlı hacılar için haccın bir parçası gibi görüldüğü fikri oluşturmaktadır.¹³³ Böylelikle, bir taraftan dini bir nitelik taşıyan hac yolculuğu, İstanbul'un da ziyaretiyle hilafete dönük teveccühü de somut bir hale getirmiş, bunun yanısıra Türkistan coğrafyası ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasal ve kültürel bağların devamında da merkezi bir rol almıştır denilebilir.

Hicaz Yolunda İstanbul ve Türkistanlı Hacıların İstanbul Tecrübeleri

Türkistanlı hacı adaylarının hac yolculuklarında böyle bir konuma sahip olan İstanbul hem hac öncesinde hem de hac sonrasında söz konusu hacı adaylarını ağırlamaktaydı. Yukarıda bahsi geçen güzergahları izleyerek İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılar bir müddet burada kalırlardı. Bu uzun, yorucu ve aynı zamanda tehlikeli yolculuğa Türkistan'ın her kesiminden insanlar çıkmakta idi. Bunların arasında halktan kişiler, âlimler ve dervişler olduğu gibi tüccarlar ve üst düzey

¹³³ XVI. yüzyıldan bir örnek olarak Şeyh Hüseyin Harezmi'nin İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğuna dair bkz. Nurten Kılıç-Schubel (2006). "Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire: Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th Century". VIII. *Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272; XIX. ve XX. yüzyıl örnekleri için ise bkz. Şarifa Taşeva (2012). "Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul". 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. Konya. 1037-1050.

yöneticiler de bulunmakta idi. Gelen ziyaretçilerin çeşitliliği hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. Üst düzey devlet görevlileri ve elçilik heyetleri genellikle bir Osmanlı bürokratinin evinde misafir edilirdi (BOA, A.MKT, 4/2). Misafirlikleri esnasında gerekli nakit ve gıda ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmakta idi (BOA, C.HR, 8927). Bu ihtiyaçlarının dışında elçilik heyetlerinin gönlünü almak kabilinden hac dönüşünde İstanbul'da elçi ve maiyetine kürkler hediye edildiği görülmektedir (BOA, C.HR, 6840). 1826 yılında esas gayesi hacca gitmek olan Buhara elçisi Mehmed Fazıl'a, İstanbul'a geldiğinde kısa bir program yapılarak bir miktar nakit yardım yapılması, Türkistan'dan hacla bağlantılı olarak gelen elçi ve devlet görevlilerine dönük iyi niyet ve misafirperverliğin bir başka örneği olarak gösterilebilir (BOA, HAT, 1418/57993).

Üst düzey devlet görevlilerinin yanısıra, Osmanlı Devleti bölgenin dini ve siyasi bakımdan itibarlı kişilerine de yardımlarda bulunurdu. Bu yardımlar genellikle söz konusu kişilerin istekleri üzerine belli miktarda nakdî ödeme şeklinde gerçekleşirdi (BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098). Örneğin Buhara'nın önemli âlimlerinden ve Nakşibendî Şeyhi Süleyman Efendi bunlardan birisidir. Süleyman Efendi hac niyetiyle 1855 yılında Urfaya ailesi ve 60 kadar müridi ile birlikte gelmiş fakat buradan ileriye gidecek imkânı kalmamıştır. Kendisinin talebi üzerine Şam'a seyahatlerine yetecek kadar nakit para verilmiştir (BOA, İ.MVL, 347/15045). Nakdî yardım, bir kısım itibarlı din adamlarına ise günlük ihtiyaçları kadar yapılıyordu (BOA, A.MKT.NZD, 353/7).

Bazı Türkistanlı hacı adayları da Hicaz'a gitmek için İstanbul'a geldiklerinde maddi bir talepte bulunmamakla birlikte birtakım iş ve işlemlerinde yaşadıkları sıkıntılarının giderilmesi isteğinde bulunuyorlardı. Bürokratik işlerinde kolaylık sağlanması şeklinde gerçekleşen bu desteğin başında gümrükte usulsüz vergi alımının engellenmesi ile beraberlerinde getirdikleri eşyalarının incelemeden muaf tutulması sayılabilir (BOA.DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12). Ayrıca, maddi yardım talebinde bulunmadıkları halde Osmanlı merkezî yönetimi tarafından itibarlı konumları sebebiyle bazı Türkistanlı hacılara gerekli kolaylığın

gösterilmesi hakkında Mekke Şerifi'ne, Şeyhülharem'e, valilere emirler de gönderilmiştir (BOA, A.MKT, 21/82, HR.MKT, 367/99). Buhara hâkiminin yeğeni gibi bazı kişilere de talepleri olmadığı halde gönülleri alınmak düşüncesiyle adamları ile birlikte binebilmeleri için vapurdan yer ayırılmıştır (BOA, HR.MKT, 46/78). 1781 yılında İstanbul'a gelmesini müteakip hacca gitmek üzere yola çıkan Buhara elçisine ücreti devlet tarafından karşılanmak üzere üst düzey bir saray görevlisi mihmandar tayin olunmuştur. Elçinin 14 adamının da binek hayvanı, cadır ve tahtirevan ihtiyaçları karşılanmıştır (BOA, C.HR, 8283, C.HR, 8500).

Resmi devlet görevlisi veya özel bir statüsü olmayan bazı hacı adayları hanlarda kalır, bazıları da cami ve tekkelerde barınırlardı (BOA, DH.MKT, 1299/26, DH.MUI, 53/34). Hatta bu konaklama süresi savaş gibi sebeplerle yıllarca sürebilirdi. Örneğin Seyyid Celâl Efendi I. Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle Hicaz'a gitmek niyeti ile geldiği İstanbul'da dört sene boyunca Üsküdar Özbekler tekkesinde ikamet etmiştir. Bu süre zarfında geçimini seyyar tespih satıcılığı yaparak sağlamıştır. Tesbih ticaretini oldukça ilerleten Celal Efendi'nin Konya'da ticari faaliyet izni için yaptığı talep, onun bu faaliyetinin boyutunu göstermesi açısından dikkate değerdir (BOA, DH. EUM. 5.Şb, 70/17).

Aciz kategorisinde değerlendirilen Türkistanlı hacı adaylarının ise ücretsiz olarak kutsal topraklara gönderildiği anlaşılmaktadır (BOA, Y.MTV, 225/36). İstanbul'a gelmeyi başarmış fakat daha ileri gitmeye imkânı kalmayan hacı adayları başvuruları halinde bedel ödemedi devlet tarafından sağladığı imkânlar ile kutsal topraklara gönderilmekte idiler (A.DVN, 83/3, A.MKT, 7/47, MV, 180/8). Örneğin 1909 yılında Kaşgar'dan yola çıkıp Bakü'de paraları gasp edildikten sonra İstanbul'a yürüyerek gelmek zorunda kalan Hacı Mansur oğlu Abdülfettah, Hızır ve Hacı Mehmed Ciddeye kadar ücretsiz olarak gönderilmişlerdir (DH.MUI, 43-1/44). Bununla birlikte, nadirattan da olsa İstanbul'a kadar gelmiş bazı hacı adaylarının maddi imkânsızlıklar sebebiyle Hicaz'a gitmekten vazgeçip memleketlerine dönmek istedikleri de görülmektedir (BOA, DH.MB.HPS. M, 10/50).

Hac için İstanbul'a gelmiş Türkistanlı hacı adaylarına bu tür yardımlar söz konusuysen, zaman zaman da Osmanlı Devleti'nin onların katkı ve desteklerini aldığı durumlar da söz konusudur. Kayıtlarda karşılaşılan bu türden bir örnek, istihbarat bakımından istifade edildiğini göstermesi açısından kıymetlidir. 1790 yılında İstanbul'a gelen iki Özbek'ten Rusya'nın durumu hakkında alınan bilgi padişaha sunulmuştur (BOA, HAT, 193/9542).

Türkistanlı hacıların önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin maddi ve manevi yardımları ile Hicaz'a gitmekte idiler. Ancak bir kısmı da maddi yardım almadığı gibi kutsal mekânlara seyahatlerinde yanlarında kıymetli hediyeler de götürmüşlerdir. 1784 yılında Buhara'dan İstanbul'a gelen Muhammed Zakir yanında getirdiği hediyeleri Padişaha takdim etmiş, padişah da ona çeşitli hediyeler vermiştir. Muhammed Zakir'in elmas, yakut ve zümrütlerle hazırlanmış bir avizeyi Ravza-i Mutahharaya hediye etmek üzere hazırlattığı anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 16/723-B). Yine benzeri bir başka örnek olarak, Mekke'nin kapısı mesabesinde olan Cidde şehrinde Türkistan'dan gelen hacıların konaklaması için Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1877 yılında 600 altın harcanarak 19 hücreli bir zaviye gösterilebilir (BOA, Y.PRK.AZJ, 1/72, ŞD, 2417/32).

Hicaz'dan Dönüş Yolunda İstanbul

Türkistanlı hacı adaylarının İstanbul ziyaretlerinin ardından gerçekleştirdikleri hac ibadetlerinin tamamlanmasının ardından istikametleri yine İstanbul'dur (BOA, A.DVNS.MHM.d, 82/96).¹³⁴ Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olan XVI. yüzyılda Türkistanlı hacılara dönüş yolunda vatanlarına kolaylıkla ulaşabilmeleri için Divan-ı Hümayun'dan yol emri verilmekte idi. Bu emirde Türkistanlı hacıların yol üzerinde bulunan tüm idareciler tarafından korunması talimatı yazılı idi (BOA, A.DVNS.MHM.d, 21/598). Bu usulün XIX. yy başlarında da devam ettiği görülmektedir. Hac dönüşünde yaşanan

¹³⁴ 1617 yılında elçi olarak İstanbul'a gelen ve Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra Yemen ve Hindistan yolu ile memleketlerine dönen Buhara Hanı İmamkulu Han'ın elçisi Hacı Abdülbaki ve Belh hâkiminin adamlarından Hacı Ömer'in seyahatleri istisna görünmektedir.

olumsuzluklara çözüm olması için verilen belgenin yolculuk esnasında önemli kolaylıklar sağlayacağı aşikârdır (BOA. C.HR, 277).

Bununla birlikte XX. yy başlarına gelindiğinde, Türkistanlı hacıların dönüş yolunda önemli bir sorun olarak vize mevzuu çıkmaktadır. Vize işlemlerinin hangi ülke tarafından yapılacağı belirsizliği, Osmanlı kurumları arasında da kendisini göstermiştir. Yukarıda, Osmanlı-Rusya ilişkileri bağlamında bahsi geçen Kaşgarlı hacıların vizelerine ilişkin durumu hakkında detaylı bilgiye sahibiz. Dâhiliye Nezareti, Kaşgarlı hacıların vize işlemlerinin Rus konsolosluğu tarafından yapılması için Hariciye Nezareti'nin aracılık yapmasını istemiştir. Bu istek üzerine Hariciye Nezareti konuyu İstişare Odası'na havale ederek bir değerlendirme istemiştir. İstişare Odası yaptığı değerlendirmede, Osmanlı topraklarında seyahat veya ikamet eden Çin tebeasının işlemlerinin Rusya Konsolosluğu tarafından yapılması hakkında bir anlaşma ya da karar olmadığını belirtmiştir. Böyle bir karar olmamasına istinaden Çin tebaası olan Kaşgarlılar'ın istekleri halinde memleketlerine Rusya yolu ile dönüşlerinde, Rus konsolosların pasaportları ücretsiz olarak vize etmekten başka çaresinin olmadığı ifade edilmiştir. Hatta Rusya Konsolosluğunun Çin tebeasına pasaport da veremeyeceğinin altı çizilerek pasaport verilmesi gerekirse istekliye tebaası olduğu devletin isminin yazılması şartı ile Osmanlı Hükümeti tarafından verilebileceği görüşü zikredilmektedir (BOA, DH.SN.THR, 33/66). Osmanlı Hükümeti pasaportunu kaybeden Türkistanlı hacıların yeni pasaport edinmelerinde karşılaşacakları masraflar için karşılıksız para da vermekte idi (BOA, BEO, 1207/90505).

Türkistan'dan Hicaz'a yapılan seyahatin uzunluğu sebebiyle bazen idarecilerin ölümleri sebebiyle yaşanan protokol karmaşası, hac dönüşü bir başka bürokratik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1819 yılında hac görevini tamamlayarak İstanbul'a uğrayan Buhara elçisi Mirza Fazıl ülkesine döndüğünde götürmek için padişah'tan bir mektup istemiştir. Halife tarafından gönderilecek mektup pek tabii olarak gönderilen kişinin saygınlığına önemli katkılar sağlayacaktır. Buhara elçisi Mirza Fazıl yola çıktığında Buhara Hâkimi Haydar Şah vefat etmiş, yerine oğlu geçmiştir. Bir müddet sonra oğlu da vefat etmiş onun

yerine diğerk oğlu Nasrullah hâkim olmuştur. Ancak yeni hâkim Osmanlı padişahına bağlılık ve dostluğunu içeren ilk mektubu göndermediği için padişahın elçi ile bir mektup göndermesi teamüller açısından uygun olmayacaktır. Padişah teamüle rağmen elçinin boş gitmemesi için istenen mektubun hazırlanmasını ve bir de elçilere verilmesi adet olan yol harılığının ödenmesi hakkında karar vermiştir (BOA, HAT, 782/36608).

Bu tür bürokratik sorunlarla birlikte, Türkistanlı hacıların Hicaz’dan dönüşleri sonrasında yaşadıkları ve oluşturdukları küçük çaplı ekonomik ve toplumsal sorunlar da vardır. Hac ncesi İstanbul’a gelişlerinde yaşananların bir benzeri hac sonrasında da yaşanmaktaydı denilebilir. Buharalı Kargı’nın durumu, hacca gitmek niyetiyle İstanbul’a gelip I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla orada dört yıl kalmak zorunda kalan Seyyid Celâl Efendi’nin durumuyla paralellikler taşır. Seyyid Celâl’in aksine hac dönüşü I. Dünya Savaşı’na yakalanan Buharalı Kargı, bu nedenle memleketine dönememiştir. Hacı Kargı geçimini sağlamak için şam, Halep ve Eskişehir’de bekçilik gibi işlerde çalışarak hayatını idame ettirmiştir. Nihayet Balıkesir’de zanlı olarak yakalanmış, bir belgeye sahip olmadan Osmanlı topraklarında yaşaması mahzurlu görüldüğünden kendisine ikamet tezkiresi verilmiştir (BOA, DH.EUM.5. şb, 43/30).

Yine hac öncesi olduğu gibi dönüş yolunda İstanbul’a ulaşan hacılardan imkânları yetersiz olanları barınma ve beslenme gibi sorunlar beklemekte idi. Konaklama imkânı olmayan hacılar Sultanahmet, Ayasofya ve Eyüp camilerinin avlularında taşlarzerinde kalmakta idiler. Türkistanlı hacılar olumsuz hava şartlarına karşı korunaklı olmayan cami avlularında yağmur altında ve çamur içinde yaşamakta kendilerine uzanacak yardım elini beklemekte idiler. Bu durum camileri ziyarete gelen turistlerde Osmanlı Devleti hakkında olumsuz kanaat oluşmasına sebep olmakta idi. 1910 yılı Mayıs ayında 87 hacı yukarıda saydığımız zor şartlar altında mücadele ederlerken durum Osmanlı bürokrasisi tarafından fark edilmiş, hacıların şangay’a giden bir gemi ile gönderilmeleri için gereken maliyet devlet tarafından karşılanmıştır (BOA, DH.MUI, 93/43). Yine İstanbul’a gelip

maddi imkânı olmayan hacıların çeşitli Karadeniz limanlarına ücretsiz gönderildiklerine dair kayıtlar mevcuttur (BOA, A.DVN, 17/48, A.MKT, 7/62).

Sonuç

XVI. yüzyılda Hicaz bölgesinin Osmanlı Devleti kontrolüne geçmesiyle birlikte, hac ibadetinin organizasyonu ve güvenliği Osmanlı padişahlarının sorumluluğu haline gelmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Mekke ve Medine'nin "hâdim"i sıfatını taşıyan Osmanlı sultanları, hac ibadetinin kolaylıkla yapılabilmesi için tüm kaynaklarını harekete geçirmiştir.

İmkânların kullanımını konusunda da adalet prensibi ile hareket etmiş, ekonomik ve siyasi olarak ciddi bir beklentisi olmamasına rağmen kilometrelerce uzaklardan İstanbul'a gelen Türkistanlı hacılara, hem Osmanlı tebaası hem de başka devletlerin tebaası olan hacı adaylarına yaptığı gibi devletin tüm idari ve maddi imkânlarını seferber etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan dışındaki topluluklar için hac ibadetinin kolaylaştırılmasına yönelik kolaylaştırıcı ve yardımsever tutumunda siyasi beklentilerin etkisi olduğu söylenebilir. Ancak Türkistan'la ilişkilerinin başladığı XVI. yy'ın ortalarından yıkılışına kadar geçen süre zarfında ciddi bir siyasal birliktelik olmamıştır. Bu sebeple Hicaz'a gidiş ve dönüşte Türkistanlı hacılara sağlanan imkânların sebebi olarak devletin ahlaki ve idari anlamda ulaştığı anlayış gösterilebilir. Bununla birlikte, Türkistanlı hacıların İstanbul'da bulunan halife ve kutsal mekânları ziyaret isteği Osmanlı Devleti'nin hazırladığı ortam sayesinde bu şehri Hicaz yolculuğunda vazgeçilmez durak haline getirmiş, "ziyâret-i makâm-ı Halîfeyi" bir nevi "tetimme-i Hacdan" addetmeleri sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

DH.MB.HPS. M, 10/50

A.AMD, 4/11	
A.DVN, 17/48	DH.MUI, 43-1/44
A.DVN, 83/3	DH.MUI, 53/34
A.DVNS.MHM.d, 21/465	DH.MUI, 93/43
A.DVNS.MHM.d, 21/598	DH.MKT, 677/1
A.DVNS.MHM.d, 7/667	DH.MKT, 1320/12
A.DVNS.MHM.d, 7/671	DH.MKT, 1299/26
A.DVNS.MHM.d, 7/2723	DH.SN.THR, 33/66
A.DVNS.MHM.d, 82/96	HAT, 16/723-B
A.MKT, 4/2	HAT, 1418/57993
A.MKT, 7/47	HAT, 193/9542
A.MKT, 7/62	HAT, 782/36608
A.MKT, 21/82	HR.MKT, 46/78
A.MKT.NZD, 30/75	HR.MKT, 367/99
A.MKT.NZD, 353/7	I.HR, 2098

BEO, 1207/90505

İ.MVL, 347/15045

C.HR, 277

MV, 180/8

C.HR, 6840

ŞD, 2417/32

C.HR, 8283

Y.PRK.AZJ, 1/72

C.HR, 8927

Y.PRK.AZJ, 51/70

C.HR, 8500

Y.PRK.AZJ, 51/71

DH.EUM.5. Şb, 43/30

Y.MTV, 225/36

DH. EUM. 5.Şb, 70/17

ZB, 318/10

Kitap ve Makaleler

Andican, A. Ahat (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta AsY*. İstanbul: Doğan Kitap.

Faroqhi, Suraiya (2008). *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1683)*. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay.

İnalcık, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)". *Belleten* 46 (12): 349-407.

Kılıç-Schubel, Nurten (2006). "Rethinking the Ties between Central Asia and the Ottoman Empire:Travels of a Central Asian Shaykh in Ottoman Empire in the 16th

- Century". VIII. *Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler*. Der. Nurcan Abacı. Morrisville: Lulu Press. 259-272.
- Kurşun, Zekeriya (1999). "Osmanlı İdaresinde Hicaz (1517-1519)". *Osmanlı*. C.1. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Özcan, Abdülkadir (1996). "Hac". *İslam Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yay. 400-408.
- Saray, Mehmet (1984). *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*. İstanbul.
- Taşeva, Şarifa (2012). "Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul". 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Bildiriler*. C. I. KonY. 1037-1050.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1972). *Osmanlı Tarihi*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ANKARA SAVAŞI EDEBİYATDA

Prof.Dr. Lütviye Asgerzade

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

(Hüseyn Cavid yaratıcılığı üzerine bir inceleme).

Özet: Tarihte Turan idealinin gerçekleşmesine en fazla yaklaşan Türk komutanı olarak değerlendirilen Amir Timur - Timur Han, hakkında en fazla eser yazılan Türk fatihlerinden biridir. Azerbaycan romantik edebiyatının öncülerinden Hüseyin Cavid Efendi'nin "Topal Timur" piyesi, Timur Han hakkında yazılan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan edebiyatının "kutup yıldız"larından olan Cavid Efendi, "Şeyh Senan", "Uçurum", "İblis", "Peygamber", "Topal Timur", "Knyaz", "Siyavuş", "Hayyam" gibi piyesleri ile Türk edebiyatı tarihinde adından söz ettiren yazarlardandır. Cavid Efendi'nin piyeslerindeki olaylar, Çin'den Adriyatik'e kadar uzayan coğrafi mekanlarda cereyan ettiği ve ideolojik yönden rejime ters geldiği için sürekli Sovet tenkitinin hücumlarına maruz kalmıştır. Yazarın "Peygamber" ve "Topal Timur" piyesleri "Sovet yönetimini çok meşgul" etmiş, okuyucuları derinden etkilemişti. Türklüğün kahraman timgesi Amir Timur, ahaliyi fevkalade memnun edip coşturmuş, meseleyi sonradan anlayan Bolşevikler, piyesin oynanmasını yasaklamışlar. "Sovet ekmeğini yediği halde tarihin Panturanist tiplerini idealize etmeye cesaret eden" yazara karşı Sovet tenkitçileri acımasız davranmış, adeta ateş püskürmüşler. Rejim, Cavid Efendi'ni tarafına çekemeyince, takip ve tenkit etmiş, gazete köşelerinde ağır şekilde eleştirmiştir. O, "Timur'un yaptıklarının hak ve adalet namına" olduğu düşüncesini savunduğu için "diğer eserleri gibi "Topal Timur"un da hakkıyla tenkit edilip" asıl mahiyetinin meydana çıkarılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu ithamlar ve saldırılar, "ideolojik vesveseler olarak" görülmektedir. Sonuç itibariyle yazar, bütün eserlerine "Pantürkizm", "Panturanizm" ve "Panislamizm" hakim olduğu gerekçesiyle tutuklanarak Sibiryaya sürülmüş, orada vefat etmiştir. Cavid Efendi'nin eserdeki Amir Timur karakteri, bütün azameti ile hem dünyaya, hemde

kendi topallığına meydan okuyacak seviyededir. Amir Timur'u daha iyi tanıtmayı amaç edinen yazar, Türk ve İslam dünyasının gerçekliklerine dalarak hakikat arar, gördüklerini ve okuyucuya göstermek istediklerini felsefi görüşleriyle donatarak sunar. "Topal Timur" eserinin esas konusu, Amir Timur ve Yıldırım Bayezid arasında çıkan Ankara savaşıdır. Eserde savaşa kadarki süreç, Amir Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki mektuplaşmalar, savaşın başlama sebepleri ve Timur'un zaferi gibi tarihi gerçeklikler aksettirilmiştir. İki Türk komutanın taktik savaşıyla meydanlarda "bende varım" demesiyle başlayan gerginlik savaşmalarına kadar uzar. Timur, barış elcisi göndermesine rağmen savaşın kaçınılmaz yuzuyla karşı karşıya gelir. Timur'un asıl isteği savaşmak olmasa da, Bayezid'in tavrı Timur'u savaşmaya zorlar. Bu savaştan müteessir olan Türkçü, Turancı Cavid Efendi'nin iki Türk komutanının savaş sürecini hızlandıran konuları ele alırken, gerçeklerin boyutlarını değiştirmemeye özen göstermesi, tarihe ne denli sadık kaldığını gösteren en büyük özelliklerinden biridir. Amir Timur ve Yıldırım Bayezid'in saray muhitleri arasındaki farklar bariz şekilde görülmekle birlikte benzer ve ortak yönler de dikkat çekmektedir. Eserde Amir Timur karakterinin yanında Yıldırım Bayezid karakteri sönük kalsa da, asla küçüm-senmemiş, eserin sonuna doğru, özellikle de finaldeki iki padişah arasında geçen diyalogda dengeler sağlanmış, piyesin sonunda bulunamayan hakikat ve dünyanın meçhullüğü Amir Timur karakteri aracılığıyla ifade edilmiştir; "hic merak etme Hakanım! Sen kor bir aptal, bende deli bir topal. Dünyanın hukmu olsaydı bize kalmazdı." Sözlerle insanlığın gereksiz yere kan doktuğuna, anlamsız savaşların kimseye fayda, getirmediğine, "butun beşeriyeti yalnız muhabbetin kurtaracağına" vurgu yapar. Eser, iki Türk komutanının karşı karşıya gelmesiyle, tarihe geçmiştir.

Anahtar kelimeler: Edebiyatda tarih, Hüseyin Cavid Efendi, "Topal Timur" pesi, Ankara

savaşları, Türk cengaverleri, Timur Han ve Yıldırım Bayezid

KONARGÖÇERLERİN MITOLOJİSİNDE YÖNETİCİ (HÜKÜMDAR) TİPİ

THE IMAGE OF RULER IN THE NOMADIC MYTHOLOGY

Prof. Dr. Mendigul S. NOGAYBAYEVA

Al-Farabi Kazak Millî Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi,
nmskaz1129@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Almas TOXANBAYEV

Al-Farabi Kazak Millî Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, almas_0404@mail.ru

ÖZET

Konargöçerlerin toplumundaki yönetim ve yönetici tipi, o dönemlerdeki halkların dünya görüşleri ile mitolojilerinde geniş yer bulmuştur. Eski zamanlardaki konargöçerlerin mitolojisi incelendiğinde onların temelinde kozmolojik, antropolojik, totemsel, dinî ve törensel inançların, genel olarak o halkların dünya görüşlerinin olduğunu görmek mümkündür. Konargöçerler toplumundaki yöneticiye olan saygı, onun şöhreti ve statüsü çoğunlukla eski konargöçerlerin mezar yerlerindeki ayrıntılardan da anlaşılmaktadır. Kazakistan'da bulunan eski dönemlere ait mezar yerlerindeki mimari yapı, onların birkaç kattan (halkadan) oluşması, mezar yerinin yapısal olarak gösterişli olması, cesedin altın ve benzeri değerli eşyalarla birlikte gömülmesi ve öbür dünyada kullanacağına inanılarak birlikte defnedilen eşyaların hepsi o dönemdeki insanların zamanında da sanatın yüksek seviyede gelişmiş olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda oradaki motifler mitolojik anlayışla bağlantılıdır ve o toplumun çevreyle ilgili bakış açısını ve dünya görüşünü ortaya koymaktadır.

Kazakistan topraklarındaki padişah kurganlarına yapılan arkeolojik kazılar ve incelemeler neticesinde elde edilen etno-arkeolojik materyaller, değerli tarihî yadigârlar, oradaki sanat eserlerinin mitoloji ile olan bağlantısı, mezar yerlerinin ve

kurganların mimari olarak eski Türklerin dünya görüşüne göre inşa edilmesi söz konusu toplumdaki yönetici tipini tespit etmeye yardımcı olacaktır.

Konargöçer toplumun dünya görüşü ile mitolojik inanışlarının bir kısmını Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan “padişah” kurganlarındaki yöneticiyle ilgili nesnelere bakarak yorumlamak mümkündür. Makalede erken dönem konargöçerlerine ait Esik, Şilikti, Berel, Araltöbe, Ürcar ve Taksay mezarlıklarından bulunan padişahların defnedildikleri yerlerdeki yönetici ve yönetim ile ilgili nesnelere ve oradaki altın süs eşyalarının üzerindeki eski mitolojik anlayışla ilgili motifler tahlil edilmiş ve onların tarihî devamlılıkları, aralarındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, konargöçer toplumun sosyal yapısı, halk ile yönetici arasındaki diyalog, yöneticilerin önemli kararlar alma sırasındaki prensipleri, konargöçer toplumun evreni algılamadaki dünya görüşü, yaşam özellikleri ve yöneticinin karakteri ile davranışındaki psikolojik özelliklerin eski efsane, masal ve mitlerdeki izleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Göktürk abidelerindeki bilgiler parça parça olsa da eski Türk boylarında mitolojinin gelişmiş olduğunu gösterir. Yazılı bilgiler arkaik bir biçimde olmasına rağmen bu metinlerde erken Orta Çağlardaki konargöçer Türk halklarının devlet yapısını ve onlardaki yönetimin hem kutsal hem de yüksek seviyede olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Konargöçerler, mitoloji, yönetici tipi, “padişah” kurganları, kozmolojik anlayış, köhne sanat.

ABSTRACT

The image of power and ruler in nomadic society was well represented in the worldview and mythology of the peoples of that period. Under the mythology of the early nomads, cosmogonic, anthropological, totemistic, religious and ritual beliefs and problems of the General worldview are manifested. Respect for the ruler, his fame and reputation in nomadic society are shown in many ways from the burial sites of early nomads. This is an architectural structure on ancient burial complexes, consisting of several floors, a structure in a complex construction of a funeral structure, the burial of a corpse with precious objects, etc. all the original items indicate a high level of art of this society at the time, and various compositions and ornamental patterns are combined with complex mythological concepts that reflect the attitude and outlook of this society to the environment.

Ethno-archaeological data related to the image of the ruler in a traditional society include an analysis of valuable historical artifacts found in the elite Royal burial mounds of Kazakhstan, associated with mythological concepts, and the freedom of architectural complexes in the burial structure based on the ancient worldview. And mythological data about the connection between the three spaces in ancient Turkic writing, about the Creator's concern for the Turkic khagans and their consequences, can inform about the system to which power was formed in a nomadic society.

The worldview and mythology of nomadic society was largely considered from the point of view of knowing the world, creating a space model based on a three-tiered space, creating on this basis the special properties of a king or ruler based on a supernatural force or Emir. One of the aspects of the worldview and mythological beliefs of the nomadic society can be observed in the elite "Patsha" mounds found in different regions of the territory of Kazakhstan. The article analyzes various images associated with ancient mythological beliefs in the decoration of gold jewelry, attributes of Royal burials found in the burial grounds

of Issyk, Shilikty, Berel, Araltobe, Urjar, and Taksay. In addition, the issues of the social structure of nomadic society, dialogue between the people and the ruler, making the rulers of important decisions, the worldview of the nomadic population in the knowledge space, the style of life and psychological features of the behavior of the ruler in ancient legend, fairy tales and myths. Despite the fragmentary data on runic monuments, all this indicates the development of the mythology of the ancient Turkic tribes in a complex structure. But, despite the fact that the written data are in archaic form, the content of the text clearly indicated the creation of the state in the nomadic Turkic peoples of the early middle ages, that the power in it is sacred and elite.

Key words: Nomads, mythology, the image of the lord, burial mounds of the king, cosmogony, ancient art.

Timurlu Kaynakların Türkiye’de İncelenmesi, Çevirisi ve Yayınlanması Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler

Prof. Dr. Namiq MUSALI

Kastamonu Üniversitesi

Hiç kuşku yok ki Emir Timur ve Timurlular üzerine en önemli kaynaklar grubunu Farsça kronikler oluşturmaktadır. Bunların büyük bir kısmı Timurlu tarihçileri tarafından kaleme alınmışlardır. Türkiye tarihçiliğinde Timurlu kaynaklarının tercümesi ve neşri alanında yürütülmüş olan çalışmaların azımsanmayacak sayıda olduğu görülmektedir.

Tabi ki Emir Timur’dan söz eden kaynakların başında Azerbaycan (Tebriz) asıllı Nizameddin Şâmî’nin (ö. 1411 veya 1412) “Zafername” adlı eseri gelmektedir. Söz konusu eser, Türkiye’nin ünlü doğubilimcilerinden olan N. Lugal tarafından Türkçeye çevrilerek iki kez (1949 ve 1987) Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandı. Ayrıca Nizameddin Şâmî’nin hayatı ve faaliyeti Türkiye’de ansiklopedi maddelerine konu olmuştur¹³⁵.

Emir Timur’un yine “Zafername” adı altında bir diğer tarihi de Şerefeddin Ali Yezdî’nin (ö. 1454) kaleminden çıkmıştır. Türkiye tarihçiliğinde Yezdî’nin “Zafername”sine yüksek değer verilmiş ve kimi araştırmacılarca Emir Timur devri ile ilgili en mühim kaynak olarak görülmüştür. Bu konuda K. Dilek’in tespitlerini örnek olarak gösterebiliriz: “Zafernâme yalnız üslûbu açısından değil, Nizâmeddîn-i Şâmî, Hâfız-ı Ebrû, Muînüddîn-i Netanzî’nin eserlerinde ve Timurlu döneminin diğer kaynaklarında bulunmayan birçok mâlûmatı ihtiva etmesi bakımından da önemlidir. Bu sebeple müellifin zamanında ve daha sonraki dönemlerde Timur devriyle ilgili olarak başvuru en önemli kaynak haline gelmiştir”¹³⁶.

Eser, D. A. Batur tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Adı geçen çevirmenin Emir Timur dönemini anlatan kaynaklar hakkında değerlendirmeleri ilgi

¹³⁵ Gülay Öğün Bezer. “Şâmî, Nizâmeddin”, TDVİA, 2010, 38: 330.

¹³⁶ Kaan Dilek. “Şerefeddin Ali Yezdî”, TDVİA, 2010, 38: 550-552.

çekicidir: “Timur ve zamanının üç temel birinci el kaynağı vardır. Bunlardan biri Nizameddin Şâmî'nin “Zafernâmesi”, ikincisi ve ondan daha önemli olanı Şerefüddin Ali Yezdî'nin “Zafernâmesi”, üçüncüsü ise İbni Arabşah'ın “Acâibü'l-Makdûr” adlı eseridir. Bunların dışında Timur'dan bahseden başka birinci el kaynaklar da vardır, fakat bunların büyük bir kısmına yukarıda adları sayılan bu üç eser kaynaklık etmiştir. Eserinin yaklaşık 200 sayfalık bir kısmını Timur'a ayıran İbni Tağrıberdî, bir noktaya kadar bu konuda dördüncü kaynak sayılabilir. Elbette Uygur kroniklerini, Mirhand'ı, Hafız-ı Ebrû'yu da unutmamak gerekir. Bu sözü edilen dört temel kaynağın tamamı elinizdeki bu eserle birlikte Türkçeye çevrilip yayınlanmış durumdadır. İbni Arabşah, Şerefüddin Ali Yezdî ve İbni Tağrıberdi, bu satırların yazarı tarafından orijinallerinden çevrilerek yayınlanmış; Nizameddin Şâmî'nin “Zafername” ise Necati Lugal tarafından tercüme edilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir”¹³⁷.

D. A. Batur'un bu çevirisinden önce söz konusu kaynağın Çağatay Türkçesine yapılmış tercümeleri üzerinde Türkiye'de bazı çalışmalar yapılmıştır. Türkiye kütüphanelerinde Şerefeddin Ali Yezdî “Zafername”sinin iki farklı Çağatayca tercümesinin elyazmaları bulunmaktadır. Bunlardan birisi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü Bölümü'nde 281 numara ile kayıtlı olup, 957 / 1550 yılında Yarek b. Kongrat veya Şah Yarik Ali Beg'in emri üzerine muhtemelen Hafız Muhammed ibn Ahmed el-Acemî tarafından tercüme edilmiştir. Bu nüsha T. Oral tarafından Latin harfli Türk alfabesine transkripsiyon yapılmış ve dilbilim açısından incelenmiştir¹³⁸. Çağatayca ikinci tercüme ise yine İstanbul'daki Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne mahsus 2796/3268 numaralı nüshadır. Bu tercüme, XVI. yüzyılın başlarında Muhammed Ali b. Derviş Ali Buharî tarafından Köçküncü Han'ın (ö. 1531) emriyle yapılmıştır. “Zafername”nin Buharî tercümesi A. Kik tarafından dilbilim açısından incelenmiş ve transkripsiyon yapılmıştır¹³⁹. Bunlarla

¹³⁷ Şerefüddin Ali Yezdî. Emîr Timur (Zafernâme). Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

¹³⁸ Tanju Oral. Terceme-i zafer-name'nin 154b/7-182b varaklarının dil özellikleri, transkripsiyonu ve indeksi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986; T. Oral. Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

¹³⁹ Kik, Ayşe: Zafe-nâme-i Emîr Temür (1A-50B Varaklar) (inceleme-metin-dizin). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007; Ayşe Kik. Zafer-Nâme-i Emir Temür-Muhammed Ali

beraber H. F. Turgalı bir makalesi kapsamında Emir Timur'un Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini Yezdi'nin "Zafername"si üzerinden izlemiş ve değerlendirmiştir¹⁴⁰.

Türkiye'de Emir Timur'a dair en çok çevrilen ve basılan kaynakların başında onun kendisi tarafından yazıldığı iddia edilen "Tüzükât" gelmektedir. Söz konusu eser, Türkiye'de ilk kez M. Rahmi tarafından Paris Üniversitesi profesörü olan şarkiyatçı L. M. Langles'in 1776'da yayınlamış olduğu Fransızca çeviriden yola çıkılarak Türkçeleştirilmiş, öncelikle "Türk Yurdu" dergisinin 1918 yılı içinde çıkan iki sayısında parçalar halinde Arap harfli Osmanlı alfabesiyle yayınlanmış¹⁴¹, 1923 yılında ise kitaplaştırılmıştır. Kitabın başına Şerefeddin Ali Yezdi'nin Timur'un hayatı üzerine anlatısının Türkçe kısa bir özeti, sonuna ise Cengiz Han Yasası eklenmiştir¹⁴². Akabinde M. Rahmi'nin bu çevirisi farklı yıllarda A. Yalçın ve K. Kutay tarafından Latinize edilerek yeniden basıldı¹⁴³. K. Şakirov ve A. Aslan 2004 yılında A. T. Sağuni'nin Özbekçe çevirisinden yola çıkarak Emir Timur'a atfettikleri "Tüzükât" ile "Melfûzât"ı Türkçe tercüme ederek yayınladılar¹⁴⁴.

Son yıllarda "Tüzükât", farklı kişiler tarafından beş kez daha yayınlanmıştır¹⁴⁵. Ayrıca A. Şimşirgil'in, L. Doğan'ın, M. Keskin'in, K. Şakirov'un ve E. Terez'in "Tüzükât" üzerine makaleler yazdıkları bilinmektedir¹⁴⁶. Fakat belli olduğu üzere "Tüzükât" ile "Melfûzât"ın Emir Timur tarafından veya onun emriyle yazılmadığı konusunda daha XIX. yüzyılın sonlarından itibaren tarihçilikte

Bin Derviş Ali-yi Buharî; inceleme-metin-dizin. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014.

¹⁴⁰ Turgalı, H. Fehmi: (Zafername) Şerafeddin-i Ali Yezdi: Timur'un Sivas'dan Beriye Olan ve Anadolu'yu Tahliyesine Kadar Devam Eden Hareketleri.

¹⁴¹ Mustafa Rahmi. "Timur Han'ın Vasiyeti", Türk Yurdu, Cilt: 14, Sayı: 5, İstanbul, 1334, s.154-158 ve Türk Yurdu, Cilt: 14, Sayı: 10, İstanbul, 1334, s.311-314.

¹⁴² Timur ve Tüzükâtı. Mütercimi: Mustafa Rahmi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339.

¹⁴³ Alemdar Yalçın. Benim Devletim: Tüzükât-ı Timurî ve Cengiz Yasası. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974; Kevser Kutay. Timur ve Tüzükâtı: Timur'un Kanunları. Ankara: Academyplus, 2000.

¹⁴⁴ Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu: Timur'un Günlüğü – Tüzükât-I Timur.

¹⁴⁵ Osmanov, Meti: Emir Timur'un (Timurlenk) Vasiyetleri ve Standartları (çev. Mithat Erden), 2009; Timur Han, Tüzükât-ı Timur (Devlet Yönetmek), Çevirmen: Gazanfer Şahin 2015; Bademci, Ali: Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı 2016; Yağlı, Ali Rıza: Timur Tüzükâtı Bozkırın Töresi (B. Ahmedov) 2016; Timur'un Prensipleri-Timurlenk " Harp Akademilerinde Okutulan Kitap", önsöz: Y. Onay, 2017;

¹⁴⁶ Şimşirgil, Ahmet: Timur Anayasası; Şakirov, Kutlukan: Ersin Terez, Tüzükât-ı Timur'un Farsça Çevirisinden Notlar ve Eserdeki Türkçe-Moğolca Sözcükler; DOĞAN, Levent: "Emir Timur'un Öğütleri", Türk Kültürü, 36.Cilt, 417.Sayı, Ankara, 1998, s. 57-60; KESKİN, Mustafa: "Tüzükât-I Timur'a Göre Emir Timur", İstanbul, Bilim Ve Ütopya, 131. Cilt, 2005, s. 26-28.

süregelen bir tartışma mevcuttur. Türkiye’de profesyonel tarihçilerin gerek “Tüzükât”a gerekse de “Melfûzât”a mesafeli davrandıkları ve bunları güvenilir kaynaklar olarak görmedikleri gözlemlenmektedir. İ. Aka, bahse konu eserin Timur’a ait olmadığı görüşünü savunmuştur: “Aslında Türkçe olup, bizzat Timur’a ait olduğu sanılan “Tüzükât” veya “Melfûzât-ı Timurî”nin ise doğruluğundan şüphe etmek yerindedir. Adı geçen eserin Farsça nüshası ilk defa XVII. yüzyılda Şah Cihan (1628-1659) zamanında Hindistan’da ortaya çıkmıştır. Ebû Tâlib-i Hüseyinî adında biri aslı Türkçe olan kitabı Yemen Vâlisi Ca’fer Paşa’nın kütüphanesinde bularak, tercüme ettiğini iddia etmiştir. Halbuki böyle bir eserin varlığını kabul etsek bile, eser Timur’un kendi elinden çıkmış olamaz. Zira Timur zamanında tutulan kayıtlara dayanarak ve hatta ilki (birincisi – N.M.) eserini Timur’a takdim etmiş olan Nizameddin-i Şâmî ve Şerefeddin Ali-i Yezdî’nin eserleri ile yapılacak karşılaştırmalar bunu açıkça gösterecektir”¹⁴⁷.

En son A. A. Andican, bu sorun üzerine yazmış olduğu kapsamlı makalede “Tüzükât”ın sadece Emir Timur’a ait olmadığını belirtmekle kalmamış, XV. yüzyıl vakayinameleriyle detaylı karşılaştırmalar neticesinde söz konusu eserin Timurlu dönemi gerçeklerini yansıtmadığını ifade etmiş ve bunun kaynak olarak kullanılabilirliğini de şüphe altına almıştır. Timur’a ait olduğu iddia edilen tüzüklerin Timur devrinin değil, Safevî ve Babürlü döneminin uygulamaları ile örtüştüğünü ve Emir Timur’dan iki asrı aşkın bir süre sonra Ebu Talib Hüseyinî’nin bizzat kendisi tarafından yazıldığını öne süren A. A. Andican, “bu durumda kitap Timur dönemine özgü değerleri yansıtan tarihsel bir kaynak olarak kabul edilemez” şeklinde bir sonuca varmıştır. “Melfûzât”a gelince yazar, bunun menkıbevi bir “Timurname” olmaktan öteye gitmediğini belirterek, “ciddi bir tarihsel kaynak olarak kullanılamaz” diye bir tespitte bulunmuştur¹⁴⁸.

Türkiye’de Timurlu tarihiyle ilgili en önemli uzman olan İ. Aka, Timurlu kaynaklarının incelenmesi, çevirisi ve yayını üzerine değerli faaliyetler yürütmüştür.

¹⁴⁷ İ. Aka. “Giriş”, Tacü’s-Selmânî. Tarihname. Ankara: TTK, 1999, s.3-4.

¹⁴⁸ Andican, A. Ahat: Tüzükât-ı Timuri Gerçek Mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir Mi?

Onun Türkçeye kazandırarak neşrettiği kaynaklardan biri Şahruh devri tarihçilerinden Taceddin Selmânî'nin (Tâcü's-Selmânî) "Tarihname" diye bilinen eseridir. Şâmî'nin "Zafername"sinin zeyli (ardı) gibi kaleme alınan bu eser, 1404-1409 yıllarının olaylarını ihtiva eder. İ. Aka, bu kaynağı İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Lala İsmail Efendi Kitaplığı'na mahsus 304 numaralı yazma nüshaya dayanarak Türkçeye çevirmiş ve yayınlamıştır. Eser iki kez (1988 ve 1999 yıllarında) basılmıştır. Türk bilim adamının kitaba yazmış olduğu "Giriş" kısmı Timurlu döneminin tarihî kaynak bilgisi açısından son derece önemli bilgileri içermektedir. Kaynağa yaptığı dipnotlu açıklamalarda Alman müsteşrik H. R. Roemer'in 1956 yılında gerçekleştirdiği Almanca baskıdan yararlandığını ifade eden İ. Aka, "ağdalı bir üslupta kaleme alınan eserdeki şiirleri ve tarihî değer taşımayan tasvir ve ifadeleri tercüme etmediğini" belirtmiştir¹⁴⁹.

Timurlu Devleti tarihinin, özellikle de Mirza Şahruh'un saltanat yıllarının araştırılması için en önemli kaynaklardan biri Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî'nin "Târîh-i Kebîr" veya bir başka adıyla "Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk" diye isimlendirilen eseridir. Eserin bilinen tek nüshası St. Petersburg Devlet Kütüphanesi'nde bulunmuş olup, V. V. Bartold tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Altı bölümden oluşan kaynağın son bölümü Timurlu tarihine ayrılmıştır. İ. Aka, söz konusu nüshanın mikrofilmni Alman doğubilimci H. R. Roemer'den alarak yararlanmış ve Emir Timur'un Yedi Yıllık Seferi'nden itibaren bu kaynağın Timurlularla ilgili kısmının fotofaksimilesini Türkçe çevirisi ile beraber yayınlamıştır. Nüshada ve baskıda olaylar 850 / 1446 yılının olaylarına kadar izlenilmiştir. İ. Aka bu çeviriyi yaparken önemli gördüğü bir iki nazım parçası dışında şiirleri çevirmemiştir¹⁵⁰.

Gıyaseddin Nakkaş'ın Çin seyahatnamesi, Mirza Şahruh devrindeki Timurlu – Çin ilişkilerinin araştırılması bakımından eşsiz bir kaynaktır. Ming imparatoru Yongle'nin sarayına gönderilmiş olan kalabalık Timurlu elçilik heyeti 1419-1422

¹⁴⁹ Tacü's-Selmani- Tarihname, Çeviren: İsmail Aka.

¹⁵⁰ Cafe'ri B. Muhammed El-Hüseyni: Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk.

yılları arasında bu yolculuğunu yaparak misyonunu yerine getirmiştir. Elçilik heyeti içinde yer alan Gıyaseddin Nakkaş'ın Farsça seyahatnamesi, daha XV. yüzyılda Oğuz Türkleri arasında ün kazanmış ve 1494-1494 yıllarında İran'daki Ardistan şehrinin Akkoyunlu yöneticisi (darugası) Zeyneddin Nur Ali Bey Mahmudlu'nun talimatı üzerine Hacı b. Muhammed Ardistanlı tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir¹⁵¹.

Türkiyeye gelince, söz konusu seyahatname 1727-1728 tarihlerinde Osmanlı şeyhülislamı Küçükçelebizade Asım Efendi tarafından sadrazam Damad İbrahim Paşa için Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Onun bu çevirisinin elyazması A. Emirî tarafından Arnavutluk'taki Akçahisar kasabasında bulunarak, 1913 yılında Arap harfli Osmanlı alfabesi ile yayınlanmıştır¹⁵². Daha sonra M. N. Özerdim bir makale çerçevesinde Küçükçelebizade tercümesini modern Türkçeye özet bir şekilde çevirip sadeleştirmiş ve oradaki bilgileri dönemin Çin kaynakları ile karşılaştırmıştır¹⁵³. G. Çandarlıoğlu, Timurlu – Çin ilişkilerini ele alan kitabına Nakkaş'ın sefaretnamesinin bir kısmının çevirisini dâhil etmiştir¹⁵⁴. Ayrıca Y. Senemoğlu, ilgili kaynağı Küçükçelebizade tercümesi üzerinden kısaltarak ve sadeleştirerek günümüz Türkçesine aktarmıştır¹⁵⁵. Gıyaseddin Nakkaş'ın seyahatnamesi, Küçükçelebizade tercümesi esas alınmak suretiyle en son B. Mutlu tarafından tekrar yayına hazırlanmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır¹⁵⁶. Bu neşirlerin yanı sıra söz konusu seyahatname üzerine çeşitli araştırmalar yürütülmüştür¹⁵⁷.

¹⁵¹ Mustafayev, Şahin: İpek Yolu Sefaretnameleri: Bir Akkoyunlu El Yazmasında 1419-1421 Yıllarında Çin'e Gönderilen Bir Timurlu Büyükelçiliğinin Tarihi.

¹⁵² Hoca Gıyaseddin en-Nakkaş. Acâibü'l-Letaif İsmiyle Hitay Sefaretnamesi. Mütercimi: Şeyhülislam-ı Esbâk Küçükçelebizade Âsım Efendi. Nâşiri: Ali Emirî. İstanbul: Kader matbaası, 1331.

¹⁵³ Muhaddere N. Özerdim. "Acaib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 3, Ankara, 1950, s.345-371.

¹⁵⁴ Bu kitap hakkında aşağıda, Çin kaynakları ile ilgili Türkiye'de yapılmış olan çalışmaları anlatırken bilgi verilecektir.

¹⁵⁵ Yavuz Senemoğlu. "Hitay Sefaretnamesi Acaib-ül-Letaif", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 68, Ekim 1990, s.63-84.

¹⁵⁶ Gıyaseddin Nakkaş: Acaibu'l Lataif (Sefaretname-i Çin), Hazırlayan: Betül Mutlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, 84 s.

¹⁵⁷ Mutlu, Betül: 15. Yüzyılda Hitay'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hitay Gözlemleri; Sadettin Eğri. "Hitây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hitây'da İpek Yolu İzlenimleri", Turkish Studies, Vol. 7/2, Ankara,

Türkiye tarihçiliğinde Emir Timur ile ilgili ele alınan kaynaklar arasında “Timurname” literatürünün farklı versiyonları da bulunmaktadır. Bu bağlamda Ü. Bulduk tarafından Kırgızistan’da ortaya çıkarılmış olan “Timurname” dikkat çekicidir. Muhtemelen XVIII. yüzyıl başlarında Seyyid Muhammed Hacı ibn Cafer Hacı tarafından Çağatay Türkesinde kaleme alınmış olan bu eser, Ü. Bulduk tarafından bir sempozyumda tanıtılmış, fakat basılmamıştır. Ü. Bulduk, “Timurname” literatürünün sıhhatine ve tarihî bir kaynak olarak yararına kuşku ile yaklaşayan tarihçilerin düşüncelerine katılmamaktadır: “Bütün bu olumsuzluklarına rağmen, Timurnamelerin de, dikkatli kullanıldığı takdirde, Timur ve dönemini açıklamakta önemli bir kaynak olarak kullanılabilceği düşüncesini taşımaktayız”¹⁵⁸.

“Timurname”nin bir nüshası da Herat’ın Turgundi ilçesinde yaşayan Teke Türkmenlerinden olan Cihangir Cihangirî’ye mahsus olmuş ve S. Şahin tarafından transkripsiyon yapılarak, elyazması nüshanın tıpkıbasımıyla beraber neşredilmiştir¹⁵⁹. Timur üzerine menkıbevi kaynaklardan birisinin yazma nüshası da Kazakistan’ın Yesi (Türkistan) şehrinde K. Eraslan tarafından bulunmuş ve yayınlanmıştır¹⁶⁰.

M. İ. Yıldırım ise Timurlu devrinde ve Safevî dönemi başlarında yaşamış olan Horasanlı şair ve tarihçi Abdullah Hâtîfî’nin (ö. 1520 veya 1521) manzum “Timurname”sini konu eden bir makale kaleme almıştır. Makale müellifi, Bulgaristan Milli Kütüphanesi’nde bulunan Or. 994 numaralı ve 1538 istinsah tarihli yazma nüshayı esas almışsa da, eserin Türkiye ve İran’da var olan diğer yazma nüshalarını da tanıtmıştır¹⁶¹. Fakat ilginçtir ki ismi geçen araştırmacının kendisi tarihçi olmasına ve makalesinin başlığında Hâtîfî “Timurname”sinin tarihî değerini de ortaya çıkaracağına işaret etmesine rağmen söz konusu manzum eserin

2012, p.411-422; Mehmet Alparğu. “İpek Yolunda Timurlular”, İpek Yolunda Türk Kültür Mirası. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2014, s.464-479.

¹⁵⁸ Bulduk Üçler: Timur Hakkında Bilinmeyen Bir Timur-Name.

¹⁵⁹ Şahin Savaş: Kissa-i Temur-name (İnceleme-Metin-Dizin- Tıpkıbasım).

¹⁶⁰ ERASLAN, Kemal: “Hoca Ahmet Yesevi ve Emir Timur Hakkında Bir Belge”, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (12), 2010, s. 353- 438.

¹⁶¹ Yıldırım, Muhammed: Abdullah Hatîfî’nin Hayatı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Timurnamesi’nin Değeri.

bir tarihî kaynak olarak kıymeti üzerine pek fazla durmamış, daha çok edebî yönden incelemelerde bulunmuştur.

Timurlu hanedanı ve devlet teşkilatı açısından değerli bir kaynak olan “Mu’izzü’l-Ensâb”ın Paris nüshası Timurlu tarihinin mühim araştırmacılarından olan H. Alan tarafından ele alınmış ve ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Adı geçen tarihçi, araştırdığı vesika ile ilgili; “takip edilmesi ve kullanılması zor bir kaynak olmasına ve barındırdığı problemlere rağmen bize siyasi, idari, kültürel bakımdan çok kıymetli bilgiler sunmaktadır” şeklinde bir sonuca varmaktadır¹⁶².

Bunların yanı sıra Timurlu kaynaklarını Emir Timur ve torunu Uluğ Bey’in biyografisi açısından ele alan bazı araştırmalara da rastlamaktayız¹⁶³. Türkiye’de Timurlu kaynaklarının tercüme ve neşri faaliyetlerine bakıldığında başlıca olarak Timurlu Devleti’nin ilk evresine, Emir Timur ve Mirza Şahruh dönemlerine ilişkin kaynakların (“Zafername”ler, “Timurname”ler, “Tüzükât”, “Tarihname”, “Târîh-i Kebîr”, “Acâibü’l-Letâif”) ele alındığını göreceğiz. Son dönem kaynaklarından yalnız Mirhand’ın (ö. 1498) “Ravzatü’s-Safâ” isimli eserinin Sultan Hüseyin Mirza Baykara döneminden söz eden kısmı M. Develi tarafından çevrilmiştir¹⁶⁴. Aslında Mirhand’ın bu eserinin Türkçeye çevrilmesi için daha Osmanlı döneminde bazı faaliyetler yürütülmüş, XVI. yüzyılda Balatzade Mehmed Kemal I. ve II. ciltleri, Mustafa b. Hasanşah ise III. ve IV. ciltleri tercüme etmişlerdir. Ancak bu ciltlerin hiçbirisi Timurlu tarihini içermemektedirler¹⁶⁵. XVIII. yüzyılda da Sultan I. Mahmud devrinin (1730-1754) anonim bir mütercimi ve Ragıp Paşa (ö. 1763) tarafından “Ravzatü’s-Safâ” kısmen Türkçeye çevrilmiştir¹⁶⁶.

¹⁶² Alan, Hayrunnisa: Mu’izzü’l-Ensab’ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri.

¹⁶³ Hunkan, Soner: Fars Kaynaklarının Emir Timur Tarihi Araştırmalarındaki Yeri; Akkuş, Mustafa: İzzetullah Zeki: Timur’un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirmesi; Savi, Saime İnal: Farsça Kaynaklarda Uluğ Bey; Cunbur, Müjgan: Devletşah’a Göre Uluğ Bey.

¹⁶⁴ Muzaffer Develi. Tarih-i Ravzatu’s-Safa’ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

¹⁶⁵ İsmail Aka. “Mîrhând”, TDVİA, 2005, 30: 156-157.

¹⁶⁶ Bu çeviriler ve onların yazma nüshaları için bkz.: Storey, Rusça, I, s.373-374.

Baştan ilk dört faslı Timurlular devrinin Mâverâünnehir tarihini aydınlatan “Babürname” Türkiye tarihçilerinin ilgisini çekmiş¹⁶⁷ ve daha 1943-1946 yıllarında R. R. Arat tarafından Doğu Türkçesinden (Çağataycadan) Türkiye Türkçesine çevrilerek Ankara’da Türk Tarih Kurumu tarafından iki cilt halinde yayınlanmıştır. 1987 yılında ise eser yine aynı kurum tarafından ikinci kez basılmıştır¹⁶⁸. Ayrıca E. Teres, “Babürname’den Seçmeler” başlığıyla bu eserden bazı parçaları tekrar neşretmiştir¹⁶⁹.

Fakat Hafız Ebrû, Fasih Havâfi, Abdürrezzak Semerkandî, Gıyaseddin Handemir gibi önemli tarihçilerin eserlerinin daha Farsçadan Türkçeye çevrilmemiş olması, bu alanda önemli bir boşluk teşkil etmektedir¹⁷⁰. Özellikle de son yıllarda Türkiye’de Timurlu tarihine yönelik ilginin artması bir bakımdan olumlu bir gelişme ise de, konu ile amatörcesine uğraşan, Farsçayı bilmediği için ana kaynaklara erişmekte zorlanan, bu eksikliği sadece kaynakların Türkçe çevirileri üzerinden doldurmaya çalışan tarihçilerin ortaya çıkışı da pek hoş olmayan bir gerçektir. İşte bu yüzden Timurlu tarihine dair Farsça kaynakların tercümesi istikametinde çalışmaların sürdürülmesinin, Türkiye’deki Timurlu araştırmalarının kalitesini müspet manada etkileyeceği ve bu yöndeki çalışmaların çerçevesini genişleteceği kanaatindeyiz.

Her ne kadar doğrudan tarihî eserler olmasalar bile dönemin sosyo-kültürel hayatını yansıtan, hatta siyasi tarihle ilgili bazı bilgileri ihtiva eden Timurlu dönemi şair tezkireleri de birer tarihî kaynaklar olarak kullanılmaktadırlar. Bu bağlamda Timurlu devrinin iki önemli tezkiresi olan Devletşah ve Nevâyî tezkirelerinin Türkiye’de yayınlandığını belirtmekte yarar vardır. Şöyle ki Devletşah’ın “Tezkiretü’ş-Şuarâ”sı ilk kez özetlenmiş olarak Hoca Süleyman Fehîm Efendi

¹⁶⁷ Ö. F. Akün. “Bâbürnâme”, TDVİA, 1991, 4: 404-408.

¹⁶⁸ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur. Vekayi (Babur’un Hatıratı). Çev.: Reşit Rahmeti Arat, önsöz ve tarihi özeti yazan Y. Hikmet Bayur. I-II. c. Ankara: TTK, 1987. Bu çeviri eserin “Baburname: Babur’un Hatıratı” adıyla üç cilt halinde Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1970, 1986, 1989 ve 1993 yıllarında, Türkiye Kültür Bakanlığı tarafından tek cilt halinde 1985 ve 2000 yıllarında gerçekleştirilmiş olan baskıları da bulunmaktadır. Son baskısı ise 2006 yılında İstanbul’daki Kabalcı Yayınevi tarafından “Baburname” adıyla gerçekleştirilmiştir.

¹⁶⁹ Babürname’den Seçmeler. Haz. Ersin Teres. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

¹⁷⁰ Bu tarihçilerin hayatı ve eserleri Türkiye’de ansiklopedi maddelerine konu olmuştur. Bkz.: Orhan Bilgin. “Abdürrezzâk es-Semerkandî”, TDVİA, 1988, 1: 299-300; Rıza Kurtuluş. “Fasih-i Hâfi”, TDVİA, 1995, 12: 214-215; Kolektif. “Hâfiz-i Ebrû”, TDVİA, 1997, 15: 89-90; İsmail Aka. “Hâdmîr”, TDVİA, 1997, 15: 550-552.

tarafından 1808 yılında “Sefînetü’ş-Şuarâ” adıyla Farsçadan Türkçeye çevrilmiş ve İstanbul’da 1843 yılında basılmıştır¹⁷¹. N. Lugal tarafından yapılmış tam tercüme ise 1963, 1967, 1977, 1990, 1994 ve 2011 yıllarında defalarca yayınlanmıştır. Alişir Nevâyî’nin tezkiresi ise ilk kez bir heyet tarafından Erzurum’da yayınlanmış, ikinci defa ise K. Eraslan tarafından hem Çağatayca transkripsiyon hem de modern Türkçeye çeviri olarak iki cilt halinde neşredilmiştir¹⁷².

Timurlu tarihine dair bazı belgelerin Türkiye’de neşredildiği, fakat bu alanda yapılacak daha çok işin olduğu görülmektedir. Türkiye’de yayınlanmış olan Timurlu belgelerinin başında Emir Timur’un Semerkand’da bulunan torunu, Miranşah’ın oğlu Mirza Ömer’e göndermiş olduğu Ankara Savaşı Fetihnamesi gelmektedir. Sözüünü ettiğimiz bu belge, İ. Aka tarafından İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki farklı koleksiyonlarda bulunan dört münşeât mecmuasındaki kopyalarından yola çıkılarak hem Farsça tenkitli metin hem de Türkçe çeviri olarak yayınlanmıştır¹⁷³.

Ankara savaşı incesinde Emir Timur’un Yıldırım Bayezid’e yazdığı dört mektup ile adı geçen Osmanlı sultanının dört cevabî mektubunun eski Türkçe metinleri, A. Daş tarafından Konya Belediyesi Koyunoğlu Kütüphanesi nr. 13435’de kayıtlı “Münşeât u Mükâtabât-ı Sultânî” adlı mecmua içinde bulunarak hem günümüz Türkçesine aktarılmış, hem de transkripsiyon yapılmışlardır¹⁷⁴.

Mirza Şahrüh’un Erdebil Tekkesi ile ilgili 26 Zilkade 838 / 23 Haziran 1435 tarihli Farsça fermanı ise bu satırların yazarı tarafından Türkçeye çevrilerek neşredilmiştir¹⁷⁵. A. Sayılı, matematikçi Gıyaseddin Kâşî’nin Semerkand’dan

¹⁷¹ Ayla Demiroğlu. “Devletşah”, TDVİA, 1994, 9: 244-245.

¹⁷² Ali Şir Nevayî. Mecalisün-nefayis / hazır. H.Ayan, K.Yavuz, E.Cemalnaz, R.Toparlı, G.Ayan, Y.Akpınar. – Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1995; Ali Şir Nevayî. Mecâlisü’n-Nefâis. Haz. Kemal Eraslan. 1-2. c. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001.

¹⁷³ Aka, İsmail: Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi.

¹⁷⁴ DAŞ, Abdurrahman: “Ankara Savaşı Öncesi Timur İle Yıldırım Beyazıt’ın Mektuplaşmaları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2004, Sayı: 15, s.142-167.

¹⁷⁵ Namiq Musalı. “Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi”, s.18-19.

babasına yazdığı ve Uluğ Bey himayesinde Semerkand'da yürütülen ilmî faaliyetleri anlattığı mektubu Türkçeye tercüme etmiştir¹⁷⁶.

Emir Timur'un Avrupa krallarıyla yazışmaları ise S. Eğilmez'in bir kitabına konu teşkil etmiştir. Bu kitapta Emir Timur'un Bizans imparatoru II. Manuel Palaiologos'un naibi İohann'a, Kastilya kralı III. Enriqueye, Fransa kralı VI. Charles'a (iki mektup), Emir Timur'un oğlu Miranşah'ın Fransa ve İngiltere krallarına gönderdikleri mektuplar ile Fransa kralı VI. Charles'ın ve İngiltere kralı IV. Henry'nin Timur'a yolladıkları mektuplar yer almaktadır. Bahse konu yedi belgeden beşinin Farsça, Latince ve Fransızca nüshaları da fotofaksimile olarak kitaba eklenmişlerdir¹⁷⁷.

F. O. Sertkaya ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin Hazine Bölümü'nde 2152 numara ile kayıtlı bir murakka içinde başlıca olarak Uygur alfabesiyle, bazı yerleri da Arap harfleriyle yazılmış olan resimli Timurlu şeceresini tanıtan bir makale yazmıştır. Yazar, bu makalesinde mevzubahis şecereyi, İlhanlı dönemi devlet ve bilim adamı Reşideddin'in Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Bölümü'nde (nr. 2937) muhafaza edilen "Şu'b-ı Pencgâne" adlı eserindeki Moğol şeceresi ile karşılaştırmalı bir şekilde incelemiştir. Timurlu şeceresinin XV. yüzyıl başlarında hazırlandığı sonucuna varan F. O. Sertkaya, makalesinin sonuna şecerenin fotofaksimilesini eklemiştir¹⁷⁸.

Şahrüh Mirza'nın oğlu Baysungur Mirza'nın Herat'taki kütüphanesinin idare müdürü olan Tebrizli Cafer'in bu kütüphanenin çalışma durumu ile ilgili adı geçen şehzade için hazırladığı Farsça rapor Timurlu dönemi kültür ve sanat hayatının araştırılması açısından kayda değer bir kaynaktır. 830 yılının Ramazan ayında / 26

¹⁷⁶ SAYILI, Aydın (1985), Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyetleri hakkında Gıyasüddin Kâşî'nin Mektubu, Ankara.

¹⁷⁷ EĞİLMEZ, Savaş: Krallara Mektuplar, Timur Tarihi ve Avrupa Krallarına Mektuplar, Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2010.

¹⁷⁸ Osman Fikri Sertkaya. "Timürlü Şeceresi (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 2152, v. 32-43)", İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı, 1981, Sayı: 9-10, s.241-258.

Haziran – 25 Temmuz 1427 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilen bu belge, M. K. Özergin tarafından neşredilmiş ve incelenmiştir¹⁷⁹.

Türkiye’de Timurlu tarihine dair epigrafik kaynaklar üzerine de incelemelerin yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Timur’un Toktamış Han üzerine yaptığı seferi anlatan 703 / 1391 tarihli Karsakpay kitabesinin Arap ve Uygur harfli metinleri yine O. F. Sertkaya tarafından bir makalede ele alınmıştır¹⁸⁰. İ. Aka ise Ankara zaferinin ardından Emir Timur’un İzmir şehri civarındaki Tireye gelişiyile ilgili bir kitabeyi incelemiştir¹⁸¹.

Timurlu Devleti’ne dair nümizmatik kaynaklar ise Emir Timur devrinde basılan sikkeler bağlamında U. Kansoy tarafından bir tez çalışması kapsamında değerlendirilmiştir¹⁸². Ayrıca M. Çayırdağ, C. Ender, M. Kalkan, O. F. Sağlam ve M. Uğurluer gibi araştırmacıların da Timurlularla ilgili nümizmatik materyallerin incelenmesi ve yayınlanması bağlamında faaliyetleri olmuştur¹⁸³. Bu yayınların bir kısmı doğrudan Timurlu sikke darbını ele alırken, diğerleri de Osmanlı Devleti ve Anadolu beyliklerinin Timurlulara bağlılığını gösteren nümizmatik verileri bilim dünyasına tanıtmışlardır.

¹⁷⁹ M. K. Özergin. “Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Ca’fer’in Bir Arzı”, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul, 1976, Sayı: 6, s.471-518.

¹⁸⁰ Sertkaya, Osman Fikri: Timur Bek’in Toktamış Han’a 793 (1391)’ de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı).

¹⁸¹ AKA, İsmail: “Timur’un Tire’ye Gelişi İle İlgili Bir Kitabe”, Ankara, Türk Kültüründe Tire, 1994, s. 21-24.

¹⁸² KANSOY, Umut: Timur Dönemi’nde Sikke Basma Faaliyetleri, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

¹⁸³ ÇAYIRDAĞ, Mehmet: “Timur-Yıldırım Bayezid’in Oğulları ve Bazı Beylikler Adına Basılan Akçelerden Oluşan Kayseri Müzesindeki Bir Define”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,(45), 1986, s. 57-84; ENDER, Coşkun: “Çelebi Mehmed’in Timur Han Adına Kestirdiği Sikkeler”, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları Bülteni, (2), s. 17-18; KALKAN, Mustafa: “Ankara Savaşı Öncesi-Sonrasında Emir Timur’dan Geriye Kalan Numizmatik Materyaller”, Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu, 9-10 Ekim 2015, s. 615-644; SAĞLAM, Orhan Ferit: “Timurla Müşterek Candaroğlu İsfendiyar Sikkesi”, Türk Tarih Kongresi V, 1961; UĞURLUER, Murat: “Ankara Savaşı’nın Ardından Osmanlılar ve Anadolu Beylikleri Tarafından Timur Adına Bastırılan Sikkeler”, 1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur), Ankara 9-12 Ekim 2012 Bildiri Kitabı, Ankara 2014, s. 91-101.

TÜRK KONSEYİ:
EKONOMİK İLŞKİLER VE ENTEGRASYON PERSPEKTİFLERİ

Doç. Dr. Ozodbek KARAMATOV¹,
Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
okaramatov@kastamonu.edu.tr

Doç. Dr. SerkanDİLEK²,
Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat
Bölümü Başkanı
sdilek@kastamonu.edu.tr

Özet. Sovetler Birliğinin dağılması ile birlikte bağımsızlığına kavuşan Orta Asya ve Kazakistan Cumhuriyetleri, Merkezi Planlama ekonomik sisteminden piyasa mekanizmasına geçerken bazı ekonomik reformlar başlatmışlardır. Piyasa sistemine geçiş sürecinde, merkezi planlama sisteminden miras kalan kurumsal yapı ve 70 yılı aşkın bir süreden beri devam eden ekonomik ve ticari bağlantılar çeşitli zorluklar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca sabık Sovet ülkelerinin Orta Asya, Kazakistan ve Türki Cumhuriyetleri ürünlerine olan talebinin düşmesi ve ülkeler arasındaki talep yapısının değişmesi uluslararası ticareti derinden etkilemiş, Türki Cumhuriyetlerin ekonomilerini olumsuz anlamda etkilemiştir. Bu zorluklar bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin ekonomik entegrasyon hususunda çeşitli toplantılar yaparak entegrasyon sağlama çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. 1992 yılından itibaren Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olan Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan entegrasyonun ilk aşaması olarak 1994 yılında Gümrük Anlaşmasını imzalamışlar ve bunların yanı sıra bazı uluslararası ekonomik kuruluşlara üye olmuşlardır. Türki Cumhuriyetlerin bağımsızlığını ilk kabul etmiş olan ülke Türkiye olmuştur. Günümüzde Türki Cumhuriyetlerin arasında Türksöy, TürkPA ve Türk Konseyi gibi bazı birlikler organize edilmiştir. Aralarında tarihi, kültürel ve dini bağlar bulunan Türki Cumhuriyetler arasında dış ticaretin artması

üye olan tüm ülkelerin menfaatinedir. 2019 yılına kadar Türk Konseyi'ne gözlemci olan Özbekistan'ın üye olması ekonomik entegrasyon imkanlarını genişletmiştir. Çalışma Türk Konseyi'ne üye olan Cumhuriyetlerin ekonomik potansiyellerini ve sektörel özelliklerini dikkate alarak ekonomik entegrasyonun rolünü açıklamayı amaçlamaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda cumhuriyetlerin dış ticaret hacimlerinin istatistik analizi gibi işlevler incelenmiştir ve entegrasyon imkanları konusunda olası öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağımsızlık, Ekonomik Reform, Ekonomik Entegrasyon, Dış Ticaret, Ekonomik Potansiyel, Türk Konseyi, Ekonomik Kuruluşlar.

TÜRKİYE'DE GÖÇÜN İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ

Ozodbek KARAMATOV¹,

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat
Bölümü

okaramatov@kastamonu.edu.tr

Rabia AMINI², Sherweb, Teknik danışman, Quebec şehri, Kanada

rabia.amini12345@gmail.com

Özet. Günümüzde dünyanın en önemli sosyal ve ekonomik problemlerinden biri göç ve göçmen sorunudur. Ortaya çıkma nedenleri itibariyle yaygın olarak bilinen göç çeşitleri, temelde iki şekilde olmaktadır. Birincisi isteğe bağlı göç, bu durum müspet göç, ikincisi ise zorunlu göç olarak açıklanabilir. 1923'ten bugüne göçmenleri barındıran Türkiye, göçmen ve mültecilere ev sahipliği yapan en büyük ülke olmuştur. Türkiye'de göçün ekonomik etkileri son on yıl içinde gittikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Ev sahibi ülkelerde göçün işgücü piyasasına etkisi, özellikle son yıllarda çok tartışılan bir konu olmuştur. Göçün işgücü piyasasına etkisi konusunda genel bir anlaşma bulunmamaktadır. Örneğin, Amerikan araştırmalarının çoğu, göçün işgücü piyasası üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermiştir, ancak birçok Avrupa çalışması göçün olumsuz etkilerini bulmaktadır. Rusya Federasyonu'nda yaklaşık 7-8 milyon göçmen çalışırken bunlar özellikle Bağımsız Devletler Topluluğunun Orta Asya Cumhuriyetlerinin vatandaşlarını oluşturmaktadır ve bu alandaki araştırmalar işgücü göçmenlerinin iki ülke için de olumlu etkisini savunmaktadır.

Göçmen nüfusunun menşe ülke tarafından ayrıştırıldığı yerlerde, göçmenlerin işgücü piyasası rekabetine etkileri tahmin edilmektedir. Göçün ücretler veya işsizlik üzerinde uzun vadeli olumsuz bir etkisinin bulunmaması da herhangi bir etkinin genellikle önemsiz olduğu söz konusudur. Örneğin, göçmen emeğinin belirli yerel demografik yapıların yerine geçtiğini, ancak göçmenlerin

aslında diğer emek grupları için tamamlayıcı ve ya üçüz işgücü olduğu iş gücü paylaşısına etki veren faktörlerin biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmanın amacı, son yıllardaki istatistik verilerinden dinamik analizi sonuçlerine dayanarak göçün Türkiye’de işgücü piyasasına etkilerini açıklamaktır.

Anahtar kelimeler: Göç, İşgücü Piyasası, Ücretler, İşsizlik, Göç Etkisi, Rekabet.

Abstract. Today, one of the most important social and economic problems in the world is migration and immigration. The types of migration commonly known for their emergence, which are basically in two ways. The first is optional migration, this can be explained as positive migration, and the second as forced migration. Turkey which hosts immigrants from 1923 till now became the largest country in hosting immigrants and refugees. The economic effects of immigration have become increasingly important within Turkey over recent decades.

The impact of migration on the labor market in host countries has been a hotly debated topic, especially in recent years. There is no general agreement on the impact of migration on the labor market. For example, most American research has shown that migration has a positive impact on the labor market, but many European studies have found the negative effects of migration. While about 7-8 million immigrants work in the Russian Federation, these are the citizens of the Central Asian Republics, in particular, and research in this area advocates the positive impact of labor migrants for both countries. Where the immigrant population is decomposed by the country of origin, the effects of immigrants on labor market competition are estimated.

Although migration does not have a long-term negative impact on wages or unemployment, any impact is generally minor. For example, it emerges as one of the factors affecting the labor force share that migrant labor replaces certain local demogra

phic structures, but immigrants are actually complementary or triplets for other labor groups.

The purpose of this research is to describe the impact of immigration on the labor market in Turkey based on the dynamic analysis of the data statistics in recent years and the consequences.

Keywords: Migration, Labor Market, Wages, Unemployment, Immigration Effect, Competition.

ВКЛАД ХОДЖА АХМЕТА ЯСАВИ В ДУХОВНУЮ КУЛЬТУРУ ТЮРКСКОГО НАРОДА

Калимаш Бегалинова, д.филос.н., профессор

Тел.87054282750, e-mail: kalima910@mail.ru; info@kaznu.kz

Духовную культуру тюркского народа невозможно представить без имени Ходжа Ахмета Ясави, являющегося одним из крупных теоретиков суфизма, основоположником ясавийского тариката. К сожалению, о Ясави до нас дошли скудные сведения. В «Диуани-е хикмет» мыслитель пишет, что он рано остался сиротой, прошёл традиционный путь суфия: странствия и паломничества, которые закалили дух и тело мыслителя, обучение в крупных медресе, поиски духовного учителя, совершение хаджа и возвращение на свою Родину. В детстве состоялась встреча Ясави с суфийским шейхом Арстан-бабом, определившим жизненный путь юного Ахмета. Он передаёт ему курму - символ мусульманской веры и предопределяет его дальнейшую судьбу, связывая её с религиозной деятельностью.

По свидетельствам агиографических источников, Ходже Ахмету Ясави с детства были присущи сверхъестественные качества (керемет), которые с годами крепили и способствовали становлению его как святого, шейха, помогая успешному прохождению тариката и приобщению к божественному знанию. Большую роль в этом процессе сыграл Арыстан-баб, под руководством которого Ясави с детских лет приобщался к знаниям эзотерического характера. По его совету Иасауи отправляется в Бухару – религиозно-духовный центр Халифата и становится муридом известного к тому времени суфийского шейха Йусуфа Хамадани (1040/50-1140 гг.), который, заметив незаурядные способности и талант молодого Ясави, приближает его к себе. Вместе с Йусуфом Хамадани Ходжа Ахмет Ясави отправляется в свой первый хадж в Мекку, где встречается с

выдающимися суфиями своего времени, общение с которыми обогащает его духовный мир, наполняя его возвышенным смыслом.

После смерти учителя ЙусуфаХамадани, Ходжа АхметЯсави по завету своего учителя, одно время возглавлял его тарику. Но наставничество в нём было недолгим. Он возвращается к себе на Родину, будучи уже знаменитым шейхом, основывает свою суфийскую общину, получившую название «йасауиа», которая в течение короткого времени становится влиятельной и самой популярной общиной Центральной Азии. Вся его последующая жизнь связана с Туркестаном, с основанным им орденом, которая ещё при его жизни окрепнув, возмужав, оказывала влияние на политику центрально-азиатских государств. По достижении возраста пророка - 63 года он уходит в подземную келью, причину чего раскрывает в первых Хикметах, где в аллегорической форме повествует о встрече своего духа при посредничестве Джабраила, поднявшего его на седьмое небо, с пророком Мухаммедом в ночь предопределения - мирадж и получает от него божественное откровение. «Увидев душу мою, пророк спросил у Жебреила, чей это дух, тело которого молодое, но уважаемое народом, с чистой душой. Жебреил говорит: Дело верующего относительно вас является истинным. Поднялся в небо, чтоб учиться у ангелов. Обездоленным всегда раздаёт сем жертвенных блюд. Вот почему я в 63 года ушёл в землю. Дитя моё, воскликнул Мухаммед, и после все духи поклонились мне. Море благодарности переполнилось. Пришла вест от милосердия: вспомни меня зикром и Мухаммед вручил мне эстафету или благословие»¹. К пророку Мухаммеду, которого Ясави часто называет как Мустафа, т.е. избранный, он испытывает особое благоговейное отношение. Поэтому, высшая духовность Ходжа Ахмета Ясави проявилась в его отношении к пророку Мухаммеду. Это отношение можно назвать любовным, трепетным, благоговейным, искренним, всепоглощающим чувством, которое определяет суть бытия жизни самого Иасауи. Это всепоглощающее чувство он предлагает проверять через испытания, через прохождения Судного дня. Он просит, чтоб пророк Мухаммед дал оценку его поведения, его образа жизни.

¹Кожа АхметИасауи. Диуани Хикмет (первые хикметы). Алма-Ата, 1979.

Он стремится подражать пророку Мухаммеду. Эта безграничная вера и любовь к пророку Мухаммеду осветила всю его жизнь. В 63 года он уходит в подземную келью, поскольку таков был рубеж земного бытия Мухаммеда, во всём этом выразилось его особенное отношение не только к пророку, но и к мусульманскому вероучению в целом. В подземной келье он и пишет свои прославленные Хикметы - плоды духовного просветления мыслителя.

Основная идея Хикметов - духовное постижение Абсолюта и слияние с ним в этом феноменальном мире. Божество Кожа Ахмета Йасауи, как и божество суфиев - абстрактная безличная сущность, находящаяся за пределами человеческого мышления. Бог понимается мыслителем как необходимосущее, которое не нуждается ни в каких онтологических доказательствах своего существования. Как справедливо отмечает Е. А. Фролова, «И Бог в этой структуре веры был уже совершенно иным. Он был чувственно интеллектуальным символом чистого единства со Вселенной, символом страстно желаемой вечности и сокровенной тайны мира, к постижению которой устремлены все поиски человека, но которая так и остаётся тайной»¹.

Действительно, опыт единения человека с Богом - Бытием - Истиной свидетельствует о том, что эта Истина, Мудрость открываются человеку через Веру, которая есть даруемое свыше знание, дар, исходящий не от человека, а от стонущего и страждущего в своей покинутости человеком бытия, привлекающего к себе человека не хлебом, а откровением Истины, познавая которую человек зажигается пламенем веры, призванной разрешить драму бытия. Неспособность человека соединит в себе Тайное и Явное говорит о его духовной незрелости, которая множит страдание пребывания в разорванности. Но человека не покидает Надежда, Любовь, ведущие его к высотам духовности, устремлённости к горнему, а не дольному. Безусловно, именно такая философия и может представить всю полноту мировоззрения и

¹Фролова Е. А. Проблемы веры и знания в арабской философии. М., 1983. - 166 с., стр. 73.

широко раздвинут горизонты внутреннего пространства.

Подобное мы встречаем в учении Кожа Ахмета Йасауи. Любовь в его философии равна Духовности. Именно к такой Любви призывает мыслитель в своих произведениях:

«У невлюблённых нет веры, друзья.

Влюблённые, любящие Любовь, нашли свою цель» Или:

«Тот, кто не знает религии любви,

Тот не будет знат души своей»¹.

Каждый человек, по Кожа Ахмету Йасауи, должен стремиться «соединиться с Богом», стат б о г о ч е л о в е к о м . Это конечная цель познания Бога. Одним из существеннейших условий на пути приближения к Богу Кожа АхметЙасауи считал воспитание в суфии таких морально-этических качеств, которые способствовали бы ему быть достойным «познания» Бога. К их числу он прежде всего относил человеколюбие, великодушие, мудрость, справедливость, честность, доброту, которые мудрец рассматривал через призму веры.

Не меньшую роль на пути познания Бога Кожа АхметЙасауи отводил аскетизму, видя в нём индивидуальное средство спасения. В «Диван-ехикмет» мудрец пишет: «Испив чашу любви, стан жемчужиной, на поприще аскетизма, испепелившись, умри»¹. В своих Хикметах АхметЙасауи резко осуждает деятельность светских правителей, алчность богачей, мулл и ишанов, которые пекутся не о народе, а о своей личной выгоде. «Глаза твои не насытятся при постоянном увеличении имущества», - говорил он о них.

В Хикметах Йасауи подробно описывает путь мистического познания Бога - тарикат, подразделяя его на 4 основные ступени - шаригат, маарифат, тарикат и хакикат, каждая из которых имеет по 10 стоянок. Стоянки

символизируют определённые экстатические состояния, в которых должен находиться «продвинутый» суфий. В «Хикметах» мыслитель пишет: «Кожа

¹Ахмед Ясави. Диван-ехикмет. Рукописи... Л., 1952. 19 об.

Ахмет, руководствуясь шариатом, вступи на пут тариката и хакиката. А в маарифате, будучи (в состоянии) фана, стан прахом. И я вошёл в стоянку «фана-фи-л-лях». При достижении подобного состояния суфий начинает возвышаться над всем прочим тварным миром и получает всё своё блаженство, познание иного трансцендентального бытия. Это и есть высшая цель гносеологии суфизма.

Поднимая проблемы тариката, мыслитель в «Хикметах» не мог не затронуть проблем жизни и смерти:

«Аруактаргабасымкойызарилесем,

Сопылармензікірайтугажарайберсем.

Зікірайтысолсубаттадурлертерсем,

Жан мен ділдехақзікірінайтыкын, достар».

(Я должен преклоняться перед усопшими. И быт готовым вместе с аскетами к исполнению зикра. Участвовать в зикре и сказать своё мнение о праве на жизнь и на смерть. - Перевод Б.К.).

В философии трагизм смерти снимается тем, что индивид, как носитель всеобщего, остаётся жит в роде, в результатах своего творчества. Суфизм, сохраняя это универсальное положение, подходит к этой проблеме с религиозно-мистической позиции. Так, в Коране жизнь земная рассматривается как временное, преходящее «обиталище» человека, предверие его вечной загробной жизни. Она для человека является близкой, материальной, а потому ощущаемой, осязаемой,.. полной соблазнов и утех и существует до смерти. Она дана человеку для того, говорят мусульманские теологи, чтобы он познал посредством материально-земной жизни истинную цену, сущность потустороннего мира, мира Аллаха. Она – материальная вуаль, скрывающая до поры, до времени, лоно божественной жизни. В Коране так говорится об этом: «В самом деле, чему подобна здешняя жизнь? Она

подобна воде, которую низводим Мы с неба, и которою питаются земные растения, какие едят люди и скот. В то время как земля наденет на себя свои красивые уборы, нарядится в них, и обитатели её думают, что они делают это с нею, - в течение какой-либо ночи или дня приходит к ней наше повеление, и она делается как бы пожатою, так что будто она и не была вчера так богатою. Так ясно указываем Мы знамения людям размышляющим. Бог призывает к жилищу мира, и, кого хочет, ведёт на прямой путь. Тем, которые делают добро, будет добро, и с избытком: ни пыль, ни бесславление не покроет лиц их; они будут жителями рая, в нём они будут вечно. А тем, которые накопляют злые дела, и воздаяние будет злое, в соразмерности с ними: их покроет бесславление, заступника за них перед Богом не будет: лица их будут мрачны, как отемняются они в безлунную пору ночи»¹. Как видим, в потусторонней жизни также существует определённая иерархия, строящаяся по принципу приближения или удаления от Творца в зависимости от деяний человека в материальной реальной жизни. Кожа Ахмет Йасауи, также как и суфизм в целом, считал физическую смерть благом, освобождением от земных, материальных оков и приобщением к божественности, трансцендентности. Но это не означает, что мыслитель призывает нас, живых, к уходу в мир иной. Напротив, он советует любить жизнь, жит с Богом, «умерет прежде, чем придёт смерть», что означает стат совершенномудрым в этом мире, чтоб приобщиться к этой божественности здесь, на Земле.

Итак, мистико-теологическое учение Кожа Ахмета Йасауи, как одно из звеньев мусульманской философии, оказало значительное влияние на дальнейшее формирование теоретической системы суфизма. Учение Кожи Ахмета Йасауи заслуживает дальнейшего исследования, т.к. влияние мыслителя неограничивается Казахстаном, а распространяется на всю территорию мусульманского Востока, тем более, что и в наше время встречаются его последователи, пропагандирующие и распространяющие учение йасауизма.

¹Коран. (Перевод и приложения к переводу Гордия Саблукова). Казань, 1894.
10:25, 10:26, 10:27, 10:28.

**TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELESİ: SOVET TARİH GÖRÜŞÜ
BAKIMINDAN BİR DEĞERLENDİRME**

ÖZET

Çarlık Rusya'sının Türk illerini işgali 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan Hanlıklarının işgaliyle başladı. Daha sonra Ruslar, Tatar ve Başkurt ülkelerini istilâ ederek, Orta Asya'nın kapısı konumunda olan Kazakistan bölgesine sınır oldu. Bundan sonra 1742'de bütün Sibiryâ, 1865'te Hokant, 1868'de Buhara Emirliği ve 1873'de Hive Hanlığı işgal edilerek, Batı Türkistan'ın işgalitamlanmış oldu. Kazak topraklarındaki Rus ilerleyişi 1822'de Orta Cüz, 1824'te Küçük Cüz Hanlıklarına son verilmesiyle devam etti. Uluğ Cüz topraklarının Hokant Hanlığı hâkimiyeti dışında kalan kısımları ise 1845 ve 1847'de Rus hâkimiyeti altına alındı. Daha sonra Uluğ Cüz Kazakları da, Hokant Hanlığı ile Rusya arasında devam eden savaşlar sonrasında Rusyaya ilhak edildi. 1868'de çıkarılan bir kanun ile dört vilâyete bölünen Kazak topraklarının, Rus İmparatorluğu'nun resmî mülkü olduğu ilân edildi.

1748'de Yüzler Hanı Ebu'l-Hayr Hanın katli üzerine başlayan isyan, 1779-1785 yılları arasındaki Sırım Batır İsyanı, 1812, 1827, 1829 Bökey Orda İsyanları, 1824-1840 yıllarında Kasım Han Hareketi, 1840-1845 yılları arasındaki Sultan Kenesarı Han'ın başlattığı mücadele, 1854-1847'de Nur Alioğlu ve Hoca Batır İsyanları, 1868 Semerkant ve Buhara Ayaklanmaları, 1870-1873 yılları arasında Mangışlak Harekâtı ve 1875-1876'da Fergana'da Aftabacı Abdurrahman Bey Ayaklanmaları, Rus işgaline karşı çıkarılan isyanlar oldu. Daha sonra 1878'de Andican'da Yetim Han, 1882'de Andican ve Mergilân'da Derviş Han, 1889'da Hokant civarında Şakir Can'ın isyanları meydana geldi. 1916'da Türkistan'da

başlayan isyan ve sonrasında kendisini gösteren Basmacılık Hareketi Ruslar tarafından şiddetle bastırıldı.

Gerek Çarlık Rusyası gerekse Sovetler döneminde Türkistanlılar tarafından Rus emperyalizmine karşı başlatılan başkaldırı hareketlerinin Rus idarî, siyasî ve edebî çevrelerince ideolojik açıdan tanımlanması ve algılanması, Türkistan Millî Mücadelesinin adlandırılmasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada Türkistan Millî Mücadelesi'nin karakteri, dayandığı siyasî ve İctimaî esaslar üzerine bir değerlendirme yapılması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Sovet Rusya, Türkistan Milli Mücadelesi, Basmacılık Hareketi.

ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИНИНГ УСМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН

Ҳолиқова Раҳбар Эргашевна

Тошкент давлат техника университети

“Ўзбекистон тарихи” кафедраси мудири, тар.ф.д.профессор

E-mail:rahbarkholikova@mailru

тел: 90 808 32 18

Аннотация

Ўрта Осиё хонликлари билан Усманийлар давлати ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тарихи узоқ даврга бориб тақалади. Ўрта Осиё хонликлари ва Усманий султонларининг ёзишмаларини таҳлил қилиш давлатлар ўртасидаги сиёсий муносабатлар тарихи қай тарзда кечганлигини кўрсатади. Мақолада Россия империясининг Ўрта Осиё хонликларига истилолари арафасида икки давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг натижалари билан боғлиқ масалалар ёритилади. Миллий давлатчилигимиз тарихида Ўрта Осиё хонликларининг Туркия билан алоқаларини тасдиқловчи саҳифалари кўплиги ҳақида тўхталиб ўтилади.

Калит сузлар: Ўрта Осиё хонликлари, Усманийлар, мактуб, элчилар, муносабатлар, сиёсий маданий алоқалар, иттифоқ, жумхурият, мустақиллик, ҳамкорлик, шартномалар, музокаралар.

1.Долзарблиги

Маълумки туркий халқлар қадимдан ўз давлатлари тараққиётида қўшни давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларига алоҳида эътибор қаратиб келишган. Чунки ўзбек ва турк халқлари кўп асрлик тарих, муштарак қадриятлар ва ўхшаш урф-одатларга эга. Бундай алоқалар ўзаро ишонч тамойиллари

асосида ривожланган. Асрлар давомида Ўрта Осиёдаги хонликлар ва Туркия давлати ўртасида дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш, муносабатларнинг турли йўналишларини ўз ичига қамраб олган ўзаро ташрифларни ташкил этишда амалий ҳаракатлар олиб борилган. Ўрта Осиё хонликлари ва Усманийлар ўртасидаги алоқалар тарихи ҳам ана шундай аҳамият касб этиши билан ажралиб туради. Бу давлатлар ўртасидаги ўзаро алоқалар уларда яшаётган халқларнинг ҳам диний, ҳам этник, ҳам тил нуқтаи-назардан яқинлик туфайли ҳам аҳамиятлидир. Бу давлатлар ўртасидаги ҳамкорликлар тарихига назар ташланса, Усманийлар ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасида сиёсий-дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқалар узоқтарихга эга эканлигини кўришимиз мумкин бўлади. Бундай алоқалар айниқса хонликлар учун Россия империясининг Туркистонни босиб олиш мақсадидаги истилочилик юришлариарафасида айниқса аҳамиятли бўлиб қолган эди. Бизга маълумки Ўрта Осиё хонликлари истилолар арафасида ҳарбий жиҳатдан қолоқлиги, ўзаро муносабатларнинг ёмонлиги туфайли Россияга қарши ҳарбий жиҳатдан бас кела олиши муаммо бўлиб қолаётган эди. Шу туфайли хонликлар ўз қардошлари Усманийлар давлатидан ҳарбий ёрдам олишга ҳаракат қилган эдилар.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, тизимлилик, холислик тамойиллари, шунингдек муаммога цивилизацион ёндашув ҳамда қиёсий таҳлил усуллари асосида ёритилган. Мазкур мавзу юзасидан эълон қилинган материаллар аксарияти Туркиялик Мехмет Сарай асарларида ва ўзбек муаллифларидан айнан шу даврни тадқиқ этган тарихчилар З.Б.Рахмонқулова, Р.Жалилова, М.Зиёева, Ш.Турсунов, Ч.Худоёров, Л.Мирзалиева, З.Ашуров, Зубайдуллаева, Б.Х.Имамов ва бошқаларнинг мақола ва асарларида ўз ифодасини топган.

3. Тадқиқот натижалари

Ўрта Осиё хонликлари ва Усманийлар ўртасидага алоқалар тарихи асрлар давомида шаклланиб келган. Уларни боғлаб турувчи ришталар кўп. Этник, тил, диний бирлик каби яқинлик муҳим аҳамият касб этувчи омиллар саналади. Асрлар давомида туркий давлатлар ҳукмдорлари ўртасида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлиб келган. Мамлакатимиз ҳудудларида фаолият олиб борган хонликлар ҳам бу алоқаларни имкон қадар ривожлантиришга ҳаракат қилганлар.

Ўрта Осиёдаги хонликларнинг ҳукмдорлари Истамбулга юборилган элчилари орқали Турк султонлари билан алоқалар ўрнатишган ва бундай алоқаларнинг ўрнатилишини ўзлари учун бир шараф эканлигини таъкидлашган.

Ўрта Осиё хонликларининг Усманийлар давлати билан олиб борган алоқаларида XIX аср ўрталарида юзага келган сиёсий вазият ҳам ўз таъсирини ўтказган. Ўша даврдаги вазият Россия империясининг хонликларга қарши бошлаган ҳарбий ҳаракатлари арафасида яна бир бор намоён бўлганлигини кўрамыз. Бу вазиятда хонликлар ҳукмдорлари Истамбулга, турк султониға ёзган мактубларида ўз диндошларига мурожаат этиб, душманлари бўлмиш русларга қарши жангларда фойдаланиш учун қурол – яроғ ва ҳарбий ёрдам сўраганлар. Шу ўринда яна шуни ҳам айтиш мумкин-ки, Турк султонлари ҳам айнан ҳарбий-сиёсий жараёнлар кескинлашган даврларда Ўрта Осиё хонликлариға ўзаро ёрдам сўраб мурожаат этганлар. «Уруш даврида Усманийлар Ўрта Осиё давлатлариға элчилар жўнатиб уларни рус ва эронликларга қарши урушга даъват қилди. Шундай бир мактубдан баҳс этайлик: “Турк султони, 1783 йилда, оламдор Мехмед Оғани махсус бир элчи сифатида Бухороға жўнатади ва у билан Россияға қарши муқаддас уруш очиш таклифини етказди”. Бундай мурожаат ва ёрдам тўғрисидаги келишувға эришишға интилиш руслар томонидан халқаро шартномаларни бузган ҳолда Туркияға тегишли бўлган Қримни ишғол этилиши сабаб бўлган эди. Султонға жўнатилган жавоб

мактубида Бухоро амири шундай деб ёзган эди: «Биз сизнинг таклифингизга кўра қўлимиздан келгунича ҳаракат қилмоқдамиз.

Ислому чун жанг қилиш бизнинг вазифамиздир. Мен сизнинг таклифномангизни қозоқ ва қирғиз ҳукмдорларига ҳам йўлладим. Мен сизнинг диққатингизни бошқа бир хусусга жалб қилмоқчиман. Сизнинг номаху мойунингиз менга етиб келмасдан олдин, буинсонлар, кўпроқ қозоқ ва қирғизлар руслар билан тижорат олиб борган эдилар. Энди улар сизнинг номангизни олдилар ва натижада савдоти қила олмайдилар. Агар Усманийлар Русия билан шартнома тузса, мазкур шартнома шартларига кўра, Русия буинсонларга қарши урушни давом эттира олмайди. Бутун мусулмонлар ҳатто Истамбулдан узоқда бўлган даҳамислом посбонларида нбўлган Истамбул ёрдами билан тинч ва хотиржа мяшашга умиди бор».[1.23-].

«Бошқа томондан асосан 1860 ва 1870 йилларда рус истиклочиларга қарши ёрдам сўраш учун Қўқон, Бухоро ва Хивадан Истамбулга кўплаб элчилар келдилар» [2.72-78 б].

Бироқ руслар билан алоқани бузмасликлари борасидаги маслаҳатлардан бошқа ҳеч нарсага эриша олмадилар. Шу билан бирга Россия империяси бу хонликларни енггач, Усманийлар султони ўзининг мухтор элчиси Шайх Сулаймон Афандини Ўрта Осиёдаги ҳақиқий аҳволини ўрганиш учун Бухорога жўнатди. Шайх Сулаймон афанди Бухорога келгач Усманийлар султонининг мактубини амирга топширади. Мактубда икки давлат ўртасидаги масофа узоқлиги ва орада бошқа давлатларнинг ҳам жойлашганлиги учун ҳарбий ёрдам беришнинг иложи йўқлигини маълум қилади. 1871 йилнинг феврида Усманийлар давлати амалдорлари ўз ҳамроҳлари билан (жами 20 киши) Бухорода бўлганида Амир Музаффар уларга алоҳида эътибор кўрсатган [3,275-б]. Бу турк ташаббусининг натижаси сифатида Амир элчилар билан бирга ўз элчиси уламо Саид Мир Абдулхайни Истамбулга муаммоларни ҳал қилиш масаласи қўйилган бир мактуб билан жўнатади.

Истамбулга етиб келган Саид Мир Абдулхай Усманийлар султониغا юборилган мактуб ва совгани топширади. Мазкур муҳим мактубда «Амир Музаффарнинг Кауфман билан сулҳ имзолагани (1868 йил 23 июнда) маълум қилинади. Шунингдек, мактубда амирликдаги аҳволни яхшилаш учун ислоҳотлар ўтказишда ёрдам зарурлиги таъкидланиб, бунинг учун қуйидаги мутахассисларни Бухорога юбориш сўралади:

1. Бухорода идора, ҳарбий, тиббиёт ишларини жонлантириш учун мутахассислар зарурлигини, тўп ясовчи усталар юборишини;
2. Ер ости бойликларини аниқловчи, қазиб олувчи мутахассис ва асбоб-ускуналар юборишини;
3. Бухорога ёрдам бермокчи бўлган давлатларга мактуб ёзиб уларни тезроқ ёрдам беришга чорлашни;
4. Бухородаги мусулмон аҳолини ташқи ҳужумлардан сақлаб қолишга ёрдам беришини сўрайди .

Мактуб сўнггида амир бухороликлар мамлакатда ислоҳотларни амалга ошириш мақсадида Туркиядаги давлат бошқаруви усуллари ва тизимларини ўзлаштириб ўз ўлкаларини ривожлантирмоқчи эканликлари, Бухородаги бу муҳим жараёнлар фақатгина султоннинг ёрдами ва маслаҳати билан амалга ошиши мумкинлиги таъкидланади.[4. 13-б].

Амир ўз мамлакатада худди Туркиядаги сингари ислоҳотларни амалга ошириш мақсадида бўлганлигидан Турк султониغا мурожаат қилганлиги бу ерда маълум. Бироқ бундай ислоҳотлар учун зарур тартибни вужудга келтириш бухороликлар учун қийин кечар эди. Амир Бухоро мусулмон давлати сифатида бундай тартибни Туркиядан бошқа мамлакатлардан ола олмаслигини таъкидлайди. Бундай келишувга эришиш албатта биринчи галда бевосита султонга боғлиқ эди. Шу сабабдан “ўлкамизнинг ривожланиши ва чет эл босқинчиларидан сақлаш учун Туркиянинг бевосита ёрдамини ва бошчилик қилишини талаб этамиз. Давлатимиз ва халқимиз Усманийлар давлатининг бутун истакларини бажаради»[5.23-б] дейилган эди.

Бу даврга келиб сиёсий вазият ҳам анча чигаллашганлиги туфайли Бухоро амирлигининг бу талабларини қабул қилиш ва амалий кўмак бериш вақти эмаслиги, қолаверса халқаро аҳволнинг бундай ёрдамга имкон бермаслигиниянхши тушунган Усманийлар ушбу талабларни рад этдилар. Шу билан бирга ёрдам тариқасида турклар бухороликларнитурк мактабларида ўқитиб, сўнгра уларни Бухорога қайтариш имкониятини таклиф қилдилар.

Турклар кейинчалик Ўрта Осиёдаги жараёнларга эътибор бера бошладилар. 1874 йилда бир гуруҳ турк зобитлари Шарқий Туркистонлик Ёқуббекнинг аскарларини ўқитиш учун Қашқарга юборилади. Улар билан бирга ўқитувчи ва техник мутахассислар ҳам жўнатилди. Турклар русларнинг Ўрта Осиёда янада чуқур ўрнашишига қарши туркманлар ва афғонлар бирлигини ташкил қилиш учун Афғонистонга элчи жўнатдилар. Турк элчиси Аҳмад Хулусий Афғонистон амири Шералига бундай деди: “Русия билан Туркия урушаётган ва Туркистон ҳам етарли кучга эга бўлмаган бир пайтда Афғонистон Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини рус бўйинтуруғидан озод қилишга ҳаракат қилмоғи керак. Бундай бир ҳаракатда Афғонистон туркманлардан ва Бухородан етарли ёрдам олаолади” [6.87-б]. Аҳмад Хулусийга Шерали кичик бир мамлакатнинг амири сифатида “Султоннинг махсус бир элчи жўнатиши унинг учун бир шараф эканлигини айтади”. Мусулмонларга қарши Русиянинг душманлиги билан бирга инглиз ҳийлалари борлигини эслатди. Натижада Шерали Русия, Англия ва Эронга қаршиқўшин тўплай бошлади. Бироқ туркманларнинг бу охиригиташаббуси ҳам натижа сиз қолди.

Туркия билан Ўрта Осиё давлатлари орасида сиёсий алоқалар билан бирга маданий ҳамкорликлар ҳам бор эди. Айниқса таълим соҳасидаги ҳамкорликлар мустаҳкам йўлга қўйилган эди. Аксарият ҳолларда туркистонлик ёшлар таҳсил олиш учун Истамбулга жўнатиладилар. Бундан ташқари кўпроқ мадрасалар учун китоб талаб қилар эдилар. Китоблар мазмун жиҳатидан турли соҳаларга тегишли бўлиб, улар орасида тиббий ва техник адабиётлар ҳам учрар эди.

Ўрта Осиё хонликлари ва Усманийлар ўртасида иқтисодий ва тижорат соҳалар биланбоғлиқалоқалар ҳам йўлга қўйилган эди. Аммо бундай алоқалар ҳақида маълумотлар камроқ сақланган. Хусусан, манбааларда “бири Бухородан, бошқаси Қўқондан 1830 ва 1840 йилларда Истамбулга келган икки элчи мамлакатларида кўп миқдорда олтин, кумуш, никель, темир, қалай, мис ва бошқа бойликларнинг борлигини айтиб, уларни қазиб олиш ва саноат усулида ўзлаштиришдаёрдан бериш учун техник мутахассислар сўраган эдилар”[7,24-б].

Элчилар бу бой конларда ишлаб чиқаришни ривожлантирмоқчи эканликлари, бироқ етарли мутахассиснинг йўқлигини айтиб ўтганлар. Усманийлар уларга бир қанча мутахассисларни таклиф қиладилар. Лекин бу мутахассислар мусулмон бўлмаган. Бухороликларагар улар исломниқабулқилсаларгинауларниишгаолишлариниайтдилар.Лекин бу мутахассислар ушбу таклифни рад этдилар .

Бу даврда Усманийлар билан Туркистон хонликлари алоқалари мунтазам равишда йўлга қўйилган эди.

Усманийлар султонлари хонликлардан келган таклифларга ҳамиша ижобий муносабат билдирганлар. Усманийлар Туркистон туркларига алғов-далғов замонларда ҳам ҳар доим ёрдан беришга ҳаракат қилганлар.

Жумладан, Бухоро амири Хайдар ҳукмронлик қилган пайтда ҳам Бухоро билан Хива ўртасидаги муносабатлар ҳамон мураккаблигича қолган эди. Амир Хайдар ҳукмдорлигининг дастлабки пайтларида Амударё жанубий соҳилларини, Зарафшоннинг юқори оқимини, Шахрисабз ва Миёнқолни ўз қўлида сақлаб қолишга ҳаракат қилди.Аммо Бухоро амирлигининг ерларига Хива хонининг қўшинлари дам-бадам ҳужум қилишар эди.

Амир Хайдар Хива босқинидан қутулиш мақсадида Усманийлар билан иттифоқ тузиш учун ҳаракат қилади. “Усманийлар Бухоро амирига Хива ва Қўқон хонлиги билан яхши муносабатда бўлишнитавсия этади. Рус таҳликасига қарши биргаликда ҳаракат этиш кераклигини маслаҳат беради” [8,25-б].

Хулоса

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш керак бўладики, Ўрта Осиё хонликлари ва Усманийлар ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихи жуда узоқ даврни ўз ичига олиб, ўзаро муносабатларнинг барча жабҳаларини камраб олганлиги билан ажралиб туради. Айниқса ҳарбий-сиёсий масалалар билан боғлиқ муносабатлар сиёсий жараёнларнинг кескинлашуви билан боғланган. У ёки бу томондан кенг кўламли ҳарбий ёрдам кўрсатиш масалаларида ҳукмдорлар томонидан интилиш ва иштиёқ бўлсада, объектив ва субъектив сабаблар бунга йўл қўймаганлигини кузатишимиз мумкин. Хусусан, усмонийлар Қрим масаласида Россияга қарши ҳарбий иттифоқ тузиш масаласида таклифлар илгари сургани ҳолда хонликлар бир томондан Россия билан савдо алоқалари билан боғлиқ жиҳатларни ҳисобга олишган бўлса, Россия империясининг Ўрта Осиё хонликларига истилолари арафасида турк султонлари ўртадаги масофа ва турли мамлакатлар манфаатлари тўқнашуви, ҳамда бошқа давлатлар билан муносабатларнинг кескинлашувга йўл қўймаслик нуқтаи-назаридан кенг кўламли ҳарбий ёрдам кўрсатишга хоши бўлса-да, фақат кам миқдордаги ҳарбий мутахассислар билан чекланишларига олиб келган.

Шу билан бирга икки ўртада маданий алоқалар ҳам яхши йўлга қўйилганлигини кузатишимиз мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Mehmet Saray . Ozbek turkleri tarihi. Istanbul - 1993йил. 23-бет
- 2.MehmetSaray. "RusisgaliDevrindeOsmanliDevletiile Turkistan HanliklariArasindakiSiyasiMunasebetlar 1775-1875, Istanbul, 1984,s.72-78
3. MehmetSaray. Osmanlidevlatinin Turkistan siyasati.Osmanli Ensiklopediasi.- Ankara.2000.-275-б.
- 4.РахмонкуловаЗ. XIX асрнингиккинчиярми- XX асрбошларида ЎртаОсиёхонликлари ваУсманийлардавлати ўртасидагимуносабатлар (илмий-услубийқўлланма). Тошкент-2006.13 бет.
5. MehmetSaray. "Ozbekturkleritarihi",Istanbul - 1993 йил.23-бет

6.. Mehmet Saray. Rus isgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984, 87-b.

7.. Mehmet Saray "Ozbe Türkler tarihi", İstanbul - 1993 йил. 24-бет

8. .. Mehmet Saray "Ozbe Türkler tarihi", İstanbul - 1993 йил. 25-бет

ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОСЛАРИНИНГ ХАЛҚОРА ЭЪТИТОФИ

Камолитдин Беҳзод номидаги

Миллий рассомлик ва дизайн институти

У.Х.ҚОРАБОЕВМузейшунослик кафедраси

профессори, ф.ф.д.

Н.Б.САДИКОВАМузейшунослик

кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон ва Туркия урф-одатлари, анъаналари, миллий қадриятлари муштараклиги ўрганилган. Унда миллий ўйинлар, диний қадриятлар, кўпгина анъанавий ижод турлари, жумладан, халқ хунармандчилиги, қадимий кўшиқлар – лапар, алла; дорбозлар санъати кабилар мисолида кўриб, уларни бугунги кун ўзбек ҳамда турк халқларининг бебаҳо маънавий мулки сифатида тадқиқ этилган.

В статье рассматриваются обычаи, традиции, национальные ценности Узбекистана и Турции. В нем рассматриваются национальные игры, религиозные ценности, многие виды традиционного творчества, в том числе народное творчество, старинные песни – лапар, алла (песни колыбельные); в свете изучаются как бесценное духовное достояние узбекских и турецких народов.

The article examines the customs, traditions, and national values of Uzbekistan and Turkey. It examines national games, religious values, many types of traditional creativity, including folk art, ancient songs - lapar, alla (lullaby songs); it is studied in the light as an invaluable spiritual heritage of the Uzbek and Turkish peoples.

Калит сўзи: Ўзбекистон, Туркия, ЮНЕСКО, БМТ, Наврўз, урф-одат, анъана, миллий кадрият, миллий ўйинлар, диний кадриятлар, халқ хунармандчилиги, қадимий қўшиқлар, оммавий маданият, номоддий маданий мерос.

Ўзбекистон — Туркия муносабатлари тарихан узок ўтмишга бориб тақалади. Туркий халқларининг ўзаро боғлиқлигини биз улар ўртасидаги савдо-сотик, илм-фан, хатто урф одатларида кўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг унинг мустақиллигини иккинчи бўлиб тан олади. Туркия давлати ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилгач, 1992-йил апрелда Туркиянинг Тошкентдаги элчихонаси, 1993-йил январда эса Ўзбекистон Республикасининг Анқарадаги элчихонаси ўз фаолиятини бошлади. Истанбулда эса Ўзбекистон Республикасининг Бош консулхонаси очилди.

Ҳозирги глобаллашув даврида ўзбек-туркия маданияти тараққиётига турли ташқи унсурлар таъсир қилаётгани сир эмас. Улар орасида бир-бирига қарама-қарши бўлган ғоялар ҳам бор. Бир томондан, демократия байроғи остида Ғарб “оммавий маданият”ининг тарқалиши, иккинчи томондан, ислом дини ниқоби остида диний фундаментализм, экстремизм ғоялари ҳам тарқалмоқда. Ҳозирги глобаллашув шароитида дунё ҳамжамияти ичида “маданиятлар тўқнашуви”ни, аксилмаданият шаклланаётганини, маданият глобаллашув хавфи остида қолаётгани ҳақидаги ғоялар тарқалаётган пайтда миллий маданиятимизни турли салбий таъсирлардан асраш эҳтиёжи ҳам туғилмоқда. Айнан шундай таъсирларга қарши биз ўз миллий маданиятни такомиллаштиришимиз даркор. Бунинг учун энг аввал миллий меросга мурожаат қилиб, мавжуд муаммоларнинг илмий ечимларини топишимиз зарур.

Дунёда юз бераётган геосийосий ва геомафкуравий жараёнлар, “оммавий маданият” каби тахдидларга қарши курашда аждодларимизнинг асрлар давомида шаклланган тарихий қадриятлари, миллий меросидан замонга мос тарзда фойдаланиш эҳтиёжи кучаймоқда.

Номоддий маданий мерос, халқ ижодиёти ва анъаналарини тиклаш, сақлаш, тарғиб этиш, оммалаштириш, туркий халқларининг жаҳон маданий маконига фаол интеграциялашувини таъминлаш, этномаданият дурдоналарини инновациялар асосида ривожлантириш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, аждодларимиз томонидан минг йиллар давомида яратилган бебаҳо маънавий меросимизни тиклаш ва янада ривожлантириш борасида оламшумул ишлар амалга оширилмоқда. Истиқлолнинг илк йилларидаёқ Ўзбекистон халқаро миқёсда мустақил субъектга айланиб, 1992 йилда БМТга, 1993 йилда ЮНЕСКОга аъзо бўлди. Шундан буён Бухоро, Хива ва Термиз шаҳарларининг 2500 йиллиги, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллиги, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги, Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги, шунингдек, “Алпомиш” достони яратилганининг 1000 йиллиги, “Авесто”нинг 2700 йиллиги, Маъмун Академиясининг 1000 йиллиги тантаналари ЮНЕСКО билан ҳамкорликда кенг нишонланди. Ҳар икки йилда ўтказиб келинаётган “Шарқ тароналари” мусиқа анжумани, “Халқаро мақом санъати анжумани” ва “Халқаро бахшичилик санъати” фестивалининг нуфузи тобора ортиб бормоқда.

Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги узвий боғлиқликни биз урф-одатларимиз, миллий ўйинлар, диний қадриятлар, кўпгина анъанавий ижод турлари, жумладан, халқ хунармандчилиги, қадимий кўшиқлар – лапар, алла; дорбозлар санъати кабилар мисолида кўриб, уларни бугунги кунда ўзбек ҳамда турк халқларининг бебаҳо маънавий мулки сифатида эътироф этилмоқда. Масалан, ўзбек халқининг Бойсун халқ оғзаки ижодиёти, мумтоз “Шашмақом”, “Катта ашула”, тарихий Наврўз байрами, ўзбек ва турк халқ

оғизаки ижодининг муҳим жанри – Аския, Ўзбек палови, Ўзбек атласи, Хоразм “Лазги”сива ноёб “Миниатюра санъати” кабилар бўлса, Туркияда ҳозирги кунга келиб 19та объектни номоддий маданий мерос сифатида ЮНЕСКО рўйхатидан жой олинганини кўришимиз мумкин. Уларни ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг бебаҳо маънавий дурдонаси сифатида эътироф этилиши муҳим тарихий воқеага айланмоқда.

Ўзбекистонда бу тарихий воқеалар қуйидаги вақт ва жойларда қайт этилди:

– XXI аср бошида Бойсун халқ оғзаки ижодиёти (2001 йил 18 май), сўнгра мумтоз мусиқамиз “Шашмақом» (2003 йил 7 ноябрь) умуминсоний номоддий қадриятлар таркибига киритилган эди.

– 2009 йил 28 сентябр – 2 октябр кунлари ЮНЕСКОнинг Абу Даби шаҳрида бўлиб ўтган Номоддий маданий мерос бўйича навбатдаги 4 ҳукуматлараро қўмитаси сессиясида “Наврўз байрами”¹⁸⁴ ва “Катта ашула”ни номоддий маданият дурдоналари қаторига киритишни бир овоздан маъқулладилар.

– 2014 йил 27 ноябрда ЮНЕСКОнинг Париж шаҳрида бўлиб ўтган Номоддий маданий мерос бўйича навбатдаги 9 сессиясида ўзбек халқ оғзаки ижодининг муҳим жанри – Аския ҳам инсониятнинг номоддий маданий мероси дурдонаси сифатида рўйхатга олинди.

– 2016 йил 1 декабр куни Эфиопияда Аддис-Абиба шаҳрида бўлиб ўтган ЮНЕСКОнинг Ҳукуматлараро номоддий маданий мероснинг сақлаш қўмитаси сессиясида Ўзбек паловининг маданияти ва анъаналари Репрезентатив рўйхатга киритилди.

¹⁸⁴ БМТ Бош Ассамблеясининг 64-сессияси (2010 йил 23 февраль)да қабул қилинган резолюцияда 21 март «Халқаро Наврўз куни» деб эълон қилинди.

– Ўзбек ипак матолари — атлас ва адрасни тайёрлаш бўйича кўхна технологиялар ЮНЕСКОнинг номоддий маданий меросни сақлаш бўйича илғор тажриба реестрига киритилди. Бу қарор Жанубий Кореянинг Чезу шаҳрида 2017 йил 9 декабр ЮНЕСКОнинг Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича ҳукуматларо Кўмита йиғилишида қабул қилинди.

– Хоразм Лазги рақси 2019 йил 12 декабрда 2019 йил 12 декабр куни ЮНЕСКОнинг Богота шаҳрида бўлиб ўтган мажлисида жаҳон номоддий маданий мероси репрезентатив муҳофазасига олинди.

– “Миниатюра санъати” номли (Ўзбекистон, Озарбайжон, Эрон, Туркия миллий комиссиялари билан ҳамкорликда тайёрланган) минтақавий номзоднома Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш ҳукуматларо кўмитасининг 2020 йилги 15-сессиясида бир овоздан ЮНЕСКО Инсоният номоддий маданий мероси репрезентатив рўйхатига киритилди.

Туркия бўйича ЮНЕСКО Миллий комиссиясининг (ТЮМК) мақсади-таълим, илмий, маданий ва коммуникация ишларига масъул бўлган давлат ва хусусий ташкилотларни, ЮНЕСКО томонидан амалга оширилаётган ишлар ҳақида хабардор қилиш ва уларнинг фаолиятига ҳисса қўшиш ва иштирок этишдир. Комиссиянинг мақсади ҳам таълим, фан ва маданият масалалари бўйича тадқиқотлар олиб боришдан иборат¹⁸⁵. Комиссияни Professor doctor Окал Огуз бошқаради. Туркия комиссияси ЮНЕСКОнинг энг нуфузли бешта комиссиясидан биридир¹⁸⁶. Туркия ЮНЕСКОнинг тахминий рўйхатида 77 мерос объектлари билан дунёда биринчи ўринда туради.¹⁸⁷

Туркия комиссияси ЮНЕСКО ваколати доирасидаги масалалар бўйича тегишли вазирликлар ва хусусий муассасалар билан ҳамкорлик қилиши, уларни хабардор қилиши ва ҳукуматга ЮНЕСКО билан боғлиқ барча нарсалар ҳақида маслаҳат бериши лозим. Комиссия ЮНЕСКО мақсадлари ва

¹⁸⁵ "Национальная комиссия ЮНЕСКО Турции". www.unesco.org.tr. Архивировано 2 мая 2018 года из источника. Дата доступа: 10 мая 2021.

¹⁸⁶ «Профессор Огуз, президент Национальной комиссии ЮНЕСКО Турции: Мы входят в пятерку самых влиятельных национальных комиссий». www.aa.com.tr. Архивировано 9 декабря 2020 года. Дата доступа: 10 мая 2021.

¹⁸⁷ «Турция является первой в мире в предварительном списке ЮНЕСКО». www.aa.com.tr. Архивировано 31 июля 2018 года из источника. Дата доступа: 10 мая 2021.

фаолиятини жамоатчилик билан баҳам кўриши керак. Бундан ташқари, ЮНЕСКО лойиҳаларини амалга ошириш ва миллий тадбирларни ўтказиш ҳам Туркия Миллий комиссиясининг вазифалари сирасига киради. Миллий комиссия таълим, Маданият ва туризм вазирлиги ва ташқи ишлар вазирлиги билан биргаликда ишлайди¹⁸⁸.

Туркия 1948 йилдаги инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясини, 1966 йилдаги иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактни, 1966 йилдаги фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактни назарда тутиб, ЮНЕСКОнинг номоддий маданий меросга оид дастурларини, хусусан, инсониятнинг оғзаки ва номоддий мероси дурдоналари тўғрисидаги декларацияни эсга олиши эътирофга лойиқ. 1989 ЮНЕСКОда анъанавий Маданият ва фольклорни сақлаб қолиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Маданий хилма-хиллик ва барқарор ривожланиш кафолати сифатида номоддий маданий мероснинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, 2001 ЮНЕСКОнинг маданий хилма-хиллик бўйича умумжаҳон декларацияси ва 2002 декларацияси Маданият вазирларининг учинчи давра суҳбатида қабул қилинди.

2003 йилнинг 17 октябр куни ЮНЕСКОнинг Париждаги 32 ЮНЕСКО Жаҳон мероси бўлими ташкил этилган¹⁸⁹. Бош конференцияда номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенсияни қабул қилди. Номоддий мерос тушунчасига анъаналар, дostonлар, ривоятлар, мақоллар, сахна санъати, турли маросимлар, хунармандчилик ва яна бир қанча қадриятлар каби туркумлар киритилди. ЮНЕСКО жаҳон мероси рўйхатига Туркия 18 маданий мероси рўйхатини тайёрлаб қўйди. Булар қуйидагиларни ташкил қилди:

Меддахлик -қисқа қилиб айтганда “бир кишилик театр” деб аташимиз мумкин. Меддахлик турк маданиятида катта эътибор олган санъат тури бўлиб, унда “меда” деган санъаткор ҳикоя ёки воқеага тақлид қилиб, уларни

¹⁸⁸"Национальная комиссия ЮНЕСКО Турции". www.unesco.org.tr. Архивировано 2 мая 2018 года из источника. Дата доступа: 10 мая 2021.

¹⁸⁹[Somut olmayan Kültüren Mirasın Korunması Sözleşmesi \(ktb.gov.tr\)](http://Somut.olmayan.Kulturen.Mirasin.Korunmasi.Sozlesmesi(ktb.gov.tr))

фақат оммага намоиш этади. У ўз ашуласини баланд минбарда якка ўзи ижро этади. 2008 йил ЮНЕСКО томонидан номоддий маданий қадриятлар рўйхатига олинган.

– Мовлоно оилавий маъросим.Сама (фрабча: *سماع* - эшитмоқ), шунингдек, сема-сўфиёна маросим бўлиб, зикрнинг бир тури ҳисобланади.¹⁹⁰Унга қўшиқ айтиш, мусиқа асбобларини чалиш, рақс тушиш, шеър ва дуолар ўқиш, рамзий маънога эга маҳсус либослар кийиш ва бошқалар киради. Покланиб, Аллоҳдан юраклариги мухаббат ва раҳим сўралади. 2008 йилда ЮНЕСКОнинг номоддий маданий меъроси рўйхатига киритилган.¹⁹¹

– Севги анъанаси. Анадолу маданий меросида кўришимиз мумкин бўлган энг яхши анъаналардан бири шубҳасиз севги анъанасидир. У ўзига чиройли шеър ўқиш, қўшиқ айтиш, рақс тушиш билан бир қаторда, рассомлик маҳоратига эга шахсларнинг қобилиятлари орқали инсонларда севги туйғуларини йўғотиш ва уларни тўғри йўналтиришга асосланган қадимий урф-одатлардан биридир. 2009да Севги анъанаси ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг номоддий маданий меросининг сифатида рўйхатига киритилган.

– Наврўз, Султон Наврўз миллий байрами. Ушбу байрам Ўрта Осиё халқларининг миллий байрами бўлиб, 21 март тенг кунлик вақтида нишонланади. Туркияда 21 март куни қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик билан шуғулланадиган жамоалар томонидан нишонланадиган. Наврўз, мўлкўлчилик ва яшхилик-яшиллик байрами сифати эътироф этилган. Анадолуда оғзаки маданият ва маросимлар наврўзни нишонлашда муҳим ўрини бор. Уйлар ва кўчалар наврўздан олдин тозаланади. Фестивалда иштирок этувчи одамлар тоза кийим кийишади. Кўчаларни безаб, варрақлар учиришади. 2009 йилда Наврўз ЮНЕСКО томонидан инсониятнинг номоддий маданий мероси рўйхатига киритилди.

¹⁹⁰ During, Sellheim, 1995.

¹⁹¹ The Mevlevi Sema Ceremony UNESCO.

– Киркпинарда нефт суртиб кураши фестивали. Туркий халқларининг энг қадимий спорт турларидан бири бўлиб, фестивал Киркпинда 14 асрдан буён хар йили ўтказилиб келинади.¹⁹²¹⁹³ Фестивалнинг ўзига хослиги курашга тушувчи полвонлар танасига нефт ёғи суртилиб, курашга туширилади. Голиб олтин камар эгаси бўлади. Кетма-кет уч мартта олтин камарни қўлга киритса дойимий камар эгасига айланади. 2010 йил ЮНЕСКО томонидан ушбу фестивал номоддий мероси рўйхатига киритилган.

Бундан ташқари Туркия халқларининг яна бир неча номоддий маданий мерослари “Қоракўз”- турк халқларнинг миллий ўйини бўлиб, 2009-йили ЮНЕСКОнинг инсониятнинг номоддий маданий мероси вакиллик рўйхатига киритилган. “Эркаклар базми (Geleneksel Sohbet Toplantıları)”- асосан эркаклар миллий либосларда йиғилишиб, қўшиқ, шеърлар, миллий чолғу асбобларда куйлар чалиб, ўтказиладиган базим. 2010-йили ЮНЕСКОнинг инсониятнинг номоддий маданий мероси вакиллик рўйхатига киритилган. “Самаҳ Алави-Бектоши узум маросим (Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah)”- Оллоҳга нидо йўли бўлган Алавий-Бектоши семахий жамиятларда амалга оширилади. Одатда қамишлар билан бирга айтиладиган сўз ва гаплар билан бирга ижро этиладиган мистик ва эстетик ҳаракатлар маросимнинг асосий таркибий қисмига киради. 2010 йилда инсониятнинг номоддий маданий мероси ЮНЕСКОнинг вакиллик рўйхатига киритилган. Бундан ташқари “Тарона орзу анъанаси (Tören Keşkeği Geleneği)” 2011, “Зираворлар фестивали (Mesir Macunu Festivali)” 2012, “Турк қаҳвасининг маданияти ва урф-одати (Türk Kahvesi Kültürü ve Geleneği)” 2013, “Ебру: Турк қоғозини безаш санъати (Ebru: Türk Kağıt Süsleme Sanatı)” 2014, “Анъанавий сопол маҳорат (Geleneksel Çini Ustalığı)” 2016, “Юпқа нон тайёрлаш ва устоз-шогирд маданияти (İnce Ekmek Yapma ve Paylaşma Kültürü)” 2016, “Баҳор Байрами: Ҳидреллез (Bahar Kutlaması: Hıdrellez)” 2017, “Анъанавий турк

¹⁹²<https://tgf.gov.tr/>

¹⁹³ <https://worldethnosport.org/etnosporlar/oil-wrestling>

улоғи (Geleneksel Türk Okçuluğu)” 2019, “Анъанавий разведка ва стратегия ўйини: Мангал (Geleneksel Zeka ve Strateji Oyunu: Mangala)” 2020, “Миниатюра санъати (Minyatür Sanatı)” 2020 кабилар шулар жумласидан.

ЮНЕСКО томонидан рўйхатга олинган ушбу икки кардош мамлакатларнинг миллий номоддий маданий мероси ўзига ҳослиги, узок ўтмиши, халқларнинг маънавий бойлиги сифатида ўз кадри ҳамда қийматига эгадир. Уларни сақлаб қолиш, ёш авлодга ўргариш анъанаси давомийлиги билан аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Ўзбекистоннинг 9 маданий мероси ва Туркиянинг 18 маданий мероси инсониятнинг бебаҳо маънавий дурдонаси сифатида халқаро миқёсда эътироф этилиши тарихий воқеага айланди. ЮНЕСКО томонидан ўзбек ва турк халқларининг умуминсоний номоддий маданий мероси дурдонаси сифатида рўйхатга олиниб, уларни жаҳон эътироф этгани халқимиз маънавий-маданий мероси нақадар қадимий ва теран эканлигининг яна бир тасдиғидир.

Ўзбек ва турк халқи тарихий-маънавий қадриятларга жуда бой. Улар ичида инсониятнинг номоддий маданий мероси дурдонаси сифатида рўйхатга олинадиган тур ва жанрлари кўп. Жумладан, урф-одатларимиздан бешикка оид одатлар, миллий ўйинларимиздан дорбозлар санъати ва улоқ, кўпгина халқ ҳунармандчилиги турлари, анъанавий ижод жанрларидан – ўзбек ва турк дostonчилик ва қадимий кўшиқлари – лапар, алла, чертим мусиқа санъати бўйича –танбур, кўбиз ижрочилиги, зардўзлик кабилар бугунги кунда нафақат ўзбек ва турк халқи, балки жаҳон халқларининг бебаҳо мероси сифатида башарият мулкига айланишга ҳақли.

Шу йилнинг 12-19 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев Туркиянинг икки давлат муносабатлари тизимида янги мулоқот формати – олий даражадаги Ўзбекистон-Туркия стратегик ҳамкорлик кенгаши тузилди. Ушбу кенгашининг биринчи йиғилиши икки давлат раҳбарлари ҳамраислигида 2020 йил 19 феврал куни Анқара шаҳрида бўлиб ўтди. Туркия Маданият ва Туризм вазири Эртуғрул Гунай расмий Тошкентга

Ўзбекистонда "Юнус Эмре Институти", Анқара ёки Истанбулда эса "Алишер Навоий Институти"ни очиш таклифи қилган.

Истанбул шаҳридаги Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашида катнашиб, бир қатор иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларининг ривожини учун лойиҳалар имзоланди. Шу билан бирга келажакда Ўзбекистон ва Туркиянинг ЮНЕСКОнинг умуминсоний номоддий маданий мероси дурдонаси рўйхатига яна қатор номзод мерос намуналари номларини тақдим этиш режалаштирилмоқда. Улар орасида: Бахши санъати номзодномаси, Насриддин афанди анъанавий ҳажвиялари кўп миллатли номзодномаси (Туркия, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Озарбойжон, Туркменистон, Тожикистон ҳамкорлигида), Рубоб яшаш ва чалиш анъаналари кўп миллатли номзодномаси (Эрон, Ўзбекистон ва Тожикистон), Халқ ўйинлари (этно спорт) кўп миллатли номзодномаси (Ўзбекистон ва Тожикистон), Каштачилик санъати кўп миллатли номзодномаси (Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон) кабилар умуминсоний мерос дурдонаси рўйхатидан ўрин олади, деган умуддамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. 2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури (ЎЗР ВМ 07.10.2010 й. 222-сон қарорига 1-илова)
2. Ўзбекистонномоддиймаданиймероси. ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси 2017
3. Хидоятлов Г. А. Всемирная история. Т., 2000.
4. Усманов К. История Узбекистана. Т., 2006.
5. Юсупалиева Д. К. Взаимовыгодные отношения Узбекистана и Турции 2020.
6. "UNESCO Türkiye Millî Komisyonu". www.unesco.org.tr. 2 Mayıs 2018 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Mayıs 2021

7. KARATAŞ/DHA, Aslıhan ALTAY. "Bakan Selçuk: Eğitimde fırsat adaleti prensibini, uzaktan eğitimde de öncelidik". www.hurriyet.com.tr. 11 Aralık 2020 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişimtarihi: 10 Mayıs 2021.
8. "Alevi-Bektaşî kültürü masaya yatırılırdı". Nevşehir Kent Haber Gazetesi. 12 Mayıs 2021 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 10 Mayıs 2021.

КОРНИ ТЮРКСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ И ДВОРЕЦ ТОПКАПИ

Шукур Аскарлов

Доктор архитектуры, профессор

Ташкентский архитектурно-строительный институт

(+99891)1648545, shukuraskarov@mail.ru

Уже в предыстории и ранней истории степняки Азии вторгались в цивилизацию древней Греции, свидетельствует Германский Институт истории Макса Планка (1). «Одержимые к доминированию орды из Туркестана степными техниками боя утверждали своё превосходство в Малой Азии, Италии, Германии» (2). Египет той поры строил храмы из пространств, сокращавшихся в направлении к святилищу с тамошним фараоном или скульптурным идолом. Греция же из композиции жилого дома-*мегарон* создала дворец в Пилосе 17-12 вв. до н.э. и завершила его святилищем с четырьмя колоннами. Египет заимствовал колонное святилище для дворца Нефертити 15 в. до н.э. и храма Мединет Абу 13-12 вв. до н.э. Сюда же, для маски Тутанхамона, из нашей далёкой прародины Бактрии доставлялся синий минерал ляпис-лазури. С эллинизацией Средней Азии 4-1 вв. до н.э. колонный *пронаос* дома-*мегарон* стали звать айваном, он вёл в *наос* - мехмонхону, и затем в то самое колонное святилище-*адигон*. Коридор же по периметру вёл в последнюю вдол этой оси кладовую *опистодомус*. Сначала этот порядок приняли зороастрийские храмы 6-3 вв. до н.э., и затем жилые дома и дворцы 2 в. до н.э.- 2 в.

На этом рубеже эр на запад ринули кочевые орды Хорезма и Бактрии и, образовав царство Парфия 3 в. до н.э. - 3 в., продолжили освоение наследия греко-римской античности. Утвердились присущие кочевникам планировки, а камерная архитектура античности по-степному распахивалась настез посредством айванов. Ограждаясь на ночь кругом из повозок,

кочевники и города свои обносили круглыми стенами, как Емши Тепе 1-3 вв. Округлым стал и Ктесифон - столица Парфии и последовавшей династии Сасанидов. Греко-египетские обводные коридоры парфяне раскрыли четырьмя айванами во двор дворца в Ашшуре 1 в. Небывалый сводчатый айван пролётом 22,1 м. возвели для них византийцы на фасаде дворца в Ктесифоне 3-5 вв., - он будоражил Амира Темура, превзошедшего-таки его пролётом 22,3 м. в хонаках Дор-ус-Саодат в Кеше **[Рисунок 1]**. Кочевнический гений парфян передался их наследникам Сасанидам, изобретшим парус. Стационарная и кочевническая архитектуры - это два типа мышления по организации пространства. Стационарность механистична, кочевничество гибче. Римляне не умели строить купол на квадрате, возводя для него круг стен. Сасаниды же, унаследовавшие от парфян навыки края полотнищ, изобрели гибкое средство перехода от квадрата к кругу - криволинейные паруса под куполом дворца в Сарвистане 5 в. И свой трон в нём они водрузили не под центральным куполом, а на открытом воздухе, во дворе - под сводом айвана. Парфяне и Сасаниды сплели кочевническое со стационарным и обратили архитектуру к большей просторности и к гибкому формированию пространств не только в жёстких ортогональных проекциях, но и в проекциях гибких, криволинейных.

В самой Бактрии, на окраине античного города Дилбержин (Афганистан) археологи в 1970-е гг. вскрыли объект 2 в. до н.э. - 4 в. и назвали его Большим домом. Г.А.Пугаченкова заметила его «похожесть» на «планировки классического Египта», но предпочла видеть в нём «древнебактрийские традиции», поскольку он пополнил её типологию местных храмов, дворцов и жилых домов (3). Вход во двор Большого дома расположен, однако, не с юга, как в бактрийских домах, а с севера - как в египетских храмах Карнак (14-12 вв. до н.э.) и Хатхор (1 в. до н.э. - 1 в.). План П-образен, 84x57м, и его обводной коридор завершён четырёхколонным *адигоном*. Но самое египетское - это здание справа от

входа во двор. Оно - на протяжении 17 веков Египта - являлось каноническим храмом солнечных мистерий: от крепости Бухен до погребального комплекса Мединет Абу [Рисунок 2]. И теперь канон такого храма отозвался в далёкой Бактрии. Как в Египте и Греции, храм и здесь посвящён культу солнца: все три его проёма распахнуты вдоль одной оси к восходящему солнцу.

Тогдашняя Средняя Азия была домом всевозможных верований, нередко обитавших под одной кровлей. Её кочевники спокон веков хоронили на дне колодцев и вокруг совершали ритуал шаманизма. Со строительством же храмов, колодцы стали для них осью между подземным и небесным. И вдоль таких осей храмы надстраивались один над другим: от храма огня 30-20 вв. до н.э. в Гонурдепе (Туркменистан) до хонакох Баба Ата 8-12 вв. в Каратау (Казахстан). В Дилбержине же, в ритуальном помещении его храма, колодец шаманистов обратили в хранилище воды *сардобу*. Этот выбор воды, основы зороастрийского мироздания, был вызван и необходимостью снабжения ею расположенных вблизи кварталов. Египетские мистерии солнца сохранились: за ним следили сквозь проёмы в южной и западной стенах Дилбержина и Баба-Ата. Вокруг *сардобы* Дилбержина и колодца Баба-Ата совершали ритуал и с другой зороастрийской стихией - огнём: полы ритуальных помещений усыпаны пеплом и стены окалены. В этом многовековом странствии египетского храма в Среднюю Азию сохранилась жизнь по солнцу, но кочевнический смертный колодец уступил место зороастрийской животворной воде. Обитая под одной кровлей, верования выковывали практическое отношение к жизни, приспособляя к ней символы своих ритуалов.

В распространившиеся в Средней Азии формы эллинизма облачился и проникший сюда в 1-12 вв. буддизм Индии. Эти обе культуры вдохновили планы: храма Джандаял (2 в. до н.э.) в Таксиле (Пакистан), буддийского монастыря-*вихара* Ак Бешим (7-8 вв.) в Чуйской долине (Кыргызстан), исламского мавзолея-*хонакох* Султан Воиз Бобо (Хорезм). В последнем,

пештак-пронаос ведёт в мавзолей-наос и святилище-адигон. А кладовая-опистодомус размножилас вдол обводного коридора крохотными худжрами для затворников. Худжр девять: это священное число в буддизме. «Греческие цари явно покровительствовали буддизму», - усмехнулся по этому поводу П. Левек (4).

Вот в такую Среднюю Азию вторгаются следующие мощные творцы истории. Ранние монголы и тюрки возникли к северу от Китая, в 6 в. до Европы простёрлос государство Тюркский каганат, а в 13-14 вв. - крупнейшая в истории Монгольская империя. Китайцы, монголы и тюрки планировали прямоугольно вдол центральных крестообразных осей к сторонам света. На перекрестии четырёх дворовых анфилад задуман Императорский дворец в Пекине, но в 1406-1420 гг. построена только южная ось, предпочитавшаяся и китайцами, и монголами, и тюрками. В тюркской орде послы шли к шатру правителя тоже сквоз анфиладу дворов, сначала меж рядов войск, затем - повозок с драгоценностями, и т.д. (5). Перед воротами Орды Амира Темура испанским послом Де Клавихо были замечены шест боевых слонов с деревянными башенками (6). Изображавшиеся китайскими миниатюрами 18 в. слоны перед воротами Южного двора Императорского дворца Пекина - примечательное для этого времени заимствование от Орды Амира Темура [Рисунок 3]. Вед в ту эпоху взлёта кочевых государств внук Чингизхана Хубилай (1215-1294 гг.) правил Китаем, вербуя солдат из Средней Азии, назначив ташкентца Ахмада министром финансов 1268-1282 гг. (7), и приветствуя «большое влияние узбеков при дворе» (8). Анфиладный план тюркской орды и встретился в Средней Азии с распространившимся П-образным планом греко-египетского святилища. Эти планы западного и восточного происхождения, веками создававшиеся для усиления престижа власти, синтезировались. И - вслед за тюркской экспансией 11-12 вв. из Средней Азии в Азию Малую, - результат этого

синтеза воплотился в 15 в. в Топкапи, стамбульском дворце султанов Османской империи.

Планировка дворца Топкапи ввергает в смятение исследователей как на Западе, так и в самой Турции, и остаётся загадкой. «Топкапи строился веками без определённого композиционного порядка, но согласно неписаному порядку церемоний» (9), - пишет светоч науки США об исламе О.Грабарь. Ему вторит его друг, крупнейший знаток архитектуры Турции Д.Кубан: «Для Топкапи не характерен осевой ортогональный генеральный план, свойственный культурам от Китая до Европы. Османы не придавали значения физическому окружению. Их культуре свойственен непоследовательный план. Вот почему их дворец может показаться Западу экзотичным деревенским домиком» (10). Ученица и коллега О.Грабаря Г.Неджипоглу приходит к выводу, что всё же «генеральный план дворца не является бессистемным, и что его честолюбивый ансамбль организован согласно кодексу «Канун Намэ» Мехмеда Второго» (11). Проблема в том, что в «Канун Намэ» предписана иерархия официальных лиц и придворных, а также правила протокола во дворце, - но не его планировка.

Топкапи значит «Ворота пушек» и, первоначально, перед дворцом располагался обширный военный двор с арсеналом, бараками, госпиталями. Здешние Ворота Орды (Ордакапи) ведут во Второй распределительный двор. В конце его расположены Ворота счастья, ведущие в Третий церемониальный двор с Тронной комнатой в начале и Сокровищницей в конце. То есть, в конце каждого двора находится его кульминация, за которой следует новый двор и новая кульминация. Этот приглашающий сценарий пространств сформировался в египто-греко-бактрийском синтезе, происходившем в древней и средневековой Средней Азии - «земле отцов» современных турок. Переведём язык пространств Топкапи на язык этого синтеза. Уже в Первом дворе «Ворота пушек» нас встречает приглашающий *пронаос-айван*. Второй двор распределяет вошедших - это *наос-мехмонхона*.

А Третий двор с Тронной комнатой и Сокровищницей - это явный *адигон*. Но самое неопровержимое доказательство египто-греко-бактрийского, через Среднюю Азию, происхождения Топкапи - это постройка справа от входа в него. Она происходит от храмов, расположенных справа от входа в святилища Египта. В Бактрии эти храмы прагматично посвящали животворной воде, и в Стамбуле тоже в этой постройке находятся службы водоснабжения дворца Топкапи, с насосами, резервуарами, трубами. Этой неприметной водной постройкой при входе в Топкапи турецкие исследователи пренебрегли: Д.Кубан в своей книге отрезал её от плана дворца, а Г.Неджиоглу и вовсе обошла вниманием эту постройку, хотя писала статью именно о системе водоснабжения дворца.

С самой зари человечества, характерный для архитектуры Египта монументальный план обогащался представительным пространственным сценарием Греции, распространялся в Иран и Среднюю Азию и, испытав влияние Дальнего Востока, был унесён кочевыми тюрками снова на запад, тепер уже в Малую Азию, чтобы возродиться во дворце Топкапи. План последнего воплощает последовательный и чёткий порядок, но по кочевнически свободный, просторный, и неортогональный. В генезисе архитектур крупнейших цивилизаций мира этот план являлся всецарским канонем. Мобильные тюрки отбирали лучшее для своей архитектуры, уподобившейся восхитительному древу с корнями по всему миру.

ЛИТЕРАТУРА ПО ССЫЛКАМ

1. <https://news.mail.ru/society/30571170/>
2. Kinder H., Hilgemann W. The Penguin Atlas of World History // Volume 1. London: Penguin Books, 1964-2003, p.21.
3. Пугаченкова Г.А. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана. В сб.: Древняя Бактрия.

- Материалы Советско-афганской экспедиции 1969-1973 гг. // М.: Наука, 1976, стр.125-162.
4. Левек П. Эллинистический мир // М.: Наука, 1989, с.213.
 5. Гундогдыев О.А., Мурадов Р.Г., и др. Историко-культурное наследие Туркменистана // Istanbul: UNDP, 2000, с.127-128.
 6. Клавихо, Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403-06) // М.: Наука, 1990, с.108.
 7. Rossabi, M. Khubilai Khan. His Life and Time // London: The Folio Society, 2005, p.X, 2, 175-176.
 8. Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства. Т.1 // М.: Стройиздат, 1979, с.185.
 9. Grabar, O. Palaces, Citadels and Fortifications. In: Grube E.J., Dickie J., Grabar O., et al. Architecture of the Islamic World // London: Thames and Hudson, 1974, p.73 (65-79).
 10. Kuban, D. Ottoman Architecture // Woolbridge, Suffolk (England): Antique Collectors' Club Ltd, 2010, p. 407, 410, 411.
 11. Necipoglu, G. "Virtual Archaeology" in Light of a New Document on the Topkapi Palace's Waterworks and Earlier Buildings, circa 1509 // Muqarnas. An Annual on Visual Cultures of the Islamic World, V.30. - Leiden-Boston: Brill, 2013, p.315-350 (337).

ПОДПИСИ К ИЛЛЮСТРАЦИЯМ

1. Порталы: Карнак - Ктесифон - Шердор.
2. Планы от Бухена до Топкапи. Красной линией соединены храмы справа от входов. Внизу - панорамы Бухена (слева) и Топкапи (справа).
3. Императорский дворец Пекина: общий вид и слоны перед Южными воротами.

РЕЗЮМЕ

Характерный для архитектуры древнего Египта монументальный план обогащался представительным пространственным сценарием Греции, распространялся в Иран и Среднюю Азию и, испытав влияние Дальнего Востока, был унесён снова на запад, в Малую Азию, современную Турцию, чтобы возродиться во дворце Топкапи. В генезисе архитектур крупнейших цивилизаций мира этот план являлся всецарским каноном.

**ЎЗБЕКИСТОН ВАТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ҲАМКОРЛИГИНИ
ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИДАН**

Эргашева Юлдуз Алимовна

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик асосларининг шаклланиши, сиёсий, савдо-иқтисодий, туризм, транспорт, логистика, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги алоқаларнинг тарихий босқичлари, сиёсий мулоқотларнинг фаоллашуви муносабатларининг иқтисодий таркиби кенгайиб боришига таъсири каби масалалар таҳлил қилинган.

Аннотация: В статье анализируются вопросы формирования основ взаимосотрудничества Узбекистана и Турции, исторические этапы политических, торгово-экономических, культурно-гуманитарных связей, взаимодействия в сфере туризма, транспорта, логистики, а также расширения экономического направления взаимоотношений под влиянием роста активности политического диалога.

Resume: The article analyzes the issues of forming the foundations of mutual cooperation between Uzbekistan and Turkey, the historical stages of political, trade, economic, cultural and humanitarian ties, interaction in tourism, transport, logistics, as well as the expansion of the economic direction of relations under the influence of the increased activity of political dialogue.

Калим сўзлар: Ўзбекистон, Туркия, ҳамкорлик, сиёсий ва савдо-иқтисодий алоқалар, туризм, транспорт, логистика, маданий-гуманитар соҳа.

Ключевые слова: Узбекистан, Турция, сотрудничество, политические и торгово-экономические связи, туризм, транспорт, логистика, культурно-гуманитарная сфера.

Key words: Uzbekistan, Turkey, cooperation, political, trade and economic ties, tourism, transport, logistics, cultural and humanitarian sphere.

XX асрнинг 90- йилларида дунёда содир бўлган ўзгаришлар натижасида 60 млн. аҳоли истиқомат қиладиган 6 млн. квадрат

километрлик Марказий Осиё минтақасида янгидан ташкил топган мамлакатлар давлат мустақиллигини қўлга киритишди. Ўзбекистоннинг мураккаб тарихий жараёнда мустақилликка эришиши, мустақил ташқи сиёсат асосларининг шаклланиши ва халқаро муносабатларда дунёнинг ривожланган мамлакатлари билан турли соҳалардаги ҳамкорликни йўлга қўйилишини ҳамда ривожланишини тақозо этди. Мамлакатимиз мустақилликка эришган илк кунлардан бошлаб ҳар томонлама пухта ўйланган, изчил ташқи сиёсат юритиб келмоқда. Унинг замирида халқимизнинг кўп асрлик тарихи, маданияти, анъана ва қадриятлари, эзгу орзу-интилиш ва манфаатлари мужассам этилган.

Таъкидлаш жоизки, Туркия Республикаси Ўзбекистон ташқи сиёсатида алоҳида ўринга эга бўлган, ўзига хос мамлакат ҳисобланади. Ўзбекистон ва Туркия халқлари ўртасида азалдан дўстлик, биродарлик ва қардошлик ҳамда ўзаро ҳурмат қарор топган. Ҳар икки халқ ҳам туркий тилда сўзлашувчи бўлиб, уларнинг маданияти, дини ва урф-одатлари бир-бирига жуда яқин. Дарвоқе, айти пайтда Туркияда 9 та қишлоқ ўзбекча ном билан аталади. Тарихан эса, Марказий Осиёда етишиб чиққан қатор қомусий олимлар — Жалолиддин Румий, машҳур математик Али Қушчи, тарихчи Абдул Карим Бухорий ўз даврида турк заминида яшаб, ижод қилишгани ҳақида кўп маълумотлар келтирилган.

Туркия Ўзбекистоннинг нафақат ташқи сиёсатида балки, иқтисодий, маданий ва туризм соҳаларида ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳамкор давлатлардан биридир. Икки давлат ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик асосларининг шаклланиши, муносабатлар тизимининг биродарлик ва қардошлик руҳидаги ҳамда ўзаро иқтисодий манфаатлар устуворлиги ҳарактерига мустаҳкам тамал тоши, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки даврдаёқ қўйилган эди. Туркия дунёдаги БМТ ташкилотига аъзо бўлган 200га яқин мамлакатлар ичида Ўзбекистон Республикасининг давлат

мустақиллигини биринчи бўлиб тан олиб, унинг дунё сиёсий харитасида янги давлат сифатида эътироф этилиш жараёнини бошлаб берган мамлакат бўлди. Икки мамлакатнинг ҳамкорлик муносабатларини шаклланиш йўлида давлат раҳбарларининг олий даражадаги расмий учрашувлари жараёнида имзоланган шартномалар, қабул қилинган битимлар, сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-гуманитар соҳалардаги ҳамкорликка оид 200 дан ортиқ ҳужжатлар икки томонлама ўзаро манфаатли алоқаларни кенгайтиришда муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлик алоқалари мустақиллик йилларида турлича ҳолатда ривожланди. Икки давлат алоқаларида Марказий Осиёда кенг доирадаги трансчегаравий таҳдидлар – терроризм, диний экстремизм, уюшган жиноятчилик ва наркотрафикка қарши кураш тадбирларига ҳам кучли аҳамият қаратилди. Ўзбекистон ва Туркия ташқи сиёсатидаги ёндашувларнинг ўхшашлиги мамлакатлар ўртасида манфаатли ҳамкорликнинг йўлга қўйилишида ва ривожланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон ва Туркия Президентларининг давлатлараро расмий учрашувлари, давлат ташрифлари ва юқори даражадаги сиёсий мулоқотлари 1991 йил декабрда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг Туркияга расмий ташрифи билан бошланди. 1992 йил 28 апрелда Тошкент шаҳрида Туркия элчихонаси очилди.[1] Ўзбекистон раҳбари 1992 йил 29 июн – 1 июль, 1994 йил июн ва 1997 йил ноябр ойларида ҳам Туркияга расмий ташриф буюрди. Ўз навбатида Туркия Бош вазири Т.Чиллер 1995 йил июлида, Президент С.Демирэл 1996 йил 7 майда ҳамда 1999 йил 15 мартда Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди. [2]

Икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон ва Туркия ўртасида 1996 йилда тузилган “Абадий дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида”ги шартнома ҳамда сиёсий, савдо-иқтисодий,

илмий-техникавий, терроризмга ва гиёҳванд моддалар билан ноқонуний савдо қилишга қарши кураш, соғлиқни сақлаш, транспорт, туризм, маданият ва бошқа соҳаларда имзоланган 70 дан ортиқ ҳужжатлар ташкил этди. [3]

Ўзбекистон ва Туркия муносабатлари 2000-2014 йил давомида ўзининг энг қуви нуқтасида бўлиб келди. Гарчи савдо, транзит ва бошқа иқтисодий муносабатлар барқарор турган бўлса-да, дипломатик алоқалар, сиёсий маслаҳатлашувлар қарийб музлаб қолган эди. Бунга объектив ва субъектив сабаблар бор эди.

Ўзбекистон–Туркия муносабатларида дастлаб иқтисодий ҳамкорлик муҳим йўналиш сифатида эътироф этилди. Давлатлар савдо-сотик, воситачилик қилиш, ҳамкорликда банклар ташкил этиш ва кредитлар ажратиш, қўшма корхоналар тузиш, уларни технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш тадбирларини олиб борди. Айниқса, асосий эътибор енгил саноат, хусусан, тўқимачилик, тиқувчилик, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва экспорт қилишга қаратилди. Республиканинг деярли ҳар бир вилоятида Ўзбекистон–Туркия қўшма корхоналари фаолият кўрсатди. Икки давлат ўртасида ташкил этилган илк қўшма корхоналаридан бири бу– “Интернаф” эди. Бу қўшма корхона Туркиянинг “Интернаф” фирмаси билан ҳамкорликда тузилиб, унга Япониянинг техник ускуналари олиб келиб ўрнатилди. Шунингдек, 1992 йил Урганч шаҳрида Туркия билан ҳамкорликда “Хоразм–Нуртон” қўшма корхонаси ҳам иш бошлади [4].

Ўзбекистон–Туркия қўшма корхоналар сони 1993 йили 34 та бўлган бўлса, 1995 йили улар сони 129 тага етди. Ўзбекистон ва Туркия ишбилармонларининг уюшмаси (УТИД) 1995 йил августда ўз фаолиятини бошлади. Унга 75 та ўзбек ва турк корхона ва фирмаларидан 3,5 минг киши аъзо эди. 1998 йил уюшмага аъзо фирма ва корхоналар сони 90 тага етди. [5]

Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлигида қатор тўқимачилик корхоналар

ташкил этилди. 1993 йил Қорақалпоғистонда "Катекс" АЖ ва Қарши шаҳрида "Каштекс" тўқимачилик комплекси, 1995 йилда Андижонда "Анконтекс", 1996 йилда "Турон Текстиль", "Чиноз тўқимачи ЛТД" ўзбек-турк қўшма корхонаси, 1999 йилда "Косонсой – Текмен", 2002 йилда Шахрисабзда "Оқсарой тўқимачилик ЛТД", 2004 йил Гулистонда "Лола Модель", 2006 йилда Тошкент "БФ Текстайл Продакшин", 2007 йилда "Седат Трико Ташкент" корхонаси, 2008 йил Янгийўлда "Ана техтил" ва Хоразмда "COTTONTEx" ўзбек-турк қўшма корхоналари фаолият кўрсатди. Бугунги кунда эса туркиялик тадбиркорлар билан ҳамкорликда ташкил этилган Қўқон шаҳрида "Айлин текстил", Марғилон шаҳридаги "Тўёна", Риштон туманидаги "Файз акро текс" каби корхоналар самарали фаолият юритиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасида Туркия инвесторлари иштирокида 1999 йилга келиб, 244 та корхона иш юритди, улардан 53 таси 100 фоиз Туркия сармоясига тузилди. Туркия ушбу даврда Ўзбекистоннинг ташқи савдо бўйича энг йирик беш ҳамкоридан бири бўлиб келди. 2013 йилда мамлакатлар ўртасида товар айланмаси 1 миллиард 347 миллион АҚШ долларини ташкил этди ва бу 2012 йилга нисбатан 10,5 фоиз кўпдир. 2017 йилга келиб, Ўзбекистонда Туркия сармояси иштирокида 485 корхона фаолият юритди. [6]

Бугунги кунда ўзаро ҳамкорлик ривожига асосий туртки бераётган муҳим омил сифатида икки мамлакат етакчилари - Шавкат Мирзиёев ва Режеп Таййип Эрдоғон ўртасидаги дўстона алоқалар, мунтазамлик касб этаётган учрашувлар, самимий мулоқотларни эътироф этиш лозим. Туркия Президенти 2016 йилдан бери мамлакатимизга икки марта ташриф буюргани, шу тарихан қисқа давр мобайнида давлатимиз раҳбарининг ҳам Туркияга уч бора ташрифи бўлиб ўтгани ва ушбу учрашувларнинг сермазмун яқунлари бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин.

Сўнги йилларда Ўзбекистон ва Туркия раҳбарларининг сиёсий

иродаси, қатъияти ҳамда улар ўртасида ўрнатилган ўзаро ишонч ва дўстлик ришталари ўзаро муносабатлар тарихида мутлақо янги саҳифа очилишига имкон яратиб берди. Натижада алоқалар истиқболларини тўлиқ рўёбга чиқариш мақсадида муҳим келишувларга эришилиб, ушбу битимлар бўйича амалий ҳаракатлар бошланди. Жумладан, икки давлат муносабатлари тизимида янги мулоқот формати – олий даражадаги Ўзбекистон-Туркия стратегик ҳамкорлик кенгаши тузилди. Ушбу кенгашнинг биринчи йиғилиши икки давлат раҳбарлари ҳамраислигида 2020 йил 19 феврал куни Анқара шаҳрида бўлиб ўтди. [7]

Туркия дунёнинг йирик иқтисодий ривожланган давлатлардан бири сифатида Ўзбекистон учун муҳим ҳисобланган туризм, тўқимачилик, автомобилсозлик, қурилиш, озиқ-овқат саноати соҳаларида юқори натижаларни қўлга киритган. Хусусан, Туркия тўқимачилик ва заргарлик буюмлари саноати дунёдаги кучли бешталиққа киради. Турк қурилиш ширкатларидан 44 таси жаҳон миқёсидаги етакчи 250 та қурилиш компаниялари рўйхатидан ўрин эгаллаган. Бу кўрсаткич бўйича Туркия Хитой давлатидан кейинги иккинчи ўринда туради.

Туркия Ўзбекистоннинг муҳим ва йирик савдо ҳамкорларидан бири ҳисобланади. 2016 йил якунлари бўйича Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги савдо айланмаси 1,2 миллиард долларни ташкил этди. 2017 йилда Ўзбекистонда турк капитали иштирокида 441 та, жумладан, 100 фоиз турк капитали асосида 94 та қўшма корхона фаолият олиб борди. Ўзбекистонда Туркия маблағи асосида 2018 йилга келиб, 479 та компания, жумладан 199 та қўшма корхоналар фаолият юритди. Биргина 2016 йилнинг ўзида Ўзбекистонда Туркия сармояси билан 20 дан зиёд корхона ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги ҳузурида 53 та турк компанияси аккредитациядан ўтказилган.[8] Истанбулда ташкил этилган Ўзбекистон-Туркия савдо уйининг самарали фаолият кўрсатиши икки томонлама товар айланмаси ҳажмини янада оширишга

имкон бермоқда.

Сиёсий мулоқотларнинг фаоллашуви бевосита икки давлат муносабатларининг иқтисодий таркиби кенгайиб боришига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳолат икки томонлама савдо кўламининг ўсиш динамикасида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш ҳажми 2020 йил якунларига кўра 2016 йилга нисбатан икки баробар ўсди ва 2 миллиард АҚШ долларидан ошди. Яқин истиқболдаги режада эса бу кўрсаткичларни 5 миллиард АҚШ долларига кўтариш белгиланган. Ҳозирги кунда Туркия савдо ҳажми бўйича Ўзбекистоннинг тўртинчи ҳамкори саналади. Қолаверса, сўнгги йиллар ичида турк сармоядорлари иштирокида Ўзбекистонда фаолият юритаётган корхоналар сони 1,5 мингтадан ошди.[7] Бунинг натижасида мамлакатимиздаги турк капитали иштирокидаги корхоналар сони хорижий капитал иштирокидаги фаолият юритаётган корхоналар умумий сонининг 12% фоизини ташкил этмоқда.

Иқтисодий алоқаларнинг ривожини икки мамлакат учун стратегик ҳисобланган туризм соҳасида ҳам кўзга ташланмоқда. Агар Туркия бу йўналиш бўйича дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторига кирса, Ўзбекистон ҳақли равишда улкан салоҳиятга эга ва шиддат билан ривожланаётган сайёҳлик хизматлари бозори саналади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Туркияга йилига ўртача 40 миллиондан ортиқ сайёҳлар ташриф буюриб, бу соҳадаги мамлакатнинг йиллик даромади 30 миллиард АҚШ долларидан ошади. Икки мамлакат ўртасида туризм соҳасида Англашув меморандуми имзоланган. Айни дамда, янги ташкил қилинган Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси раисининг маслаҳатчиси ҳам Туркиядан таклиф қилинган. 2018 йил 10 февралдан Туркия фуқароларининг Ўзбекистонга визасиз ташрифлари йўлга қўйилганлигини, Туркия 2007 йилдан буён Ўзбекистон фуқаролари учун визасиз режимни қўллаётганлиги, икки мамлакат туризм ва иқтисодиёт соҳаларидаги ҳамкорликни ривожлантириш, шунингдек, икки

халқлар ўртасидаги маданий-гуманитар алоқаларни мустаҳкамлаш учун замин яратмоқда.

Ўзбекистон-Туркия давлатларининг туризм соҳасидаги ҳамкорлик фаолияти амалий жиҳатдан ўз самарасини бермоқда. Яъни Туркиянинг “APEAS Engineering & Construction” компаниясининг молиявий кўмаги остида Самарқандда барпо этилаётган 130 ўринли меҳмонхона мажмуаси ёки Туркиянинг “Зираат” банкидан намунали уйлар қуриш учун 200 миллион доллар кредит маблағлари жалб қилиниши икки давлат ҳамкорлигида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, 2017 йилнинг октябр ойидан бошлаб “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси томонидан илк бор “Самарқанд — Истанбул — Самарқанд” йўналиши бўйича мунтазам ҳаво қатнови йўлга қўйилганлиги икки давлат халқлар дўстлигининг яна бир амалий мисолидир. Туркиядан юртимизга келаётган туристлар сони қисқа муддатда бир неча баробарга ошди. Ўзбекистонда визасиз режим қарори имзоланмасидан аввал, 2016 йилда тахминан 40 минг, 2017 йилда эса 50 минг нафарга яқин туркияликлар Ўзбекистонга келди. Икки йиллик ўсиш суръати 22 фоиздан ортиқни ташкил этди. [9] 2018 йилнинг илк уч ойидаги маълумотларга кўра, Туркиядан мамлакатимизга келаётган сайёҳлар сони жиҳатидан биринчи ўринга кўтарилган. Мисол учун, 2017 йил март ойида Ўзбекистонга келган туркиялик сайёҳлар сони 2 минг киши атрофида бўлган бўлса, 2018 йил ушбу рақам 6 минга етди. [10] Ҳозирги вақтда мамлакатимизни зиёрат қилиш мақсадида ташриф буюраётган мусулмон ўлкалари сайёҳларининг катта қисми ҳам Туркия фуқароларига тўғри келмоқда. Хусусан, 2019-2020 йил якунларига кўра юртимизга келган турк сайёҳларининг умумий сони 85 минг кишига яқинлашди. [7]

Ўзбекистон ва Туркия муносабатларида таълим, фан ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги алоқалар, маданиятнинг турли йўналишлари бўйича ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этди. Икки давлат ҳамкорлигининг дастлабки йилларида энг муҳим ва долзарб йўналишларидан бири бу таълим соҳаси бўлди. 1992 йили Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги ва Туркиянинг

“Силм” ширкати ўртасида “1992–2000 йилларга мўлжалланган таълим соҳасидаги ҳамкорлик дастури” қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Туркия Республикаси (“СИЛМ” фирмаси) билан биргаликда Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Самарқанд, Наманган, Фарғона, Хоразм вилоятларида ва Тошкент шаҳрида Ўзбекистон–Туркия лицейлари ташкил этилди. Силм Аноним Ширкати томонидан 1993 йилда яна 11 та лицей очилиб, уларда жами 1065 нафар ўқувчилар билим олди. [11]

Мазкур ҳамкорликни олий таълим тизимида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Туркия Республикасининг 9 та университетида 1994–1995 ўқув йилида таҳсил олган 66 нафар ўзбекистонлик талаба ўқишни муваффақиятли тамомлаб Ўзбекистонга қайтди. Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, XX асрнинг 90-йиллари бошида ташкил этилган ўзбек-турк лицейлари мамлакатимиз таълим тизимида айниқса, ўрта мактаб ва касб-хунар таълимини ривожлантиришда замонавий кадрлар тайёрлашда самарали фаолият олиб борди. Биргина 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистонда олий ўқув юртларига талабалар қабул қилишда тест синови усулида ўтказиш Туркия тажрибасидан фойдаланилди. Шунингдек, ўзбек-турк лицейларининг моддий-техник жиҳозлар билан таъминлаш, ўқувчиларга турк ва инглиз тилларини ўргатиш, уларга етук малакали хорижий педагоглар томонидан дарс ўтиши ижобий натижа берди. Бироқ 2001 йилдан кейинги йилларда уларнинг фаолиятида ўз вазифаларидан четлашиш, дин йўналишида ноқонуний равишда ўқувчилар мафкурасини чалғитиш кабилар кўзга ташланади. Шу асосида, 2008 йилга келиб Ўзбекистонда ушбу лицейлар тармоғи фаолиятига барҳам берилди.[12]

Ўзбекистон-Туркия ўртасида маданий-гуманитар соҳаларда ҳам ўзаро ҳамкорлик ришталарини ривожланаётганини ҳам айтиб ўтиш ўринли. Масалан, мамлакатимизда 1997 йилдан ўтказиладиган анъанавий “Шарқ тароналари” халқаро фестивалида туркиялик ижодий жамоалар ўзларининг миллий куй-қўшиқлари билан доимий иштирок этиб келишмоқда. Туркияда ҳам ўзбекистонлик санъат ва маданият

намоёндалари иштирокида маданият тадбирларининг ўтказилиши анъанага айланган. 1992 йил 23 январда Тошкентда Турк маданий маркази очилди.[13] Икки давлат ўртасидаги маданий соҳадаги алоқаларда Ўзбекистон халқаро маданий-маърифий алоқалар Миллий ассоциацияси ташаббуси билан икки давлатнинг маданият ва санъат кунларини ташкил этиш, адабиёт ва санъат намоёндалари ижодини тарғиб этиш ва уларнинг юбилейларини ўтказиш, шунингдек, Туркия Республикаси ташкил топган кун ва Мустақиллик куни ва Наврўз байрамларини нишонлаш тадбирлари олиб борилди. Жумладан, 1995 йил апрел ойида Туркияда ўтказилган 23 апрел – Бутунжаҳон болалар куни фестивалида ўзбек ёшлари ҳам иштирок этишган. Мазкур халқаро фестивалда хоразмлик “Мерос” болалар фолькор жамоаси иштирокчилари миллий лапар, айтишувлар ижро этиб, турк тенгдошларига ўзбек миллий қадрият ва анъаналаримизни бадиий чиқишлар орқали номоён этишган. 2013 йили “Тантана” болалар фольклор ансамбли Измир ҳамда Истанбулда ўтказилган халқаро тадбирларда қатнашди. 2016 йил июн ойида Анқарада Ўзбекистон маданияти кунлари бўлиб ўтди.

Турк ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлиги 1992 йилда ташкил этилиб, дунёнинг турли нуқталарида эзгуликка йўғрилган ўз лойиҳаларини рўёбга чиқариб келмоқда. Лойиҳалар орасида таълим, саломатлик, туризм йўналишлари устувор ўрин эгаллайди. Хусусан, ТИКА томонидан Ўзбекистонда ўтган даврда умумий қиймати 41 миллион АҚШ долларидан зиёд техник кўмак грант лойиҳалари амалга оширилди.

Соғлиқни сақлаш – маданий-гуманитар йўналишдаги ҳамкорликнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Туркия билан тиббиёт соҳасидаги ҳамкорлиги 1991 йил 19 декабрда имзоланган ҳукуматлараро битим ва протоколга мувофиқ йўлга қўйилди. Туркиянинг дори-дармон ишлаб чиқарувчи “Эдзжажибоши” компанияси Тошкентда 1993

йилда ўз ваколатхонасини очди ва шу йили қиймати 10 миллион АҚШ долларига тенг бўлган 70 турдаги дори воситаларини келтирди.

Мазкур компания “Самарқандфармацевтика” жамоаси билан ҳамкорликда Туркиядан келтирилган дориларни қадокловчи завод ташкил этди. Соғлиқни сақлаш – маданий-гуманитар йўналишдаги ҳамкорликнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Туркия билан тиббиёт соҳасидаги ҳамкорлиги 1991 йил 19 декабрда имзоланган ҳукуматлараро битим ва протоколга мувофиқ йўлга қўйилди. Туркиянинг дори-дармон ишлаб чиқарувчи “Эдзжажибоши” компанияси Тошкентда 1993 йилда ўз ваколатхонасини очди ва шу йили қиймати 10 миллион АҚШ долларига тенг бўлган 70 турдаги дори воситаларини келтирди. Мазкур компания “Самарқандфармацевтика” жамоаси билан ҳамкорликда Туркиядан келтирилган дориларни қадокловчи завод ташкил этди.

Тиббиёт соҳасида тадқиқотларни ривожлантиришда ҳам ўзбек-турк шифокорлари ўртасида самарали алоқалар ўрнатилган. Жумладан, 2002 йилдан буён ўзбек шифокорларининг Туркиянинг энг замонавий тиббиёт марказларида тажриба алмашишлари анъанага айланган. Шунингдек, 2014 йили Туркия ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлиги билан биргаликда мамлакатимиздаги Гематология ва қон қуйиш илмий-тадқиқот институти қошида суяк илиги трансплантацияси марказининг фаолияти йўлга қўйилган. Мазкур марказ Марказий Осиёда ягона саналиб, бу ерда ўзбек-турк шифокорлари ўзаро тажриба алмашиб келишмоқда. 2015 йили эса Республика Гинекология ва акушерлик ихтисослаштирилган илмий маркази қошида Симуляция ўқув маркази ўз фаолиятини бошлади. 2009–2017 йиллар мобайнида Ўзбекистонда турк мутахассислари 760 нафар бемор болада жарроҳлик операцияларини ўтказди. [14]

2019 йили Ўзбекистоннинг Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгаши ташкилотига тўлақонли аъзо сифатида қўшилиши барча иштирокчи

давлатлар томонидан юқори баҳоланди ва кўтаринки кайфиятда кутиб олинди. Ўз навбатида, бу ҳодиса нафақат туркий оламда биродарлик руҳининг мустаҳкамланишига, балки икки давлат ўртасида янги мунтазам ҳамкорлик формати пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлди. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2021 йил 12 -13ноябр кунлари Туркиядаги Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашининг VIII саммитида иштирок этиб, кенгашнинг мазкур саммити учун “Рақамли асрда яшил технологиялар ва “ақлли” шаҳарлар” мавзуси танланганини ҳисобга олиб, Президентимиз “ақлли” шаҳарларни яратишда тажриба алмашиш ва инновацияларни трансфер қилиш мақсадида экспертлар ва ИТ-мутахассислар учун доимий платформани ташкил этиш ташаббусини илгари сурди ва бу борада илк қадам сифатида 2022 йилда экспертлар конференциясини ўтказиш таклиф қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлиги ўтган йиллар давомида турли кўринишда намоён бўлиб, алоқалар ўзаро битимларга мувофиқ амалга оширилди. Бугунги кунга келиб эса мазкур ҳамкорликнинг янги босқичга кўтарилганлиги, Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги ўзаро манфаатли сиёсий, савдо-иқтисодий, инвестициялар, рақамли технологиялар, транспорт ва коммуникациялар, туризм, логистика, таълим, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги кўп қиррали муносабатларни ҳар томонлама янада кенгайтиришига олиб келмоқда ва мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини янада ривожлантиришда ҳамда ташқи савдо экспорт ҳажмининг ортишига хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1. Открытие посольства Турецкой Республики//Правда Востока.30 апреля 1992г.
2. ЎзМА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 331-иш. 36-варақ.
3. Узбекистан-Турция:Открываются новые горизонты сотрудничества// Народное слово. 11 мая 1996 г.

4. ЎзМА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 1890-иш, 86-варақ
5. ЎзМА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 3821-иш, 8-9-варақлар.
6. <http://vatandosh.uz/2014/07/erdogan-9/> Jul 11, 2014
7. <http://uzdaily.com/uz/post/6937>
8. Ўзбекистон-Туркия:ҳамкорликнинг янги босқичи//Халқ сўзи.2017 йил 26 октябрь.
9. Файзиев.О. Ахмет Башар Шен: Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуслари жаҳон миқёсида эътирофга лойиқ” // Халқ сўзи. 2018 йил 26 апрель.
- 10.<http://uza.uz/posts/57354>
- 11.ЎзМА, М-2-фонд, 1-рўйхат, 77-иш, 24-варақ.
- 12.<https://kun.uz/news/2018/07/14/turkia-elcisi-uzbekiston-turk-licejlarining-asl-maksadini-uz-vaktida->
- 13.Қардош халқлар фаровонлиги йўлидаги учрашув//Халқ сўзи,2018 йил 28 апрель.
- 14.ЎМА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш,124 -варақ.

**XX АСР БОШЛАРИ ҲАМДА КОММУНИСТИК МАФКУРА
ҲУКМРОНЛИГИ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ
ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАР**

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистон ФА Тарих институти “Ўзбекистоннинг совет даври тарихи”

сектори мудири ва грант раҳбари

+998901329036 kahramon-62@mail.ru

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон иқтисодиётида юз берган жонланиш жараёнида миллий буржуазия етишиб чиқди. Янги мулкдорлар маълумотли мутахассисларга муҳтожлик сизди. Шу сабабли улар Туркистонда вужудга келган жади́дчилик ҳаракатини қизғин қўллаб-қувватлади. Туркистон халқлари миллий онгининг ўсишига жади́дчилик ҳаракати, унинг курашчан матбуоти ва мактаблари ижобий таъсир кўрсатди¹⁹⁴. Туркистон зиёлилари, биринчи навбатда жади́длар, бу даврда мусулмон дунёсидаги илғор Усмонли турк маданияти зиёсидан баҳараманд бўлди. Туркистон ва Туркия маданий алоқаларини ривожлантиришда жади́дларнинг хизматлари беқиёсдир¹⁹⁵.

Турк султонлигида фаолият кўрсатган «Иттиҳод ва Тараққий» ташкилоти Туркиядаги ўқув юртларига туркистонлик ёшларни жалб этиш билан ҳам шуғулланган. 1908 йилда мазкур ташкилотнинг маориф бўлими доктор Нозим раҳбарлигида «Бухоро илмий жамияти»¹⁹⁶ни тузди. Туркистонлик муҳожирлар, бухоролик ва туркистонлик талабалар ташаббуси билан 1909 йилда Истанбулда «Бухоро таълими маориф жамияти» тузилади. Жамият Истанбулдаги Ғалата кўприги ёнидаги «Янги жомий»да туркистонлик ва бухоролик болалар учун алоҳида мактаб ташкил этиб, уларни бепул ўқитиш ва моддий жиҳатдан таъминлашни ўз зиммасига олган¹⁹⁷.

¹⁹⁴Жади́дчилик ҳаракати ва унинг моҳияти ҳақида батафсил қаранг: Жади́дчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1.–Т.: Университет, 1999; Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Т.: Ўзбекистон, 2000; Ражабов Қ.К. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

¹⁹⁵Бу ҳақда қаранг: Ражабов Қ., Бекмуратов Х. Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги иқтисодий ва маданий ҳамкорлик тарихидан. –Тошкент: Tafakkur, 2017.

¹⁹⁶Ўзбекистон МДА, 461-фонд, 1 рўйхат, 1260-иш, 18-варақ.

¹⁹⁷Йўлдошев Н. Истиқлол фидойилари // Гулистон, 1991. №4, 21-22-бетлар.

Бухорода 1908 ва 1910 йилларда тузилган «Ширкати Бухорои Шариф» ва «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») жамиятлари, унинг Истанбулдаги расмий бўлими – «Бухоро таълими маориф жамияти» Туркия ўқув юртларига талабалар юборишни ташкил этган. 1910 йилда Бухородан 30 та, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та¹⁹⁸ ўқувчи Истанбулга ўқишга юборилган.

Бухородан борган талабалар ўртасида Фитрат (1886-1938) ва Усмон Хўжа алоҳида ажралиб турган. Валидийнинг гувоҳлик беришича, 1910 йили Фитрат Эрон орқали, Усмон Хўжа Россия орқали Истанбулга етиб келишди¹⁹⁹.

Валидийнинг хотираларига таяниб, Боймирза Ҳайит ва Темур Хўжанинг ёзишича, Фитрат Истанбулдаги нуфузли дорилфунунда ўқиш билан чекланмай ўзи ҳам «Вайзин» мадрасасида маърузалар ўқиган. Фитрат хориждаги талабалик пайтидаёқ ўзининг тўнғич асари бўлган машхур «Мунозара»ни (1909) ёзди²⁰⁰. Бу асар Истанбулда 1911 йили алоҳида китоб ҳолатида нашр қилинди. Шунингдек, Фитратнинг «Сайҳа» шеърлар тўплами 1910 йили, «Сайёҳи ҳинди» асари 1913 йили Истанбулда нашр қилинди²⁰¹. Фитратнинг Истанбулдан Бехбудийга йўллаган мактублари мунтазам равишда Самарқандда чиқаётган жадидларнинг «Ойна» журналида чоп қилиб турилган. Шунингдек, Фитратнинг шеърлари ва мақолалари доимий равишда Истанбул матбуоти саҳифаларида босилган.

Ўша пайтдаёқ Россия империяси маъмурлари ёшларнинг маърифатга интилиши, айниқса, Туркияда таълим олиши Туркистон халқларининг миллий онги юксалишига, оқибатда, озодлик кураши кўзғалишига олиб келади, деб таҳликага тушган эди. Россиянинг Истанбулдаги элчиси «Ҳозирги пайтда 100 га яқин ўқувчи бор, уларнинг ярми бухоролик. Уларга умумий дастур бўйича фанларни ўқитишдан ташқари панисломчилик ва турк

¹⁹⁸ Ўзбекистон МДА, И- 461-фонд, 1-рўйхат, 1260-иш, 82-варақ.

¹⁹⁹ *ZekiVelidiTogan. Būgūnkū Tūrkilī (Turkistan) veYakinTarihi. Istanbul, 1981, S.354.*

²⁰⁰ *БолтабоевҲ. Фитратваистиқлолмаънавияти//Фитрат. Танланганасарлар.Т.І. –Т.: Маънавият, 2000. –7 б.*

²⁰¹ Қаранг: Фитрат. Танланганасарлар. Т.І-ІІ. – Т.: Маънавият, 2000.

миллатчилиги ҳам сингдирилмоқда»²⁰² деб ёзган эди. Элчининг бу фикрида Россиядаги расмий сиёсий доираларнинг кайфиятлари яққол намоён бўлган.

Россия ички ишлар вазирлиги полиция департаменти томонидан Туркистон генерал-губернаторлиги муҳофаза бўлими бошлиғига 1911 йил 22 ноябрда йўлланган хатда «Константинополдаги маърифат тарқатувчи жамият фақат бухоролик эмас, балки бутун Туркистон ёшларини маърифатли қилиш, миллий онгини кўтариш мақсадини кўзламоқда», - деб огоҳлантирилган эди.

XX аср бошларида Туркияда нашр этиб турилган «Ҳикмат», «Сирот ул-мустақим», «Таърифи муслимин» журналлари, «Вақт», «Тасвири эфкар» газеталарида Туркистон халқлари сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ёритиб борилган. Бу нашрларда туркистонлик зиёлиларнинг турли мақола ва хабарлари ҳам чоп этилиб турган. Асли бухоролик, Фарбий Сибирда ўсиб улғайган Абдурашид Ибрагимов туркияликлар билан ҳамкорликда «Таърифи муслимин» журналинини чиқаришда етакчи ўрин тутган²⁰³.

Туркияда чиқарилган газета ва журналларнинг туркистонлик обуначилари ҳам кўп бўлиб, уларга бу нашрлар ҳукумат почтаси орқали етказиб турилган²⁰⁴. Кейинчалик рус ҳукумати бундай обуначиларни назорат қила бошлаган. Россия ички ишлар вазирлиги полиция департаментининг Туркистон генерал-губернаторлигига 1910 йил 4 феврал ва 1910 йил 14 мартда жўнатган хатларида «Туркия шайхулисломни мусулмонларга Туркия флотига ёрдам бериш тўғрисида даъват қилиб фатво юборди, бу фатвони мачитларда ўқиб берилишига ва Туркияга ёрдам кўрсатилишига йўл кўйилмасин... Туркиядан келаётган журналлар ва газеталарни олувчи кишилар рўйхатга олинсин»²⁰⁵, - деб қатъий кўрсатма берган эди.

Бироқ Туркистондаги зиёлилар, хусусан, жаҳид тараққий парварлари Россия зулмига қарши курашни бўшаштирмадилар. Улар бу курашда турк халқинингмададига ҳам суяндилар. Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракатининг

²⁰²ЎзбекистонМДА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 1260-иш, 18-варақ.

²⁰³ЎзбекистонМДА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 1260-иш, 19, 113-варақлар.

²⁰⁴ Ўзбекистон МДА, И-18-фонд, 1-рўйхат, 8293-иш, 3-8-варақлар.

²⁰⁵ Ўзбекистон МДА, И-18-фонд, 1-рўйхат, 8293 иш, 11-16-варақлар.

асосчиси Махмудхўжа Бехбудий «Саёҳат хотиралари» асарида ўзбек ва турк халқлари ўртасидаги азалий қардошлиқни мадҳ этади, Туркияда саёҳатда бўлган чоғида юз берган воқеаларни мароқ билан тасвирлайди. 1914 йил 20июнда Истанбулда Бехбудийбилан қримлик Исмоилбей Гаспринский ўртасида ўзаро мулоқот бўлиб ўтади²⁰⁶.

Туркистоннинг буюк истиқлол шоири Чўлпон усмонли турк адабиётини чуқур билибгина қолмай, хатто усмонли тилда ажойиб шеърлар ҳам битган. Унинг «Булоқлар» (1922) тўпламига киритилган «Гэлиюрсанг», «Ишк» шеърлари фикримизнинг далилидир. Шоир Туркиянинг янги тарихида юз бераётган воқеаларни зийраклик билан кузатиб борган. Чўлпоннинг «Тўфон» шеъри 1922 йил август-сентябрда Анқара яқинидаги Сақарйа деган жойда турк кўшинларининг босқинчи юнон (грек) армияси устидан қозонган улкан ғалабасига, шу жангнинг қаҳрамони Исмаил Иненуга бағишланган бўлиб, бу шеърда мазлум Шарқнинг Европа мустамлакачилари чанғалида эзилиб ётган ўлкалари аҳволидан қайғуриш ҳисси ётади.

Туркиядан Туркистонга келиб, босқинчи қизил армияга қарши курашда мардларча ҳалок бўлган Анвар Пошо ўлимига бағишланган кўплаб марсиялар юртимизда тўқилган эди. Ана шундай мотам марсияларидан энг машҳури Чўлпон қаламига мансуб «Балжувон» марсиясидир²⁰⁷. Бу марсия Иброҳим Ҳаққул таъкидлаганидек, «ўзбек шеърлятида сўздан яралган шеърий ҳайкал» бўлиб қолди.

XX аср 20-йилларида Туркия билан маданий алоқалар анча жонланди. Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикалари, Туркистон АССР ҳукуматлари ёшларни хорижий мамлакатларга ўқишга юборди²⁰⁸. «Фарғона» газетасининг 1923 йил 26 апрел сонидида ёзишича, «Туркия, Япония, Европада ўқиган талабаларимиз 500 дан ортиқ бўлган»²⁰⁹. Германияда ўқиб, Туркияда яшаган асли тошкентлик олим Аҳмаджон Иброҳим Ўқтойнинг маълумотиغا

²⁰⁶Бехбудий. Танланган асарлар.–Т.:Маънавият, 1999.-81-83-бетлар.

²⁰⁷Ражабов Қ. Бухорога қизил армиянинг босқини ва унга қарши кураш // Ўзбекистон овози, 1998 йил 19 ноябрь.

²⁰⁸Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Т.: Шарқ, 2000.

²⁰⁹Қаранг: Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. – Т.: Фан, 1991. 69-бет.

кўра, 1922 йил охирига қадар Туркистондан ҳорижга 200 га яқин, жумладан, Туркияга 25 талаба ўқишга юборилган²¹⁰. Бу талабалар таъминоти учун, айниқса, Бухоро Республикаси ҳукумати катта маблағ ажратган. Бу ишда Файзулла Хўжаев ташаббус кўрсатган.

Туркистонда истиқлолчилик ҳаракати совет режими томонидан бостирилган ва оммавий қатағонлар ҳукм сурган даврда минглаб истиқлол фидойилари, халқимизнинг асл фарзандлари, ўша замонда хорижда таълим олаётган туркистонлик талабаларнинг кўпчилиги қисми Ватанини тарк этиб, асосан Туркия заминидан паноҳ топди.

Совет режими 20-йиллар охиридан бошлаб, ўзбек ва турк халқларининг яқин алоқада бўлишини ғаразгўйлик билан деярли тўхтатиб қўйди. Ҳатто икки халқ вакилларининг турли халқаро анжуманлар, кўргазмалар, фестиваллар, саёҳатларда ўзаро учрашган пайтларида ҳам асосан, расмий мулоқатдан нарига ўтишига имкон бермасликка уринди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг бирин-кетин вужудга келган «Чет эллар билан дўстлик ва маданий алоқалар Ўзбекистон жамияти» (1958), «Ватандош» радиостанцияси (1960), «Ойдин» газетаси (1968), «Ватан» жамияти (1976) Туркиядаги туркистонликларнинг Ўзбекистондаги қариндошлари билан алоқа боғлаши ва учрашишларига кўмаклашди.

Тоталитар режим ҳукм суришига қарамасдан Юнус Эмро, Яшар Камол, Азиз Несин, Салим Кўжакуз, Рашод Нури Гунтекин, Нозим Ҳикмат, Урхон Камол, Умар Сайфиддин, Иброҳим Огоҳ Чебукчу, Нажиб Фозил Кисакурак, Саҳобиддин Али, Фоиқ Саид, Эрдинч Фаҳри, Бойқурд Фақир каби кўплаб турк шоир ва адибларининг асарлари ўзбек китобхонларига етказилди. Ўз навбатида Фитрат, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов шеърлари Туркияда нашр қилинди.

²¹⁰Қаранг: *Иброҳимов А.* Тошкентнинг бир япроғи // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1993 йил 28 май.

70-йилларнинг охирида СССРнинг Туркиядаги элчихонасида котиб бўлиб ишлаган ўзбекистонлик А.М.Қосимовнинг «Ҳозирги Туркия» номли илмий-оммабоп китоби ўзбек тилида чоп этилган²¹¹.

Ўзбек олимаси Э.Бобоева «Мустафо Камол Отатуркнинг ижтимоий-сиёсий ва маърифатпарварлик қарашлари»²¹² мавзусида фалсафа фанидан номзодлик ишини ҳимоя қилди. Тошкет Давлат университети ўзбек филологияси факультетида 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб «Турк адабиёти» фанини ўқитиш йўлга қўйилди²¹³.

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкентда ўтган конференцияларига турк шоир ва ёзувчилари ҳам фаол иштирок этиб келган²¹⁴. Тошкент халқаро кинофестивалларида турк кино ижодкорлари 1968 йилда «Тоғ эртаги», 1972 йилда «Шаҳарда бегона», 1978 йилда, «Турфа олам», «Виждон амри», 1980 йилда «Зухро», «Истанбул сувлари» ва бошқа фильмлар билан иштирок этишди²¹⁵. Турк фильмлари томошабинларда катта таассурот қолдирди.

Бу даврда турк олимлари Исмоил Ака, Нодир Давлат, Кафасўғли, Ойдин Тонарий, Али Бодомчи, Меҳмет Сарой ва бошқалар²¹⁶ Туркистон тарихига доир қимматли асарлар ёзишди. Нармин Аржин 1970–1980 йилларда Чўлпон ижодини ўрганиб, докторлик ишини ҳимоя қилган эди²¹⁷.

Шунингдек, Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, Навоий, Бобур, Абулғозихон каби юзлаб туркистонлик алломалар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини сақлаш, чоп этиш борасида турк олимлари, таржимонлари, матбаачиларининг ҳизматлари беқиёсдир.

²¹¹Қосимов А.М. Ҳозирги Туркия.—Т.:Ўзбекистон, 1979.

²¹²Бобоева Э.Ф. Общественно-политические и просветительские взгляды Мустафы Камала // Автореф.дисс... канд.философ.наук.—Т., 1974.

²¹³Турк адабиёти курси программаси. Тузувчи А.К.Алимбеков.—Т.,1986.

²¹⁴Ўзбекистон МДА. 2661-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 45-51-варақлар; 2356-фонд, 1-рўйхат, 1098-иш, 55, 112-варақлар.

²¹⁵Ўзбекистон МДА. 2564-фонд, 1-рўйхат, 833-иш, 10-31-варақлар; 1705-иш, 1-44-варақлар; 2093-иш, 3-37-варақлар; 2094-иш, 1-17-варақлар; 2985-иш, 48-варақлар.

²¹⁶Ismail Aka. Temur ve Devleti. Ankara, 1991; Mehmet Saray. Rusyanin Türk Illerinde yayilmasi. Istanbul, 1975; Унингўзи. Atatürkün Soveyt Politikasi. Istanbul, 1980.

²¹⁷Ҳайитов Ш. ваб.Хориждагиўзбеклар.—Т.:Фан, 1992.24-бет.

Чунончи, Истанбулнинг Нур Усмония кутубхонасида Фазлуллоҳ ибн Рузбихон Исфажонийнинг форс тилида битилган «Меҳмонномаи Бухоро» номли китоби, Шарафуддин Али Яздийнинг ўзбек тилига таржима қилинган «Зафарнома»си, Истанбулда Холис афанди кутубхонасида Маҳзун тахаллусли киши томонидан ўзбек тилида ёзилган «Фарғона тарихи» асари ва бошқа кўплаб нодир асарлар сақланаётир²¹⁸.

Турк олими Усмон Эргин маълумотларига қараганда, фақат Истанбулдаги 56 та кутубхонада Ибн Синонинг 1633 та қўлёзма асарлари мавжуд, жумладан 625 дона қўлёзма Сулаймония кутубхонасида авайлаб асралмоқда²¹⁹.

Турк синошунос олими Али Ҳайдар Баётнинг айтишича, Туркияда фақат Ибн Сино ҳақида нашр этилган мақолаларнинг ўзи ўнлаб жилдларни ташкил қилади²²⁰.

Ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон шоир, адибларининг ижодлари билан турк ўқувчиларини таништиришда Туркияда катта нуфузга эга бўлган «Туркия» газетасининг нашриёти бир қанча ишларни амалга оширган. Газетанинг ўз нашриёти ва босмахонасида туркий мумтоз адабиётга бағишланган «Бошланғичдан то кунимизгача қадар буюк турк классиклари» номли 4 жилдлик қомус (Истанбул, 1985 – 1986) чоп қилинди²²¹.

Ўз навбатида усмонли турк ёзма адабиётига туркистонликлар ҳам катта қизиқиш билан қараган ва ундан маънавий озуқа олган. Адабиётшунос олима М.Зиёеванинг маълумотига қараганда, Ўзбекистон ФАнинг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидаги қўлёзмалар хазинасида усмонли турк тилида битилган қўлёзма ва тошбосма асарлар қайд қилинган фихрист-варақчалари учта катта қутидан жой олган. Муҳаммад ибн Шиҳобуддин Аҳмад Зайнуддин Закий ар-Румийнинг умумий тарихга оид

²¹⁸ЖалиловаР.ЎртаОсиёваТуркиямуносабатларитарихидан//“Шарқшунослик”. №2.–Т.:Фан, 1991.102-104-бет.

²¹⁹ИрисоваА.Истанбулкутубхоналаридашарққўлёзмалари//“Ўзбекистондаижтимоийфанлар”. 1990. №4. 63 бет.

²²⁰ИрисоваА.Синошунос – АлиҲайдарБаёт//“Шарқшунослик”, №2. –Т.: Фан, 1991. 119-120-бетлар.

²²¹Зиёева М. Ўзбек-турк маданий алоқалари тарихидан // “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”, 1993. №9-10; 51-52-бетлар.

«Бахжат ут-таворих», Усмонли туркларнинг машхур давлат арбоби ва тарихчиси Иброҳим Ҳасан Пошонинг «Тарихий умумий», Аҳмад Восеъ афандининг «Тарихи фатҳи Рум», Ҳаким Иброҳим афандининг «Қайсарнома», Ошиқ Пошонинг «Ғарибнома» каби асарлари шулар жумласидандир.

Туркия ҳукумати ўз ҳудудида туркистонлик муҳожираликнинг «Туркистон Миллий Бирлиги» (1921), «Туркистон ёшлари бирлиги» (1929), «Туркистонлик талабалар бирлиги» (1949), «Шарқий туркистонликлар ёрдамлашма дернеги» (1949), «Туркистонликлар ёрдамлашма жамияти» (1954), «Туркистонликлар маданий ва ижтимоий ёрдам ташкилоти» (1975) каби турли ташкилотларнинг фаолият кўрсатишига, «Янги Туркистон» (1927–1932), «Туркистон» (1953) журналлари ва «Хур Туркистон учун» (1975–1977) газетасининг чиқарилишига, кўплаб китоблар чоп эттиришларига имконият яратиб келди²²².

Совет режими инқирозга юз тутган 80-йиллар охирида Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги маданий алоқаларни тиклаш сари илк қадамлар қўйилди. Ўзбекистон матбуоти саҳифаларида ўзбек-турк маданий алоқалари ҳақида кўплаб материаллар чоп этила бошланди.

Туркия Республикаси Маданият вазири Намиқ Камол Зейбек 1990 йилда Ўзбекистонда бўлган чоғида Ўзбекистон ва Туркия бадий жамоалари орасида бевосита алоқаларни кенгайтириш, теле-кўрсатувлар, концертлар айрибошлаш, китоб ва манбаларни биргаликда нашр қилиш тўғрисида ўзаро шартнома имзоланди²²³. Шу йили ёзувчиларимиздан Одил Ёқубов, Шукрулло, Жамол Камол ва бошқалар Туркияда ўтказилган Туркистон халқлари иккинчи қурултойида иштирок этди. Улар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси номидан «Туркистон жамияти» билан ижодий алоқалар тўғрисида шартнома тузиб қайтишди²²⁴.

²²²Қаранг: *Zeki Velidi Togan. Umumi Türk Tarihine Giriş*, Istanbul, 1970; Унинг ўзи: *Bügünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. Istanbul, 1942 – 1947; Унинг ўзи. *Natiralar*. Istanbul, 1969.

²²³«Совет Ўзбекистони», 1990 йил 5 декабрь.

²²⁴Ҳайитов Ш. ва б. Хориждаги ўзбеклар. 100-бет.

Шундай қилиб, ўзбек-турк маданий алоқалари бой тарихга эга. Туронзаминдан чиққан Форобий, Хоразмий, Фарғоний, Ибн Сино, Беруний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Махмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий, Улуғбек, Навоий, Бобур, Машраб каби буюк боболаримиз даҳосидан ўрта асрларда салжук турклари ва усмонли турк халқи доимо маънавий озуқа олиб турган. Мовароуннаҳр уламолари ислом дунёсидаги барча ҳукмдорлар катори турк султонлари саройида ҳам эъзозланган. Бухоро ва Истанбул ўртасида кучли маданий алоқалар мавжуд бўлган.

Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги кўп асрлик тарихий алоқаларнинг таҳлили натижасида унинг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича умумлаштирса бўлади.

Мовароуннаҳрдаги давлатлар билан турк салжуқийлари, Усманийлар султонлигининг XI – XIX асрлардаги иқтисодий алоқалари ўрта асрларга хос савдо-сотик шаклида бўлиб, асосан хунармандчилик буюмлари, қимматбаҳо хом ашёлар, зиравор маҳсулотларини Буюк Ипак йўли орқали карвон билан бир-бирига чиқаришдан иборат бўлган. Ўзбекистон ва Туркиянинг ҳудудий жиҳатдан бир-биридан узоқ масофада жойлашганлиги уларнинг иқтисодий алоқаларини ривожлантириш имкониятларини чеклаган.

Ўзбекистон ва Туркия иқтисодий алоқалари ўтмишда уч йўналиш орқали амалга оширилган: а) Афғонистон - Ҳиндистон - Араб денгизи - Арабистон йўналиши; б) Қозоғистон – Россия – Қора денгиз йўналиши; в) Туркманистон – Эрон йўналиши.

Россия истилосидан кейин Туркистон иқтисодиёти рус империяси манфаатларига бўйсундирилгач, Ўзбекистон ва Туркия иқти-содий алоқалари, биринчидан, Россия орқали амалга оширилди, иккинчидан, турк фуқароларининг Ўзбекистонга тижорат ва тадбиркорлик мақсадида келишлари содир бўлди, учинчидан, ўзбекистонликларнинг Туркияга асосан тижорат сафарлари кўпайиб борди. Мустабид совет тузуми даврида Ўзбекистон ва Туркия иқтисодий алоқалари СССР ташқи савдо

ташкilotлари орқали олиб борилганлигини ҳисобга олмаганда у бир неча ўн йилликлар давомида ғаразли мақсадларда тўхтатиб қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги нафақат Туркия Республикаси билан бевосита иқтисодий алоқаларни тиклашга, балки янгидан тикланган бундай алоқаларни тез орада ўзаро ҳамкорлик босқичига кўтариш имкониятини берди.

Туркистон минтақаси Россия империяси томонидан босиб олингандан кейин асоратга тушган халқимиз мустамлакачилик зулмидан қутулиш учун турк қардошларимиз ёрдамига ҳам умид боғлаган. Бу соҳада ҳарбий ва иқтисодий ёрдам кўрсатилмаган бўлса ҳам айти шу даврда маданий алоқалар жонланган. Жадидларнинг аксарияти айнан Туркияда ўқиб келган эди. Туркиялик биродарларимиз Туркистон халқлари миллий онгининг ўсишига, истиқлол учун курашган фидойиларнинг янги авлоди ўсиб чиқишига катта ҳисса қўшди.

Бироқ XX асрнинг биринчи чорагигача анча кучайган ўзбек-турк маданий алоқалари Ўзбекистон ССР ташкил топгач, деярли тўхтатиб қўйилди. Мустабид совет режими Туркияда билим олган барча ўзбек зиёлиларига «пантуркчи» ва «панисломчи» тамғасини босиб, уларни «миллатчи» ва «халқ душмани» сифатида қатағон қилди. Қатағон йилларида ўзбек-турк маданий алоқалари батамом тўхтатиб қўйилди. 60-йиллардан бошлаб эса қардош икки халқ зиёлиларининг алоқалари жуда чегараланган даражада олиб борилди.

Хуллас, ўзбек ва турк халқлари ўртасида ўтмишда мавжуд бўлган сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг қайта тикланибгина қолмай, балки икки мамлакат ўртасида ўрнатилган мавжуд алоқаларнинг қисқа муддатда ўзаро ҳамкорлик даражасига кўтарилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

**ИСТАНБУЛ (ТУРКИЯ)ДАГИ «ТУРКИСТОН ЖАМИЯТИ»
 («TÜRKİSTON DERNEĞİ»)НИНГ ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА.**

*Ҳайитов Шодмон Аҳмадович БухДУ
Жаҳон тарихи кафедраси мудури,
тарих фанлари доктори, профессор
тел: +99899-706-32-52*

Туркия Республикаси ўзбек (туркистонлик)лар кўп сонли бўлиб яшаётган мамлакатлардан бири бўлиб ҳисобланади. Турк халқининг тили, урф-одатлари ва маданияти ва тарихида ўзбеклар билан муштарак жиҳатлар кўплиги, XX аср биринчи ярмида Туркия Республикаси давлат ва ҳукумат раҳбарларининг миллатдошларимизга меҳр-оқибат, манавий ва моддий мадад кўрсатиши бу мамлакатда ўзбеклар муҳожирлиги жараёни тезлашишига сабаб бўлди. Ўзбек муҳожирлари ушбу мамлакатнинг Истанбул, Адана, Куня, Бурса, Измет, Измир шаҳарларида нисбатан кўп сонли бўлиб, 1920 йиллардан бошлаб, туркистонликлар ўз урф-одат ва тилларини йўқотмаслик, бир-бирларини манавий ва маърифий жиҳатдан қўллаб-қуввалаш, асл Ватанлари билан алоқаларни ўрнатиш мақсадада ўз миллий уюшма ҳамда ташкилотларига асос солганлар.

Асли бухоролик бўлган Усмон Хўжа Пўлатхўжаев (1878-1968) ташаббуси билан 1927 йилда Истанбулда “Туркистон генжлари (ёшлари) бирлиги” уюшмаси тузилган. Ушбу такилотнинг раиси Межидиддин Аҳмад Делил (у 1920-йилларда Туркияга Туркистондан ўқиш учун юборилган, олий маълумотли врач) бўлиб, унинг фаол аъзолари Зиё Китобчи, Зоҳид Ўйлер (идора мудури), Тимур Абдулқодир, Яҳёбей кабилар эди. Ушбу уюшма ўзининг “Бирлик” биносига эга бўлиб, бир қатор маданий, ижтимоий сиёсий тадабирлар ўтказган.²²⁵ 1949 йилда ушбу ташкилот ўрнига Зиёвуддин Бобоқурбон раҳбарлигида “Туркистон талабалар бирлиги” жамияти тузилиб, ушбу ташкилотда ўзбек муҳожирларидан Абдурахим (Райимжон), Шавкат Ёрбоғ, Бадриддин Охунбой, Қодирали Чигатой, Халил Мурод (туркман) 1970- йиллардан доктор Солиҳ (Солиҳ Эркинқўл), Тоҳир Чигатой, Доктор

²²⁵Элтар. Истанбулда Туркистон куни// Ёш Туркистон, 1930. –э№12. –Б.32; Prof. Dr. Andican. Türkistan Müsadelasi –Istanbul, 2003. –308.

Ўқтой (Мажид Иброҳим Ўқой) кабилар фаолият юритишган ва уни идора қилишган.²²⁶1960 йилда Аданада Б. Хўжанд раислигидаги “Туркистон жамияти”, Измирдаги Бурҳониддин Самарқандий раҳбарлик қилган “Коммунизм билан кураш жамияти”, Аданадаги “Турк мужоҳидлар дарнаги”²²⁷, Аҳмад Найимлар бошқарган Истанбулдаги “Ғарбий Туркистонликлар жамияти” кабиларни кўрсатиш мумкин. 1984 йилда “Туркистонликлар социал ва маданий ёрдамлашма жамияти”га профессор Аҳад Андижоний раҳбарлик қилиб, унинг матбуот органи “Туркистон” журнали бўлган.²²⁸

Истиқлол йилларида Ўзбекистон ва Туркияўртасидаги ўзаро муносабатларда янги тарихий босқич бошланиб, иқтисодий, маданий-маърифий алоқалар спиралсимон кечган бўлсада, бугунги кунда бу борада янги истиқболлар очилганлиги қувонврлидир. Туркиядаги ўзбек (туркистонлик)лар турк замини шаҳарларида ўз машғулоти билан борган, асл Ватанлари, аجدодлар юрти (отамакон) билан алоқаларни сақлаш, ўзбек маданиятини тарғиб қилиш, ўзбекчиликни тарғиб қилиш йўлида имкон қадар саъйҳаракатлар қилмоқдалар. Туркиянинг Истанбулдаги “Туркистон жамияти”ни Акбар Ясса бошқараётган бўлса, Аданада Абдулла Қуёш исм-шарифли ўзбек отахони бошқаряпти.

Акбар Ясса (ўзини улуғ машойих Аҳмад Яссавий авлодларидан деб ҳисоблайди) маълумотича Истанбулдаги “Туркистон жамияти” аъзолари 1000 нафардан ортид бўлиб, ҳозирда жамиятининг 5 қаватли янги биноси қад кўтармоқда. Сармоядор ва тижоратчи ўзбек, қозоқ, қирғиз ва туркманларнинг ҳомийлиги остида қурилаётган ушбу бинонинг бешинчи қавати меҳмонхона сифатида фойдаланишга мўлжалланган бўлиб, Марказий Осиёдан ташриф буюрган “ҳамшаҳарлар”²²⁹ учун хизмат қилади” –дейди, Акбар Ясса.

²²⁶ЎзРМДА, Р-28223фонд,1-рўйхат, 71-иш, 56-варақ, 89-иш, 25-варақ. Ҳайитов Ш.А. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. –Т. “ABU MATBUOT-KONSALT”. 2008. –Б. 130-131.

²²⁷ЎзРМДА, Р-28223фонд,1-рўйхат, 8-иш, 9, 96,26, 127-варақлар.

²²⁸ЎзРМДА, Р-28223фонд,1-рўйхат, 91-иш, 28-варақ.

²²⁹Хориждаги ўзбеклар ўзбекистонлик ўзбекларни “ҳамшаҳар”, “ватандош”, “фарғоначи” каби номлар билан аташади. Аданада фарғоналиклар алоҳида кўчаларда яшаганлиги ва улар кўпчиликни ташкил этиши туфайли “фарғоначи” атамаси таомилга кирган

Жамият раисининг ҳикоя қилишича, туркистонликларни бир жойга тўплаш ишлари бир қадар қийинчиликлар туғдирмоқда. Мазкур бинонинг битиши тезлаштирилса, уларни тўпланиши ва истиқболда жамият режаларини тузишнинг имкониятлари кенгайтиши шубҳасиз.²³⁰

Юқоридаги тўсиққа қарамай “Туркистон жамияти” Туркиядаги ўзбеклар орасида бир қатор хайрли ишларни бажармоқда. 2018 йилда жамият фаоллари томонидан ўзбекларнинг бир қатор “боғ сайли” (пикник) тадбирлари ўтказилди. Истанбул шаҳрининг табиат қўйнида ҳордиқ чиқаришга мўлжалланган боғ майдонларида ўзбек оилалари тўпланиб, ҳордиқ чиқаришлари, оммавий-маданий тадбирлар ўқатиш имкониятларига эга бўлдилар.

Жамият туркиялик туркистонликларни Туркистон тарихи билан таништириш, аجدодлар Ватанида XX асрда кечган воқеаларни холисона англаши учун “Хориждаги ўзбеклар” китобини лотин имлосида турк тилида чоп эттирмоқда.

Жамият ҳомийлиги ва ташаббуси билан 2018 йилда Туркияда узок йиллардан буён истиқомат қилаётган ҳаваскор ёзувчи Собир Сайхонлининг “Армон” саргузашт романи ва умри Покистонда ўтган, “Афкор” ва “Таржимони афкор” нашрлари таъсисчиси Аъзам Ҳошимийнинг “Самарқанд ва Бухорода қонли кунлар” номли хотира китоби турк тилида чоп этилди.²³¹

“Туркистон жамияти” аъзолари ва ўзбек оилалари Истанбул шаҳрининг “Мертер текстильмаркази” (туркларда “Маргар” деб аталади)да жойлашган кўп қаватли уйларда нисбатан зич яшашади. Улар Истанбул шаҳрининг ушбу қисмида 200 дан ортиқ енгил саноат корхоналари бўлиб, бу каттаю-кичик цех ва корхоналар, оёқ кийими, кўйлак, костюм-шим, аёлларнинг ёзги ва қишки кийимлари ишлаб чиқаради. Корхоналар ўз товарларини кўп қаватли уйларда жойлашган бўлиб, дўкон ва магазинларга топширишади. Товарлар ушбу

²³⁰Муаллифнинг Аҳмад Ясса билан шахсий мулоқоти, 2019 йил 15 август (Туркия, Истанбул)

²³¹Sabir Seyhan. Arman (Ukde) (Roman) Kalender va ineti, 2018. –144 s.; A'zamHasimi. Semerkent ve Buharadakanlicünler. Kalender va ineti, 2018. –138 s.

савдо шаҳобчаларида фақат кўтарасига (оптом) сотилади, доналаб харид қилишга эса рухсат йўқ. Ҳеч бўлмаганда ҳар бир товардан камида 7 тадан (турли ўлчамларда) сотиб олиш мумкин. Кўйлак, костюм шимлардан харид қилинган 7 донадан иборат товарлар нисбатан арзон ва қулай нархда. Уларни шаҳарнинг Аксарай, Зайтунбурни, Эдирнекапе, Боязид қисмларидаги магазинлардан 2-3 баравар баланд нархларда сотиб олиш мумкин. Бирор бир кўп қаватли бино йўқки, остида дўкон, қаҳвахона, ошхона, чойхона ёхуд магазин, тунги клуб бўлмаса.

2019 йилнинг 18 августидатонг саҳарда аждодлари Ўзбекистоннинг Наманган шаҳридан бўлган, ўзи 1954 йилда Туркия Республикасининг Адана шаҳрида таваллуд топган, ўзбек тили ва ўзбекона урф-одатларни сақлаб қолган Салжук (Селжук) Намангоний кузатувида “Мертер текстил маркази”да жойлашган мусулмонларнинг Жомеъ масжиди олдида тўпландик. Ушбу масжид 1973 йилда қурилган бўлиб, туркистонлик (ўзбек)лар намоз фарзини ва жаноза маросимини шу масжидда адо этишарэкан. Салжук Намангонийнинг ҳикоя қилишича, Мертердаги жомеъ масжиди олдида тўпланишдан асосий мақсад: туркистонликларнинг навбатдаги “боғ сайри” (пикниги)га чиқиш, табиат кўйнида сайр қилиб, ҳордиқ чиқариб қайтиш эди. “Туркистон жамияти” раиси (бошқони) Акбар Яссанинг ҳикоя қилишича олдинги сайрларда 3 тагача автобус буюртма қилиниб, маълум миқдорда ватандошлардан пул тўпланиб, тонгги нонушта, тушлик тадбирлари бутун бир жамоа бўлиб, биргаликда ташкил этилган. “Туркистон жамияти” биноси янгидан қад кўтараётгани, қозон-товоқ, қошиқ-санчқич кабиларнинг янги партияси харид қилинганлиги туфайли бу сафарги пикникда ҳар бир оила ўз столини шахсан ўз ҳисобидан тузатиши олдиндан сайр иштирокчиларига хабар қилинган. Муҳожир туркистонликлар таксиларда, ўз шахсий машиналарида тайин қилинган жойда тўпланиб бўлишганидан сўнг, автобус ва дунёнинг турли мамлакатларида ишлаб чиқарилган енгил машиналарда қозон-товоқ, озиқ-овқат ва керакли бошқа буюмлар ортилган ҳолда чамаси бир, бир ярим соатдан сўнг белгиланган жойга етиб келинди. Ўрмонда

жойлашган сайргоҳга назорат постидан белгиланган маълум нарҳда пул (турк лираси) тўлаб ўтилади. “Туркистон жамияти” олдиндан банд қилиб қўйилган жойларда стол-стуллар ўрнатилган бўлиб, оилаларуларни банд этишди. Эрталабки нонуштадан сўнг “боғ сайри”га тўпланган кексалардан тортиб ёш ва гўдак болаларга қадар барча ўз машғулоти билан банд бўлди. Чамаси 500 нафар катта-кичикни ўзида бирлаштирган “боғ сайри”да кимдир домина, кимдир шахмат ўйини билан банд, кимдир таом тайёрлашга киришган, ёш болалар тўпланишиб туркча, ўзбекча, қозоқча, қирғизча ўйинлар ўйнашмоқда. Бир гуруҳ туркистонликлар дийдорлашув баҳонасида ўзаро қизгин мулоқотларга киришишди. Биз “Туркистон жамияти” раиси Акбар Ясса хонадони тузаган дастурхон меҳмони бўлдик. Салжук Туркистоний тушликка “фарғонача палов” тайёрлади, бундан ташқари ушбу инсон Ўзбекистонда ҳам бўлганлиги учун ўзбекча ва туркча таом ҳамда пишириқлар билан кечгача бизни сийлаб турди.

Ушбу сайрда нафақат туркиялик ўзбеклар, АҚШ, Саудия Арабистони, Афғонистон, Германия каби мамлакатлардан Истанбулга тижорат, илм қилиш мақсадида ташриф буюрганлар ҳам иштирок этишди.

“Боғ сайри”да Туркияда ўрнашиб қолган, ота-боболари Афғонистон, Саудия Арабистони, АҚШ каби давлатларга кўчиб ўтган тижоратчи ва тадбиркорлардан Фариджон Усмон, Собиржон Гафур, Ҳумоюн Қосимий, Шомансур Маъруф, Шомахмуд ва Шоаъзам Маъруфлар, Зиётош Абдишукур, Абдурахмон Темур, Абдулметин Кескин (қирғиз), АбдурахмонМўмин Жалол Али ўғли, Турон Ясса кабилар билан ўзаро мулоқотларда бўлдик. Улар тижорат ҳам бир илм эканлиги, бу соҳада шуғулланиш ақлни ишлатишни, жисмонан тинимсиз ҳаракатни талаб қилишини қайд этишди. Шунингдек, улар дунё бозорларида нарх-наво, қандай товарларги эҳтиёж ошиб бораётганлигидан хабардор бўлиб туриш тижоратчи муваффақиятида муҳим гаров деб ҳисоблашади.

“Боғ сайри”да Афғонистондан АҚШга кўчган, ҳозирда Нью-Жерсишаҳрида тижорат билан шуғулланиб келаётган Неъматиллоҳ

Исматуллох(1947 йилда туғилган) билан шахсий мулоқотда бўлдим. Н.Исматуллох ўзининг тижорат ишлари ҳамда қавм-қариндошларини кўриш мақсадида Туркияга келган экан. Шунга амин бўлиндики, бирор бир ўзбекнинг тарихи алоҳида олинган битта мамлакат билан боғлиқ эмас. Улар ер юзининг турли мамлакатларига бугдой донларидек тарқалиб кетишган.

Ҳар бир ўзбек ўз ҳикоясида Туркия Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Саудия Арабистони, АҚШ, Сурия, Урдун ёхуд Миср каби мамлакатлардан Туркияга кўчиб келганлиги ҳақидаги узун ҳикоясини баён қилди. Шундан бўлса керак, ўзбеклар Туркияда яшаб туриб узоқ давлатлардаги бошқа ўзбеклар билан қавм-қариндош ёхуд барча бир-бирини яхши билишади.

“Боғ сайри” бошланишдаёқ махсус сахна ташкил этилиб, унда техник мосламалар ўрнатилди. Микрофон, магнитофон, бошқа аудио ва видео воситалар орқали Ўзбекистондаги машҳур кўшиқчилардан Комилжон Отаниёзов, Ортиқ Отажонов, Шерали Жўраев кабиларнинг овозлари ёзилган ленталар “боғ сайри” иштирокчиларининг кайфиятини кўтариб турди.

Туркияда “Турк дунёси дернеглари (жамиятлари)” ва “Евроосиё турк дернеглари федерацияси” ташкилотлари бўлиб, уларда туркий тилли халқларнинг 15 тача уюшма ва ташкилотлари бирлашган экан. Ушбу ташкилотларни мувофиқлаштирувчи раис (бошқон) чамаси 50 ёшлардан ошган Исмоил Чингиз, “Қирғиз дернеги” раҳбари Абдулметин Кескин, Устоз Солиққоража (қирғиз, 1975 йилда туғилган) кабилар ҳам “боғ сайри”да иштирок этишди. Юсуф Муҳаммад Зафарий (69 ёшда)нинг укаси, “Туркистон жамияти”нинг фаол аъзоси, олий маълумотли Каримжон Зафарий билан мулоқотдан Туркистон тарихи ҳақида профессор мартабасига эришган ака-ука Хайрулла Чиғатой ва Ҳабибулла Чиғатойлар ҳақида маълумот олдим. Бу икки олим ўз асарларини форс-тожик тилида ёзганлиги туфайли улар китоблари ўзбеклар орасида кенг тарқалмаган. Муҳожир ўзбеклар араб имлоси ва лотин имлосида ўқиб, ёзишади; улар кирилл имлосини деярли билишмайди. Муҳожир ўзбеклар “боғ сайри” да лоторея ўйинларини ташкил этиб, шу восита билан сармоядор туркистонликлар

ёрдамида жамият манфаати учун анча маблағ ҳам тўплаб олишар экан. Моддий аҳволи яхши бўлган ўзбеклар 5-10 турк лирасида баҳоланадиганлотореялардан20-30 талаб сотиб олишади. Туркистонлик болалар учун афғонча, туркча, ўзбекча, қирғизча ва қозоқча расм бўлган спорт мусобақа ўйинлари ташкил этилиб, ғолиблар тақдирланади. Туркия Республикасида 1960 йиллардан кейин таваллуд топган, турли олий ўқув юртларида бакалавр ва магистратурада таҳсил олган кейинги авлод вакилларида Нурижаҳон Темур (1963 йилда туғилган, лицейда турк адабиёти ва шеърятидан дарс беради), Турон Ҳасдада (1957 йилда туғилган, Нурижаҳоннинг турмуш ўртоғи, тарихчи), Муҳаммад Иқбол Мўмин (1991 йилда туғилган, Истанбул давлат университетини битирган, магистрлик диссертацияси мавзуси Аштархонийлар даври тарихига бағишланган) кабилар билан суҳбатда улар деярли ўзбек тилини йўқотганликларига гувоҳ бўлдим. Ҳатто, “Туркистон жамияти” раиси Акбар Яссанинг фарзанди Аҳмад Ясса (психиатр врач, Истанбул университетини битирган, Жарроҳпошода врач бўлиб ишлайди) ўзбек тилидан мутлақо узоқ, турк тилида гаплашади. Унинг турмуш ўртоғи ўзбек оиласи фарзанди бўлишига қарамай ўзбек тилида мулоқот қилолмайди.

Ўзбеклар билан қилинган ўзаро мулоқотлар давомида қувончли воқеликлар билан бирга бизни мулоҳаза ва мунозарага чорлайдиган айрим масалалар ҳам юзага келди.

Катта ёшли ўзбеклар қайси хорижий давлатда яшашмасин, кўчада турк, араб, форс, инглиз тилида мулоқот қилишсада, уйда фарзандларига фарзандларига ўзбек тилида сўзлашишни “ёзилмаган қонун” даражасига кўтаришган. Туркиялик Салжук Намангоний ота-онаси ўзаро оилада ўзбек тилида гаплашиш тартибини ўзидан қатъий талаб қилганлигини эслайди. Ўзбекларнинг кекса авлоди “тили омон бўлса ўлмайди миллат” –деган ақидага амал қилишган. Совет ҳокимиятининг сўнгги йилларида ва 1991 йилдан кейин таваллуд топган ёхуд ҳозирда ёш бола босқичида бўлган

Ўзбекларнинг фарзандлари турк тилида мулоқот қилади, ўзбек тилини деярли билишмайди. Мен ўзаро мулоқотларда бунга шахсан тўла гувоҳ бўлдим.

Иккинчидан, ўзбек оилалари бир-биридан олис мамлакатларда истиқомат қилишсада, авваллари ўзаро куда-анда бўлишган. Ушбу тамойил ўз мазмунини йўқота бориб, “боғ сайри”га чиққанлар орасида турк, араб, форс, рус, хатто, қора танли аёлларга уйланиб, умргузаронлик қилаётганлар анчагина фоизни ташкил этишига амин бўлинди. Акбар Яссанинг маълумотича 1970 йилларга қадар туркистонликлар паспортига “Туркистон кўчмани” “уйруғи” (уруғи) яъни “ўзбек”, “қирғиз”лиги қайд этилган. Ҳозирда турк нуфузи (аҳолиси)га кирганлар миллатидан қатъий назар “турк” деб ёзилади.

Хуллас, хориждаги, жумладан, Туркиядаги ўзлигини сақлаб қолиши ва улардаги ўзгаришлар жараёни масалалари илмий тадқиқ қилинса мақсадга мувофиқ бўларди.

ТУРЕЦКАЯ РУКОПИСНАЯ МИНИАТЮРА: ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ

Профессор кафедры “История и теория искусства»
Национального института художеств и
дизайна имени Камалиддина Бехзода
Равшан Фатхуллаев

Izoh

Maqolada turk miniatyurasi rivojining asosiy bosqichlari va uning badiiy maktab sifatida shakllanish tarixi ko'rib chiqilgani. Turk miniatyura maktabiga Ozarbayjon, Eron va Hirot miniatyura maktablari ta'sir ko'rsatgan. Ammo uning rivojlanishida yevropalik rassomlarning xizmatlari beqiyos.

Kalit so'zlar: turk san'ati, turk miniatyurasi, turk rassomlari, qo'lyozma san'ati, turk xattotligi, qo'lyozma miniatyuralari, o'rta asr turk tasviriy san'ati, Usmonlilar san'ati tarixi.

Аннотация

В статье рассматриваются основные этапы развития турецкой миниатюры и история ее становления как художественной школы. Турецкая школа миниатюры находилась под влиянием школ миниатюры Азербайджана, Ирана и Герата. Но неопределимы в его развитии и услуги европейских художников.

Ключевые слова: турецкое искусство, турецкая миниатюра, турецкие художники, рукописное искусство, турецкая каллиграфия, рукописные миниатюры, средневековое турецкое изобразительное искусство, история османского искусства.

Annotations

The article examines the main stages in the development of Turkish miniature and the history of its formation as an art school. The Turkish miniature school was influenced by the miniature schools of Azerbaijan, Iran and Herat. But the services of European artists are invaluable in its development.

Key words: Turkish art, Turkish miniature, Turkish artists, handwritten art, Turkish calligraphy, handwritten miniatures, medieval Turkish fine art, history of Ottoman art.

Турецкая книжная миниатюра развивалась, испытывая сильное воздействие азербайджанской и иранской художественных школ сефевидского времени.

Судя по каталогам, тематика рукописей малоазиатского ареала очень разнообразна: история (общая и отдельных мусульманских стран, особенно Османской империи и предшествующих ей государственных образований: Данишмендидов, Сельджукидов), хронология, биографии (шейхов, поэтов, правителей, везиров и др.), агиография, родословные, география и космография, акты и письма, энциклопедии, библиографии, языковедение (лексикография, грамматика), письмовники, медицина и ветеринария, математика, астрономия и астрология, военное дело, охота, шахматы, этика и политика, поэзия, художественная проза, фольклор, поэтика, религиозная

литература, оккультные науки. Более половины всех турецких по языку рукописей приходится на поэзию.

Несколько уступает им в количественном отношении религиозная литература, но почти половина поэтических сочинений также религиозного содержания.

Третье место занимают произведения исторического плана, в чем проявляется не просто интерес турок к своей истории (а в связи с этим и к истории мусульманских стран), а социальная направленность этого интереса правящей верхушкой в целях популяризации и упрочения авторитета династии, что совпадало с унаследованной от византийцев и персов традицией официальной историографии. В начале XVIII в. при султанском дворе была введена должность официального придворного историографа, просуществовавшая до последних дней правления Османской династии (последний такой «летописец», Абдурахман Шереф, умер в 1925 г., не оставив полагавшейся хроники).

В XIV в. на смену сельджукскому Конийскому султанату приходит Османское государство, которое восприняло культурные и политические традиции сельджуков. Постоянные мирные и военные контакты с Византией (и наконец полное ее завоевание в 1453 г.) способствовали внесению византийских традиций, контакты с Ираном - иранских. Иранские традиции усваивались также через сельджуков и византийцев, прочно унаследовавших их. В культуре Османского государства проявлялись и старые тюркские домусульманские традиции и верования, шедшие с востока - из пограничных туркменских княжеств Ак-Коюнлу и Кара-Коюнлу. В то же время османские турки, как и сельджуки, являлись, по понятиям средневекового мусульманского Востока, оплотом ислама на границе с Западом.

Уже в первой своей столице - Бурсе (до 1368 г.), как впоследствии в Эдирне (до 1453 г.) и в Стамбуле (с 1453 по 1922 г.), османские султаны для упрочения своей власти и популяризации династии и ее порядков окружали себя сановниками, законоведами, богословами, поэтами, историографами, учеными, мастерами книжного искусства, ремесла и т. д.

Завоевания и торговые контакты турок способствовали непрерывному притоку в империю произведений книжного рукописного искусства из Ирана, арабских стран и других районов, использованию труда чужеземных мастеров, их огромного опыта, знаний и навыков. Этому содействовали рост богатой знати и связанного с ней меценатства, сложение пышного придворного церемониала, создание придворных библиотек - хранилищ рукописей. В огромной Османской империи в создании турецкой письменной культуры и искусства принимали участие не только сами турки, но и все покоренные ими народы - греки, персы, арабы, армяне, славяне и др.

История. В рассматриваемый период истории исламского искусства среди мастеров рукописной книги наиболее выделялись османские; султаны гордились тем, что являются их учениками. Начало местной традиции письма положил Якут аль-Мустасими (ум. 1299), тюрк по происхождению, секретар

последнего аббасидского халифа аль-Мустасима, владевший шестью классическими почерками. Его влияние ощущается на протяжении веков - от Шейха Хамдуллаха (1436-1520) и Ахмеда Карахисары (1469-1556) при Сулеймане Великолепном до Хафиза Османа, мастера конца XVII века, обучавшего будущего султана Ахмеда III. Все эти каллиграфы занимались перепиской Корана, созданием надписей для мечетей и оформлением листов для альбомов. Их почерк отличается динамизмом и изящностью изогнутых линий.

Для османской каллиграфии характерно изображение «тугры», монограммы с именем султана и его отца, сопровождаемым тюркским титулом хан и эпитетом «всепобеждающий». Имя и титул писали тесно сплетенными, с высоко взметнувшимися многочисленными вертикальными линиями, перехваченными плавными крупными петлями в направлении справа налево. Тугра использовалась как подпись султана на документах, наносилась на монеты и здания.

Самый ранний из дошедших до нас образцов тугры, датируемый 724/1324 годом, хранится ныне в стамбульской Библиотеке Беледие. Эта тугра относится к Орхану Гази и помещена на грамоте пожалования земли вольноотпущенному рабу. Следует отметить, что она никак не украшена. С XVI века тугра на важных документах приобретает величественный вид, выписываемая золотом или синью и украшаемая изысканным орнаментом.

Для оформления османских книжных переплетов из кожи был характерен определенный порядок: на обложке обычно изображались рамка, углы в виде гуська и стрелчатые медальоны на гладком темно-коричневом фоне. Вместо обычной кожи порой использовалась шагрень. Для украшения страниц развлекательных книг и альбомов прибегали к иным приемам декорирования, два из которых применялись еще при Тимуридах: это розбрызг золотом, когда вся страница покрывалась золотой пылью, и бумажная аппликация, прежде использовавшаяся для нанесения китайских узоров и текста, а с XVI века и для создания натуралистичных изображений цветов.

Третий прием, распространенный также при Сефевидях и Бабуридах заключался в отделке бумаги под мрамор и именовался эбру (от перс. абри - «облачный» или «пестрый»). Это в некотором роде способ печати. Подложкой выступала смесь из разведенного в лотке крахмала и яичного белка; краски, предварительно смешав с водой и бычьей желчью, выливались на эту смесь. Благодаря добавленной желчи они оставались на поверхности и при размешивании давали интересные узоры. На эту смесь клали бумагу, а спустя несколько секунд снимали и сушили. В результате на ней оставался орнамент.

К XV и началу XVI в. относятся немногочисленные иллюстрированные рукописи, среди которых интересный образец турецкого искусства представляют две миниатюры из рукописи, исполненной для Баязида II (1481 - 1512).

Первые датированные и выполненные в сугубо османском стиле миниатюры содержатся в повести на персидском языке «Дильсуз-наме» («Повесть о том, как влюбился в сердце», иначе «Роза и Соловей»), список которой сделан в 860/1455-6 году - вскоре после захвата Константинополя - в старой столице Эдирне и хранится ныне в Бодлианской библиотеке Оксфордского университета. Иллюстрации полны очарования. Их отличают холодная цветовая палитра и простота композиции, распадающейся по вертикали надвое; у героя с героиней бледные лица и несколько скованные позы. Любопытный признак западного влияния прослеживается в изображении сада - он представлен сверху. Таким образом, «Дильсуз-наме» отражает важную сторону всей последующей османской живописи: подражание европейскому натурализму, но довольно осторожное, с сохранением присущей ей стилизации.

Особенности. Миниатюра была частью книжного искусства Османской империи: вместе с иллюминацией (*tezhip*), каллиграфией (*hat*), мраморной бумагой (*ebru*) и переплетом (*cilt*). Слова *taswir* или *nakish* использовались при обозначении миниатюрной живописи в самой Османской Турции. Студии, в которых работали художники, назывались «наккашане».

Турецкими миниатюристами преимущественно иллюстрировались рукописи „Калилы и Димны“ и „История побед и завоеваний османов“. Мартин называет Джентиле Беллини, работавшего в 1480 году в Константинополе, отцом турецкой миниатюры.

Сами миниатюры обычно не подписывались авторами, что, возможно, было связано с «отказом от индивидуализма» или являлось следствием того, что работы создавались не одним человеком. По традиции главный художник разработал композицию (сцену) миниатюры, а его ученики и подмастерья прорисовывали контуры (которые назывались «тахрир») черными или цветными чернилами, а затем - рисовали саму миниатюру, не создавая иллюзии третьего измерения (перспективы). В некоторых рукописях современными исследователями были обнаружены имена и даже изображения главных художников, но, гораздо чаще, изображался писарь, работавший над текстом.

Для турецкой миниатюры характерны композиции, построенные в виде фризов, отделенных один от другого золотыми полосками, а также многокрасочный, но в целом темный колорит: густой синий и зеленый цвет в фонах, серовато-коричневый - в фигурах.

Понимание перспективы в османской миниатюре было отличным от такового в «соседней» европейской живописи эпохи Возрождения: изображенная сцена часто включала различные временные периоды в рамках одного изображения. Миниатюры аккуратно следовали за контекстом книги, в которую они были включены, напоминая более современные иллюстрации, чем «автономные» произведения искусства.

По сравнению с современной ей сефевидской миниатюрой османская по своему образному содержанию более прозаична, в ней нет лиричности и

романтики, свойственных произведениям тебризских мастеров. Турецкая миниатюра привлекает своей повествовательностью, ясностью рассказа. Турецкие художники выработали также свой особый декоративно-красочный строй миниатюры. Композиция в их произведениях построена на четком линейном и цветовом ритме; фигуры обычно расположены фризообразными рядами; пространственность подчеркнута делением на планы, причем иногда художник прибегает к некоторым приемам перспективного построения. Своеобразно понимание линии: контуры изображенных фигур угловаты и жестки. Турецким художникам чужда графическая утонченность и певучесть тебризской миниатюры. Тяжела и грубовата также красочная гамма, часто построенная на резком сопоставлении контрастных цветов. Однако в целом турецкая миниатюра с присущими ей гармонией яркого «открытого» цвета и особенностями ритмического построения композиции создает целостный, красочный, приподнято-праздничный художественный образ.

Краски для цветных миниатюр получали из порошковых пигментов, смешанных с яичным белком, а позже - с разбавленным гуммиарабиком. Полученные таким образом цвета были яркими. Контрастные цвета ещё больше подчеркивали это качество. Наиболее используемыми цветами в османских миниатюрах были ярко-красный, алый, зелёный и различные оттенки синего.

Мировоззрение, лежащее в основе османской миниатюрной живописи, также отличалось от мировоззрения европейской ренессансной традиции: художники в основном не стремились изображать людей, животных или неживые предметы реалистично, хотя возрастающий реализм всё же обнаруживается в работах начиная с конца XVI века. Оттоманские художники в своих работах как бы намекали на бесконечную и трансцендентную реальность (то есть на Аллаха - согласно пантеистической точке зрения, присущей суфизму). В результате чего получались стилизованные и абстрактные изображения.

Оформление. Рукопис создавался - переписывалась, оформлялась, украшалась и переплеталась - кропотливым трудом многих мастеров, с использованием ценных материалов (бумага, чернила, краски, кожа, картон, золото, серебро и т. п.). Поэтому она была очень дорогой, доступной по цене лишь богатым людям. Украшали рукопис миниатюристы (мусаввиры или наккаши), орнаменталисты, которые вырисовывали в ней орнаменты в виде заставок и концовок, художественную рамку для текста, зарисовывали поля, позолотчики (музаххибы).

Немногие ранние образцы турецких миниатюр относятся ко второй половине - **концу XV в.** ими обычно иллюстрировались исторические, медицинские, ботанические, поэтические и даже религиозные сочинения. Иногда миниатюры собирали в специальные альбомы (муракка).

От времени Мехмеда I (805 - 824/1402 - 1412), когда культурным центром была Амасья, сохранились миниатюра Ходжи Бабы (из Сиваса) с изображением султана в кафтане с красными звездами и в чалме. Несколько

миниатюр относятся к правлению Мурада II (824 - 855/1421 -1451). Мехмед II (855 - 886/1451 - 1481) приглашал итальянских художников Констанцо де Феррера (работал в 1475 - 1500 гг.), Бертольдо Джiovанни (годы жизни: 1420 - 1491), Джентиле Беллини (годы жизни: 1492 - 1507). Их немногие произведения (портрет Мехмеда II, изображение молодого турка) выполнены в европейском стиле, но с попытками привнесения и местных (турецких) черт.

Сохранились сведения о том, что придворные миниатюристы объединялись в особый цех, в котором в 1525 г. было 29 мастеров и 12 подмастерьев-учеников (среди них пять иранцев, два араба, два черкеса, венгр и молдаванин). В 1557 г. придворные живописцы подразделялись на две группы: «наккаши Рума (Турции)», т. е. турки, и «наккаши Аджема (Ирана)», т. е. представители прочих народов, в большинстве своем иранцы. Среди наккашей Аджема было девять иранцев, венгр и еще один европеец (франк).

В XVI в. иллюстрировались главным образом поэтические, исторические и религиозные (даже на христианские сюжеты) сочинения. Большой популярностью пользовался миниатюрист Осман (ученик египетского мастера Хасана Мисри), иллюстрировавший в 1550 - 1590 гг. многотомное произведение «Хунер-наме» («Книга об искусстве»), в двух сохранившихся томах 466 которого (находятся в музее Топкапы) содержится 160 разнообразных его миниатюр. Он же создал до 400 миниатюр к рукописи сочинения о придворных празднествах эпохи Мурада III (982 - 1003/1574 - 1595). В конце XVI в. известен своими портретами Баба Мустафа. Появляются серии султанских портретов - от основателя династии до правящего султана - со стандартной композицией и условностью решения. Особенно выделяются портреты Сулеймана I (926 - 974/1520 - 1566) в старости, Хайреддина Барбароссы - также в старости, выполненные Рейсом Хайдером Нигери из Галаты (1492 - 1574). Он удачно, по мнению современников, видевших оригиналы, копировал портреты короля Франциска I работы Ж. Клуэ, Карла V работы Л. Кранаха (эти оригиналы в настоящее время не найдены). Нигери искусно украшал рукописи тончайшими золотыми орнаментами.

Его дом в Стамбуле был местом собрания поэтов, философов, деятелей искусства. В этот же период работали Суни, который иллюстрировал в 991/1581 г. рукопис «Зубдет ат-таварих» («Сут историй»; коллекция Честер Битти в Дублине) изображениями Адама и Евы, вознесения Христа и т. п., Вели-Джан и Сеййид Сулейман Касим из Тебриза, пропагандировавшие традиции иранской живописи и достигшие в ней высокого мастерства.

В правление Мехмеда III (1003-1012/1595-1603) и Ахмеда I (1012-1026/1603-1617) творили такие художники, как Хасан Наккаш, изобразивший себя вместе с автором и каллиграфом на одной из миниатюр и создавший портрет Мехмеда III (коллекция музея Топкапы); Ахмед Накши из Аниркапы, автопортрет которого помещен в «Шакаик ан-нуманийе» («Пионы Нумана», та же коллекция).

Из многих **мастеров XVII в.** особой известностью пользовался Календер-паша, оставивший 36 миниатюр к рукописям различных религиозных сказаний. В миниатюре к «Фал-наме» («Книга гадания») он изобразил деву Марию с младенцем Иисусом (коллекция музея Топкапы).

Из **мастеров XVIII в.** следует назвать таких, как Решид Селимиели, Мустафа-челеби, Фасих-деде, Фенни-деде, Хасан Айублу и др. Они воспроизводят сцены придворной жизни, батальные сцены, иллюстрируют легенды и сказания. Влияние полотен приглашенных (Ж. Б. ван Моур, А. Л. Костеллан, А. Ж. Меллинг) и посещавших страну европейских мастеров (Ж. Л. Лиотар, Л. Ф. Касас, Ж. Б. Илер, А. Ш. Карафф, русский живописец Сергеев, сопровождавший в 1793 г. посольство М. И. Кутузова) ощущается в творчестве крупных турецких придворных художников Левни (ум. в 1732 г.) и Абдуллаха Бухари (XVIII в.), которые стремились передать образы пластично, обобщенно, с тщательной прорисовкой деталей и гармонией цветов (примером могут служить 137 миниатюр Левни к поэме Вехби о празднествах в Стамбуле в 1720 г.). Творчество Абдуллаха Бухари (уроженца Средней Азии) относится к периоду правления Ахмеда III (1115-1143/1703-1730) - к так называемой «эпохе тюльпанов», ознаменованной сильным европейским влиянием в технике турецкой живописи. Абдуллах Бухари оставил несколько альбомов рисунков из придворной жизни. Он превосходно изображал растения. В этом ему был близок Ахмед Атааллах Хезаргради, который создал в 1728 г. превосходное изображение розы.

В **конце XVIII - начале XIX в.** появляются образцы нового стиля в творчестве Мехти (выходца из Польши), армянина Рафаэля (создал изображения Венеры, молодой девушки в образе Дианы) и его сына Минаса. Получает распространение стил «а ля франка», для которого характерно бурное увлечение всем европейским в угоду вкусам правящих кругов и который был чужд веками сложившемуся специфически образному и декоративно-орнаментированному стилю турецкого искусства.

Богаты миниатюрами коллекции манускриптов и альбомов музея Топкапы (более 16 тыс. миниатюр), библиотеки университета в Стамбуле, Национальной библиотеки в Париже и библиотеки Честера Битти в Дублине, собрания Тюбингена и Марбурга и др.

Помимо миниатюр турецкие рукописи искусно украшались художественными унванами, орнаментированными заставками, декорированными полями. Турецкие исследователи различают три вида турецкого художественного орнамента в рукописях: орнамент, образованный из цветов и листьев (имел хождение до правления Байазиды II, т. е. до 886/1481 г.); классический - состоящий из композиции бесчисленных завитков в качестве обрамления «животных» композиций (со времени правления Баязида II и до начала XVIII в.); композиции из разных цветов - розы, гвоздики, цветков бархатного дерева, вишни, граната, тюльпана и др. - и листьев, особенно листьев герани (с начала XVIII в. - с «эпохи тюльпанов» - и до конца бытования турецкой рукописной книги).

Художественные унваны чаще всего представляют собой не закрытый сверху квадрат или прямоугольник (в зависимости от ширины текста на странице) перед началом текста, внутри которого, в середине, помещается большой, удлинённый, с витиеватыми границами золотой медальон, в котором белилами выписывается сулсом название сочинения; по бокам от этого медальона находятся еще два подобных ему, но маленьких, а между ними и центральным медальоном на светло-синем или темно-голубом фоне вырисован тончайший орнамент, образуемый извивающимися тонкими стеблями и раскрытыми цветками; от всей верхней части унвана до верхнего края страницы тянутся вверх, немного изгибаясь, цветные или золотые стебли.

Текст отделен от полей золотой рамкой толщиной 1-2 см, к ней часто добавляются рамки из двух-трех цветных линий, одна из которых - черная. Поля покрываются золотым крапом. Иногда встречаются и очень искусно декорированные поля: например, на золотом фоне множество причудливо переплетающихся растений, фигуры животных.

На первых листах рукописи вверху помещался рукописный экслибрис, или личная печать, или же просто запись о принадлежности рукописи определенному лицу. Экслибрис писался в ряде случаев жидким золотом и содержал название сочинения, имя его автора, имя владельца рукописи или частной рукописной библиотеки. Иногда владельцы грубо замазывали лица на миниатюрах, вычеркивали неудобные формулы благопожеланий, дополняли и дописывали рукопис на полях и ее чистых листах в соответствии со своими религиозными воззрениями (суннитскими или шиитскими).

Миниатюры периода правления Султана Мехмеда. Во время правления султана Мехмеда II в дворце Топкапы в Стамбуле был создан семинар «Наккашане-и-Рум», который также функционировал как академия для создания иллюминированных рукописей, использовавшихся как султаном, так и придворными. В начале XVI века мастерская персидских миниатюристов в Герате была закрыта, а её знаменитый художник Бехзад (или Бихзад) отправился в Тебриз. После того, как османский султан Селим I в 1514 году на короткое время завоевал Тебриз и отправил много местных рукописных книг в Стамбул, во дворце Топкапы была создана «Персидская академия живописи».

В результате, художники этих двух академий создали две разные школы живописи: художники из Наккашане-и-Рума специализировались на документальных книгах, в то время как «персидские мастера», демонстрировали публике и какую-то часть личной жизни правителей (их портреты и исторические достижения). В последних работах можно встретить изображения свадеб и, особенно, торжеств обрезания. Среди работ имелись также и научные книги: по ботанике и зоологии, алхимии, космографии и астрологии, медицине, технические произведения и даже любовные письма.

Мехмед Завоеватель, жадный до всего европейского, не только собирал гравюры флорентийских мастеров, но и приглашал итальянских художников. Самым знатным из его гостей был Джентиле Беллини, пробывший в Стамбуле с 1479 по 1480 или 1481 год. Его портрет Мехмеда, выполненный маслом в 1480 году (многократно переписывавшийся), хранится в запасниках лондонской Национальной галереи.

Султан запечатлен им по пояс, смотрящим в окно, лиш намеченное декоративной аркой, фон темный. Беллини акцентирует внимание на строгом орлином профиле и проникновенном взгляде султана. Османские вариации на тему этого портрета можно видеть на картине, приписываемой художнику по имени Синан; она помещена в одном из альбомов, хранящихся во дворце Топкапы. Исполненный традиционной исламской гуашью, портрет представляет султана по пояс, но при этом художник обозначил скрещенные ноги, словно бы султан сидит на полу. Большинство портретов Мехмеда после его смерти разошлись по свету; некоторыми - с любовными сюжетами - торговали на базарах.

Золотой век. Расцвет турецкой миниатюры приходится на XVI век. Крупнейшими художниками этого времени были Хайдар и Валиджан из Тебриза.

Царствование Сулеймана Великолепного (1520-1566) и, в особенности, Селима II (1566-1574) во второй половине XVI века стало «золотым веком» османской миниатюры - в этот период она достигла своего пика. Наккаш Осман (известный как Осман-миниатюрист) был самым важным миниатюрным живописцем того времени, а художник Нигари - важнейшим портретистом эпохи. Матракки Насух был знаменитым художником-миниатюристом во времена правления как Селима I, так и Сулеймана Великолепного: он создал новый жанр живописи под названием «топографическая живопись». В своих работах он изображал города, порты и замки - причём, без человеческих фигур - и активно комбинировал сцены (на его работах одну сцену можно часто наблюдать с разных точек зрения).

Дворцовая платежная ведомость 1526 года дает любопытный взгляд на наккашхане первых лет правления Сулеймана Великолепного. Там числится сорок один художник декоративной и сюжетной живописи. Одни доставлены из Тебриза, другие прибыли из разных краев Османской империи, включая Балканский полуостров. Вызванное этим многообразие стилей проявляется в рукописях того времени, в изысканных сценах царской охоты персидского происхождения - с одной стороны, и в лаконичном европейском «топографическом» стиле - с другой. Из этих разнородных элементов образовывался османский сплав. Важной вехой в этом процессе является иллюстрированная хроника похода Сулеймана на персидский и арабский Ирак (Библиотека Стамбульского университета), снабженная в 944/1537-8 году цветными картами. Там есть и вид Стамбула с птичьего полета, отражающий восхищение художника своим «стольным» градом и, благодаря детальности изображения, имеющий огромную документальную ценность.

В 1550-х годах Сулейман замыслил увековечит славу своих предков из рода Османа в четырехтомной хронике, а в пятом томе - прославит свой собственный вклад в расширение державы; этот последний том, «Сулейманнаме», заверченный в 965/1558 году, хранится во дворце Топкапы и содержит изображения султана в мирной и военной обстановке - в окружении либо множества пышно одетых придворных, либо слуг, либо воинов. Оформлявшие этот том художники изобразили в нем недавние исторические события, для которых не было соответствующих образцов; композиции отличают беспорядочность и статичность, что вызвано стремлением иллюстраторов изобразить во всем великолепии самые разные события. Тем не менее задачи и масштаб работы, а также необходимость отображения множества реалий оказали решающее влияние на выработку классического стиля. Свое наиболее полное выражение этот стиль получил в иллюстрациях к «Истории султана Сулеймана», написанной при его внуке, Мураде III, в 987/1579 году, и хранящейся в собрании Честера Битти.

Описываемые там события иллюстрированы с горделивой неспешностью и в строгой последовательности. Все несущественное опущено, а важное передано яркими красками в традиционной манере. В рукописи свыше двадцати больших миниатюр, изображающих походы султана, торжественные приемы, посещение святых мест, форты и крепости, захваченные Сулейманом, воздвигнутые по его приказу величественные мечети. Автор иллюстраций прекрасно владел правилами средневековой восточной миниатюры. Он развернул композиции вверх, как бы наблюдая каждую сцену с птичьего полета. Фигуры людей статичны, движения их угловаты, лица - невыразительны. Однако не только эти воспринятые из арсенала традиций приемы определили своеобразие миниатюр рукописи. В них привлекают звучный красочный ритм, особые приемы раскрытия образного содержания.

В других рукописях классическим стилем запечатлена жизнь при дворе султана, например шествия, устраиваемые по случаю обрезания султанских детей - когда мастера различных ремесел проходили по Ат-Мейдан (византийский ипподром), демонстрируя свои умения: пекари - с хлебными печами на передвижных платформах, мастера керамики - с гончарными горнами и т. д.

Особенность изображения в этом стиле сцен на природе - в весьма схематичном представлении пейзажа: он передается тонкими, однообразными мазками бирюзовой или синей краской и невзрачными пучками травы. Такое упрощение наблюдается на протяжении XVI века и, вероятно, вызвано тем, что османы, особенно те, что участвовали в походах, большую часть своего времени проводили среди европейской природы, для изображения которой не подходили свойственные традиционному персидскому пейзажу условности, - поэтому ее старались передать простой стилизацией. Эти условности и унылая палитра при изображении пейзажа наряду с удлинненными фигурами людей нашли применение в конце XVI века

- в похожих на видения иллюстрациях из жизнеописания Пророка - «Сийар-и Наби», хранящегося разрозненно в библиотеках, включая Библиотеку дворца Топкапы. На страницах этого грандиозного манускрипта нередко изображен Мухаммад со своим семейством, но неизменно с белой завесой на лице.

Классический период. Во второй половине XVI столетия окончательно выработался стиль турецкой миниатюры. Это было придворное изобразительное искусство, которое в условиях феодально-деспотического строя османской Турции прославляло и возвеличивало султана.

Во времена правления Селима II (1566-1574) и Мурада III (1574-1595) был создан классический стиль османской миниатюры. Известными миниатюристами этого периода были Наккаш Осман, Али Челеби, Молла Касым, Хасан Паша и Лютфи Абдулла. К концу XVI века и в начале века XVII, особенно во время правления султана Ахмеда I, популярными стали отдельные миниатюры, создававшиеся на отдельной странице и предназначенные для сбора в альбомы. Они существовали и во времена Мурада III, который заказал себе целый альбом у живописца Велиджана. К XVII столетию миниатюрная живопись стала популярна среди жителей Стамбула.

Между тем более мягкая разновидность классического стиля использовалась для иллюстрирования повестей в русле персидской традиции, а более сдержанная - для сочинений в духе арабских «Чудес мира», ничего не утративших от обращения к византийским диковинкам. В 1560-1570-х годах мореплавател Хайдар Рейс, чей талант художника, видимо, раскрылся при составлении карт, писал альбомные портреты султанов, прибегая к черному фону, возможно под влиянием портрета Мехмеда II кисти Беллини. Не прерывалась и традиция рисунка карандашом, процветавшая при тимуридском и сефевидском дворах. Там часто встречается листья саз, то в виде одиночного узора, то как заросли с ползущим сквозь них традиционным китайским драконом, то среди перьев на крыльях сказочных виночерпиев. Некоторые из этих рисунков подписаны тебризским художником Шах Кули Тебризом, присоединившимся к наккашхане в 1520 или 1521 году, или Велиджаном, прибывшим в Стамбул в 1587 году. Оба воспитанные в персидской традиции, они сумели выработать сугубо османский стиль, который отличают четкие черные каллиграфические линии, вызывающие в памяти очертания туеры, зубцов листа или драконьих шипов, и стремление сочетать саз с европейским аканфом.

Ряд интересных живописных портретов был создан в XVII веке; среди них несколько работ мечтательного Османа II. Однако все эти портреты лишены живости. В первой четверти XVIII века Левни, покровительствуемый Ахмедом III, создал новый стиль. На одном из выполненных им портретов султана тот восседает на богато убранном престоле наподобие кресла; с черной острой бородкой, в громадной белой чалме с тремя черными перьями, усыпанными драгоценными камнями, он выглядит внушительно; с его видом контрастирует палитра из желтого,

розового и серого цветов передает атмосферу беззаботности, присущую тому времени.

Этот контраст особенно заметен на портретах, созданных Левни в 1710-1720-х годах. Некоторые из них сопровождаются подписями, но большинство не требуют пояснений: на них изображены дворцовые слуги, легко узнаваемые по одежде и позам. Художник рисует, как бы глядя снизу, изящно удлиняя ноги своим персонажам и удаляя от нас их схожие, улыбчивые лица. Левни иллюстрировал также «Сур-наме», где описывается проходившее в 1720 году пятнадцатидневное празднество по случаю обрезания четырех сыновей Ахмеда и пяти тысяч бедняцких детей, а также свадьбы трех султанских дочерей и двух его племянниц. В шествии представителей ремесленных цехов участвовали кондитеры с садами из сахарных волоконцев, а сопровождалось шествие потешными огнями и выступлениями канатоходцев и фокусников.

Излюбленным жанром живописи в XVIII веке стали женские портреты. В 1740-х годах Абдуллах Бухари изображает женщин в манере Левни, но у всех у них глубокий, томный взгляд, выдающий фривольность, о некоторых даже можно подумат как о распутницах. А вскоре Рафаил Эрмени (Армянин) воспроизводит эти образы на языке масляной живописи, изображая женщин, а порой и юных девушек, с вызывающим взглядом, иногда со стрелой, виноградной гроздью или склянкой в руке, что могло настраивать на любовный лад. В конце XVIII века были созданы иллюстрации к поэме Фазыла Хусейна Эндерунлу — его имя свидетельствует об учебе в придворной школе, - на них изображены представители разных национальностей, одетые в соответствующую традиционную одежду, здесь есть даже француженки в платье революционной поры.

В 1218/1803-4 году Константин Капыдаглы нарисовал маслом портрет Селима III. Султан в красном верхнем платье, отделанном леопардовой шкурой, сидит на полу, опершись о подушки и приподняв колено; впечатление такое, словно это Мехмед II с портрета Беллини, принявший «восточную» позу, представленную на картине Синана. В XIX веке неуклонно росла популярность живописи маслом.

Сохранились куклы театра теней конца XIX века, сшитые из крашеной кожи; во время представления их подсвечивали на фоне натянутого полотна. Куклы изготовлены в старинной традиции, пришедшей к османам от мамлюков в начале XVI века, а возможно, знакомой им и раньше. В театре разыгрывали сценки с главным героем Карагёзом, балагуром и насмешником.

Литература:

1. Акимовский О.Ф. Персидские миниатюры 14-17 вв. – М., 1968.
2. Бренд Б. Искусство Ислама.
3. Веймарн Б.В. Искусство Арабских стран и Ирана XVI-XVII вв. – М.,

- 1974.
4. Керимов К. Азербайджанские миниатюры. – Баку, 1980.
 5. Рукописная книга в культуре народов Востока. Т. 1
 6. Titley, Norah M., Persian Miniature Painting, and its Influence on the Art of Turkey and India, 1983, University of Texas Press, 0292764847

**К вопросу об узбекско-турецких экономических отношениях на
новом этапе развития Узбекистана**

**Р.Х.Муртазаева – проф.кафедры
История Узбекистана исторического
факультета НУУз им.Мирзо Улугбека**

Взаимоотношения между Узбекистаном и Турцией во всех сферах жизнедеятельности государства на нынешнем новом этапе носят позитивный характер. Конкретные, прорывные, во многом беспрецедентные шаги совершены в экономической сфере. В этих достижениях огромную роль играет то, что Узбекистан и Турция – это страны с великой историей, схожими обычаями, традициями. Заинтересованность обеих стран друг в друге еще более укрепляет двухсторонние связи. Всё большая либерализация экономики, благоприятный инвестиционный климат, рынок Узбекистана представляет интерес для Турции, развитые промышленность, транспортные коммуникации, морские пути, сельское хозяйство и туристический потенциал Турции выгодны Узбекистану. Несомненно, что развитию связей между двумя странами послужили встречи глав государств Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева и Президента Турецкой Республики Реджепа Тайипа Эрдогана: на форуме «Один пояс, один путь» в Китае 14 мая 2017 г., на полях Саммита Организации исламского сотрудничества по науке и технологиям в Астане 10 сентября 2017 г., встреча президентов в рамках 72-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН в сентябре 2018 г., визит Президента Узбекистана в Турцию в октябре 2017 г., визит Президента Турции в Узбекистан 29 апреля 2019 г.

Государственный визит Президента нашей страны в Турцию в октябре 2017 года положил начало новому этапу в двусторонних дружеских отношениях. В ходе визита лидеры двух стран подробно рассмотрели текущее состояние и перспективы узбекско-турецкого сотрудничества. Подписанное главами двух государств Совместное заявление стало важнейшим документом, закрепившим сотрудничество на уровне стратегического партнерства.

Новую эпоху в отношениях между Ташкентом и Анкарой открыл трехдневный визит Президента Турции в Узбекистан с делегацией, состоящей из многочисленных высокопоставленных чиновников, а также 150 представителей турецкого бизнеса. Были подписаны 24

документа о сотрудничестве в экономической, торговой, транспортно-логической, промышленной, энергетической, научной, образовательной, туристической и других сферах.

Итогом узбекско-турецкого бизнес-форума стало подписание соглашений по инвестиционным проектам, общей стоимостью 3 млрд долларов, а также решение присоединиться к Совету сотрудничества тюркоязычных государств, который был создан по инициативе Турции участниками явились Азербайджан, Казахстан, Киргизстан.

В экономике Узбекистана на новом этапе происходят движения и изменения, для обеспечения объективной оценки которых в международных рейтингах Государственным комитетом по статистике постоянно заполняется 17 вопросников международных организаций. В частности, налажено сотрудничество в области статистики с Европейской экономической комиссией ООН, Международным валютным фондом, Всемирным банком, Европейским банком реконструкции и развития, Азиатским банком развития и другими международными структурами. Целесообразно назвать некоторые из них.

Узбекистан занимает 11 место в мире по добыче природного газа, третье место в мире по экспорту и шестое место по производству хлопка, седьмое место в мире по запасам урана (4 % мировых запасов урана), по общим запасам золота Узбекистан стоит на четвертом месте в мире, а по уровню добычи золота — на седьмом. За 1991 - 2017 годы структура экономики кардинально изменилась: доля сельского хозяйства в ВВП снизилась с 37 % до 19,2%; слабые стороны: зависимость от импорта зерновых, внутреннее производство покрывает лишь 25 % потребности; структура ВВП по отраслям экономики (2017 год): доля сельского хозяйства в ВВП страны — 19,2 %, доля услуг в ВВП — 47,3 %, промышленность в ВВП -33,5%; занятость: 44 % в сельском хозяйстве, 20 % в промышленности, 36 % в сфере услуг. Объем

освоенных иностранных инвестиций в экономику Узбекистана в 2017 году составил около 2,4 млрд долларов. По оценке экспертов, доля теневой экономики в ВВП Узбекистана оценивается в 45-46%. По данным Центра экономических исследований (ЦЭИ) Узбекистана, при сохранении нынешних тенденций и объемов потребления ресурсов, запасов природного газа и угля в Узбекистане хватит на ближайшие 20- 30 лет, в то время как запасы нефти уже практически истощены и по состоянию на начало 2016 г. доказанные запасы нефти составляли 81 млн.тонн.

Узбекистан располагает разведанными запасами угля в количестве 1832,8 млн.тонн, в том числе: бурого — 1786,5 млн.тонн, каменного 46,3 млн.тонн. Прогнозные ресурсы составляют 323,4 млн.тонн угля.

По данным МАГАТЭ, Узбекистан стоит на седьмом месте в мире по запасам урана (4 % мировых запасов урана) и на пятом по его добыче. Разведано на данный момент около 40 месторождений, основу которых составляют 27. По данным Госкомгео Узбекистана, в республике в настоящее время открыто 41 месторождение золота, из них разрабатываются девят месторождений. Золото добывается в бассейне р. Зеравшан и в Кызылкумах. Размер разведанных и подтвержденных запасов золота в Узбекистане составляет около 2,1 тыс. тонн. Общие запасы составляют примерно 3,35 тыс. тонн.

Следует отметить, что Узбекистан имеет неисчерпаемые возможности в плане освоения новых месторождений различных элементов таблицы Менделеева, что требует крупных инвестиций.

Говоря об истории узбекско-турецких взаимоотношений, следует отметить, что в постсоветском периоде отношения Узбекистана с Турцией носили так называемый волнообразный характер, с подъемами и снижениями почти до нулевого уровня.

В начале 90-х годов прошлого столетия Узбекистан проявлял серьезный интерес к Турции — к турецкой модели реформ, к наследию Ататюрка, который создал современную Турцию: светская модел

государства, которая была установлена Ататюрком, рыночная экономика, с присутствием государства в определенных секторах экономики. Все это было интересно Узбекистану и руководители обеих стран активно встречались, были визиты турецких руководителей в Ташкент. В то время Узбекистан участвовал в организации тюркоязычных стран.

Но потом наступил период охлаждения, у которого было несколько причин. Первая причина была связана с желанием Турции занять роль старшего брата для Узбекистана. В чем это проявлялось? Проявлялось это, например, в таких моментах, когда у руководства Узбекистана просили поддержать турецкие инициативы, которые не были интересны для Узбекистана, и просьб по коррекции взаимодействия Узбекистана с определенными странами. Тогда как Узбекистан не просил советов и не нуждался в подобных оценках со стороны Турции. Были определенные моменты, которые очень напрягали узбекское руководство. И в силу таких причин возникло отчуждение.

Второе, более важное, — в самой Турции стали происходить очень серьезные изменения, которые приводили к размыванию светского характера государства. Усиление исламистских организаций и другие изменения, которые постепенно и верно разрушали наследие Ататюрка. Поскольку Узбекистан изначально проявлял интерес к светской модели, более активное участие в политической жизни Турции исламистских организаций шло в разрез с идеями построения светского государства в Узбекистане. Поэтому Узбекистан стал отдаляться от Турции.

Вдобавок ко всему этому гюленевские образовательные учреждения, построенные в Узбекистане стали вызывать очень серьезные беспокойства у узбекского руководства. Впоследствии эти учреждения были закрыты в конце 90-х и в начале 2000-х годов. После этого последовал ряд процессов против турецких бизнесменов в Узбекистане.

Кроме того, Турция поддерживала узбекскую оппозицию за рубежом. Эта страна тогда превратилась в место сборищ разномастной внесистемной

узбекской оппозиции. Определенные турецкие СМИ позволяли себе очень некорректные статьи и выступления по отношению к Узбекистану и его руководству. Известный оппозиционер Мухаммад Салих по сей день находится в Турции.

Весь этот комплекс причин привел к тому, что отношения Узбекистана и Турции в политической сфере были сведены к минимуму к 2010 году.

Но при этом экономическое сотрудничество продолжалось. Весьма серьезное присутствие турецкого бизнеса в текстильной отрасли экономики Узбекистана имело место даже после охлаждения этих политических отношений. В банковском секторе продолжал свою коммерческую деятельность АО «УТБАНК» (образованный в 1993 году с участием капитала двух крупнейших банков – турецкого Т. С. Ziraat Bankası AS и узбекского ОАКБ «Агробанк»). Поэтому утверждать, что узбекско-турецкие отношения свелись на нет в последний период было бы неправильно.

То есть, несмотря на то, что в политической сфере отношения были сведены к минимуму, турецкий бизнес продолжал работать на узбекском рынке.

Турецкая Республика – государство с населением 78,7 млн. человек. По данным Всемирного банка, валовой внутренний продукт (ВВП) Турции в 2015 г. составил 718,2 млрд. долларов. По этому показателю Турция занимает 18-е место в мире: Турция – член Организации экономического сотрудничества и развития «Большой двадцатки». По классификации Всемирного банка Турция относится к странам с уровнем дохода выше среднего. До недавнего времени в своей внешней, в том числе внешнеэкономической политике Турция исходила из концепции «стратегической глубины», которая соединяет элементы умеренно-исламистских и современных западных подходов. Уникальное стратегическое положение Турции на стыке двух континентов и цивилизаций в значительной мере определяет ее политику и экономику.

Основа договорной базы двусторонних торгово-экономических отношений Турецкой Республики и Республики Узбекистан - Соглашение о взаимном поощрении и защите инвестиций (1992 год), Соглашение о предотвращении двойного налогообложения (1996 год) и Соглашение о развитии экономического и технического сотрудничества (1998 год).

В 2009-2014 годах экспорт Турции в Узбекистан вырос в 2,2 раза. За этот период поставки Узбекистана в Турцию увеличились в 2 раза и достигли почти 11 % всего узбекского экспорта. В торговле с Турцией у Узбекистана сложилось положительное сальдо - его экспорт ежегодно превышал импорт примерно на 30 %. В 2015 году узбекский экспорт в Турцию сократился на 9 %, но на 46 % превысил импорт из Турции, который упал на 19 %.

В первом полугодии 2016 года по сравнению с тем же периодом 2015 года узбекский экспорт в Турцию вырос на 19 %, импорт - на 16 %.

В общем экспорте Узбекистана Турция находится на 4-м месте после Швейцарии, Китая и Казахстана, в импорте - на 5-м после Китая, России, Корейской Республики и Казахстана. По данным за 2015 год, среди государств - участников СНГ по экспорту в Турцию Узбекистан занимает 4-е место после России, Украины и Казахстана, по импорту из Турции - 6-е после России, Туркменистана, Азербайджана, Украины и Казахстана.

Таблица 10

Внешняя торговля Узбекистана в 2009-2015 годах²³²

Показатели	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.
Товарооборот Всего, млрд долларов, в том числе с Турцией, %	13,779 5	15,004 7,7	16,791 7,7	15,693 8
Экспорт Всего, млрд долларов, в том числе в Турцию, %	5,68 7,3	6,719 12,8	7,031 13,4	4,967 16,4

²³² Источник: Международный торговый центр ООН-ВТО.

Импорт	Всего, млрд	8,099 3,4	8,285 3,4	9,76 3,6	10,726 4,2
долларов, в том числе из					
Турции, %					

Главными товарами узбекского экспорта в Турцию в последние годы являются мед (более 70 % экспорта), хлопок (10-15 %), цинк (8-10 %), поставляются также нефтепродукты, овощи и фрукты, удобрения.

Из Турции в Узбекистан импортируются оборудование и механизмы (25- 32 %), изделия из пластмасс (11-13 %), автомобили и запчасти (5-7 %), а также красители, фармацевтика, изделия из черных металлов, химические товары (по 3-5 %) и т.д.

По информации Министерства экономики Турции, турецкие строительные компании реализовали в Узбекистане 89 проектов общей стоимостью более 2 млрд долларов. ПИИ Турции в Узбекистане превысили 1 млрд долларов.

В настоящее время в Узбекистане функционируют около 500 совместных предприятий, созданных при участии инвесторов из Турции, около 100 представительств компании этой страны, которые действуют в текстильной, пищевой и фармацевтической промышленности, в сферах гостиничного бизнеса, розничной торговли, услуг, строительства, производства стройматериалов и пластмасс. Турецкие инвестиции обеспечивают для экономики Узбекистана получение более 0,3 млрд долларов в год за счет экспорта и 50 тыс. рабочих мест.

Во время встречи на высшем уровне в ноябре 2016 года стороны обсудили ход выполнения «дорожной карты», разработанной в июле 2014 года и направленной на продолжение и углубление развития двусторонних торгово-экономических отношений. Они отметили, что современный уровень товарооборота (1,2-1,3 млрд долларов в год) не отражает имеющийся потенциал государств, констатируя, наличие возможностей для увеличения в ближайшие годы объема товарооборота в 2-3 раза. «Дорожной картой» предусмотрены углубление сотрудничества в текстильной промышленности,

производстве стройматериалов и автомобилестроении, сфере туризма, а также развитие транспортного сообщения между двумя странами. Турция намерена содействовать развитию транспортной инфраструктуры Узбекистана, способствовать росту турецких инвестиций.

В начале 2017 года в г.Ташкенте состоялось очередное заседание совместной межправительственной комиссии, в ее рамках проведен узбекско-турецкий инвестиционный форум.

По итогам форума в Самаркандской области в партнерстве с Турцией создана свободная экономическая зона для развития туристской инфраструктуры, строительства гостиниц и реализации совместных проектов в пищевой и текстильной отраслях. Турция планирует увеличить объем своих инвестиций в экономику Узбекистана в 5 раз.

Турция является одним из важных торговых партнеров Узбекистана. В 2017 году объем товарооборота между нашими странами увеличился на 30 процентов и составил 1,5 миллиарда долларов США.

В первом квартале 2018 года данный показатель вырос на 20 процентов и составил 400 миллионов долларов. Стороны договорились о конкретных мероприятиях, направленных на доведение этого показателя до 5 миллиардов долларов ближайшие годы.

Основные статьи экспорта из нашей страны в Турцию - цветные металлы и изделия из них, плодоовощная продукция, услуги, азотные удобрения, продукты нефтепереработки. Узбекистан, в свою очередь, импортирует из этой страны косметику, различное механическое и электронное оборудование, пластмассу) и продукцию из нее, текстильную, химическую, фармацевтическую продукцию, средства для дубления и окраски, кожи.

Стимулировать рост экономики планируется за счет инвестиционных проектов с соседними странами, а также с Россией, Турцией и Китаем.

Экономически активное население Узбекистана составляет 19 млн. человек: уровень безработицы в 2019 году составил 9,1%.

Международные финансовые институты прогнозируют реальный рост экономики Узбекистана на уровне 6% при инфляции в 10%.

Высокий уровень инфляции связан с поэтапной реализацией валютной реформы, в процессе которой официальный курс доллара продолжает уверенный рост.

Узбекистан готов расширить поставку на рынок Турции продукции легкой, химической, металлургической, машиностроительной, электротехнической промышленности, кожевенно-обувных и сельскохозяйственных товаров. Отмечалась важность использования при этом возможностей узбекско-турецкого торгового дома, открытого в Стамбуле.

Особое внимание уделено также расширению сотрудничества в сфере транспортных коммуникаций и транзита.

Весомый вклад в укрепление взаимодействия в этом направлении вносят Межправительственная комиссия по торгово-экономическому сотрудничеству, а также созданная по Соглашению о наземных грузоперевозках Совместная комиссия по вопросам международных автомобильных перевозок.

Следует отметить перспективность железной дороги "Баку - Тбилиси - Каре" для развития торговых связей, необходимость дальнейшей оптимизации тарифов по транзиту.

Высокой оценки заслуживает и деятельность Турецкого агентства по сотрудничеству и координации (ТИКА), представительство которого действует в Узбекистане с 1993 года. За минувший период данное агентство приняло активное участие в реализации ряда проектов по модернизации материально-технической базы медицинских и образовательных учреждений, развитию сельского хозяйства, малого и среднего бизнеса.

Турция и Узбекистан испокон веков были важными торговыми партнерами и в настоящее время потенциал сотрудничества в экономической сфере не использован в полной мере. Предпринимаемые

в Узбекистане кардинальные меры по дальнейшей модернизации экономики, улучшению делового климата, инфраструктуры, приоритетных направлений инвестиционного сотрудничества с перспективными иностранными партнерами, в том числе Турецкой Республикой, способствуют росту экономического потенциала и улучшению благосостояния народа.

Использованная литература

1. Эргашев Б. Об истории узбекско-турецких взаимоотношений. Директор Центра исследовательских инициатив «Ma'no». – Ташкент, 2015.
2. [https:// www.uzdaily.uz/articles-id-40979](https://www.uzdaily.uz/articles-id-40979). HtmГоскомстат.
3. Объем теневой экономики оценили в 45-46% от ВВП. Spot-Бизнес, технологии и инновации в Узбекистане (24 июля 2019).
4. Салиев А.С., Файзуллаев М. Социально-экономическое развитие Республики Узбекистан за годы независимости // Социально- экономическая география. Вестник Ассоциации российских географов обществоведов. - 2013. - № 1 (2). - С. 139.
5. Торгово-экономические отношения Турецкой Республики с государствами – участниками СНГ (информационно-аналитическая справка). – Москва, 2017.

Сотрудничество Узбекистана и Турции в сфере туризма на современном этапе

Кобзева О.П. – д.и.н.проф.,
Сиддиков Р.Б. –к.и.н.,доц.
НУУз им. Мирзо Улугбека

4 марта 2020 года исполняется 27 лет со дня установления дипломатических отношений между Республикой Узбекистан и Турецкой Республикой. В 1992 году в Ташкенте было открыто посольство Турции, а с мая 1993 года функционирует дипломатическое представительство нашей страны в Анкаре.

Узбекский и турецкий народы неразрывно связаны многовековой общей историей, близким языком и единой религией, общими ценностями, схожими обычаями и традициями.

Построенные на этих основах и дружественных узах двусторонние связи последовательно укрепляются на современном этапе. В разные годы главы государств и правительств Турции и Узбекистана неоднократно осуществляли официальные визиты, что способствовало развитию плодотворного сотрудничества между двумя странами.

Так, в ходе посещения Самарканда в 2019 году для почтения светлой памяти первого Президента Узбекистана Ислама Каримова глава Турецкой Республики Режеп Таййип Эрдоган особо подчеркнул, что его страна считает Узбекистан своим приоритетным партнером в Центральной Азии. В свою очередь, Президент Шавкат Мирзиёев отметил, что в нашей стране Турцию рассматривают как важного и долгосрочного партнера, сотрудничество с которым строится на основе принципов взаимного доверия.

Стоит отметить в этом контексте, что договорно-правовая база узбекско-турецкого сотрудничества является достаточно солидной и состоит из свыше 70 договоров и соглашений. Это документы в сферах торговли, экономики, науки, туризма, транспорта, культуры и других направлениях.

Вместе с тем, в своих отношениях две страны делают ставку на взаимовыгодное торгово-экономическое сотрудничество. Турция является одним из крупных торговых партнеров Узбекистана. В настоящее время в

Узбекистане осуществляют деятельность 479 компаний с участием турецкого капитала, в том числе 199 совместных предприятий. А при Министерстве внешних экономических связей, инвестиций и торговли нашей республики аккредитованы представительства 53 компаний из Турции. В 2019 году товарооборот между двумя странами составил 2.5 миллиарда долларов.

С 9 июля 1995 года осуществляет свою деятельность Межправительственная комиссия (МПК) по торгово-экономическому сотрудничеству. В соответствии с договоренностями о наземных грузоперевозках, начиная с 2013 года проводятся заседания смешанной комиссии по вопросам международного автомобильного сообщения.

Высокой оценки заслуживают усилия Турецкого агентства по сотрудничеству и координации (ТИКА), представительство которого функционирует в Узбекистане с 1993 года. За прошедший период данная структура принимала активное участие в реализации проектов в нашей стране, направленных на развитие здравоохранения, сельского хозяйства, малого и среднего бизнеса, модернизации материально-технической базы медицинских и образовательных учреждений. В период 1993-2016 годы на эти цели ТИКА было выделено более 23 миллионов долларов США²³³.

Наряду с другими сферами сотрудничества, последовательно развиваются и культурно-гуманитарные связи. Проводятся мероприятия, направленные на дальнейшее ознакомление общественности двух стран с историческим, культурным, туристическим, научным и духовным потенциалом Узбекистана и Турции.

Мастера Ассоциации «Хунарманд» представляли Узбекистан на международной выставке прикладного искусства в Анкаре.

Турецкие творческие коллективы являются активными участниками Международного музыкального фестиваля «Шарк тароналари» в Самарканде. В нашей стране прошла выставка произведений узбекских и турецких художников А.Аликулова и Ч.Телли. Гостелерадиокомпания

²³³ <https://www.gazeta.uz/ru/2020/02/19/turkey-visit/>

Турции (ТРТ) практикует ретрансляцию торжественных мероприятий, проводимых в Ташкенте, по случаю знаменательных дат в жизни страны.

Турция – страна античных памятников, в целом богатой истории является сама по себе огромным музеем под открытым небом, хранилищем цивилизаций, возвращенных на земле Анатолии.

В феврале 2019 года в ходе проходившей в университете г. Кютахя (Турция) международной конференции на тему: «Сила, объединяющая международную культуру и рол университета в ней», где приняли участие около 70 ректоров и проректоров – делегаты из 42 стран мира, таких как Малайзия, Индонезия, Турция, Йемен, Катар, Азербайджан, Венгрия, Узбекистан, Пакистан была достигнута договорённость об открытии филиала Академии туризма в Анталии (Турция) и совместных образовательных программ, а также соглашения подписания меморандумов с университетами «Кютахя Думлупинар» (Турция), «Прекрасных искусств Мимар Синан» (Турция), «Хазар» (Азербайджан), «Томори Пал» (Венгрия) «У Тузлы» (Босния), «17 июля» (Турция), Международным университетом ресурсов и социальных наук (Йемен) и с университетом «Шелковый путь» в Самарканде²³⁴.

Сегодня наблюдается положительная динамика углубления узбекско-турецких отношений - дружбы, стратегического партнёрства и взаимовыгодного сотрудничества. Расширяется культурно-гуманитарный обмен, активно развивается сотрудничество в сфере туризма. Ведется полномасштабная работа по реализации договорённостей на высшем уровне в политической, торгово-экономической, инвестиционной, финансовой, культурно-гуманитарной и других сферах. Наши народы тесно связывают глубокие исторические корни, общая религия, схожесть языка, ценностей и обычаев. Основанные на взаимном доверии дружеские отношения между Узбекистаном и Турцией сегодня активно укрепляются.

²³⁴ <https://uzbektourism.uz/ru/newnews/view?id=140>

Сотрудничество с Турцией последовательно развивается и в контексте подписанного 14 сентября 2019 года Указа Президента Узбекистана Ш.М. Мирзиёевым о присоединении к Нахичеванскому соглашению о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств.

Тюркский совет был учрежден 3 октября 2009 года по инициативе первого Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева. Государствами-учредителями являются Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция.

Членство Узбекистана в ССТГ будет способствовать укреплению интеграции тюркского мира и выходу его государств на новые горизонты сотрудничества, в особенности, в период, когда Тюркский совет предпринимает конкретные шаги по усилению экономического взаимодействия тюркских стран.

В 2018 году Дни культуры Узбекистана прошли в Турции, а в 2019-м в Узбекистане состоялись Дни турецкой культуры. В программу мероприятий вошли такие направления, как театральное, прикладное и музыкальное искусство.

В настоящее время отношения между Ташкентом и Анкарой начались новая эпоха. Трехдневный визит президента Турции Режепа Тайипа Эрдогана в Узбекистан, состоявшийся в апреле 2019 г. показал, что эти отношения обещают быть плодотворными и динамично развиваться.

В составе турецкой делегации был и министр культуры и туризма. Для участия в запланированном узбекско-турецком бизнес-форуме в столицу Узбекистана прибыли также более 150 представителей турецкого бизнеса. Турция сегодня занимает 6-место в мире по развитости туризма.

По итогам встречи Президентов двух стран была достигнута договоренность направить в Ташкент советника посольства по туризму из Турции.

На переговорах президенты основное внимание уделили развитию торгово-экономического, инвестиционного и культурно-гуманитарного сотрудничества. По итогам встречи было подписано совместное заявление о

поднятии узбекско-турецкого стратегического сотрудничества на новый уровень. Между правительствами, министерствами и ведомствами двух стран были подписаны 24 документа о сотрудничестве в экономической, торговой, транспортно-логистической, промышленной, энергетической, научной, образовательной, туристической и других сферах.

Итогом прошедшего 30 апреля в Ташкенте узбекско-турецкого бизнес-форума стало подписание соглашений по инвестиционным проектам, общей стоимостью \$3 млрд.

На сегодняшний день открыты прямые рейсы, связывающие не только столицы двух государств, но и Самарканд — Стамбул. Открытие этого прямого рейса имело важное значение для развития паломнического туризма, учитывая, что в Самаркандской области находится одна из самых почитаемых святынь в Средней Азии — мемориальный комплекс имама Аль-Бухари, известного исламского религиозного деятеля. В течение этого года рейсы Самарканд — Стамбул должны стать ежедневными. В ближайших планах — открытие прямых авиарейсов из Турции в другие исторические города Узбекистана.

В основе этого прорыва в отношениях Узбекистана с Турцией лежит добрая воля и прагматичная, очень активная и открытая внешняя политика Узбекистана не только в отношении с центральноазиатскими странами, но и в отношении с географически более удаленными партнерами.

Также сыграла весомую роль в развитии экономического сотрудничества проводимые в Узбекистане за последние полтора года экономические реформы и структурные преобразования. Среди них — введение свободной конвертации узбекского сума по отношению иностранным валютам, стимулирование экспорта и экспортно-ориентированного производства, создание свободных экономических зон с большими налоговыми льготами для инвесторов и т. п. Безусловно, они создают основу для формирования благоприятного инвестиционного климата в стране и привлечения инвестиций из Турции.

При этом две страны должны будут, исходя из прошлого негативного опыта, избегать излишней политизации двухсторонних отношений, неконтролируемого роста пантюркистских и панисламистских элементов в двухсторонних отношениях.

Голубые купола Самарканда и Бухары, древний город, расположенный в пустыне – Хива, стремительно растущая столица – Ташкент манят к себе туристов со всего мира. Узбекистан в числе стран Центральной Азии вошел в список 10 лучших регионов, городов и стран для туризма в 2020 году по версии Lonely Planet. К тому же, такие медиа-гиганты, как CNN и National Geographic, активно продвигают Узбекистан в качестве туристического направления.

В апреле будут проводиться мероприятия “Бухара – столица исламской культуры в 2020 году”.

2020 год в нашей стране по инициативе главы государства объявлен Годом развития науки, просвещения и цифровой экономики, в связи, с чем предусмотрено проведение соответствующей работы. Президент страны в своем Послании Олий Мажлису наметил практические задачи в этом направлении.

Важные задачи, в этом контексте стоят и перед туристической сферой, в том числе в плане развития двустороннего с Турцией сотрудничества.

Участниками турпакета «Современный Шелковый путь» станут Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Турция.

Узбекистан и еще четыре тюркские страны запускают совместный турпакет «Современный Шелковый путь», [сообщает](#) бизнес-телеканал «Атамекен».

Пакет позволит туристам со всего мира посетить эти страны по отдельности или в целом. Для его популяризации представители министерств туризма пяти тюркоязычных государств объявили о запуске одноименного веб-сайта, на котором потенциальные туристы смогут найти всю необходимую информацию.

Идея о запуске проекта вынашивалась давно, но лишь по итогам четвертого заседания министров по туризму Тюркского совета было официально объявлено о старте совместного проекта.

В Астане были детально обсуждены все организационные моменты по сотрудничеству в сфере туризма и подписан соответствующий протокол.

«Цель проекта «Современный Шелковый путь» — показать богатое историческое наследие тюркских государств на Великом Шелковом пути. В рамках тура гости смогут принять участие в церемонии открытия Всемирных игр кочевников.

Заместитель министра культуры и туризма Турции Ахмет Халюк Дурсун считает, что до сих пор туристический потенциал тюркоязычных стран недостаточно раскрыт, хотя богатая культура и история Центральной Азии привлекает иностранных туристов.

«Я думаю, что проект «Современный Шелковый путь» может стать известным и популярным в мире брендом, но для этого все тюркоязычные страны должны разработать грамотную маркетинговую и рекламную стратегию. И только тогда мы сможем получить положительные результаты уже в среднесрочной перспективе», — подчеркнул Дурсун²³⁵.

Под грамотной маркетинговой стратегией предполагается устранение всех барьеров для приезда туристов в регион, в первую очередь облегчение визового режима. Этот пункт также включен в подписанный по итогам встречи протокол.

Республика Узбекистан поддержала предложение об азиатском «шенгене». Иностранные туристы смогут посещать две эти центральноазиатские страны, расположенные вдоль Великого Шелкового пути, по единому документу.

²³⁵ Узбекистан и ещё четыре тюркские страны запускают совместный турк пакет // www.spot.uz/ru 2018/08/10silk.road...

Однако сегодня Казахстан выступает с новой инициативой и предлагает присоединиться Турции, Азербайджану и Кыргызстану к введению для туристов Silk road visa (виза Великого Шелкового пути).

Узбекистан ввел так называемую e-visa — электронную визу, которую можно получить в течение двух рабочих дней.

19-20 февраля 2020 году Президент Шавкат Мирзиёев прибыл с визитом в Анкару, где с участием глав Узбекистана и Турции прошло первое заседание Совета стратегического сотрудничества высшего уровня.²³⁶

Стороны обсудили расширение многопланового сотрудничества, прежде всего в политической, торгово-экономической, инвестиционной, транспортно-коммуникационной и других сферах.

В Ташкенте в 2020 году откроется филиал Университета экономики и технологий Турции, где будут готовить, в том числе, специалистов в области предпринимательства²³⁷.

По итогам визита Президента Ш. М. Мирзиёева в Турцию в феврале 2020 года было подписано соглашений более чем на 1 млрд. долларов, в том числе, в сфере межвузовских исследований и научных центров, а также в туризме²³⁸.

Все вышесказанное несомненно свидетельствует и качественно новом этапе в узбекско-турецких взаимоотношениях.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ПРИОРИТЕТНЫХ ЗАДАЧ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Ш. Абдуллаева, кандидат искусствоведения,
доцент кафедры теории и истории искусства

Национальный институт художеств и дизайна им. К. Бехзода

²³⁶ <https://www.gazeta.uz/ru/2020/02/19/turkey-visit/>

²³⁷ <https://podrobno.uz/cat.....>

²³⁸ <https://v-tashkent.2020.2020>. Планы на миллиард...//www.m.uz. sputniknews.ru

Отношения Узбекистана и Турции своими корнями уходят в глубь веков и имеют свою историю, которая содержит не мало светлых страниц. Как отмечает, известный тюрколог, доктор филологических наук У.Ш.Байчура «определяющую роль в узбекско-турецких отношениях играли мирные, конструктивные, светлые стороны. Автор справедливо отмечает, что не войны и конфликты определяли и определяют основное содержание международных отношений».

Турецкая Республика, одна из первых признавшая независимость нашей Республики, является для нашей страны важным партнером. С самого начала обновления независимости Узбекистан развивал свои отношения с Турцией на уровне стратегического партнерства. Основой для этих отношений являются как историческая основа, так и геостратегические (включающие политическую, экономическую, культурную и другие составляющие) приоритеты наших государств.

Сотрудничество в культурной сфере между Узбекистаном и Турцией регулируются «Соглашением о сотрудничестве в сферах культуры, образования, здравоохранения, спорта и туризма» (19 декабря 1991 года) и «Соглашением о культурном сотрудничестве» (22 июля 1993 года). В 1993 году в Турции проведены Дни культуры Узбекистана, в котором приняли участие 60 узбекских деятелей культуры и искусства. В 1994 году делегация из 48 турецких представителей искусства посетила Узбекистан в рамках «Дня культуры тюркского мира». С 1997 года музыканты и певцы из Турции регулярно участвуют в международном музыкальном фестивале «SharqTaronalari» в Самарканде.

Настоящее время сотрудничество между Узбекистаном и Турцией в культурно-гуманитарной сфере осуществляется на основе Соглашения между Правительством Узбекистана и Правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в области культуры от 30 апреля 2018 г.

За последние годы узбекско-турецкое сотрудничество в области культуры получило значительное развитие не только на официальном уровне, но и на уровне культурно-художественных институтов и прямых контактов.

Узбекистан представлен в Турции в различных областях искусства: кинематографа, анимации, изобразительного и декоративно-прикладного искусства, народного и современного танца, кулинарного искусства и т.д. При этом акцент делается не только на популяризации узбекского культурного достояния и традиций, но и ознакомлении турецкой общественности с современным узбекским искусством.

В Турции проводятся концерты узбекских исполнителей, выставки узбекских художников, научные конференции, лекции, круглые столы на котором участвуют узбекские ученые, показы коллекций узбекских дизайнеров. Каждый год представители культуры Узбекистана принимают участие в международных конкурсах и фестивалях в Турции.

В условиях новых реалий, связанных с карантинными ограничениями, Посольство пытается сохранить положительную динамику работы в этом направлении, используя, в первую очередь, возможности цифровой/электронной дипломатии.

Узбекско-турецкие отношения за последние годы укрепились, как в двустороннем, так и многостороннем формате взаимодействия. Заметно оживились и приобрели регулярный характер контакты на высшем уровне, между парламентами, министерствами и ведомствами, деловыми и научно-академическими кругами, а также межрегиональные связи.[22]

В июле 2020 года состоялась первая онлайн встреча Межпарламентской группы дружбы ОлийМажлиса Республики Узбекистан во главе с Первым заместителем Спикера Законодательной палаты АкмалемСаидовым с турецкими парламентариями при участии председателя Группы дружбы «Узбекистан-Турция» Османа Местена — члена Великого национального

собрания Турецкой Республики. В ее работе также приняли участие главы дипломатических миссий Узбекистана и Турции. Отмечалось, что отношения поднялись на уровень стратегического партнерства с созданием новых механизмов – Высшего совета по стратегическому партнерству под председательством глав государств, Совместной группы по стратегическому планированию на уровне глав МИД, а также Межпарламентских групп сотрудничества.

Говорилось о результатах двустороннего сотрудничества, развитии межпарламентского диалога, оказании сторонами обоюдной поддержки в рамках международных организаций, укреплении взаимовыгодных торгово-экономических, политико-правовых и культурно-гуманитарных связей.

Стороны выразили готовность и далее продолжать наращивание межпарламентского партнерства по широкому спектру вопросов, представляющих взаимный интерес.

Изложение основного материала. В настоящее время в Узбекистане сформировалась система организаций, работающих с зарубежными странами и международными организациями в период независимости, занимающимися установлением с ними торгово-экономических и культурно-гуманитарных отношений и поднятием этих связей на уровень сотрудничества. В частности, Узбекистан и Турция установили партнерские взаимоотношения, которые тесно связаны общей историей, единым языком и религией, общими ценностями и схожими традициями.

В последние годы отношения между двумя странами приобрели совершенно новый вид благодаря политическим инициативам и деятельности лидеров двух стран. Действительно, «мы никогда не забудем, что Турция, которая была для нас близким другом и экономическим партнером, является первой страной, признавшей независимость Узбекистана» [1, с. 390].

В последние годы благодаря политической воле и решимости руководителей двух стран в отношениях между нашими странами появилась совершенно новая страница. Важность налаживания сотрудничества в области внешней политики Республики Узбекистан, в том числе экономических и культурных связей с Турецкой Республикой, можно объяснить следующим образом:

- Турция стала первой страной, признавшей независимость Республики Узбекистан более чем в 250 странах мира и, тем самым запустив процесс признания ее новым государством на карте мира.
- Этническое происхождение, язык, религия, образ жизни, духовность, традиции узбекского и турецкого народов очень тесно связаны и являются братскими народами.
- Основываясь на таких принципах, как мир, стабильность, равенство, взаимное доверие, уважение и интерес, а также мирное отношение во внешней политике Узбекистан остается сторонником и инициатором двусторонних и многосторонних соглашений во внешних отношениях [2, с. 71].

Лидеры двух стран встретились в мае 2017 года во время встречи президентов Узбекистана и Турции на международном форуме «Одно пояс, один путь» в Пекине. Шавкат Мирзиёев и Реджеп Тайип Эрдоган продолжили доверительный диалог на Саммите по науке и технологиям Организации исламского сотрудничества 10 сентября в Астане [3].

В ходе встреч было отмечено, что Узбекистан и Турция имеют неиспользованные возможности в торгово-экономической, инвестиционной, туристической, сельскохозяйственной, текстильной, транспортной и многих других сферах, и приняты меры по расширению сотрудничества в этой сфере.

Президент Турецкой Республики РеджепТайип Эрдоган 17-18 ноября 2016 года посетил город Самарканд и могилу Первого Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова. Тогда исполняющий обязанности Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев и Президент Турецкой Республики РеджепТайип Эрдоган провели переговоры в Форумном комплексе в Самарканде [4, с. 4].

Межправительственные встречи и договоренности, направленные на развитие этого сотрудничества, легли в основу государственного визита Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёева в Турцию 25-26 октября 2017 года, и этот государственный визит показал, что отношения между двумя странами вступили в новый этап. В рамках визита прошел бизнес-форум бизнес-сообщества в сферах строительства крупных энергетических объектов и дорожной инфраструктуры, производства текстиля, электрооборудования, строительных материалов, пищевой и агропромышленного комплекса на сумму 3,5 миллиарда долларов [5]. Подписано более десятка проектных соглашений. Исходя из этого, визит Президента Турции в Узбекистан открывал новые возможности для развития и углубления эффективного сотрудничества и является логическим продолжением конструктивного и открытого диалога между лидерами двух стран и двух народов [6, с. 21]. Еще одним важным событием в общественно-политической жизни нашей страны стал визит Президента Турецкой Республики РеджепаТайипа Эрдогана в Узбекистан 29 апреля 2018 года с трехдневным государственным визитом.

По приглашению Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Президент Турецкой Республики РеджепТайип Эрдоган с 29 апреля по 1 мая 2018 года посетил Узбекистан с государственным визитом [7]. В ходе встречи лидеры двух стран обсудили текущее состояние стратегических отношений между двумя братскими странами, перспективы их дальнейшего развития, расширения и углубления двустороннего сотрудничества в

торгово-экономической, культурной и других сферах, достижения по ним конкретных договоренностей. Он выразил поддержку проведению регулярных заседаний узбекско-турецкой совместной межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству.

В выступлении Президента Турецкой Республики Реджепа Тайипа Эрдогана перед депутатами парламента 30 апреля 2018 года высоко оценено развитие отношений между Олий Мажлисом и Великим Национальным Собранием на основе взаимного обмена опытом и информацией и проводимой в Узбекистане политики. Высокопоставленный гост рассказал о славном прошлом узбекского народа, не оценимом вкладе наших великих предков в человеческую цивилизацию [8].

Вопросы культурного сотрудничества на новом этапе узбекско-турецких отношений.

Сотрудничество между нашими Республиками является одним из ведущих направлений в области культуры. Мы стремимся прояснить три аспекта этой темы. К ним относятся образование, наука и искусство.

Узбекистан и Турция также согласились с важностью сотрудничества в сферах культуры, образования, спорта, туризма, туризма в сферах культуры и искусства, а также важностью сотрудничества между двумя странами.

В культурных связях между Турцией и Узбекистаном проводятся дни культуры и искусства, пропаганда литературного и художественного творчества двух стран, а также празднование Дня Турецкой Республики, Дня Независимости и Навруза.

Государственный визит Президента Турецкой Республики Реджеп Тайип Эрдогана 2018 года стал важным шагом в развитии культурных связей между двумя странами. Президент Турецкой Республики начал свой визит в Бухарскую област с посещения комплекса Бахауддин Накшбанд [9].

Подписано более десятка проектных соглашений. Исходя из этого, визит Президента Турции в Узбекистан открыл новые возможности для развития и углубления эффективного сотрудничества и является логическим продолжением конструктивного и открытого диалога между лидерами двух стран и двух народов [10, с. 21].

В ходе государственного визита Президента Турецкой Республики Реджепа Тайипа Эрдогана в Республику Узбекистан 30 апреля 2018 года выступил перед депутатами и сенаторами на совместном заседании палат парламента.

Глава Турции, подтвердив готовность и дальше способствовать развитию дружественных связей в Центральной Азии, поддерживает преобразования в регионе, являющемся колыбелью исламской цивилизации, обратился к парламентариям Узбекистана и представителям Великонационального собрания Турции с призывом объединит усилия и внести свой вклад в развитие отношений между Турцией и Узбекистаном [11].

В своем выступлении в Законодательной палате Олий Мажлиса Президент Республики Узбекистан подчеркнул, что турецкий народ рассматривает Узбекистан как братскую страну. Научное наследие великих мыслителей, таких как Абу Райхан Беруни, Абу Али ибн Сина, Имам Бухари, Бахоуддин Накшбанд, Аль-Хаким ат-Тирмизи, является светочью в мире науки. Президент Турецкой Республики с восторгом высказался о стихах узбекского поэта Абдуллы Арипова «Узбекистан» и «Узбегим» Эркина Вахидова [12].

28 ноября 2017 года министр культуры Республики Узбекистан Бахтияр Сайфуллаев и Турецкое агентство по сотрудничеству и координации (ТИКА) в лице Али Ихсан Чаглара провели встречу, в ходе которой две страны обсудили вопросы, представляющие взаимный интерес в дни культуры государств, взаимопомощи в сохранении культурного наследия, театральные

гастроли, внедрения экскурсий музеев и объектов культурного наследия (реставрации архитектурных памятников и уникальных произведений искусства), мастер-классов, популяризации ремесленничества в Узбекистане в целях изучения, сохранения, привлечении грантов, а также развитие туризма в Узбекистане. Был подписан Меморандум о взаимном сотрудничестве в других сферах культуры.

Отношения между Узбекистаном и Турцией настоящее время активизируются в продвижении культуры двух стран и развитии туризма, который является одним из самых прибыльных направлений мировой экономики. Большой интерес у Турции вызывает история Узбекистана его уникальные архитектурные сооружения, национальные традиции, декоративно прикладное и современное искусство. Число туристов увеличивается с каждым годом, причем турецкие туристы достигают 10%, приезжающих в Узбекистан [13]. Туристические фирмы и компании Турции сыграли значительную роль в превращении туристического сектора в один из важнейших секторов экономики. Узбекистан изучил мировой опыт в этой сфере, в частности, опыт турецкой «туристической индустрии». Узбекистан стал постоянным участником семинаров и выставок по туризму в Турции.

Сотрудничество двух стран в области науки и образования. Одним из важнейших направлений в узбекско-турецких отношениях была система образования. В 1992 году Министерство народного образования Республики Узбекистан и турецкая компания Silm приняли «Программу сотрудничества в области образования на 1992-2000 годы» [14, с. 2]. Министерство народного образования Республики Узбекистан совместно с Турецкой Республикой (SILM) создало лицеи Узбекистана и Турции в Республике Каракалпакстан, Бухаре, Самарканде, Наманганской, Ферганской, Хорезмской областях и городе Ташкенте. В 1993 году компания Silm Anonim открыла еще 11 лицеев, в результате чего в настоящее время обучаются 1065 студентов [15, с. 95].

В ближайшие годы сотрудничество в области образования между двумя странами активизировалось. В ноябре 2018 года в г. Кастамону, Турция, состоялась научная конференция по изучению истории Амира Темура и Темуридов, в которой приняли участие турецкие и узбекские ученые-историки. Профессор Университета Кастамону Джевдат Якубоглу, профессор Университета Мармара в Стамбуле Мехмет Шахингоз, доктор исторических наук Хуршида Юнусова, заместитель председателя Международного благотворительного фонда Амира Темура Тулкин Хаит, выступили с докладом на тему «Литературное исследование образа Амира Темура»[20].

3 июня 2018 года 30 религиоведов из ряда турецких университетов посетили Бухарскую область. Состоялась встреча с руководителями и преподавателями Арабской школы «MirArab» в Бухаре, а также с руководителями и профессорами высших учебных заведений турецких ВУЗов. Подписан Меморандум о сотрудничестве между Высшим медресе «MirArab» и престижными учебными заведениями, такими как Университет Ибн Халдун Турецкой Республики, Стамбульский университет Сабахаттин Заим и Университет Кастамону[21].

Сотрудничество двух стран в области искусства. Узбекистан и Турция уже много лет сотрудничают в области культуры и искусства. Представители сферы культуры двух стран обмениваются опытом на международных фестивалях, конференциях по музыке, изобразительному искусству, театру и кино.

Международный форум искусстваакома, который проводится раз в два года в Шахрисабзе, является практическим выражением благородных устремлений в этом направлении. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию узбекского национально-сценического искусства» от 17 ноября 2017 года и «Международный форум Маком Арт» от 6 апреля 2018 года положили

начало новой эре в истории узбекской классической музыки. Около 300 исполнителей макома из 73 стран приняли участие на Международном форуме искусстваамакома в Шахрисабзе 6-10 сентября 2018 года [21]. Театральное искусство сыграло важную роль в сотрудничестве, театральные артисты из обеих стран регулярно проводят гастролы и обмениваются опытом. Также были организованы туристические выступления узбекских певцов из Турции.

Между двумя странами существуют традиции, которые остаются неизменными в различных областях культуры. С 1997 года турецкие артисты стали традиционно принимать участие в международном музыкальном фестивале «Шарк Тароналари».

Важным событием во взаимоотношении в области искусства является II Международный скульптурный симпозиум «Мраморная волна - 2021» проходившая в октябре в Турции, Малтепа (округ Стамбула) в рамках протокола меморандума о культурном сотрудничестве между муниципалитетом Малтепа и Академией художеств Узбекистана. В международном симпозиуме приняли участие известные скульпторы из Узбекистана Курбан Норхуразов, Туляган Еркулов и Улаш Ураков.

В целом, взаимоотношения в области культуры и искусства между Узбекистаном и Турцией набирают новый оборот во всех его сферах. На прошедшем в октябре 2021 году в Ташкенте Международном кинофестивале участвовали известные режиссеры и актеры турецкого кинематографа, выступали на конференции и провели мастер классы для молодых начинающих актеров из Узбекистана. Отметим, что совместно с турецкими учеными, искусствоведами, культурологами реализуются проекты по изучению, сохранению и популяризации культурного наследия Узбекистана. Сотрудничество в различных областях культуры основывалось на традициях, которые остались неизменными между двумя странами.

Таким образом можно с уверенностью сказать, что отношения между Узбекистаном и Турцией развиваются по широкому спектру направлений, включая проведение национально-культурных мероприятий, а также международных конференций, фестивалей, конкурсов и международных выставок, организуемых правительством, министерствами, институтами и агентствами по туризму. Эти партнерские отношения в различных областях культуры играют важную роль в дальнейшем развитии взаимных национальных и общечеловеческих ценностей между двумя народами.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.

1. Мирзиёев. Ш. «Мы решительно продолжим наш путь национального развития и выведем его на новый уровень». Т: «Узбекистан», 2017. С.- 390.
2. Народное слово. 27 апреля 2018 г. (В Узбекистане).
3. Имамов Б.Х. Историческое значение узбекско-турецкого сотрудничества. «Европейские исследования» XIX Международная научно-практической конференции. Город Пенза, РФ. 7 февраля 2019. С. 71.
4. Раджабов К., Бекмуратов Х. Из истории экономического и культурного сотрудничества между Узбекистаном и Турцией. - Ташкент: Тафаккур, 2017. - Б.4.
5. Алимова Г. Общая история приобретает последовательность в отношениях между нашими странами // Народное слово. 2 мая 2018.
6. Имамов Б.К. (2018) Место отношений взаимного сотрудничества между Узбекистаном и Турцией в истории Узбекистана. ISJ Теоретические и прикладные науки, 08 (64): 2018. Стр. 20.

7. Алимова Г. Общая история приобретает последовательность в отношениях между нашими странами // Народное слово. 2 мая 2018.
8. Куронов М. Церемония братства и сотрудничества // Голос Узбекистана. 3 мая 2018.
9. Народное слово. 2 мая 2018г. (Узбекистан).
10. Имамов Б.К. (2018) Место отношений взаимного сотрудничества между Узбекистаном и Турцией в истории Узбекистана. ISJ Теоретические и прикладные науки, 08 (64). Стр.21.
11. Задачи парламентской дипломатии [Народное слово]. 3 мая 2018 г. (Узбекистан).
12. Голос Узбекистана [Газета «Голос Узбекистана»]. 3 мая 2018 г. (В Узбекистане).
13. Народное слово. 5 мая 2018 года. (Узбекистан).
14. Действующий архив Управления школ-интернатов и новых образовательных учреждений Министерства народного образования Республики Узбекистан. // Материалы 1992-1998 гг. - С. 2.
15. Q.Rajabov. X.Бекмуратов. Из истории экономического и культурного сотрудничества между Узбекистаном и Турцией. Тенденция, 2017. С. 95.
16. Журнал «ИстикляльГонджалари». 1998, № 4. С. 48.
17. К.Раджабов. X.Бекмуратов. Из истории экономического и культурного сотрудничества между Узбекистаном и Турцией. Тенденция, 2017. П-107.
18. Текущий архив Академии наук Республики Узбекистан // Отчет о зарубежной поездке ученых в 1995 году. С. 30.
19. Народное слово. 7 апреля 2018 г. (В Узбекистане).

20. Меморандум о сотрудничестве между 4 турецкими университетами и Высоким медресе Мир-Араб. <https://vaqf.uz/uz/lists/view/19> 13.06.2018.
21. Народное слово. 7 сентября 2018 года. (В Узбекистане).
22. «Узбекистан—Турция: отношения поднялись на уровень стратегического партнерства» <https://parliament.gov.uz/ru/events/other/31465/>

**ЖАҲОН ТАРИХИ ДАРСЛАРИДА ТУРКИЯ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ
ТАРИХИ ВА МУСТАФО КАМОЛ ШАХСИЯТИНИ ҚЎШИМЧА
МАТЕРИАЛЛАР АСОСИДА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ**

**Рахмонов Камол Жамолович-Бухоро давлат университети Жаҳон
тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди.**

Тел: +99890 745 1959

e-mail: kamol.rakhmonov@mail.ru

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида жаҳон тарихи ва Ўзбекистон тарихини объектив, холисона ўрганиш, мамлакатимиз ўтмиши ҳам жаҳон

тарихининг ажралмас бир қисми эканлигини англаш борасида бир қатор илмий ютуклар қўлга киритилди. Тарихий илм ва тушунчаларни эгаллашда икки жаҳон уруши оралиғида дунё мамлакатларида кечган иқтисодий, сиёсий, маданий, илмий-техникавий жараёнлардан хабардор бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, дунё кўп қутбли бўлган ҳозирги даврда тинчлик ва халқаро ҳамжиҳатликнинг роли ошиб бораётганлиги исбот талаб қилмайди. 1918-1939 йилларда Туркия мавзусини чуқур ва мукамал ўрганиш долзарблик касб этади.

Иккинчидан, XX асрнинг 20-йилларида БХСР-Туркия ўртасидаги алоқаларнинг йўналишлари ҳамда тарихий тажрибасидан хулосалар чиқариш ҳам муҳимдир.

Жаҳон тарихи фанидан “1918-1939 йилларда Туркия” мавзусини атрофлича ва кенг қамровли ўрганиш учун 1917-1930 йилларда Туркистонда чоп этилган даврий матбуот материаллари, мавзуга оид қўшимча бой маълумотлар беради. Жумладан, 1920-1929 йилларда Бухорода дунё юзини кўрган, Бухоро маҳаллий матбуот органлари- “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталари²³⁹да Туркиянинг урушдан кейинги ўн йилликларидаги сиёсий, иқтисодий, маданий аҳволига оид кўпгина маълумотлар келтирилган. Туркиядаги сиёсий аҳвол, унинг биринчи раҳбари Мустафо Камолнинг фаолияти тўғрисида кўп воқеликлардан воқиф бўлинади. Айниқса, Туркия - БХСР ўзаро дипломатик алоқалари тарихига оид қизиқарли маълумотлар маҳаллий матбуот саҳифаларида келтирилган. Шунингдек, қўшимча адабиётлар сирасига тақдир тақозоси билан Туркияга муҳожирликка кетишга мажбур бўлган ватандошларимиз ҳақидаги истиқлол йилларида яратилган китоб ва мақолалардан ҳам фойдаланиш маълумотлар доирасини кенгайтиради.

²³⁹ “Бухоро ахбори” газетаси БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси матбуот органи бўлиб, 1920 йил 9 сентябрдан 1923 йил октябргача чоп этилган. Газета ўзбек тилида, ислоҳ қилинган араб имлосида, сарғиш рангли ўргача сифатдаги қоғозда, ҳафтада 1-2 марта, 1500-2000 нусхада чиқарилган. 1923 йил 16 октябрдан “Озод Бухоро”номида газета нашр қилина бошланган. Бу газета 1930 йил октябр ойигача чиқиб турган.

Газеталарнинг тўлиқ таҳламли бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (Ўзбекистон МДА) ва Абу Али Ибн Сино номидаги Бухоро вилояти марказий кутубхонасида сақланмоқда.

“Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталарида Туркия миллий мустақиллигини тўла таъминлаш йўлида ҳар қандай қурбонлар беришга тайёр эканлиги, халқаро анжуманларда ўз иззат-нафсини ҳимоя қилаётганлиги билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларга бой мақолалар эълон қилинган. Туркиянинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти билан боғлиқ хабарларга салмоқли ўрин ажратилган. Жумладан, «Шарк дунёсида Туркия: Миллат Мажлисига кимлар сайланди?», «Туркия-Польша шартномаси», «Туркияда Албания ҳайъати», «Туркияда янги Америка ширкати», «Туркияда Миллий Мажлис очилди», «Туркия ҳукуматининг Шимолий Америка Жумҳуриятига мурожаати», «Туркия-Арманистон муносабатлари», «Истамбул бўшатилади», «Туркияга мутахассисларни жалб қилиш», «Туркия урушга қарор берган»²⁴⁰, каби ўнлаб хабар ва мақолалар мавжуд.

«Бухоро ахбори»да Туркия Республикасининг биринчи президенти, камолчилар инқилобининг ташкилотчиси ва раҳбари, йирик давлат арбоби, XX аср буюк шахслари қаторидан муносиб ўрин олган Мустафо Камол пошо (1881-1938, 1923-1938) шахсияти ҳамда фаолиятига боғлиқ бир қатор мақолалар чоп этилган. Ҳатто «Озод Бухоро» газетасининг 11(224)-сонида Мустафо Камолнинг киёфаси акс эттирилган. Газета билан танишар эканмиз, «Инқилобий турк аскарларининг бошлиғи қаҳрамон - Камол пошо», «Мустафо Камол-Миллат Мажлиси раиси», «Мустафо Камол пошо-Жумхурайис», «Мустафо Камол пошо ва совет раҳбарлари»²⁴¹, каби йирик мақолаларда бу шахснинг ҳаёт йўли, сиёсий фаолияти, ҳарбий қўмондонлик маҳорати, Туркистонга муносабати атрофлича баён қилинади. Бу эса Туркиядаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг Бухоро Республикаси матбуоти орқали батафсил ёритилиши билан боғлиқ.

Мазкур мавзуни ўтишда ўқув машғулоти таълим технологияси, унинг мақсади, педагогик вазифалари, ўқитиш методлари, ўқитиш воситалари, ўқув фаолиятини ташкил этиш шакллари янги педагогик

²⁴⁰ «Бухоро ахбори» 1923 йил 2 август.185-сон, 7 август 187-сон, 11 август 188-сон, 15 август 190-сон, 29 август 195-сон, 5 октябр 210-сон, 10 октябр 212-сон, 12 октябр 213-сон.

²⁴¹ Ёша газеталар. 106-сон, 1922 йил 29 октябр. 193-сон 1923 йил 24 август.

технологияларни қўллаш орқали амалга оширилади. Шунингдек, ўқитувчи 1918-1939 йилларда Туркия мавзусини технологик харитасини яратар экан, дарс босқичларига ўқувчиларни фаоллигини оширишга эътибор қаратади. “Венн технологияси” асосидаги қиёслаш услубидан, шунингдек, интерфаол усуллар ҳисобланган “5 дақиқа”, “Почта”, “Кичик гуруҳларда ишлаш”, “Кластер”, “Ақлий ҳужум”, “Қарорлар шажараси” кабиларни дарс жараёнида самарали қўлласа ўқувчилар фаоллиги ошади.

Мавзунинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти шундаки, ўқувчиларга “1918-1939 йилларда Туркия” мавзуси юзасидан билим ва қўникмалар ҳосил қилиш билан бирга, уларга янги билимлар берилади, илмий тушунча ва тасаввурлари кенгайтирилади. Мазкур мавзунини ўқитиш орқали ўқувчиларни тинчлик ва унинг кадр-қимматини теран англаш, ҳар қандай ёт унсур ва ғояларга қарши туриш, мустақиллик учун кураш руҳида тарбиялаш назарда тутилади. Бугунги авлодда мафкуравий иммунитет, қатъий ирода ва келажакка ишонч руҳини тарбиялаш мақсади кўзланганлиги ҳам мавзунинг тарбиявий аҳамиятини оширади.

Икки жаҳон уруши оралиғида Туркия тарихини ўрганиш учун маҳаллий матбуот материалларидан фойдаланишнинг амалий аҳамияти бўйича кўйидаги якуний хулосаларга келинди:

Биринчидан, Туркия тарихи (1918-1939 йиллар)ни ўрганишга қаратилган кўшимча адабиётлар доираси кенг, улардан танқидий ва ижодий таҳлил асосида фойдаланиш албатта, ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ ҳисобланади.

Иккинчидан, дарснинг самарадорлигини оширишда Туркия иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ҳаётига оид маълумотларни ўқувчиларга ёш хусусиятларини ҳисобга олиб, тарихий изчилликда ва тизимли равишда дарс жараёнига жорий қилиш керак бўлади.

Учинчидан, “1918-1939 йилларда Туркия” мавзуси ҳақидаги билимлар билан боғлиқ жиҳатларини қайд этиш, ўқувчилар онгига сингдириш орқали

турк-ўзбек дўстлиги тарихининг илдизлари ҳақида уларда кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш зарурдир.

Тўртинчидан, мазкур мавзуни ўтишда инновация, янги педагогик технологияларни қўллаш имкониятлари кенг, буларни дарс жараёнига олиб кириш ўқитувчидан ижодкорлик ва педагогик маҳорат талаб қилинади.

Икки жаҳон уруши оралиғида Туркия тарихини ўрганиш учун маҳаллий матбуот материалларидан фойдаланишнинг муҳим жиҳатлари бўйича кўйидагича таклиф ва мулоҳазалар билдириш ўринлидир:

1. Ушбу мавзу юзасидан яратилган ўқув намунавий дарс ишланмасини ижодкор тарих фани ўқитувчилари орасида тарғиб қилиш ва бу орқали уларнинг фикр - мулоҳазаларини олиш;

2. Мазкур мавзу асосида янги ташкил этилган Туркия Республикасининг ўша давр тарихий-географик харитасини яратиш орқали истиқболда масала моҳиятини янада кенгроқ ўрганиш;

3. Икки жаҳон уруши оралиғида Европа ва Осиёнинг бошқа мамлакатлари тарихига оид ўқув намунавий дарс ишланмаларини яратиш бориш;

4. Пировардида, жаҳон тарихининг намунавий дастур асосида ўрта махсус ўқув юртларида ўтиладиган мавзуларида яратилган намунавий дарс ишланмаларини интернет сайтига киритиб, тарих фани ўқитувчилари фойдаланиши учун имкон яратиш.

ТУРК ҲОҚОНЛИГИДА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК

Қиличев Ражаб Эргашевич

Тарих фанлари номзоди, доцент.

Бухоро давлат университети, Ўзбекистон

+99893625 82 20

anvarsh@yahoo.com

Ўтмиш тарихимизни ўрганишда турли динлар ҳам маълум бир маънода ўз ўрнига эга, чунки улар фақат дин бўлиб қолмай, балки ўша даврнинг

хукмрон мафкуриси, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий қарашларнинг ифодаси сифатида ҳам намоён бўлади. Муайян қабилалар халқ сифатида шаклланар экан, уларнинг ҳар бири ўз диний тизимлари билан кириб келадилар, бу динларнинг унсурлари ўхшаш бўлгани билан уларнинг кўшилмаси хилма-хил бўлган. Илк ўрта асрларда Турк ҳоқонлиги сиёсий жиҳатдан жуда кўп халқларни бирлаштиргани сабабли, миллий мафкурамизнинг асосий ғояларидан бўлган диний бағрикенглик ғоясининг илк ўрта асрлардаги тараннумини турли диний эътиқоддаги аҳоли ёнма-ён иноқ яшаб келганлигида кўрамиз. V-VIII асрларда Марказий Осиё, шу жумладан Турк ҳоқонлигида зардуштийлик, буддизм, яҳудийлик, насоронийлик, монийлик, қам ва шомонлик каби динлар мавжуд бўлган.

Турк ҳоқонлигининг турфа хил бўлган чорвадор аҳолиси қадимдан қам ва шомон динига сиғиниб келган. Қадимда турклар ўз динини “қам” деб юритганлар. Чунки уларда “шомон”деган сўз бўлмаган. VI-VIII асрларда Ғарбий Турк ҳоқонлигининг чорвадор аҳолиси ўртасида буддавий ва насороний жамоалари пайдо бўлиб, айрим Турк ҳоқонлари бу янги динларга ҳомийлик қилсалар-да, аммо чорвадор аҳолининг аксарияти ҳали “қам” динига эътиқод қиларди. Бу дин коинотни йўқликдан бор қилган “Кўк тангри”-осмон тангрисига эътиқод қилувчи тавҳид(якка худолик) дини ҳисобланарди. Кўкка сиғиниш-Тангрига сиғиниш Ўрхун битикларида ҳам қайд этилган: “Аввал юқорида мовий осмон, қуйида қора Ер бўлган, улар ўртасида инсон болалари пайдо бўлди”. Кўк тангри (кўк осмон)-бизга кўриниб турадиган одатий осмонга зид қўйиладиган, номоддий тушунчадир. Аммо шу билан бирга табиат ҳодисалари билан боғлиқ-эзгулик, қоронғулик, ер-сув ва туғилиш ҳомийлари ҳисобланган тангрилар ҳам бўлган. Чорвадор, кўчманчи аҳоли бу тангриларга бағишланган маросимлар ўтказиб қурбонликлар қилишган. Масалан, буюк тангри-Кўк тангри шарафига ёзда баланд тоғ устида қурбонлик учун қора қашқа от бўғизланган. Л.Н.Гумилев шундай ёзади: “Бунинг номи кичанларда Тиғир Таих (Кўк Тангри) дейилган. Жамоа бўлиб ибодат қилиш биносида қўй сўйилган, қимиз, айрон, сут, гўшт

кайнатмалари ичилган. Байрамга яқин атрофдаги овулларнинг эркаклари йиғилган, аёллар ва шаманлар бунга қўйилмаган. “Қуёш ва осмонга” топинишган”.

“Қам” динининг таълимотини талқин этувчи урф, ақида ва маросимларни бажаришда раҳнамолик қилувчи диндорлар “қам” ёки “тўйин” деб аталиб, улар зоҳидликда ўрнак бўлиб, аҳоли ўртасида нуфузлари баланд бўлган. Улар ибодатхоналарда истиқомат қилиб, доимо ибодат билан машғул бўлган. Маҳмуд Қошғарий бу ҳақда “Тўйин бурхонқа юкунди, тўйин санамга топинди”, яъни тўйин бутхонага киради ва санамга топинади, деб ёзади. Қам ва тўйинлар уламо муфтийлар даражасидаги руҳоний ҳисобланарди. “Тункун топун тангрига бўйсунмағил. Қоркун анар эйману ўйнамағил”, яъни кеча-кундуз улуғ тангрига ибодат қил, йўлдан озиб адашма, Худодан қўрқ, ундан уял, деган тарғиботлар айтиб, қам ва тўйинлар аҳолини эътиқод йўлига чорлаганлар ва бу йўлда ўзлари ўрнак бўлиб, орқаларидан халқни эргаштирганлар.

Дунёнинг асоси дуалистик қарашлар негизида қурилгани, жамиятнинг мазкур бўлиниши ва дуалистик дунёқараш ҳақидаги фикрлар қадимги туркийларнинг асосий диний-эътиқодий қарашларидан бири бўлган шомонлик эътиқодида ҳам учрайди. Шомонлар ишонч-эътиқодига кўра, оқ шомон ва қора шомонга бўлинади. Гарчи бу икки гуруҳ ҳам бир диндаги инсонлар бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзининг илоҳларига сиғинган. Қадимги туркий халқлар шомончилигида оқ шомон само билан, қора шомон эса ер ости билан боғланади. Шу сабабли олтойликлар Улгенга (қадимги туркийларнинг яхшилик ва эзгулик тангриси) оқ қўй, Эрликка (қадимги туркийларнинг ер ости олами-жаҳаннам ва ёмонлик тангриси) қора қўй сўйиб қурбонлик қилишган. Бу дин анимистик тасаввур, жон ва руҳларга сиғиниш эътиқодини тарбиялаган.

Сибир халқлари маданияти тарихига оид тадқиқотларда, чунончи, Д.Банзаровнинг “Қора дин ёки монголларда шомонийлик” ва В.М.Михайловнинг “Шомонийлик” асарларида шомон қуйидагича

таърифланади: “Ўз вазифасига кўра шомон коҳин, табиб, жодугар, фолбин ҳисобланади. Шомонни қуйидаги ҳолларда чақирганлар: 1) бирорта янги иш бошлаганда, бунинг учун шомон руҳлар ҳақиқа қурбонлик расмини адо этган; 2) касал кўрганда, бундай пайтда шомон касаликка қайси маъбуд ёки жин сабаб бўлганини айтган; 3) моддий жиҳатдан қийналганда, шомон бунинг сабабларини билиб берган ва муаммони ҳал этиш йўлларини айтган. Бундан ташқари, у жин-ажиналардан ҳалос ҳам қилган. Шомоннинг қўшимча сифати-кароматгўйлик бўлиб, унга катта қудрат бахш этган. Кароматгўйлик қобилиятига унга унвон берилган вақтдан эга бўлади. Бундан ташқари, шомонлар кулоққа шивирлаш, қайтариқлар билан ҳам даволайдилар. Қўшимча қурбонлик, руҳларни чақириш ва бошқа удумлар уйларда қилинган”.

Л.Н.Гумилевнинг таъкидлашича “Жужан ўрдусида Дзу-хун диван деган ёш шаман қиз яшар эди. Унинг лақаби-“диван”, форс тилида “фидойи” деган маънони ифода этарди. У арвоҳлар воситасида азайимхонлик қилар ва даъволар эди. Чеуну унга қаттиқ ихлос қўйган эди. Хитой йилномачиси уни лўттивоз ва фирибгар деб ҳисоблайди ва унинг фириблари ҳақида ҳикоя қилади, лекин бизга кераги бу эмас. Чеуну уни жуда ҳурматлар, севарди, унинг гапига кириб, давлат идорасини издан чиқариб қўйди. Хон ўрдасида бу жазманга нисбатан муҳолифлар пайдо бўлди. 520 йилда Чеуну юришда бўлган кезде диванни хоннинг онаси буйруғи билан бостириб кетадилар. Чеуну қайтгач эса, онаси сарой аъёнлари билан тил бириктириб уни ҳам ўлдиришади, тахтга эса бошқа ўғли-Ануханни ўтказди”.

Қадимги туркларда шарқ томон-мовий, ғарб-оқ, жануб-қизил, шимол-қора ранг билан ифодаланган. Бу рамзий белгилар туркий халқларнинг этник хусусиятларида, маънавий ҳаётида, ижтимоий муносабатларида ўз ифодасини топган, рамзий белгилар орқали табиат ҳодисаларига муносабат билдиришган, диний эътиқодларида ҳам рамзий ифодалар қоришиб кетган. Шаманлик дини билан узвий боғланиб кетган, ҳаётнинг барча соҳаларида ўз аксини топган, туркий қавмларда бўри билан боғлиқ илоҳий, ижтимоий

этник тушунчалар кенгайган. Бўри туркий қавмларнинг этник жиҳатдан пайдо бўлишида асос ҳисобланган. Шунингдек, қатор йиртқич ҳайвонларга, қушларга нисбатан шомонлик руҳида қараш ҳам кенгайган. Этнограф А.Аширов таъкидича, халқимизнинг анъанавий ҳаётига назар ташлар эканмиз, ўзбекларда ҳам, ҳомий руҳлари бажарадиган вазифаси ва инсонларга бўлган муносабатига қараб, шомон-бахшиларнинг иккига бўлинганини кўришимиз мумкин. Бунда биринчи гуруҳга шомонга ҳомий, инсонларга дўст бўлган руҳлар-парилар, чилтонлар, боболар, момолар, онахонлар, отахонлар кирса, иккинчи гуруҳга эса бажарадиган амаллари асосан ёмонликдан иборат бўлган жин, ажина, дев, алвасти, суқ, зиён каби ёвуз руҳлар кирган. Қирққиз Марказий Осиё халқлари мифологиясида тақвадор, ҳур қизлар деб талқин қилинади. Исломга қадар Зарафшон воҳаси халқларида қирққизлар шомоннинг ёрдамчилари, ҳомийлик қилувчи олижаноб парилар деб ишонилган.

Туркий халқлар бўғиниларидан бирини ташкил этган ўғузлар ҳам шомонлик динига сиғинганлар. Табиатнинг ажойиботлари, сирли воқеа ва ашёлари улар учун муқаддас ҳисобланган ва уларга ҳам сиғинар эдилар. Уруғ ва қабила оқсоқолларни ёки давлатманд уруғдошлари вафот этганда, уларни чуқур ертўла шаклида қовланган ва усти гумбазли даҳмаларга кийим-кечаги, қурол-яроғлари билан дафн этардилар. Агар марҳум ҳаётлик чоғида ёвгарчилик ёки ҳарбий юришларда қатнашиб ўз рақибини ўлдирган бўлса, уларнинг сонига қараб қабр устига тош ҳайкалчалар ўрнатиладди. Ўғузлар тушунчаси бўйича тош қиёфасидаги марҳумлар сиймоси у дунёда ўз ғозийларига хизмат қилмоғи лозим эди. Ўтроқ деҳқончилик воҳалари аҳолиси билан олиб борилган доимий айирбош савдонинг асрлар оша гамжумлашиши оқибатида ўғузлар даштига аста-секинлик билан ислом дини кириб келган.

Таниқли археолог Б.Я.Стависскийнинг ёзишича, буддачиликнинг “Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа кейинги тарқалиши асосан ўртаосиёлик буддачи авлиё-роҳиблар хизмати туфайлидир. Мазкур авлиё-роҳиблар янги “вағн”ларга асос солган ва “муқаддас сутра”ларни шахсан кўчиришган,

уларни маҳаллий тилларга таржима қилишган, шарҳлашган. Улар орасида Тармита(хитойча “Дами”-Термиз)лик Дхармамитранинг номини тилга оладилар... Бу, эндиликда Қоратепадан топилган қадимги Будда ибодатхонасида ўртаосиёлик авлиё-роҳибларнинг буддавий сутралар матнини шарҳлагани, бу иш билан нафақат Узоқ Шарқдаги, балки Ўрта Осиёдаги ибодатхонларда ҳам шуғулланилгани тўғрисида хулоса чиқариш имконини берадиган топилдиқлар билан тасдиқланмоқда”.

Илк ўрта асрларга мансуб иккита будда ибодатхонаси қолдиқлари Фарғона водийсидаги Қува шаҳри харобаларидан қазиб ўрганилганда, улардан Будданинг лойдан ясалган ранг-баранг ҳайкалчалари топилди. Будда динининг тарғиботчи хатиблари Чоч ва Фарғона ва Шарқий Туркистонга ҳамда Хитойнинг ички вилоятларига кириб борганлар. Бу даврда будда дини Суғддан кўра, Тохаристон, Фарғона ва Етисув ҳамда Шарқий Туркистонда, айниқса шаҳар аҳолиси ўртасида кенг ёйилган эди. VI аср охири-VII аср бошларида айрим Фарбий турк ҳоқонлари будда динини қабул этиб, бутхоналарнинг қурилишида ҳомийлик қиладилар. VI аср Хитой зиёратчиси Сон Юннинг ёзишича, Шарқий Туркистоннинг будда ибодатхонасида ўрнатилган биргина Будда ҳайкалининг баландлиги 12 метрга етган. Ислом динига қадар Қошғар будда дини марказларидан бири сифатида мавжуд бўлган. Хитой манбаларида ушбу диннинг Хитойга тарқалишида Қошғарнинг ўрни ниҳоятда катта бўлганлиги қайд қилинган. VII аср Хитой сайёҳи Сюан Цзаннинг маълумотларига кўра, биргина Қошғарда бир неча юз будда ибодатхоналарида ўн мингдан ортиқ буддавий роҳиблар ўз дини йўлида хизмат ўташган. VII асрда Балх шаҳрида юзта, Термизда ўнтача ва Қабодиёнда учта будда ибодатхонаси бўлиб, улардан иккитадан то эллик нафаргача роҳиблар бўлган. Ёзма манбаларда қайд этилишича, будда ибодатхоналари ер-сув ва қимматбаҳо буюмлардан иборат катта бойликка эга бўлган.

431 йил Эфос шаҳрида христиан черковининг учинчи бутунжаҳон соборида суриялик епископ Нестор ва унинг тарафдорлари шаккок деб

эълон қилиниб, таъқибга учрагандан сўнг, уларнинг катта қисми Эронга кочиб ўтади ва кейинчалик бу ердан несториан миссионерлари Марказий Осиё бўйлаб тарқаб кетадилар, VII асрда Хитойга кириб келадилар.

Марказий Осиё вилоятларида вақт ўтиши билан насоро(христиан) динининг несториан таълимотига эътиқод қилувчи жамоаларнинг сони ҳам анчани ташкил этган ва Самарқанд вилоятининг Ургут тумани бутун Марказий Осиёда насороний тарғиботининг марказларидан ҳисобланган. VI аср бошларида Самарқандда епископ, VIII асрда эса митрополит каби насоро динининг олий унвонли руҳонийлари насороний жамоаларига раҳнамолик қилганлар. VII-IX асрларда Бухоро, Самарқанд ва Ёттисувда яшаган насоронийлар ҳақида арабнавис муаллифлар ҳам қайд этадилар. Бу вилоятларда насороний жамоаларнинг мавжудлиги ҳақида сурия, суғд ва турк тилларида битилган насороний матнлар ва айрим археологик топилмалар ҳам гувоҳлик бермоқда. Насоро дини Тохаристоннинг туркий аҳолиси орасида ҳам тарқалган эди. Насороний таълимоти Суғддан Буюк Ипак йўлининг шимолий тирсаги бўйлаб аввал суғдийларнинг Ёттисувдаги касабаларига, сўнгра Турфан ва Қошғар воҳаларига кириб борган. Сурия ва форсий тилларида ёзилган насороний матнларни суғд тилига таржима қилишда ва бу таълимотни вилоятларда тарғиб этишда суғд хатибларининг хизмати катта бўлган.

Моний таълимоти юртимизга IV асрдан кириб кела бошлаган ва VI-VIII асрлар оралиғида Мурғоб воҳаси орқали Тохаристон, Суғд, Шарқий Туркистон ва Хитойга ёйилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, 719 йилда Чағонхудот Тиш тарафидан Чинга маҳаллий монийлик дини пешвоси Мо-Жо бошчилигидаги элчилар жўнатилган. VIII асрдан бу таълимот Хитой императори томонидан “Ғарбий мулк”ларнинг маҳаллий дини, ҳоқон томонидан эса 762 йилда Уйғур ҳоқонлигининг давлат дини, деб эълон қилинади. Хитой ҳудудида суғдийларга ибодатхоналар қуриш ва моний динини тарғиб қилишга ижозат берилади. VI-VII асрларда Турк ҳоқонлиги таркибида бўлган қорлуқларда ҳеч қандай ҳарбий куч ишлатмасдан, тинчлик

йўли билан аввал моний, несториан динлари жорий бўлган ва улар VIII охирида исломни қабул этганлар.

Хуллас, милоддан аввалги VII милодий VIII асрларда Турк ҳоконлиги ва ҳозирги Марказий Осиё халқлари зардуштий, буддавий, насороний, моний ва қам каби бир нечта динларга сиғинган, яъни диний бағрикенглик тамойили ҳукм сурган.

ТУРКИЯ ВА ЎЗБЕКИСТОН:

ТАЪЛИМ ҲАМКОРЛИГИ, МУАММОЛАР, ЕЧИМЛАР –

Мирзаев Муродулла - Низомий номидаги

Тошкент давлат педагогика университети

доценти, тарих фанлари номзоди.

Телефон: 90 808 - 24 – 97;

Собиқ Иттифоқ емирилгач, унинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа асослари билан бирга таълим соҳасини ҳам тубдан ўзгартириш керак эди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг долзарб масала сифатида қўйилиш боиси ҳам шунда. Бунинг учун ривожланган, замонавий ва биз учун мақбул таълим тизимига эга бўлган давлат билан ҳамкорлик ўрнатиш зарурати туғилди. Бундай давлат сифатида Туркия танланди.

Туркиянинг йирик шаҳарларидан бири Измир. Ўрта Ер денгизи ҳавзасида жойлашган бу шаҳар беш минг йиллик тарихга эга.

Аҳолисининг сонига кўра Измир ҳозирги кунда Истамбул ва Анқарадан кейин учинчи ўринда туради. Мазкур шаҳарда Докуз Ейлул (9-сентябрь) ва Эгей университетлари фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ва Туркия ўртасида имзоланган ҳукуматлараро шартномага кўра 1992-1999 йилларда 150 дан ортиқ талабаларимиз шу университетларда таҳсил олишган. Ҳар икки университетда ўқиган республикамиз талабалари Измирнинг бошқа бир чеккасида жойлашган Инжиралти (Анжирзор маъносида) талабалар уйида яшаган. Талабалар уйи Эгей денгизи Измир кўрфазининг кўркама соҳилида жойлашган. Унинг ёнгинасида 1995 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги арафасида Измир шаҳар ҳокимлиги қарорига кўра Эгей кўрфази соҳили бўйлаб сайлгоҳ ташкил этишга киришилди. Унга Амир Темур номи бериладиган ва бобомизнинг ҳайкали ўрнатиладиган бўлди. Бироқ ўша даврда икки давлат ўртасидаги муносабатларга соя ташлаган айрим муаммолар бунга имкон бермади.

Икки оғиз тарих ҳақида.

Амир Темур 1402 йилда бўлиб ўтган Анқара жангида ғолиб чиққач, 150 минглик лашкари билан яна тўққиз ой Анадолуда қолган. Бу даврда Усмонлилар худудида бўла туриб, салбчилар бошқарувида бўлган, Усмонлилар салтанатига бўйсунмаган қадимий қалъалар бор эди. Булардан бири Измир қалъаси эди. Анқара жанги тугагач, Амир Темур Измирга 20 минг лашкар тортиб, 1402 йил 2 декабрда уни ҳам фатҳ этди.

Бир қарашда Анқара ва Измирни узоқ Турондан келиб мағлуб этган инсон учун айнан шу жойда боғ яратиш ва унга хайкал қўйиш ғалати туюлади. Бироқ масаланинг бошқа томони бор. Биринчидан, ғолиб шахс турк манбаларида ёзилишича, дунёнинг тўртдан уч қисмини забт этган, 27 султонни тиз чўктирган, 20 та уруш сафарини уюштириб, барчасида сўзсиз зафар қучган, Усмонлилар султони Йилдирим Боязид ўн икки юриш қилиб ололмаган Измирни бир неча кунда фатҳ этган ва бу билан жаҳонга “Енгилмас ҳоқон” номи билан танилган буюк Амир Темур эди...

Туркиянинг туризми ривожланган бу шаҳар табиатининг бетакрор гўзаллигидан баҳраманд бўлиш бахти айнан шу шаҳарда ўқиган талабаларимизга насиб қилган. Субтропик иқлимга эга денгиз соҳилида сайл қилиш кимгадир ҳавас бўлса, талабаларимиз бу ҳавасни йиллар давомида туйган, айти пайтда таҳсил олишган.

Туркийзабон республикалар, араб давлатлари, Афғонистон ва Африкадан келиб таҳсил олган талабалар мазкур талабалар уйида яшаган. Ўзига хос дўстлик ва бир-бирини тушунишга асосланган “олтин давр” бир умрга талабаларнинг эсида қолганига шубҳа йўқ.

Ўтган аср 90-йиллари бошида талабалар уйи билан денгизни иккита автомобил сиғадиган торгина йўл ажратиб турарди. “Дўлмуш” (“маршрутка”) ва талабалар учун махсус қўйилган автобусларнинг сўнгги бекати дарвоза ёнгинасида. Буни шаҳарнинг у чеккасидаги Борнова

дахасидаги “Эгей” университетига бир ярим, Бужадаги “Докуз Ейлул”га бир соатлик йўл учун мўлжалланган “қулайлик” деса ҳам бўлади.

Европа ва Осиёнинг боғланиш нуқтасидан жой олган Туркиянинг кайноқ сиёсий ҳаёти, шу йиллардаги иқтисодий юксалиш, глобал миқёсдаги ўзгариш жараёнлари муболағасиз эндигина мустақилликка эришган Ўзбекистон талабаларининг шаклланишида ўчмас из қолдирган.

Бир томондан, мутлақо фарқли ҳаёт тарзига эга давлат, деярли айна тилда сўзлашувчи миллат, атрофи денгизлар билан ўралган гўзал манзара ва турли давлатлардан келиб таҳсил олаётган талабаларнинг жўшқин ҳаёти. Иккинчи томондан, дунёни зир титратган НАТО, муболағасиз Туркиянинг у ёки бу чеккасида, айниқса, жануб ва жануби-шарқда мунтазам кўпоровчилик ишларини амалга ошириб турган террор кўним топган мамлакат. Мутлақо бир-бирга мос келмайдиган бу икки ҳолат Туркияда ҳамон мавжуд.

Талабаларимизнинг Туркиядаги таҳсили ташкилий нуқтаи назардан бошқа республикаларникидан биров фарқли бўлганлигини айтиш жоиз. Бу фарқлилик собиқ юртбошимиз И.Каримовнинг топшириғига асосан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Туркиядаги биринчи вакили Қодиржон Парпиев ҳамроҳлигида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўша йиллардаги Давлат маслаҳатчиси Алишер Азизхўжаев томонидан амалга оширилган. Улар 1993 йилда Туркия Бош вазири Тансу Чиллер билан учрашишган. Масала моҳияти ўртага ташланган. Қўйилган шартлар кўйидагича эди: талабаларни Туркиянинг йирик шаҳарлари Анқара, Истамбул, Измир ва Бурсага тўплаш, ҳар 50 нафар талабага бир нафар вакил юбориш, уларни иш ва маош билан таъминлаш, шу пайтгача 1 700 нафар талабага берилган стипендияларни қанчадан тўғри келишидан қатъи назар, қисқартирилгандан кейинги 400 нафар талабага бериш.

Албатта, булардан бошқа давлат аҳамиятидаги масалалар ҳам бўлган бўлиши эҳтимол, биз улардан воқиф эмасмиз. Аммо бир қарашда талабалар билан боғлиқ оддий масала бўлиб кўринган бу шартлар, аслида ҳеч ҳам “оддий” бўлмаганлигини, билъакс, истиқболимиз ва хавфсизлик масаласи бўлганлиги тайин.

Шундай миссия билан борган вакиллармизга Тансу Чиллер томонидан “ҳамма талабалар қандай бўлса, ўзбекистонлик талабалар ҳам шундай - бир қозонда қайнайди” маъносида кескин рад жавоби берилган. Бирок А.Азизхўжаевининг “масала муҳокама қилинмайди, Ўзбекистон икки минг нафар талабасини ўзи ўқитиб олишга қурби етади”, деган жиддий гапларидан сўнг, бусиз ҳам икки давлат орасидаги муносабатлар танг бир вазиятни янада чигаллаштирмаслик нуқтаи назаридан Бош Вазир шартларни қабул қилган.

Халқаро дипломатиянинг нозик нуқталари мисолида келтираётганимиз бу лавҳа марҳум юртбошимиз вакилларининг нақадар принципиал ва собит бир ваколат ҳамда вазифа билан борганлигидан далолатдир. Бош вазир талабаларни тўплаш ва вакиллар билан боғлиқ икки шартни қабул қилган. Бирок стипендиялар бўйича учинчи шарт бошқа давлатлардан келиб Туркияда ўқиётган талабаларнинг кескин норозилигига сабаб бўлиши ҳамда Туркия бюджетига бунинг кўзда тутилмаганлиги эътиборга олиниб, қабул қилинмаган.

Аслида бу жараён шундай кечган.

Биринчидан. Икки давлатнинг ўша даврдаги раҳбарлари Тургут Ўзал ва Ислом Каримов томонидан 1992 йилда имзоланган таълим соҳасидаги ҳамкорлик шартномасига асосан 1 700 нафарга яқин ўзбекистонлик талаба 1992-1994 йилларда Туркиянинг 28 та шаҳрида тарқоқ ва назоратсиз ҳолатда эди. Икки йиллик таҳсил даври Ўзбекистон ҳукуматининг тегишли ташкилотлари томонидан таҳлил қилинди ва раҳбарият топшириғи билан таъкидланганидек, уларнинг ўқиши 1994 йилда Анқара, Истамбул, Измир ва

Бурса шаҳарларига кўчирилди. Талабалар сони иқтисодийтимизнинг олти устувор йўналиши талабларидан келиб чиқиб, қисқартирилди.

Иккинчидан. Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан ҳар 50 нафар талабага уларнинг ўқиш ва яшашлари билан боғлиқ масалалар бўйича масъул бир нафар вакил юборилди. Улар иш ва маош билан таъминланди. Бундай вакиллик тизими талабаларимиз ўқишларининг назорат остига олинишига имкон яратди, айти пайтда, университетни ўз вақтида ва муваффақиятли битириб, Ватанига қайтишларига кўмак берди. Таъкидлаш жоиз-ки, бундай имтиёз Туркия ҳукумати томонидан бошқа давлатларга берилмади.

Камина Эгей университети Тарих кафедрасига расмийлаштирилдим. Кафедрага илмий ҳаётининг ўн беш йилини теурийлар тарихини тадқиқ қилиш учун Афғонистонда ўтказган, йирик теурушунос олим, профессор Исмоил Ака раҳбарлик қилар эди. Олимнинг “Теуру ва давлати”, “Шоҳрух ва замони” каби илмий фундаментал китоблари ўзбек тилига таржима қилинган.

Учинчидан. Маълумки, шу йилларда диний ақидапарастлик ва терроризм каби иллатлар авж олиб, дунёнинг янги ташкил топган барча давлатлари тинчлиги ва барқарорлигига ҳамла қилаётган эди. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. Айниқса, 1991 йил декабрдаги президентлик сайловларида бой берган, сиёсий бошпана сўраб, ўзини “муҳолифат” номи билан кўз-кўз қилган Муҳаммад Солиҳ ва Абдураҳим Пўлатов кабилар Туркияда эди. Улар учун талабалар айти муддао восита бўлиши мумкин эди. Талабаларимизнинг шу каби ва бошқа норасмий ташкилотларга кирмасликлари, ўқишларидан чалғимасликлари учун вакиллик тизими жорий қилинди ва ўз вазифасини муваффақиятли амалга оширди.

Тўртинчидан. Сир эмас, 1999 йилда талабаларимиз ўқишлари Туркия университетларидан Ўзбекистон университетларига кўчирилди. Бу ҳол оммавий ахборот воситаларида турлича талқин қилинди. Баъзилар икки

давлат ўртасидаги келишмовчиликлар сабабли шу йўл танланди, деган бўлса, айрим сиёсатчилар марҳум юртбошимизнинг феъл-атворига боғлашди. Аслида, реал воқелик бошқача эди. Яъни, Туркия бошқа давлатлардан фарқли демократия нуқтаи назаридан ўта очиқ бўлиб, бунда ҳар ким учун расман “бемалол истиқомат қилиш” тизими яралган ва бу ҳол давлатга ўзига яраша муаммолар туғдираётган эди.

Мамлакат ичидаги сиёсий кучлар стратегияси турли-туман ва, ҳатто, бир-бирига тамоман тескарилиги билан характерли эди. Бош вазирлар Тансу Чиллер, Маъсуд Йилмаз ва Нажмиддин Эрбакан даврларида олиб борилган ташқи сиёсат бунга мисол бўла олади. Бири америка, иккинчиси европа, учинчиси ислом давлатлари андазасидаги тараққиёт йўлини танлагани жамият миқёсидаги сиёсий келишувнинг йўқлигидан далолат берарди.

Қолаверса, 90-йилларда Туркия ўз атрофидаги айрим давлатлар билан деярли уруш ҳолатида эди. Ироқ ва Сурия билан чегарадош минтақадаги курдлар муаммоси, ўттиз йилдан буён давом этаётган террор, илдизи юз йилга бориб тақаладиган турк-арман можаролари, мустақилликка эришган қардош давлатлар билан яқинлашиш ва бунинг учун улкан давлатлар қаршисига чиқиш каби глобал муаммолар гирдобига ғарқ бўлган Туркиянинг ички ҳаёти ниҳоятда беқарор ва нотинч эди. Бундай ҳолатлар ўша пайтда Туркия талабаларимиз хавфсизлиги нуқтаи назаридан биз учун номақбул давлат, деган хулосага олиб келган эди.

Шу нуқтаи назардан масаланинг яна бир муҳим томони алоҳида эътиборга лойиқ.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Анқарадаги бош вакили сифатида Туркия Миллий таълим вазирлигининг Хориждиги таълим Бош бошқармасига расмийлаштирилдик. Бир хонада георафик жойлашувига кўра Озарбайжон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистон давлатлари вакиллари ўтирар эдик. Шароит яратилган, ҳар душанба

Бошқарма бошлиғи Айсал Айтач хонасида йиғилиш бўлар эди. Бошқарма аслида, ташқи мамлакатларда очилган университет ва қўшма лицейлар фаолиятини, шунингдек, чет давлатлардан келиб, Туркияда ўқиётган талабалар ҳаёти ва муаммоларини биз вакиллар орқали кузатиб борарди. Қайд этиш ўринлики, талабалар муаммолари ўрнида ва керакли шаклда ечимини топар эди.

Вазирлик ва Бошқарманинг кадрлар корпуси тўлиқлигича Туркияда ўша пайтда кенг тарқалган “Нур”чилик тарафдорларидан эди.

“Нур”чилик Туркия ижтимоий-сиёсий ҳаётида кучли таъсирга эга эди. Бу тариқатнинг асосчиси Бадиуззамон Саййид-и Нурсий бўлган. Унинг китоблари ва қолдирган мероси “нур”чиларнинг энг катта намоёндаси ва раҳбари Фатҳуллоҳ Гулен томонидан “гуленизм”га асос қилиб олинган.

“Нур”чиликнинг ўзига хос хусусияти ислом ғояларини диний ва ирқий мансублигидан қатъи назар, дунё халқларига тарқатиш, ягона диний бирликни яратиш, Оллоҳнинг бирлигини исломий асосда инсониятга тан олдириш бўлган.

Ўтган аср 90-йиллар охирига келиб бу таълим тизими ер юзининг деярли барча нуқталарига қадар етиб борган эди. Маълумотларга кўра, бу жамоат тарафидан дунёнинг 52 мамлакатада 251 қўшма лицей ва 5 университет очилган. Жумладан, Ўзбекистонда 17 та қўшма лицей бўлиб, 1999 йилда уларнинг фаолияти биринчи бўлиб бизда тўхтатилган ва барчани бу жасорат ҳайратга солган эди.

Бу таълим масканлари очилишига 1.2 млрд. АҚШ доллари сарфланганлиги ва уларнинг ишини юритиш учун ҳар йили 1 млрд. долларлик бюджет тасдиқланганлиги оммавий ахборот воситаларида айтилган.

“Жумхурият” газетасининг 1999 йил 22 июн сонидан берилган “Гулен-буюк таҳлика” номли мақолада унинг 1971 йилда “Имом-хатиб ва илоҳийга талаба етиштириш” жамиятида “нур”чилик фаолиятини олиб борганлиги учун Измир шаҳридан ҳайдалгани, 1972-1980 йилларда Эрзурум, Эдремит ва Измирда воизлик қилгани, 1980 йилда эса Гулен томонидан “нур”чилик ҳаракатига расман асос солингани ёзилган.

Ф.Гулен бу йилларда таълим тизими ва қуролли кучларга “мутахассис тайёрлаш” йўналишида иш олиб борганлиги айтилган. Унинг таъбирича, ана шу етиштирилган, давлатнинг жон томирларида айланиб юрадиган инсонлар эртага уларнинг “мавжудлиги кафолати, келажакдаги ишончлари”дир.

“Бу инсонлар “нур уйлари”да етиштирилади, бу уйларда улар тўлади, тошади ва эртага коинотга эгалик қиладиган бу инсонлар бошқа бўшлиқларга ичларини бўшатадилар”.

Ф.Гулен: “Бу вазифаларни ўтмишда мадрасалар ва масжидлар амалга оширар эдилар. Уларни турли кучлар ёпиб ташладилар. Бугунги “нур уйлари” улардан фарқли ўлароқ, очиқ эмас, ёпиқдир. Бу уйлар ҳеч кимга маълум бўлмайдиган уйлардир. Чунки, бу уйларга ҳар қандай киши кира олмайди. Чунки, улар таъқиб остидадирлар”, дейди.

“Ҳеч ким кира олмайдиган” бу уйларнинг Ўзбекистонда ҳам бўлгани, уларнинг вақтида фош этилгани, уларга пинҳона қатнаган ёшларимизнинг давлат мутасадди ташкилотлари ва кенг жамоатчилик иштирокида тўғри йўлга солингани, айти пайтда Туркиядаги бундай уйларга талабаларимизнинг аъзо бўлмасликлари ва ўқишларидан чалғимасликлари йўлида вакилларимизнинг Анқара, Истамбул, Измир ва Бурса шаҳарларида олиб борган фаолиятлари таҳсинга лойиқ.

Булар Туркиянинг давлат сифатидаги қусурлари эмас, балки ўта мураккаб ва беқарор минтақада жойлашгани билан боғлиқ ҳолатлардир. Бир

томонда ҳукмини ўтказмоқчи бўлган Европа, иккинчи томонда нотинч араб давлатлари. Ўхшатиш мумкин бўлса, ҳамма “босиб ўтмоқчи бўлган кўприк” устидаги давлат. Халқаро миқёсда тутган ўрни ҳам шундан келиб чиқади, десак ўринли бўлади.

Буни Туркиянинг АҚШ, Европа, Россия ва бошқа йирик давлатлар билан муносабатидан билиб олса ҳам бўлади. Туркия бугунги кунда бирон-бир давлат билан кафолатланган ҳамкорликка эга эмас. Европа Иттифоқига кириш истагидаги неча йиллик ҳаракат барҳам топди. Ички келишмовчилик авжига чиқди ва, ҳатто, 2016 йил июлда нурчиларга мансуб ҳарбийлар гуруҳи томонидан давлат тўнтаришига уринишга олиб келди.

Ўзбекистоннинг собиқ Президенти И.Каримовнинг йигирма йил олдинги ҳавотири асосли эканини вақт тасдиқлади. Талабаларнинг қайтарилиши бежиз эмас экан. Давлатлараро ҳамкорлик, иқтисодий, тижорий ва маданий муносабатлар ўз йўлига. Аммо келажагимизни ёшлар ихтиёрига берар эканмиз, уларнинг таълими ва тарбияси кафолатли қўлларда бўлишини асосий масала деб қарамоғимиз шарт экан.

Орадан йигирма йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Ҳар икки давлат ички ва ташқи ҳаётида янги ланишлар рўй берди, муносабаталаримизда илиқлик кузатилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил октябр ойида Туркияга давлат ташрифи уюштирди. Бу ташриф муболағасиз икки томонлама дўстона муносабатларда янги даврни бошлаб берди. Ташриф давомида икки давлат раҳбарлари Ўзбекистон – Туркия ҳамкорлигининг мавжуд ҳолати ва истиқболларини батафсил муҳокама қилдилар. Имзоланган Қўшма баёнот ўзаро ҳамкорликни стратегик шериклик даражасига олиб чиқишда энг муҳим ҳужжат бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг таклифига биноан Туркия Республикаси Президенти Режеп Таййип Эрдоғон

2018 йил 29 апрел куни давлат ташрифи билан мамлакатимизга келди. “Туркия ва Ўзбекистон тарихи буюк, урф-одат ва анъаналари муштарак, энг якин дўстлар сифатида танилган. Халқаро майдонда ҳам, ўзаро алоқаларда ҳам бир-бирини доимо қўллаб-қувватлайди. Бугунги музокаралар ушбу дўстлик ришталарини яна бир поғона юқорига олиб чиқишига ишонаман”, – деди Режеп Таййип Эрдўғон.

Ишончимиз комил-ки, давлат раҳбарларининг саъй-ҳаракатлари ижобий натижалар беради. Таълим соҳасидаги ҳамкорлик янги саҳифалар очади. Икки давлатнинг икки халқи истаган азалий қардошлиги янги мазмун касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, талабаларимизнинг Туркиядаги таҳсили биз учун сабоқ бўлди. Дунёни Туркия тимсолида ўргандик. У бир қарашда нақадар ранг-баранг ва мафтункор экан. Айни пайтда, марҳум юртбошимиз айтган пайтда унчалик эътибор берилмаган халқаро террор ва унинг кўринишлари дунёга ҳукмронлик қилишга даъвогар давлатларни бир-бирига шу қадар яқин олиб келиб қўйдик, энди кимдир кимгадир йўл бериши керак. Акс ҳолда куч ишлатилади.

Стилевые особенности декоративно-прикладное искусство Турции.

*Максумова Фарида Абдуразаковна
доцент кафедры «Истории и теории искусства»
Национального института художеств
и дизайна им. Камолитдина Бекзода
farida.maksumova54321@gmail.com*

Аннотация

В статье рассмотрены стилевые особенности декоративно-прикладного искусства Турции раннего периода. Приведены примеры развития керамики, ковроткачества, с кратким описанием приемов и идей в развитии этих видов искусства в разных регионах Турции.

Annotation

The article discusses the stylistic features of early Turkish decorative and applied arts. Briefly describe the techniques and ideas for the development of these arts in different regions of Turkey, and give examples of the development of ceramics and carpet weaving.

Изох

Maqolada Turkiyaning ilk davrdagi dekorativ-amaliy san'atining stilistik xususiyatlarini haqida so'z boradi.

Turkiyaning turli mintaqalarida busan'atlarining rivojlanishidagi texnikavag'oyalar qisqacha bayon qilingan holda kulolchilik, gilamdo'zlikning rivojlanishiga oid misollar keltiriladi.

Ключевые слова: ислам, арабеска, Изник, стил Руми, килим, "турецкий двойной" узел.

Keywords: Islam, arabesque, iznik, Rumi style, rugs, "Turkish couple" knot.

Kalitso'zlar: Islom, arabesk, iznik, Rumiylub, kilim, "Turk qo'sh" tugun.

Первое турецкое княжество образовалось после вторжения монголов на земли Румского султаната, возглавляемого династией Сельджукидов. Укрепившееся со временем новообразованное турецкое княжество вело множество завоевательных войн, в результате которых подчинило себе огромные территории в Малой Азии, Передней Азии, странах Северной Африки и Балканского полуострова, превратившись тем самым в могущественное государство, известное в истории как Османская империя.

Турецкая культура и искусство сложились на основе культурных традиций множества различных восточных стран, к которым относятся арабские страны, Закавказье, Византия и тех традиций, что достались им в наследство от сельджуков. Переняв традиции и опыт хеттов, арабов, греков и римлян, турки смогли развить свой собственный удивительный ни на что не похожий стиль. Основная часть турецкого населения являются мусульманами, хотя на территории государства ислам появился сравнительно поздно, но смог внести свою весомую лепту в формирование искусства этой страны.

Прикладное искусство Турции, особенно в 16—17 вв., славилось керамикой, тканями, коврами, изделиями из металла — утварью, оружием. Турецкая художественная керамика — облицовочная и бытовая — получила развитие еще в 15 столетии в ряде городов Малой Азии. Для орнаментации турецкой керамики характерны крупные растительные мотивы, исполненные в декоративной, довольно свободной манере росписи. По типу росписи в турецкой керамике 16—17 вв. выделяют две группы. В расцветке одной группы сосудов, центром изготовления которых был город Изник, преобладает кораллово-красный цвет, в сочетании с зеленым и голубым создающий интенсивную красочную гамму.

Слегка рельефный узор усиливает игру бликов на поверхности глазури. В орнаменте керамики Изника наряду с растительным узором, данным иногда в виде пышных букетов, встречаются фигуры зверей и людей. Своеобразным мотивом в декоре этой керамики является стилизованное, но очень выразительное по динамике изображение плывущей лодки с характерным косым парусом.

Для второй группы расписной керамики, происходящей из Дамаска, характерны синяя гамма тонов, слегка стилизованные изображения тюльпанов, гвоздики, ирисов, винограда, скомпонованные в изящные букеты на дне блюд и поверхности кувшинов с шаровидным туловом.



Средой для развития керамического дела в 13 веке послужили византийские и особенно сельджукские традиции. Сельджуки оставили после себя богатое наследие в виде уникальных изразцов, изготавливавшихся в период расцвета империи. Стил этого периода называют “руми”. Изначально стил Руми зародился в Риме, в византийских техниках росписи керамики, которые переняли сельджуки, называвшие себя Руми (Римские сельджуки). Этот стил характеризуют пышные, стилизованные формы листьев и бутонов.

Процесс становления и развития керамического дела в Османском государстве находился в теснейшей связи и зависимости от уровня производства керамики в соседних и отдаленных странах. Частые военные столкновения между ними обуславливали перемещения ремесленников и художников, вольно или невольно продолжавших трудиться в новых условиях. В связи с этим становится понятной заметная близость турецкого керамического искусства 15 в. современным им или более ранним памятникам Сирии, Ирана и Средней Азии.

Изник. Завоевание турками Константинополя в 1453 году и превращение его в столицу Османского государства – Стамбул, рост городов, развитие зодчества увеличили потребности в таком идеальном строительном материале как керамика. Возникла необходимость создания более крупного

центра производства. Богатые залежи высококачественной белой глины способствовали выдвижению на первый план небольшого город Изника (Никея), находящегося в нескольких десятках километров от столицы.

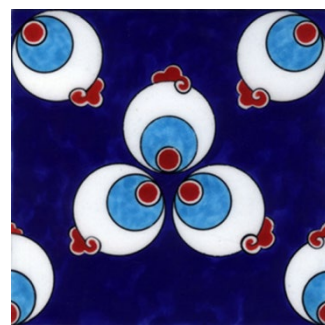


Изделия изготавливались из светлой глины. Роспись производилась синей кобальтовой краской по белому фону, под прозрачной глазурью. Использовали 2 оттенка кобальта: светлый – для основной росписи и темный – для контура. В этот период получил распространение прием росписи «резерв», когда фон заливали краской, а части, не тронутые краской, образовывали рисунок.

Изникским изделиям раннего времени была присуща великолепная по мастерству и изяществу

роспись. Орнамента представляла собой очень тонко исполненные растительные мотивы, среди которых основное место занимали цветы с закругленными лепестками, выющиеся стебли с мелкими листьями и завитками, а также традиционные арабески.

Один из мотивов, например, называется Чинтамани (Cintamani). Чинтамани – это типичный мотив Центральной Азии, состоящий из 3 кружков, не только игравший определенную роль в буддизме, но и представлявший расположение звезд и луны, согласно которому османский двор праздновал Новруз (праздник весны и начала нового года)



С 30-40 гг. 16 века основное место в декоре турецких изделий занимают

всевозможные, своеобразно трактованные деревья, кусты, стебли, листья, цветы, плоды.



Тарелка сине-белая с бирюзой, глазурь. Изник, 1530-1545 год

Излюбленными элементами росписи становятся цветы – тюльпаны, гвоздики, розы, гиацинты, амариллисы, цветы жимолости, груши, персика, иногда – ирисы.



Тюльпан, гвоздика и гиацинт могли проникнуть в декор как мотив народного творчества тюркских племен. Эти растения – уроженцы степных и горных районов и их использование может быть отголоском искусства кочевников, которые составляли и составляют

часть населения Малой Азии. Использование в росписях розы – цветка, необычайно популярного на всем Ближнем Востоке, и плода граната, согласно бытовавшим в этих странах воззрениям, символа райской жизни, следует ставить в связь со старыми традициями в искусстве Малой Азии. Тюльпан, пришедший из Турции, как это принято считать, являлся с 16 века любимым мотивом при росписи керамики. Турецкое имя «lâle» представляет

собой в арабском шрифте анаграмму Аллаха. Поэтому тюльпан у Осман считался священным цветком.

Дарение цветка означало: *«Твоя красота меня воспламенила»*.



Кютахья.

В 18 в. изготовление керамики в Изнике почти прекращается, и значение центра производства переходит к Кютахье – небольшому городу, расположенному к юго-востоку от Стамбула. Кютахийская керамика отличается разнообразием типов и форм, техникой исполнения и цветовой гаммой. Орнаментация своеобразна по характеру. Ее составляют растительные мотивы: цветы, листья, стебли, иногда кипарисы. Растительный орнамент часто перемежается геометризированными узорами – зигзагообразными или ломаными линиями, кружками.



*Настенная декоративная тарелка,
Кютахья, глазурь, 19 век.*

Отражение в орнаменте Кютахьи получили и некоторые декоративные мотивы изникской керамики. Использовали сходные композиции, мелкие детали, такие как тюльпаны, гвоздики, зубчатые листья. Необычайность кютахийской керамики – главным образом экзотичность мелкого узора, пестрые сочетания красок – привлекала внимание, и образцы «Севра Востока», как ее называли в Европе, охотно покупали. Из цветов предпочитали зеленый, голубой, красный, желтый и лиловый цвета. Существовал особый зеленый тон, получивший название «кютахийский зеленый». Спрос на кютахийскую керамику вызывал у керамистов стремление приспособливаться к вкусам европейских потребителей, что нашло свое отражение в имитации европейских форм и типов. Тому способствовал и ввоз французских и немецких фаянсов в Турцию.



Восьмиугольная турецкая плитка,

Кютахья, глазурь, 19 век.

Ковроткачество, одно из старейших производств в мире, стало традиционным ремеслом турок еще столетия тому назад. При кочевой жизни ковры заменяли пол и стены, позже они стали украшат дома и дворцы. Ковры передавались по наследству, становились предметом роскоши. Важнейшим условием для развития ковроткачества в Турции является тот факт, что по производству шерсти -основного сырья для производства ковров - Турция занимает одно из ведущих мест в мире. Как говорилось выше, ежегодно в стране производится более 40 тыс. тонн овечьей шерсти, преимущественно используемой в производстве ковров и килимов (традиционных восточных безворсовых ковров).



Прочност и долговечност турецких ковров ручной работы признана в мире. Она достигается особым, так называемым "турецким двойным" узлом,

который отличается, скажем, от персидской техники ковроткачества. При этом турецкие ковры удивительно многообразны. Каждый район, где развито ручное ковроткачество, отличается своеобразным рисунком, подбором цветов, а также особенностями методик, что в первую очередь связано с различным качеством шерсти и других исходных материалов. Наиболее известные центры ковроткачества - Кайсери, Хереке, Кула, Конья, Каре и др.

Хереке, маленький городок в 60 км от Стамбула, известен прежде всего своими коврами из натурального шелка.



*Анатолийский ковёр 18 века
Анатолийский ковер для молитвы*

Цветочные орнаменты и рисунки, нежные оттенки делают эти ковры очень "натуральными", приятными для глаза. Мягчайшая шелковая поверхность ковра так

естественна, что отвлекает от мысли об исключительной трудоемкости этих изделий. До 1 миллиона узелков приходится на 1 кв.м. ковра, и каждый из них завязан вручную мастерицей. Сырье - шелковая пряжа - поставляется из Бурсы. Помимо этого, в Хереке производятся чистошерстяные ковры. Для них также типично использование растительных орнаментов и изысканных оттенков натуральной цветовой гаммы. Существует ряд центров ковроткачества в западной Анатолии. Здес для рисунка ковров типичен уже не растительный, а сложный геометрический орнамент. При этом цветовой фон ковров из Яджибедира - это глубокий синий цвет Эгейского моря, в коврах из Бергамы доминируют оттенки красного цвета, а для ковров из Эдремита типичны *Анатолийский ковер 17 века*. приглушенные тона, повторяющие окружающую природу: оттенки зеленого и желтого, особенно оливковый, в сочетании с оттенками красного.

Литература:

1. Виноградова Н. А., Каптерева Т. П., Стародуб Т. Х. Традиционное искусство Востока: терминологический словарь. М., 1997.
2. Декоративно-прикладное искусство. Частные собрания Санкт-Петербурга. — М.: Интербукбизнес, 1998.
3. Кошаев В. Б. Декоративно-прикладное искусство. Понятия. Этапы развития.
4. Светлова Л. П. Азбука орнамента. — М.: Институт развития профессионального образования, 2001.
5. Орнамент всех времен и стилей: В 2 т. — Т. 1, 2. — М: Арт-родник, 2002.

6. <https://zenodo.org/record/5706372#.YZeSmT1xeUk>

ЎЗБЕК ХАЛҚ АМАЛИЙ САНЪАТИ НАМУНАЛАРИДА ТУРК

МОТИВЛАРИ

*Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий
рассомлик ва дизайн институти*

“Санъат тарихи ва назарияси”

кафедраси мудири, с.ф.ф.д. (PhD)

Дилзода Алимкулова

*Санъатишунослик (тасвирий ва амалий
санъат) йўналиши 3-босқич талабаси*

Аъло Исакова

Аннотация

Мазкур мақола амалий санъатнинг кенг тарқалган турларидан хисобланган матосозлик ва каштачилик санъати намуналарида Туркияга хос мотивларнинг ўзбек халқ амалий санъати намуналарида қўлланилаётганлигига қаратилган. Туркияда қадимдан каштачилик санъатининг зардўзлик тури кенг тарқалган. Кейинги вақтларда эса каштачилик намуналарига эҳтиёж ортмоқда. Ўзбекистонда тайёрланаётган каштачилик ва матолардаги орнаментларда эса турк халқига хос бўлган анъанавий кулолчилик, гиламдўзлик санъати намуналарида қўлланилган тасвирларни учратамиз.

Аннотация

В статье рассматривается использование турецких мотивов в узбекском народном декоративно-прикладном искусстве на примерах ткачества и вышивки, которые являются одними из самых распространенных видов прикладного искусства. Золотошвейная вышивка издавна является популярной формой вышивки в Турции. В последнее время растет интерес на образцы вышивки. В орнаментах вышивок и ткачестве изготовленных в Узбекистане, мы находим изображения, используемые в традиционных керамических изделиях и ковроткачестве турецкого народа.

Annotation

The article examines the use of Turkish motifs in Uzbek folk decorative and applied arts on the examples of weaving and embroidery, which are one of the most common types of applied arts. Gold embroidery has long been a popular form of embroidery in Turkey. Recently, there has been a growing interest in embroidery patterns. In the embroidery ornaments and weaving made in Uzbekistan, we find images used in traditional ceramics and carpet weaving of the Turkish people.

Ҳар бир мамлакат ўзгача хусусиятга эга бўлган миллийлиги, маълум ижтимоий - сиёсий ўзаро алоқалари, фаолиятининг хўжалик - маданий турларидаги фарқлари ва ноёб бадиий мероси кабилар билан минг йиллар давомида ўзига хос кўп эътиқодли жамият сифатида намоён бўлади. Кўплаб давлатларда фаол этномаданият жараёнлари мавжуд бўлди, шу билан маънавий ва моддий маданият яратилди. Жумладан, Ўзбекистон худудида туркий ва эроний халқлар эстетикасининг ўзаро таъсир жараёни рўй берди. Об — ҳаво ва майдон шароитларига кўра кўчманчи чорвачилик ва ўтроқ деҳқончилик сингари хўжаликнинг икки тури ривожланди. Кўп асрлик ўзаро алоқалар натижасида худудда яшовчи халқларнинг фақат маиший - хўжалик соҳасида эмас, балки маънавий ҳаётида ҳам ўзига хос синтез шакллари вужудга келди. Худуддаги кўпқиррали маданиятни шаклланишида чегарадош мамлакатлар ва халқларнинг анъаналари ҳам сезиларли ўрин эгаллади.

Шу билан бирга Ўзбекистон худудида антик ва кўчманчи халқларга оид диний тушунчалар, оташпарастлик, буддизм, шаманизм, манихейлик, иудаизм, насронийлик, ислом сингари барча жаҳон динлари тараққий этди. Улар Марказий Осиё халқларининг ранг - баранг санъатининг тараққий этишига жиддий таъсир қилди.

Амалий безак санъати ўзининг чуқур илдизи билан бирон бир халқ билан боғлиқ ва у доимо ўша халқ билан бирга яшайди. У халқ учун ниҳоятда муҳимдир. Шу сабаб ҳам кўпгина мамлакатларда амалий безак санъатига эътибор юксак бўлиб, бу санъатнинг кўплаб турлари вужудга келган ҳамда деярли хунармандчилик ва санъат орасидаги чегарани олиб ташлаган.

Каштачилик - Ўзбекистон амалий безак санъати турлари орасида ўзининг қадимий анъаналарига эга бўлган санъат тури ҳисобланиб, Марказий Осиёнинг йирик савдо-хунармандчилик марказлари ва қишлоқларида кенг тарқалган. Кулолчилик, бадий кандакорлик санъати билан эркаклар машғул бўлган бўлсалар, каштачилик билан асосан аёллар шуғулланишган. Шунинг учундир, санъатнинг ушбу тури ўзининг поэтик хусусиятларини сақлаб қолиш билан бирга, халқ орасида ҳозиргача қадрланиб, ўз моҳиятини йўқотгани йўқ. Каштачилик намуналари маҳаллий халқнинг байрамлари, тўй маросимларининг ажралмас қисми саналиб, бу орқали улар меҳнатга бўлган муносабатларини кўрсатиб, эстетик гўзалликка бўлган монеликларини ифодалаганлар.

Тарихдан маълумки, биринчи турк шахзодалиги салжуқийлар сулоласи бошчилигидаги Рум султонлиги ерларига мўғуллар босқинидан сўнг ташкил топди. Вақт ўтиши билан мустақамланган янги ташкил топган турк шахзодалиги томонидан кўплаб урушларни олиб борди ва бунинг натижасида Кичик Осиё, Ғарбий Осиё, Шимолий Африка ва Болқон ярим оролидаги ҳудудларни ўзига бўйсундирди. Шу тариқа тарихда Усманийлар империяси сифатида қудратли давлатга айланди.

Турк маданияти ва санъати кўплаб шарқ давлатларининг маданий анъаналари, жумладан араб мамлакатлари, Кавказ Орти, Византия ва уларга салжуқийлардан мерос бўлган анъаналар асосида ривожланган. Хетлар, араблар, юнонлар ва римликларнинг урф-одатлари ва тажрибасини ўзлаштириб, турклар ўзларининг услубларини ривожлантирдилар. Турк

аҳолисининг асосий қисмини мусулмонлар ташкил этади, гарчи ислом дини давлат ҳудудида нисбатан кеч пайдо бўлган бўлса-да, бу мамлакат санъатининг шаклланишига ўзининг муҳим ҳиссасини қўшди.

Туркия амалий санъати, айниқса, XVI-XVII асрларда кулолчилик, газламалар, гиламлар, металл буюмлар - идиш-товоклар, қурол-яроғлар билан машҳур бўлган. Туркия кулолчилик буюмларидан - сирланган ва маишийбуюмлар - XV асрда Кичик Осиёнинг бир қатор шаҳарларида ривожланган. Турк кулолчилигининг безаклари учун XVI-XVII аср турк кулолчилигида тасвир турлариданкатта ўсимлик нақшлари хос бўлиб, улар декоратив, анча эркин бўяш усулида иккита гуруҳга бўлинган ҳолда бажарилган. Ишлаб чиқариш маркази Изник шаҳри бўлган бир гуруҳ идишларнинг рангларида маржон, қизил ранг устунлик қилади, яшил ва қўк билан биргаликда ёрқин ранглар қўлланилган. Изникнинг сопол буюмлари безакларида баъзан яшил гулдасталар кўринишида берилган ўсимлик нақшлари билан бир қаторда ҳайвонлар ва одамларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Кулолчилик буюмлари безакларининг ўзига хос мотиви услублаштирилган бўлиб, динамика нуқтаи назаридан жуда ифодали тасвирланган.

Дамашқдан келган кулолчилик буюмларининг иккинчи гуруҳи қўк ранг оралиғи, оқфонга гулдасталарда жойлаштирилган лолалар, чиннигуллар, гулсафсарлар, узумларнинг бироз услублаштирилган тасвирлари билан ажралиб туради.

Византия ва айниқса Салжуқийлар анъаналари XIII асрда кулолчиликнинг ривожланиши учун муҳит бўлиб хизмат қилди. Салжуқийлар империясининг гуллаб-яшнаган даврида ишланган ноёб кошинлар кўринишида бой мерос қолдирган. Бу давр услуби “румий” деб аталади. Дастлаб, Румий услуби Римда, ўзларини Румий (Рим Салжуқийлари) деб атаган Салжуқийлар томонидан қабул қилинган Византия кулолчилик бўяш техникасида пайдо бўлган. Ушбу услуб барглар ва куртакларнинг услублаштирилган шакллари билан ажралиб туради.

Тасвир учун гуллардан–лолалар, чиннигуллар, атиргуллар, сумбуллар, нок, шафтоли ва гулсафсарлар сеvimли мотивларга айланган. Туркияда кенг тарқалган лола тасвири XVI асрдан бошлаб кулолчилик намуналарида тасвирланган. Турк тилидаги “лале” сўзи араб ёзувида Аллоҳ сўзининг анаграммаси ҳисобланади. Шунинг учун лола Усманийлар учун муқаддас ҳисобланади.

Амалий санъатнинг яна бир тури бўлган мато кашф қилингандан буён унга амалий безак бериш йўлга қўйилган. Мутахассислар Ўзбекистон ҳудудида милодий I-II асрларда шойи тўқувчилик ривожланганлигини қайд этишади.

Ўзбекистон халқларининг анъанавий санъатида пахта, ипак матоларига табиий ранглар билан ишлов берилган иплар ва ҳаттоки тилла ва кумуш иплар билан тикилган кашталар алоҳида ўрин тутди. Савдо-сотик яхши ривожланган шаҳарларда каштачилик кенг йўлга қўйилган бўлиб: сўзана, ним сўзанна, рўйжо, такияпўш, ой палак, юлдузпалак, жойнамоз ва зардеворлар, дастурхон, чойшаб каби бир неча турни ўз ичига олади. Аммо, мато ташқи омилларга ўта сезувчанлиги сабабли бизгача жуда кам намуналар етиб келган. Асосан XIX асрда мавжуд тарихий анъаналар асосида шаклланган бадий мактаблар бугунги кунгача фаолият юритиб келмоқда. Анъанага кўра, кашталар аёллар томонидан бажарилган. Ҳажми катта бўлган сўзаналарга дастлаб чизмакашлар нақш чизишган, сўнгра аёллар рангли иплар билан кашталар солишган. Кашталар геометрик ва космогоник шакллар, ўсимлик гуллари, зооморф каби нақшлардан ташкил топиб, маълум бир мавзуга эга бўлади. Ер, сув, жонли табиат, соляр жисмлари бир бирига мутаносиб ҳолда тасвирланади. Кашта шунчаки турли ранглар билан безатилган матога айланиб қолмайди.

Чизмакашлар маълум бир композицияни ишлаб чиқишади. “Кашталарда қуйидаги усул композициялар кўпроқ учрайди: 1) Каштанинг қоқ ўртасида битта шакл ва тўрт бурчагида гул дастаси ёки бир тўп гул тикилган бўлиб, у як моҳу-чоршоҳ деб аталади. (Бухоро, Нурота); 2) Тўр кўринишидаги

композиция ромб шакли қайта-қайта тикилади(Бухоро, Нурота). Шу жумладан, айлана шаклидаги тўпбарггул композицияси Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Ургут, Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларида учрайди, улар баъзан бўлақларга бўлинган чорси шаклида бўлади. 3) Узун тўғри чизиқлар уларда новдалар ва гул тўплари бир маромда қайтарилиб туради. (Бухоро, Нурота, Самарқанд, Қашқадарё) 4) Ўсимлик гули матога эркин шаклда жойлаштирилади (Бухоро, Нурота, Самарқанд)¹. Шу билан бирга ҳар бир ишлатилган нақш ўзига хос маънони ифодалаб келади.

Шарқий услубдаги энг кенг тарқалган безакларнинг мотивларига гулли нақшлар киради: гуллар (лола, чиннигул, гулсафсар), дарахтлар, барглар ва узумзорлар, қушлар ва ҳайвонларнинг тасвирлари, шунингдек қадимий рамзлар ҳам ўрин олади. Бахт, фаровонлик, ҳосилдорлик, ёмон кўзлардан сақлаш каби рамзлар ўзбек каштачилигида асосий рол ўйнайди. Рамзлар асосан учта қисмга-ер, осмон ва тирик мавжудотлар дунёсини ифодалайди. Мисол учун “кўчқарак” (кўчқор шохи) нақши кўчманчи қабилаларга хос бўлиб, парс про тото² нақшлар гуруҳига киради. Кўчқор шохи қадимдан ёмон кўз ва ёвуз руҳлардан сақловчи тотем сифатида ишлатилган. Қалампир нусха нақшлар эса сеҳр-жодуга қарши кучли ҳимоя қилган. Амалий санъатда ҳам энг кўп қўлланиладиган нақш тури сифатида эътироф этилади. Ёки “зулук”, “илон изи”, “ошиқ занжара” каби нақшлар сув, оби-ҳаёт, поклик рамзи бўлса, “барги ислимий”, “гули анор”, “бодомгул”лар боғ рамзлари бўлиб, ҳаёт давомийлигини англатади.

Соляр нақшлар асосан “ой палак”, “юлдузпалак”, “тоғора палак”ларда кўп ишлатилган. Бу палаклар композициясимарказида думалоқ ёки юлдузсимон диора шаклида нақшлар ишланади. Атрофида зулук солиниб, тўртбурчак бўйлаб занжара, ислимий нақшлар тикилади. Яъни сув, табиат ва осмон жисмларни бир бутунликда борлиқни ифодалаб келади.

Айтиб ўтилганидек, амалий безак санъати ўзининг чуқур илдизи билан бирон бир халқ билан боғлиқ ва у доимо ўша халқ билан бирга яшайди. Ўзбек халқ анъанавий каштачилик намуналарини тайёрлашда

бугунги кунда анъанавий кашталардаги нақшлар ва шакллар турк халқлари мотивлари асосида бажарилмоқда. Мутахассислар ҳозирги кашталардаги нақшлар ўзбек халқига хос эмаслигини таъкидлаб келмоқдалар. Тарихдан маълумки, ҳар бир амалий санъатнинг тури ва ундаги нақшлар бир халқдан бир халққа, ҳудуддан ҳудудга кўчиб уйғунлашиб кетади. Аслида, анъанавий каштачилик намуналари ҳам синтезлар натижасида вужудга келган ва тўлдирилиб келинган. Бугунги кунда ҳам мана шу турк мотивлари ўзбек каштачилиги ва матосозлиги намуналарида намоён бўлаётгани қардош халқларнинг маданиятлар уйғунлиги натижаси дейишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.Хакимов. В.Файзиёва. Ўзбекистон Давлат санъат музейи ноёб хазинасидан. Тошкент, 2014.
2. Э.Гюль. Сады небесные и сады земные. Москва. 2013.

ТУРКИЯ ТАСВИРИЙ САНЪАТИ НОМОЁНДАЛАРИНИНГ ЎЗБЕК РАССОМЛАРИ ИЖОДИДАГИ ИНТЕГРАЦИЯСИ

Мухамедова Муниса Сабировна

Камолиддин Бехзод номидаги

Миллий рассомлик ва дизайн институти

Музейшунослик кафедраси доценти

Музейшунослик ихтисослиги бўйича

тарих фанлари фалсафа доктори (PhD)

XX асрда турк тасвирий санъатида миллий ўзликни англашга катта эътибор қаратилади. Бунинг учун тасвирий санъат намояндалари Туркиянинг амалий-безак санъатидаги шонли тарихига таянадилар. Лекин халқ ижоди анъаналарини европача талқинда бериб бўлмасди. На маъноси, на шакли, ҳатто ишлаш техникаси бўйича ҳам икки маданият анъаналарини уйғунлаштириш қийин масала эди. Маҳаллий рассомлар ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, кўп ҳолларда бунинг уддасидан чиқмай, бадий савияси паст, бачкана асарларни яратиб қўйишарди. Шундай вазиятлар ҳам бўлардики, ислом дини таъсирида айрим рассомлар жонли мавжудотларни чизишдан ўзларини тийганлар. Уларнинг асосий мавзулари – табиат, яхши кўрган жанрлари – манзара эди. Лекин шунга қарамай айрим рассомлар, масалан Усмон Ҳамди (1842– 1910) дадиллик билан инсон қиёфасини тасвирлайди. Рассомнинг “Мирза (котиб) ёнида” (Туркия, шахсий коллекция), “Қурол-аслаҳачи ёнида” (Лондон, Британия музейи), “Масжид ҳовлисидаги аёллар” (Туркия, Маҳмуд Жалолиддин коллекцияси), “Ҳарамдаги аёллар” каби асарларида европача рангтасвир анъаналари миниатюрага пайванд қилинган ҳолда чизилган. Усмон Ҳамди портрет жанрида ҳам баракали ижод қилган.

Устанинг “Араб кийимидаги автопортрети” реалистик асар ҳисобланиб, рассом майда деталларни меҳр билан тасвирлайди²⁴².

1908–1910 йилларда Туркиянинг кўп рассомлари нафис санъат мактабини тамомлаб, Париж ва Мюнхенга юборилдилар. Улар бу ерда импрессионизм йўналишида ижод қилган кўплаб рассомлар ижоди билан танишишади ва француз импрессионистларининг полотнолари туркиялик рассомларда катта таассурот қолдиради. Шундан бошлаб, улар импрессионистларга тақлид қилган ҳолда картиналар яратишга киришадилар. Истанбул шаҳрининг эски туманларидаги эртакнамо манзаралар, тарихий тор кўчалар четидаги қаҳвахоналар, масжидлар, ташландиқ мозорларнинг манзаралари импрессионистларга хос ёзувда – холст юзасига бўёқларни эркин, тартибсиз, устма-уст суртиш орқали бажарилади. Бу оқимни ўша кезлари Назми Зиё (1881–1937), Авни Лифиж (1886–1927) каби рассомлар бошқаришади. Бу жараён турк ранг тасвирида ўзига хос босқич бўлиб, айрим рассомлар, масалан, Иброҳим Чалли (1884 й.т.), Намиқ Исмоил (1890–1935) тез орада импрессионизм таъсиридан қутилишга эришадилар²⁴³.

Гарчи дастгоҳли рангтасвир Ўзбекистонда алоҳида санъат сифатида ҳаёт кечирмаган бўлса-да, XX аср бошларига келиб Ўзбекистонга дастгоҳли рангтасвир шакллари кириб келган ва ўз ижодини республика рангтасвири шаклланишига бағишлаган илк рассомлар гуруҳи мажуд эди. Биринчилардан бўлиб келган рассомлар Н.Каразин, С.Юдин, Л.Бурэ, Г.Никитин, Р.Зоммер, М.Казаковлардир. Европа маданияти хали кириб келишга улгурмаган шаҳарнинг экзотик қиёфаси, табиати, меъморчилиги, кундалик турмуш тарзи ва этнографиясининг ўзига хосликлари XX аср бошларида ўз тақдирини Ўрта Осиё билан боғлаган аксарият рус рассомларнинг ижодий изланишларини белгилаб берган эди. Улар асосан импрессионистик рангтасвир усулларидан фойдаланганлар. Ўзбекистоннинг серкӯёш табиати бунинг учун ажойиб имкониятлар берар эди. Коллекцияни уларнинг қадимий шаҳар қиёфалари ва

²⁴² Саъдуллаева З. Р. Туркия тасвирий санъати // Жаҳон адабиёти №5. – Тошкент, 2019. – Б.201-203.

²⁴³ Саъдуллаева З. Р. Туркия тасвирий санъати // Жаҳон адабиёти №5. – Тошкент, 2019. – Б.201-203.

табиати акс этган асарлари бошлаб берди. Шунини алоҳида белгилаб ўтиш жоизки, рус ва маҳаллий рассомларнинг асарларини дастлабки тўплаш жараёнида мақсад - “Ўзбекистон рангтаъсвир бўлими”ни яратиш эмас, балки рус рассомларининг Ўрта Осиё ҳақидаги ишларини йиғишга қаратилган эди.

1920–1930 йилларда турк тасвирий санъатида йўналишлар ўзгарди. Эндиликда маҳаллий рассомлар чет эл тасвирий санъати таъсиридан чиқиб, миллий ўзлигини англаш масалаларига эътиборни қарата бошладилар. Бир томондан турк санъати Истанбул бадий академияси ўқитувчилари томонидан илгари сурилаётган сезанизм, кубизм, абстракционизм ва бошқа форматилистик оқимлар таъсиридан қутила бошлаган бўлса, иккинчи томондан Туркия тасвирий санъатига собиқ шўро тасвирий санъатининг реалистик санъати ва Ғарбнинг замонавий прогрессив санъатининг таъсири орта боради. Иброҳим Чаллининг “Партизанлар” ва “Артиллеристлар” картиналарида образлардаги реаллик киши эътиборини ўзига тортади. Намик Исмоилнинг “Охирги снаряд” картинаси жанг саҳнасини мунгли манзара фонида тасвирлаб, урушнинг аянчли оқибатларини тушунтириб беради. Халил Иброҳимнинг “Фронтдаги аёл” картинасида жангга отланган мард аёлнинг жиддий қиёфадаги сиймосини кўрамыз.

Реализм нафақат уруш (батал) жанрида ўзини намоён қилди, балки кундалик турмуш билан соғлиқ саҳналарни тасвирлашда ҳам етакчилик қила бошлади. Намик Исмоилнинг 1930-йилларда яратган “Хирмон” (Истанбул, бадий музей) картинасида қишлоқ ҳаёти акс эттирилган. Рассом бу ишида ўз она Ватанининг бир бўлагини ранго-ранг бўёқларда, қалби шавққа тўлиб чизади. “Анқаранинг қалъа девори” (Истанбул, бадий музей) номли иккинчи картинасида эса рассом турк манзарасининг ўзига хос жиҳатларини маромига етказиб тасвирлайди. Анатолия манзарасини эса бошқа рассом – Халил Дикман юксак дид билан яратади. Маълумки, барча жанрларнинг шаклланиши ибтидоси доимо ҳаётни реалистик акс эттиришдан бошланади. Профессионал даражага эришилгандагина янги санъат йўналишларига мурожаат этилади. Ўзбекистонда эса бу жараён аксинча кечган. Яъни

Ўзбекистон рангтасвири ибтидоси тўлиқ шаклланган, ўзининг ижодий концепциясига эга бўлган авангард рассомлари қўлида эди. Ўрта Осиё халқларига Европа маданиятини олиб кирувчи маърифатпарварлар, дастгоҳли рангтасвир санъати анъанасига эга бўлмаган мамлакатда ўз ҳаракатларини оддий рангтасвир асосларидан бошламадилар, балки асрлар давомида бадиий тафаккур натижасида шаклланган халқ санъатини, урф-одатлари ва турмуш тарзини ўрганиб, унга чуқур боғланган ҳолда ва шарқона экзотик таассуротларни бошдан кечириб, ҳис этганларидан сўнг “келишмаган ҳолатда, қадимги давр шеърятига кириш имкони, ҳамда ХХ аср инсони бўлиб қолиш воситаси сифатида примитивни танлайдилар”²⁴⁴.

Ўзбекистон рангтасвир санъати шаклланишининг ўзига хос уникал тарафларидан бири шундаки, унинг ривожланиши бошида асосан рангтасвирнинг янги имкониятларини очишга интилган авангард қарашларга эга бўлган рассомлар турар эдилар. М.Курзин, В.Маркова, А.Волков, А.Николаев, В.Уфимцев, П.Беньков, Н.Кашина, Ў.Тансиқбоев, Н.Қорахон, Е.Коровай каби рассомлар мусулмон дунёсига ҳам тушунарли бўлган пластик тилни топган ҳолда шу давргача рангтасвир анъанасига эга бўлмаган Ўзбекистоннинг бадиий мактабига асос солдилар. Бунинг учун уларнинг аксарият қисми “шаклсиз бўлса ҳам ашъвий дунё тасвирини” танладилар. 1920 йиллар рассомлари ижодида Шарқни мустақил ифодалаш, уни чуқур индивидуал пластик талқин этиш йўлидаги изланишлар намоён бўлади. Улар “академик рангтасвир асосларидан воз кечган рус авангарди юлдузлари эдилар. Ўзбекистонга келгунлигига қадар уларга К.Малеевич, В.Кандинский, Д.Бурлюк, П.Филонов, М.Шагал, М.Ларионов, Н.Гончарова, П.Кончаловский ижоди таъсир қилган эди”²⁴⁵. Рассомларининг аксарияти айнан нореалистик санъат анъаналаридан ва қисман миниатюра анъаналаридан озуқа қидирдилар. Бу жараён жаҳондаги замонавий давр руҳига ҳамоҳанг эди. Миниатюра ва нореалистик санъат анъаналари орқали

²⁴⁴ Горшенина С. Синяя птица среднеазиатского авангарда // Общественное мнение. – Тошкент, 1998. - № 1. – С.125-156.

²⁴⁵ М. Бобоназарова. Ноёб хазина. Санъат, 2003, 2-сон.

Ўзларининг тасвирий санъатдаги янгича қарашларини, шаклларини ва ифодавий воситаларини изга солдилар. 1920 йиллардагина уларга эркин ижодий парвоз муҳити яратиб берилган эди ва шу даврда эркин фикр, ҳамда мустақил изланишлар самаралари нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон тасвирий санъати ривожига улкан ҳисса қўшган асарлар дунёга келади.

1928 йилда турк рассоми ва санъатшуноси Нурулло Берк Мустақил рассомлар уюшмасини тузди. Уюшма 1933 йилда “Д гуруҳи” номига ўзгартирилган. Дастлаб уюшманинг таркибига кирган аъзолар ғарб академизмидан чекиниб, турк санъатининг ўзига хос жиҳатларини сақлаб қолишга бел боғлайдилар. Бунинг учун “Д гуруҳи” ўрта асрлардаги миниатюраларнинг тасвирий анъаналарига, халқ амалий-безак санъатидаги образлар тизими ва нақшлар жилосига мурожаат қила бошлайдилар. Умуман олганда, ушбу гуруҳ турк тасвирий санъатида салмоқли из қолдирган, десак хато бўлмайди. Бироқ 1940–1950 йилларда унинг аъзолари тўсатдан формалистик талқинда ижод қилишга ўтиб кетишган.

Бунинг асосий сабаби, Америкадан ва Европадан турли замонавий (модерн) оқимлари кириб келишидир. Чунки, инқилобдан сўнг Туркия Ғарб ва океанорти давлатлари билан яқин алоқада бўлган.

1950–1960 йилларда Туркия тасвирий санъати яна икки лагерга бўлиниб қолади. Биринчи гуруҳ турк тасвирий санъатини жаҳон тасвирий санъати анъаналарига пайвандлаб, уни замонавийлаштириш устида излансалар, иккинчи тарафдагилар асосий эътиборни миллийликка қаратадилар. “Европачи”лар Истанбулда ижод қилса, “миллийчилар”нинг макони – Анқара шаҳри эди. Айнан улар жаҳон тасвирий санъатининг ютуқларини инкор этмаган ҳолда янгича миллий турк тасвирий санъати мактабини яратишган. Уларнинг картиналарида жўшқин ҳаётнинг лаҳзалари, оддий меҳнаткашларнинг орзу-ниятлари, кундалик ташвишлари ўз аксини топган (Солиҳ Аджарнинг, “Ғаввослар”, Дурон Каражининг “Балиқчилар” картиналари).

Миллий руҳда ижод қиладиган рассомлар қаторида графика санъати усталари ҳам бўлишган. Улардан бири – Мустафо Аслиер. Мустафонинг ишлари нафақат ватанида, балки чет элларда ҳам қадрланган. Унинг энг сеvimли мавзуси – Анатолий воҳасидаги деҳқонлар ҳаёти. Рассомнинг ишларида контур чизикларни аниқ-тиниқлиги, одамларнинг қиёфаларини геометрик шаклларга ҳамоҳанг қилиб чизилиши, халқ амалий-безак санъатига хос чизгилар, масалан, турк гиламлари ва кашталаридаги нақшлардан кенг фойдаланиши қоғоз сатҳида бус-бутун яхлитликни ҳосил қилади. Шунинг учун графика устасининг асарлари ҳам миллий, ҳам замонавийлиги билан ажралиб туради.

Туркия тасвирий санъатининг ривожланиш йўллари ҳар вақт сиёсий-иқтисодий омиллар билан ҳамнафас бўлган. У ўзида жамиятдаги ўзгаришларни акс эттирган. XV асрда турк султонларининг саройларидаги устахоналарда аслзодалар учун яратилган китобот миниатюраларидан бошланган тасвир санъат XXI асргача тараққиёт йўлини босиб ўтди. Туркиянинг географик жиҳатдан Европага яқинлиги ўрта асрларданоқ икки қитъа маданиятида ўзига хос алоқани ҳосил қилган: Бири иккинчисини тўлдирган, усталар ҳам миллий, ҳам европача бадий таълимни эгаллаганлар. Шу хусусиятлари билан ҳам Туркия тасвирий санъатининг жаҳон тасвирий санъатида ўзига хос ўрни бор.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ ВА МАВЛОНО МУЗЕЙИ – МАДАНИЯТЛАРНИ БОҒЛОВЧИ КЎПРИК

Камолиддин Бехзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн институти,
“Санъат тарихи ва назарияси” кафедраси
доценти, с.ф.ф.д. (PhD) Н.Д.Култашева

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада тасаввуф шоири ва файласуф Жалололиддин Румийнинг ислом цивилизациясидаги ўрни очиб берилиб, Коня шаҳри тарихи, Мавлоно музейи, унинг ташкил топиши, экспозиция заллари ва коллекцияларининг қиймати борасида маълумотлар тақдим этилади.

Калит сўзлар: Румий мақбараси, кулоҳ, мақбара, мавлавий тариқати, суфий шеърляти, Само рақси, Конядаги Мавлоно музейи.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается роль мистического поэта и философа Джалалиддина Руми в исламской цивилизации, приводится информация об истории города Коньи, музея Мевляны, его создания, ценности выставочных залов и коллекций.

Ключевые слова: мавзолей Руми, кулоҳ, мавзолей, орден мавлави, суфийская поэзия, танец Сама, музей Мевляны в Конье.

ANNOTATION

The article reveals the role of the mystical poet and philosopher Jalaliddin Rumi in Islamic civilization, provides information about the history of the city of Konya, the Mevlana Museum, its creation, the value of exhibition halls and collections.

Keywords: Rumi mausoleum, kuloh, mausoleum, Mawlawi orden, Sufi poetry, Sama dance, Mevlana Museum in KonY.

Ўзбекистонда ҳукумат томонидан Ислом цивилизацияси марказини ташкил этилиши ва илмий-маърифий марказ сифатида асосий эътиборни Марказий Осиё тамаддуни ривожига ислом дини маданий меросининг аҳамиятини ўрганишга қаратиши Румий мероси ва Мавлоно музейини ўрганишнинг долзарблигини намоён этади(1).Зотан,инсоният тафаккури даҳоларидан бўлмиш Мавлоно Жалололдин Румийнинг роли нафақат диний, балки дунёвий аҳамиятга эгадир. Яқинда ўтказилган сўров натижалари мавлононинг Америкада ҳам энг таниқли суфий шоир эканини кўрсатди.Румий асарларининг инглиз тилидаги таржимаси америкаликлар орасида катта қизиқишга сабаб бўлган, айниқса унинг ишққа кўрсатган эҳтироми Мадонна, Деми Мур каби таниқли санъат усталарини ҳам ўзига жалб этган.Румий ҳаёти Орхан Памукнинг “Қора китоб” (1990) ҳамда Элиф Шафақнинг “Севги” романларидаги сюжетлар билан тутшиб кетади."Маснавий Маънавий", "Фихи мо фихи" каби ўлмас асарлар муаллифисифатида Румий умри давомида фақат эзгуликка, ҳамжиҳатликка даъват этган. “Инсонларнинг кўзлари ранги ҳар хил бўлиши мумкин, аммо кўз ёшлар ранги бир хилдир”, деган эди ҳазрати Мавлоно. Яъни инсонлар қайси миллатга, қайси динга ёки ирққа мансуб бўлишидан қатъи назар унинг қалби, дард-аламлари, қувонч ва ташвишлари бир хилдир. Румий нафақат диний-ҳуқуқий, балки, аниқ фанлар соҳасида ҳам яхши таҳсил олган, араб, юнон тилларини, “Қуръон”ни ва уни тавсирини яхши билган.

Улуғ аллома ўзидан кейинги авлодларга қимматбаҳо асарлар қолдирган. Булар ғазал ва рубоийлардан иборат “Девони кабир”, яъни “Буюк девон” номи билан машҳур девон, тасаввуфий-ишқий асар — “Маснавийи маънавий”, Мавлононинг суҳбатларидан иборат фалсафий китоб — “Фийҳи ма фийҳ”, Румийнинг турли йилларда яқинлари, дўстлари, айрим олимлар ва давлат амалдорларига ёзган мактубларидан ташкил топган тўплам —

“Мактубот”, шунингдек, ўғит ва панд-насихатлардан иборат бўлган “Мажолиси сабъа” асарларидир. Буларнинг ҳар бири бебаҳо дурдоналардир. Масалан, “Маснавийи маънавий”ни инсон маънавий ҳаётининг қомуси сифатида нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам ихлос билан ўрганишган (4).

Буюк тасаввуф шоири ва файласуф Жалолиддин Румий ҳозирги Афғонистон ҳудудининг Балх шаҳрида туғилган бўлса ҳам, бутун умрини Туркиянинг Коня шаҳрида ўтказган. Коня шаҳри мил. ав. 2 минг йил аввал Куванна деб аталган. 1150 йилда у империянинг пойтахтига айланган ва бу вақтда Ироқ ва Эрон унинг таркибига кирган. Давлат “Иконий салтанати” деб аталгани сабабли шаҳар Икониум деб ном олган. Секин-аста пойтахт номининг мураккаб талаффузи соддалашиб, Коня ёки Конияга қисқаради. Коня турк ва форс меросини ўзида бирлаштирган маданий марказ эди.

Туркия шаҳарлари туристик салоҳияти билан машҳур, аммо унинг диний туризмдаги ўрни ҳам катталиги камдан-кам одамга маълумдир. Шундай диний марказлардан бири Коня шаҳри саналади. Коня бошқа турк шаҳарлари каби кўплаб қадамжолар, масжид, мақбара ва музейлари билан фахрланиши мумкин бўлган шаҳардир. Уларда уникал артефактлар авлоддан авлодга сақланиб келмоқда. “Каратай” керамика музейи (Karatay Çini Eserler Müzesi (Karatay Medresesi), Куббаи Хадра (Kubbe-i Hadra — «яшил гумбаз») Мавлоно музей мажмуаси.

Мавлоно музейи тарихи ҳар қандай инсонни ҳайратга солади, меъморчилиги эса қойил қолдиради. Бу маскан ислом оламида катта оқимдаги зиёратчиларни ўзига жалб этади ва суфийлик тариқати ҳамда дарвешлар таълимотининг сирлари пардасини кўтаради. Тўпқопи музейидан сўнг зиёратчилар сони катталиги бўйича 2-ўринда туради (бир йилда 1 500 000 турк ва 500 000 хорижий туристлар ташриф буюришади). Музей биноти нафақат тарихий, балки меъморий объект сифатида эътиборга молик. Мақбаранинг қурилиши XIII асрдан то XIX асрга қадар давом этгани сабабли турли давр меъморчилиги унсурларини намоён этади. Ҳозирда музей

мажмуаси жуда катта ҳудудни (18 000 м²) эгаллаган. Унинг таркибига қуйидаги иншоотлар киради:

- Самохона – дарвешларнинг зикр тушиб, айланиб бажарадиган Само рақси учун мўлжалланган жой;
- «Эътиқод хонаси» - қадимда Шайхнинг тариқат аъзолари билан учрашуви ўтказиладиган маскан;
- кутубхона – авваллари Мавлононинг қабул хонаси бўлган бўлса, бугунги кунда олти мингдан ортиқ кўхна кўлёзма китоблар сақланади;
- Мавлавий дарвешлари ошхонаси – ҳозирда тариқат аъзолари томонидан фойдаланилган кулолчилик ва бошқа ошхона анжомлари музейига айланган;
- масжид – мармар меҳробга эга тариқат аъзолари ибодат қилувчи кичик намозгоҳ;
- дарвешлар учун ҳужралар;
- олгги қиррали фаввора;
- Мавлоно музейи ва мақбараси (2).

Бу иншоотлар асрлар давомида қурилган. 13-асрда дарвешлар даргоҳи бўлган бу маскан пушти ранг боғ бўлган. Салжуқийлар султони Алауддин Кайкубад I бу жойни суфийлар ва фикҳ донишманди Баҳоуддин Валадга совға қилади. У ўзини мазкур боғга дафн қилишларини васият қилади ва унинг ўлимидан 42 йил ўтиб 1273 йилнинг 17 декабрида ўғли Мавлоно Румий ҳам шу жойга дафн этилади. Кейинчалик бу ерга унинг рафиқаси, фарзандлари ҳамда Мавлавий тариқатининг бир нечта улуғ намоёндалари дафн этилган. Бугунги кунда буюк суфий вафот этган сана Шаби Аруз (Şeb-i Aruz – «Аллоҳ билан бирлашиш») деб аталувчи йирик тадбир сифатида Туркияда халқаро миқёсда ўтказилади.

“Мавлоно дунёдан ўтаётганларида фарзандлари ва шогирдларига шундай васият қилганлар:

*– Бугун мен Ёр висолига етаман! Ахир бу бир умр орзу қилган куним!
Бугун тўй оқшоми – “Шаби Аруз”. Шунинг учун йиғлаб, оҳ-у фарёд урманг!*

Аза очманг, мотам тутманг! Менинг Ёр хузурига боришимни байрам қилинг, тўй қилинг! Менинг Унга бағишлаб ёзган газалларимни ўқиб, мен севган қўшиқларни айтиб, доираларни чалиб, мен севган найларни чалиб, мени Ёр қошига байрамона олиб боринг!”(3)

Илк мақбара унинг вориси Хусамиддин Челеби томонидан 1273 йилда Румий қабри устидан кўтарилади. Қуббаи Хадра мақбараси фируза рангидаги кошинли конусавий гумбаз ва 25 метрли тўртта колоннага эга цилиндр шаклидаги иншоот сифатида салжуқийлар амири Султон Валад ва амир Сулаймон ал-Дин Парвоннинг рафиқаси, грузин маликаси Гуржу Хотун хомийлигида Табризлик меъмор Бадриддин томонидан бунёд этилган. 1396 йилда Султон Боязид I хукмронлиги вақтида мақбара қайта таъмирланиб, XIX асрнинг ярмига қадар мавжуд бино конструкциясига қурилмалар қўшиш давом этган. 1854 йилда интерьер безакларига баъзи ўзгартиришлар киритилган, хусусан ўйма нақшли ёғоч катафалк ҳам айнан шу даврда ўрин олган.

Мавлоно музейи худудига Дарвешлар Дарвозаси (Dervişan Kapısı) олиб боради. Унинг чап тарафида тариқат муридлари хужралари, ўнг томонда ошхона ва рўпарада покланиш фаввораси – шадирван ўрин олган. Ички ҳовлининг жанубий қисмида бир нечта қабрлар мавжуд. Мақбарага гумбазли Тиловатхона орқали кирилади. Тарихда бу ерда Қуръон оятлари ўқилган, ҳозирда тариқат шўъбаси жойлашган (2).

Музейда бронза кўза (Nisan tası – апрел кўзаси) муҳим экспонатлардан биридир. Маҳаллий деҳқонлар ҳаёти учун апрел ёмғирлари муҳим бўлиб, бу вақтда тўпланган сув муқаддас ва шифобаҳш ҳисобланган.

1599 йилда Усманийлар империясининг 39-вазири Соқуллу Махмуд пошо томонидан совға қилинган кумуш эшик орқали Хузури Пир мақбарасига чиқилади. Бу ерда Румийнинг “Маснавий” ва “Девони кабир” (“Буюк девон”) асарларининг қадимий нусхалари сақланади. Яшил гумбаз остида Румий ҳамда ўғлининг мрамор тобутлари жойлашган. Бу саркофаглар 1565 йилда Султон Сулаймон буйруғига биноан ясалган. 1579 йилда унинг

атрофи кумуш билан безатилган панжара билан тўсилган. 1894 йилда тобут усти султон Адбул Ҳамид II ҳадяси бўлган зардўзи нақшли бахмал чойшаб билан ёпилган. 1512 йилда Явуз Султон Селим даргоҳга биллур қандил совға қилиб, юқорида тилга олинган фавворанинг қурилишига ҳомийлик қилади. Буларнинг барчаси музейнинг муҳим артефактлари саналади.

Махмуд Фотихнинг молиявий кўмаги асосида мақбаранинг чап томонида диний маросимлар учун зал ва мўжазгина масжид барпо этилган. Мазкур зал ҳозирда экспозиция майдонига айлантирилган. Унда Мавлононинг либослари, дарвешларга мансуб шахсий буюмлар ва мусиқий асбоблар сақланади. Меҳроб олдида Маккадаги Кааба сурати туширилган эрон ипаги ва жунидан 3 млн. тугунлардан тикилган ибодат гилами ўрин олган.

Мақбаранинг чап томонида музей кутубхонаси жойлашган. Эътиборлиси шундаки, 4 мингдан ортиқ қўлёзманинг CDшаклидаги электрон нусхалари мавжуд ва бу фойдаланувчилар учун катта қулайлик яратади. Авваллари мазкур жой шайх меҳмонларни кутиб олишга мўлжалланган Челеби Даиреси (Çelebi Dairesi) хонаси бўлган. Зоҳидларнинг ошхонаси Матбахи Шарифнинг қурилиши султон Мурод II томонидан, муридлар учун 17 та хужралар эса султон Мурод III ҳомийлигида бунёд этилган.

Мазкур мажмуанинг музей сифатида ишга тушиши 1926 йил билан белгиланади. Туркия Мажлиси Мавлоно қабри, хужралар, эски меҳмонхоналарни бирлаштириб, ягона музей мажмуасига айлантириш қарорини чиқаради. Шундан сўнг, мазкур музей мамлакатнинг маданий ва диний марказлардан бирига айланади. Мавлоно музейида ички хоналарнинг ажойиб безаги ислом меъморчилиги дурдоналари саналади. Пахта ва кумуш иплар билан безатилган оғир гиламлар, оятлар ёзилган араб ёзувли нақшлар, салжуқийлар ва усмонийлар даврига оид экспонатлар, зарҳал безак берилган XIII асрга оид Қуён мусъҳафи ҳамда Румий ҳазратларига тегишли либослар, кулоҳ ва мусиқий асбоблар музейнинг тарихий, маданий ва диний аҳамиятга эга ноёб экспонатлари саналади.

1924 йилда коммунист Мустафо Камолбей Туркияни Республика деб эълон қилгач, мавлавия тариқатини тарқатиб юборди, мавлавийлар, дарвешларнинг само рақслари таъқиб қилинди. 1927 йилда “Коня осори атиқалар музейи” ва 1954 йилдан эътиборан “Мавлоно музейи” номи билан юритила бошлаган, мавлононинг мақбараси музейга айлантирилган. 1957 йилга келиб, Туркия ҳукумати Мавлавия тариқати буюк тарбия воситаси, инсонларни покликка, Ҳаққа етакловчи тариқат эканини англади ва яна мавлавийликка кенг йўл очди. Яна дарвешларнинг авлодлари пинҳона бажариб келган маросимларини очиқ бажара бошладилар, яна само рақслари ижро қилина бошлади.

Коняда само рақслари алоҳида байрам сифатида кенг нишонланади ва бу декабр ойининг бошидан 17 санасига қадар давом этади. Бу диний маросим Туркияда “Шаби Арус” фестивалига айланган бўлиб, мавлавий дарвешларнинг само рақсини ижро этишлари сайёҳларни жалб этиш учун ташкил қилинадиган шоу, кўнгилочар томоша ёки бир рақс кечаси эмас. Само бу–диний тажриба бўлиб, унинг иштирокчисини юрагини ҳаётий ғуборлардан тозалайди. Само рақси жуда кўп синовлардан ўтиб, дарвеш мақомини олган муридлар – дарвешларнинг илоҳий оҳанглар, муножот ва саловат кўшиқлари жўрлигида ўз қалбларини Аллоҳ билан боғлаш, дарвешлар тили билан айтсак, “Ерни кўйиб, осмон тоқига парвоз қилиш”, дунёвий ташвишлардан покланган қалбни Аллоҳ билан боғлашдир."Ўнлаб дарвешлар оппоқ, узун либосларини ҳилпираган ҳолда, доира садосига секин-аста айлана бошлашди. Само деб аталувчи дарвешлар рақси диний маросимдир, бу маросим дарвешлар учун Худога яқинлашиш йўли",- дейди мазкур фестивалга бевосита гувоҳ бўлган Zarnews мухбири (3).

Туристларга ушбу табаррук манзил ёнгинасида жойлашган янги музейга ташриф буюриш ҳам тавсия этилади. Музейнинг пастки қаватидаги деворларга Жалолиддин Румийнинг болалигидан то сўнгги кунларигача бўлган умр йўли тасвирланган, кўлда чизилган суратлар осилган. Юқори

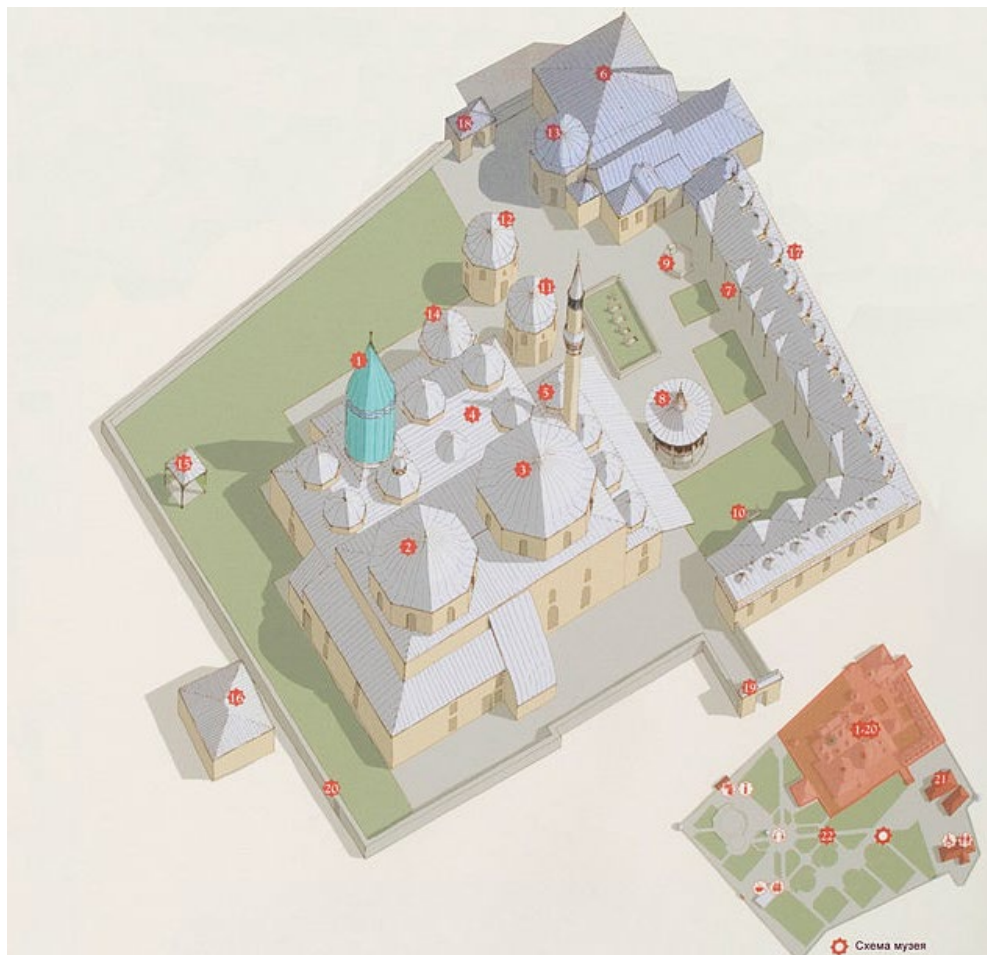
каватдаги томоша залида қадимий Коня, унинг аҳолиси турмуш тарзи макетлар шаклида, худди жонлидек гавдалантирилган.

Мавлоно музейининг ислом эътиқодидаги халқлар ўртасидаги маданий, тарихий ва диний аҳамияти ҳақиқатда улкан. Тарихий-маданий моддий мерос сифатида эътиборга лойиқдир. Музейга ташриф буюрган ҳар бир зиёратчи, хусусан Само диний байрами вақтида, суфийлик маданиятини ҳис этиши, Жалолоддин Румий ҳазратларининг таълимотлари моҳиятини англаши ва дарвешлар рақсидан ҳайратга тушиши мумкин. Румий — Усманийлар Туркиясидаги энг обрўли дарвешларнинг ҳамда бизнинг давримиздаги мавжуд тариқатнинг маънавий давомчиси. Мавлононинг бош мавлавийхонасида асрлар бўйи сақланиб келган, ҳазратга тегишли бўлган барча ашёлар бугун Мавлоно музейида сақланмоқда. Ул зотдан қолган маънавий меросга барча инсонлар ворисдирлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 декабрдаги ПҚ-3420-сонли қарори / <https://lex.uz/docs/3600059>
2. Монастыр мевляна meviana museum турция конья / ruturisto.ru
3. Каримберди Тўрамурод, “Шабн Арус, Шабн Арус” / <https://zarnews.uz/post/shabi-arus-shabi-arus>
4. Джалалиддин Румий. Дорога превращений. Суфийские притчи в поэтическом переводе Дмитрия Щедровицкого / - 385 с.
5. Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадур / Таржимон: Улуғбек Ҳамдам. Янги аср авлоди. – Тошкент: 2016. – 272 б.

6. O'zbekiston — Turkiya: Buyuk tarix bunyod etgan ikki ulug' xalq / <https://xs.uz/uz/post/ozbekiston-turkiya-buyuk-tarikh-bunyod-etgan-ikki-ulug-khalq>



1. Мавлоно мақбараси. 2. Самохона. 3. Масжид. 4. Мақбара вестибюли. 5. Аудитория. 6. Ошхона. 7. Дарвешлар хужраси. 8. Покланиш фаввора. 9. Шаби Арус фаввораси. 10. Фаввора. 11. Фотима хотун мақбараси. 12. Синан Пошо мабараси. 13. Хюрем Поши мақбараси. 14. Хасан Пошо мақбараси. 15. Махмуд бей мақбараси. 16. Эфлахи Деде мақбараси. 17. Дарвешлар дарвозаси. 18. Хамушана дарвозаси. 19. Челеби дарвозаси. 21. Челеби уйи. 22. Пуши боғ.



Мавлоно музей мажмуасининг умумий кўриниши.

МОВАРОУННАХРДА ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ УСМОНИЙЛАР ДИНИЙ ҚАРАШЛАРИГА ТАЪСИРИ

²⁴⁶Foto: Shavkat Ortiqov, "Xalq so'zi".

Ғаниев Баҳодиржон Содиқжонович

Фарғона давлат университети Фуқаролик жамияти
кафедраси муdiri, доцент, фалсафа доктори (PhD)

e-mail: mr.ganiev76_fsu@inbox.ru

tel: +998909860045

Пулатов Қувончбек Азаматович

Фарғона давлат университети Фуқаролик жамияти
кафедраси ўқитувчиси

Тасаввуф- ислом дини билан бир вақтда диний-фалсафий ва маънавий-ахлоқий билимлар ва таълимотларнинг бир бутун тизими сифатида даставал VII-VIII асрларда Куфада, VIII асрда Басрада ва IX асирнинг иккинчи ярмида Боғдодда мистик-зоҳид(тарки дунё қилган)ларнинг ғоялари мажмуаси шаклида пайдо бўлган²⁴⁷.

Тасаввуф сўзининг маънавий-мантиқий мазмун моҳияти, келиб чиқиши тўғрисида минглаб таъриф-тушунчалар мавжуд. Комиловнинг бу борадаги кўйидаги фикрлари диний фалсафий жихатдан ҳақиқатга яқиндир. Олимнинг таъкидлашича, Абу Райхон Беруний суфий ва тасаввуф илмини келиб чиқишини, ўзининг ”Осор ул-боқий” асарида юнонча “суф”, яъни файласуф-донишманд сўзининг охириги қисмидан ясалган деб кўрсатади²⁴⁸. Аммо, кўнгиллик сўфий сўзи арабча, “суф” сўзидан ҳосил бўлган, деган фикрни билдирадilar. “Суф” сўзининг луғавий маъноси жуд ва жундан тўқилган матодир. Сўфийлар кўп ҳолларда жун чакмон ёки кўй терисидан тикилган пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун уларни жун кийимлилар (форсчаси пишминапўш), яъни сўфий деб юритганлар. Н.Комилов ушбу фикрни тасдиқлаб, “Бизнингча, шу кейинги этимологик маъно ҳақиқатга

²⁴⁷Қаранг: Петрушевский П.П. Ислама в Иране в VII-XV веках – ЛГУ: 1966 - с. 314

²⁴⁸Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. - Т.: Маворуннахр - Ўзбекистон, 2009 - б. 11

яқиндир, зеро, сўфий сўзининг “суф” сўзидан ясалиши араб тили қонун-қоидаларига мос келади. Ушбу фикрини давом эттириб,” Агар “суф” сўзидан суфий ясалган бўлса, ўз навбатида, “тасаввуф”, “мустасуф”, “муттасуф”, “муттасавиф” сўзлари ҳосил бўлган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики мустасуфлар ўзларини суфийларга ўхшатиб, тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амал-мансаб, молу-мулкка интилишдан иборат бўлган кишиларга нисбатан ишлатиладиган сўз бўлса, муттасуф тариқат ва ҳақиқатга муайян манзилларни эгаллаган, бироқ сўфий даражасига кўтарила олмаган кишиларни назарда тутилади. Қалбан сўфиён ғояларга мойил, тасаввуфниэътиқод-маслак қилиб олган, лекин тариқат амалиётини ўтмаган, расман сўфий бўлмаган одамлар эса муттасаввуф ҳисоблаганлар. Хусайн Воис Кошифий “Футувватнома султоний” номли асаридида²⁴⁹ сўфийларнинг ўзини ҳам уч гуруҳга ажратган: муоширлар, мутарассифлар, муҳоққиқлар. Сўфийларнинг гуруҳлари тўғрисида батафсил тўхталишларимизнинг сабаблари, тасаввуф илми ислом дини қарор топган мамлакатлар ва ўлкаларда, улар у ёки бу турдаги кўринишда кенг тарқалган ва ўзининг мурид, муршидларига эга бўлган. Араблар истилосис натижасида Мавароуннаҳрда ҳам ислом динининг мутлоқ ҳукмронлиги ўрнатилгандан юқоридаги гуруҳларнинг кўринишлари юзага келган. Шу туфайли уларнинг характери хусусиятлари, қарашлари, тасаввуфдаги тутган ўрни ва ахамияти тўғрисида тўхталиш лозим: Муоширлар – тариқат (тасаввуф) аҳлининг мухлислари. Улар дарвешларга муҳаббат ва эътибор билан қарайдилар, уларнинг суҳбатларида иштирок этадилар, хизматларини бажарадилар ва савобга ўзларини шерик деб биладилар.

“Мутарассим” сўзининг маъноси расму-русумга эргашувчи демак, аммо муттарассимлар дарвешларнинг урф-одатларга, маросимларга зоҳиран (ташқи) тақлид қилсаларда, ботинон ҳол талабгоридирлар ва шу тоифага ихлослари туфайли илохий фойздан барҳаманддирлар.

²⁴⁹Қаранг: Хусайн Воис Кошифий Футувватнома султоний. - Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, - б. 194

Муҳахҳиқлар – ҳаққа етишганлар, уларни оддий мартабали сўфийлар деб таърифланади. Улар орасида ҳақиқий авлиёлар, шайху муршидлар етишиб чиққан. Н.Комилов бу тоифадаги суфийларнинг нажиб сифатлари хусусида тўхталиб, қуйидагиларни баён қилади.

Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, чин сўфий ўзликдан ҳамда фоний дунёдан воз кечган ва ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган зот бўлиб, суратда бандаю, маънида озод кишидир. Суръат ташқи кўринишида банда бўлиш, жисм- танани Алоҳ тоатига бағишлаш бўлса, маънида озодлик - ботинни барча алоқалардан тозалаб, рухни хур ва пок сақлаш демакдир.

Тасаввуфни пайдо бўлиши ва ривожланиши, юқорида таъкидланганидек VII асрнинг бошларида аскетизм- таркидунёчилик шаклида намоён бўлди, IX-X асирларнинг мустақил диний-фалсафий, ахлоқий таълимотга айланиши, XII аср охирларига келиб эса ташкилий ва назарий шакилланган бўлиб улар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар билан боғлиқ, шартланган эди.

Мавароуннахр (дарёнинг у томони) икки дарё Амударёё ва Сирдарё ўртасида жойлашган ерлар бўлиб араблар томонидан 704-715 йилларда Қутайба бин Муслим бошчилигидаги шимолий араб ҳарбий- сиёсий кучлар томонидан забт этилган. Худудни исломлаштиришнинг муваффақиятлари қатор объектив ва субъектив характергаи эга бўлган омиллар билан боғлиқ.

Мавароуннахрда босқинчиларнинг хоқимияти мустаҳкам ва узоқ муддатли кўринсада, аслида маҳаллий аҳолининг жиддий қаршилигига учради. Аммо, баъзи сабаблар натижасида арабларнинг нуфузи маҳаллий аҳоли ўртасида ортиб борган.

Биринчидан: маҳаллий аҳолини ҳуқуқларни араблар билан тенгликни эътироф этилиши.

Иккинчидан: Исломни қабул қилган ҳарбийлар ва уларнинг оилаларини Омейдлар(661-750) бошқаруви давридаги солиқлар тўлашдан ва бошқа тимлардан озод қилиниши маҳаллий аҳолини томонидан исломни оммавий равишда қилинишига олиб келди. Айни шу ижтимоий-иқтисодий

жараёнлар давомида исломнинг илоҳий-маънавий мақсад моҳияти инсонпарварлик ғоялари ва муттасаввиғлик ўзига тортди. Шу борада маҳаллий аҳоли онги ва шуурига сўфийизмнинг тасаввуфий ғоялари тез суръатда кириб борди ва маҳаллий ижтимоий қатламлар томонидан қабул қилди.

Мавароуннахрда исломнинг кейинги тақдирига муржийитлик харакатини кенгайиб бориши таъсир кўрсатди. Қайсики Хуросон ва Мавароуннахрда VIII асрда маҳаллий аҳолининг араблар билан тенг ҳуқуқ учун кураши билан қўшилиб - уюшиб кетишидан иборат. VIII аср охири ва IX аср бошларида исломда илоҳий- ҳуқуқий мактабларни қарор топиши муҳим омиллар бўлди. Мавароуннахрда тасаввуф ғояларини тағиб қилиш ва такомиллаштиришда Муҳаммад Қози, Муҳаммад бин Бурхониддин ал-Мискин ас- Самарқандий (1451-1515 й.) Нақшбандия тариқатининг энг йирик намоёндаси муҳим рол ўйнаган. Мусулмон оламида машҳур бўлган бу суфий Ахчикет шаҳрида туғулган, маълумотларга кўра у Косон саййидлари оиласига масуб бўлган. Муҳаммад Қози ҳали ёш бўлган вақтларда отаси оиласини Самарқандга олиб келади у ерда гузарларнинг бирида қози мартабасини бажаради. Унгача Муҳаммад Қози Ахчикет мадрасасида таълим олади, ишқийятариқатига суфийси Мир Саййид Аъзамнинг ўқувчисис бўлади. Самарқандда у Улуғбек мадрасасида ўқишни давом эттиради ва қисқа вақт марҳум отасининг ўрнида қозилик вазифасини бажаради. Тез орада дунёвий ишлардан совиб, машҳур Нақшбандия шайхи Хўжа Аҳрор(ваф.1490 й.) нинг толеби-шогирди бўлади, шайхнинг ҳузурида 12 йил давомида хизмат қилади. Фақат бир вақтда машҳур илоҳиётчи ва шиор Абдуррахмон Жомий ҳузурида бўлади. Ҳиротдан қайтган Муҳаммад Қози яна Хўжа Фҳрор хизматиға, Тошкентга келади. Тасаввуфм донишманди ўзининг оиласи сиёсий ва ижодий йилларини Тошкент ҳукумдорлари хизматида ўтказади.

Донишманд сўфий бир қатор асарларини мером қилиб қолдирган. Улардан энг машҳури, ўзининг устоз- мауллими Хўжа Аҳрор силсиласидир.

Шунингдек, “Давлатни бошқариш қоидалари” номли трактатлари машхур бўлиб, унда мутафаккир ўз давридаги сиёсий ихтилоф-низоларни моҳиятида Савароуннахр шайхларининг нақшбандия тариқати йўли таҳлил қилиб берилган. Ўлкада ханифатлик мазҳабини тарқалиши ва устувор оқим сифатида мустахкамланиши тасаввуф тамойилларини

Юқорида қайд этилганидек, тасаввуф Мавароуннахрга исломнинг кириб келишининг илк босқичларидаёқ тарқалган ва бу ерда бу таълимотининг йирик намойондалари таваллуд топган, ижод қилган. Шулардан бири ал-Калабади Муҳаммад бин Исоқ Абу Бакр ал Бухорий (ваф. 910 й.) бўлган. Бухоронинг Калабади мавзесида таваллуд топганлиги учун шу таҳаллусни олган. Хуқуқ курсини сўфий шайх Муҳаммад бин Ал-Қосим бин Ал-Фарисда ўтган, Ханафат мазҳабида бўлиб, факих (хуқуқ) шуносликка оид асарлар ёзиб қолдирган, уларда ат-таъруф - исломда мистицизм (илоҳиётшунослик) муҳим тушунчасининг фалсафий, ахлоқий, диний ва жиҳиологик қарашларини Қуръони Каримга асосланиб изоҳлаб берган. Йирик асари 75 - бобдан ташкил топган уч қисимдан иборат: суфи ва тасаввуф тушунчаларининг таврифи, энг муҳим вакиллари ҳақида ҳикоя ва афсоналар; иккинчиси - масласиз, сиёсатдан қочувчи; сўфийлар томонидан қабул қилинган ибодат қисимларидан иборат. Мутафаккирларнинг асарлари Мавароуннахрда тасаввуф ғояларини тарқалишида ўз ўрнига эга бўлган.

Илк ислом ҳуқумронлиги даврида Мавароуннахрда тасаввуфни тарқалишида ал-Каффал (кулф ясовчи), Муҳаммад бин Али Кабир аш-Шоший (904-976 й.) нинг ҳиссаси муҳим бўлган. Таниқли илоҳийшунос, феких, муҳаддис, унинг номи билан шафийт мазҳаби анъаналарининг Мавароуннахрда тарқалиши боғлиқ.

Бу маттафаккир Тошкент (Шош)да туғилган, ислом марказлари Нишопур ва Бухорода яшаган. 55 йил давомида Шошда ўқувчиларга илиҳий донишмандлик (илм ал-ҳикма) дарс беради. Мавароуннахрда тасаввуфнинг ривожланиши ва тарқалишида ханафий сунний мазҳаби ва араб- шафийит мазҳаблари ўртасидаги жиддий қарама-қаршилик ва зиддиятлар аста-секин

барҳам топиб, тасаввуф ғояларини кенг тарқалишига шарт-шароитлар вужудга келган.

Мавароуннахрда кубровия тариқатининг вужудга келиши ва ривожланиши тасаввуф таълимотида бир бутун тарихий даврни ташкил этади. Ал-кубро, Ахмад б. Умар Нажмиддин шайх Абдулжаноб Кубро (1145-1221 й.) Хивада таваллуд топган. Машҳур Мисрлик ал-мисри (1189 й.) дан таълим олган. Ёшлигида хадис ва каломни ўрганган, кўплаб таниқли сўфий шайхлари билан яқин мулоқотда бўлган. Ургенчда хонақоҳ куради ва Кубровия мистик - хуфиёна тариқатига асос солади. Кубро Мавароуннахр илоҳийшунослик мактаби анъанавий суннага асосланиб маънавий меросийлик (ворисийлик) тамойилини юқори кўтарди. Нажмиддин Кубронинг Оллоҳга олиб борувчи ва Оллоҳга бўлишнинг 10 та қондасини кўрсатиб ва изоҳлаб берган. Тавба - Оллоҳга муҳаббат, ўзининг “мен” идан воз кечиш. Зухд- ҳамма дунёвий ҳаракатдаги ва шу каби тасаввуф тафаккурига дахлдор тамойиллардан иборат.

Ўзбекистонда Кубро шахси ва Кубровия тариқати барча диний-маърифий муассасаларда кенг ўргатилади ва меморал ёдгорликлар барпо этилган.

Мавароуннахрда тасаввуф таълимотини ривожлантиришнинг яна бир босқичи Лутфуллох Чустий (1485-1571 й.) нинг муноми ва ижоди билан чамбарчас боғлиқ. Аммо Боғдод, Самарқанд, Бухоронинг исломий ўқув юртларида таълим олади. Нақшбандия тариқатининг Фарғона ва Тошкентдаги мухлислари Лутфуллох Чустий атрофида тўпланган.

Шундай қилиб, тасаввуф тафаккурида Марказий осие, Мавароуннахрда илм-фан, исломиёт ва тафаккур маркази бўлиб келди, ушбу мавзу ўзининг моҳияти ва кўлами билан бениҳоя кенг бўлиб, янги изланишларни тақозо этади.

Мавзунинг ёритишда Мавароуннахрда Усманийлар диний қарашларини шаклланишига тасаввуф тариқатларининг таъсири масаласи куйида баён этилади. Бу ўринда, тасаввуф асослари биринчи бор Марказий

Осиёда вужудга келганлиги ва унинг сабаблари асосланди, кейинги қисмида, энг мураккаб жараён яъни ҳам сиёсий, ҳам диний, ҳам маънавий муаммоларга эга бўлган масалаларни ёритиш кўда тугилади. Зеро, қўйилган илмий мавзу, тасаввуфни оддий, қуруқ фалсафий шархлашни эмас, балки бутун араб-мусулмон ва турк-мусулмон оламида машхур бўлган тасаввуф тафаккурини Мавароуннаҳрда устувор бўлганлигини тарихий-илмий жихатдан асослаб беришга қаратилган. Юқоридагилардан хулоса тариқа шуни айтиш мумкинки Усманийлар империясида ислом маданиятини тарқалишида албатта Мавароуннаҳрда таркиб топган Яссавия, Нақшбандия, Қубровия ва кўплаб бошқа тасаввуф тариқатларининг диний-маърифий ғоя, ҳамда қарашлари ўз таъсирини ўтказганлигини айтишимиз мумкин.

ИСМОИЛ АКАНИНГ “ТЕМУР ВА ДАВЛАТИ” АСАРИДА ФАРҒОНА ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Б. Усмонов

Темуршунослик Туркияда ҳам жадал ривожланиб бормоқда. Ҳозирги кунга қадар турк тилида 362 та илмий иш эълон қилинганлиги ҳам бунинг ёрқин далилидир²⁵⁰. Туркияда темуршуносликнинг тараққий этишига Исмоил Ака ўз тадқиқотлари билан катта ҳисса қўшган²⁵¹. Муаллифнинг “Timur ve Devleti” (“Темур ва давлати”) асарида Фарғона водийси тарихига оид айрим фикр мулоҳазалар учрайди. Исмоил Ака Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш борасидаги ҳаракатлари амир Одилшоҳ бошчилигидаги жалойирийларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келганлигига батафсил тўхталиб ўтган. Унинг таъкидлашига кўра Одилшоҳ қипчок қабилаларининг етакчиларидан бири Сар Буқа билан биргаликда Амир Темурга қарши исён кўтариб Самарқандга юриш бошлайди. Лекин исёнчилар Самарқандни забт эта олмаганликлари каби ёрдамга етиб келган Жаҳонгир мирзодан енгилиб аввал Оқ Ўрда хукмдори Урусхон, сўнгра дуғлат амири Қамариддин ҳузурига қочиб борадилар. Бу қилмишлари учун жалойирийлар тарқатилиб, бошқа беклар ихтиёрига бўлиб берилади²⁵².

²⁵⁰ Kübra Tütmez. Timurly Devleti Tarihine Dair Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt:6 / Sayı:1. 2019. mart. ss. 136-163.

²⁵¹ Ака, İsmail: Mirza Şahruh Zamanı (1405-1447), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, 260 s; Timur ve Devleti, Turk tarix kurumu basi ev i—Ankara. 1991. 172 s; “Şahruh’un Karakoyunlular Üzerine Seferleri”, E.Ü. Edebiyat Fakültesi, İzmir, Tarih İncelemeleri Dergisi, 1989, 4: 1-20; “ Emir Timur ve İmar Faaliyetleri”, Türk Yurdu, Sayı 1-2, 1968, 7: 27-28; “15. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Zirai ve Ticari Faaliyetler”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Tarih Enstitüsü Dergisi, 1979-1980, 10-11: 111-120; “Mirza Şahruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri, Belleten, Sayı 189-190, 1984, 17: 285-297; “Timur’un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem’de Hâkimiyet Mücadeleleri”, Türk Kültürü Araştırmaları, Sayı 1-2, 1984, 22: 49-66; “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?”, Belleten, Sayı 240, Ankara, 2001, 64: 453-466; “ Timur’un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış”, A.Ü.D.T.C.F. Ankara, Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümünü Anma Kitabı, 1974, s. 383-390; “Timur’un Ölümünden Sonra Güney İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri”, Atsız Armağanı, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1976, s. 3-15; “Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi”, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, Sayı 15, 1981, 11: 1-23; “Timur Ve Timurlular Devleti (1370-1507)”, Ankara, Tarihte Türk Devletleri, 1987, 2: 553-558; “Timurlular Devleti”. İstanbul, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 1988, 9: 181-300; “Timurluların Azerbaycan İle Alakaları”, Türk Kültürü, Sayı 345, 1992, 30: 11-17; “Timur’un Tire’ye Gelişi İle İlgili Bir Kitabe”, Ankara, Türk Kültüründe Tire, 1994, s. 21-24; “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı”, Türk Kültürü, Sayı 430, 1999, 37: 84-85; “Timur Devri Anadolu’su”, Ankara, Osmanlı, 1999, 1: 229-234; “Timurlular”, Ankara, Türkler, 8, 2002, s. 517- 533; “Moğollar Ve Timurlular İle İlgili Türk Kaynakları”, İran Ve Türkiye Arasındaki Tarihi Ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, 1: s. 55-67.

²⁵² Ака, İsmail. Timur ve Devleti. Ankara. Turk tarix kurumu basi evi, 1991. S. 8.

Исмоил Аканинг юқоридаги фикрларини тарихий манбалар ҳам тасдиқлайди. Амир Темур 1376 йили Хоразмга навбатдаги юришни бошлар экан, Одилшоҳ Жалойир ва Сари Буғани 30 минг кишилиқ қўшин билан Мўғулистонга, унинг ҳукмдори амир Қамариддинга зарба бериш учун жўнатади. Сари Буға ва Одилшоҳ жалойир Элчи Буға Баҳодир ва Хитой Баҳодирни ҳибсга олиб, яна исён бошлайдилар. Улар исёнга Андижон вилояти доруғаси амир Ҳамдини ҳам жалб қилишга эришадилар ва у билан биргалиқда пойтахт Самарқанд шаҳрига юриш бошлайдилар. Исёнчиларнинг Самарқанд шаҳрига етиб келиб, уни ҳужум билан босиб олишга интилишларидан кўринадики, Шарафуддин Али Яздий таъкидлаганидек, исёнчилар жалойир, қипчоқ қабилалари ва амир Ҳамди қўшинларидан иборат катта лашкар тузишга эришган эдилар²⁵³. Муҳаммад Ҳайдар мирзо ҳам ўзининг “Тарихи Рашидий” асарида мазкур исёнда қипчоқ ва жалойир қабилаларининг фаол иштирок этганлигини, Самарқанд шаҳри учун эса шиддатли жанглар олиб борилганлигини таъкидлайди²⁵⁴.

Амир Темур ўз қўшинлари билан Хоразм чегараларига кириб келган вақтда исёнчилар Самарқандни қамал қилганлиги ҳақида хабар олий ўрдага етиб келади. Амир Темур Хоразм юришини тўхтатиб, Самарқанд томон қайтади. Душманга тезроқ зарба бериш мақсадида лашкардан илғор ажратиб, Жаҳонгир мирзо бошчилигида исёнчиларга қарши юборади. Исёнчилар ўз кучларига шу қадар ишонган эдиларки, Жаҳонгир мирзо бошчилигидаги қўшин яқинлашаётганини эшитгач, уларга йўлдаёқ зарба бериш мақсадида Самарқанддан шаҳзода қўшинига пешвоз чиқиб борадилар. Икки томон лашкари Кармана шаҳри яқинида учрашиб, шиддатли жангга киради. Жангда мағлуб бўлган исёнчилар Дашти Қипчоққа чекиндиладар.

²⁵³ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А. Аҳмад ва Ҳ. Бобобеков. -Т. : Шарқ, 1997. Б. 79.

²⁵⁴ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой – Т.: Фан, 1996. С. 107; Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Тарихи Рашидий / Сўз боши ва изоҳлар муаллифи ҳамда таржимонлар В. Раҳмонов ва Я. Эгамова – Т.: Шарқ, 2010. Б. 72.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Шарафуддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийлар ўз асарларида исён ҳақида хабар топган Амир Темур Самарқандга ёрдам учун Жаҳонгир мирзони илғор қилиб жўнатганлигини баён этишган²⁵⁵. Лекин Муиниддин Натанзий илғор қилиб Умаршайх мирзо жўнатилганлигини таъкидлайди²⁵⁶. Бизнингча, Жаҳонгир мирзо раҳбарлигида жўнатилган қўшин сафида Умаршайх мирзо ҳам бўлган ва у бу жангда қаровул қисми бошқарган бўлиши керак. Натанзий ўзининг ушбу асарини Умаршайх мирзонинг ўғли Искандар мирзога тақдим этганлиги сабабли, Умаршайх мирзо фаолиятига кўпроқ эътибор қаратган кўринади. Балки, ушбу исён бостирилгач, Фарғона водийсининг айнан Умаршайх мирзога тақдим этилиши ҳам Натанзийнинг шундай хулоса чиқаришига асос бўлган бўлиши мумкин. Кўринадикки, Исмоил ака Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларга таяниб Амир Темур илғорининг раҳбари Жаҳонгир мирзо эканлигини тўғри таъкидлаган. Шунингдек, муаллифнинг ушбу исёндан сўнг жалойир қабиласининг тарқатиб юборилганлиги ҳақидаги фикри рус олими А.Ю. Якубовскийнинг қарашлари билан ҳамоҳангдир²⁵⁷.

Исмоил Ака Умаршайх мирзо бошчилигидаги Андижон қўшини 1387 йили Ўтрор яқинида Тўхтамишхонга қарши жангга кириб, мағлуб бўлганлигини ҳам тўғри таъкидлаб ўтган²⁵⁸. Унинг Андижон ва унга қўшни бўлган мўғул чегараларини бошқариш Искандар мирзога топширилганлиги ва унинг оқибатлари ҳақидаги мулоҳазалари ҳам қизиқарлидир. Муаллиф Мўғулистон хони Хизрхўжахоннинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитган Искандар мирзо Хўтангача бўлган ерларни забт этганлигини, сўнгра Самарқандга бораётганда унинг ҳокими Муҳаммад Султон ўзи ҳақида яхши

²⁵⁵ Шарафуддин Али Яздий. 1997, Б. 79; Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳақимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники), Ҳофизи Абрунинг «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и («Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О. Бўриев -Т. : Ўзбекистон, 1996. 99.

²⁵⁶ Муиниддин Натанзий . Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ғулом Каримий. - Т.: Ўзбекистон, 2011. Б. 190-191.

²⁵⁷ Якубовский А.Ю. Темур. // Тамерлан – М.: Гураш, 1992. С. 59.

²⁵⁸ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 15; Шарафуддин Али Яздий. 1997. Б. 116-117.

фикрда эмаслиги билгач Андижонга қайтганлиги, унинг бу қайтиши муҳолифлик сифатида тушунилиб, беклар томонидан асир олинганлиги ва Самарқандга келтирилиб, жазо тариқасида Искандар мирзонинг отабеги ҳамда 26 хос навқари ўлдирилганлигини ҳикоя қилади²⁵⁹. Бошқа тарихчилар ҳам Искандар мирзонинг жазоланиши сабаблари хусусида бироз фарқли фикр билдирсалар-да, воқеани деярли шундай ёритганлар²⁶⁰. Айрим йирик илмий асарларда Искандар мирзонинг мазкур юриши ёритилмаганлигига эътибор қаратсак²⁶¹, Исмоил Аканинг бу борадаги фикрлари янада қимматли эканлиги ойдинлашади. Лекин шу ўринда қайд этиш керакки, муаллифнинг Искандар мирзо қўшинлари Хўтангача бўлган ерларни забт этганликлари ҳақидаги фикри тарихий воқеликка бироз мос келмайди. Чунки, ушбу юриш давомида темурийлар қўшини Қошғар, Ёрканд, Оқсув, Хўтан каби йирик шаҳарларни, бир неча қалъаларни забт этган ва лашкарнинг илғор қисми эса Торим воҳасигача бостириб борган²⁶².

Исмоил Ака Амир Темур вафотидан кейинги ўзаро урушлар даври ҳақида сўз юритар экан, водий тарихига оид айрим масалаларга эътибор қаратган. У Мовароуннаҳрда ҳокимиятни эгаллаб олган Халил Султонга қарши Худойдод Хусайнийнинг исён кўтарганлиги, бу ҳаракатни бостириш учун жўнатилган амир Шайх Нуриддин ҳам исёнчиларга қўшилиб, Сайрам, Ўтрор, Тошкент, Шоҳруҳия ва Андижон каби шаҳарларни қўлга киритиб олганликларини таъкидлайди²⁶³. Б.Ф.Манц бу икки амир Мовароуннаҳрнинг шимолий чегараларини ўзаро бўлиб олишганлигини қайд этган²⁶⁴. Исмоил Ака амирлар Шайх Нуриддин ва Худойдод Хусайнийлар билан Халил Султон ўртасида юз берган воқеаларга тўхталмаса-да, 1409 йили айнан ушбу

²⁵⁹ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 31-32.

²⁶⁰ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. // Сочинения, Т.2, Ч.1. – М.:Издательство восточной литературы, 1963. С. 84; Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб – Т.: Ўзбекистон, 1996. Б. 237; Файзиёв Х. Т. Шоҳруҳ мирзо ва унинг ташқи сиёсати – Т.: Наврўз, 2016. Б. 61.

²⁶¹ Темур ва Улуғбек даври тарихи / Бош муҳаррир академик А. Асқаров – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. Б. 87; Амир Темур жаҳон тарихида / Масъул муҳаррир Ҳ. Кароматов. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри – Т. : Шарқ, 2001. Б. 74-83.

²⁶² Шарафуддин Али Йаздий. 1997. Б.224-225.

²⁶³ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 51.

²⁶⁴ Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlane. – Cambridge University Press, 1989. P. 135.

амирлар даъватига кўра Шохруҳ мирзо Мовароуннахрга юриш бошлаган деган фикрни илгари суради²⁶⁵. Бизнингча, бу фикр Шайх Нуриддинга нисбатангина тўғри бўлиши мумкин. Чунки, Шохруҳ мирзо томонидан Мовароуннахрни забт этилишидан Худойдод Хусайний манфаатдор эмас эди. Воқеаларнинг кейинги ривожини ҳам шундан далолат беради. Исмоил Аканинг ўзи ҳам таъкидлаганидек, Халил Султонни асир олган Худойдод Хусайний Мовароуннахрни ўз қўлида сақлаб қолиш ниятида Шохруҳ мирзога қарши чиқди, курашни давом эттириш учун Фарғонага чекинди ва мўғуллардан ёрдам олишга ҳам ҳаракат қилди²⁶⁶.

Исмоил Ака Шохруҳнинг Мовароуннахр юриши ғалаба билан яқунланиб, Худойдод Хусайний мўғуллар томонидан қатл этилгач, Фарғона водийси Умаршайх мирзонинг ўғли Аҳмад мирзога инъом этилганлигини таъкидлайди²⁶⁷. Муаллиф Аҳмад мирзонинг Фарғона ҳокими сифатидаги фаолиятига тўхталмаган бўлса-да, унинг ўз мулкини сақлаб қолиш учун Мирзо Улуғбекка қарши олиб борган курашини анча батафсил ёритган²⁶⁸. У дастлаб Шохруҳ мирзо Искандар устига юриш бошларкан ўғли Улуғбекка Туркистондан кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлаганлигини ва Самарқанддан фақатгина филларни ўз лашкарига жалб этганлигига эътибор қаратади ва бу билан Шохруҳ мирзо Самарқанд лашкарини кучсизлантиришни хоҳламаганлигига ишора қилади. Исмоил Ака воқеаларни баён этаркан, Мирзо Улуғбек Аҳмад мирзони ўз ёнига чақирганлиги, Фарғона ҳокими ундан чўчиб Самарқандга боришга журъат этмаганлиги, ўғлини жўнатишга ваъда бериб ҳам уни бажармаганлиги, бу эса Мовароуннахр ҳокимининг водий устига юриш бошлашига олиб келганлигини таъкидлайди. Муаллиф Мирзо Улуғбекнинг Фарғона юриши йўналишини тўғри кўрсатиб, дастлаб Ахси, кейин эса Андижон забт этилганлиги, Аҳмад мирзо тоғларга

²⁶⁵ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 55.

²⁶⁶ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 55; Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс – тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳи луғатлар А. Ўринбоевники. – Т.: Фан. 1969.Б. 130-132.

²⁶⁷ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 55.

²⁶⁸ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 57-58.

чекинганлигини қайд этади. Юқоридаги фикрларнинг тарихий манбаларга ҳамоҳанг эканлиги ҳам муаллиф томонидан воқеалар чуқур таҳлил этилганлигини кўрсатади²⁶⁹.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Исмоил Ака Мирзо Улуғбекнинг Фарғона юриши Шоҳруҳ мирзонинг топшириғи билан амалга оширилганлиги борасида манбаларда аниқ маълумот йўқлигини қайд этса-да, ушбу юриш олий ҳукмдордан берухсат ўтказилмаган, деган хулосага келади. Ўз фикрига асос сифатида Искандар мирзога қарши юришдан қайтган Шоҳруҳ мирзо Мирзо Улуғбек билан Ҳиротда учрашганида Фарғона юриши масаласида ҳисоб сўрамаганлигини кўрсатади²⁷⁰.

Бу борада тарихшуносликда турлича қарашлар мавжуд. Х.Файзиевнинг фикрига кўра, Шоҳруҳ мирзо “Мовароуннаҳр лашкарлари у тарафдан хабардор бўлиб турсинлар”, кўрсатмасини бераётганда Фарғона ҳукмдори Аҳмад мирзонинг ўз акаси Форс ҳокими Искандар мирзога ёрдам бериши мумкинлиги назарда тутилган²⁷¹. У шу сабабли ҳам Мирзо Улуғбек Фарғона ҳукмдорини ўз ҳузурига чақирган, лекин Аҳмад мирзо келмагач, унинг ўғлини бўлса ҳам Самарқандга чақириб гаровда сақлашни мақсад қилган, деган хулосани билдиради. Шунингдек, муаллиф Мирзо Улуғбекнинг Фарғона юриши Шоҳруҳ ташаббуси билан юз берганлигини таъкидлайди²⁷².

Б.Аҳмедов эса Мирзо Улуғбекнинг Фарғона масаласидаги ҳарбий тадбирларини Форсдаги сиёсий воқеаларга боғлиқ ҳолда ёритмаган²⁷³. В.В.Бартольд ушбу масалага муносабат билдираркан, Мирзо Улуғбек ўз

²⁶⁹ Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... . 1969. Б. 195-196; Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Пер. предис. примеч. и указатели Д. Ю. Юсуповой. – Т.: Фан, 1980. С. 167; Ғиёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов, Исоҳлар муаллифлари – Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов, – Т.: Ўзбекистон. 2013. Б. 380-381.

²⁷⁰ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 57-58.

²⁷¹ Файзиев Х. Т. Шоҳруҳ мирзонинг Умаршайх мирзо авлодларига муносабати // “Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика VI илмий-назарий конференциясининг материаллари Т., 2014. Б. 296.

²⁷² Файзиев Х. Шоҳруҳ мирзо ва унинг ташқи сиёсати. – Т.: Наврўз, 2016. Б. 36.

²⁷³ Аҳмедов Б. Улуғбек. – Т.: Ёш гвардия, 1989. Б. 69-72; Аҳмедов Б. Мирзо Улуғбек (ҳаёти ва илмий-сиёсий фаолияти). // Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. Б. 113-114.

ихтиёри ёки отаси Шоҳруҳ мирзонинг топшириғи билан ҳаракат қилганлиги номаълумлигини таъкидлаган²⁷⁴. Бизнингча, Шоҳруҳ мирзо Улуғбек мирзога Фарғона ҳокимининг эҳтимолий ҳужумидан огоҳ бўлишни тайинлаган бўлса-да, ташаббус кўрсатиб унинг устига юриш қилиш бўйича топшириқ бермаган бўлиши керак. Чунки, ҳали Искандар мирзо масаласи ўз ечимини топмасдан, унинг укаси билан уруш бошлаш, яъни бир вақтда икки фронтда жанг олиб бориш Шоҳруҳ мирзонинг манфаатларига зид эди. Уруш ғалаба билан яқунланганлиги сабабли ўғлига жиддий эътироз билдирмаган бўлса-да, уни Ҳиротда уч ойга яқин ушлаб қолганлиги²⁷⁵ ҳам шундан далолат беради.

Исмоил Ака Аҳмад мирзонинг мўғуллардан ёрдам олиб Фарғона қайтиб келиши, Ўш яқинидаги жангда ғолиб чиқиши ва Андижонни забт эта олмай ортга қайтиши воқеаларига тўхталмаган. У қисқа тарзда Фарғона ҳокимининг Қошғарга мўғул хони Муҳаммаднинг ёнига чекингани ва Шоҳруҳ мирзодан унинг кечирилганлиги хусусида хабар келгач, Ҳиротга жўнаганлигини қайд этади²⁷⁶. Муаллифнинг мўғул хони Муҳаммадхоннинг Қошғарда эканлиги ҳақидаги фикри тўғри эмас. Бу вақтда Қошғар Аҳмад мирзога тегишли бўлиб, унинг ноиб Шайх Али Тоғойи томонидан бошқарилган. Ҳайдар мирзонинг таъкидлашича, Аҳмад мирзо Муҳаммадхондан ёрдам олиш учун Мўғулистонга борган²⁷⁷.

Исмоил Ака Темурийлар давлатининг кейинги даври тарихини тадқиқ этишда Фарғона водийсида юз берган сиёсий жараёнларни ёритмаган.

Албатта, Исмоил Ака ўзининг олдида Фарғона водийсининг Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ёритиш вазифасини қўймаган. Шунинг учун ҳам Темурийлар салтанати тарихида муҳим ўрин тутган водий тарихига боғлиқ бўлган баъзи масалаларга тўхталиб ўтган, холос. Шунга қарамай

²⁷⁴ Улуғбек и его время. // Сочинения, Т.2, Ч.2. – М.: Наука, 1964. С. 100.

²⁷⁵ Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... . 1969. Б. 210-214.

²⁷⁶ Ака, İsmail. Timur ve Devleti. S. 58.

²⁷⁷ Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашидий. С. 88.

ушбу қисқа қайдлар тарихий манбалардаги маълумотларга асосланганлиги,
чуқур илмий таҳлил этилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Сухроб Курбанов

*Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти “Қушма таълим дастурлари бўлими” бошлиғи*

XX АСР ОХИРИ XXI АСР БОШИ ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ ТАЪЛИМИ

Ўзбекистон Республикаси Мустақилликка эришгандан сунг таълим соҳасида ҳамда бутун мамлакат доирасида кадрлар тайёрлаш борасида ислохотлар ўтказилмоқда. Мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривож-

лантириш бўйича устувор вазифаларга мувофиқ кадрлар тайёрлашнинг мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий маълумотли мутахассислар тайёрлашга зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон қарори қабул қилинди. Мазкур қарор билан олий таълим даражасини сифат жиҳатидан ошириш ва тубдан такомиллаштириш, олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва модернизация қилиш, замонавий ўқув-илмий лабораториялари, ахборот-коммуникация технологиялари билан жиҳозлаш бўйича Олий таълим тизимини 2017-2021 йилларда комплекс ривожлантириш дастури тасдиқланди ва ушбу қабул қилинган ҳужжат ниҳоятда катта аҳамият касб этди. Ушбу ҳужжат Ўзбекистон Бадиий Академияси доирасида бадиий таълимнинг узлуксиз тизимини яратиш учун асос бўлиб, К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти унинг олий пиллапоysi сифатида фаолият кўрсатмоқда. Бу институт мустақил олий таълим муассасаси сифатида фаолият бошлаганидан буён тасвирий санъатнинг турли соҳаларида самарали ижод қилаётган кўплаб рангтасвирчи рассомлар, дизайнерлар, ҳайкалтарошлар, санъатшунослар, кино ва театр рассомлари, амалий санъат усталари тайёрланди.

Ўзбекистонда бадиий таълимнинг ўзига хос хусусияти анъанавий «усто-шогирд» таълим шакли ва Европанинг классик таълим усули мавжудлигидир. Кўп асрлик анъаналарга эга бўлган «устоз-шогирд» тизими бир гуруҳ талабалар учун ихчам, индивидуал машғулотлар шаклида давомийлик тамойилларига асосланади. У асосан амалий санъат ва ҳунармандчилик соҳасида устунлик қилади. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда бадиий ҳунармандчиликни ривожлантириш ва “устоз-шогирд” тизимини ривожлантириш учун барча зарур шароитлар яратилган. Ўзбекистондаги бадиий таълимнинг яна бир шакли бу XIX аср охиридан бошлаб минтақада кенг тарқалган Европа классик тизимидир. Ушбу жараён Европанинг тасвирий санъат турлари - дастгоҳли ва маҳобатли рассомлик, ҳайкалтарошлик ва графиканинг маҳаллий аҳолининг маданий муҳитига кириб бориши билан боғлиқ эди. Бугунги кунда ушбу икки таълим шакли бир-бирини уйғун равишда тўлдиради ва Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти таълим тизимида қўлланилади.

Хозирги пайтда Ўзбекистон бадиий таълими тизимида ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг янги технологиялари, бошқача қилиб айтганда, “креатив” ривожланиш технологиялари муҳимдир. Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти бой тарихга эга. Ушбу институтда И.Е.Репин номидаги рангтасвир, ҳайкалтарошлик ва меъморчилик институти, В.И.Суриков номидаги Москва Давлат академик рангтасвир институти, К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти сингари қатор мартабали санъат олий ўқув юртларини битирган

маҳоратли рангтасвир ва графика усталари фаолият кўрсатишган. Бу даргоҳда hozир ҳам шундай юксак малакали мутахассислар талабаларга сабоқ беришмоқда. Уларнинг аксарияти — Узбекистон Бадиий Академияси академиги.

Институт ўқув дастурларида классик академик услуб асосий ўрин тўтади. Бакалавр таълим йўналишини яқунлаган битирувчида рангтасвир материали ва технологиясини эгаллаш билан боғлиқ касбий кўникмалар шаклланган бўлиши керак. Маҳорат билан ишланган бакалаврлик ишларида композицион яхлитликни, талабанинг рангтасвирда ишлаш кўникмасини эгаллаганини хис қилиш мумкин. Талабаларнинг рангтасвир ва графика йўналишидаги диплом ишлари шундан далолат беради. Диплом ишида битирувчи нафақат рангтасвир техникаси соҳасидаги билими, балки образ яратиш масалаларига ўзига хос креатив ёндаша олишини ва мустақил ижодий фикрлай олишини намоён этиши зарур.

Бадиий таълим тизимидаги ҳолат таҳлили шуни кўрсатадики, асарларнинг мавзуси, услуби, шунингдек, диплом ишини бажариш жараёнини ичида ҳам маълум қолип пайдо бўлган. Битирувчилар ўз ишларида кўпинча раҳбарларининг асарларига таклид қиладилар. Масалан, бу ҳолатни Б.Жалолов. С.Раҳметов устахонасидаги талабалар ишларида сезиларли. Рассомнинг услуби айнан таълим жараёнида шаклланади. Бугунги кунда рассомлик олий ўқув юртлари ва мактаблари талабаларн учун мўлжалланган ўқув дастурларида реалистик мактаб етакчилиқ қилмоқда. Институт фаолиятидаги жиддий ижобий силжишларга қарамай, давр олий таълим муассасаси олдида таълим стратегиясини янада такомиллаштириш юзасида янги вазифалар қўймоқда. Жумладан 2013 йилдан бошлаб “Тасвирий санъат”, “Амалий санъат” ва “Дизайн” факультетлари магистратура босқичи битирувчилари диссертация ёзишни бошладилар. Бу эса магистратура таълим тизимидаги ижобий ҳолатдир. Дастлабки тажрибалар унчалик қаноатлангирмасида, лекин бу жараён жуда зарур. Негаки диссертация ёзиш магистрнинг нафақат ўз фикри ва ғоясини шакллантиришда, балки унинг образларни замонавий санъатдаги етакчи тамойиллар асосида ифодалашни ўрганишида, ёш рассом сифатида интеллектуал, энг асосийси креатив ривожланишида муҳим омил ҳисобланади.

Магистратурада нафақат ўз касбининг устаси бўлган, балки шахсий иқтидорини намоён қилиш учун шароит яратадиган, ҳам ижро, ҳам тадқиқот фаолиятига тайёр, ижодкор сифатида ўлғаядиган мутахассис тайёрлаш иши

муҳим бўлиб қолапти. Институт магистратураси тизимига бу янгиликни тадбиқ этиш жараёни осон кечмаган. Агар шу пайтгача диссертация ва диплом ишлари ёзиб келинган музейшунослик ёки санъатшунослик йўналишидаги магистрлар учун бу ишларнинг сифат даражасини кўтаришгина лозим бўлса, тасвирий, амалий санъат ва дизайн факультети магистрлари учун бу қўтилмаган мураккаб ҳодиса бўлди. Негаки илгари улар ижодий ишларини диплом лойиҳа сифатида тақдим этардилар. Аммо Ўзбекистон Бадиий Академияси раҳбарияти ва олий ўқув юрти профессор-ўқитувчиларининг бу янгиликнинг асосий хусусиятларини тушунтириш бўйича олиб борган ишлари ўзининг ижобий натижасини берди.

Диплом лойиҳаларини баҳолашда асосий масала ва меъзонлардан бири уларда магистрларимизни тадқиқот борасида юрғизган мушоҳадаларини қай даражада намойиш эта олганликларида ўз ечимини топади. Амалиёт ва бизнинг кўзатувларимиз “Кино ва телефильм бадиий ечими” йўналиши бўйича диплом лойиҳаларида дунёқарашнинг кенглиги, ишга ўзига хос ёндошилганлиги, нафақат тасвирий санъат тарихини билишлиги, балки фалсафа, назария ва адабиёт соҳасидаги назарий ишлар билан яқиндан таниш эканликни кўрсатади. “Дастгоҳли рангтасвир” йўналишидаги диплом лойиҳалари муаллифларининг эса ўз ишларига тор доирада ёндошганликлари, ижро маҳоратига алоҳида эътибор қаратаётганликлари кўзга ташланади.

Бадиий таълим соҳасидаги ютуқлар бу албатта институтимиз битирувчиларидир. Хозирги кунга келиб уларнинг сони етарлича, сўнги ютуқларимиздан ҳисобланмиш, институтимизнинг иқтидорли битирувчиси қадимий санъат турларидан бири хайкалтарошлик соҳасида ижод қилиб келаётган Жасвант Анназаров ҳисобланади. Хайкалтарошлик санъати Ўзбекистон ҳудудида кўп асрлар илгари пайдо булган. У ўз тараққиёти жараёнида бир қатор босқичлардан ўтиб, миллий пластика мактаби пайдо бўлган XX асрда кенг қамровли тараққиёт чўққисига эришди. Юртимиз мустақилликка эришгач, хайкалтарошлик ижодиёти соҳасида ҳам эркин ижод қилиш имконияти пайдо бўлди. Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг хайкалтарошлик бўлимида бўлғуси ёш хайкалтарошлар таҳсил олишади. Институтга асос солинган кундан бошлаб, кўплаб иқтидорли хайкалтарошлар тайёрланди. Институт битирувчилари ва талабалар хайкалтарошликнинг хилма-хил турларида ижод қилмоқдалар. Улар, асосан, дастгоҳли пластика соҳасида ижод қилишаётган бўлса-да, баъзан маҳобатли хайкалтарошликда ҳам ўз кучларини синаб кўрмоқдалар.

Мамлакатимиздаги пластик санъат вакилларининг сафига ёш хайкалтарош Жасвант Анназаров келиб қўшилди. Ж.Анназаров 1987 йили Хоразм вилоятининг Урганч шаҳрида рассом оиласида туғилган. Урганч тасвирий санъат лицейи битирувчиси, 2004 йили К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти хайкалтарошлик бўлимига ўқишга киради. 2010 йили институтни тамомлагач, Ж.Анназаров Ўзбекистон Бадий Академияси рассомлар ижодий уюшмаси ёшлар шуъбаси аъзоси бўлди. Унинг шаклланишида Ўзбекистон халқ рассоми, хайкалтарош Р.Миртожиевнинг хизмати алоҳида ўрин тутади. 2001 йилдан Ж. Анназаров шаҳар, республика ва халқаро хайкалтарошлик танлов ва кўрғазмаларида иштирок этиб келмоқда. У 2001 йили “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” танлови ғолиби бўлган. 2006 йили “Навқирон Ўзбекистон” фестивалида “Дебют” номинацияси совриндори бўлди. У 2007 йили Қоҳира (Миср) да бўлиб ўтган “Ўзбек рассомлари кўрғазмаси” да иштирок этди.

Жасвантнинг асарлари МДХ давлатлари инсонпарварлик ҳамкорлиги халқаро жамғармаси хомийлигида Россия Бадий Академияси томонидан ташкил этилган ёш хайкалтарошлар симпозиумида намойиш этилди. Симпозиум боғида талабалар тасвирий санъат бўйича ўтказилган маҳорат дарсларида иштирок этдилар. Россиянинг таниқли рассомлари ва хайкалтарошлари маърузаларини тингладилар. Музейлар, галерея, кўрғазма залларида ва санъат олий ўқув юртига ташриф буюрдилар.

Ж.Анназаров тош, пластилин, бронза, ёғоч каби материаллар билан хайкаллар учун этник ва тарихий мавзуларни олиб асосан классик анъаналар технологияларидан фойдаланади. Жанр нуқтаи назаридан хайкалтарош портрет ва композициялар яратади. Унинг “Нил қирғоғи”, “Гўр ўғли”, “Янги оила”, “Марварид”, “Хоразмлик портрети” каби асарлар диққатга сазовор.

Ижодкор “Янги оила” дастгоҳли хайкалтарошлик композициясида севги-муҳаббат асосида қурилган ёш оилани тасвирлайди. Катта туя хайкали, устида ўз оиласини ёвуз кучлардан асраётгандек бир-бирига таяниб ёш севишганлар утиришибди.

“Уятчан” асарида эса хайкалтарош бегоналардан уялгани сабабли, юзини яшириб ўтирган ўзбек қизини тасвирланган. Хайкалтарошнинг асарлари учун материал танлаши муҳим жараён дир. “Уятчан” асарида бундай композициялар учун ишлатилиши қулай ёғочдан фойдаланган. “Келин” композициясида ҳам камтар қизнинг образи яратилган. Либос буюмлари, унинг драпировкаси, аёл қоматини анатомик аниқ ифодалаганлиги - ўзбек

келини портрети аниқ гавдалантирилгани хайкалтарошнинг маҳоратидан дарак беради.

“Нил қирғоғида” хайкалтарошлик композициясида қўлидаги кўзага Нил дарёсидан сув олаётган эркак ва чап қўлида кўза кутарганча унга яқинлашиб келаётган, қомати келишган чиройли аёл тасвирланган. Бу ерда Нил дарёси саҳродаги ҳаёт рамзи сифатида кўрсатилган.

Ж.Анназаров фикрича, “Санъат асари устида ишлаш моддий кўринишга эга ғоянинг туғилишидан бошланади. Хайкал биринчи навбатда макон учун ишланган асардир. Унинг аниқ ҳажми бўлади ва уч ўлчамга эга бўлган маконда мавжуд бўлади”. У гарчи табиийлиги билан ажралиб турмаса-да, натурадан хайкаллар ясайди. Хайкалтарош доимо ижодий изланади. Ижодда энг муҳими қалб эркинлиги, образ ва ғояни, ташқи оламдан олинган қувватни асарда тўлиқ акс эттиришдир. Шундагина асардаги ҳамдардлик, эзгулик, муҳаббат ва жасурлик маъноларини ўқиб олиш мумкии. Ж. Анназаров институтни битиргач, К. Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида булғуси хайкалтарошларга устоз сифатида сабоқ берган.

Ж.Анназаров ўз асарларида гўзалликни акс эттиришга интилади. Унинг яратган асарларида ўзлиги намоён этишга ҳаракат қилаётган, масъулиятни хис этадиган рассомнинг нигоҳи кўринади. Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашга қўшган муносиб ҳиссаси, ўзининг ёрқин истеъдоди, серқирра ижоди билан мамлакатимизнинг санъат соҳасини ривожлантиришда ҳар томонлама самарали хизматлари ҳамда жамоат ишларидаги фаол иштироки учун 2020 йилнинг 27 августдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллиги муносабати билан **“Ўзбекистон Республикаси халқ рассоми” фахрий унвони билан** Ўзбекистон Бадиий ижодкорлар уюшмаси аъзоси - Анназаров Жасвантбек тақдирланди.

Бугунги кунда “рассом” тушунчаси нафақат атроф-муҳитни бўёқлар, чизиқлар ва пластик шаклларда акс этиш кўникмасига эга бўлган одамни, балки маънавий тажрибани ҳозирги замон авлодга тақдим этувчи ва келажак авлодга қолдирувчи шахсни англатади. Битирувчи талаба рангтасвир техникасини эгаллагани, образли тасвирлашни ўрганганини эмас, балки воқеликка ўзига хос ижодий ёндашувини, ўзининг мустақил фикрини намоён этиши лозим. Кейинги йигирма йилликда мамлакатимизда Европада 1970-йиллардаёқ пайдо бўлган видео-арт, концептуал санъати, инсталляция

сингари янги санъат турларига қизиқиш кучайди. Жаҳон санъатидаги инновацияни ҳисобга олиб, талабаларни янги концептуал санъатнинг замонавий шакллариغا ўқитиш учун К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ўқув режасига дастлабки пайтда факультатив шаклида медиа лабораториялар ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Институтда маълум ютуқларга эришилган, бироқ бадиий таълим тизимини янги технологиялар, инновацияларга мос қилиб такомиллаштириш зарур.

Шундай қилиб Ўзбекистон бадиий таълими кўп асрлик тарихга эга. Ҳар қандай ижодкор, нима иш қилмасин, маҳорат сирларини издошларига беришга ҳаракат қилган. Шогирдлик - бу минтақанинг декоратив-амалий санъати ва тасвирий санъати анъаналарининг давомийлигини сақлашнинг энг муҳим шартидир. Шундай қилиб, бадиий таълим тарихи ижтимоий маданиятнинг ривожланишини аниқ акс эттиради. Рассомларнинг касбий тайёргарлиги фақат чизиш ва расм чизиш техникасини ўзлаштириш, истиқбол ва инсон пластик анатомияси соҳасидаги назарий билимларни ўзлаштириш билан чекланмайди. Таълим - бу шахснинг ҳар томонлама эстетик ривожланиши, унинг асосий фуқаролик ғоялари асосида маънавий маданиятини шакллантириш демакдир. Фақатгина ушбу шартлар бажарилган тақдирда, ижодкор ғоявий аҳамиятга эга асар яратиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон санъатидаги янгиликларни инобатга олган ҳолда, биринчи босқичларда К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти талабаларини замонавий санъат турларини ўргатиш учун ўқув дастурларида танлов фанлари шаклида медиа лабораториялар ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Институт йиллар давомида маълум ютуқларга эришган, аммо бадиий таълим тизими замонавий, унинг янги технологиялари ва янгиликлари билан ҳамоҳанг бўлиши учун ҳали охирига етмаган лойиҳалар ҳам бор. Халқимизнинг миллий урф-одатларини, санъатдаги миллий ўзлигинимизни пухта сақлаган ҳолда, жаҳон бадиий таълими соҳасида янги тажрибаларни ўрганишимиз керак.

Адабиёт

1. Меерович М Н., Шрагина Л.П. Технология творческого мышления; Практическое пособие. - М., АСТ, 2000.
2. Г. Бабаджанова. К истории художественного образования Узбекистана, САНЪАТ №2,2007.

С. Курбанов. Художественное образование п творческий процесс.
//Ижтимоий фикр / №4-2013.

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТУРКИЯ БИЛАН ЎЗARO АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИДАН

Равшан Турсунов,

Тарих фанлари номзоди, доцент

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

ravshan.tursunov.1980@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада XX аср бошида Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида Туркиядаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва демократик ўзгаришларнинг таъсири очиб берилган. Туркистон минтақасидаги жадидчилик ҳаракати Туркистон, Бухоро ва Хива жадидчилиги йўналишларига бўлиниши ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилган. Жадидларнинг ўлка халқларини билимли ва маърифатли қилиш йўлида таълим ва матбуот ҳамда ёшларни чет мамлакатларга жўнатиш билан боғлиқ бўлган фаолиятлари тадқиқ этилган. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Туркия Буюк Миллат мажлиси ўртасидаги дипломатик муносабатлар, икки давлат ўртасидаги дўстона алоқалар ёртилган. Шунингдек, даврий матбуот саҳифаларида XX аср бошларида Туркия тарихи ва тарихий шахслари билан боғлиқ бўлган манбалар илмий нуқтаи назардан таҳлил этилган.

Калит сўзлар: жадидчилик ҳаракати, Ёш турклар ҳаракати, Бухоро Халқ Совет Республикаси, Туркия Буюк Миллат мажлиси, даврий матбуот.

Дарҳақиқат, маърифат дунёни озод ва обод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофот ботқоғидан олиб чиқиб кетишга, унинг маънавий-иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли кучдир. Шу боис, XIX аср охири - XX аср бошларида Россия империяси асоратига тушиб қолиб, буткул таназулга юз тутган Туркистон ўлкасини уйғотиш, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкинлиги учун бу даврда маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди.

XX аср бошларида Туркистон минтақаси учта сиёсий бирлик: Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ҳудудларидан иборат эди. Туркистон генерал-губернаторлиги ёхуд Туркистон ўлкаси Россия империяси таркибига кирган бўлса, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга қарам бўлган ярим мустақил давлатлар эди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда мустамлакачилик оқибатида юз берган сиёсий, маданий, иқтисодий инқироз миллат зиёлиларини қаттиқ ташвишга солди. Туркистон ўлкасидан қатор хорижий давлатларга бориб таҳсил олган, савдо-сотик ишлари билан кўплаб мамлакатларда бўлган миллий тараққийпарварлар, зиёлилар ўлкадаги вазиятни яхшилаш, жамият ҳаётида туб ислохотларни ўтказиш, миллий мустақилликни қўлга киритиш мақсадида жаҳонда рўй бераётган янгиликлар, ўзгаришлар, шунингдек, Ғарб ва Шарқ маданиятини чуқур ўргана бошладилар.

XIX аср охири XX аср бошида Туркистон ўлкасида жадиличлик ҳаракатининг шаклланишида Шарқ мамлакатларининг, жумладан, Туркиянинг ўрни катта эканлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

XVII-XIX асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари билан Туркия ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқалар айниқса кучайган эди. Бунини XIX аср охири XX аср бошларида Туркистоннинг илғор маърифатпарварларидан Исҳоқхон Ибрат, Зокиржон Фурқат, жадиличлик

харакатининг йирик намоёндалари ҳисобланган М.Шариф Сўфизода, М Бехбудий, А.Фитрат, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхўжа Меҳри, У. Пўлатхўжаев, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ва бошқа Туркистон ёшларини Туркияга қилган саёҳатлари ва Туркиянинг таълим муассасаларида таҳсил олганликларидан ҳам кўриш мумкин.

Жумладан, биргина маърифатпарвар Абдурауф Фитратни оладиган бўлсак, у 1909-1913 йилларда Туркияда яшаган ва Истанбул университетиде таҳсил олган. Туркияда у жадидчилик ғоялари билан яқиндан танишади. Фитрат ўша вақтда Туркияда кучайган Ёш турклар ҳаракати таъсирида Туркиядаги бухоролик ёшлар ёрдамида “Бухоро таълими маориф жамияти”ни тузади. Ушбу жамиятнинг ёрдами билан 1911-1913 йиллар давомида кўп ёшлар Туркияда таҳсил олиб қайтган, жумладан, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та ўқувчи Истанбул шаҳрида таҳсил олиш учун юборилган²⁷⁸. Шунингдек, ушбу жамият Бухоро ва Туркистон маорифининг олға силжишига доир муҳим ишларни амалга оширган. Фитрат Туркияда таҳсил олиш, маърузалар ўқиш билан бирга самарали ижод ҳам қилади. 1909 йили Истанбулда унинг форс тилида ёзган “Мунозара”, “Сайҳа” (“Наъра”) шеърӣ мажмуаси, 1912 йили эса “Сайёҳи ҳинди” (“Баёноти сайёҳи ҳинди”) асарлари нашр этилади. Туркия дорилфунунида ўқиётганда унинг зукко, билимдонлиги профессор-ўқитувчларни ҳайратга солганлиги боис, унга Фитрат - Донишманд тахаллусини берадилар.

Умуман олганда, жадидлар Туркияга саёҳатга ва ўқишга бориб, мамлакатдаги демократик жараёнларни, таълим соҳасидаги ўзларишлар ва ютуқларни гувоҳи бўлиб, Туркистон ўлкасида ҳам сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларда демократик принципларга асосланган жамиятни барпо этиш муҳим эканлигини тушуниб етганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлиб, улар Туркия, Россия, Эрон, Миср ва бошқа мамлакатлардаги турли тараққийпарвар оқимлар дастурларидан хабардор

²⁷⁸ Тоҳир Қаҳҳор. Хур Туркистон учун. Тошкент. “Чўлпон”. 1994 йил, 29 бет.

бўлганлар, ўзаро сафарлар ва мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. Лекин Туркиядаги ёш турклар ва Эрон тараққийпарварлари тажрибаларини Туркистон жадидлари механик тарзда ва ўша қолипда ўзлаштириб олмадилар²⁷⁹. Аксинча, жадидлар Европа ва Шарқ мамлакатларининг давлат қурилиши ва қонун чиқарувчилик кенг тажрибаларидан, Россия ва Шарқ халқларининг мустамлакачиликка қарши демократик ҳаракатлар қураши усуллари ва дастурларидан манфаатларига ҳамоҳанг бўлган ва миллий маданиятга мос келадиган зарур ўринларни олдилар.

Шунинг учун ҳам XX аср бошларида юз берган Россия ва Туркиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар ва жадидлар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар.

Туркистонни мустақиллиги учун қурашда қуйидаги устувор йўналишлар жадидлар диққат марказида бўлди: янги усул мактабларини очиш ва қисқа муддат ичида ўқувчиларни саводини оширишга эришиш; иқтидорли ёшларни чет элларга ўқишга юбориш, уларга жаҳон илм-фани ютуқларини мукамал ўргатиш орқали ўлканинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш; турли маърифий, сиёсий жамиятлар тузиш, миллий театрларни ташкил этиш, газета ва журналларни чоп этиш; Туркистонда миллий демократик давлат барпо этиш кабилар шулар жумласидандир.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатини вужудга келтирувчилар тепасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Саидахмад Сиддиқий-Ажзий (Самарқанд), Муннаварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдулла хўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев), Тошпулатбек Норбутабеков (Тошкент), Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пўлатхўжаев), Абдулвоҳид Бурхонов, Садриддин Айний, Абдулқодир Муҳитдинов (Бухоро), Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, Чўлпон, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизода (Фарғона водийси), Полвонниёз Ҳожи, Юсупов, Бобохун Салимов (Хоразм) турарди.

²⁷⁹ Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. – Тошкент. 2016. –Б. 7.

Туркистон минтақасидаги жади́дчилик ҳаракати Туркистон, Бухоро ва Хива жади́дчилиги йўналишларига бўлинади. Учала худуддаги ҳаракат ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

Туркистон жади́дчилик ҳаракатининг таркибий қисмини асосан зиёлилар ташкил этган. Улар Россия империяси мустамлакачилик зулмига қарши курашиб, дастлаб мухторият мақомини қўлга киритиш, сўнгра Туркистонни мустақил давлат сифатида бошқаришни асосий мақсадлари этиб белгилагандилар.

Туркистон жади́дчилик ҳаракатидан фарқли ўлароқ, Бухоро жади́дчилиги оғир ижтимоий-сиёсий вазиятда шаклланди. Бухоро жади́длари ғоявий нуқтаи назардан иккига оқим бўлинган бўлиб, бири эскича фикрлайдиган бўлса, иккинчиси Абдурауф Фитрат раҳбарлигидаги ёшлар эди. Улар Бухоро иқтисоди ва бошқарув соҳасида қатор ислохотларни амалга ошириш талаби билан чиқдилар. Жумладан, барқарор миллий валютани жорий этиш, Бухорода конституцион монархия ва парламентни, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатишни кўзлагандилар.

Хива хонлигида шакланган жади́дчилик ҳаракатининг икки оқимга ажралганини кўриш мумкин. Хива хони Асфандиёрхоннинг Бош вазири Ислохўжа бошчилик қилган, ўз таркибига савдо-саноат корхоналари эгалари, йирик бойларнинг вакиллари билан бирлаштирган ўнг оқим. Улар мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиб, эркин бозор муносабатларини ривожлантиришни мақсад қилган эдилар.

Қозикалон Бобоохун Салимов раҳбарлик қилган, майда сармоядорлар, хунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари билан ташкил топган сўл оқим. Улар янги усул мактабларини очиб, халқнинг сиёсий фаоллигини ошириш, Хивада конституцион монархия ва парламентни, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуришни асосий мақсад этиб белгилагандилар.

Жадидчилик ўзининг маърифатпарварлик босқичида тараққиётдан ортга қолган Туркистон халқларининг маънавий дунёқарашини ўзгартириш, уларнинг саводхонлик даражасини ошириш, жаҳон тараққиёти тажрибасидан фойдаланган ҳолда ўлкадаги мавжуд сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ечимини топишга ҳаракат қилди. Бу йўлда жадидлар дастлаб таълимни ислоҳ этишга, миллий матбуотни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратдилар.

Бироқ, маърифатли халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, мустамлакачилик зулмидан қутулиш ва миллий озодлик учун кураш бошлаши мумкинлиги Россия империяси ва унинг Туркистондаги маъмуриятини доим оғоҳ бўлиб туришга мажбур этди. Генерал-губернаторликнинг махфий хизмати – империя оҳранкаси ходимлари маҳаллий зиёлиларнинг таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган ҳар бир қадамни қаттиқ назорат остига олдилар.

Янги мактаблар олдида бундай тўсиқлар қўйилганига қарамай, халқнинг фидойи фарзандлари бўлмиш жадидларнинг йирик намоёндалари томонидан 1893 йилда Бухорода, 1898 йилда Тўқмоқда, 1899 йилда Андижонда, 1901 йилда Қўқонда, Тошкентда ва Самарқандда жадид мактаблари очилди. 1911 йилга келиб, ўлкада бундай мактабларнинг сони 63 та бўлиб, уларда таҳсил оладиган ўқувчилар сони 4106 нафарни ташкил этган. 1917 йилда эса, Туркистонда жадид мактабларининг сони 100 тага етган. “Усули жадид” мактабларида Мажид Қодирий томонидан яратилган ва 1910 йилда нашр этилган “Ҳисоб” дарслигига қадар Туркияда, Қозонда нашр қилинган математика бўйича турли дарсликлардан фойдаланишган²⁸⁰.

XX аср бошларида жадидлар Туркистондаги маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларни ёритиб бориш, ўлкадаги ўрта асрларга хос қоқоқликдан холос бўлиш йўлларини кўрсатиб бериш ҳамда дунёда бўлаётган ўзгаришлар, янгиликлардан халқни хабардор этиш, уларнинг дунёқарашини эркинлик, хуррият, озодлик тушунчаларининг мазмун-

²⁸⁰ Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. – Тошкент. 2016. –Б. 174.

моҳиятини сингдириш мақсадида бир қатор газета ва журналларни чоп этишди²⁸¹.

Туркистон минтақасидаги миллий даврий нашрлар ташкил қилинишига крим-татар миллати вакили Исмоил Гаспиринскийнинг 1883-1914 йилларда чоп этган “Таржумон” газетаси, Туркияда чоп этилиб яширин равишда Туркистон ўлкасига тарқатилган “Сиротул мустақим” (“Тўғри йўл”) каби газеталарнинг таъсири катта бўлди.

Россия империяси ва унинг Туркистондаги маъмуриятини доим огоҳлигидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, XX аср бошларида Туркия давлатининг 1920 йилда Бухоро амирлигининг ўрнида ташкил топган Бухоро Халқ Совет Республикаси (Ҳукумат раҳбари маърифатпарвар Ф.Хўжаев) билан дипломатик муносабатлари яхши йўлга қўйилган эди.

Туркия озодлик кураши воқеалари Бухоро Халқ Совет Республикаси аҳолиси ва ҳукуматининг асосий эътиборида бўлган. Жадид матбуоти саҳифаларида Турк-юнон уруши, кураш жараёнлари ҳамда туркларнинг жасоратлари, Мустафо Камолнинг баёнотлари мунтазам бериб борилган. Буни ўша даврда жадидлар томонидан ташкил этилган матбуот нашрлари, жумладан, Бухоро ахбори”, “Озод Бухоро”, “Қизил Байроқ” ва “Туркистон” газеталардаги маълумотлардан кўриш мумкин²⁸².

²⁸¹ 1905-1906 йилларда Тошкентда Исмоил Обидий муҳаррирлигида “Тараққий”, Мунавварқори Абдурашидхонов муҳаррирлигида “Хуршид”, 1907-1908-йилларда Абдулла Авлоний муҳаррирлигида “Шухрат”, Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида “Осиё”, Саидкаримбой Саидазимбой ўғли муҳаррирлигида “Тужжор”, 1912 йилда Бухорода Мирзо Жалол Юсуфзода муҳаррирлигида “Бухорои шариф”, Ғиёс махсум Хусайний муҳаррирлигида “Турон”, 1913 йилда Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий муҳаррирлигида “Самарқанд”, Тошкентда Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев муҳаррирлигида “Садои Туркистон”, Қўконда Обиджон Маҳмудов муҳаррирлигида “Садои Фарғона” газеталари ва 1913-1915 йилларда Самарқандда “Ойина”, Тошкентда “Ал-ислоҳ” журналлари нашр қилинди. Шунингдек, 1917-1918 йилларда Тошкентда “Нажот”, “Кенгаш”, “Турон”, “Улуғ Туркистон”, “Шўрои Ислоҳ”, “Турк сўзи”, “Турк эли”, Самарқандда “Хуррият”, Қўконда “Тирик сўз”, “Эл байроғи”, “Қизил Байроқ” газеталари ва “Кенгаш”, “Юрт” журналлари, 1920 йил 9 сентябридан “Бухоро ахбори” ва 1923 йил охиридан “Озод Бухоро” газеталари чоп этилди.

²⁸² Халил пошо билан мусохаба: (Машхур турк қаҳрамони Халил пошо билан Туркиядаги воқеалар ҳақида мусохаба) // Қизил Байроқ. 1920 йил 14 декабрь.; Туркия вакили Абдулрахмонбек Бухорога келди. // Бухоро ахбори. 1921 йил 27 январь.; Абу Турғуд. Туркия-юнон муҳорабаси // Қизил Байроқ. 1921 йил 20 сентябрь.; Зиё Усманий. Туркия ҳамда юнон муҳорабаси // Бухоро ахбори. 1921 йил 25 сентябрь.; Бухоро ҳайъати Мустафо Камол пошо ҳузурда // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.; Ғ.Хасаний. Туркларнинг ғалабаси муносабати ила // Бухоро ахбори. 1922 йил 28 сентябрь.; Туркларнинг ғалабаси муносабати ила Бухорода байрам. // Бухоро ахбори. 1922 йил 19 октябрь.; Қосимов С. Инқилобий Туркияга ёрдам керак. // Бухоро ахбори. 1922 йил 28 декабрь.; Усмонли туркларнинг бу кунги холи // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.; Мустафо Камол пошо баёноти. // бухоро ахбори. 1923 йил 28 январь.; Туркия урушга қарор берган. // Бухоро

Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топгандан сўнг қисқа фурсат ичида Туркия, Афғонистон, Эрон ва Озарбайжон давлатлари билан дипломатик алақаларни ўрнатишга эришган. Бу даврда Туркия ўз мустақилликни сақлаб қолиш учун кураш олиб бормоқда эди. Бухоро Халқ Совет Республикаси билан Туркия ўртасидаги дўстлик ва дипломатик алоқалар 1920 йилнинг охиридан бошланади.

Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати ташкил топганидан сўнг Мустафо Камолнинг Анқара муваққат ҳукумати ўзининг элчиларини Бухорога юборади. Туркиянинг Бухородаги элчихонасига Ғолиб пошо бошчилик қилган. Анқара ҳукуматининг Бухоро Республикасидаги элчихонаси биринчи котиби таниқли турк ёзувчиси Рушан Ашраф бўлган²⁸³.

1921 йил 27 январда “Бухоро ахбори” газетасининг 21-сонидан Бухоро Халқ Совет Республикаси билан Туркия давлати ўртасидаги дўстлик ва дипломатик алоқаларни янада ривожлантиришга бағишланган мақола чоп этилади. Мақолада 1921 йил 13 январ куни Анатолия ҳукуматининг Афғонистон ҳукуматига вакил этиб белгиланган Абдулрахмонбек Москвадан чиқиб Бухорога келганлиги, 1921 йил 21 январда Абдулрахмонбекни Бухоро Халқ Совет Республикаси раиси Ф.Хўжаев бошчилигида Россия Советлар ҳукуматининг Бухоро вакили Ҳакимов, марказий инқилоб қўмитаси раиси Мирзо Абдулқодир, Умумий хавфсизлик мудирини Али Ризо, ҳукумат Нашриёти номидан Сурайё ва бошқа ҳукумат вакиллари зиёфат уюштириб, тантанали расмий маросим тарзида кутиб олишганлиги қайд этиб ўтилган.

ахбори. 1923 йил 12 октябрь.; Туркияда иттиҳоди ислом ва турклик масаласи. // Қизил Байроқ. 1922 йил 23 февраль.; Туркистон. 1923 йил 7 февраль.; Буюк Туркия қандай ҳолда? // Қизил Байроқ. 1922 йил 9 июнь.; Туркия аҳволи тўғрисида: (Мустафо Камол пошо билан мусоҳаба) // Қизил Байроқ. 1922 йил 4 август.; Инқилобий Туркиянинг ғалабаси ва унинг баналмилал аҳамияти // Туркистон. 1922 йил 22 сентябрь.; Турк-юнон уруши // Туркистон. 1922 йил 13, 15, 17, 20, 22, 24, 27, 29 сентябрь, 1, 5, 7, 10, 12, 14, 18 октябрь.; Аҳмадзода Туркиянинг пойтахти – Анқара // Туркистон 1923 йил 24 октябрь.; Сулаймонов Ф. Лузонна конференцияси туркларга нима берди? // Туркистон. 1923 йил 7 февраль.; Туркия – жумҳурият. // Озод Бухоро. 1923 йил 21 октябрь.; Шўро жумҳуриятлари ва Туркия. (Мустафо Камол пошонинг жавоб телеграми) // Озод Бухоро. 1923 йил 18 ноябрь.; Халифалик битирилди: Диний назорат йўқолди: Вақфлар – халқ мулки. (Туркияда халифаликнинг битирилгани муносабати билан) // Туркистон. 1924 йил 9 март.; Чигатой. Нима учун халифалик битирилди? (Туркияда халифаликнинг битирилиш сабаблари хусусида) // Туркистон. 1924 йил 20 март ва бошқалар.

²⁸³ Mehmet Saray. Mulli Mucadele Yillarinda Buhara Cumhuriyetinin Turkieye Yardimi // Turkistonda Yenilik Hareketleri ve Ihtilaller: 1900-1924. Osman Noca Anisina Incelemeler. Hazirlayan Timur Kocaoglu. - Haarlem, 2001. - Б. 340.

Мазкур учрашувда Бухоро Халқ Совет Республикаси раиси Файзулла Хўжаев, Россия вакили Ҳакимов, Бухоро иштирокиюн партиясининг Марказий қўмитаси раиси Арслон Хўжа, Марказий инқилоб қўмитаси раиси Абдулқодирлар томонидан жуда таъсирли нутқлар сўзланиб, унда Анатолия ҳукумати билан Бухоро ҳукуматларининг мақсад ва манфаатлари бир эканлиги, икки ҳукумат ўртасидаги дўстона муносабатларни давом эттириб, янада ривожлантириб, бундан кейин икки давлат халқларини Ғарб мамлакатларининг таъсирига тушиб қолмаслиги тўғрисида гапириб ўтадилар²⁸⁴.

Шундан сўнг Бухоро Халқ Совет Республикаси раиси Ф.Хўжаев меҳмон Анатолия ҳукуматининг Афғонистон ҳукуматига вакил этиб белгиланган Абдулрахмонбекка сўз навбатини беради. Абдулрахмонбек ўз нутқида аввало, ёш Бухоро ҳукумати томонидан Анатолия ҳукумати номига чуқур ҳурмат сифатида амалга оширилган меҳмондорчилик учун ташаккур изҳор этиб, икки давлат ўртасидаги самимий ва дўстона муносабатларининг давом этиши ва ривожланишини таъкидлаб ўтади²⁸⁵.

1922 йилнинг март ойида Бухоро Халқ Совет Республикасидан Мустафо Камол пошо ҳукумати билан ўзаро дипломатик муносабатлар ўрнатиш мақсадида Маҳмуд Назар ва Маҳмуд Ражаб бошчилигидаги Бухоро вакиллари Анқарага ташриф буюришади. Бухоро Халқ Совет Республикаси элчиларини Анқара муваққат ҳукумати ташқи ишлар нозирининг муовини Зиёдбек ҳамда хорижий ишлар вакили Юсуф Камолбек расмий кутиб оладилар.

“Бухоро ахбори” газетасининг 1922 йил 4 апрелида “Бухоро ҳайъати Мустафо Камол пошо ҳузурида” номли мақола эълон қилинади. “Бу мақола аслида Туркиянинг Анатолия вилоятида нашр қилинган “Янги кун” газетасида Туркия Буюк Миллат Мажлиси раиси Мустафо Камол номидан чоп этилган). Мазкур мақолада Туркия Буюк Миллат мажлиси раиси

²⁸⁴ Туркия вакили Абдулрахмонбек Бухорога келди. // Бухоро ахбори. 1921 йил 27 январь.

²⁸⁵ Туркия вакили Абдулрахмонбек Бухорога келди. // Бухоро ахбори. 1921 йил 27 январь.

Мустафо Камол пошо ва Бухоро ваколатхонаси ўртасидаги музокаралар ҳамда Бухоро фавкулудда сиёсий ҳайъати биринчи вакили Махмуд Назар ва турк йўлбошчи М.Камолнинг нутқлари тўлалигича баён этилган.

Шунингдек, ушбу мақолада Бухоро Халқ Совет Республикасидан ташриф буюрган меҳмонлар “Бухоро ҳайъати вакиллари ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида Мустафо Камол номига олтин дастали қилич, Амир Темур замонида кўчирилган Қуръони Каримнинг нодир нусхаларидан бирини, бухороча сарупо, Туркия зобити ва аскарлари учун Бухоро тасвири тушурилган нишонлар тақдим этилганлиги” тўғрисида ҳам ёзилган²⁸⁶.

Мустафо Камол пошо ўз нутқида “...Бухоро жумҳурияти хорижий муносабат ҳуқуқини истемол этиб биринчи даъфа ўлароқ, вакиллар ҳайъатини Туркияга юборгани учун Туркия Буюк Миллат мажлисининг раиси сифатида Бухоро жумҳуриятига ташаккур этаман. Бухоро аҳолисининг Туркиядаги турк ва мусулмон қардошларига маданий ўлароқ юборган Қуръони Карим билан Туркия халқ аскарларига нишон ҳамда қилич биз учун икки ёдгордир. Буларни қўлингиздан олганим ҳолда ҳаяжон билан тўлиб тошдим. Халқимиз ва аскарларимиз биздан узоқдаги қардошларимиздан келган шу табрик нишонларидан шубҳасиз ҳийла кўп масрур бўлғусидур. Диндош ва қардош Бухоро халқининг орзуси юзага чиқишида бу қардош миллатга ўзимнинг фотиҳамни бераман”²⁸⁷ деб Бухородан келган расмийларга Туркия халқи, аскарлари ва Туркия Буюк Миллат мажлиси ҳамда ҳукумати номидан ташаккур изҳор этади.

1922 йилнинг 9 сентябрида бўлган Муддания жангида турклар юнонлар устидан ҳал қилувчи ғалабани қўлга киритадилар ва юнонларни Измир шаҳридан чиқариб юборадилар. 1922 йил октябр ойига қадар эса Мустафо Камол бошчилигидаги Туркия армияси Бурса, Ардахан, Иғдир ва Эскишеҳир ҳудудларини ҳам босқинчилардан озод қиладилар.

²⁸⁶ Бухоро ҳайъати Мустафо Камол пошо ҳузурида // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.

²⁸⁷ Бухоро ҳайъати Мустафо Камол пошо ҳузурида // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.

Туркларнинг ушбу зафарли ғалабаси муносабати билан Бухоро Халқ Совет Республикаси пойтахти Эски Бухорода ўқувчи, мадраса талабалари, ислом пешволари, оддий меҳнаткаш аҳоли иштирокида митинг намойиши ўтказилиб, намойишда Бухоро Халқ Совет Республикаси Халқ Нозирлар Шўроси муваққат раиси Атоулло Хўжаев, Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг биринчи муовини Муинжон Аминов, маориф нозири Қори Йўлдош Пўлатов, Россиянинг Бухородаги вакили Фонштейн иштирок этиб, нутқ сўзлайдилар.

Мазкур нутқлардан аввал митингга йиғилганлар Масжиди Калон жомеъ масжидида Туркиянинг озодлиги йўлида юнонларга қарши жангга кириб, мардонавор кураш олиб бориб, шаҳид бўлган жасаротли ва қаҳрамон турк аскарлари руҳига хатми Қуръон тиловати қилинади. Тиловатдан сўнг Бухоро Маориф назорати мусиқа ҳайъати тарифидан оҳангли мотам куйи чалинади. Шу билан туркларнинг юнонлар устидан қозонган ғалабасига бағишланган митинг якунланади ва иштирокчиларнинг таклифига кўра, Туркия Буюк Миллат мажлиси раиси Мустафо Камол пошога ғалаба муносабати билан табрик телеграммаси жўнатилади²⁸⁸.

Мазкур табрик телеграммасининг тўлиқ ҳолатда келтиришни мақсадга мувофиқ деб топилди:

“Туркия миллий мажлиси раиси Мустафо Камол пошо ҳазратларига! Душманни тор-мор қилиб, буюк майдон муҳорабада Туркиянинг манфаатини ҳал этиб, ушбу порлоқ тарихий ғалабангизни 3 миллион нуфузунда бўлгон ва икки йилдан буён сизни жаҳонгир сармоядорларини бир ёқлик қилишингизни тилагон Бухоро халқи номидан самимийликдан табрик этадур, олқишларла ушбу шодлигингизга шерик бўламиз. Сизнинг ғалабангиз муносабати билан бутун Бухоро аҳолиси ва инқилобий шўролар ҳукумати 12 октябрда ўзини маъмурлари, илмийлари, талабалари билан буюк бир митинг тартиби ила ўтказди. Аҳолимизнинг руҳли шодлиги мақсади ила Бухоронинг Масжиди Калонида хатми Қуръон ўқилиб, шаҳидларнинг руҳига ҳадя этди.

²⁸⁸ Туркларнинг ғалабаси муносабати ила Бухорода байрам. // Бухоро ахбори. 1922 йил 19 октябрь.

БХСР туркларнинг порлоқ натижаларини, қатъиятингизни бутун ҳаяжон ва интизор этмакдадур”²⁸⁹.

Шунингдек, жадидлар томонидан Туркия Буюк Миллат мажлисининг раиси Мустафо Камол пошонинг турли газета мухбирлари билан мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳволи, Туркиянинг келажакдаги ислохотларига оид суҳбатларини матбуот саҳифаларида чоп этиб борганлар. Чунки, Туркистон ўлкаси миллий тараққийпарварлари ўзларининг биродарлари сифатида қардош ва қондош Туркия мамлакати, унинг халқини озодлигини қалбан истаганлар.

1922 йил 4 августда “Қизил Байроқ” газетасининг 205-сонида Туркия Буюк Миллат мажлиси раиси Мустафо Камол пошо билан “Росто” газетаси муҳбири ўртасидаги суҳбат чоп этилади. Ушбу суҳбатда “Росто” газетаси муҳбирининг Туркияда қандай ислохотлар ясалишини тегишлик топасиз? деган саволига Мустафо Камол пошо қуйидаги жавобни беради: “Миллий чегараларимизнинг ичида бўлгон шаҳар ва қишлоқлар талангон, ҳам ҳароб бўлгонлар. Аҳоли сўнг даражаларда фақирликка тушгон ҳам сўнг даражаларда нодонлик ва қоронғулик ичида бўлиш билан бирга, ҳунар ва саноатдан маҳрум қолдирилгон. Халқда асрлар бўйинча сақланиб келгон, бу кунда ҳам юрагида сақлагон муқаддас бир нарса бўлса, ул ҳам ҳуррият ва истиқлолиятга муҳаббат ва уни чексиз равишда суймоқдан иборатдур. Биз ҳозир бутун кучимиз билан нодонлик ва қоронғуликни битиришимиз кеарк. Мамлакатнинг иқтисодий томондан янгиланишига айрим равишда диққат этиш, умумий аҳолига бахт ва саодат эшикларини очишга тиришиш керак. Келгусидаги ишлар тўғрисида хусусий бўлароқ манинг ҳам фикрдошларим ва бутун миллатнинг фикри шул”²⁹⁰.

“Росто” газетаси муҳбирининг “Келгусида сиз Туркиянинг идора равишини қандай тусда бўлишини тилар эдингиз?” деган саволига Туркия Буюк Миллат мажлиси раиси Мустафо Камол пошо “Ҳозирги кунда

²⁸⁹ Туркларнинг ғалабаси муносабати ила Бухорода байрам. // Бухоро ахбори. 1922 йил 19 октябрь.

²⁹⁰ Туркия аҳволи тўғрисида: (Мустафо Камол пошо билан мусохаба) // Қизил Байроқ. 1922 йил 4 август.

Туркияда аҳоли ўзининг “борлигини” иқроп этгон бир мамлакатда халқ фақат ўзи томонидан сайлангон вакилларнинг ҳокимиятинигина тасдиқ этгусидир”²⁹¹ деб жавоб беради.

1923 йил 28 январда “Бухоро ахбори” газетасининг 129-сонида Туркия Буюк Миллат мажлиси раиси Мустафо Камол пошо билан “Журнал” газетасининг муҳбири ўртасидаги Туркиядаги сиёсий вазият тўғрисида суҳбати баён этилган. Мазкур суҳбатда Мустафо Камол пошо қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: “Овропа давлатларнинг вакиллари агарда яраш қилурға тилак бўлса эди. Албатта, яраш қилурға мумкин бўлур эди. Аммо уларда ундай бир тилак йўқ. Мусул масаласида Франция бетараф равишда ҳаракат этадур. Биз ортиқ қурбонлар бера олмаймиз. Имтиёзлар ҳақинда музокараларнинг давом этиши бизнинг миллий шаънимизга нуқсон кетирадур. Туркия асоратда қолишқа қороғонда урушни ортиқ кўрадур. Ҳам шуни давом этдирмоқ учун Туркия сўнгги томчи қонига қадар урушға қарор қилди”²⁹².

Туркистон жадидлари ўлкада олий таълим муассасаларининг йўқлиги туфайли ёшларни чет мамлакатларга ўқитиш, ёшларни Европа айниқса, Германия ва Туркия мамлакатларининг илм-фани ютуқлари билан таништириш масаласига алоҳида эътибор қаратганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Туркистон минтақасидан борган инсонларга турк халқи доимо меҳр-оқибатли бўлган. Шунинг учун бўлса керак Туркистон минтақасидан ўқишга жўнатилган кўплаб ёшлар Туркияда ўз уйидек эркин ҳаракатлана олганлар.

“Бухоро ахбори” газетаси муҳбирлари ҳам ўз соҳасининг етук билимдонлари бўлиб, улар чет эл мамлакатларига бориб келган ҳукумат вакиллари билан таассуротлар ҳақида суҳбатлар ташкил қилишга ҳаракат қилишган. Ана шундай суҳбатлардан бири Бухоро Халқ маорифи назорати вакили Исмоил Афанди Садир билан бўлиб ўтади ва муҳбир ушбу суҳбат

²⁹¹ Туркия аҳоли тўғрисида: (Мустафо Камол пошо билан мусохаба) // Қизил Байроқ. 1922 йил 4 август.;

²⁹² Туркия урушга қарор берган. // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 октябрь.

натижаларини 1922 йил 31 декабрда “Бухоро ахбори” газетасининг 122-сонида чоп этади. Газетада ёзилишича, 1922 йилнинг 2 январида Бухоро Халқ маорифи назорати вакили Исмоил Афанди Садир раҳбарлигида 25 нафар ёшлар Туркияга ўқишга жўнатилади. Исмоил Садир ва талабалар Ботуми орқали Туркияга бориб, Самсун деган турк шаҳрида 2-3 кун истиқомат қиладилар ва турк халқининг уларга кўрсатган меҳроқибатларидан беҳад мамнун бўладилар. Мухбир билан бўлган суҳбатда “Бу шаҳарда бизни маҳаллий турк ҳукумати ғоят даражада яхши қабул этди. Бизнинг шарофатимизга бир қанча жойларга зиёфатлар ясалди ва ҳар хил ижтимоий масалаларда фикр алмашдик”²⁹³ деб эслайди Исмоил Садир.

Шунингдек, Исмоил Садир Туркиянинг Костамира вилоятига борганида автомобилдан йиқилиб, икки талаба билан ўзи бир оз саломатликларини йўқотишади. Исмоил Садир ва талабаларнинг шифохонада даволанаётган вақтларида турк маориф ходимлари ва турк талабалари уларнинг саломатлигидан доимо хабардор бўлиб турганлигини, бу халқнинг нечоғли оқибатли ва инсонпарвар эканлигини газета мухбири билан бўлган суҳбатда фахр билан эслайди.

Исмоил Садир “Кастомира вилоятида ҳам биз мусофирлар яхши қарашилдик, фақат шуниси таассуфки, мазкур вилоятда борганимизда, автомобилдан йиқилиб иккита талаба билан биргаликда мен бир оз саломатлигимизни йўқотиб эдим. Шунга биноан 2-3 ҳафта қадар хастахонада ётдим. Хастахонада вақтимда ҳар хил маориф ходими ва турк талабаларининг ёнимга келиб саломатлигимни сўрамоқлари жуда маним ва талабаларимизнинг бутун ёрдамларга тайёр турганлари ҳолда жами усмонли ёшларнинг бизга самимий қардошлик кўрсатмоқлари аёни ташаккурдур. Мана шундоқ дўстона муомала ҳар жойда бизни фавқулодда буюк маънавият билан қаршилаган узоқдаги турк қардошларимизнинг Бухоро ҳукуматида дўстлик кўзи билан қараб турмушимизга яхши муносабатда бўлганликлари

²⁹³ Усмонли туркларнинг бу кунги ҳоли // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.

хар бир ҳаракатларидан кўриниб турадур. Талабаларимизни мактабларга кирмоқларига ҳеч бир монелик бўлмади”²⁹⁴ деб таъкидлаб ўтади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Туркистон минтақасида шаклланган жадидчилик ҳаракати, улар томонидан ташкил этилган турли партиялар, жамиятлар ва ҳукуматлар билан Туркия Буюк Миллат Мажлиси ва Туркия давлати доимо мустаҳкам дипломатик муносабатларни ҳамда қордошлик алоқаларини давом эттирган. Бу муносабатларни биргина мақолада акс эттириб бўлмайди. Ушбу мавзу доирасида Ўзбекистон Республикаси Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг Нодир нашрлар бўлимида ҳали ўрганилмаган ва илмий истеъмолга киритилмаган кўплаб қимматли манбалар мавжудки, уларни тадқиқ этиш ва илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилиш долзарблигича қолмоқда.

²⁹⁴ Усмонли туркларнинг бу кунги ҳоли // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 апрель.

**BUXORO SHAXRINING YER – MAYDONINING VIII – XIV
ASRLARDAGI RUS OLIMLARI TOMONIDAN QILINGAN
RIVOJLANISH XARITASI HAQIDA AYRIM MA'LUMOT VA
MULOHAZALAR.**

Murtaza RAZIKBERDIYEV

Dotsent, Kamolidin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti

ANNOTATSIYA

Maqolada asosan Buxoro shaxrining VIII – XIV asrlardagi topografik xolatiga, keyinchalik XIX – XX asrlarda arab va rus olimlari tomonidan olibborilgan ilmiy va geografik izlanishlarning natijasi dayuzag kelgan turli fikrlar va shaxarning sxematik ko'rish va xaritasi haqida so'z boradi.

Kalitsozlar: “Sxema”, “karta”, rabot, shaxriston, darvoza, Mongollar.

Buxoro bilan olimlar, tarixchilar va arxeologlar o'zlarining havo va qat'iyat uchirishlariga imkoniyat topolmaganlar.

To'g'ri Narshaxi tomonidan yozib qoldirilgan manbaalarning yerning topografiyasini ko'rsatmaydiganligi, tufayli maydon haqida to'liq ma'lumot berilmagan.

yildarusolimi V.V. Bartol' zmongollar bostirib kelgungachabo'lgan vaqtdagi yermaydonidagi yodgorliklarni topishga imkoniyat topa olmaganlar.

Faqat amirlik yemirilganda so'nggina u Buxoroshaxriga kiraolgan va o'shaxotishaxarning taxminiychegarasinibelgilashga muvaffaq bo'lgan.

Buxoroshaxrningo'rganishda 1940 – chi yilda uyushtirilgan “ekspeditsiya” ning xissasikattabo'lgan.

Aniqlanishicha Buxoroning qadimginomi “Numidjikas” bo'lgan.

.... Древнее название Бухары, сообщаемое рядом авторов, – Нумиджет. У ат – Табари и ал – Балазури Бухарой чаще всего называется оазис в целом. Например: «Он [Кутейба] вошел в Бухару и остановился в Нижней Харканеюжнее Варданы» (Табари, II, с. 1198). У ал – Балазури дважды упоминается «медина Бухары», но не как город Бухара, а как столица Бухары (с. 410, 411); в том же смысле говорит ал – Балазур об Ахсикете: - «А это ее (Ферганы) древняя столица»²⁹⁵

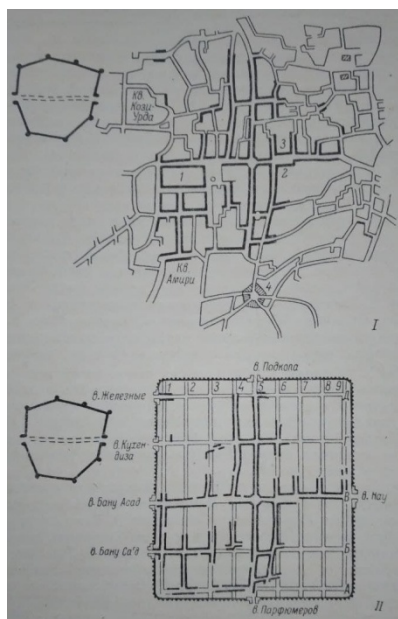
VIII asrgakelib Buxoroyermaydoni jihatidan Samarqanddankichikedi. Ekspeditsiya qatnashchisi V.A. Shishkin shaxristonning G'arbiychegarasinianiqlashga muvaffaq bo'lgan.

Shaxristonningunchaaniqbo'lmagan sharqiy chegarasini O.I. Suxareva aniqlagan.

O'shavaqtdagibarchaizlanishlarnatijasida Buxoroshaxrining umumiy, aniqo'lchamivasxemasianiqlandi. Shaxarning sxematikko'rinishi VIII asrgakelib taxminan 30 – 35 gektarmaydonga ega 575 – 600 m o'lchamiga egamaydon bo'lgan.

²⁹⁵ «Средневековый город средней Азии» А.М.Веленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаков. Издательство «Наука» 1973

Xarto'rttalatomoniningo'rtaqismidabittadandarvozabo'lgan. O'rtadanbir — birigaperpendikulyarravishdao'tganko'chalarshaxristonnito'rtbo'lakkabo'lgan.



Rasm 1. Buxoroshaxriningrekonstruktsiyaqilingan 1- tarxi (plan)

NarshaxiningfikriboyichaBuxoroshaxri VIII asrgakelibuningdarvozalari, ya'nijanubiydarvozaundanso'ng, soatstrelkasiboylabshaxarniaylanibharbirdarvozagayaqinjoylashganshaxarningbirqi smixolatiniaytibo'tadi.

...Наршахи сначала вводит читателя в южные ворота: «Ближайшая улица слева, как войдеш в шахристан, называется улицей Риндов, а за ней была церков христиан, и ест там мечеть, которая называется „мечетьБануХанзала"» (Наршахи, III, с. 52; пер., с. 70). Первая улица от Ворот Парфюмеров, с которых начинается Наршахи, - западная половина нашей улицы А, проходящей очень близко от городской стены; такое место считалось неудобным для проживания, поэтому около стены жили люди победнее.²⁹⁶

²⁹⁶ «Средневековый город средней Азии» А.М.Веленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаков. Издательство «Наука» 1973

Shaxristonningqolganqisminisahobalardanbiribo'lganAbuHafsaroziyallohua
nhugabag'ishlanadi.

Shundanbizbilamizkishaxarningshimoliysharqiyqismidaqurayshiyalmasjidijoylash
ganekanliginiVIIIasrgakelibbozorningbirqismi (molbozori) tashqarigajanubiy –
g'arbiyqismigachiqibketadi.

SomoniylardinastiyasiningpoytaxtigaaylanganBuxoroshaxriyanadao'sibrivoj
lanibketdi. X

asringoxirlarigakelibBuxoromarkaziyosiyoningyirikshaxarlaridanbirigaaylandi.

Bundayoltindavrnitavsiflab – tasvirlabberish al – Istaxri ibn Haukalva al
Muqaddasilargato'g'rikeladi.

IbnHaukalningyozishiboyichaBuxoroningnomiNumujikasdebatalgan.

....Бухары, то она называется Нумиджкас. Это город, расположенный
на равнине; постройки его из дерева, примыкающие друг к другу». Далее
упоминается внешняя стена Бухары, поперечник которой примерно фарсах
на фарсах.⁴⁸ «Внутри этой стены у нее [Бухары] ест медина, окруженная
крепкой стеной, и ест у нее кухендиз,⁴⁹ примыкающий снаружи к медине... а
в нем - другое укрепление [кал'а].⁵⁰ Местопребывание правителей Хорасана
из рода Самана - в этом кухендизе. В ней [Бухаре] ест рабад. Соборная же
мечет находится в медине у Ворот Кухендиза. Ее тюрьма в кал'а,⁵¹ а ее
базары в рабаде. И нет в Хорасане и Мавераннахре города, более плотно
застроенного, чем Бухара, и более населенного, чем она.²⁹⁷

Shaxartashqarisidagirobotnikesibo'tibSug'ddaryosiqibkelibmolbozordano't
ib (buSug'ddaryosiningoxiri)

ekinmaydonlaridano'tiboxirikamayibborayotganqismi "Samdjan"

suvxavzasigaquyiladi. Shaxristongakelsakuningyettidarvozasibo'libular,

Nartaxiningizlanishlariboyicha: (soatstrelkasiboyicha)

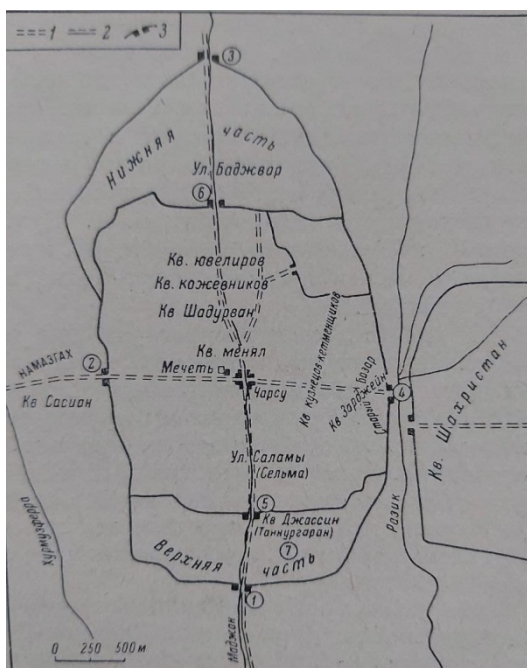
1) "Atir – upado'koni" (yoki "Bozor" darvozasi),

²⁹⁷«Средневековый город средней Азии» А.М.Веленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаков. Издательство
«Наука» 1973

2) “Gebrov (ko’handiy) darvozasi,

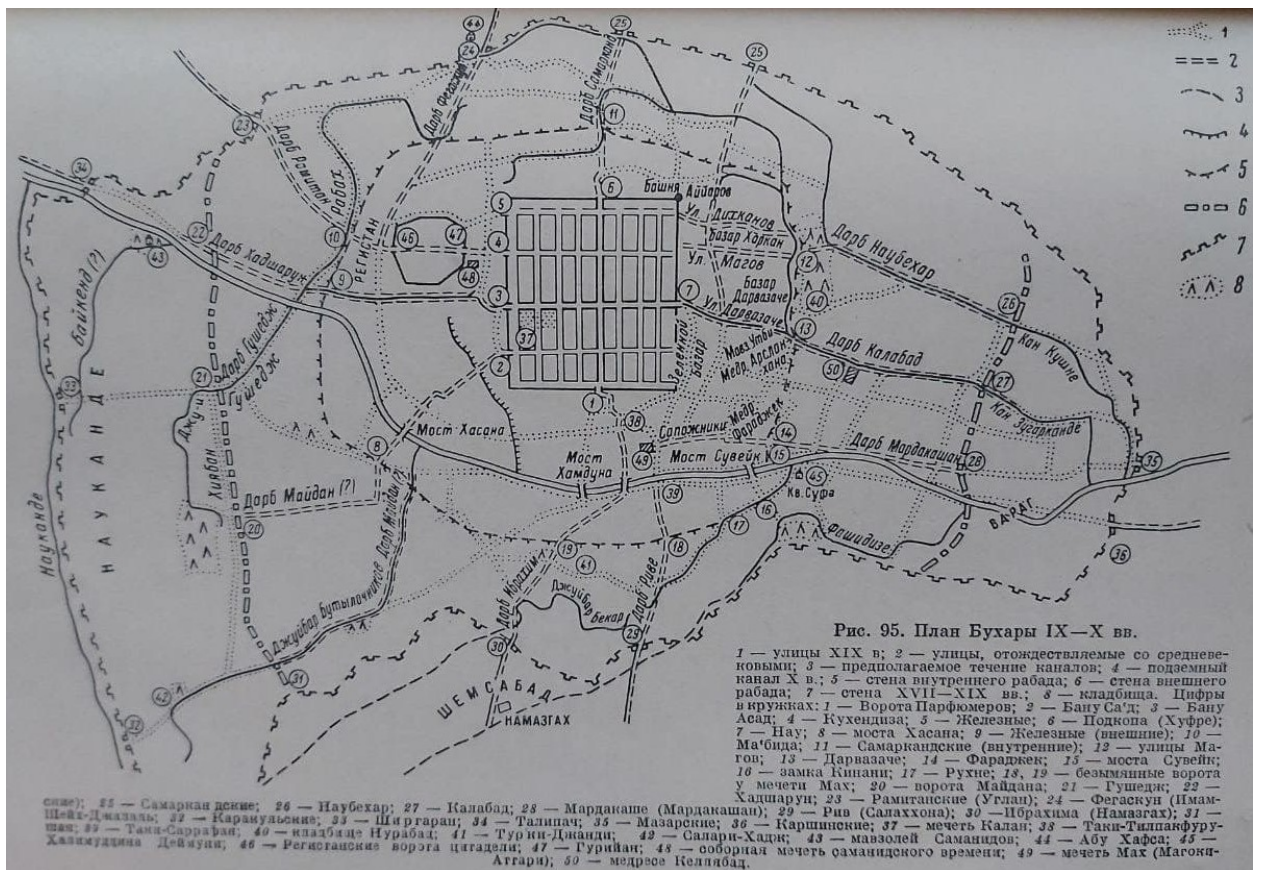
3) “Xaqrag’ darvozasi”(“Nou”), lekindarvozalarettidonabo’lgan.

A O.A.Suxarevatopilmagandarvozani “Ko’xandiz” va “Xaqrag’” darvozariningo’rtasida deb xisoblaydi. L.I.Rempel’ esaularni “Atir – upa” va “BanuSa’d”darvozariorasida deb xisoblaydi.



Rasm 2.Mer XI –XII asr. Sam’anivaTartusiylarfikriboyicha

V.A.Shishkinningizlanishlarinatijasiesabutunlayboshqachabo’libchiqqan. UningfikrichaSomoniylarBuxorosiningrobodbilanchegarasi, (V.V.Bartol’dfikrichaqa’shilganxolda) devori 849 – 850 yillaridaqurilgan. Shaxarningchegarasiniundantashqaridagimozorlarningjoylashuvigaqarabxisoblana di. Ya’ni u vaqtlardamozorlaralbattashaxardantashqaridajoylashgan.



Rasm 3. Buxoroshaxritarxi IX – X asr

Somoniylardavridanso'ngbirinchibo'lib monumentalqurilishlarArislonxondavridaboshlangan (1102 – 1130 yy). Uningdavridaichkirabotdevorlarikapitalta'mirdanchiqarilgan, Shaxristondakattayangi masjid qurilgan,mashxurminorasibilan. Uningnomibilanikkita qasr qurilganvaikkitamom ham qurilgan.

Somoniylardinastiyasiqulaganadns'o'ngmaydonjihaticankengayibo'zgargani yo'q.

XullasBuxoroshaxriningo'zigaxostarixiniko'zdankechirarekanmizundabo'lib o'tganvoqealar, asrdan – asrgao'tgan sari rivojlanibkengayibjudago'zal, betakrortarixiyvazamonaviybinolar boy bo'lganshaxargaaylanayotganliginingguvohibo'layotganligimiznisezamiz.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. “O’zbekistonga etnografik muzey komplekslarining me’morlik-dizaynerlik va interer rechimlarini tashkilotish” magistrlik ishi. Toshkent 2013
Roziqberdiyev Sardor Murtazayevich
2. Беленецкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. «Средневековый город Средней Азии». Ленинград: издательство «Наука», 1973
3. Нильсен В.А., Манакова В.Н. «Архитектурный декор памятников Узбекистана». Ленинград: «Стройиздат» Ленинградское отделение, 1974
4. Бартольд В.В. 1898. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. 1. Тексты. СПб
5. Прибыткова А.М. 1960. Роль строительной техники в сложении архитектуры Средней Азии XI–XII вв. В кн.: Архитектура и строительная техника. М.

Усмонийлар империясининг пойтахти – Истамбул шаҳрининг маданий ҳаётда тутган ўрни

ЎзМУ доценти, PhD Хайназаров Б.Б.

Турк султонларининг истилочилик юришлари натижасида ташкил топган Усмонийлар империяси XVI—XVII асрларда дунёнинг учта қитъасида — Европада, Осиёда ва Африкада улкан ҳудудларни эгаллаган. Ушбу аҳолиси турли-туман қабилалардан ташкил топган, иқлимий шароитлари хилма-хил бўлган, халқларнинг хўжалик-маиший турмуши, анъаналари ва урф-одатлари турлича бўлган каттакон давлатни бошқариш ниҳоятда мураккаб иш бўлган. Агар XV асрнинг иккинчи ярмида ва XVI асрда турк султонлари бу муаммони ҳал қилган бўлсалар, муваффақиятнинг асосий сабаблари марказлаштириш ва сиёсий бирликни мустаҳкамлаш сиёсати, яхши ташкил этилган ва тартиб-интизомли ҳарбий машинанинг мавжудлиги, тимар (ҳарбий-мулкӣ) ер эгаллиги тизимининг ҳарбий машина билан боғланганлигидан иборат бўлган. Империя куч-қудратини таъминловчи ушбу учта куч нафақат дунёвий, балки диний (руҳоний) ҳокимиятни ўз шахсида мужассам этган султон қўлларида жамланган, чунки султон халифа, яъни барча мусулмон-суннийларнинг руҳоний бошлиғи унвонига эга бўлган.

XV аср ўрталаридан бошлаб то Усмонийлар империясининг ҳалок бўлгунига қадар Усмоний султонларининг қароргоҳи ва мамлакат пойтахти Истамбул ҳисобланган. Истамбул — давлатни бошқариш тизимининг маркази, ҳокимият олий органлари жамланган пойтахт бўлган.

Усмонийлар империяси пойтахти тарихини ўрганган француз тарихчиси Робер Мантран бу шаҳарда Усмонийлар давлати ўзига хослиги мужассам этган шаҳарни кўради. «Султон ҳукмронлиги остида бўлган ҳудудлар ва халқларнинг кўпсонлиги ва хилма-хиллигига қарамай, - деб ёзади Р.Мантран, - ўзининг бутун тарихи давомида Усмонийлар пойтахти,

Истамбул, аввал ўз аҳолисининг космополитик табиати туфайли империянинг тимсоли бўлган бўлса (бирок у ерда турк элементи бош ва кўпчиликни ташкил этган), кейинчалик бу шаҳар ўзида империянинг маъмурий ва ҳарбий, иқтисодий ва маданий марказининг синтезини ифода этгани туфайли империя тимсолини мужассам этган»²⁹⁸.

Ўрта асрлар замонасидаги энг кучли давлатлардан бирининг пойтахти бўлиб қолган Истамбул – Босфор қирғоқларидаги қадимий шаҳар ўз тарихи давомида навбатдаги марта жаҳон аҳамиятига эга сиёсий ва иқтисодий марказга айланди. У яна бир бор транзит савдонинг муҳим пунктларидан бири бўлди. XV—XVI асрлардаги буюк географик кашфи ётлар жаҳон савдосидаги асосий йўлларни Ўрта ер денгизидан Атлантика океанига кўчирган бўлсада, Қора денгиздаги бўғозлар энг муҳим савдо артериялари , томирлари бўлиб қолаверди.

Истамбул халифалар қароргоҳи сифатида мусулмон дунёсининг диний ва маданий маркази бўлиб қолди. Шарқий христианликнинг собиқ пойтахти эндиликда исломнинг асосий истехкомига айланди. Мехмед II Усманийлар давлати пойтахтини Эдирне шаҳридан Истамбулга фақат 1457/58 йиллар кишида ўтказди. Аммо бундан олдинроқ у деярли бўшаб қолган шаҳарни аҳолига тўлдиришни буюрган эди. Истамбулнинг дастлабки янги аҳолиси Оқсаройдан келган турклар ва Бурсадан келган арманлар бўлишди, сўнг Эгей денгизидаги ороллардан келган греклар ҳам келиб ўрнашдилар.

Шунга қарамай янги турк пойтахтининг аҳолиси тезлик билан ўсиб борарди. XV аср охирига келиб у 200 минг кишидан кўпроқ бўлди. Бу рақамни баҳолаш учун мисол келтирайлик. 1500 йилда фақат бта Европадаги шаҳарлар 100 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган, булар — Париж, Венеция, Милан, Неаполь, Москва ва Истамбул. Болқон минтақасида Истамбул энг катта шаҳар ҳисобланган. Жумладан, агар Эдирне ва Салоники шаҳарларида

²⁹⁸ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи (Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire). — М.: Крон-Пресс, 1999. — С. 82.

XV аср охири — XVI аср бошларида 5 мингтадан солиқ тўловчи хўжалик мавжуд бўлган бўлса, истамбулда XV асрнинг 70-чи йилларида 16 мингдан ортиқроқ бундай хўжаликлар бўлган²⁹⁹.

XVI асрга келиб Истамбул аҳолисининг ўсиши суръати янада ўсди. султон Селим I ўз пойтахтига кўплаб валахларни кўчирди. Белградни босиб олгандан кейин Истамбулга жуда кўп ҳунарманд-серблар кўчиб келишди. Сурия ва Мисрнинг истило қилиниши натижасида эса шаҳарга суриялик ва мисрлик ҳунармандларнинг келишига сабаб бўлди. Шаҳар аҳолисининг кейинги ўсиши ҳунармандчилик ва савдонинг тезлик билан ривожланиб бориши билан белгиланди. Бундан ташқари шаҳарда кенг қурилиш ишлари бошланиб, жуда кўп ишчи кучи керак бўлиб қолган эди. XVI асрда Истамбулда 400 мингдан то 500 мингтагача аҳоли истиқомат қиларди³⁰⁰.

Ўрта асрлардаги Истамбул аҳолисининг этник таркиби хилма-хил бўлган. Аҳолининг катта қисмини турклар ташкил қилган. Истамбулда Кичик Осиё шаҳарларидан келиб чиққан аҳоли яшайдиган маҳаллалар пайдо бўлган. Бу маҳаллалар ўша шаҳарлар номи билан аталган — Оқсарой, Караман, Чаршамба.

Қисқа вақт ичида шаҳарда туркий бўлмаган аҳоли қатламлари ҳам шаклланган. Булар орасида айниқса греклар ва арманлар кўп бўлишган. Султоннинг буйруғига кўра, янги аҳолига хўжайинлари вафот этган ёки асирлик ва қулликка олиб кетилганларнинг уйлари берилади. Янги кўчиб келганларга ҳунармандчилдик ва савдо-сотик билан шуғулланишларини рағбатлантириш мақсадида турли имтиёзлар берилган.

Истамбулда Миср ва Суриядан келиб чиққан араблар ҳам кўп бўлган. Бу ерда кўпчилиги мусулмон бўлган албанлар ҳам истиқомат қилишарди. Турк пойтахтида шунингдек, серблар, валахлар, грузинлар, абхазлар, форслар, лўлилар (циган) ҳам яшаганлар. Бу ерда Ўрта Ер денгизи бўйлари

²⁹⁹ Петросян Ю.А. Османская империя. Могушество и гибель.- М.:Наука, 1990. – С.95.

³⁰⁰ Петросян Ю.А. Османская империя. Могушество и гибель.- М.:Наука, 1990. – С.96.

ва Яқин Шарқдаги деярли барча халқларнинг вакилларини учратиш мумкин эди. Турк пойтахтида европаликлар - итальянлар, французлар, голландлар ва инглизлар ҳам анчагина бўлиб, улар асосан савдо-сотик, врачлик ёки аптека иши билан шуғулланишган. Европаликларни Истамбулда одатда «франклар» деб аташган, бу ном остида Ғарбий Европанинг турли мамлакатларидан келиб Истамбулда ўрнашиб олганлар назарда тутилган.

Истамбулнинг мусулмон ва мусулмон бўлмаган аҳолиси ҳақидаги маълумотлар айниқса динамикада кўрсатилган ҳолда қизиқарлидир. 1478 йилда шаҳарда 58,11% мусулмонлар ва 41,89% мусулмон бўлмаганлар яшарди. 1520— 1530 йилларда бу нисбат деярли худди шундай бўлган: мусулмонлар 58,3%, мусулмон бўлмаганлар 41,7%. Сайёҳлар худди шундай нисбатни XVII асрда ҳам кузатишганликларини ёзиб қолдирганлар. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Истамбул Усманийлар империясидаги бошқа шаҳарлардан аҳолиси таркиби жиҳатидан фарқ қилган, чунки бошқа шаҳарларда мусулмон бўлмаган аҳоли камчиликни ташкил этган³⁰¹.

Султон қароргоҳи империя сиёсий ва маъмурий ҳаётининг маркази бўлган. Барча давлат ишлари Топкапа сарой мажмуи ҳудудида ҳал қилинган. Ҳокимиятни максимал равишда марказлаштиришга интилиш шунга ўз ифодасини топган эдики, барча асосий давлат муасасалари султон қароргоҳи ҳудудида ёки унинг ёнида жойлашган эди. Бу билан султоннинг шахси империядаги бутун ҳокимият ўчоғи эканлиги, мансабдорлар эса, хатто энг олийлар ҳам, султон иродасини ижрочилари эканлиги акс эттирилди. Мансабдорларнинг ҳаёти ва мулклари султоннинг иродасига боғлиқ эди.

Топкапанинг биринчи ҳовлисида молия ва архив бошқармаси, танга зарб этиш устахонаси, вақф бошқармаси, арсенал жойлашган эди. Иккинчи ҳовлида султон қошидаги маслаҳат кенгаши – Девон, султон девонхонаси ва

³⁰¹ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи (Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire). — М.: Крон-Пресс, 1999. — С. 84.

давлат хазинаси жойлашган эди. Учинчи ҳовлида султоннинг шахсий қароргоҳи, ҳарам ва шахсий хазинаси жойлашган эди.

XVII аср ўрталаридан биноан Топкапа ёнида барпо этилган саройлардан бири буюк вазирнинг доимий қароргоҳи бўлиб қолди. Топкападан бевосита яқинликда яничарлар корпусининг казармалари қурилган эди. У ерда одатда 10 минг нафардан то 12 минг нафаргача яничарлар жойлаштирилган³⁰².

Султон “кофирларга” қарши муқаддас урушда барча ислом жангчиларининг олий йўлбошчиси (пешвоси) ва бош қўмондони ҳисоблангани учун, турк султонларининг тахтга чиқиш маросими “белга қилич боғлаш” одати билан бажариларди. Мазкур ўзига хос тож кийдириш маросимига бора туриб, янги султон Олтин Шоҳ бўғози қирғоғида жойлашган Эйюба мачитига етиб келарди. Бу мачитда мавлави дарвишлари орденининг шайхи янги султон белига тилларда дoston бўлган Усмоннинг қиличи билан боғлаган. Ўз саройига қайтиб келган султон яничарлар казармалари ёнида анъанавий шарбатдан бир коса ичарди. Шарбатни у олий яничарлар қўмондонларидан бирининг қўлидан оларди. Ичиб бўлганидан сўнг косани тилло тангалар билан тўлдирарди ва яничарларни “кофирларга” қарши қурашишга доим тайёр эканлигидан ишонтириб, султон яничарлар қўшинига ўз хайрихоҳлигини кўрсатарди³⁰³.

Султоннинг шахсий хазинаси, давлат хазинасидан фарқли ўлароқ, ҳеч қачон маблағ етишмаслигини билмаган. У доимий равишда турли йўллар ва усуллар билан – Дунайдаги вассал князликлари ва Мисрдан келаётган ўлпонлар билан, вақф муассасаларидан олинадиган даромадлар билан, туганмас тухфалар ва совғалар билан тўлдиртириб турилган.

Султон саройини таъминлаш учун мисли қўрилмаган маблағлар сарф

³⁰² Петросян Ю.А. Османская империя. Могущество и гибель.- М.:Наука, 1990. – С.98.

³⁰³ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи (Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire). — М.: Крон-Пресс, 1999. – С. 88.

килинарди. Сарой хизматкорлари бир неча мингта бўлган. Сарой мажмуида 10 дан ортиқ одам яшаб, овқатланарди. Булар орасида сарой аъёнлари, султон хотинлари ва канизаклари, ҳарам оғалари, хизматкорлар, сарой кўриқчилари кирарди. Айниқса сарой аъёнлари сони жуда кўп бўлган. Бу ерда нафақат одатдаги сарой мансабдорлари - дастурхончи ва калитчи, чойшабчи ва миришкор қушчи, жиловдор ва овчилар бор эди, балки бош сарой мунажжими, пўстин ва салла сақловчи, ва хатто султон тўтиқуши ва булбулини кўриқловчилар ҳам бор эди.

Султон саройидаги ҳашаматлилик нафақат ҳукмдорнинг ўз аъёнлари кўзларида буюклиги, маҳобати ва улуғворлиги акс эттирилиши керак эди, балки Усманийлар империяси дипломатик муносабатлар ўрнатган хорижий давлатлардан келган элчи ва вакиллар кўзларида ҳам унинг салобтини кўрсатиб туриши лозим эди.

Саройдаги ҳаётнинг мураккаб вазиятларида энг муҳим роллардан бирини яничарлар ўйнаганлар. Яничарлар корпуси бир неча юзйилликлар давомида туркларнинг доимий кўшинининг асосини ташкил этиб, султон тахтининг энг мустаҳкам таянчларидан бири ҳисобланган. Султонлар яничарлар қалбини сахийлик ва мурувватлилик билан қозонишга ҳаракат қилишарди. Хусусан бир одатга кўра, тахтга чиқиш пайтида султон яничарларга совға бериши лозим эди. Бу одат вақт ўтиши билан султонларнинг яничарлар корпусига кўрсатган ҳимматининг кўриниши бўлиб қолди. Вақт ўтиши билан яничарлар преторианлар гвардиясига ўхшаб кетишди. Улар деярли барча сарой тўнтваришларида биринчи рол ўйнашган. Султонлар яничарларга ёқмаган олий мансадорларни лавозимларидан олиб ташлаганлар. Истамбул шаҳрида яничарлар корпусининг учдан бир қисми, яъни 10 минг кишидан то 15 минг кишигача жойлаштириган³⁰⁴. Вақти-вақти билан пойтахтни исёнлар ва кўзғолонлар вужудга келиб, одатда яничарлар

³⁰⁴ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи (Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire). — М.: Крон-Пресс, 1999. — С. 89.

казармаси ёни да вужудга келган.

ҲОЖИ ЙЎЛДОШ МАРҒИЛОНИЙ

Нодиржон Абдулаҳатов,
тарих фанлари номзоди,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

Тел: +99899 439 3211

Эл почта: an_igp@mail.ru

2018 йил 30 апрел куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенати аъзолари олдида чиқиш қилган Туркия Жумҳурияти президенти Ражаб Тоййиб Эрдўған мамлакатларимиз орасидаги тарихан шаклланган бирдамлик муносабатлари ҳақида эсларкан, шундай деганди: “Туркия тарихида муҳим рол ўйнаган Озодлик урушида ўзбеклар бизни доим қўллаб-қувватлаб турдилар. Ҳаж вазифасини адо этгандан кейин ўз юртига қайтаркан, Чукуровада “Қуввайи миллия”га қўшилган туркистонлик кўнгиллилар, Ҳожи Йўлдош ва дўстларининг хотираси қалбимизда абадий сақланажак”.

Турк миллати ҳамон хотирасида сақлаётган Ҳожи Йўлдош асли ким эди?

Ҳар бир миллат равнақи учун ақл-заковат, шу билан бирга шижоату матонат, жисмоний баркамол керак бўлади. Бу борада ўтган аجدодларнинг ибратли ҳаётини, тарихини билмоқлик муҳим аҳамият касб этади. Чунки тарих улуғлар сўзи билан айтганда – “ўтганлар, яшаётганлар ва ҳали туғилмаганлар ўртасидаги иттифок”дир.

Марғилоннинг қадимдан ислом илмлари маркази сифатидаги шуҳрати барчага маълум. Бу ердан етишиб чиққан фақиҳлар, муҳаддислар, муфассирларнинг илмий салоҳияти нафақат минтақа ва Мовароуннаҳр миқёсида, балки бутун ислом оламида эътироф этилган. Қолаверса, марғилонлик баҳодир жангчиларнинг таърифлари ҳам ёзма манбаларда ўз

ифодасини топган. Хусусан Мирзо Бобур “Бобурнома” асарида айтганидек: “Яна бири Марғинондур, Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти ёғоч йўлдур. Яхши қасаба воқи бўлубтур... Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангарилик расми Моварауннахрда шойидур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангарилар аксар Марғиновичдур”³⁰⁵.

Ўтган XX асрда ҳам Мадаминбек, Шермухаммадбек, Нурмухаммадбек сингари Марғилон заминидан етишиб чиқиб, душман қаршисида мардонавор тура олган улуғ баҳодирлар ҳам “Бобурнома”да айтилган номдор жангчи Марғиновичларнинг айнан авлодлари эди. Кейинги йилларда олиб борилган изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, ўтган юз йилликда Марғилондан яна бошқа ўнлаб ана шундай мард жасур ўғлонлар вояга етган. Шулардан бири Ҳожи Йўлдош Марғиновичдир³⁰⁶.

Изланишлар давомида Ҳожи Йўлдош авлодлари ҳақида айрим маълумотларни аниқлашга муяссар бўлдик. Қумтепа қишлоғининг Ингичка ариқ мавзесида Бобоназарбой авлодлари ҳаёт кечирганлар. Бобоназарбойнинг Тошмухаммад ҳожи, Эшмухаммад ҳожи, Мир Усмон ҳожи исмли уч ўғил фарзанди ва Ҳожи она исмли қизи бўлган. Бу уччала ўғилларнинг барчаси Марғилонда савдо-сотик билан шуғулланганлар. Эшмухаммад ҳожининг Йўлдошбой, Алижон қори, Мулла Мираҳмад, Мулла Ўрунбой, Мулла Сотболди, Мулла Эргаш ва исмли ўғил фарзандлари ва Ҳамроҳон, Ҳожиқиз исмли фарзандлари бўлган.

XX асрнинг бошларида Эшмухаммад ҳожининг фарзандлари кетма-кет ҳаж зиёратига борадилар. Йўлдошбой ҳам 1912 йилда ҳажга бораётиб, Истамбулга келади. Чунки, ўн саккизинчи асрнинг ўрталарида Истамбулнинг Ускудар маҳалласида Туркистондан келган ҳожилар, сайёҳларга бошпана бўлсин деб ўзбеклар такаси қурилган бўлиб, ҳажга борувчи туркистонликлар йўл-йўлакай Истамбулга кириб ўтишарди. Бу ерда

³⁰⁵ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано(Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов.–Т.: “Шарк”, 2002. - Б. 35.

³⁰⁶ Абдулаҳатов Н., Тожиалиев Д. Ёвга ён бермаган ўзбек ўғлони // “Даракчи” 25.04.19.

бир муддат қолиб, бир жума намозида иштирок этишар, Аййуб Ансорийнинг қабрларини зиёрат қилишар, сўнгра Макка томон кеташарди.

Бу даврда Усмонли турк султонлиги номи билан дунёга танилиб, ўрта асрларда жаҳондаги энг қудратли давлатга айланган мамлакат оғир даврларни бошидан кечираётган эди.

Усмонли турк султонлигининг сўнгги ҳукмдорларидан бири Меҳмед V Рашид (1909-18) кўшинлари Болқон ярим оролида давом этаётган урушларда катта талофатлар кўраётганлиги боис қурбонлар сони кундан кунга ортиб бораётганди. Йўлдошбой Истамбулнинг қаерига бормасин, ўша жойда яқинларидан жудо бўлиб, мусибатларни бошларидан кечираётган хонадонларга гувоҳ бўлади.

Исломиё тарбияни олган Йўлдошбой уларнинг қайғусига ҳамдард бўлади. Зеро ҳукамолар айтганидек, офат урган, мусибат етган кишиларнинг ёр-дўстлари, уруғ аймақлари унга қўлтиқтаёқ бўлишиб, тўғри маслаҳат бериб туришлари, албатта, лозимдур. Оллоҳнинг йўлида ҳар кимга яхшилик қилишни, ҳар кимга фойда етказиб савобли ишларга қўл уришни ният қилган оддий деҳқон боласи Йўлдошбой бу юрт ва миллат тақдирига бефарқ қараб туролмаслигини англаб, аскарликка ёзилишга аҳд қилади. Можар олими Ҳерман Вамбери (1832-1913) таъбири билан айтганда: “...Ўзбек ўз ерининг ғамини ўзи ейди ва кимки далада ибтидоий омочни тортиб юрган оддий, ишини ҳалол бажарувчи қишлоқ одамини кўрса, бу деҳқонни Марказий Осиёни забт этувчи ва ҳақиқий хўжайини деб тасаввур қилиши қийин. Ва айнан шу одам бизнинг вақтгача Марказий Осиёнинг хўжайини бўлиб келди. Чунки, шу оддий, омоч тортиб юрган ўзбек керак бўлган пайтда отга ирғиб мина олади ва қўлига қурол олиб ўзини жанг майдонида кўрсатади”.

Дарҳақиқат тарихнинг бундай бурилиш нуқталарида туркий қавмлар орасидан фавқуллодда қобилият соҳиблари майдонга чиққанлар. Улар мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини намойиш этганлар. Шу аснода Йўлдошбой Болқон ярим оролида 1912—13 йилларда бўлиб ўтган икки урушда кўнгилли аскар сифатида иштирок этади. Урушдан сўнг ҳажга

кедиб, зиёрат фарзларини бажаради. Ҳожи Йўлдош номи билан ота-онасига олган ҳадялар билан ҳаждан қайтар вақтида 1914 йилда биринчи жаҳон уруши бошланган ва Усмонли турк султонлиги тасарруфидаги араб чўлларида французлар билан жанглар давом этаётган эди. Бироқ душманга қарши ҳаракатларда арабларнинг сустигини кўрган Ҳожи Йўлдошнинг ҳамияти, ғурури жўш ура бошлайди. Болалигида Чор Россияни Кўккон хонлигини босиб олишда кўрсатган қилмишларини эшитиб улғайганлиги боис, келажакда юз беражак фожиаларни бошқалардан кўра яхшироқ тушуниб етган эди. Айниқса, 1898 йилда Андижонда Дукчи эшон қўзғолони туфайли аҳолини қирғин барот қилиниши Ҳожи Йўлдошдек эр йигитларни миллат манфаати учун эрксизликка қарши курашиш кераклигини англади. Ўша йиллари Ҳожи Йўлдош қаерда бўлганини, билаолмадик, аммо қўзғолон ва чор ҳукумати ва солдатларининг ваҳшийлиги оқибати-кўчаларни тўлдириб ётган минглаб отилган, осилган, калтаклаб ўлдирилган гуноҳсиз қурбонлар... Кўча - кўйларда ҳукумат аскаларининг хужуми остида тасвирига тил ожиз аҳволга келтирилган майитларнинг қонга булғаниб, этлари ёрилиб, узилиб, чўзилиб ётган манзараси, маҳаллий чор маъмуриятининг ваҳшийлиги туфайли дор остида юраги ёрилиб ўлган болалар-у катталар, гуноҳсиз одамларнинг ҳайвондан тубан ҳолда калтакланишларидан яхши хабардор бўлган. Бу воқеа Ҳожи Йўлдошнинг кўнглида оғир туйғуларни уйғотмаган деб ким айта олади?

Мазлумларни душман тажовузидан ҳимоя қилишни муқаддас бурч деб билган Ҳожи Йўлдош бир неча Туркистондан келган ҳамроҳлари билан аскарликка қўшилишни ният қиладилар. Муборак ҳадисда айтилганидек “Бир кеча-кундуз юрт ҳимояси учун душман қаршисида уриш бир ой тутилган нафл рўза ва бир ой ўқилган тунги таҳажжуд намозидан яхшироқдир” .

Бироқ бўлинма капитани аскар бўлиш учун ҳам бадал тўлаш кераклигини айтади. Шунда Тошпўлат ҳожи туркистонлик дўстлари учун ҳам бадал сифатида беш усмоний тилло тангани тўлайди. Тез орада

туркистонийларни жангларда кетма-кет кўрсатган жасоратларини кўрган ўша турк зобити улардан бадал сифатида олган пулларини эгаларига қайтариб беради. Ундан бунинг сабабини сўрашганида: “Мен арабларга нега сизлар кўнгилли бўлиб аскарликка ёзилмайсиз, нега номусингизни, аёлларингиз, фарзандларингиз, мол-давлат ва ватанингизни ҳимоя қилмайсизлар. Туркистондан келганлардан ибрат олмайсизларми?” деб сўраганимда, улар “Туркистонийлар пулсизликдан, эҳтиёж туфайли аскарликка ёлланмоқдалар” деб жавоб бердилар. Шу сабабдан атайин мен сизларни синаш учун тўловдан сўз очган эдим. Билдимки, сизлар эҳтиёждан эмас, аксинча бурч туфайли аскар бўлган экансизлар” деб жавоб беради.

Ҳожи Йўлдош ва унинг туркистонлик ҳамроҳлари биринчи жаҳон урушида Сувайш каналида бўлган муҳоробаларда ҳам иштирок этадилар. Вақтинчалик тузилган сулҳ туфайли турк қўшинлари ортга чекинишга мажбур бўладилар.

Тарихдан маълумки, биринча жаҳон урушида Усманийлар давлати Германия томонида туриб урушади. 1918 йилнинг 30 октябрида Туркия Антанта давлатларига таслим бўлади. Антанта давлатлари Туркияни ишғол қиладилар. Турк халқи орасида миллий озодлик ҳаракати бошланади. Туркияда Озодлик уруши (Куртулиш савашини) деб аталган бу умуммиллий ҳаракатга Мустафо Камолпошо (Отатурк) бошчилик қилади. Озодлик уруши авж олади.

Ҳожи Йўлдош ҳам ўша йиллари Адана шаҳри қайтади ва бир муддат тирикчилик ўтказиш учун Адана ва Тарсус йўлларида савдогарлик билан шуғуллана бошлайди. У шу тарзда Марғилонга кетиш учун бир оз йўл сафар ҳаражатларига маблағ тўпламоққа киришади. Бироқ бу вақтларда французлар Чукуровани босиб олган, чор-атрофда француз ва арманларлар томонидан тинч аҳолига кўрсатаётган зулмлар кучайиб боради. Айниқса, Ёрбоши деган жойда тошкентлик Ҳожи Усмон, Абдурахмон ва Иноятхон исмли Туркистонлик ҳамроҳларини ўлдириши натижасида Ҳожи Йўлдош савдогарлик фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлади.

У ватанларига қайтаётган ҳожиларга ота-онасига олган ҳадяларини топширар экан, унинг бу омонатини етказишларини илтимос қилади ва “Бизлар шу юртни тузини ичдик. Топган битта нонни ҳам бирга баҳам кўрдик. Энди ўзаро бирликда, иттифоқликда душманга қарши қўлимизга курул олмасак, Қуръон ҳукмини бузиб динимизга хиёнат қилган бўламиз” деб шу ерда қолиб умуммиллий ҳаракатга қўшилишини айтади. Ўша йилларда Ҳожи Йўлдош ва унинг дўстлари “Қуввайи миллия” деб аталувчи гуруҳ билан биргалик яширинча душман бўлинмаларига қилинган хужумларда иштирок этади. Аммо бу ҳаракатлар Ҳожи Йўлдошни қониқтирмайди. Кунларнинг бирида у дўсти Ҳофиз Абдуллоҳга қўлидаги молларини топширади. Агар ҳалок бўлса ушбу молларини фақирларга тарқатиб беришларини васият қилади. Эрталаб Гучук жоме масжидида бомдод намозидан сўнг яқинлари билан видолашиб, Тўрўслар деган манзилга боради ва Эмин Пўлат исмли турк қўмондони қўл остида жанг қилади.

"Новое время" (24 июнь, 1898й.) газетаси "Разведчик" газетасидан кўчириб босган мақолага эътибор қаратар экан, шундай ёзади: "мақола муаллифи фикрича, биз Фарғонани босиб олгач, мусулмонлар бизга хавfli эмас, сартлар - кўрқок, деб ўз-ўзимизни алдаш билан тинчиб қолдик. Ҳақиқат - умуман бошқача. Сартлар ниҳоятда жасур, туғма жангчилардир, бу нарсани ҳозир, ўлимга маҳкум қилинганларнинг қаҳрамонона, ҳатто "биргина кўрқув аломатисиз" ўлмоқлари ҳам тасдиқлаяпти. Бундай ботирлар, - билан дейди муаллиф - яхши қўмондон қўл остида мўъжизаларни амалга ошириш мумкин, улар мағлубиятининг асосий сабаби доимо яхши қўмондонлик ва раҳбарларнинг йўқлигидир".

Фавқулода куч соҳиби, алпқомат Ҳожи Йўлдош тунлари бир ўзи ҳаракат қилиб, французларнинг бир қанча кичик ҳарбий истехкомларига хужумлар уюштиради, душман аскарларини ўлдиради. Тарсузда эканлигида Мерсиндан Аданага йўл чиққан французларнинг ҳарбий поездига ҳам бир ўзи милтиқ билан хужум қилади. Саросимада қолган французлар поездни тўхтатишга мажбур бўладилар. Отишмада Ҳожи Йўлдош бир қанча француз

аскарларини ҳалок қилади. Қусун дарасида ҳам ёлғиз ўзи бир қанча душманни ер тишлатади. Француз аскарларидан тортиб олган автомат милтиқларини кейинги жангларда муваффақият билан ишлатади. Шу сабаб ҳам у минтақада “Автоматчи” лақаби билан шуҳрат қозонади.

Ҳожи Йўлдош ҳам ҳар гал майдонга комил аскарӣ ҳолатида эмас, Оллоҳ йўлида ўлимдан кўрқмаслигини намоён қилиб, жанг майдонига отилар эди. Ундаги шижоат, жасорат ва қувватни кўриб, душманнинг зобит ва аскарларини руҳиятлари сина бошлайди.

Ҳожи Йўлдошнинг афсонавий жасоратлари чор атрофга тарқалади. Бундан хабар топган Тарсусдаги яшаётган 26 нафар туркистонликлар ҳам ҳарбий бўлинма капитани Заки Болталига қошига келиб, ватандошлари Ҳожи Йўлдош сингари аскар бўлиш ниятини билдирадилар.

Тарихдан маълумки, қардош халқлар ўртасидаги муносабатлар Қўқон хонлиги тугатилиб, Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлиги Чор Россиясининг исканжасига тушиб қолган даврларда ҳам давом этган. Туркистон хонликларига Россия истилоси даврида сиёсий ва техник томонлардан ёрдам берган Туркия давлатини мустамлакачиларига қарши курашда туркистонлик қардошлари бир сафда туриб жанг қилдилар. Анқара ҳукумати ва Мустафо Камолнинг хусусий ишоралари билан 1921 йили Туркистонга жўнатилган Исмоил Субҳибейнинг Тошкентда “Туркистон Миллий бирлиги”ни ташкил этилишида ҳам катта ҳиссаси бор эди. Туркиянинг бу ёрдамларига жавобан туркистонликлар ҳам Туркия миллий мужодаласига ёрдам мақсадида “Рус олтинлари” сифатида ўтган юз миллион рубл ҳисобида Бухоро амирлигидан ёрдам пули жўнатишган. Аммо бу ёрдамнинг 11 миллиони Туркияга етиб келган. Қолгани руслар қўлига ўтиб кетган.

Ҳожи Йўлдош Қовоқлихон, Мурдқўса, Чангтепа, Чаноқтепа, Дудали қишлоқларини озод этишда мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатиб кўмондонлик даражасига эришади.

1920 йилнинг 28 май куни Баллижа қишлоғи ёнида бўлган жангда Ҳожи Йўлдош оғир яраланади. Ғалаба ва фахрли жасоратлари билан

тиллерда достон бўлган Ҳожи Йўлдош тонгга якин жон беради. Унинг ўлими бутун Тарсус аҳлини чуқур изтиробга солади. Ўша куни ҳатто отаси ёхуд онаси ўлганда йиғламаган аскарларни кўзида ёш оқди. Халқ орасида Ҳожи Йўлдошга атаб марсиялар тўқилди. Аҳли донишлар “Ким бўлиб туғилганинг эмас, ким бўлиб ўлганинг муҳим” дейдилар. Марғилоннинг оддий бир фарзанди Ҳожи Йўлдош ҳам Туркияда Ҳуррия уруши (Куртулиш саваш)да иштирок этиб турк халқининг миллий қаҳрамонига айланди³⁰⁷. Унинг номи дилларда муҳрланиб қолди. 1997 йил Тарсус ҳокимияти томонидан шаҳар қабристонига Ҳожи Йўлдош Марғилоний шарафига ёдгорлик ўрнатилди. Бу ҳақда кейинчалик Туркияда чоп этиладиган “Истиқлол” газетасининг 2006 йил 23 сониде Кемал Дурунинг “Шаҳар қабристонига ёдгорлик кимга тегишли ёки Баллижада шаҳид бўлган Ҳожи Йўлдош” мақоласи ҳам эълон қилинди. Ҳожи Йўлдошнинг қаҳрамонликлари Тарсус ва Чукуроваликлар тилида достон бўлиб келмоқда.

Туркияда Озодлик урушига бағишлаб олинган ўн уч қисмдан иборат сериалда Ҳожи Йўлдош Марғилоний ва унинг туркистонлик ватандошларини мамлакат мустақиллиги учун курашда кўрсатган хизматлари алоҳида, тўхталиб, улар ҳаминша турк халқининг ифтихори бўлиб қолажаклари эътироф этилди.

³⁰⁷ Абдулҳамид Кўчар. Қулликдан ҳурликка.- Т: “Muharrir” нашриёти. 2019.- Б.109.

БУХОРО-ТУРКИЯ: МАОРИФ СОҲАСИДАГИ АЛОҚАЛАР (1920-1924 ЙИЛЛАР)

Д. Жамолова, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Бухоро давлат университети ўқитувчиси

+99890 983 09 06

dilnoza.jamolova@mail.ru

Бухоро амирлиги ўрнида 1920 йилда ташкил топган Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ҳукумати ташқи алоқаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб, Россия, Туркистон АССР, Хоразм Халқ Совет Республикаси; Шарқ мамлакатларидан Туркия, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон; Ғарб давлатларидан Германия, Франция, Швеция, Латвия, Чехословакия каби давлатлар билан ўзаро дипломатик алоқаларни ўрнатди.

Айнан шу даврда янги ташкил топган Туркия республикаси ташқи сиёсатда РСФСР билан иттифоқчилик қилиш, ўзаро сиёсий ва элчилик алоқаларини ўрнатиш йўлидан борди ҳамда 1921 йил 16 март куни РСФСР билан дипломатик шартнома имзолади³⁰⁸. Бу эса БХСР-Туркия ўртасида ўзаро муносабатларининг йўлга қўйилишига ижобий таъсир кўрсатди.

Туркия ва БХСР ўртасидаги дипломатик муносабатларни ўрнатишнинг ташаббускори Туркия республикасининг асосчиси Мустафо Камол Отатурк эди. У БХСР ташкил топганидан 4 ой ўтар-ўтмас (1920 йилнинг қишида) ўз элчиларини Бухорога юборган ва Бухоро шаҳрида Туркия элчихонаси очилган. Унга Ғолиб пошо раис, таниқли турк ёзувчиси Рушан Ашраф эса биринчи котиб лавозимида фаолият олиб борган³⁰⁹. Орадан бир йил ўтиб, 1921 йил январ ойида иккинчи бор Туркия вакиллари Бухорога ташриф буюрган ва БХСР раҳбарлари Файзулла Хўжаев, А. Муҳиддинов, РСФСРнинг Бухородаги вакили Ҳакимовлар томонидан қабул қилинган³¹⁰.

³⁰⁸ Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004. – Б. 8.

³⁰⁹ Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). – Б. 8.

³¹⁰ Бухоро ахбори, 1921 йил 27 январь. № 21.

БХСР билан биринчилардан бўлиб дипломатик алоқа ўрнатган Туркия давлати олдида бу пайтда миллий бирликни сақлаб қолиш вазифаси турар ва мамлакат мустақиллигини сақлаб қолиш учун курашлар давом этаётган эди. Туркия озодлик кураши воқеалари БХСР аҳолиси ва ҳукуматининг диққат марказида бўлиб, Мустафо Камол Отатурк шахсияти ва фаолияти, турк-юнон уруши ҳамда унда туркларнинг кўрсатган жасоратлари ҳақида ҳукуматнинг расмий органи “Бухоро ахбори” ҳамда “Озод Бухоро” газеталарида мунтазам мақолалар бериб борилган³¹¹.

БХСР ҳукумати Туркия-Юнонистон уруши даврида турк халқини кўллаб-қувватлаб турди ҳамда катта миқдорда маблағ йиғиб, ёрдам тариқасида Туркияга жўнатди. Бу ҳақда “Бухоро ахбори” газетасининг “Шарқ дунёси” рукни остида босилган мақолада маълумот берилиб: “Туркияга ёрдам кўрсатмак ва шунинг билан турк халқига руҳ бермак Шарқ мамлакатларининг қарзидур”³¹², деган фикрга алоҳида урғу берилган.

1922 йил 12 октябрда БХСР МИҚ қарори билан Масжиди Калонда Бухоро маориф нозири Қори Йўлдош Пўлатов бошчилигида ислом руҳонийлари ва талабалар иштирокида митинг ўтказилди. Унда БХСР Нозирлар Шўросининг муваққат раиси Отаулла Хўжаев, Марказий Ижроия Кўмита раисининг биринчи ўринбосари М. Аминов, РСФСРнинг Бухородаги мухтор вакили Фонштейн иштирок этдилар. Митинг иштирокчилари номидан туркларнинг юнонлар устидан ғалабаси шарафига Туркия Миллий мажлиси раиси Мустафо Камол номига табрик телеграммаси юборилди³¹³.

БХСР ҳукумати раҳбари Файзулла Хўжаев Туркия билан муносабатларда таълим соҳасидаги ҳамкорликка алоҳида эътибор қаратди.

1921-1922 йилларда БХСР замонавий олий маълумотли мутахассисларга эга бўлиш мақсадида бир гуруҳ ёшларни Туркия ва бошқа хориж

³¹¹ Камол аскарларининг ҳаракати // Бухоро ахбори, 1921 йил 17 февраль. № 24; Инқилобий турк аскарларининг бошлиғи қаҳрамон Камол пошо // Бухоро ахбори, 1922 йил 29 октябрь. № 106; Тўракулов. Минглар яша (Камол пошо ҳақида ғазал) // Бухоро ахбори, 1922 йил 29 октябрь. № 106; Камол пошо Миллат Мажлиси раиси // Бухоро ахбори, 1923 йил 24 август. № 193; Камол пошо – жумхурайис, Исмаилов пошо – ҳукумат раис // Озод Бухоро, 1923 йил 6 ноябрь. № 8;

³¹² Зиё Усманий. Туркия ҳамда юнон муҳорабаси // Бухоро ахбори, 1921 йил 25 сентябрь, № 50.

³¹³ Бухоро ахбори, 1922 йил 19 октябрь, № 103.

мамлакатларига ўқишга юборди. Ўқувчи ёшларни танлаш ва хорижга жўнатишда Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Қори Йўлдош Пўлатов, Абдувоҳид Бурҳонов кабилар мутасаддилик қилишган. Хорижда ўқитиш учун талабаларни танлаш мураккабликлар келтириб чиқарар, бадавлат кишилар ўз фарзандларини чет элга ҳамма вақт ҳам юбормасди. Бухоро ҳукумати ўғил болалар учун очилган етимхоналардан иқтидорли ёшларни танлаб, Туркияга юборди³¹⁴. Талабаларнинг моддий таъминоти доимий равишда БХСР Маориф нозирлигининг назоратида бўлиб, улар учун ажратилган пул маблағларини Россия орқали жўнатиш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқарган. Жумладан, 1921 йил 5 октябрда БХСР Маориф нозирининг Марказий Ижроия қўмитага ёзган мактубида Туркиядаги Бухоро талабалари учун жўнатилган пул маблағлари консуллар ўртасида тақсимлаб олингани ва моддий ёрдам кечикканлигини маълум қилинган³¹⁵. Натижада 1921 йил 23 октябрда Бухоро Марказий Ижроия қўмитаси мажлисида Туркияда таҳсил олаётган бухоролик талабаларга моддий ёрдам кўрсатиш масаласи кўриб чиқилган ва Истанбулга борувчи савдогарлар орқали талабаларга пул маблағлари жўнатилган³¹⁶.

1922 йил 2 январда Бухоро Халқ маорифи назорати томонидан 25 нафар талаба олий таълим олиш учун Туркияга жўнатилган бўлиб, уларни олий ўқув юртларига жойлаштириш, моддий ва маънавий таъминотини таъминлаш мақсадида Халқ маориф назоратининг нозирини муовини Исмоил Садир юборилган³¹⁷. Декабр ойининг охирида Бухорога қайтиб келган Исмоил Садирдан “Бухоро ахбори” газетаси муҳбири интервью олган ҳамда унинг маълумотларини тўлалигича газетада чоп этган: *“Ботуми орқали Усмонли тупроғига чиқиб, Самсун номли турк шаҳрига етканимиздан кейин, мазкур шаҳарда 2-3 кун истиқомат қилдик. Бу шаҳарда бизни маҳаллий турк ҳукумати зоят даражада яхши қабул этди. Бизнинг шарофатимизга бир*

³¹⁴ Туркияда Бухоро талабалари // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 27 март. - № 76.

³¹⁵ ЎзРМДА, 56-фонд, 1-рўйхат, 38-иш, 89-варақ.

³¹⁶ ЎзРМДА, 47- фонд, 1-рўйхат, 29-иш, 121-варақ.

³¹⁷ Усмонли туркларнинг бу кунги холи // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 31 декабрь. - № 122.

қанча жойларда зиёфатлар ясалди ва ҳар хил муҳим ижтимоий масалаларда фикр алмашдик. Мажлисларнинг бирида Анқара ҳукуматининг доҳилия нозири Фатҳбек билан кўп сўйлашмоққа тўғри келди. Бухоронинг бугунги илмий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатларини тафсилоти билан сўйлаганимдан кейин, Фатҳбек таъсирланган ҳолда, Русия буюк инқилобининг натижаларини таъқиб қилиб борганлигини аңлатди. Итил, Уралбўйи, Қрим, Туркистон, Хива ҳамда Бухоро мусулмон камбағалларининг бу кунги мустақил ҳаётларига туркларнинг кўп умид билан қарамоқларини маълум этди. Бухоронинг ҳозирги мустақил ҳаётига тўхталиб, бу ҳақда ўзининг ва бутун турк халқининг кўп хурсанд эканликларини билдирди.

Самсун шаҳрида эканимизни тегишли жойга билдиргач, талабаларимизнинг бир бўлагини Трабзун (Трапезунд) Султониясига, иккинчи бўлагини эса Костомира вилоятининг дорулмуаллимига бериш маслаҳат қилинди. Бу хусусдаги лозим амалиётни ижро қилиб, ниҳоят Костомира вилоятига кетдик.

Костомира вилоятида ҳам биз мусофирлар яхши қарашилдик... Мана шундоқ дўстона муомала ҳар жойда бизни фавқулодда буюк маънавият билан қаршилаган узоқдаги турк қардошларимизнинг Бухоро ҳукуматига дўстлик кўзи билан қараб, турмушимизга яхши муносабатда бўлганликлари ҳар бир ҳаракатда кўриниб турадир. Талабаларимизнинг мактабларга кирмоқларига ҳеч бир монелик бўлмади.

Хорижга юборилувчи талабаларимизни бундан кейин ҳам яхши тайёр қилиб юборувда бўлмасак, бу йўлда сарф этган куч ва ҳаракатларимизнинг натижа бера билмаслигини ҳозирдан тушуниб турмоғимиз лозимдир. Мактаблар ҳаёти Туркияда бир миқдор тайёрроқ рамкада бўлмоғи, Бухорода бекорсоз юриб ўрганган талабаларимизга қисман оғир кўриниши эътиборга олмаганда, талабаларимиз умуман руҳли қолдилар.

Анқара ҳукуматига 4 саналик санадларини топширганимиз ҳолда, мазкур ёш ҳукуматнинг собиқ маориф нозири Ҳамидулла Субҳи афандига

қолдирдик”³¹⁸.

1922 йилда Бухоро Республикасининг Туркия (Анатолия)даги талабалар рўйхатида 19 та ўқувчининг исм-шарифи, ёши, миллати, оилавий аҳволи, манзили қайд қилинган. Бухородан Туркияга юборилган ёшларнинг энг кичиги 10 ёшда, энг каттаси 24 ёшда бўлган³¹⁹.

1922 йилнинг март ойида БХСР раҳбарларидан Абдурауф Фитрат ташаббуси билан Маҳмуд Назар ҳамда Маҳмуд Ражаб бошчилигидаги Бухоро вакиллари Мустафо Камол пошо ҳукуматини расмий суратда таниш ва ўзаро дипломатик муносабатлар ўрнатиш мақсадида Анқарага жўнатилган. БХСР элчиларини Анқара муваққат ҳукумати ташқи ишлар нозирининг муовини Зиёдбек ҳамда хорижий ишлар вакили Юсуф Камолбейлар расмий кутиб оладилар. Мустафо Камол Бухоро элчилари билан учрашиб, дипломатик, маданий, савдо-сотик муносабатлари ўрнатиш бўйича музокаралар олиб борган. Учрашув сўнгида Бухоро ҳайъати вакиллари хурмат ва эҳтиром рамзи сифатида Мустафо Камолга олтин дастали қилич, Амир Темур даврида кўчирилган Қуръони каримнинг нодир нусхаси, бухороча сарпо, шунингдек, Бухоро зобитлари ва аскарларига Бухоро регистони тасвири туширилган нишонлар тақдим этганлар. Ўз навбатида Мустафо Камол ҳам элчиларга қимматбаҳо совғалар тақдим этади³²⁰. Туркия давлат раҳбари ва Бухоро элчилари орасидаги бу музокаралар 1920-1924 йилларда икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг мустаҳкамланишига хизмат қилган.

1922 йил охирига келиб, Совет ҳукумати БХСР ҳукуматидан Туркияда таҳсил олаётган ёшларни зудлик билан чақириб олишга буйруқ беради. Ўз мамлакатнинг тараққиёти ва ривожланишига муносиб ҳисса қўшиш мақсадида Туркияга таҳсил олиш учун борган бир гуруҳ ёшлар юртига қайтганида уларга “ватан хоини”, “жосус” тамгалари ёпиштирилиб, катагонга учрайди. Натижада улар ўз юртларини ташлаб Афғонистон

³¹⁸ Усмонли туркларнинг бу кунги холи // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 31 декабрь. - № 122.

³¹⁹ Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2008. - Б. 54.

³²⁰ Бухоро ахбори, 1922 йил 4 апрель, № 77.

худудига ўтиб кетишга, хорижда юрганлари эса юртига қайтмасликка мажбур бўлди³²¹.

БХСР ҳукумати 1923 йилда Туркиянинг жумҳурият деб эълон қилиниши муносабати билан Мустафо Камол Отатурк номига табрик телеграммаси юборади. 1923 йил ноябрда эса Туркия раҳбари табрикномага жавоб йўллаб, ўз ҳукумати ва халқи номидан Бухоро Республикаси раҳбариятига самимий миннатдорчилигини билдиради³²².

1923 йилга келиб, Россия томонидан Бухоро Республикасини мустамлакалаштириш жараёни авж ола бошлайди. Оқибатда Бухоро ҳукумати раҳбарларининг кўпчилиги истеъфо беришга ва муҳожирликка кетишга мажбур бўлади. БХСР ҳукуматида дастлаб молия нозирини, кейин эса БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси лавозимида ишлаган Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1878-1968) Туркия ҳукуматига сиёсий бошпана сўраб мурожаат қилганлардан бири эди. У 1923 йил сентябрда Истанбулга келган ва Туркия Республикасининг биринчи президенти Мустафо Камол Отатурк томонидан давлат раҳбарларига кўрсатиладиган олий мақомда кутиб олинган.

Усмонхўжани ўз меҳмонидек қабул қилган Мустафо Камол унга Туркия Республикаси ҳукуматида масъул вазифада ишлашни таклиф қилади, аммо Усмонхўжа бундан кейин сиёсий ишларга аралашмаслиги, Туркистон маданияти масалалари билан шуғулланиш мақсади борлигини айтади. Мустафо Камол Усмонхўжага маънавий ва моддий мадад беришини айтиб, унга Туркия давлати миқёсидаги нафақа белгилайди. Ушбу нафақани Усмонхўжа умрининг охиригача, вафотидан сўнг эса хотини оладиган бўлди³²³.

1924 йилда совет Россияси томонидан Ўрта Осиё худудидаги учта давлат Туркистон АССР, Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ

³²¹ Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. - Б. 52.

³²² Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). – Б. 52-53.

³²³ Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2001. - Б. 22.

Республикаси тугатилиб, уларнинг ўрнига миллатига кўра янги давлатлар барпо этилади. Ушбу давлатлар тўлалигича Россиянинг мустамлакасига айлантирилади. XX асрнинг 30-йилларига келиб, совет ҳукумати талаби билан Афғонистондаги ўзбек зиёлиларига нисбатан жабр-зулм ўтказилади. Бундан хабар топган Мустафо Камол Отатурк Туркиядаги афғон элчиси Файз Муҳаммадхонни ҳузурига чорлаб: *“Агар мамлакатингизда Туркистон мусулмонлари учун жой бўлмаса, бизга топширинг”*³²⁴, - деб айтади. Натижада кўплаб ўзбеклар Туркияга кўчиб ўтади ва Мустафо Камол томонидан уларга арзон нархларда мол-мулк, ер ва чорва моллари бериш тўғрисида қарор чиқарилади³²⁵.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати раҳбарларининг аксарияти Туркияда таҳсил олган бўлиб, у ердаги тараққиёт ва ўзгаришлардан тўла хабардор эдилар. Мустақил давлат сифатида ташқи алоқаларни ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Бухоро ҳукумати Мустафо Камол Отатурк бошчилигидаги Туркия давлати билан дипломатик муносабатлар ўрнатди. Тил ва дин жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки давлат маданий, айниқса, маориф соҳасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди.

³²⁴ Саид Мубаширхон Косоний. Хотиралар // “Дунё” журналі. Нишона сони, 1993. – Б. 29.

³²⁵ Ирисов А. Ватан меҳри. “Тулистон” журналі, 1995. - № 4. - Б. 45.

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА МИЛЛИЙ ҚЎШИН ШАКЛЛАНТИРИШДА ТУРК ҲАРБИЙ МУТАХАССИСЛАРИНИНГ ИШТИРОКИ

Э.Г.Раджапов

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Инновацион

ривожланиш вазирлиги етакчи мутахассиси

rajabiy1986@gmail.com

+99899 997 70 00

Россия империясининг пойтахти Петроградда 1917 йил 28 февralида юз берган феврал инқилобининг ғалабаси натижасида Романовлар сулоласи ағдариб ташланди. Ағдариб ташланган подшо ҳукумати ўрнига 1917 йилнинг 2 мартада Муваққат ҳукумат тузилди. Мазкур жараёнлар таъсирида Туркистонда ҳам сиёсий жараёнлар фаоллашди. Ўлка зиёлилари нафақат минтақада мустақил давлат тузиш, балки унинг таянчи бўлган давлат муассасаларини ташкил этиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратдилар. Минтақада тузилажак мустақил давлатнинг бир қатор муассасалари катори унинг таянчи ва ҳимоячиси саналган миллий қўшинни шакллантириш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратдилар. Ўлка тараққийпарваларининг минтақада мустақил давлат тузиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижаси сифатида 1917 йилнинг 28 ноябр куни Қўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти эълон қилинди. Ҳукумат аъзолари фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ халқ милициясини вужудга келтириш ҳамда Туркистонда яшовчи миллатлар тинчлигини сақлаш мақсадида миллий қўшин ташкил этиш масаласига энг муҳим вазифа сифатида қаради³²⁶. Мухторият таркиби 8 кишидан иборат бўлиб³²⁷, Мухториятнинг масъулиятли бўлган харбий вазири лавозимини мутахассислигига кўра адвокат бўлган Убайдулла

³²⁶ Мухтор Бакир. Туркистон мухториятининг барпо бўлишига куч керак // Улуғ Туркистон, 1917 йил, 8 декабрь.

³²⁷ *Туркистон Мухторияти ҳақида батафсил маълумот учун қаранг: Аъзамхўжаев С.С. Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент, Маънавият. 2000.; Мадьярова С.М. Туркистон Мухторияти тарихшунослиги. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2010. –127 бет.*

Хўжаев³²⁸ эгаллади. Туркистон Мухторияти эълон қилиниши билан уни муҳофаза қилиш учун Убайдулла Хўжаев раҳбарлиги ва ташаббуси остида миллий мусулмон батальони ҳам тузилди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Мухторият ҳукумати кўшинини ўз даврининг илғор кўшини даражасига кўтариш мақсадида бир қатор хорижий ҳарбий мутахассислар билан ҳамкорликни йўлга қўйганлар. Бу борада Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларига поляк ва турк офицерлари яқиндан ёрдам берганлар. Мухторият ҳукумати ҳарбий соҳани тараққий эттириш мақсадида Туркиялик офицерлар тажрибасидан фойдаланишга қарор қилишади. Этник, тил, дин ва маданий яқинлик, қардошлиқ ҳисси бунинг бош сабабларидан бири эди.

Туркистон Мухториятининг озиқ-овқат вазири бўлган Обиджон Маҳмудов ўз ваколати доирасига кирган вазифадан ташқари, Мухторият аскарларини қурол-яроғ билан таъминлаш³²⁹, унга профессионал мутахассисларни жалб этиш масаласига ҳам катта аҳамият берди. У 1918 йилнинг бошларида Кавказда очилган “Иттиҳод ва тараққий” партиясининг раҳбари Хасан Равшаний билан Озарбайжонда учрашади. Учрашув вақтида О.Маҳмудов томонидан Туркистон иттиҳод ва тараққийпарвар жамиятининг Хасан Равшаний номига ёзилган мактуби топширилади. 1918 йилнинг 9 январидида ёзилган бу хатда Туркистонда миллий кучлар ташкил қилиниши учун тажрибали мутахассислар сўралган эди. Туркистон иттиҳод ва тараққийпарвар жамиятининг мактуби ва талабларини Хасан Равшаний зудлик билан Истанбулдаги “Иттиҳод ва тараққий” партиясининг бош марказига юборди. 1918 йилнинг 8 март санасида Хасан Равшаний Обиджон Маҳмудовга жавоб хати йўллади. У мактубида “...Туркистонда зобит етиштирмақ мақсадида бир ҳарбий мактаб очиш, ҳарбий ташкилот қуриш ва миллий олой (полк)лар тузиш учун зобитлар ҳам юборилди... Зобит афандилар ҳам қайдсиз-шартсиз “Иттиҳод ва тараққий” партиясига итоат қиладир ва фақат ҳарбий ишлар билан шуғулланадир. Ана шу тартибда иш

³²⁸ Убайдулла Хўжаев (тўлиқ исми Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғли) – дастлабки ўзбек адвокатларидан бири, журналист, жадидлар ҳаракатининг етакчиси. Февраль инқилобидан кейин Бутунроссия мусулмонлари I ва II съездларининг делегати. Советлар даврида бир неча марта қамоққа олинди ва сургун қилинди. 1938 йилда сургунда вафот этган. Бу ҳақида қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. – Тошкент, Шарқ. 2000. – Б.18.

³²⁹ Каримов Н. Адабиёт ва тарихий жараён. – Тошкент, Мумтоз сўз. 2013. – Б.232.; Каримов Н. Ўзбекнинг биринчи тоғ-кон муҳандиси // <http://n.ziyouz.com/maqolalar/naim-karimov-o-zbekning-birinchi-tog-kon-muhandisi>

юритилган тақдирда катта муваффақиятларга восил бўлишингиздан умидворман ҳамда Туркиянинг ҳар соҳада туркистонлик қардошларимизга ёрдам этажигига ваъда бераман, Афандим”³³⁰, – дея жавоб қайтарди. Мухториятнинг ағдарилганидан беҳабар Хасан Равшаний ваъдасига кўра, Юсуф Зиё³³¹ исмли шахс ҳамда 20 нафарга яқин усмонли аскарларини О.Маҳмудов билан биргаликда Туркистонга юборди. Аммо бу вақтга келиб фурсат бой берилган, Мухторият большевиклар тарафидан зўравонларча ағдарилган эди.

Мухторият ағдарилгандан сўнг ҳам миллий зиёлилар ва маҳаллий раҳбар кадрлар ҳарбий соҳада турк офицер (субай)лари тажрибаси ҳамда хизматидан фойдаланишни маъқул кўрдилар. Бухоро амирлиги 1920 йил сентябрда большевиклар тарафидан зўравонлик йўли билан ағдарили, унинг ўрнида совет андозаси асосидаги Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ташкил топди.

Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил этилиши билан, республика қурулган кучларини шакллантиришда Биринчи жаҳон урушида Россия империясига асир тушган ва Сибирдаги сургундан қочиб Туркистонга келиб қолган усмонли турк офицер (субай)лари ёрданидан фойдаланилди. Турк офицери Али Ризобейга БХСР ҳарбий ишлар ноziри Абдулҳамид Ориповнинг ўринбосари вазифаси юклатилди³³². Турк офицер (субай)лари³³³ Бухоро ҳукумати томонидан мудофаа ишлари ҳамда ҳарбий таълим соҳаларига жалб этилиб, улардан ҳарбий малака ҳамда тажрибалар ўрганилди. Турк миллатига мансуб ҳарбийларнинг тили, маданияти, дини маҳаллий миллатга жуда яқинлиги ҳам бу борада БХСР ҳукуматига жуда қўл келди.

БХСР ҳарбий ишлар ноziри ва БХСР Нозирлар Шўросининг раиси Абдулҳамид Орипов 1921 йилда Карманада ҳарбий мактаб ташкил қилиб, маҳаллий халқдан зобитлар тайёрлашга киришди. Аҳмад Заки Валидиннинг маълумот беришича,

³³⁰ Andican Ahat.. Ceditizm'den Bağımsizliğa Hariçte. Türkistan Mücadelesi. Birinci Baski. – Istanbul. Emre Yayinlari. 2003. – S.114.

³³¹ Кейинроқ Юсуф Зиёбей муфтий Садриддинхон билан биргаликда Туркиядаги иттиҳод ва тараққий жамиятининг Тошкентдаги бўлимини очишади. Қаранг: Andican Ahat. Ceditizm'den Bağımsizliğa Hariçte. Türkistan Mücadelesi. Birinci Baski. – Istanbul. Emre Yayinlari. 2003. – S.114

³³² Râci Çakiroz. Turkistan'da turk Subaylari (1914-1923). Turk Dunyasi Tarih Dergisi. 1987. – S.44-45.

³³³ Турк офицерлари нафақат Бухоро Халқ Совет Республикаси, балки Хоразм Халқ Совет Республикаси миллий қурулган кучларини ташкил этишда ҳам иштирок этишди. Уларнинг баъзилари Тошкент шаҳрида очилган “Намуна”, “Турон”, “Мухторият”, “Ирфон” каби мактабларда ўқитувчилик ҳам қилишган. Баътафсил: Râci Çakiroz. Turkistan'da turk Subaylari (1914-1923). Turk Dunyasi Tarih Dergisi. 1987. – S.42-43.

бу ҳарбий мактаб асир тушган турк офицерларидан ташкил этилган эди³³⁴. Турк офицерлари нафақат Бухоро Халқ Совет Республикаси, балки Хоразм Халқ Совет Республикаси миллий қуролли кучларини ташкил этишда ҳам иштирок этишди. Уларнинг баъзилари ҳатто Тошкент шаҳрида очилган “Намуна”, “Турон”, “Мухторият”, “Ирфон” каби мактабларда ўқитувчилик ҳам қилишган³³⁵. ХХСРнинг ўз миллий қуролли кучларига эга бўлишини хоҳламаган большевикларнинг тазйиқи ва босими остида турк офицерлари РСФСРнинг Москвадаги вакили Сафонов томонидан четлаштирилиб, ҳарбий мактаб ёпиб ташланди³³⁶.

БХСР қуролли кучларини ташкил қилишда Биринчи Жаҳон урушида русларга асир тушиб, кейинчалик Туркистонга келиб қолган турк офицерлари, татар ҳарбий мутахассисларининг тажриба ва малакасидан фойдаланилди, уларга масъул ҳарбий лавозимлар топширилди. БХСР ҳукумат раҳбарлари мураккаб шароит ва чекловларга қарамай БХСР армиясини Туркистон fronti ва РСФСР манфаатларига бўйсундирилмаган ҳолда ташкил этишга интилишди. Аммо бу саъй-ҳаракатлари Марказга ёқмади ва шу сабабли республика раҳбарларининг бир нечтаси таъқиб остига олинди.

Большевиклар минтақда турк ҳарбий асирларининг таъсирини синдириш мақсадида татар ҳарбий мутахассисларидан фойдаланишга қарор қилди. Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш учун Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан юборилган ҳарбий қисмлар, уларнинг ҳарбий мутахассисларидан усталик билан фойдаланилди. Бунинг асосий сабаби бу ҳудудларда Туркистон маҳаллий халқларининг тили ва динига муштарак татар ва бошқирларнинг истиқомат қилиши, уларнинг русийзабон ҳарбийлардан фарқли равишда, Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси тилини яхши тушуниши эди. Бу ишга Оренбург fronti қўшинлари, Қозон терма отряди, Самара коммуналари жанговар отряди, Нижегород, Челябинск отрядлари, 20-Москва терма полки ва бошқа ҳарбий қисмлар сафарбар қилинган. Бу ҳарбий қисмлар Туркистонга Каспийорти fronti жангларида қатнашиши учун 1918 йил июл ойининг иккинчи ярми ва августнинг

³³⁴ Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. – Тошкент, Адолат. 1997. – Б. 105.

³³⁵ Râci Çakiroz. Turkistan'da türk Subaylari (1914-1923). Turk Dunyasi Tarih Dergisi. 1987. – S.42-43.

³³⁶ Закий Валидий Тўғон. Хотиралар // Шарқ юлдузи. 1993 йил. 7-8-сон. – Б. 172.

биринчи ярмида юборилган эди³³⁷. Улар шунингдек, Туркистонда шаклланаётган миллий-ҳарбий қисмларни тегишли кадрлар билан таъминлашда ҳам ўрин тутган.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон минтақасида миллий қуролли кучларни шакллантиришда турк ҳарбий мутахассисларнинг иштироки ва кўмаги катта бўлди. Бу жараёнда тил, дин ва маданият муштараклиги сабаб Туркистон минтақасида миллий қўшинни шакллантиришда бир қатор ижобий натижаларга эришилди. Минтақада миллий қуролли кучларнинг шаклланиши совет ҳокимияти манфаатлари ва таъсирини йўққа чиқариши эътиборга олиниб, турк ҳарбий мутахассислари минтақадан четлатилди.

³³⁷ Расулов А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар (1917-1924). – Тошкент, Университет. 2005. – Б.72.

САЛЖУҚИЙ ТУРК СУЛТОНЛАРИНИНГ САЛТАНАТ ТЕПАСИГА ЧИҚИШИ ВА БОШ ВАЗИР АБУЛҲАСАН МОВАРДИЙНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ (XI АСР)

Жўраев Зиёвуддин Муҳитдинович.

ЎзМУ Тарих факультети “Манбашунослик ва архившунослик”

кафедраси катта ўқит. (PhD). (+99899) 8931970

Мовардий ҳаёти ва илмий фаолияти X-XI асрлар Аббосийлар даврига тўғри келиб, Бағдод¹ шаҳри ислом дунёсининг илм-маърифат марказларидан бири эди. Аббосийлар давлати(хукм. дав. 132/750 – 656/1258 йй)да 37 нафар шахс халифалик тахтига чиқди. Бу давлат Шарқда Еттисув, Ғарбда Атлантика океани, шимолда Шимолий Кавказ, жанубда Африканинг шимолий ҳудудларини эгаллаган. Мовардий яшаган даврда ижтимоий-сиёсий жараёнлар кескинлашиб, Аббосийлар халифалигида тарқоқлик вазияти юзага келиб², империя Ироқдаги Аббосийлар (хукм. дав.VIII-XIII асрлар)³, Шимолий Африкадаги давлатлар (хукм. дав.VIII-XII асрлар)⁴, Андалусиядаги Умавийлар (VIII-XI асрлар)⁵, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги давлатлар (IX-XI асрлар), Шом давлати (X-XII асрлар), Бувайҳийлар (X-XI асрлар) ва Салжуқийлар (XI-XII асрлар)⁶ каби мустақил давлатларга бўлиниб кетган эди. Халифаликнинг ташқи муносабатларида ҳам зиддиятлар вужудга келганди. Улар Аббосийлар давлатининг инкирозига сабаб бўлди⁷. Г.Э.

¹ حسن ابراهيم حسن. تاريخ الإسلام السياسي. 365-ص. Яна қаранг: форсча Боғбон ёки Худо дод, Тангри назар солган ёки ёрлакаган шаҳар. Islam ansiklopedisi. Abbosiler moddasi. – Istanbul, 1991. Guzel Sanatlar Matbaasi. Т. 1. – S. 426.

² Васильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. – Санкт-Петербург, 1902. – 230 с.

³ Семенова Л. А. Из истории средневековой Сирию Сельджукский период. – Москва: Наука, 1990. – 328с.

⁴ Жюльен Ш. А. История Северной Африки от арабского завоевания до 1830 г. – Москва: Наука, 1967. –138 с; Алиев А. Г. Государство Тулунидов. – Баку, 1969. – 231с; Семенова Л. А. Из истории и Фатимидского Египта. – Москва: Наука, 1974. – С. 213; Мехтиев А. Ш. Из истории зайдитов Йемена//Известия АН Туркменистан. 1985. – С. 210; История стран Азии и Африки в средние века. – Москва: Наука, 1987. – 132 с; Зеленев Е. И. Египет, Средние века. Новое время. – СПб., 1999. – 120 с; Мехтиев А. Ш. Из истории зайдитов Йемена//Известия АН Туркменистан. 1985, № 4. – С. 38.

⁵ Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании. – Москва: Наука, 1957; Ланда Р. Г. В стране Аль-Андалус через тысячу лет. – Москва: Наука, 1993. Абу Муслим жангномаси. 2-китоб. – Тошкент, Ёзувчи, 1993. – 144 б.

⁶ Семенова Л. А. Из истории средневековой Сирию Сельджукский период. – Москва: Наука, 1990. –280 с.

⁷ Хотамий С. М. Ислом тафаккури тарихидан//Таржимон Н.Қодирзода. – Тошкент, Минҳож, 2003. – Б. 192-203.

Грюнебаум фикрича, “Аббосийлар “Мулуки тавоиф” номи остида мустақил ёхуд ярим мустақил давлатларга бўлиниб кетганди. Бу давр Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари давлатчилиги тарихида янги босқичга кўтарилиш даври эди”⁸. Мовардийнинг давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳақидаги қарашлари мазкур халифалик тизими емирилиш даври шарт-шароити билан узвий боғланган эди. X-XI асрларда Аббосийлар бошқаруви кучли зиддиятларни бошдан кечирди. Бу даврда сиёсий бошқарув султон ва ноиблар қўлида бўлган⁹.

X-XI асрларга келиб, Аббосийларнинг ижтимоий-сиёсий бошқаруви Бувайҳий шиа (хукм. дав. 334-447/932-1055) ҳарбий амир-ул-умаролари тасарруфида бир юз ўн уч йил давом этган. Мазкур даврда аббосий халифалар ўзлари тайинлаган амирларнинг сиёсий таъсирига тушиб қолганлар. Бувайҳийларнинг халифаларга нисбатан устунлиги кучайиб, халифалик заифлашиб борди. Сиёсий танглик ижтимоий-иқтисодий ҳаётда салбий аксини топди. Иқто (расмий амалдорларга ажратилган) ерларида етиштириладиган зироатчилик, боғдорчилик, чорвачилик ва хунармандчиликдан олинадиган солиқ турларининг кўпайиши турли минтақаларда халқ исёнларига сабаб бўлди¹⁰.

Мовардий давлат бошқарувида Мутиъ (хукм. дав. 334–363/946 –974 йй.), Тойиъ (хукм. дав. 363–381/974–991 йй.), Қодир Биллоҳ (хукм. дав. 381–422/991–1031 йй.), Қоим Биамриллоҳлар (хукм. дав. 422/1031–1075 йй.) хукмронлик қилган даврларда яшаган¹¹. Абдулкарим ибн Мутиъ ҳамда Тойиъ замонида, халифаликнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётида деярли ўзгариш содир бўлмади. Давлат бошқарувини Бувайҳий амирлари олиб борар эди. Тойиъ ўн етти йилу тўққиз ой халифалик қилгач, мансабидан туширилиб, Қодир Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муқтадир Қодир Биллоҳ

⁸ Грюнебаум Г. Э. фон. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – Москва: Наука, 1981 г. – 180 с.

⁹ Ahmet Ugur. Osmanli siyaset-nameleri. Erjies Universitesi. – Turkiya, Kultur ve sanat. – B. 15 – 25; Islam ansiklopedisi. Turkiye Diyanet Vakfi. – Istanbul, 1988. Abbasiyeler. Samerra. – B. 31 – 59 – 56. – 559. Қаранг: Изоҳ № 1. 1. 1.

¹⁰335. 90;المقدسي، تاريخ المقدسي. –ص. 230؛ المسعودي، مروج الذهب. 3-قسم. –ص. 10335. Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994. – Б. 158. Қаранг: Изоҳ № 1. 1. 2.

¹¹85. روضة الصفي. محمد خواند شاه بلخي. تحزيب و تلخيث دكتور عباس زرياب. – تهران. 1370 شه آزر –ص. 85.

халифаликка тайинланган. Мазкур халифа маънавий-маърифий ишларга алоҳида эътибор қаратди¹².

Қодир Биллоҳ маърифатпарвар, очиқ кўнгил ва сахий шахс бўлса-да, мамлакат бошқаруви хусусида биров уқувсиз эди. Аммо унинг даврида мамлакат тараққиёти учун бирмунча фойдали ишлар ҳам амалга оширилди. Қодир Биллоҳ 437/1017 йилда “Аҳли сунна ва-л-жамоа”дан ажралиб чиққан мўътазила таълимотига қарши “Рисолайи қодирийя” ёхуд “Эътиқоди қодирийя” асарини ёзиб¹³, унинг воситасида мўътазила, шиа ва имомий оқимларига жиддий зарба берган¹⁴ бўлса-да, бироқ бу ҳаракат халифаликнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгариш ясамади.

Қодир Биллоҳ 86 ёшида вафот этгач, ўрнига ўғли валиаҳд шахзода Қоим Биамриллоҳ (ҳукм. дав. 422-467/1031–1075 йй.) халифалик тахтига ўтирди. У ҳам отаси каби қалби очиқ, маърифатпарвар, бағрикенг шахс бўлиб, халифалик тахтида 44 йил ўтирди. Бу пайтда Бағдод шаҳри ҳукмдори *амир ал-умаролик* лавозимида (1035–1045 йй.) Жалолуддавла Бувайҳий ўтирган бўлиб, у аввалги ҳукмдор Аззуддавла Бувайҳий даврида шуҳратга эришган. Лекин бу даврда Бувайҳийлар заифлашиб, араб халифалиги ҳудуди Бағдод атрофи билан чегараланиб қолганди¹⁵.

Ироқдаги бувайҳий султонларидан Жалолуддавла (1025–1044 йй.) туркий султон Тўғурбек Салжуқ ва акаси Чағрибек Довуд (ҳукм. дав. 1038–1118 йй.) ва булардан ташқари Форсдаги бувайҳий Султонуддавла (ҳукм. дав. 938–1112 йй.), Абу Шужоънинг ўғли Имодуддавла (ҳукм. дав. 1112–1024 йй.), Абу Калижар (ҳукм. дав. 1112–1024 йй.) билан ичкикурашлар

¹² علي أصغر فقهي. عضدالدولة. – تهران، 1347 هـ. عبد الرفيع حقيقت. تاريخ نهزتهاي ملي ايران، – تهران، 1969، أحمد بهمنيار صاحب این عباس، – تهران، 1966.

¹³ Makdisi G. Ibn ‘Aqil et la resurgence de l’Islam traditionaliste au XI e siecle. – Damas, 1963 – С. 282-328; Richards D. S. Papers on islamic history: III Islamic civilisation 950-1150. – Oxford-Cassier, 1973; Мусульманский мир (950-1150) – Москва: Наука, 1981; Сурдель Д. Имамитские концепции в начале XI в. В характеристике аш-шайха ал-Муфида. – Москва: Наука, 1981; – С. 206–220; Ақоид матнлари/Нашрга тайёрловчи ва тарж.: Абдулазиз Мансур. – Тошкент, Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 80.

¹⁴ Рашидаддин. Сборник летописей. Джавоми ат-таварих. Т. 1-3. – Москва: 1946, 1952, 1960; Rosental. Erwen I. J.: Political thought in Medieval Islam an In troductory out Line (Cambridge 1958); A. Masse. под. ред. Беляева Е. А. – Москва: Наука, 1961., 1963; Прозоров С.М. Ар-Розий.Китоб ат-талхис ал-баён фи зикри фирак аҳл ал-адён. – Москва: Наука, 1988; Чураков М. В. Народные движения в Магрибе под знаменем хариджизма. – Москва: Наука, 1990; Islam Ansiklopedisi. Т. I. – Istanbul, 1950. – В. 19.

¹⁵ اليافعي،ميرات الجنان، ۆزР ФАШИ қўлёзмаси, № 2005. – Варақ. 390.

сиёсий инқирозларнинг тезлашишига сабаб бўлди. Жалолуддавланинг ҳаёти сиёсий кураш ва қийинчиликлардан иборат бўлди. Унинг ўлиmidан (ваф. 435/1044 й.) сўнг ўғли Абу Мансур Марзубон ибн Феруз Хусрав (ҳукм. дав. 1048–1055 йй.) амир ал-умаролик мансабига ўтирди. Халифа унга “Ал-малик ал-азиз” (халифанинг яқин кишиси) унвонини берди. У вафот этгач, Имодуддавла Абу Калижар Марзубон Бағдодни босиб олди. Аммо унинг ҳукмронлиги узоқ давом этмади. Тўртйиллик бошқарувдан сўнг 40 ёшли Абу Калижар Марзубон бувайҳий оламдан ўтгач, “ал-малик ар-раҳим” унвонли (1048–1055 йй.) Абу Наср Хусрав Феруз ўғли ҳокимиятни қўлга олади¹⁶.

Ислom тарихида юз берган тарихий жараёнлар аббосий халифа Қоим Биамриллоҳнинг ҳукмронлиги замонида фавқулодда сиёсий вазият янада жиддийлашади. Мисрлик фотимий ҳукмдорлар (ҳукм. дав. 909–1171 йй.)дан Абу Тамим Маъодд Мустансир Биллоҳ Алавий (ҳукм. дав. 427–487/1036 – 1094) Бағдодни забт этади¹⁷. Бағдодда ўз номига хутба ўқитади.

Х-ХІ асрларда Аббосийларнинг ўтмишидан баҳс этган асарлар ёзилиши баробарида, тобе мамлакатлар ҳам ўзига хос маданиятга эга халқ сифатида миллий истиқлол ҳаракатини бошлаган эдилар¹⁸. Улар ҳам ўз давлатчилик тарихига оид асарлар яратди. Лекин давлатнинг ижтимоий гуруҳларни бирлаштириш йўлидаги ҳаракати жиддий натижа бермади ва аниқ бир тизимга солинмаган сиёсий дастур йўқлиги сабабли барқарор бошқарув таъминланмади. Мансаблар суиистеъмол қилинди, хазина талон-тарож этилди.

Х-ХІ асрларда Аббосийлар оғир ижтимоий-сиёсий вазиятга тушиб қолдилар. Мамлакат ғоявий-сиёсий, ақидавий-мафкуравий курашлар гирдобида қолди¹⁹. Турли оқимлар ўртасида бир-бирини кофирлик ва даҳрийликда айблаш авж олди. Натижада, Қодир Биллоҳнинг “Эътиқоди

¹⁶ Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии (Хронологические и генеологические таблицы с историческими введениями). – Москва: – Тошкент, 1996. – С. 356–358–399–403.

¹⁷ Вохидов Ш. Х., Қодиров А. Шарқнинг машҳур сулолалари. – Тошкент: Академнашр. 2013. – Б. 209–211.

¹⁸ Большаков О. Г. История Халифата. – Москва: Наука, 1989–1998; Мухаммад-Бен-Али-Бен-Табата. Правила для государей и рассказы о мусульманских династиях. – Казань, 1863.

¹⁹ Қаранг: Изох № 1. 1. 4.

кодирийя” ва Мовардийнинг “Ал-икнаъ фи-л-фикҳи аш-шофеъийя” асарлари пайдо бўлди.

Қодир Биллоҳ ва Мовардийларнинг хизмати шу бўлдики, улар ноанъанавий 72 оқим ғояларини таҳлил этиб, уларнинг турли иддаоларига ўз раддияларини берганлар. Сунний исломда эътироф этилган тўрт фикҳий мазҳабни ўзида бирлаштирган, мўътадил таълимотга эга “Аҳли сунна ва-л-жамоъа” эътиқодига таянадиган мазҳабларгагина мамлакат ҳудудида расмий фаолият юритишга рухсат берилди.

Мазкур даврда мўътазила, рофизийлар ва шиъаларнинг ҳокимият учун кураши авж олган. Сиёсий гуруҳлар ўз мафкураларини диний иддаолар ва конун-қоидалар билан қувватлашга ҳаракат қилишарди. Айни пайтда, “Аҳли ал-сунна...” гуруҳи мутакаллимлари²⁰ ашъарийлик ва мотуридийликка асосланган диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни кўзлаган ислоҳотларни амалга ошираётган эди²¹.

XI аср бошларида суннийлик мавқеининг тикланиш аломатлари пайдо бўла бошлади. 406/1015 йилда ханбалийлар Карбалодаги Имом Ҳусайн (р.а.)нинг мақбарасини ёқиб юборди. Бағдод, Самарра, Макка, Мадина ва Қуддусда Бувайҳийларга қарши кўзғолонлар кўтарилди. 411/1020 йилга келиб кучли сиёсий тус олган ушбу жараёнлар сабабли халифа Қодир Биллоҳ шиа Бувайҳийларни жазодан қутқариб қололмади²², балки унинг ўзи уларни жазолаш ишларига бошчилик қилди.

Аббосийлар давлати таркибидаги олтита минтақа ноибларининг бир қисми мустақиллик сари интилаётган эди. Бундай жараёнларда Ғазнавийлар (хукм. дав. 353–577/962–1186 йй.) ўзларини суннийликнинг ҳимоячилари сифатида эълон қилдилар²³. Исмоил Сомоний томонидан Алптегин Ғазнавий Хуросонга волий этиб тайинлангач, минтақа Сомонийлар бошқарувидан

²⁰ الشهرستاني، الملل و النحل، كاردابة. 1960. ص. 510 علي ابن محمد الفخري. كتاب التلخيص البعض في ذكر فراق اهل اديان. بلا تاريخ. – ص. 230. بيهقي، ابو الفضل محمد ابن حسين، تاريخ بيهقي، تصحيحه عل اكبر فياض. دانيشگاه فيردوسي، – مشهد. 1356، – ص. 210 تاليف صدر 230. بيهقي، ابو الفضل محمد ابن حسين، تاريخ بيهقي، الاسلام، العالم، المتفنون. عبد القاهر بن طاهر بن محمد البغدادي الاسفرائني التميمي المتوفي عام هـ 429. الفرق بين الفرق

²¹ الاشعري، كتاب اللمعة، مصر. بلا تاريخ، ص. 200 21 مانسور. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 56/24.

²² أبو الفداء، المختصر في تاريخ البشر. – قاهرة. 1325. 2-ج؛ علي أكبري فياض، تاريخ الاسلام. – تيهران. 1335 هـ

²³ Стэнли Лен-Пуль. Мусульманские династии. – С. 328. Босворт К. Э. Мусулмон сулолалари. – Б. 269.

халос бўлиб, амалда мустақилликни қўлган киритди. Ушбу ўлкада мустақил давлат тузилиб, Ғазна шаҳри пойтахтга айлантирилди.

Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Аббосийлар ўртасидаги алоқаларнинг мустақамланишида Мовардийнинг хизмати катта эканлигини кўриш мумкин. Бу тарихий жараёнлар ёзма манбаларда қайд этилган²⁴. Халифанинг ноиблари ва амир-умароларнинг ўзаро урушлари, маъмурлар ва ботил фирқалар ўртасида зиддиятли мафкуралар тарқалиши, иқтидорсиз халифаларнинг лоқайдлиги туфайли вужудга келган ижтимоий-сиёсий бошбошдоқлик халифаликнинг инқирозига сабаб бўлди. Қоим Биамриллоҳ Бағдодни ташлаб қочишга мажбур бўлади. Айнан шу даврларда (429/1038 й.) Бағдодда *қозиу-л-қузот* лавозимини эгаллаган шофёбий мазҳабининг йирик уламиси Мовардий давлат бошлиғига маслаҳатгўй вазир ва сулҳпарвар элчи сифатида сиёсий майдонга чиқади²⁵. Қийин вазиятдан чиқиб кетиш мақсадида Қоим Биамриллоҳ Ироқ ва Ҳижоз минтақаси бошқарувини Тўғрулбек Салжуқийга беришни ваъда қилиб, Мовардийни элчи сифатида юборди²⁶.

Тўғрулбек мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятдан фойдаланиб қолиш мақсадида халифа олдидаги мажбуриятларини адо этишини маълум қилади. Халифа шу тариқа ўғуз, қарлуқ ва бошқа туркийлар иттифоқидаги ҳарбийлар кучига таянган ҳолда улар билан муносабатларини яқинлаштиришга муваффақ бўлади. Натижада, 429/1038 йилда Нишопур султони деб эълон қилинган Тўғрулбек ҳокимият тепасига келгач, аввало, суннийлик мазҳабини ҳимоя қилиши, Аббосий (қўғирчоқ) халифаларини шиа мазҳабига мансуб Бувайҳийлар васийлигидан қутқариш биринчи вазифаси эканлигини таъкидлайди. Бу сиёсий чақирув унга Салжуқийлар Ғарбий Хуросондаги мустабид дайламий/бувайҳий ҳукмдорларига қарши ҳаракат бошлаганида суннийларнинг мададини олишда жуда қўл келди. Шу тариқа 442/1051 йилга

²⁴ كرديزي، أبو سعيد عبدالحی ابن زهناك، تاريخ كرديزي، تصحيح عبدالحی حبيبي. - تهران. 1363؛ طبري، محمد ابن جرير، تاريخ الطبري. - 1409 هـ. ق. بيروت. Қаранг: Ёфеъий. Миръот ал-жинон. ЎЗР ФАШИ қўлғэмзмаси, №2005. – Варақ. 390.

²⁵ حميد عناية، مائى سياسى دراسلام/ترجم. برحان الدين خرمشاهى. تهران. 1365 هـ. ص. 30-31. علي أقر الحلبي، تفكور سياسى ايران و تاريخ دنياى اسلام. تهران. 1372 هـ. ص. 198؛

²⁶ Накқош Ҳ. И. Сулолаи Бувайҳиён. (Асрҳои X–XI) – Душанбе: Ирфон, 1988. – Б. 22., 33.

келиб, Миср, Шом, Форс ва Ироқдаги бувайҳий ва фотимий каби шиа гуруҳлари орасидаги 125 йиллик ички низолар, қонли тўқнашувлар гирдобиди қолган сулола Тўғрулбекнинг адолат ўрнатиш мақсадида йўлга қўйган ҳарбий ислохотлари туфайли барҳам топди. Бағдоднинг амир ал-умаролиги Бувайҳийлардан Салжуқийлар қўлига ўтди.

Аббосий халифа Қоим Биамриллоҳ ваъдасида собитлик изҳори сифатида 1052 йилда шахсан ўзи Бағдод масжидларидаги хутбасида Тўғрулбек номига Ироқ султони деган жумлани қўшиб ўқийди ва унинг ҳаққига дуои хайр қилишларини буюради. Тўғрулбек, ўз навбатида қатъий ҳарбий режасини тузади. Маккага борувчи ҳожилар ниқоби остида йўлга чиқиш орқали Форс, Шом ва Миср ерларини забт этишни асосий мақсад қилади. Бунга эришиш учун ҳарбий стратегик ҳийла воситасида Фотимий Мустансир Маъадд Биллоҳ Алавийни (1036–1094 йй.) қўлга тушириш ва унинг давлатига барҳам бериш режасини амалга оширади.

Босвортнинг фикрига кўра, 447/1055–56 йилларда Тўғрулбек Салжуқ Бағдодни батамом эгаллайди. Қоим Биамриллоҳни қайтадан халифалик тахтига чиқариб қўяди²⁷. У эса, ваъдага мувофиқ, Тўғрулбекнинг султонлик унвонини тасдиқлайди²⁸. Бағдод масжидларида жума намозида Султон Тўғрулбек номига хутба ўқилади. Тўғрулбек Салжуқнинг акаси Чағрибек Довуднинг Саида исмли қизига (429–455/1038–1063 йй.) аббосий халифа Қоим Биамриллоҳ 448/1056 йилда уйланиб, салжуқ туркларига куёв бўлгач, Бағдодда ижтимоий-сиёсий тартиб-интизом қайтадан ўз изига туша бошлайди²⁹. Сиёсий вазиятдаги бу каби ижобий ўзгаришларда Мовардийнинг хизматлари катта бўлган³⁰.

Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султониййа” асарида илгари сурилган адолатли салтанат тузиш таълимотини амалиётга татбиқ этган биринчи ҳукмдор Тўғрулбек Салжуқ бўлган. Унга асосланган Салжуқийлар

²⁷ إمام الدين محمد خالد الإسفهاني، تاريخ دولة سلجوق. - مصر. 1900. - ص. 284.

²⁸ Босворт Л. Э. Муслмон сулолалари/Тарж. О. Шарафуддинов. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 142.

²⁹ تاريخ سياسي الاسلام/ترجم. أبو القاسم باينده. - تهران. 1360 هـ. - ص. 426. حسين ابراهمي،

³⁰ يافعي، ميراث الجينان. - ص. 430.

султонлиги нисбатан қисқа вақт ичида қадимги форс давлатларидан-да йирик мусулмон Шарқи салтанатини барпо этди. Туркий султонлар хукмронлигида³¹ Аббосийлар маълум даражада инкироздан фориг бўлдилар. Айнан шундай шароитларда халифа таклифи билан Мовардий 1055 йилда “Ал-Аҳком ас-султониййа” асарини ёзади.

Мовардийнинг асосий фаолияти (370-450/991-1058 йй.)³²да Аббосийлар давлати 334/945 йилдан Бувайхийларнинг³³, 447/1055 йилдан Ироқи ажам ва араб Салжукийларнинг амир ал-умаролиги даврида кечган. Аббосийларнинг IX-X аср биринчи ярмидаги хукмронлиги даврида, маҳаллий аҳоли ҳаётида ислом манъавияти маълум даражада тараққий этган бўлса-да, қадимий динлар таъсири ҳануз кучли эди³⁴. Айрим гуруҳлар зоҳиран ислом динини қабул қилган бўлсалар-да, зимдан унга қарши эдилар. XI аср бошларига келиб, Аббосийлар сиёсий жиҳатдан батамом кучсизланди³⁵, исломий бошқарув очик таназзулга юз тутди. Узоқ вилоятларда марказий бошқарувнинг таъсири йўқолиб, давлат мол-мулк танқислигига учради. Шунга кўра, маъмурларга маошни марказий хазинадан тўлаш жорий этилди. Давлат (мулки султоний) ерларининг лашкарбошиларга ижарага (иқтоъ) бериш оқибатида, улар давлат тасарруфидан чиқиб кетди.

Маданий-маънавий ҳаётда ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, санскрит тилидаги “Панчатантра” (“Беш муқаддас китоб”), шунингдек, “Калила ва Димна”, хитой мутафаккири Конфуций кабиларнинг таълимотларига оид асарлар араб ва форс тилларига таржима қилинди. Бағдод, Басра, Куфа, Макка, Мадина, Қоҳира, Шом, Қуртоба, Тус, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Марв, Нишопур ва Кешдаги илмий марказлар

³¹ Якубовский А. Ю. К вопросу о происхождении и характере газневидского государства. – 1934. – Ленинград, 1934.

³² Хотамий С. М. Ислам тафаккури тарихидан. – Тошкент: Минҳож, 2003. – Б 193. Қаранг: Изоҳ. № 1. 1. 3.

³³ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. (Курс лекций). – Ленинград, 1966; Строева Л. В. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. – Москва: Наука, 1978; *فقهي علي أنقر، آل بويه نخواستين سلسله قدرت مند*؛ *شيعه. تپهران. 1365. ص. 214*؛ Накқош Ҳ. И. Сулолаи Бувайҳиён. (Асрҳои X–XI) – Душанбе: Ирфон, 1988. – Б. 79. ; Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право (вопросы теории и практики). – Москва: Наука, 1986. – 256 с.

³⁴ Бартольд В. В. Сочинения. Т. VII. – С 335. Грюнебаум Э. Классический Ислам. – С. 65.

³⁵ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках (курс лекций) Мусульманское государственное право. Глава VI.). – Ленинград, 1966; – СС 149, 150, 154, 155, 158, 198.

юксак даражага эришиши натижасида маданий ҳаётда юксалиш сезила бошлади. Шулардан Кеш шаҳри илм-маърифат маркази “Қуббату-л-улум вал-адаб”, (VIII аср), Марвдаги “Байту-л-улум” (VIII аср), Бағдод шаҳридаги “Байт ал-ҳикма” (IX аср)³⁶, Самарқанд илоҳиёт мактаби (IX–X асрлар), Сомонийларнинг “Дивану-л-ҳикма” (X аср)³⁷, Урганчдаги “Мажлису-л-уламо”, “Маъмун дору-л-фунуни” (XI аср), Қоҳира шаҳридаги “Дору-л-ҳикма” (XI–XII аср) каби илмий марказлар бунга муносиб ҳисса қўшдилар. Салтанат бошлиқлари илм-маърифат марказларини ривожлантиришга эътибор қаратишган, вақф ерлари, маблағлар ажратишган, масжид, мадрасалар қуриб беришган. Натижада аниқ ва табиий ҳамда ижтимоий фанлар, маданият, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар, адабиёт гуллаб-яшнаган. Таржимонлар гуруҳлари жамланиб, улар қимматли асарларни араб тилига ўгиришган, толиби илмлар орасида мусобақалар уюштирилган³⁸.

Бу давр илмий ҳаётининг юксалишида, албатта, Юнон, Хитой, Ҳинд, Турон, Хуросон, Мовароуннаҳр олимларининг асарлари муҳим ўрин тутган. Бағдодда янгича фикрлайдиган шахсларнинг маданият-маърифат марказларига жамлангани боис, бу даврда, давлат бошқарув тизимини ислоҳ этиш имкони пайдо бўлди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Аббосийлар даврида мустақилликка интилган Ҳижоз, Хуросон, Мовароуннаҳр, Миср, Мағриб, Шом ҳудудларида давлатчилик анъаналарида суннийлик ва шиъалик таълимотларининг таъсири кузатилади. X асрда Аббосийлар инқирозини бошлаб берган фотимий ва бувайҳий шиаларидан халос бўлиш учун кураш фаоллашди. Қодир Биллоҳ ва Қоим Биамриллоҳларни сунний эътиқодли туркий сулолалар Ғазнавийлар (999–1170 йй.) ва Салжуқийлар (448/1057–656/1265

³⁶ Абдуҳалимов Б.А. Байт ал-ҳикма ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 236; Зоҳидий А. Берунийнинг ақл чироғи//Тафаккур, 2005. – № 4. – Б. 102–107.

³⁷ Багирова. С. Г. Сочинение. Татимма сиван ал-ҳикма Ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. – Тошкент: Фан, 1987. – С. 46; Уильрих Рудолф. Самарқанд илоҳиёт мактаби. – Тошкент: 2005. –325 б.

³⁸ Абдуҳалимов Б. А. Байт ал-ҳикма ва унинг Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар)/Б. Абдуҳалимов; масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев; ЎзРФА, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Тошкент: O'zbekiston, 2010. – 264 б.

йй.)ни қўллаб-қувватлаганди. Аббосийлар давлатини инқироздан чиқариш тадбирлари Қодир Биллоҳ ва Қоим Биамриллоҳларнинг бош вазири Мовардий томонидан тузилган. Шу билан баробар, у илм-фан ва маданият тараққиёти йўлида жонбозлик кўрсатган арбоб сифатида ҳам шуҳрат қозонди.

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Холияров Тўлқинжон Чоршанбиевич

Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

+998996768185, txoliyarov@mail.ru

Маълумки, туркийлар – жаҳондаги энг қадимий ва йирик этнослардан биридир. Сўнги даврда жаҳон олимлари, жумладан, ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган тадқиқотлар натижасида ва қадимий хитой манбаларидаги маълумотларга кўра, ушбу атама бундан 3,5 – 4 минг йил муқаддам иероглифлар билан ёзилган битикларда “*тиек*” ва “*тиаук*” шаклида учрайди. Турк сўзи бақувват, баркамол, одиллик каби маъноларни англатади, деган фикрлар мавжуд. Қадимий Хитой манбаларида турклар қиёфаси чуқур кўзли, қирра бурунли, басавлат ва серсоч деб кўрсатилади.

Бир неча минг йилликлар давомида туркий қабилалар кўп марта бирлашган ва парчаланганлиги туфайли уларнинг қабилавий таркиби ўзгариб турган.

Мил. ав II асрдан – мил. III асргача бўлган даврда турклар Хун хоқонлиги таркибида бўлганлиги сабабли Хитой манбаларида шюнну, хунну деб ҳам аталган.

Мазкур хоқонлик емирилгандан кейинги 300 йилга яқин давр давомида хитойлар туркларни *тиеклэ* (замонавий тилда теле) деб аташган.

VI асрда турклардан бўлган Ашина авлоди кучайиб Турк хоқонлигини барпо этган. Хитой манбаларига кўра, IX асрда тилга олинадиган турк қабилалари 58 та ном билан ажратилган. Шулардан 22 таси уйғур

(иттифоқчилар) деб номланган. Уйғур хоқонлиги тугатилганидан сўнг буларнинг катта бир қисми Туркистон худудида жойлашган. Туркия олимлари асарларида турк қабиласи *кўктурк* деб ҳам аталиб, тадқиқотларга кўра, бу сўз тангрига, яъни осмонга ишонган турклар, баландлик турклари, кўк бўри тотеми бўлган турклар каби маъноларни англатган. Марказий Осиёда турк атамаси топоним, этноним, гидроним сифатида кўплаб учрайди³³⁸.

Академик А.Асқаровнинг мустақиллигимиз муносабати билан тарихимиздаги энг аҳамиятли муаммоларидан бири туркий халқларларнинг келиб чиқиши масаласида ўзининг асосли далилларини келтирганлиги муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, совет тарихшунослигида *хуннлар* туркий қабилалар эканлиги эътироф этилган. Таниқли тарихчи Л.Н.Гумилев “Хунлар” асарида хуннлар Хитой тарихида биринчи бор мил.авв. 1764 йилда, сўнг мил.авв. 822 ва 304 йилларда тилга олинганини айтади³³⁹. Проф. А.Хўжаев сўнгги йилларда Хитой ва япон олимлари билан ҳамкорликда Хитойнинг 24 жилдлик тарихи (Эр си ши) устида жиддий тадқиқотлар олиб бориб, ана шу изланишлар жараёнида турк атамаси Хитой манбаларига бундан камида 4 минг йил аввал кириб келганини аниқлаганликларини таъкидлайди³⁴⁰.

Қадимги туркларнинг келиб чиқиши масаласида катта ютуқларга эришган олимлардан бири шубҳасиз Л.Н.Гумилёвдир. У ўзининг машҳур “Қадимги турклар” асарида қадимги турклар ва уларнинг келиб чиқиши ҳақида манбаларга суянган холда катта ютуқларга эришган. Тўғри, айрим масалаларда Л.Н.Гумилёвнинг фикрларига қўшилиб бўлмайди, айрим

³³⁸ Хўжаев А. Турк, туркийлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004 – 640-бет.

³³⁹ Гумилев Л.Н. Хунны. – М.,1960. – С. 23.

³⁴⁰ Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // “Ўзбекистон ўрта асрларда тарих ва маданият”. – Т., 2003. – 178-бет.

фикрлари эса баҳс талабдир. Шунга қарамай қадимги турклар тарихини ўрганишда Л.Гумилёвнинг хизмати беқиёсдир. У “*турк*” сўзининг маъноси, “*ашина*” сўзининг моҳияти, Турк хоқонлигининг вужудга келиши, турклар олиб борган урушлар ва улар эгаллаган улкан ҳудудлар ва хоқонлик таркибига кирган халқлар ва қабилалар, улар ўртасидаги муносабатлар Турк хоқонлигининг қўшни давлатлар ва халқлар билан муносабатлари, Турк хоқонлигининг заифлашуви сабаблари ва емирилиши, Ғарбий турк хоқонлигидаги воқеалар, иккинчи турк хоқонлиги – кўк турклар давлатининг вужудга келиши ва тугатилиши, уйғурлар хоқонлиги, монийлик дини, туркларнинг битик тошлари ҳақида фикр юритган. Хусусан, Л.Н.Гумилёв “*турк*” сўзининг маъноси “*кучли, бақувват*” эканлигини тасдиқлайди³⁴¹.

А.Хўжаевнинг Хитой манбаларига асосланиб берган маълумотларига кўра, мил.авв. III минг йилликнинг охири чорагидан бошлаб шимолий Хитой князликларининг тарихи ўша давр йилномачилари томонидан ёзила бошлаган, яъни қадимги Хитой кичик подшоликларида “*ши*” деб аталган йилномачилар бўлиб, улар шимолий Хитой подшоликларининг шимолий, шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий чегараларида чорвадор туркий қабилалар яшаганликларини тасдиқлайди. Ана шу кичик ҳокимликлардан бири “*Шя*” подшолиги бўлиб, у шимолий Хитойда (мил.авв. 2205–1766 йй.) ҳукмронлик қилган. Сўнг мил.авв. 1766–1122 йилларда “*Шонг*” номли кичик ҳокимлик ҳукм сурган. Уларнинг ҳар иккаласи девонида “*ши*”лар фаолият кўрсатиб, нафақат ўз подшоликлари тарихини тошга, суякка ва хитой камишига ёзиб борган, балки бу ҳокимликларга чегарадош қабилая элатлар ҳақида ҳам маълумот қолдирганлар.

Тарихда ана шундай “*ши*”лардан Са Же ва Рюй Сунг номли йилномачиларнинг номи бизгача етиб келган. Мил.авв. I минг йилликда “*ши*” лавозимидаги йилномачиларнинг сони кўпаяди, улар ёзадиган иш

³⁴¹ Гумилёв Л. Қадимги турклар. – Т., 2006. – Б. 171.

хажми ҳам кенгаяди. Хотиралар ҳукмдорлар истаги асосида битилиб, улар “*Тангри фарзанди*” сифатида илоҳийлаштирилган. Уларнинг фаолияти – конун, ахлоқ нормалари эса тангрининг амри сифатида қабул қилинади. Сима Цян ана шу хотиралар асосида “Тарихий хотиралар”ни ёзган.

Милодий 319 йилдан бошлаб нафақат тарихга оид хотиралар, балки тарихшуносликка доир асарлар ҳам пайдо бўла бошлайди. Танг сулоласи даврида (618–907 йй.) тарихий воқеаларни ёзиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу иш давлат монополиясига айланади. Тарихини йилномачи “ши”лар ёзиб борган расмий сулолалар 24 та бўлганлиги учун сулолалар тарихи “24 тарих”, яъни “Эр си ши” номини олган. “24 тарих”нинг биринчи жилди Сима Цян қаламига мансуб “Тарихий хотиралар” бўлса, унинг охириги Минг сулоласи (1368-1644 йй.) тарихидан иборат. Хронологик жиҳатдан ушбу 24 сулола тарихи 3,5 минг йилдан кўпроқ давр тарихини ўз ичига олади. Хитойшунос олим Абдулаҳаджон Хўжаевнинг таъкидлашича, ана шу тарихнинг қадимги ва илк ўрта асрлар даври воқеаларини ўз ичига олган жилдларида бевосита Турон ва Туркистон тарихига оид қимматли маълумотлар бор³⁴².

Сима Цяннинг “Тарихий хотиралар”ига асосланиб ёзилган “Хитой тили катта иероглифлар луғати”да шимолий Хитой “Шя” ҳокимлигининг шимоли-ғарбий чегараларида “ху” ёки “хулу” деб аталган чорвадор қабилалар яшайди, дейилган³⁴³. Худди шундай маълумот Си Юаннинг “Сўзлар этимологияси” луғатида ҳам учрайди³⁴⁴. А.Хўжаевнинг ёзишича, хитой тилида “р” ундош товуши талаффуз этилмаганлигидан, хитойликлар “хур” атамасини “ху” иероглифи билан ифода этишган. Кейинроқ, шарқий “ху”лар хитойчада “*дунху*” аталиб, ушбу атама рус адабиёти орқали ҳозирги замон тилимизга “*тунгус*” талаффузи билан кириб келган. “Ху”ларнинг ғарбий қисми эса “*рунг*” ва “*ди*” деб аталган икки қабилага бўлинган.

³⁴² Хўжаев А. Ўша асар, – Б. 178-184.

³⁴³ Хитой тили катта иероглифлар луғати. 3-жилд, – Ченгду, 1990, Б. 2057.

³⁴⁴ Си Юан. Сўзлар этимологияси. Пекин, 1979, 1218-бет.

“Ди”лар ўз навбатида “қизил ди” (чи ди), “катта ди” (жонг ди), “оқ ди” (бай ди)ларга бўлинган. “Рунг”лар ҳам “ғарбий рунг” (ши рунг), “тоғлик рунг” (шан рунг), “ўрмонлик рунг” (линг рунг) каби қисмларга бўлиниб, Жанубий Сибир чўлларида яшаган.

Хан сулоласи тарихи “Хуннлар тазкираси”нинг иккинчи қисмида “жанубда буюк Хан мавжуд, унинг шимолида кучли “ху” мавжуд” деб хуннларга ишора қилинган. Шарқий Хан тарихчиси Чженг Шюан “ху” ҳозирги “сюнну”, яъни хунн, деб ёзган³⁴⁵.

“Ди”лар баъзи қадимги хитой ёзма манбаларида “динглинг” деб ёзилган. “Шя” (мил.авв.2205–1766 йй.), “Шонг” (мил. авв.1766–1122 йй.) ва “Чжоу” (мил.авв. 1122–771 йй.) кичик подшоликлари давридаги “гуй-фанглар” динглингларни ўзи эди, деб ёзади хитой тарихчиси Дуан Лянчин³⁴⁶⁵.

Бошқа бир Хитой тарихчиси Люй Симян эса “илгари динлин ёки динглинг деб номланган қабилалар кейинчалик чиле, теле деб аталган. Ҳозир биз уларни умумлаштириб уйғур деб атаймиз, ғарб мамлакатларида уларни турк деб аташади. Аслини олганда, турк ва уйғур динглинглар таркибидадир... Чилеларни хитойликлар “Гавчэ” (қангли) деб аташган. Мазкур номлар бир-бирларига ўхшамаса ҳам, уларнинг келиб чиқиши бир. Буларнинг теле ва гавчэ деб аталиб қолишининг сабаби шу бўлганки, қумликнинг шимолида яшаб Вэй хонадонига (милодий 220–260 йй.) итоат қилганлар гавчэ, қумликнинг шимолида яшаб жужанлар итоатида бўлганлар теле деб аталган³⁴⁷.

А.Хўжаевнинг таъкидлашича, қадимги хитой ёзма манбаларида “д” товуши “т” товуши билан алмашиб, “динглинг” атамаси “тинглинг” деб талаффуз қилинган. Кейинроқ, “нг” товуши туширилиб қолдирилиб,

³⁴⁵ Хитой тили катта иероглифлар луғати, 3 жилд, – Ченгду, 1990, Б. 2057.

³⁴⁶ Дуан Лянчин. Динглинглар, қангқилар ва туролар. 1-жилд. – Уримчи, 1996. – Б. 115.

³⁴⁷ Люй Симян. ХХР халқлари тарихи. – Шанхай, 1987. – Б. 87.

“тинглинг” “теле” бўлиб кетган. “Т” товуши эса “ч” товуши билан алмашиб, “теле” – “челе” ёки “чиле” деб талаффуз қилинган. Демак, ди, динглинг, тинглинг, теле, челе, чиле қабилалари “ху”нинг авлодларидир.

“Теле” ва “туро” аслида битта қабиланинг номи эмас, балки туркий тилли қабилаларнинг турли уруғларидир. Чунки кўчманчи қабилалар анъанасига кўра, қайси бир уруғ ёки қабила бир неча қабилалар сиёсий уюшмасига етакчилик қилса, қабилалар иттифоқига кирган барча қабилалар ўз уруғи ва қабиласи номини унутмаган ҳолда, ўша етакчи қабила номи билан юритилаверади. Масалан, “ху”лар бир замонлар туркий қабилалар сиёсий уюшмасида етакчи қабила бўлган бўлса, кейин шундай етакчилик роли “ди”ларга ўтди. Кейинроқ, туркий қабилалар сиёсий уюшмаси – қабилалар иттифоқига хуннлар етакчилик қилганлар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, хуннлар ҳокимияти емирилгандан кейин Атилла билан Ғарбга кетмай, ўз жойларида қолиб кетган туркий қабилаларга “Туро” қабиласи бош бўлиб, улар таркибида 44 та қабила бўлган, уларнинг номи шимолий сулолалар тарихида келтирилади³⁴⁸.

Шундай қилиб, юқорида номлари келтирилган қадимги хитой ёзма манбаларига кўра, шимолий Хитой кичик подшоликларининг шимолий, шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий чегараларида мил.авв. III–II ва милодий I минг йилликлар давомида “ху”, “ди”, “хунн” номлари остида чорвадор прототурк қабилалар жамоалари яшаган. Улар Хитой иероглифларида даврига қараб, турлича талаффуз этилган бўлса-да, уларнинг туркий этнога тегишли эканлиги тарихий ҳақиқатдир.

Археологик тадқиқот натижалари айнан мана шу ҳудудларда бронза даврида Андроново маданияти соҳиблари яшаганлигини тасдиқлайди. Андроново маданияти ёдгорликлари Жанубий Сибирнинг ғарбидан Урол тоғ тизмаларининг жануби-шарқий минтақаларигача ёйилган.

³⁴⁸ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015 – 258-бет.

Хулоса қилиб айтганда, сўнгги йилларда А.Асқаров “Андропова маданиятининг бир қисм аҳолиси туркий тилли бўлганлиги” хусусидаги ғоя билан чиқди. Ҳозирча ушбу ғоянинг тарафдорлари камчиликни ташкил этса-да, қозоғистонлик археолог К.М.Байпаков Андропова маданияти аҳолисининг бир қисми турк тилли бўлган, деган фикрни олға сурмоқда³⁴⁹. Бу ғояларнинг асоси Қадимги Хитой йилномаларида келтирилган ёзма манбалар ҳисобланади. Айнан Андропова маданияти даврга мос келувчи Шимолий Бақтриядаги Сополли маданияти аҳолиси Анов-Намозгоҳ, Мурғоб, Даштли, марказий ва шимолий Эрон аҳолиси билан бир этник гуруҳни ташкил этган ва қадимги Эрон тил лаҳжаларидан бирида гаплашган. Шу тил асосида Қадимги Бақтрия ва “Авесто” тили шаклланган³⁵⁰. Шимолий Бақтрияда Сополли маданиятининг Кўзали ва Мўлали босқичлари топилмаларида прототуркий тилли аجدодларимизнинг излари моддий маданиятда яққол кўзга ташланади³⁵¹. Бу ҳолатлар туркий халқлардан бири ўзбек халқи икки этник (эроний ва туркий тилли) қатламлар қоришуви асосида таркиб топганлиги ва бу қоришув илк бор сўнгги бронза даврида бошланганлигидан гувоҳлик беради. Аммо бу Марказий Осиёдаги этник жараёнларнинг тугалланган палласи эмаслигини, кейинги асрлардаги демографик, миграция, урбанизация каби бир қатор тарихий омиллар унинг кейинги улкан ўзгаришларга юз тутганлигини ҳам унутмаслик керак.

³⁴⁹ Байпаков К. Империя древних тюрок // “Тюркский мир”. – М., 1999. № 1-2. – С.10-12.

³⁵⁰ Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистоннинг бронза даври аҳолиси этник таркиби хусусида айрим мулоҳазалар // “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. – Т., 2004. 12-бет

³⁵¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015 – 253-бет.

Turk osmonlolaguli

*Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy
rassomlik va dizayn instituti “San’at
tarixi va nazariyasi” kafedrası
o’qituvchisi Xurshida Xayitboboyeva*

Annotasiya

Mazkur maqola O’rta asrlar Turkiya amaliy san’atining rivojidagi jarayonlar hamda bugungi kun O’zbekiston zamonaviy amaliy san’atida turk osmon lola guli motivining qollanilib kelayotganiga oid yangi ilmiy ma’lumotlarga asoslangani bilan ahamiyatlidir. Bugungi kunda tobora shakllanib borayotgan zamonaviy o’zbek amaliy san’ati turlarida Turkiya kashtachiligida mavjud an’analarni qisman kuzatishimiz mumkin.

Аннотации

Эта статья важна, потому что она основана на новой научной информации о развитии средневекового прикладного искусства Турции и использование мотива небесного тюльпана в современном прикладном искусстве Узбекистана. В формирующейся сегодня современных видах прикладного узбекского искусства, частично исследуется существующие традиции турецких мотивов прикладного искусства.

Annotation

This article is important, because it is based on new scientific information about the development of medieval Turkish applied art and the use of the Turkish sky tulip motif in modern applied art in Uzbekistan today. In the modern embroidery that is being formed today, we can partially follow the existing traditions of Turkish embroidery.

O’rta asrlarda Turkiya davlati san’ati rivojida amaliy san’atining o’rnini alohida hisoblanadi. Kulolchilik, kashtachilik, gilamdo’zlik, metalga ishlov berish,

uyanjomlariyasashborasidaerishilganyutuqlarsalohiyatiahamiyatlidir. Ma'lumki, turkhunarmandchilikbuyumlari, chiroylibadiiybezaklari, naqshlaribilanjahonbozoridayuqoribaholanaredi. Chunonchi, XIV asrning 30-yillarida Osiyodabo'lganarabsayyohi Ibn Batuta,Koneva Sivas shaharlaridato'qilganajoyibturkgilamlariniko'ribhayratgatushgan³⁵². U yanaArzinjonmiskonlaridabo'lib, hunarmandlarundanturli-tuman, gulliro'zg'orbuyumlari, idishvashamdonlaryasaganlariniyozadi. Dunyoningko'pginamuzeylaridasaqalanayotganbundaybuyumlarnamunalario'shada vrturkhunarmandchiliginingyuksaktaraqqiyotidanguvohlikberadi.

TarixchiE.ChalaviyIznikhunarmandlarining lagan, tovoqvako'zalarinimaqtab, butunUsmoniylardavlatidaginaqshinidishlarshuerdayasalganliginiyozadi. Iznikkoshinlari masjid vasaroylardevorinibezashuchunishlatiladi. Iznikidishlaridahayvonlarbilanbirgalikdaodamlarsurati ham chizilgan³⁵³.

XVI-XVII asrlardaTurkiyaamaliysan'atikulolchilik, matosozlik, gilamdo'zlik, metallgaqaytaishlovberishkabibirqatorsan'atturlaribilanulug'langan. Turkiyaningsirlanganva ma ishiykeramikasibuyumlari XV asrdayoqkichikOsiyohududlaridarivojlanibravnaqtopganedi. Turkiyakeramikanaqshlaridaerkinrangtasvironauslubdayirikislimiynaqshlarmotivla riniishlatishurfbo'lgan. XVI-XVII asrlardaTurkiyakeramikasirangtasvirituribo'yichaikkiguruhgabo'linadi. BirinchiguruhdagiidishlarIznikshahridaishlabchiqarilganbo'lib, karalsimonqizg'ishrangni, yashilvahavoranglaruyg'unligidayorqin gamma hosilqilgan. Yengilbo'rtmanaqshsirlanganyuzadagishu'lanihosilqiladi.Iznikkeramikasibezagida o'simliksimonnaqshlar, guldasta, hayvonlarvainsonlarfigurasitasvirlarini ham uchratishimizmumkin. Bu kulolchilikishlariningba'zilaridao'zigaxosmotivli,

³⁵²Qobilova F.N.“ Sharq san'ati tarixi”.O'quv qo'llanma. Toshkent-2020.

³⁵³Орнамент всех времен и стилей: - Т.1,2.-М:Арт-родник, 2002.

shartli, ammo
dinamikasibo'yichaifodalibezaksifatidasuvdasuzibketayotganelkanliqayiqtasvirlari
ni ham uchratamiz.

IkkinchiguruhkulolchilikbuyumlaridagitasvirlarvabezaklarkelibchiqishiDama
shqbadiiymaktablarigaboribtaqaladi.

Ushbubuyumlarko'kgammalixaraktergaegabo'lib,
stilizatsiyalashganturkosmonlolaguli, chinnigul, iris,
toknovdasitasvirlarinafisguldastalarko'rinishidaidishtubiga,
ba'zantanasisharsimonko'zayuzasigaishlangan.



Iznik sirlangan kulolchilik buyumlari. XVI asr.



Bezak berilgan Fayans buyumi. XVI-XVII asrlar. Parij, shaxsiy kolleksiy.

Turkiyaning ipak va parcha matolari yorqin bo‘yoqlari bilan ajralib turgan. Matobezaklaridayirikmasshtablilola, chinnigul, giatsentgullaritasvirlaritushirilganligibilano‘zigaxosdir. O‘simliksimonmotivlartalqinqilinishikompozitsiyabezaklarinihashamdorqilishgayo rdambergan. Engsevimplimatolardayorqinqizil rang yetakchilikqilib, oltinvakumushranglinaqshlarbilanjilvaberilgan.

Turkiyaninggilamdo‘zlikmaktabirivojlanibbizgachaasosan XVI-XVII asrlargaoidgilamlaretibkelgan.

Gilamlarbudavrdasosansaroyustaxonalaridato‘qilaredi.

Turkiyagilamdo‘zliginingnaqshinkorbezaklarido‘simliksimonmotivdaishlanib, geometrikshakllar ham tez-tezuchraborturgan.

Gilamlarvazminkoloritianiqvafodalikompozitsiyagaega.

Ba’zigilamlarmarkaziyqisminaqshlarbilanboyitilib,

birnechahoshiyalarbilanboyitilgan. Bundantashqari, nomozgilamlari ham judamashhurbo‘lib, kompozitsiyamarkazidamehrobtasviritushirilgan.

Turkiyagilamlarito‘qilishhududigaqarabikkiturgabo‘linib, *gerdesvaushak* deb nomlanadi. Ayniqsa, kattaushakgilamlarimashhurbo‘lib,

umumiyqizg‘ishvato‘qko‘kranglaruyg‘unligidato‘qilgan.

Umumiyqizilfondaatrofinozikhoshiyalanib,

ingichkaqilibto‘qilganoqvaranglio‘simliksimonnaqshlarko‘kranglimedalyonlarichi gajoylashtirilibritmiktarzdaqaytarilgan.

Tayyorlangangilamlarorasidaayniqsa,

to‘qko‘kvato‘qqizilranglidog‘simonshakllardantashkiltopgankattaushaklarmashhur

bo'lgan. Umumiyqizilfondayupqahoshiyato'qilib, ingichkaoqvarangliislimiynaqshlarritmikqaytariluvchiko'kranglimedalyonlarichiga joylashtirilgan.

Gullinaqshlardantashkiltopgankataknaqshgilamningqizilmaydoninito'ldirgan.

AyrimOzarbayjonvaErongilamlaridanfarqliravishdaushakdamarkaziymedalyonliko mpozitsiyagaeganaqsh mavjudbo'lmay, naqshlarda ham mohironachiziqlarishlatilmagan, balki "bog'li" va "vazali" o'zigaxoskompozitsiyagaegabo'lgan. Naqshinkor,

ritmikvakuchlikoloritgaegaushakgilamlariboshqaturkgilamlarigao'xshabamaliybez aksan'atinamunasisifatidanamoyonbo'ladi.

O'rtaasrturksan'atiYaqinSharqmadaniyatidasalmoqlio'rinegallagan. Arab xalqisan'atidantubdanfarqqilishigasabab,

kichikOsiyohududidagiko'pasrlikbadiyan'analarta'siridashakllanishibilanbog'liq.

SaljuqiylardavridaTurkiyasan'atiningqo'shnidavlatmadaniyatlaribilano'zaroijodiy ta'siretganiniko'rishimizmumkin. XVI-XVII

asrUsmoniylarimperiyasihukmronligidaIstambuldaqurilgan masjid

vasaroyme'morchiligiandozasidaarabmamlakatlariBolqonyarimorolivaQrimdaqur ilishlarolibborildi. Bu davrda, Turkiyafayansi, matolari,

gilamvaboshqaamaliysan'atbuyumlarikengravishdatarqalishiniko'rishimizmumki n.

Ma'lumki,

bugungikundaO'zbekistondaamaliysan'atturlarikengtarzdainnovatsionko'rinishda rivojtopibbormoqda.

Zamonaviykashtado'zlarLatifSadriddinovhamdaMadinaQosimboyevaijodida ham biz

bugungikundayuqoridaqaydetilganturkosmonlologuliningo'zbeknaqshlarisemanti kasibilanuyg'unlashganjihatarigaguvohbo'lamiz.



Latif Sadriddinov. So'zana. 2019y



Madina Qosimboyeva. So'zana. 2021y Latif Sadriddinov. So'zana. 2020y

Ushbu so'zanalarda ba'zan haqiqiy turk motivlari ifodalansa, ba'zan lolagullarni nisbatan stilizatsiyalangan holatlarda aks ettiriladi. Biroq, shuni aytib o'tish kerakki, O'zbekiston va Turkiya amaliy san'atidagi uyg'un jihatlarni necha asrlardan buyon san'at ahlini qaytib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.Хакимов А.А. Декоративное искусство Средней Азии / К проблеме традиций и новаторства. Издательство “ФАН” Узбекской ССР. – Ташкент. 1988.
- 2.Орнамент всех времен и стилей: - Т.1,2.-М:Арт-родник,2002.
3. Виноградова Н.А.,Каптерева Т.П, Стародуб Т.Х.Традиционное искусство Востока:терминологический словарь. М.,1997.
- 4.Qobilova F.N.“ Sharq san’ati tarixi”.O’quv qo’llanma. Toshkent-2020.

Турк ва ўзбек халқи тасвирий санъатнинг Ғарб шакллари ўзлаштиришида миллий ўзига хосликнинг намоён бўлиш жараёни

Камолиддин Беҳзод номидаги

Миллий рассомлик ва дизайн институти

“Санъат тарихи ва назарияси” кафедраси

ўқитувчиси Зухра Зайнутдинова

Маълумки 19 асрга қадар турк санъати бутун мусулмон мамлакатларидаги каби диний қарашлар чегараси доирасида шакллана бошлаган. 1908 йилга келибгина инқилоб натижасида турк рассомлар ижодий эркинликка эриша бошладилар. Ўзбекистонда эса 1917 йил инқилобдан кейинги сиёсий-ижтимоий жараён тасвирий санъатнинг Европа шаклини ҳудудга кириб келишига замин яратди. Турк ва Ўрта Осиё халқлари тарихий тўнтариш оқибатида ижтимоий маданий ривожланиш йўлини ўзгартиришларига тўғри келди. Турк ва Ўзбекистон халқлари янги шароитда умумий шарқона-мусулмон цивилизациясидан узилиб, маданиятнинг мутлақо янги – рус-европа кўринишига мослаша бошладилар. Шунинг учун тасвирий санъатнинг шаклланиши анъанавий жамиятнинг бутун тизимидаги туб ўзгаришлар шароитида мусулмон маданияти асосларини инкор этиб, унинг ўрнига тасвирий санъатнинг янги, европа генезиси, турлари ва жанрларини жорий этиш билан юз берди.³⁵⁴

20 - 30-йиллар турк тасвирий санъатида бир-бирларига зид турли ижодий йўналишлар ривожланди. Миллий ўзига хосликни англашнинг кучайиши сабабли ёт таъсирлардан халос бўлиш, санъатда ўзининг

³⁵⁴ Ахмедова Н.Р. Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог. – Ташкент, 2004. – Б. 5.

миллий қиёфасини топишга интилиш кучайди. Шунга қарамай, хорижий санъатнинг турли, баъзан тўғридан-тўғри ғоявий-бадий мазмунига қарама-қарши бўлган йўналишлар билан фаол ўзаро алоқалар тўхтатмади. Бир томондан турк санъати Истанбул Бадий Академиясидаги ўзининг курашувчи чет эллик рассом-ўқитувчилари билан сезанизм, кубизм ва абстракционизмгача бўлган услубларни таъсири остида эди.

Бошқа томондан, турк тасвирий санъатига ўзбек тасвирий санъатидаги каби совет реалистик санъати ва Ғарбнинг илғор санъати бу йилларда бир қатор рассомлар ижодига кучли ва самарали таъсир кўрсатди.

Ўзбекистонда янги бадий жараён А.Волков, М.Курзин, О.Татевосян, А.Николаев (Усто Мўмин), В.Уфимцев, П.Беньков, Н.Кашина исмлари билан боғлиқ бўлди.

Туркияда 1928 йилда рассом ва санъатшунос Нуруллах Берк “Мустақил рассомлар уюшмаси”ни ташкил этди. 1933 йилда уюшма “Д гуруҳ” номи билан фаолиятини давом эттирди. Дастлаб, гуруҳнинг мақсади Ғарб тасиридаги “академик услуб” тарафдорларига қарши турк санъатининг ўзига хослиги учун курашдан иборат эди. Миллий шаклларни топишда “Д гуруҳ” рассомлари қадимги миниатюра ва тасвирлар, турк халқ ижодига мурожаат қилдилар. Ушбу изланишлар қатор ўзига хос рассомлар ижодида самарали намоён бўлди. Жумладан Тургут Заим ижодида декоратив тексиликка асосланган образларда реалистик ифодавийлик акс этади. Ранг уйғунлиги ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Типажлар эса эстетиклаштирилганини “Гилям тўқувчилар”, “Қишлоқ одамлари” асарларида кўринади. Баъзида унинг асарларида анъана оламни реал хис этишдан устун келади. “Очиқ осмон остидаги театр” асарида миниатюрага хос композиция вертикал кўринишда фриз қаторда, образлар бирмунча ҳаракатсиз тасвирланган.

Гуруҳнинг яна бир аъзоси Жеват Дерели ижоди ҳам турк миллий анъаналарини рангтасвирда акс эттиришга қаратилган. “Мевлевилар” асарида перспективани миниатюра қоидаларига хос қилиб, қанча узоқ бўлса шунча тепа тасвирлаган. Шунингдек, образлардаги юз жиҳатлари, қалб гавҳари ҳисобланмиш кўзлар акс эттирилмагани, нур ва соя орқали ҳажм чиқариб берилмагани рассомнинг диний қарашлар доирасида образларни жонли тасвирлашдан четлашиб ўзига хос асарлар яратган.



Жемал Толлу

“Д гуруҳи”нинг яна бир аъзоси Жемал Толлу ўз асарида Хет қабилалари барельефи ва ҳайкаллари пластиклигидан фойдаланишга ҳаракат қилади. У ўз асарларида қадимги санъатнинг примитив, оғир, лекин пластик жиҳатдан ажойиб жиҳатларига мурожаат қилади.

“Д гуруҳ” вакиллари орасида рангтасвирчилар билан бир қаторда график ва ҳайкалтарошлар ҳам ижод қилганлар. Абидин Дино графикалари даврнинг ижтимоий-сиёсий муаммоларини ифода этишга қаратилган. Унинг “Автопортрет”ида тўқ қорамтир колорит ва юз қиёфасидаги хавотирлилик композициянинг ҳаяжонли кўринишига сабабчи бўлади. Зюхтю Мюридоглу яратган ҳайкалларида турк халқ қаҳрамонлари реал ва маҳобатли акс эттирилган. “Барбарос” монументи композицион ечими мураккаб. XV аср Усмон империясининг денгиз саркардаси образини салобатли ва характерли тасвирлайди. Абидин Дино

кейинги даврларда авангард йўналишида ижод қила бошлади. Бу даврда у дастгоҳли примитив, лекин ўзига хос ҳайкаллар яратди.

“Д гуруҳ” аъзоларидан Абидин Дино каби гуруҳ асосчиси Нуруллах Берк ҳам санъатда формализм йўналишини танлади. Пикассо ва Матиссинг нур соясиз услублаштирилган образлари, ёрқин колорити Нуруллах Берк асарларида шарқона нақшлар уйғунлигида миллий ва тарихий образлар яратиш билан ўзига хос кўринишга эга бўлди.



Тургут Заим



Абидин Дино

“Д гуруҳ” Туркияда фаолият юритаётган бир пайтда Ўзбекистонда ҳам ўзбек замонавий тасвирий санъатининг миллий ўзига хослиги шаклланишида муҳим ҳисобланган рангтасвир мактаби шаклланди.

Ўзбекистон ўтган юз йилликнинг 20-йилларидан 30-йилларгача бўлган ўн йилликда ҳозирги кундаги ўзбек авангарди тушунчаси билан боғлиқ ижодкорларни тўплади. Ғарб санъатининг модернизм ғояларини Марказий Осиё маданияти билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилган ва 1920 йилларда ўзбек авангардини намоён этган, Ғарб, Шарқ феномени негизидаги рассомлар А.Волков, А.Николаев, О.Татевосян, Ў.Тансиқбоев,

В.Уфимцев, М.Курзин кабилар ижоди ўз индивидуал хусусиятлари билан табиий равишда ажралиб турдилар³⁵⁵.

Ўзбекистон тасвирий санъатида ХХ аср охирида Туркиянинг “Д гуруҳи”га ўхшаш “23 рассомлар уюшмаси” ташкил топди. Ўзбекистонда янгиланган санъат даракчилари гуруҳ бўлиб шаклланди. Гуруҳнинг илк аъзолари Н. Шин, А.Мирзаев, В.Ахунов, Ж.Умарбеков, Р.Шодиев, М.Тахтаев, Б.Бабаев, К.Шерматов, А.Исаев, А.Крикис, Р.Усейнов, З.Салиджанов, У.Балтабаев, Ш.Ташбаев, А.Турдиев, Ғ.Қодиров, А.Нуритдинов, М.Исанов, Ф.Шакиров, Б.Махкамов, А. Шаржанов, И.Мансуров, Г. Зильберман, Ш. Бабаджановлардан иборат бўлиб, 90 йиллар ўрталарида “23” лар аъзолари таркибини турли сабабларга кўра В.Ахунов, А.Крикис, Ж.Умарбеков, Р.Усейнов, Ғ.Қодиров, И.Мансуров, Ш.Бабаджановлар тарк этиб, улар ўрнига Ф.Ахмадалиев, Х.Жалилов, Н.Имомов, Қ.Одилов лар кўшиладилар.

Миллий бадиий анъаналарни чуқур англаган ҳолда улар умуминсоний муаммоларни миллий негизга айлантирадилар. Улар буни интерпретация даражасида эмас, айнан чуқур идрок этиб дунёқарашининг ўзига хослиги орқали ифода этадилар. Натижада бу рассомларнинг услублари ҳам турли ва ўзига хос кўриниш касб этади. “23 рассомлар уюшмаси” соцреализм услубига муқобил услуб яратишга интилдилар.

1988 – 1989-йилларда уюшмадаги рассомлардан бир гуруҳи (А.Крикис, М.Варданян, К.Титов, Г.Капцан, А.Турдиев, Ш.Жамилова ва бошқалар) концептуал ғоялари билан ажралиб турувчи ихчамрок тарздаги гуруҳий кўргазмалар ўтказишди. 1990-йилларда бу гуруҳдаги рангтасвирчилар учун ижтимоий баҳолаш тамойиллари ўз аҳамиятини йўқотди. Ўзбек рангтасвирида янгича фалсафа ва концепция Ўзбекистон мустақилликка эришиши билан боғлиқ ҳолда юзага келди. Миллий ҳурлик, тенгликни излаш

³⁵⁵ Алимкулова Д.Р. 1920-1930 йиллар рангтасвири Ўзбекистон тасвирий санъатининг ривожланиш жараёни кесимида –Тошкент, 2020. – Б. 16-46.

рангтасвирда янги, даъваткор мавзуга айланди. Рангтасвирда аввалги ўн йиллардаги ижод ва дунёқараш билан боғлиқ интилишлардан фарқ қиладиган мавзулар пайдо бўлди. Картиналарни турлича шарҳлашда Шарқ анъанавий маданиятининг ўзига хос архитиплари вужудга келди. Бу эса гўзал товуслар, туялар ва отлар, хур, фаришта, куш-одам сингари эртакона қиёфалар, эски шаҳар маданияти персонажлари бўлган мешкоблар ва хунармандлар образи орқали талқин этилди. Тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ дарвеш образи рассомларда катта қизиқиш уйғотди. Коинот жисмларидан бири “Ой” лирик ҳасрат ва эҳтиросли соғинчни ифодадовчи рамз сифатида талқин этилди. Мевалардан анорни тез-тез ва турли кўринишларда учратиш мумкин. Шунингдек, бешик, арава, сандиқ ва дўппи сингари маиший турмуш анжом ва буюмларини тасвирлаш ҳам оммалашди. Янги пластик асос таркибига бириктирилган ғайритабiiй манзара, аралаш мифо-этик ва фольклор-эртакнамо қиёфалар, сюжетлар, муқаддас ва илоҳийлаштирилган рамзлар ва белгилар 1990-йиллар миллий рангтасвири ривожини белгилайди.

“23 рассомлар уюшмаси” эстетикасининг маъновий ва пластик асосини маънавиятини бойитиш йўлида ижодий изланиш, киноявийлик ва образларни четлаб ўтиш, диққатни хиссий қизиқишлар ва этномаданий манзарага қаратиш, оқилона мулоҳазага, шунингдек, замонавий шахснинг экзистенционал жиҳатларига жалб этиш ташкил этади.³⁵⁶

“23 рассомлар уюшмаси” нинг асосчиларидан бири Николай Шин ижодига романтик йўналиш характерлидир. 60 йилларда у тасвирлашда ўз мавзуси ва шаклини излайди. Шу даврдан бошлаб, унинг рангтасвирида маиший ҳаётнинг тавсифидан бош тортиб, образларни умумлаштиришга ва рамзийлаштиришга интилади. Бу жиҳатлар унинг “Қирғиз туркуми” (1963), “Люба Ли портрети” (1966) ва бошқаларда кўринади.

³⁵⁶Хакимов А.А. “Санъат” журнали. 2015/01

Борлиқни рамзий – мажозий талқин қилиш тенденцияси Г.Зильберманижодига ҳам хос. Унинг 80 – йиллардаги асарларида бой тасаввур, киноя ва ўзига хос рамзий, баъзан турли макон ва замонларни қиёслаштириш орқали мураккаблаштирилган сюжетлар тобора катта ўрин эгаллай бошлайди.

Вақтни шахсий идрок этиш, ички ҳаёт динамикасини очиб бериш воситаси сифатидаги ўзига хос монтажи унинг “Хотира” картинасида намоён бўлди. Бу асарда маконнинг ўзига хос мураккаб ечими шундаки, реал мавжуд ва ойнада акс этган макон бир бири билан уйғунлаштирилган.

Алишер Мирзаев ижодининг асосий моҳияти – халқ ҳаёти ўзининг турли туман қиёфасида, эртақнамолигида, ахлоқий қадриятлари билан намоён бўлади. Унинг ижоди ўзига хослигинистилистик яхлитликдан ҳам кўра белгиланган дунёқарашга эгаллиги аниқлаб беради. У эҳтимол мусулмонча идрокка хос бўлган оламнинг ўзгармаслиги, фикрлар ва ифодаларнинг канонлашганлиги принципига асосланади. Мирзаев асарларидаги сюжетларнинг, образларнинг, деталларнинг ҳаётийликка эгаллиги кундалик борлиққиёфасини ўзгартиради, картиналари халқ турмушининг, миллийлигининг ўзига хос рамзлари сифатида намоён бўлади. Бу жиҳати орқали Шарқ санъатига хос бўлган маълум нарсага ишора билан кўрсатиш усули қўлланади.

Мирзаевнинг айнан чуқур дунёқарашли санъатининг Шарқ маданияти билан алоқаси рассом ижодини Ўзбекистон миллий санъатида энг ерқин намуналардан бирига айлантирди.

М.Тўхтаевнинг 70 – йиллардаги асарлари – “Усто”, “Мовий бахт”, “Оила” Ўзбекистон дастгоҳли рангтасвири қизиқишларига хос ўзбек рангтасвирининг 20 –30 йилларидаги анъанаси ва миниатюра поэтикасига асосланган ранг символикаси билан боғланган. Уларда рассом дунёқарашининг субъективлиги намоён бўлиб, бу мураккаб тасаввур ва

эртақнамолик жиҳатлари билан уйғунлашган мажозий талқин юзага келишига туртки берди. “Мовий бахт” картинасида бу жиҳатлар нафақат шакл, ранг, макон шартлилигида кўринган, балки турли макон-вақтинчалик жойларнинг уйғунлигида, марказдаги йирик фигуралар билан бир қаторда нисбатан майда сахна ва деталлар жойлаштирилганида ҳам кўринади.

Ўзбекистон тарихи ва бугунини шартли шаклда рамзий ифода этиш хусусиятлари уюшманинг бошқа аъзолари С.Алибеков, Ғ.Қодиров, А.Турдиев каби рассомлар ижодида ҳам кўринади.

Алибеков асарларида мураккаблашган, кодланган ҳикоя рамзий–мажозий, баъзан хатто аллегорик кўринишда иллюзор шакллар, тўйинган ранглар, ноодатий ракурс ва композиция орқали ифода этилади. Ундан ташқари Алибеков асарларида деформация ҳам (“Сирдарё”, 1985), шаклларнинг салон ишларига ўхшаш жиҳатлар ҳам кўп учрайди (“Натюрморт. Қушлар”, 1983). У метафорик деталларни жуда кўп қўшади, натижада Алибеков асарлари албатта “ўқилади”.

Алибековдан фарқли ўлароқ, А.Турдиев жиддий, “камсўз” ва колоритида тушунарлидир. Унинг асарларидаги қаҳрамонлари ички маънавий кучга тўла, хисларни ифодалашда кучли ҳаракатга эга. Ритмика ва макон ечими бевосита тўйинган. Шарқ нафақат воқеликда, балки ҳаёт драмасини махфий ҳис этиб акс эттиришда намоён бўлади (“Сезиш”, 1982; “Туш”, 1983; “Туш”, 1987; “Қайтиш”, 1988).

Қайта қуриш даврининг ижтимоий реал аҳволи Б.Жалоловнинг дастгоҳли картиналарида ўзига хос акс этди. Унинг “Экологик кулфат” (1987й.) асари экспрессив, шу билан бирга нафис ва рационалдир. Рассомни тобора реалликдан абстракциялашган, эркин ижодий ифодавийлик ўзига тортади. Жалоловнинг ўзини намоён қилиши санъат тарихида хрестоматик бўлган классик канонлар ва тасаввурлардан воз кечиш давридан бошланди. Рассом бадий реалликни қуришда очиқ ойдin ижтимоий – танқидий

тузилишга қўл урмади, балки ўз шижоатини эстетик ўзгаришларга қаратди. Рассомнинг тубдан ўзгарган тажрибаларининг асоси бўлиб қадимий афсоналар фабулалари ва уларнинг идентификациялари хизмат қилди.

А.Нурнинг асосий пластик-рангтасвир концепцияси 1990-йиллар мобайнида шаклланиб етилади. Бироқ ундан олдинги йилларда ҳам қатор эса қоларли композициялар рассом томонидан яратилган.

Унинг ижоди бошланиш босқичи 1988-89 йилларга тўғри келади. Бу даврда у жиддий пластик масалалар ва профессионализм ҳис этиладиган композициялар яратган. Бундай рангтасвирнинг стилистикаси рассомнинг эмоционал-психологик ҳолати ва қайта қуриш йилларидаги ижтимоий аҳвол таъсири билан боғлиқ. “Қабристон”, “Тешик-тош”, “Қалб асровчилар” каби асарларидаги маънос, кулрангсимон колорит иложсизлик ҳиссини уйғотади. Нафратланарли ижтимоий танқид ва ички руҳий эзилганлик қурбонликка боғланган қўй тасвирланган “Қурбон” картинасида яққол кўриниб туради.

Ғ.Қодиров ташқи, афсонавий жиҳатлардан деярли фойдаланмайди. Унинг полотноларидаги содда тасвирлар қатори сюжетдаги образ ва ғояни кўришга ундайди. Колоритини умумий олиб қараганда тўқлигига қарамасдан Қодиров тусларни ишлаб чиқиш, рангнинг экспрессив пластикаси орқали колоритини бойитиш қобилиятига эгадир. Унинг асарларида бўёқ эмас, ранг–ранг материя ичидан тебраниб хаосдан шакл яратади. Макон эса рассом асарларида динамикага ва ҳаракатга эга (“Агава”, “Ҳимояловчи”, “Кўхна–Урганч”, “Тангалар”, “Унутилган” – 1988; “Туғилган кун”, 1986).

“23 рассомлар уюшмаси”га 1990–йиллардан қўшилган Файзулла Аҳмадалиев бу даврга қадар ижодий йўналишини аниқ белгилаб самарали ижод қилишда давом этарди.

Файзулла Аҳмадалиев тасаввуф таълимоти моҳиятини англашга интилаётган рангтасвирчи рассомлардан биридир. У кўпгина асарларида комилликка эришиш, ҳаётнинг мазмуни, руҳини англаш учун хою-

хаваслардан кечган дарвешлар образини акс эттирган. Унинг «Дарвеш», «Дарвеш хаёти», «Дарвешлар дунёси» сингари асарлари шулар жумласидандир. Аҳмадалиев дарвешлар образининг асосий моҳиятини «камтарлик», «итоаткорлик» каби тушунчалар билан баҳолайди. Дарвеш – бу онгли равишда суфийлик йўлини тутган, хаётнинг кўп моддий неъматларидан ўзини тийган, жони ва хаётини Аллоҳга бағишлаган инсондир. Дарвеш танлаган йўл – бу эътиқоддир. Аҳмадалиев учун эса дарвеш образи – эътиқоди ва иймонига садоқатли инсон рамзидир.

“23 рассомлар уюшмаси” 1992 йилга қадар фаолият юритди. Фаолияти даврида тахминан 10 га яқин кўрғазмалар Тошкент ва Самарқандда ўтказилди. Бу давр мобайнида яратилган асарлари мустақиллик даври миллий рангтасвирининг янги босқичига асос бўлиб хизмат қилган пластик тенденцияларнинг шаклланиш йўлини кузатиш имконини беради.

1980-ўрталари 1990-йиллар бошлари Ўзбекистоннинг етакчи рассомлари бошидан ўтказган муҳим ижодий ва дунёқарашлар кескин ҳаракатлар даври бўлди. 1980-йиллар санъатида аниқ намоён бўлган ижтимоий танқиддан узоқлашиб, 1990-йиллар бошларида ўзгача мажозий рангтасвирга мурожаат қилиш ўтиш даврининг муҳим хусусияти бўлди.

Хулоса қилиб айтаганда, турк ва ўзбек халқлари бошқа Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари қаторида Ғарб тасвирий санъати шакллари ўзлаштиришда ўзларининг миллий қадриятлари ва анъаналарига таянган ҳолда ўзига хос услубни ярата олдилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ахмедова Н.Р. Живопис Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог. -Т.: 2004. -224 б.
2. Ахмедова Н.Р. Неизведанный путь. –Т.: «San’at», 2015. – 124 б.

3. Алимкулова Д.Р. 1920-1930 йиллар рангтасвири Ўзбекистон тасвирий санъатининг ривожланиш жараёни кесимида –Т.:, 2020. – 168 б.
4. Веймарн Б.В. Искусство Средней Азии. - М.: Искусство,1940. -191 б.
5. Всеобщая история искусств. Том 6. Книга первая. Искусство 20 века. – М.: 1965. – 932 б.
6. Знаки времени. Культурные контексты современного искусства Узбекистана: наследие и постмодернизм. – Т.: «San’at», 2008. -152 б.
7. Ижодимиз ҳақида гапирсак. - Т.: 2006. – 80 б.
8. Искусство Узбекистана на современном этапе социо-культурного развития. Материалы семинаров, докладов и коллоквиума экспертов. –Т., 2006, - 296 б.
- 9.Хакимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность. -Т.: «San’at», 2010. -504 б.
- 10.Хакимов А.А. Новая узбекская живопись. -Т.: «San’at», 2014. -183 б.

O‘RTA OSIYOVA QADIMIY TURKIYLARDA MASJID GUMBAZLARI PAYDO BO‘LISHI VASHAKLLANISHI.

MRDI. “Dizayn” kafedrası o‘qituvchisi,

Xasanova Maftuna Alisher qizi

Tel. + 998 (97) 4461808

maftuna040693@gmail.com

ANNATATSIYA

Maqolada O‘rta Osiyo dasaqlangan qadimiy me‘moriy odgorliklar — mahobatli jamoat binolari (saroy, masjid, xonaqoh, karvonsaroy, maqbara, hammom vaboshqalar), masjid, sardobalardagumbazning balxi, charxi, chortark, chorkunjak, piltavor, g‘arovli, kulohiy, mirzoiy, shalg‘amiy turlarini arxitektura fanlarida qo‘llanilishivagumbazlarning qanday paydobo‘ganligi yoritilgan.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются древние архитектурные памятники Средней Азии - величественные общественные здания (дворцы, мечети, ханаки, караван-сарай, мавзолей, бани и др.), Мечети, цистерны, купольные балхи, чархи, чортарк, чоркунджак, пилтавор, архамий, турукий, кулохли, кулох. применение в науке и как возникли купола.

ANNATATION

The article discusses the ancient architectural monuments of Central Asia - majestic public buildings (palaces, mosques, khanaqahs, caravanserais, mausoleums, baths, etc.), mosques, cisterns, dome balkhi, charkhi, chortark, chorkunjak, piltavor, arxamiy, turukiy, kulohli, kuloh. application in the sciences and how the domes came into being.

Kalitso‘zi: Gumbaz, O‘rta Osiyo, masjid, qadimiy, qirrali, balx,

Geozedikgumbaz, geometrik, tarix, Ayo Sofiya, Istanbul.

Ключевые слова: Архитектурные науки, Купол, Центральная Азия, Мечеть, Древние, Край, Балх, Геодезический купол, геометрические, история, Собор Святой Софии, Стамбул

Keywords: Dome, Central Asia, mosque, ancient, faceted, balkh, Geodesic dome, geometric, history, Ayo Sofia, Istanbul.

Gumbazningilkna'munalariibtidoiyodamlarboshpanalari —
tabiiyg'orlarda, keyinchalikyerto'lalarda, yog'ochvaxascho'plardan, qamish,
hayvonterisi, kigizyopilgano'tovkabikulbalardamujassambo'lib,
ijtimoiytaraqqiyotmobaynidashaklimurakkablashaborgan.

Dunyoaxalqlarime'morligidagumbazningoddiypog'onali, davra, suyri, bag'allarga
(parus, tromplarga) ishlanganvaboshqaturlariuchraydi.
Gumbazbinogatashqivaichkitomondanmahobatbag'ishlaydi[4].

Gumbaz — suyrifazoviyhajmdagitombo'lib, tarhiaylana, chorsi,
to'g'rito'rtburchakli, muntazamko'pburchaklibo'ladi.
Ko'pburchaklixonavakattainshootlardevorlariustida,
ba'zanustunlarnibirlashtirgandoirasimonqurilmapoygumbazustidadavrako'rinishid
axomg'isht, pishiqg'isht, tosh, betonvaboshqamateriallardansirtisilliq, qirrali,
qovurg'alipiltavorko'rinishidabo'lishimumkin.

Tarixangumbazpaydobo'lishi (genezisi), taraqqiyotyollari, zarurati 3
sabab bilan izohlanadi: tabiiysharoit, hayottaqozosi;
mavjudqurilishmateriallariimkoniyati
(ayniqsayog'ochtanqisjoylardame'morlarko'proqgumbaztomlarnibog'lagan);
shaklushamoyiliyuksakbadiiysamarabag'ishlagan, me'moriyobrazimuhtashammaho
batkasbetgan[4].

YunonistonvaRimme'morligidachorsi,
davraxonalarustiniberkitishuchunyarimsferik (yarimshar)
shaklidagigumbazturlarikattajamoatvadiniybinolardakengishlatilgan.

Rimdagi Panteonning (125-yil)
kattadavrabinosi rotondasi ustigao'rnatilgan yarimsferik gumbazengqadimiyy gumbazh

isoblanadi. Gumbaznibildiruvchi italyan atamasi "kupola" (cupola — bochka) jahon me'morligi lug'atiga kirgan.

Istanbuldagimashhur Ayo Sofiya ibodatxonasi ning gulkangumbazi hamengqadimgigumbazlibinolar qatoriga kiradi [5].

O'rta Osiyodagigumbazlar shakl shamoyilini kuzatib, tahlil etganda qadimgi turkiylarning shu yo'nalishdagime'moriy ijodkorlikka qo'shgan barakali hissasi borligini sezish mumkin.

Gumbazlar ibtidoiida insontafakkuribilanyaratilgan o'tov (yurt) ko'rinishi, ya'ni yog'och, qamishqurilmalari orqalipaxsa, g'ishtdanyasalgand o'ppi (yarim sferik), kulohiy (sferikonik) hajmda mujassam topgan va davro'tishibilanyangi imkoniyatlarasosidarivojlanib borgan. Yuksak badiiy echimga aylangan.

O'rta Osiyodasaqlangan qadimiyme'moriy odgorliklar — mahobatli jamoat binolari saroy, masjid, xonaqoh, karvonsaroy, maqbara, hammom, sardobalar dagumbazning balxi, charxi, chortark, chorkunjak, piltavor, g'arovli, kulohiy, mirzoiy, shalg'amiy turlari, ayrimlarida qo'sh (ichki vatashqi) gumbaz ham mavjud. Saroy, masjid, madrasa va boshqabinolar, maqbaralarning asosiy kattaxonasi — xonaqoh imhrobiygumbaz bilanyopilgan. Balxi gumbaz tuzilishi ancha sodda bo'lib, madrasa, hammom, karvonsaroy oddiy xonalari, qaznoqvaboshqalardako'p qo'llanilgan. Chortark gumbaz esato'g'rito'rt burchak shakldagikichik xonalarda bo'ladi [5].

O'rta Osiyodagigumbazning ilk na'munalari Oqtepa (Toshkent), Afrosiyob (Samarqand) va Xorazm qal'alarida uchraydi. X—XI asrlarda xonaning devor burchagida g'abg'aliravoq shakli da bo'lib, ustiga gumbaz o'rnatilgan (Somoniylar maqbarasi). XII asrdan gumbazlar baland bo'lishiga ahamiyat berilgan. XIV asrdan murabbar hixonalar burchagiga ravoqliq bag'allar ishlanib boshlagan, ichki karisiganch kormuqarnaslar bilan bezatilgan,

gumbazning devorgatutash qismigamunqarnaslarishlangan (Yassaviymajmuasi). XV asrdangumbaz bilan devor ustiga g'olasi monvako'pqirralipoygumbaz tiklanib, tepasiga qo'shgumbaz bog'langan, gumbazlartash qitomonig'ishtin, sirkor, koshinkor bezatilgan (Go'ri Amir). XVI asrdan ichki gumbaz shakli yanada o'zgardi, poygumbazlarga darchalar ochildi, qovurg'alibezaklar paydobo'ldi. Zamonaviy binolarda gumbaz temir-beton, armo tsement, metall, plastmassadan ishlanmoqda.

Me'moriy yodgorliklarga gumbazlarin ita'mirlashda milliy me'morlik materiallaridan tas hqari, temir-betondan (Yunusxon maqbarasi, Tillakorimadrasasi va Bibixonim jomemasjidi, Imomal-Buxoriy majmuasi), shuningdek, armo tsement konstruksiyalardan (Andijonda gijomemasjidlarda) foydalanilgan [6].

Mustaqillik davri me'morligining ijobiy badiiy jihatlari dan biri Gumbaz shaklida nda dil va keng foydalanishda kuzatilmoqda. Ayniqsa, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekistan milliy bog'idagi me'moriy shiyoni ustiga o'rnatilgan pilt avor Gumbaz juda o'rinli va xushbichimchiqqan. Gumbaz shaklidan foydalanish me'morlik sohasida yangi-yangi ijodiy imkoniyatlarni ochib bermoqda.

Adabiyotlar.

1. Isakova Mukaddas Badirovna, & Rasulova Azizakhon Alisher kizi. (2021). The specificities of creating and developing modern campuses. *International Journal on Orange Technologies*, 3(3), 318-323. <https://doi.org/10.31149/ijot.v3i3.1551>
2. Латифович Т.А. Крупнопролетные конструкции и архитектурная форма // АКАДЕМИКА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ МНОГОДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЖУРНАЛ. - 2021. - Т. 11. - №. 1. - С. 397-401.

3. Махмудова М. СЕТЧАТЫЕ НЕСУЩИЕ КОНСТРУКЦИИ В. Г. ШУХОВА В СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЕ 21 ВЕКА // Проблемы архитектуры и строительства. - 2018. - Т. 1. - №. 3. - С. 36-39.
4. **Писарчик А.К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганской долину 1938г. (ГлавНПУ). –Т.,1938.**
5. **Султонов Ў.А. XIX асрлардаги Тошкент жомеъ масжидлари //Ўзбекистонинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси. – Т.,2007.**
6. **Султонов Ў. Тошкент масжидлари тарихи. –Т.: ” Янги аср авлод”, 2010. -160 бет.**
7. <http://shosh.uz/eski-shahardagi-eski-choyhona/#comment-385>
8. <https://meros.uz/en/object/xotinmasjid>
9. http://www.natlib.uz/rus/calendar_2006.pdf -
Natsional`nayabibliotekaUzbekistana

ФАРҒОНАДА СОМОНИЙЛАР ҲОКИМИЯТИ ТИКЛАНИШИДА САЛЖУҚИЙЛАРНИНГ ЁРДАМИДА ТЎҒРИСИДА

С.Б.Юлдашев,

ФарДУ жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси

+998999941141

bahromzoda_turkzod@mail.ru

Х асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Сомонийлар давлатида беқарорликнинг машъум белгилари кўрина бошлади. Ушбу беқарорлик Шарқий Туркистонда парчаланиб кетган қабила иттифоқларининг қайтадан кучайишига ва уларнинг ғарбга қараб силжиб боришларига қулай вазиятни яратиб берди. Х асрнинг охирига чорагига келганда Сомонийлар давлатида ва унинг атрофида бир неча сиёсий кучлар пайдо бўла бошлайди. Ушбу кучларнинг мустақил давлат ташкил этишига биргина қулай ташқи сиёсий вазият керак эди холос. Алп Тегин томонидан Ғазнада ташкил этилиши бошланган Ғазнавийлар давлати ва сомонийлардан бошпана олган салжуқийлар юқоридаги сиёсий кучлар сирасига киради. Яна сомонийлардан шарқда янги куч – Қорахонийлар давлати юзага келган бўлиб, нураб бораётган Сомонийлар давлати олдида ёш ва энди кучга тўлаётган эди.

Х аср охирида Қорахонийларда олий хоқон Шарқий Туркистонда турувчи Арслонхон Али ибн Мусо бўлиб, со-хоқон эса унинг жиёни Буғрохон Хорун (Хасан) ибн Сулаймон эди³⁵⁷. Хорун Буғрохон сомонийларнинг сиёсий инқирозиданусталик билан фойдаланади. У 990 йилдан бошлаб Сомонийлар давлати худудига юриш бошлайди. Милодий 990 йилда қорахонийлар томонидан Исфижоб забт этилади. Деярли юз йил илгари Исмоил Сомоний томонидан Исфижоб Сомонийлар давлатига қўшиб олинган эди³⁵⁸.

Хорун Буғрохоннинг бу юриши муҳим аҳамиятга эга бўлиб,

³⁵⁷ Анарбаев А. Ахсикат – столица древний Ферганы. – Ташкент: Тафаккур, 2013. С.496., . تۇرغۇن ئالماس. ئۇيغۇرلار. مينيۇنخين: دۇنيا ئۇيغۇرلار قۇرۇلتىيى، 2010. ب342

³⁵⁸ تۇرغۇن ئالماس. ئۇيغۇرلار. مينيۇنخين: دۇنيا ئۇيغۇرلار قۇرۇلتىيى، 2010. ب344

Мовароуннахр марказига қилмоқчи бўлган ҳужумида қорахонийлар қўшинининг ўнг қанот хавфсизлигини таъминлаши керак эди. Мовароуннахр марказига қилинадиган асосий зарба Фарғона орқали режалаштирилган бўлиб, бунга асосий сабаб Фарғонанинг Қошғар ва Моварауннахр орасидаги қулай географик жойлашуви билан изоҳланарди. Исфижобни эгалламасдан туриб Фарғона орқали қилинадиган юриш қорахонийлар қўшинини келиши эҳтимолий бўлган Хуросон ва Исфижоб волийлари қўшинининг орасига тушиб қолишига, бу Хорун Буғрохоннинг ҳалокатига олиб келиши мумкин эди.

Сомонийлар давлатидаги инқироз сабаб Нух II ибн Мансурнинг мамлакат мудофасини ташкил этиш борасидаги уринишлари зое кетди. Аҳолини ғазовот шиори билан жалб қилиш ҳам фойда бермади³⁵⁹. 991/992йилларда Фарғона водийсига бостириб кирган Хорун Буғрохон дастлаб сомонийларнинг Фарғонадаги сўнги ноиби Аячтегин (Энч, Айбек)билан тўқнашади³⁶⁰. Шу ўринда Аячтегин ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Унинг номи тарихий манбаларда турлича учрайди. Ибн ал-Асирда Энч тарзида тилга олинади³⁶¹. Утбийда эса Айбек тарзида қайд этилади³⁶². Буғрохон Аячтегинни мағлубиятга учратиб асир олади³⁶³ ва унинг ўрнига ўз ноиби Арслон тегин ибн Улуғтегинни тайинлади³⁶⁴. 992 йилда Фарғонадан Самарқанд ва Бухоро устига юриш қилиш тасодифий бўлмай, Хуросон волийси АбуАли Симжурий билан махфий келишувга эришган Буғрохон сомонийлар билан бўладиган жангда АбуАли

³⁵⁹Кочнев Б.Д.Нумизматическая история Караханидского каганата: 991-1209 гг. – София. 2006. С. 144.

³⁶⁰تۆرغون ئالماس. ئۇيغۇرلار. مەيۇنخىن: دۇنيا ئۇيغۇرلار قۇرۇلتىيى، 2010. ب. 344.

³⁶¹Ibnu'l Esir. Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi. / Ceviren Yunus Apaydin. – 9 Cilt. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986. S.85.

³⁶²Abu Nasr Utbiy. KitobiYamini. Translated from the Persian version of the contemforarlarabic chronicle of Al Utbi, by the rev. James Reynolds, b.a.– London: Printed for the oriental translation fund of Great Britain and Ireland. 1891. P.121.

³⁶³Ibnu'l Esir. Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi. / Ceviren Yunus Apaydin. – 9 Cilt. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986. S.85, Abu Nasr Utbiy. KitobiYamini. Translated from the Persian version of the contemforarlarabic chronicle of Al Utbi, by the rev. James Reynolds, b.a.– London: Printed for the oriental translation fund of Great Britain and Ireland. 1891. P.121.

³⁶⁴Анарбаев А. Ахсикат – столица древний Ферганы. – Ташкент:Тафаккур, 2013. С.497., Кочнев Б.Д.Нумизматическая история Караханидского каганата: 991-1209 гг. – София. 2006. С. 151.

Симжуридан Фоиқ қўмондонлигида амалий ёрдам олади³⁶⁵. Натижада Сомоний Нух II ибн Мансур мағлуб бўлиб, Омулга чекинади³⁶⁶.

Ибн ал-Асир ўз асарида Буғрохоннинг Бухорони эгаллагандан сўнг, Нух ибн Мансур Салжукнинг ўғли Арслон (Исроил) бошчилигидаги кўшиннинг ёрдами билан Бухорога қайтиб, уни эгаллайди дея таъкидлайди³⁶⁷. Шунингдек, Ибн ал-Асирдастлаб Нух ибн Мансур Хорун Буғрохондан мағлубиятга учрайди, кейин эса Нух ибн Мансур шахсан ўзи башка аскарый кучларга бошчилик қилиб, Хорун Буғрохонни мағлубиятга учратади³⁶⁸ ва Хорун Буғрохон Боласоғунга қайтишга мажбур бўлади, деб хикоя қилади. Энди ўша даврдаги тарихий вазиятни ҳисобга олиб, Нух II ибн Мансурга ким кўмак бера олишини таҳлил этиб кўрайлик.

Абу Али Симжурий Буғрохон билан яширин битимига кўра, Нух II ибн Мансурга ёрдам бермасдан, Фоиқ қўмондонлигида қорахонийларга кўшин жўнатади. Нух II ибн Мансурнинг мавжуд кучлари ва халқ кўнгиллилари мағлуб бўлиб, тарқалиб кетади. Ғазна хукмдори Собуқтегга келадиган бўлсак, у қорахонийлар билан ҳамкорлик қилаётган Абу Али билан кўшни бўлиб, ушбу вазиятда ўз мулкларини хавф остига қўйиб Бухорога ёрдамга бориши ёки ўз кучларидан Нух II ибн Мансурга юбориши имконсиз эди. Бизнингча, Нух II ибн Мансурга ўша вақтда Зарафшон воҳасида яшаётган, сомонийлардан ажралиб чиқиш учун қулай вазиятни кутиб турган ўғузлардан Исроил ибн Салжук бошчилигида ҳарбий ёрдам олганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Ушбу кучлар сомонийларга қорахонийлардан ҳокимиятни қайтариб олишига ёрдам берди³⁶⁹. В.Бартольд ўз асарида Буғрохоннинг юришидан кейин Нух фақат Зарафшон воҳасида ҳокимиятини қайта тиклади³⁷⁰, дея қайд этади. Аммо нумизматик манбаларнинг гувоҳлик

³⁶⁵ سعيد عبدالحى بن ضحاک بن محمود گردیزی. تاريخ گردیزی. به تصحيح و مقابله: عبدالحى حبيبي. تهران: دنياى کتاب، 1343. 371 ص

³⁶⁶ Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата: 991-1209 гг. – София. 2006. С. 144. Неъматов Х, Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X. – Душанбе. Ирфон, 1989. С.178.

³⁶⁷ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. – М.-Л., 1939. С.365.

³⁶⁸ Ibn'ul Esir. Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi. / Ceviren Yunus Aypaydin. – 9 Cilt. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986. S.92.

³⁶⁹ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. 1 – Москва: Наука, 1963. С.318-319.

³⁷⁰ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. 1 – Москва: Наука, 1963. С.321.

беришича Нухнинг Фарғона ва Хўжанддаги сўнги зарб эттирган фалслари 993-995 йилларга таъалукли. Наср ибн Алининг Фарғона ва Хўжанаддаги дастлабки фалслари 994-995 йилларга мансуб. Демак Нух II ибн Мансур Салжукнинг ўғли Исроил ёрдамида сомонийлар ҳокимиятини фақатгина Зарафшон воҳасида эмас, балки Исфижоб, Хўжанд, Фарғона, Шош худудларида ҳам қайта тиклайди³⁷¹.

Тарихий манбаларда Фарғонанинг сомонийлар тарафидан салжуқийлар ёрдамида эгалланганлиги тўғрисида маълумотлар ва Исмоил ибн Салжук номи қайд этилмаса-да³⁷², лекин ўша даврдаги тарихий вазиятни яъни Нух мағлубиятга учраган, Хуросон волийси АбуАли Симжурий эса қорахонийлар билан махфий келишув амалга оширилганини ҳисобга оладиган бўлсак, сомонийлар ихтиёрида қўшимча ҳарбий кучлар мавжуд эмас эди.

Газна хукмдори Собуқтегинучун қорахонийлардек кучли рақиб билан бевосита чегарадош бўлишдан кўра, улар ўртасида сомонийларнинг кучсиз давлати сақланиб қолиши кулай эди. Тарихий воқеаларнинг кейинги ривожини кузатадиган бўлсак, Газна хукмдори Собуқтегин қорахоний Наср ибн Али билан битим тузиб, Мовароуннахр ни уч қисмга тақсимлашади.

Мовароуннахрнинг мазказигина минтақанинг собиқ хукмдор сомонийларга қол дирилиб, жануби ва шимолига за навий ва қорахонийлар ўртасида бўлиб олинади. Аммо Собуқтегин ва фотидан фойдаланган Наср ибн Али бутун Мовароуннахр ни қаршиликсиз босиб олади. Собуқтегин ва фотидан кейин Маҳмуд Ғазнавий ва Наср ибн Али ўртасида қариндошлик муносабатлари ҳам ўрнатилган бўлиб, Маҳмуд Насрнинг қизига уйланади³⁷³. Бундай вазиятларда ўғузлар доимо сомонийларга ҳарбий кўмак бериб келишган. Жумладан, ўғузлар сўнги сомоний хукмдор Мунтасирнинг Наср ибн Алига қилган бир неча

³⁷¹Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата: 991-1209 гг. – София, 2006. С. 152.

³⁷²Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Джамал ад-Дин Карши. Мулкахат ас-сурах (пер с персидского Р.Ш. Шарафутдиновой) // Материали по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988. с. 100-131., 1343. تهران: دنیای کتاب، 732. ص. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. 1 – Москва: Наука, 1963. С.763.

³⁷³Абу سعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی. تاریخ گردیزی. به تصحیح و مقابله: عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب، 1343. ص 370.

юришларида ёрдам берадилар. Натижада қорахонийлар Мунтасирдан бир неча бор мағлубиятга учрайди. Утбийнинг асарида келтирилишича ўғузлар сомонийларнинг ўтган даврлардаги ҳимматини унитишмаган ва Мунтасирга ёрдам беришга қарор қилишган³⁷⁴.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Буғрохон бошчилигидаги қорахонийларнинг дастлабки юришларига қарши курашишда салжуқийлар сомонийларга амалий ёрдам беришган. Натижада 992 йилда Исфижоб, Хўжанд, Фарғона, Шош ва Зарафшон водийсида Нух II ибн Мансур ҳокимияти қайта тикланади. Буғрохоннинг вафотидан кейин қорахонийларнинг Наср ибн Али бошчилигидаги Фарғона ва Мовароуннаҳрга бостириб кирган кўшинларига қарши жангларда ҳам ўғузлар сўнгги сомонийларни қўллаб туришган.

³⁷⁴Abu Nasr Utbiy. Kitobi Yamini. Translated from the Persian version of the contemporary Arabic chronicle of Al Utbi, by the rev. James Reynolds, b.a.– London: Printed for the oriental translation fund of Great Britain and Ireland. 1891. P.335-336.

BIZNES MARKAZLARI QURILISHIDA RIVOJLANISH XRONOLOGIYASI.

Sultanova.M.F. Kamoliddin Behzod nomidagi

Milliy rassomlik va dizayn instituti o'qituvchisi.

Anotatsiya:

Tadbirkorlik va ishbilarmonlik aloqalarining evolyutsiyasi madaniyatlar muloqotining biri sifatida unga mos keladigan makon, inshoot va jamoat binosining paydo bo'lishi zarurligini taqozo etadi. Zamonaviy ishbilarmonlik munosabatlarning dinamikligi va tugallangan tipologik sxemalarning statik xususiyati tufayli ular o'rtasida aniq nomuvofiqlik mavjud, ya'ni yangi turdagi binolarga bo'lgan ehtiyoj aniq bir turdagi shakllanganidan tezroq paydo bo'ladi.

Kalit so'zlar: Biznes, loyiha, dizayn, zamonaviy, xronologiya, tipologiya savdo kompleksi.

Iqtisodiyotning xizmat ko'rsatish va axborotlashtirish sohasining faol rivojlanishi, ishbilarmonlik aloqalari tizimining kengayishi ofis maydonini o'zgartirishni taqozo etmoqda. Hozirgi bosqichda biznes-markaz yangi sifatga – biznes munosabatlarning barcha turlariga xos bo'lgan universallik sifatiga o'tmoqda va xronologik ketma-ketlikka bog'liq bo'lmagan tipologik tuzilma paydo bo'lmoqda, ya'ni arxitekturasi tayyor binoning statikasi va rivojlanayotgan tashkiliy rivojlanish dinamikasini birlashtira oladigan biznes markazining ushbu tuzilishi shakllanmoqda.

Biznesni rivojlantirishning hozirgi darajasi uni tashkil etish uchun shart-sharoitlarni ta'minlashga yuqori talablarni qo'yadi. Biznes-markaz kompaniyalarga o'z konsepsiya va loyihalarini namoyish etish, bozorning yangi tendentsiyalarini kashf etish, biznesga xalqaro yo'nalish berish, yangi ishbilarmonlik aloqalarini

o'rnatish, eng qulay sharoitlarda professional hamkorlik darajasini oshirish imkonini yaratishi kerak. Biznes markaz tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur infratuzilmaga ega zamonaviy ofis binosi yoki binolar majmuasi hisoblanadi. Qoidaga ko'ra, biznes markazlaridagi ofis xonalari ijaraga beriladi yoki sotuvga qo'yiladi. Biznes-markaz yirik korxonalar tarkibiga kiruvchi, moliyaviy-iqtisodiy ma'lumotlarni to'playdigan va maqsadli bozor tadqiqotlarini olib boruvchi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bozoridagi potentsial sheriklar o'rtasida ishbilarmonlik aloqalarini ta'minlovchi hamda tegishli bozorni doimiy ravishda kuzatib boruvchi muassasa hisoblanadi. Biznes markazi ko'p o'lchamlarga ega. Ob'ektni yaratish uchun mas'ul shaxslar tomonidan sinchkovlik bilan tahlil qilish, chuqur fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

Yirik biznes markazi aksariyati savdo-ko'ngilochar majmuasi bo'lib, uning hududida turli yoshdagi odamlarning to'liq dam olishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Bunday ulkan binolarda do'konlar bilan bir qatorda ko'pincha barcha turdagi bolalar va sport maydonchalari, ovqatlanish joylari hamda to'liq yopiq suv parklari joylashgan bo'lishi mumkin. Albatta ushbu dizayn loyihalarining aksariyati ko'plab raqobatchilarni chetlab o'tib, tashrif buyuruvchilarga haqiqatan ham o'ziga xos narsalarni taklif qilish uchun amalga oshiriladi.

Hozirda biznes-markaz binosi tarixiy va zamonaviy prototiplarining barcha dizayn yechimini o'zida mujassam etgan. Biznes markazi davlat va jamiyatning turli vazifalarini bajaradigan ko'p funktsiyali inshoot bo'lgani sabab yangi turdagi jamoat binosiga aylanib ulgurdi. Biznes markazi turli funktsiyalarni birlashtirgan yoki ko'p funktsiyali bino bo'lishi biznes, savdo, boshqaruv, sport, ko'ngilochar, turar-joy va hokazolarga bo'linadi. Bunday bino diqqatga sazovor joylarga aylanadi. Unga nafaqat butun shahar, balki tuman shahar va qishloqlaridan ham jalb etiladi. Yaqin vaqtgacha ishbilarmonlar eski savdo yoki jamoat binolarini sotib olib, ularni ofislar, do'konlar, sport yoki ko'ngilochar markazlarga aylantirmoqdalar. Tadbirkorlar o'rtasida moddiy mablag'ning o'sishi va raqobatning kuchayishi munosabati bilan, o'ziga xoslik shuningdek eksteryer va

intereirlarida qo'shimcha funksiyalarga ega binolar maydonini ko'paytirish zarurati tug'dirdi.

Biznes markazining qurilishi kapital tuzilmalardan biridir. Ko'pgina hollarda, uning qurilishi uchun metall konstruktsiya (po'lat ramka) ishlatiladi. Bunday binolar yengil, arxitekturasi va dizayni bilan o'ziga xosdir. Biznes markazlarini qurishda ishlab chiquvchi kompaniyalar standart rivojlanish sxemasidan foydalanadilar. Binoning kattaligiga, uning joylashgan joyiga, tuproqning texnik xususiyatlariga qarab, poydevor turi tanlanadi. Keyingi bosqichda qurilish uchun uchastka tayyorlanadi uni tozalash, poydevorni quyish, devorlarning ramkasini qurish, ishonchli tomni o'rnatish va binolarda tugatish ishlari olib borilib ish so'ngida qo'shni hududni obodonlashtirish ishlari amalga oshiriladi.

Biznes markaz har bir qavatining balandligi taxminan uch metrni tashkil qiladi. Barcha muhandislik kommunikatsiyalari, shu jumladan ventilyatsiya va energiya va suv ta'minoti tizimlari shiftlar orqali o'tadi. Yong'inni o'chirish tizimi avtomatik bo'lib, har bir qavatda joylashgan sensorlar - tutun chiqargichlar va suv purkash tizimi bilan jihozlanadi. Bundan tashqari, har bir qavatda yong'in qalqoni o'rnatish uchun joy mavjud. Zaxira quvvat manbai tuzilmalar tashqarisidagi modulda joylashgan va ularning barcha ehtiyojlarini ta'minlaydigan kerakli quvvatning dizel generatori tomonidan ta'minlanadi. Shamollatish tizimi texnik xonada birinchi qavatda joylashgan va binoning butun maydoni bo'ylab havo massalarining konveksiya almashinuvini ta'minlaydi. Isitish, shaharning issiqlik ta'minoti tizimidan markazlashtiriladi. Kanalizatsiya tozalash inshootlarining umumiy shahar magistraliga tushirish orqali amalga oshiriladi. Suv ham butun shahar tarmog'idan olib ta'minlanadi.

Binoni loyihalash bosqichi bu yerda o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu biznes markazining kelajakdagi joylashuvi va uning yukiga bog'liq bo'lgan ko'plab omillarni o'z ichiga oladi. Ular qurilishni amalga oshirishni rejalashtirayotgan hududning infratuzilmasi, iqtisodiy ko'rsatkichlari va ijtimoiy rivojlanish darajasi

hisobga oladi. Moliyaviy yuk va kelajakdagi binoning ahamiyati ham hisobga olinadi. Me'morlar, muhandislar, shuningdek, iqtisodchilar, marketologlar odatda loyihani ishlab chiqish ustida ishlashadi. shunda binoning kelajagi barcha talablarga javob beradi.

Biznes markazining infratuzilma ob'ektlariga quyidagilar kiradi.

1. Ofis binolari
2. Mehmonxona
3. Konferentsiya zali
4. Operator Internet xizmati uchun bino
5. Savdo binolari
6. Restoranlar
7. Qo'riqlanadigan yer va er osti to'xtash joyi

Biznes markazlarining rivojlanish xronologiyasiga quyidagilar kiradi.

1. Antik davrning biznes markazlariga Qadimgi yunon biznes markazlari - Akropol, Agora (miloddan avvalgi V-I asrlar), qadimgi Rim ishbilarmonlik markazlari - forum, bazilika (eramizning 1—5-asrlar).
2. O'rta asrlar ishbilarmonlik markazlari (X-XV asrlar) Kreml, Detinets, o'rta asr qal'asi, bozor maydoni.
3. Uyg'onish davrining ishbilarmonlik markazlari (XVI-XVII asrlar) shahar hokimiyati, shahar hokimiyati maydoni.
4. Rossiya davlat boshqaruvi binolari (17-18-asr oxiri) ofis joylari, kollegiya binolari, g'aznachilik palatalari.
5. Kapitalizm shakllanishi davrining ishbilarmonlik markazlari (XIX asr) bank, birja, savdo uyi, uy-joylar.

6. Sovet davridagi ishbilarmonlik markazlari (1922-1991) ixtisoslashganbinolar, ma'muriy bino va yirik sanoat korxonalari.

7.Zamonaviy biznes markazlari (19-asr oxiri - 20-asr oxiri) shahar (shahar ichidagi shahar) byuro, atelye, studiya, elchixona, konsullik idorasi.Hozirgi kunda kongress mehmonxonalar, konferentsiya zallar, savdo komplekslari, banklar, biznes maktablari, yarmarka va ko'rgazma zallari, biznes klublari, ijtimoiy (psixologik) rehabilitatsiya markazlari kabi bir qancha turlardan tarkib topgan.

Xulosa o'nida aytish joizki rivojlanish tarixi davomida biznes markazlari jamoat majmuasining bir turi sifatida jahon shaharsozlik amaliyotida keng tarqalgan. Ularning rivojlanishi savdoning boshqa shakllariga nisbatan bir qator afzalliklari va birinchi navbatda, xizmatlarning qulayligi va murakkabligi, turli funktsiyalarning uyg'unligi, xaridlar va xizmatlar uchun vaqtni tejash tufayli odamlar uchun alohida jozibadorligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik, universal yechimlar va ilg'or texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. kizi Sultanova M. F. The Role Of Tour Bases In The Development Of Tourism In Uzbekistan //INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND CURRENT RESEARCH CONFERENCES. – 2021. – C. 1-5.
2. Akhunova N. K. K. Possibilities of using virtual reality technologies in education //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2021. – T. 10. – №. 3. – C. 549-555.
3. Mannopova N., Mannapov A. Influence of “Thematic Parks” to the development of tourism in Uzbekistan //ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH. – 2021. – T. 10. – №. 4. – C. 696-704.

4. Roziqberdiev M. I. The time has come to move from stereotypes to creativity: In the example of mosques //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2021. – Т. 10. – №. 3. – С. 564-571.
5. Latifovich T. A. Large-span structures and architectural form //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 1. – С. 397-401.
6. MANNAPOVA N. R. et al. Organization And Basic Requirements For Restaurant Design Interior //International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology. – 2020. – Т. 7. – №. 05. – С. 5-12.
7. Mukaddas Isakova.(2020).Influence Of Colors On Children's Mentality In Children's Institutions, Research And Analysis Of Psychologists And Designers. International Journal of Scientific & Technology Research, 9(2), 5549-5551.
8. Saipova D. S. et al. Problems and Solutions in Studying the Modern Design of Museum Interiors //JournalNX. – С. 241-245.
9. Мансуров Я. Проектирование как стадии творчества //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 184-188.
10. Султанова М.
Insonpsixologiyasigaarxitekturadizaynivaundagihajmlarningta'siri
//Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 177-183.
11. Mukaddas I. et al. Creating an Architectural Environment for Unemployed People with Disabilities in Uzbekistan //Design Engineering. – 2021. – С. 12165-12172.

Türklerde Hanlık Yönetimin Meseleleri ve Sembolleri

Toxanbayev Almas Kogadzhanuly

Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi

Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi

Doktora, 3. sınıf öğrencisi

almas_0404@mail.ru

Her halkın kendine has özellikleri, gelenek görenekleri, maddi ve manevi mirasları vardır ve bunlar o halkın yaşadığı tarihteki özellikleri anlamaya yardımcı olur. Geçmiş yüzyıllardan günümüze kadar ulaşan tarihî miraslar ve gelenekler bugünkü nesil için gizemle doludur. Aynı zamanda bunlar millî şuuru oluşturan ve onu daha iyi anlamayı sağlayan bir hazinedir. Avrasya bozkırında yaşayan Türklerin tarihi dünya tarihinin bölünmez bir parçasıdır. Türk toplumları kendi dönemlerinde sadece Avrasya bozkırlarındaki değil bütün dünyadaki tarihî süreçleri etkilemiş ve tarihte kendi izlerini bırakmıştır. Konargöçer toplum ile yerleşik toplumun eş zamanlı oluştuğunu ve geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çoğunlukla insanoğlu tarihinin, toplum ve devletin gelişimi yerleşiklere bakılarak değerlendirilmiştir. Ancak Türk toplumlarının da kendine has dünya görüşleriyle dikkat çeken bir gelişimi ve medeniyeti vardır. Türkler akrabalık bağlar, ortak gelenekler, kültürel özellikler ve ekonomik ilişkiler sonucunda ortaya çıkan hiyerarşik bir yapıya sahip toplumdur. Geçen binyıllıklarda Avrasya coğrafyasında birkaç defa belirli bir derecede kendi istikrarı ve devamlılığı ile tanınan güçlü devletler kurulmuştur. Bazen de onlar uğraşları ve kültürel ilişkileri, hatta gelişim düzeyleri farklı olan kabileler ve halkların yaşadığı geniş coğrafyayı kapsayan imparatorluklar olmuştur. Ancak konargöçerlerin kurmuş olduğu devletleri, onların yapısını etraflıca araştırmadan konargöçerlerin devletini ve onun doğasını anlamak mümkün değildir.

XX. yüzyılın sonlarında kendi bağımsızlıklarını elde eden Kazak Türkleri günümüzde parlak geleceğin adımlarını atmaktadır. Kazakistan'ın ve Kazak Türklerinin temeli geçmişteki bozkırın büyük devletlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla Kazakistan'ın varlığının devamı ve güçlü bir gelecek için siyasi yönetimle ilgili meselelerin köklü tarihini incelemenin, halkın tarihî şuurunda yer alan hukuki kuralları, yönetimin ve yöneticinin görevi ile özelliklerini belirlemenin önemi artmaktadır. Bu açıdan bakınca Türklerin kurmuş olduğu devletlerdeki hanlık yönetim meseleleri ile onun sembollerini etraflıca incelemek ve ortaya çıkan bilgileri yeni bir bakış açısıyla yorumlamak Kazakistan tarihi için büyük bir öneme sahiptir. Hanlık yönetimin devlet yapısına göre şekillenmiştir. Makalede tarih sahnesinde yer alan Türk devletlerinin yönetim şekilleri, yöneticilerin özellikleri ve hâkimiyeti simgeleyen unsurlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, hanlık, devletçilik, yönetim, simgeler, taht, taç, han, sultan.

**«СамАвто» Ўзбекистон-Туркия қўшма корхонасининг барпо
этилиши тарихидан.**

Абдуллаева Нигора Санжаровна
Тошкент шаҳридаги Турин политехника
университети
Докторант
+998934437972

Annotation. This paper discusses Uzbek-Turkish relations. Their relationship in anticipation of Uzbekistan's independence. The trip of the Uzbek delegation to Turkey, the opening of embassies and consulates in both countries, the signing of agreements on joint cooperation in the political, economic, social spheres. And most importantly, is the opening of a joint venture for the production of buses and trucks. The paper also discusses the activities of the «SamKochavto» joint venture, its production forces and production dynamics. Activities in the process of 2006 transformation of this enterprise into «SamAvto». Also its development and further perspectives.

Мустақиллик йилларида дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистонда автомобилсозлик саноатига эҳтиёж сезила бошланди. Бу масала ҳукумат даражасида пухта ўрганиб чиқилган ҳолда дастлабки ҳаракатлар бошланди.

Бу айниқса, қишлоқ жойларига тегишли эди, шаҳарларда ҳам жамоат транспорти соҳасидаги жиддий муаммолар бор эди. Россияда ишлаб чиқарилган «ЛАЗ» ва «ПАЗ» автобуслари аллақачон ўз муддатини ўтаб бўлган, йўловчилар оқими талабига жавоб беролмай қолган эди, эски автобусларни таъмирлаш ҳаражатлари янги автобуслар нарҳига тенглашар, баъзан ундан ҳам ошиб кетар эди.

1991 йил 16-18 декабр кунлари Ислон Каримов бошлиқ Ўзбекистон давлат делегацияси мамлакатимиз мустақиллигини биринчи бўлиб тан олган мамлакат – Туркияда бўлди. Туркия президенти Турғут Ўзол, Бош вазир Сулаймон Демирел ва бошқа раҳбарлар, ишбилармонлар билан амалий

учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. Сафар чоғида Ўзбекистон республикаси билан Туркия жумҳурияти ўртасида давлатлааро муносабатларнинг асослари ва мақсадлари тўғрисида шартнома, консуллик ваколатхоналарини айирбошлаш тўғрисида баённома, иқтисодий ва савдо соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида битим, маданият, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва туризм соҳасидаги ўзаро ҳамкорлик тўғрисида битим, ахборот айирбошлаш, телевидение ва радио эшиттириш бўйича ҳамкорлик қилиш ҳақида баённомалар ва бошқа ҳужжатлар имзоланди.

Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги муносабатлар кейинги йилларда анча кенгайди. 1992 йил 28 апрел куни Ўзбекистонда Туркия элчихонаси, Туркияда эса Ўзбекистон элчихонаси очилди ва фаолият кўрсата бошлади. Фаолиятни янада чуқурлаштиришда Туркия давлати раҳбари – Турғут Ўзол, Сулаймон Демирел, Тансу Чиллер, Месут Йилмазар, Аҳмет Сезерларнинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида имзоланган ҳужжатлар катта аҳамиятга эга бўлди. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик газлама ва тайёр кийим-кечак ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қўшма корхоналар куриш, кадрлар тайёрлаш, туризмни ривожлантириш ва бошқа соҳаларда амалий натижалар берди. Ўзбекистон Туркия сармоядорлари иштирокида 200 дан ортиқроқ қўшма корхоналар барпо этилди. 1996 йил июн ойида Ўзбекистон автомобилсозлик корхонаси ассоциацияси – «Ўзавтосаноат» Туркиянинг «КочХолдинг» концерни билан Самарканд шаҳрида «СамКочавто» ўзбек-турк қўшма корхонасини барпо этиш тўғрисида шартнома туздилар.³⁷⁵

1996 йил 5 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Самарканд шаҳрида Ўзбекистон - Туркия «СамКочавто» қўшма корхонасини ташкил этиш тўғрисида»ги 381-сонли Қарори қабул қилинади. 79,5 миллион долларлик ушбу лойиҳа мамлакатимизда автомобилсозлик саноатида эришилган ютуқлардан яна бири эди. 1998 йилнинг 9 ойида

³⁷⁵Эргашев Қ.Э., Замонов А.Т., Талипова Н.Т., Ғафуров У.В., Шамсутдинов Р., Нуриддинов Э.З., Норқобилов Т.Х., Холов А.Х., Сабиров А.Т. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи – Т.: 2013, - Б.288.

корхонанинг 103 нафар ишчи ва муҳандислари Туркиянинг “Отойол Санайи А.Ш.” заводида стажировкада бўлиб қайтганлиги натижасида сифат ва маҳсулдорлик янада ортади.^{376, 377}

Янги ташкил этилган «СамКочавто» қўшма корхонаси 1988 буён қурилаётган «Жигули» русумли автомобилларни капитал таъмирлашга мўлжалланган «АвтоВАЗ агрегат» корхонаси базасида ташкил этилди. Очик типдаги «АвтоВАЗ агрегат» корхонаси Самарқанд шаҳрининг Рузибаева, 5 кўчасида ўз фаолиятини юритиб келаётган эди.³⁷⁸

1999 йил 16 март куни Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон - Туркия «СамКочавто» қўшма корхонасининг тантанали очилиш маросими ўтказилди, унда Ўзбекистон Республикаси Биринчи президенти Ислоҳ Каримов ва Туркия президенти Сулейман Демирел иштирок этдилар.

Компания асосан автомобиль, мураккаб маиший техника ва кенг истеъмол молларини ишлаб чиқариш, электр энергетика, қурилиш, халқаро савдо ва туризм билан шуғулланади. «Коч»гуруҳидаги 124 компания ва фирма таркибида ўртача сиғимли «Отойол» автобусларини ишлаб чиқарувчи компания ҳам бор. «Коч Холдинг» автомобилсозлик гуруҳи эса жаҳоннинг етакчи «Форд», «Фиат», «Ивеко» компаниялари билан фаол ҳамкорликда иш олиб борарди.³⁷⁹

Австрия, Англия, Германия, Япония компаниялари («EISENMANN», «BOSH», «GOEMA», «TRUMATIS»)нинг универсал станоклари эқори аниқликда эгиш (букиш), пресслаш, плазма ёрдамида кесиш ишларини бажарарди. Бўяш цехидаги 12 метрли бўяш камераси турли катталиқдаги модел ва модификацияларни бўяш имконига эга. Бунда «Хенкел», «Садолин», «Акзо Нобел», «Дуйо» каби фирмалар материалларидан янги очилга заводда фойдаланилди, ишлаб чиқаришни ўзгартиришнинг чакқон ва қулай технологияси буюртмачи истагига кўра маҳсус транспорт турларини

³⁷⁶Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-54,вароқлар 29,30.

³⁷⁷Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-54,вароқлар102-103.

³⁷⁸Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-29, в.96.

³⁷⁹Автомобили СамАвто – это смелое воплощение новаторских конструкторских идей.
<http://www.samauto.uz>

ишлаб чиқаришни тез ўзлаштиришга имкон берди. «СамКочавто» қўшма корхонаси иш бошлагандан бери махсусавтомобилларнинг 21 турдаги модели ишлаб чиқарилди.³⁸⁰

«СамКочавто» қўшма корхонаси ишлаб чиқараётган махсулотларнинг сифат кўрсаткичлари ISO халқаро стандарти талабларига мос равишда амалга оширилган. «СамКочавто» қўшма корхонаси 2000 йилда Ўзбекистон автомобил корхоналари ўртасида биринчилардан бўлиб сифат сертификатининг ISO 9001 версиясини олишга муваффақ бўлди.³⁸¹ 2006 йил октябр ойида «СамКочавто» қўшма корхонаси «СамАвто» маъсулияти чекланган корхонага айланди.

Таҳлил натижаларига кўра, 2006 йилда «Ўзавтосаноат» АК томонидан Туркия улушини тўлиқ сотиб олди ва 100% Ўзбекистон корхонасига айланди. Корхона «СамАвто» МЧЖ деб номланди, унинг таркибига таъсисчи сифатида «Асака банк» киритилди. 2006 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг №531 «Самарқанд автомобил заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автомобил транспорт паркни янгилаш бўйича чора тadbирлар тўғрисида» қарор қабул қилиниб 2007 йил таъсисчилар таркибига таркибига япониянинг «Itochu Corporation» компанияси киритилди. Шу йилнинг ўзида 2 турдаги автобус ҳамда 3 турдаги 5 тоннагача юк кўтарувчи автомобиллар ишлаб чиқарилиши бошланди.³⁸²

2006 йилда «СамКочавто» қўшма корхонаси «Самарқанд автомобил заводи» МЧЖ сифатида қайта ташкиллаштирилган ҳамда Япониянинг «ISUZU Motors Ltd» компанияси билан ҳамкорликни бошлаган. 2007 йилнинг январидан заводнинг ишлаб чиқариш қувватларида «ISUZU» шассиси негизида тижоратавтомобиллари ишлаб чиқарилди.³⁸³

³⁸⁰История завода. <http://www.samauto.uz/ru/about/history/>

³⁸¹Сагторов А. Ўзбек автомобильсозларининг яна бир муваффақиятлари. // «Халқ сўзи». - 2009, №183. - Б.1-2

³⁸²Халқ сўзи, 2006 йил 14 декабр

³⁸³«СамАвто»да 30 мингинчи автомобиль ишлаб чиқарилди. http://uza.uz/uz/business/samavto-da-30-mingginchi-avtomobil-ishlab-chi-arildi-24-11-2017?sphrase_id=4724270

Шуни таъкидлаш лозимки, «СамКочавто» қўшма корхонаси фаолият кўрсатган йилларда «ЎзОтойол» минибусининг 5та модели (М 23.9; М 23.12; М 24.9; М 29.12; М 52.12), юк машиналарининг 4та модели (35.9; 65.9; 80.12 ва 120.14) ҳамда 30 хил маҳсус кузовлар ишлаб чиқарилди. 2007 йил январдан бошлаб «СамКочавто» МЧЖда Япониянинг «Исузу» компанияси N серияли шасси базасида 2 хил минибус (NP 21 ва NP 37) ва 3 хил ўрта юк кўтарувчи автомобил (NQR 71 PL ва NPR 71 PL) ишлаб чиқарилган. 2007 йил феврал ойида - SGS (Назорат бўйича бош жамият) компанияси томонидан ўтказилган сертификатлаштириш аудитидан муваффақиятли ўтди ҳамда корхона сифатни бошқариш бўйича ISO 9001:2008; ISO 1401:2004; OHSAS 1801:2007 халқаро стандартлари жорий этитди.³⁸⁴

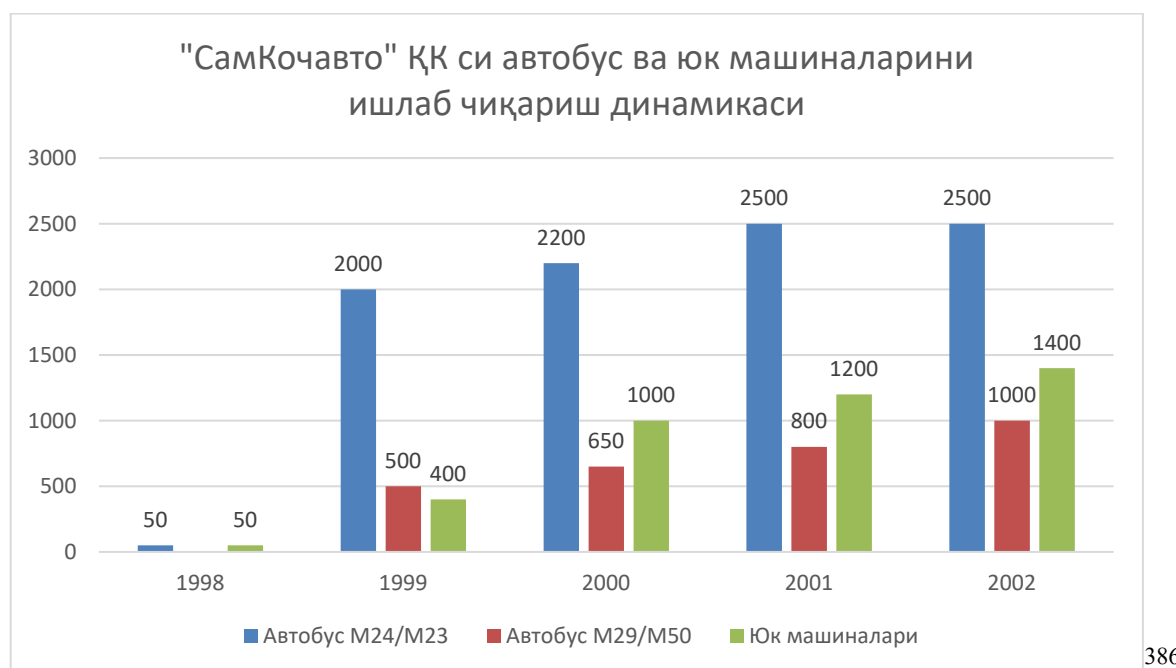
Самарқанд автомобил заводи («СамАвто» МЧЖ) автобус, юк машинаси ҳамда маҳсус машиналар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган завод бўлиб, фаолиятини 1999 йилнинг мартидан бошлаган. Корхона томонидан 1999 йилда 2900 дона, 2000 йилда 3850 дона, 2001 йилда 4000 дона, 2002 йилда 4500 дона, 2003 йилда 4900 дона автобус, юк ва маҳсус машиналар ишлаб чиқаради.³⁸⁵

³⁸⁴Главная страница. <http://www.samauto.uz/ru/>

³⁸⁵Ўз.РМДА. Фонд-М.-129, рўйхат-1, иш-54. в. 29.

«СамКочавто» ҚК си автобус ва юк машиналарини ишлаб чиқариш

динамикаси



2008 йили феврал ойида корхона оғир юк кўтарувчи самосвалларни ишлаб чиқаришни бошлади. F, C ва E серияли CYZ51KLD самосваллар ва EXZ51KL тягач юк машинаси ишлаб чиқарилиши бошланди. 2009 йил эса паст поллик автобусни яратиш устида иш бошланди. «ISUZU» шассиси базасида ўт ўчирувчи автомобилларни ишлаб чиқарилиши бошланди. 2010 йилда эса «СамАвто» заводида LE 60 моделидаги 56 та йўловчилар сифимига мўлжалланган автобуслар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилди. Бу автобусларнинг афзалликларидан бири имконияти чекланган одамлар учун шароити мавжудлиги эди. 2013 йили тез тиббий ёрдам машинаси, 2014 йили эса енгил юк ташувчи автомобилларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 2015 йилдан бошлаб сиқилган табиий газ билан ҳаракатланувчи автомобиллар яратилди ва шу йили заводдан 20 мингинчи автомобил ишлаб чиқарилиши тантанали равишда нишонланди.³⁸⁷

³⁸⁶Ўз.РМДА. Фонд-М.-129, рўйхат-1, иш-29. в. 211.

³⁸⁷Сатторов А. Ўзбек автомобильсозларининг яна бир муваффақиятлари. // «Халқ сўзи». - 2009, №183. - Б.1-2

2011 йилда, корхонада, сиқилган табиий газда ишловчи двигателлар ўрнатилган автомобиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бунинг сабабларидан бири табиий газ ёнилғисининг нисбатан арзонлиги ва ҳавони ифлослантириш даражасининг пастлигидир. Ҳозирги тайёрланаётган уч хил кузовга эга фургон, бортли ва ўзи ағдаргич автомобиллар ҳамушбу ёнилғи билан ишлайди. 2014-2015 йилларда ана шундай ёнилғи билан мингдан зиёд чиқинди ташийдиган машиналарга буюртма олинди. Натижада республикамиздаги кўпгина ободонлаштириш бошқармалари ва маҳсул санитар-тозалаш хизматлари ўзларининг автомобил паркларини янгилади. Корхонанинг экспорт салоҳияти ҳам йил сайин ошиб бормоқда.

Бугунги кунда «СамАвто» машиналарига Озарбайжон, Қозоғистон ва Туркманистон каби давлатларда талаб катта. 2006-2014 йиллар мобайнида янги замонавий давлат стандартларига жавоб берадиган цех ва учаскалар ишга туширилиши натижасида аҳолини, айниқса, ёшларни иш билан таъминлашнинг кенг имкониятлари очилди. Хусусан, кейинги беш йил мобайнида 254 янги ишчи ўрни яратилди.

Корхона Самарқанд автомобилсозлик касб-ҳунар коллежи билан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Завод ҳомийлигида коллежнинг моддий-техник базаси мустаҳкамланмоқда. Мазкур таълим даргоҳида бугунги кунда «ISUZU» ўқув маркази ташкил этилган.

Битирувчилар амалиётни заводда ўташлари учун барча шарт-шароитлар яратилди. Улар «устоз — шогирд» анъанаси асосида малакали ишчиларга бириктирилган. Сўнгги икки йилда 219 нафар коллеж ўқувчиси бу ерда амалиёт ўтади ва улардан 87 нафар битирувчи эса корхонада ишга олиб қолинади. Ҳозирги кунда корхона жамоаси минг нафарни ташкил этади. Уларнинг ижтимоий ҳимояси талаб даражасида ташкил этилган.

«СамАвто» МЧЖ ва «ISUZU Motors» ҳамкорлигининг самарадорлигини нафақат янгиланган автобус ва юк автомобиллари парки, балки Самарқанд автомобил заводининг йилдан йилга ошиб бораётган ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга барқарор талабнинг мавжудлиги

хамисботлайди. Бундай ютуқларга эришишга жорий йилнинг феврида 20 мингчи юбилей автомобилнинг ишлаб чиқарилиши мисол бўла олади.

Самарқанд автомобил заводида ўттиз мингинчи автомобил – SAZ HC45 маркали автобус ишлаб чиқарилди. Шу муносабат билан корхонада ўтказилган тантанали маросимда «Ўзавтосаноат» акциядорлик жамияти, Япониянинг «ISUZU Motors» компанияси ва «Itochu» корпорацияси вакиллари, завод жамоаси ҳамда оммавий ахборот воситалари ходимлари иштирок этди. Тадбирда мамлакатимизда автомобилсозликни ривожлантириш, мазкур йўналишда миллий маҳсулотлар ишлаб чиқариш борасида амалга оширилаётган истиқболли лойиҳалар юксак самаралар бераётгани таъкидланди. Айти пайтда юртимизда ишлаб чиқарилаётган энгил ва юк автомобиллари, автобуслар ички эҳтиёждан ташқари хорижий давлатларга ҳам экспорт қилинмоқда.

Ўзбекистон ва Туркия муносабатлари мамлакат раҳбарларининг ўзаро ташрифлари икки давлат ўртасидаги алоқаларда янги саҳифа очди ҳамда ҳамкорликнинг истиқболли йўналишларини белгилаб берди. Имзоланган ҳужжатлар ва эришилган келишувлар ишончли муносабатларни юқори даражага олиб чиқиш билан бирга, қардош халқлар дўстлигини янада мустаҳкамлашга хизмат қилиши шубҳасиздир. Ушбу истиқболли муносабатларга юқорида таъриф берилган заводни мисол этиб кўрсата оламиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Эргашев Қ.Э., Замонов А.Т., Талипова Н.Т., Ғафуров У.В., Шамсутдинов Р., Нуриддинов Э.З., Норқобилов Т.Х., Холов А.Х., Сабилов А.Т. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи – Т.: 2013, - Б.288.
2. Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-54, варақлар 29,30.
3. Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-54, варақлар 102-103.
4. Ўз.РМДА. Фонд-М.129, рўйхат-1, иш-29, в.96.

5. Ўз.РМДА. Фонд-М.-129, рўйхат-1, иш-54. в. 29.
6. Автомобили СамАвто – это смелое воплощение новаторских конструкторских идей. <http://www.samauto.uz>
7. История завода. <http://www.samauto.uz/ru/about/history/>
8. Сатторов А. Ўзбек автомобилсозларининг яна бир муваффақиятлари. // «Халқ сўзи». - 2009, №183. - Б.1-2
9. Халқ сўзи, 2006 йил 14 декабр
10. «СамАвто»да 30 мингинчи автомобил ишлаб чиқарилди. http://uza.uz/oz/business/samavto-da-30-mingginchi-avtomobil-ishlab-chi-arildi-24-11-2017?sphrase_id=4724270
11. Главная страница. <http://www.samauto.uz/ru/>
12. Сатторов А. Ўзбек автомобилсозларининг яна бир муваффақиятлари. // «Халқ сўзи». - 2009, №183. - Б.1-2

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ

АЛИМАРДОНОВ ОТАБЕК КУДРАТОВИЧ

Тел.: 998840369

otabekalimardonov111@gmail.com

Докторант исторического факультета при Национальном Университете
Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В данной статье затронуты некоторые аспекты народной дипломатии между Узбекистаном и Турцией. А также, значение партнёрских связей двумя странами в социально-гуманитарной сфере внешней политики, цели и задачи народной дипломатии, основные направления деятельности организаций данной сферы, изложено место народной дипломатии в укреплении мира, дружбы и взаимного доверия в регионе.

Ключевые слова: Узбекистан, Турция, народная дипломатия, внешняя политика, общество дружбы “Узбекистан-Турция”, дружеские отношения, цветная революция, экономическая дипломатия, сотрудничество, конференция

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги халқ дипломатиясинга ярим жиҳатларга тўхталиб ўтилган. Шунингдек, икки давлат ташқи сиёсатида ижтимоий гуманитар соҳаларда ҳамкорлик алоқаларининг аҳамияти, халқ дипломатиясининг мақсад ва вазифалари, ушбу соҳада фаолият олиб боровчи ташкилотларнинг устивор йўналишлари, халқ дипломатиясининг минтақада тинчлик, дўстлик ва ўзаро ишончни мустаҳкамлашдаги ўрни ҳақида баён этилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, Туркия, халқ дипломатияси, ташқи сиёсат, “Ўзбекистон-Туркия” дўстлик жамияти, дўстона алоқалар, рангли инқилоб, иқтисодий дипломатия, ҳамкорлик, конференция.

Annotation. This article highlights some aspects of people diplomacy between Uzbekistan and Turkey. Particularly, the importance of cooperation in

social and humanitarian spheres in the foreign policy of two countries, the goals and objectives of the people's diplomacy, the priorities of the activity of organizations in this sphere, the role of people diplomacy in strengthening peace, friendship and mutual trust in the region.

Key words:Uzbekistan, Turkey, people diplomacy, foreign policy, Uzbekistan-Turkey friendship society, friendly ties, color revolution, economic diplomacy, cooperation, conference.

Народная дипломатия - явление далеко не новое в истории международных отношений. Различные ее проявления имели место во многих странах в те или иные исторические периоды. Однако, только в последние годы в развитии народной дипломатии происходят качественные изменения, она обретает характер общечеловеческого явления. Этот глубоко закономерный процесс обусловлен назревшей необходимостью гуманизации всей системы международных отношений, её перестройки на более демократичных, более нравственных основах.

Как известно, благополучие граждан любой страны базируется на высоких экономических показателях. Одной из составляющих самой экономики является торговля, в том числе импортно-экспортные операции с сопредельными и зарубежными странами. И эти операции осуществляют конкретные люди, которые имеют связи со своими партнерами и коллегами в других странах. И чем теснее контакты между этими людьми, тем эффективнее внешнеторговый оборот, взаимобмен товаров и услуг.

Именно народная дипломатия служит тем важнейшим инструментом, который позволяет налаживать культурные отношения между государствами и гражданами, в конечном итоге эффективно способствуя укреплению и развитию торгово-экономических и политических связей³⁸⁸.

³⁸⁸Материалы «круглого стола» «Перспективы китайско-узбекского сотрудничества в совместном строительстве «Одного пояса и одного пути». Ташкент. 2019.

Особенно востребованной народная дипломатия становится в наше время, когда формирование нового глобального миропорядка сопровождается обострением межэтнических и конфессиональных столкновений, развязыванием «цветных революций» и информационных атак, скрытых финансовых войн, манипулированием массовым сознанием посредством интернета и телевидения, насаждению чуждых культур и идеологий. В этих условиях резко возрастает важность межцивилизационного диалога, равноправного и взаимоуважительного, культурного и межрелигиозного общения в целях укрепления взаимопонимания, мира и стабильности между странами и народами.

Центр народной дипломатии ШОС в Ташкенте впервые открыл свои двери в конце января 2019 года. Его создание инициировал президент Узбекистана на Саммите Шанхайской организации сотрудничества в Астане в 2017 году. Главная задача новой структуры – укрепление доверия и добрососедства, межнационального и межконфессионального согласия, развития межцивилизационного диалога.

Его появление было обусловлено сразу несколькими факторами. За относительно короткий срок ШОС превратилась во влиятельную международную организацию, играющую заметную роль в международных отношениях. В настоящее время организация в целом, включая государства-члены, наблюдателей и партнеров по диалогу, объединяет 18 стран.

«В условиях усиливающихся процессов глобализации и интеграции во всем мире народная дипломатия становится одним из основных элементов международных отношений. Применение инструментов такой дипломатии, несомненно, будет способствовать сближению стран ШОС и их народов, укреплению духа взаимного доверия и добрососедства», – отметил сенатор, руководитель Центра народной дипломатии ШОС в Узбекистане Рахматулла Назаров.

Основная цель центра – содействие дальнейшему углублению диалога и еще большего сближения стран ШОС и их народов, укреплению духа

взаимного доверия и добрососедства. Для достижения этой цели, заметил он, планируется осуществлять масштабную просветительскую работу, направленную на взаимное познание богатого исторического и культурного наследия, многовековых традиций народов стран организации посредством реализации совместных проектов и проведения разного рода мероприятий.

Владимир Норов, генеральный секретарь ШОС: – Идея создания Центра народной дипломатии, выдвинутая президентом Узбекистана, является чрезвычайно актуальной на фоне возрастания волатильности международной обстановки, которая сопровождается усилением факторов нестабильности и неопределенности, ростом числа различных рисков. Она отвечает интересам устойчивого и поступательного социально-экономического развития стран и регионов.

Данная позиция легла в основу того, что в своей внешней политике Республика Узбекистан в последнее время строго придерживается политики открытости, развития добрососедства и взаимоуважения. В этих целях наша страна ввела безвизовый режим сроком на 30 дней для граждан около 100 стран мира. Упрощение приграничных процедур и барьеров послужило реальным толчком к развитию народной дипломатии.

Наряду с этим, почти в каждой области и крупном городе Узбекистана стало традицией проводить различные фестивали, конференции, выставки и другие мероприятия не только республиканского, но и регионального, а также международного уровня.

Например, 30 апреля 2019 года в Ташкенте состоялся международный «круглый стол» на тему «Народная дипломатия как один из важных факторов международных отношений: практика стран Шанхайской организации сотрудничества». Организаторами мероприятия выступили Центр народной дипломатии ШОС в Узбекистане и Университет мировой экономики и дипломатии (УМЭД).

В мероприятии приняли участие сенаторы, представители министерств и ведомств, МИД, КМОДС при КМ РУз, Общественного движения

«Юксалиш», Центра «Стратегия развития», национальные, зарубежные эксперты и представители дипломатических миссий стран-членов ШОС (Индия, Казахстан, Китай, Кыргызстан, Пакистан, Россия, Таджикистан), Афганистана, стран-наблюдателей ШОС, профессорско-преподавательский состав, соискатели, магистранты, студенты УМЭД, а также представителей международных организаций в Узбекистане и СМИ.

Проректор по международным связям УМЭД, профессор С.Саидкасимов подчеркнул, что институт народной дипломатии в последнее время приобрел особую значимость как позитивный фактор продвижения и укрепления международных отношений. Работа общественных организаций и объединений, контакты на уровне городов-побратимов, общественно-политические акции, инициативы международных неправительственных организаций по усилению взаимодействия способствуют дальнейшему сближению государств и народов, укреплению отношений между странами на всех уровнях.

В ходе мероприятия были заслушаны доклады и выступления ученых и специалистов, посвященные роли народной дипломатии в условиях нового мирового порядка, развитию информационного пространства в системе Нового Шелкового пути и перспективам народной дипломатии ШОС, опыту стран ШОС, в частности России, Китая, Индии в вопросах использования народной дипломатии как действенного инструмента международных отношений, способа сближения и обогащения народов и культур³⁸⁹.

Ведь, без сомнения, нынешний век глобализации не приемлет политику изоляционизма и иждивенчества. Это приведет к застою, остановит развитие общества, экономики и страны в целом. И для всестороннего развития страны, жизненно необходимо проведение реальных реформ, устранение искусственных барьеров между странами и развитие народной дипломатии.

³⁸⁹Архивные материалы сайта www.interkomitet.uz

Идею народной дипломатии в 50-е гг. XX столетия предложил президент США Дуайт Эйзенхауэр³⁹⁰. Он оказал поддержку установлению дружеских отношений между бывшими противоборствующими сторонами, приведя в качестве обоснования тезис «друзья не стреляют в друзей». Предвидя успех этой политической инициативы, Д. Эйзенхауэр предпринял важные практические шаги и сделал многое для скорейшего вовлечения американского общества в процесс установления «мостов дружбы» с зарубежными странами после окончания Второй мировой войны 1939-1945 гг. Правительство США поддержало инициативу президента и способствовало учреждению в муниципалитетах специальных должностей по развитию международных связей, запустив, таким образом, эффективный механизм вовлечения представителей муниципальных властей и членов местных сообществ — простых американских граждан — в активное участие в разнотематических международных проектах. Стабильный и доверительный характер отношений между странами отвечает жизненно важным и долгосрочным интересам укрепления связей между народами, а также служит ключевым фактором в обеспечении мира, стабильности и безопасности в мире, исходя из многовековой исторической и культурной общности народов всех стран, основанных на незыблемых принципах добрососедства и взаимоуважения.

Данная позиция нашего народа появилась не сегодня и не вчера, а имеет глубокие исторические корни. Так, великий предшественник узбекского народа и правител Амир Темура придавал особое значение значимости дипломатических отношений и снаряжал дипломатические караваны даже в далекие европейские страны. Великий узбекский поэт Алишер Навои, поэт-правител Захириддин Мухаммад Бабур и другие великие сыны узбекского народа воспевали в своих произведениях важность добрососедства,

³⁹⁰Выступление Президента США Д.Эйзенхауэра. Пресс-конференция, г. Вашингтон, О.К., Белый дом.1956 г.

взаимоуважения и развитие связей между народами. Этому призывает наша священная религия - Ислам.

Турецкая Республика первой в мире признала государственную независимость Республики Узбекистан. В 1996 году наши страны подписали Договор о вечной дружбе и сотрудничестве. Наши народы тесно связывают глубокие исторические корни, общая религия, схожесть языка, ценностей и обычаев. Основанные на взаимном доверии дружеские отношения между Узбекистаном и Турцией сегодня активно укрепляются³⁹¹.

За прошедший исторический период дружеские отношения между нашими странами были подняты на новый стратегический уровень. Благодаря совместным усилиям заметно возрос объем товарооборота. В результате подписанных документов облегчены взаимные поездки наших граждан. “Уверен, что очередные переговоры на высшем уровне придадут новую динамику проводимой благородной работе во благо наших народов. Турция и Узбекистан - страны с великой историей, схожими обычаями и традициями, близкие друзья. Они поддерживают друг друга как в двусторонних связях, так и на международном уровне. Уверен, что нынешние переговоры поднимут эти дружеские связи на еще более высокий уровень, - сказал Реджеп Тайип Эрдоган³⁹².

Неотъемлемой частью узбекско-турецких отношений являются культурно-гуманитарные связи, которые сегодня активно развиваются. В июне 2016 года в Анкаре прошли Дни узбекской культуры. Традиционными стали участие турецких артистов в международном музыкальном фестивале "Шарк тароналари" в Самарканде, трансляция Турецкой государственной телерадиокомпанией (ТРТ) официальных торжественных мероприятий, проводимых в Узбекистане в зарубежные страны.

В современную эпоху международные отношения строятся не только на высшем уровне, с непосредственным участием государственных

³⁹¹ Архивные материалы сайта www.uza.uz

³⁹² Архивные материалы сайта www.uza.uz

руководителей. С конца XX в. государства все больше содействуют развитию народной, общественной дипломатии, поддерживают процесс общения наиболее активной и заинтересованной части общества. Количество и влияние международных и национальных общественных организаций, которые юридически оформляются как «неправительственные организации» (НПО), растет, что позволяет назвать современное время не только эпохой глобализации, но и «эпохой НПО»³⁹³. Целью этих обществ является содействие развитию понимания и дружбы между народами посредством социальных, культурных, научных и образовательных программ.

Председатель Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами Р.Курбанов отметил, что необходимо особо отметить деятельность национальных культурных центров и обществ дружбы действующих в Узбекистане, чья деятельность в рамках народной дипломатии заключается в укреплении дружбы и взаимопонимания между народами³⁹⁴. Усилия этих общественных организаций, предпринимаемые в рамках народной дипломатии, являются необходимым условием в стремлении добрососедских отношений между народами Узбекистан и Турции.

Общество дружбы «Узбекистан-Турция» является неправительственным республиканским общественным объединением, организованным в целях развития культурно-просветительских связей народов Узбекистан и Турции³⁹⁵.

Основной целью общества является целью развитие дружественных и культурно-просветительских связей между Узбекистан и Турции.

С апреля 2013 года руководителем общества является руководитель Госкомтуризма. Обществом дружбы «Узбекистан-Турция» ведется

³⁹³Сухарев А., Кореньков А. Гуманитарное измерение внешнеполитической деятельности: общественная дипломатия как научная проблема // Безопасность Евразии. М., 2008. № 1. С. 360.

³⁹⁴Архивные материалы сайта www.interkomitet.uz

³⁹⁵Архивные материалы Комитета по межнациональным отношениям и дружественными связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

планомерная работа по налаживанию контактов с партнерами в сфере науки, культуры искусства и образования для дальнейшего развития деятельности Общества.

Основными задачами Общества дружбы “Узбекистан-Турция” заключаются в следующем:

- установление культурно-просветительских и дружественных связей между Узбекистаном и Турцией;
- сотрудничество с государственными организациями в осуществлении постоянного информационного обмена по вопросам международных, научных и культурных связей;
- создание информационно-справочных фондов о Республике Узбекистан, проведение конференций, симпозиумов, семинаров по вопросам культурно – просветительских связей;
- ознакомление Турецкой общественности с достижениями Узбекистана в области культуры, искусства, науки и образования;
- организация выступлений художественных коллективов и отдельных исполнителей, теле- и кинопросмотров, выставок художественных произведений изобразительного искусства и изделий народного творчества в Республике Узбекистан и в Турции;
- укрепление связей с гражданами Турции живущими в нашей стране, и содействие сотрудничеству с нашими соотечественниками, проживающими в Турции;
- привлечение Турецких инвесторов в Узбекистан, международных фондов и общественных объединений к реализации программ, проектов и заказов, направленных на развитие культурно-просветительских связей.

Сегодня Узбекистан является успешным культурным и экономическим партнером для многих стран и международных организаций. Современная внешняя экономическая политика, как и экономическая дипломатия Узбекистана, является открытой и прагматичной. В стране создается мощный

инструмент реализации приоритетных направлений внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности, каковым является «экономическая дипломатия». Отметим, что направлению «экономическая дипломатия» в Узбекистане придан важный официальный государственный статус. Экономическую дипломатию в современных условиях нужно рассматривать не только как предмет академических исследований, но и как деятельность, которую осуществляют государственные и негосударственные субъекты.

Движение городов-побратимов, как важный компонент народной дипломатии, на практике доказало, что в настоящее время оно развивается и качественно, и количественно. Любая программа, отражающая интересы местных сообществ и вовлекающая население целых городов, республик, регионов и стран, имеет хорошую долгосрочную перспективу.

В результате достижения поставленных перед побратимским движением целей и выполнения при поддержке административного аппарата поставленных перед его активистами задач может быть достигнуто и выполнено многое, а именно:

- Развитие муниципального партнерства между городами, областями, республиками и схожими образованиями в других странах получит новый импульс, что будет способствовать укреплению экономических, культурных и образовательных связей не только на международном уровне, но и между самими местными сообществами.

- Организация целого спектра возможностей для официальных представителей и жителей городов и регионов Узбекистана с целью познакомиться и изучить культуру других народов посредством участия в долгосрочных программах международного сотрудничества побудит их к более активному участию в побратимском движении.

- Закладывается основа для создания условий, которые будут способствовать достижению и усилению развития экономики и различных сфер общественной жизни.

-Местные сообщества получают, широко используя ресурсы побратимского движения, возможность научиться совместно решать программные задачи через взаимовыгодные культурные, образовательные, муниципальные, деловые, профессиональные и технические обмены и проекты.

-Побратимское движение будет способствовать более активному становлению и развитию межрегиональных и международных связей.

Особое значение в развитии народной дипломатии и побратимства между двумя странами, занимают взаимоотношения между Ташкентом и Анкарой. Эти два города являются флагманами в установлении дружественных отношений.

16 сентября 2019 года хоким Ташкента Джахонгир Артикходжаев принял делегацию во главе с мэром Анкары Мансуром Явашем. В ходе встречи стороны обсудили текущее состояние и перспективы двусторонних отношений. 16 сентября можно считать памятным днём в истории отношений Ташкента и Анкары – стороны подписали меморандум о взаимопонимании, сотрудничестве и установлении братских связей на новый уровень. Хоким Ташкента отметил, что документ имеет большое значение для долгосрочных и дружественных отношений между двумя странами и двумя городами и будет способствовать укреплению и расширению сотрудничества в сферах экономики, промышленности, градостроительства, искусства, культуры и туризма. А Мансур Яваш подчеркнул, что в настоящее время в Анкаре есть 3 улицы, которые называются Узбекистан, 12 улиц, называющихся Ташкент, 8 – Самарканд, 11 Бухара, и предложил назвать одну из улиц Ташкента в честь Анкары³⁹⁶.

В развитии установления народной дипломатии между двумя странами, особое место занимают не только крупные города, но также важна роль местных государственных органов и муниципалитетов. Ярким примером, данного сотрудничества является подписание соглашения о братстве между

³⁹⁶<https://www.tashkent.uz> Ташкент и Анкара подписали меморандум об установлении братских связей.

Усмонгазийским районом Бурсы и Туракурганским районом Наманганской области.

В 2018 году в целях расширения взаимного сотрудничества и укрепления народной дипломатии между Турцией и Узбекистаном было подписано соглашение о сотрудничестве между Усмонгазийским районом Бурсы и Туракурганским районом Наманганской области.

Соглашение было подписано Мустафой Дундаром, председателем администрации Усмогази и хокимом Туракурганского района Гуломжоном Муродходжаевым.

В 2018 году в городе Бурса в 14 раз проведено мероприятие, посвящённое памяти Гази Усмана и покорения им Бурсы, в котором наряду с делегациями Казахстана, Косово, Македонии, Боснии и Герцеговины, Греции и Северного Кипра приняла участие и делегация Туракурганского района.

Выступая на подписании соглашения о побратимстве, Гулямжон Муродходжаев сказал: «Сегодня, с подписанием этого соглашения два братских народа стали городами-побратимами. Мы сделаем все возможное, чтобы сохранил это братство навсегда».

Председатель администрации района Усмонгази Мустафа Дундар сказал: «Сегодня, после подписания данного соглашения, количество городов-побратимов Усмонгази достигло 26-ти. Мне бы хотелось, чтобы отношения между нашими странами, а также Усмонгази и Туракурганом продолжали служить примером для всего мира»³⁹⁷.

В заключении хотел бы сказать, что находясь на новой исторической отправной точке, отношения между Узбекистаном и Турцией сталкиваются с новыми возможностями и вызовами и имеют широкие перспективы. Народная дипломатия является основой и смазкой для развития государственных отношений, а межрегиональное сотрудничество является

³⁹⁷<https://www.vodiyedia.uz> Наманганнинг Тўрақўрғон тумани Туркиянинг Усмонғозий тумани билан биродарлашти.

важной составляющей и движущей силой развития отношений между странами.

XIX АСРНИНГ II ЯРМИ - XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ВА УСМОНЛИ ТУРК СУЛТОНЛИГИ ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАР

Феруза Амонова,

Тошкент кимё-технология институти таянч докторанти

+998934775176, fera-8811@mail.ru

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги ўзининг қорақўл териси, ипак маҳсулотлари, доривор ўсимликлари билан дунёга машҳур бир юрт эдиким, бу чет эл ишбилармонларини ҳам ўзига мафтун қиларди. Буюк Ипак йўлининг қадим қарвон йўллари кесишган бу табаррук заминда аҳоли орасидан йирик тадбиркорлар, савдогарлар етишиб чиққан бўлиб, улар нафақат Россиянинг Москва, Новгород, Рязань, Макарьевск бозорлари, балки олис Европанинг Лион, Париж (Франция), Берлин, Лейпциг (Германия), Лондон (Англия) каби машҳур шаҳарларидаги савдо ярмаркаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Бухоро савдогарларининг дунёда «олтин кўприк» номи билан шуҳрат қозонган Истанбул (Туркия), Африкани Европа қитъаси билан боғловчи Александрия (Миср), ислом дунёсининг муқаддас шаҳарлари бўлмиш Макка ва Мадинада шахсий савдо дўконлари бор эди.

Россия империяси Туркистонда, жумладан, Бухоро амирлигида фаол ҳарбий ҳаракатларни бошлаган пайтда ёрдам сўралган элчилик ҳайъатлари Усмонлилар султонлигига жўнатилди. Туркияда нашр қилинган манбалар асосида “Ўзбекистоннинг янги тарихи” 1-китобида ёзилишича³⁹⁸, Бухоро амири Музаффархон муфтий Хожа Муҳаммад Порсо³⁹⁹ бошчилигидаги элчиларни 1868 йилда Истанбулга юборган эди. У нафақат турк султонида

³⁹⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон сар Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 64-79.

³⁹⁹ Mehmet Saray. Rus isgali Devrinde Osmanli Devleti ile Türkistan Hanliklari Arasindaki Siyasi Munasebetler (1775 – 1875), - S. 72-74.

балки, Англиянинг Истанбулдаги элчиси Генри Эллабдан ҳам русларга қарши жангларда ҳарбий мадад сўрашди. Бироқ Қрим урушида (1853 - 1856) Россия устидан ғалаба қозонган султонлик узоқ иккиланишлардан сўнг ҳарбий жиҳатдан ёрдам беришдан ўзини сақлаб, орадаги масофа узоқлигини, айниқса, сиёсий вазият кескинлигини рўйқач қилиб, рад жавобини берди⁴⁰⁰.

Бухоро амирлиги Россия империясининг мустамлакасига айлантирилгандан сўнг бу ўлкада Каспийорти темир йўли қурилди, айрим саноат тармоқлари вужудга келди. Ўлкада ишлаб чиқарилган хомашё асосан Россия, қисман хорижий мамлакатларга ҳам чиқарила бошланди. Аммо бу иқтисодий алоқалар бевосита Россия империяси манфаатларига хизмат қилиши лозим бўлган.

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг 1880 йил 22 август ва 4 сентябрда чиқарган фармойишга кўра, Европа давлатлари, Эрон, Ҳиндистон ва Туркияда тайёрланган саноат молларини тўғридан-тўғри Россия босиб олган Туркистонга олиб кириш тақиқланган⁴⁰¹. Шундан сўнг, Бухоро амири 1892 йилда Петербургда бўлган чоғида Россия молия вазири Ю Витте тазйиқи билан рус божхона чизиғини Бухоро ва Афғонистон чегараси бўйлаб ўтказиш ҳақидаги битимни имзолашга мажбур этилди. Тезда Каркидан Дарвозгача рус божхона чизиғи ўрнатилган эди⁴⁰².

Рус ҳукуматининг бундай сиёсати Усмонлилар султонлигини мазлум Туркистон ўлкаси билан Россия давлати орқали иқтисодий алоқалар олиб боришга мажбур этди. Россия дастлаб Туркистон ўлкасида етиштирилган ипакни султонликка экспорт қила бошлади. Бу хомашёдан Измир шаҳрида газлама тўқилди. Султонлик ҳукумати 1881 йилда Тошкент ипагига нисбатан Фарғона, Бухоро, Самарканддан келтириляётган ипак сифат жиҳатдан фарқ

⁴⁰⁰ Ражабов Қ.; Бекмуратов Х. Ўзбекистон билан Туркистон ўртасидаги иқтисодий ва маданий ҳамкорлик тарихидан. – Тошкент.: Тафаккур, 2017. – Б. 35.

⁴⁰¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (Ўзбекистон МДА), И 1 - фонд, 5-рўйхат, 2 – иш, 66-варак.

⁴⁰² История народов Узбекистана. Т.2. – Т.: Изд. АН Узбекистана, 1947. – С. 405.

килаётганлигини маълум қилиб, ипакка тўланаётган бож миқдорини қайта кўриб чиқишни Россия ҳукуматидан талаб қилган эди⁴⁰³.

XIX аср охири ва XX аср бошларида турк фуқароларининг Туркистонда кичик корхоналар очиш, савдо-сотик ишлари, сиёсий, диний, маърифий мақсадларда келиб кетишлари, иш қидириб келиб яшаб қолишлари, рус фуқаролигини қабул қилиш ҳодисалари кўпайди. Туркистонда яшаган турк фуқароларининг кўпчилиги турклар, арманлар, яҳудийлар бўлиб, улар асосан кичик тадбиркорлик, тижорат ишлари билан шуғулланган.

Шулар қатори бухоролик йирик сармоядор савдогарлар орасида Мурод Ашурбой карвонбоши, Кароматуллоҳ ҳожи савдогар, Пўлатбой карвонбоши сингари шахслар алоҳида мавқе ва мартабага эга эдилар. Савдо-сотик соҳасида тажрибага эга кишилар ўз фарзандларини ҳам имкон қадар ушбу соҳа сирларидан воқиф қилиб, ўз тижорат ишларини давом эттиришда муносиб ворислар бўлиб етишишларини орзу қилишарди. Мана шундай йирик савдогарлардан бири, Бухоро ички ва ташқи савдоси муносабатларида бошлиқ бўлган, алоҳида мартаба соҳиби Кароматуллоҳ Хўжа ва унинг Пўлат Хўжалар эди.

Пўлат Хўжа тижорат иши билан машғул бўлиб, қисқа вақт ичида йирик сармоядорга айланди. У савдо-сотик ишларини ривожлантириш, харидоргир моллар сотиб олиш ёки ўз товарларини сотиб даромад қилиш мақсадида Фарғона водийсидаги Андижон, Марғилон, Қува, Хўжанд, Ўш каби шаҳарларга ҳам вақти-вақти билан сафарлар қилиб турган⁴⁰⁴. Ўш (ҳозирги Қирғизистон Республикаси ҳудудидаги шаҳар)да ўзининг хусусий дўконларига эга бўлган.

Пўлат Хўжанинг ўғли Усмон Хўжа эса, Истанбулда таҳсил олиб 1912 йил бошларида Бухорога қайтгач, жаид мактабларидан бирини қайта

⁴⁰³ Ўзбекистон МДА, И 2 - фонд, 29-рўйхат, 664 – иш, 1-2-варақлар.

⁴⁰⁴ Ражабов Қ., Хайитов Ш. Усмон Хўжа. – Тошкент: “Abu matbuot-konsalt”, 2011. –Б. 4.

ташкил қилди. «Тарбияи атфол» (1908 йилда тузилган) махфий ташкилотининг фаол аъзоларидан бири сифатида жаид мактабларини моддий жиҳатдан таъминлаб турган. Россия империясининг Янги Бухоро (Когон)даги хуфияси Бельман томонидан йўлланган махфий мактуб (1912 йил 24 февралда ёзилган)да кўрсатилишича, «Усмон Хўжа Истанбулдан кўплаб сиёсий рисоалар олиб келган. У туркчилик ва исломчилик ғояларини тарғиб қилиш билан шуғулланган, яширин сиёсий ташкилот ҳаётида фаол қатнашган»⁴⁰⁵.

Усмон Хўжа амирликнинг Китоб, Шаҳрисабз, Карки бекликларида кизгин маърифатчилик тарғиботини бошлаб юборди. Карки беклиги Афғонистон ва Россия империяси билан савдо-сотик, маданий алоқаларда муҳим рол ўйнади. Амударёнинг ўрта қисмида жойлашган Карки шаҳрида 1910 йилдаёқ усули жаид мактаби очилганди. Бу шаҳарда рус ҳарбий гарнизони жойлаштирилган бўлиб, Россия савдогарларига божсиз савдо-сотик қилиш ҳуқуқи берилганди. Туркиядан қайтган ёшлар орасида маърифатчилик ишида Усмон Хўжанинг етакчилик роли ажралиб турарди, деб ёзади Ф. Хўжаев⁴⁰⁶.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Бухорода ислоҳотчилик ҳаракати кучайиб, жаидчилик ғоялари ёйилаётган бир давр эди. Туркия ўша пайтда уйғонаётган Шарқ дунёси учун умид кўприги бўлганди.

Бухоро сармоядорларининг маълум бир қисми жаидчилик ҳаракатида ва маориф соҳасини ривожланишида фаол иштирок этган. Ёшларни маърифатли қилиш йўлида маблағ ажратиб, чет элда таълим олишларига имкониятлар яратган. Бухоро ва Туркистондан Туркияга келиб таълим олаётган ёшлар ўз юртига қайтгач, маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланишлари лозим бўлган. Шунингдек, бухоролик

⁴⁰⁵«Шарқ юлдузи», 2004, №1. Б. 30-31; Тожикистон Компартияси архиви, 31-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 6-8-варақлар.

⁴⁰⁶ Файзулла Хўжа. Хотирамда // Бухоро ахбори, 48-сон, 1921, 1 сентябрь.

айрим ёшларнинг Усмонли турк султонлигидан ташқари бошқа мамлакатларда таҳсил олиши ва Ғарб маданияти билан танишувлари ҳам муҳим ўрин тутди. Машҳур сайёх, табиб ва маърифатпарвар Мирзо Сирожиддин Ҳаким (1877-1914) XX аср бошларида Техрондаги Америка тиббий коллежи ва Швейцариядаги Берн университетида таҳсил олган⁴⁰⁷ дастлабки ўзбек ёшларидан бўлган. У ўзининг 1912 йилда Янги Бухоро (Когон)да нашр этилган «Тухфаи аҳли Бухоро» («Бухоро аҳлига тухфа») асарида Европа ва Шарқ мамлакатларига қилган саёҳатини тасвирлаб, Бухорони ҳам шундай маданияти ривожланган давлатлар сафида кўришни истади. Мирзо Сирожиддин Бухорога қайтгач, замонавий Европа маданиятини тарғиб этиш билан шуғулланган. У Бухорода 1912-1913 йилларда нашр қилинган дастлабки жадин газеталари «Бухоройи шариф» ва «Турон»ни моддий жиҳатдан таъминлаб турган шахслардан бири бўлган. Бундан ташқари у «Бухоройи шариф» газетасида ўзининг 30 дан ортиқ мақолалари билан қатнашган.

Бухоро амирлигининг ижтимоий-иқтисодий, маориф соҳалари ҳақидаги маълумотлар тарихчи Мирзо Салимбек асарида⁴⁰⁸ учрайди. У «Тарихи Салимий» асарида ёзишича, бухоролик тадбиркор Мулла Жўрабой XIX аср охирида Истанбулда таҳсил олган. У Бухорога қайтгач, 1900 йилда Бухоро амирлиги ҳудудидаги дастлабки жадин мактабини ўз туғилган қишлоғи Вардонзеда, баъзи манбаларда ёзилишича эса Пўстиндўзон қишлоғида очган.⁴⁰⁹

XIX аср охири ва XX аср бошларида Усмонийлар давлатида фаолият кўрсатган «Иттиҳод ва Тараққий» ташкилоти Туркияни қолоқликдан чиқариш, ўрта асрларга хос султонлик давлатини конституцион монархия билан алмаштириш, барча туркий халқларни бирлаштириш ғояси билан

⁴⁰⁷Ўзбекистон МДА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 195-иш, 76-варак.

⁴⁰⁸ Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод и перс. Норкулова Н. К. Ташкент.: Академия, 2009. – С. 307.

⁴⁰⁹Самойлович А. Первое тайное общество Младо-бухарцев. //Восток. (Петроград), 1922. Кн. I. С. 97-99; Умяков И.И. К истории новометодной школы в Бухаре. //Бюллетень САГУ. Выпуск 16. Т., 1927. С. 81-95.

майдонга чиқади. 1908 йил июнда Македонияда бошланган Ёш турклар инқилоби ғалаба билан якунланди. Султонлик расман бекор килинмаса-да, лекин Усмонлилар султони ва барча мусулмонларнинг халифаси Абдулхамид II нинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди⁴¹⁰. 1909 йилда у ҳокимиятдан четлаштирилди ва Муҳаммад V Рашид султон деб эълон килинди.

«Иттиҳод ва Тараккий» ташкилоти Туркистонга ҳам кўплаб вакиллари жўнатиб турган. Улар Туркистонни Россия империяси истибдодидан қутқариш учун ҳаракат қилаётган жаидларга ҳар томонлама ёрдам берганлар. Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1910 йилда Солих Афанди Петербург орқали Бухоро амирлигига жўнатилган⁴¹¹.

Россиянинг Бухородаги сиёсий агенти Шульга 1911 йил декабрдаги ахборотида “араблар, турклар, турли шайхлар Бухоро уламолари томонидан иззат-икром билан кутиб олинади. Уларни хатто амир ва қушбеги ҳам қабул қилади”⁴¹², деб ёзган эди. Табиийки, Бухоро амирининг ўз қондошлари ва диндош биродарлари билан бундай дўстона муносабатлари Россия ҳукмрон доираларига ёқмас, Россиянинг минтақадаги мустамлакачилик сиёсати асосларига дарз кетишидан улар чўчир эди.

Туркистонда яшаган мусулмон турк фуқаролари Биринчи жаҳон уруши ва совет режими ҳукмронлигининг дастлабки йилларида мол-мулкларидан маҳрум этилди, мамлакатдан чиқариб юборилди, душманликда шубҳа килинганлари турма ва сургунларда азоб чекиб, кўпчилиги ҳалок бўлишди.

1917 йил октябрда Россияда юз берган давлат тўнтарилиши оқибатида большевиклар зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллаб олди. Туркистонда

⁴¹⁰ Бу ҳақда батафсил қаранг: Ражабов Қ.Қ. Ўчиб сўниб.. яна ёниш бор... // Жамият ва бошқарув. 1997. № 2. – Б. 37.

⁴¹¹ Ўзбекистон МДА, И 1 - фонд, 4-рўйхат, 1536 – иш, 1-6-вараклар; И 19 - фонд, 4-рўйхат, 115– иш, 5-варак.

⁴¹² Ўзбекистон МДА, И 461 - фонд, 1-рўйхат, 1260– иш, 77-вараклар.

ўрнатилган совет режими ва минтақага келтирилган босқинчи қизил армияга қарши истиқлолчилик ҳаракати бошланди⁴¹³.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати сафларида Туркияда тахсил олиб келган зиёлилар билан бир қаторда турк зобитлари, қардош турк халқининг фарзандлари ҳам фаол ишгирок этдилар. Улар Фарғона, Бухоро ва Хоразмдаги кўрбошилар гуруҳларида бўлишган. Хусусан, «Иттиҳод ва Тараққий» партияси раҳбарларидан бири, Туркия қарбий вазири. Биринчи жаҳон урушида усмонли турк қўшинларининг Бош қўмондони Анвар Пошо 1921 йил ноябрда Шарқий Бухорода бу ҳаракатга қўшилгач, у айниқса кучайди. 1922 йил март ойида Фарғона ва Самарқанд вилоятларидан тортиб то Хоразм ва Шарқий Бухорогача бўлган ҳудудда Анвар Пошо бошчилигида истиқлолчи кучларнинг умумий fronti тузилди. 1922 йил 15 апрелда Бойсун яқинидаги Кофирун қишлоғида бўлган Туркистон кўрбошиларининг курултойида Анвар Пошо Олий қўмондон ва сиёсий раҳбар қилиб сайланди⁴¹⁴. Бироқ 1922 йил 4 августда Қурбон ҳайитининг иккинчи куни қизил аскарлар билан Балжувон атрофидаги Обидара қишлоғида бўлган жангда Анвар Пошо мардларча ҳалок бўлди⁴¹⁵.

Хулоса қилганда, Бухоро амирлиги Ўрта Осиё ва ҳатто Шарқ мамлакатлари орасида икки жиҳатдан алоҳида ўзига хос ўрин ва мавқеиغا эга бўлган. Биринчидан, амирлик ва унинг пойтахти Бухоро қадим – қадимдан ислом динининг асосий маркази бўлган. Шунинг учун у дунёдаги муқаддас шаҳарлардан бири сифатида шариф – “Бухорои шариф” деган рутбаи ҳурматга эга бўлган. Иккинчидан эса, Бухоро амирлиги нафақат Ўрта Осиё балки, Шарқ мусулмон мамлакатлари орасида иқтисодий жиҳатдан энг бой мамлакат бўлган.

⁴¹³ Истиқлолчилик ҳаракати ва унинг моҳияти тўғрисида профессор Қ.Ражабовнинг номзодлик ва докторлик диссертацияси, ҳамда бошқа китобларига қаранг.

⁴¹⁴ Ражабов Қ. Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракатининг даврлаштириш муаммолари // Ўзбекистон тарихи. 2000, №. 1-2. – Б. 86.

⁴¹⁵ Ali Bademci. Korbosililar. 1917-1934. Türkistan Milli istiklal Harekati ve Enver Paşa. – Istanbul. 1975. – S. 350.

“АЛ-ФИҚҲ АН-НОФЕЪ” АСАРИНИНГ ТУРКИЯДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ

Мухтаров Бекзодбек Муроджон ўгли

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

“Ислом тарихи ва манбашунослиги”

ихтисослиги таянч докторанти

abdulbosit.2014@mail.ru +99899-906-87-27

Ўзбекистон ислом цивилизациясига улкан ҳисса қўшган уламолар юрти саналади. Бу юрт олимларининг маънавий мероси асрлар мобайнида дунё олимлари томонидан қадрлаб келинган ва бу иш ҳозирда ҳам давом этмоқда. XI-XII асрларда яшаган шундай уламолардан бири Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандий (ваф. 556/1161й) бўлиб, у киши Қуръон илмлари, ақида, фикҳ, тарих, луғат каби кўплаб илм соҳаларида ўндан ортиқ китоблар ёзган. Айниқса, алломанинг ҳанафий фикҳига асарлари Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига муҳим аҳамият касб этади. Улар орасида Самарқандийнинг “ал-Фикҳ ан-нофеъ” (“Фойдали фикҳ”) номли асари алоҳида ўрин тутади.

“Ал-Фикҳ ан-нофеъ” асари фуруъ ал-фикҳ илмига оид бўлиб, Хожа Халифа асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида шундай дейди: ““ан-Нофеъ фий шарҳи мухтасар ал-қудурий”, “ан-Нофеъ фил фуруъ” асари муаллифи Шайх Имом Носируддин Абулқосим Муҳаммад ибн Юсуф бўлиб, у 555/1160 йилда мухтасар бир китоб таълиф қилишни бошлаб, робиъул аввал ойида ёзиб тугатади. У асар фикҳ илмига оид мухтасар китоб бўлиб, Аллоҳга ҳамд айтиш билан бошланиб, охирида: “Мендан инсонлар фикҳ илмига оид фойдали китоб ёзишимни сўрадилар. Аллоҳ таолодан ёрдам сўраган ҳолда

сахих ривоятлар асосида фикҳ илмининг назарий асосини китобда жамладим. Ва бу китобни “ал-Фикҳ ан-нофеъ” деб номладим”, - деб якунланади⁴¹⁶.”

Асар ҳақида Аллома Абдулҳай Лакнавий: “Олимнинг фикҳ илмида ёзилган “ан-Нофеъ” асари ўзи мухтасар бўлишига қарамасдан, Аллоҳ таоло уни кўпчиликка фойдали ва манфаатли китоб қилган⁴¹⁷”, - деб таъриф беради.

Ҳожа Халифа у ҳақида: “У (асар) мухтасар бир китоб бўлишига қарамасдан, фикҳ илмида баракали асар бўлган⁴¹⁸”, - дейди. Яна бир манбада: “Абулқосим ибн Юсуф Маданийнинг фикҳ илмига оид “ан-Нофеъ” асари бўлиб, у асар кўпчилик томонидан ўқилган ва унга шарҳлар битилган⁴¹⁹”, - деб айтиб ўтилган.

Бу манба 555/1161 йил – муаллиф ҳаётининг сўнгги йилларида ёзилган бўлиб, унинг вафотида сўнг ханафий фикҳи назариясидан асосий китоб сифатида бир неча асрлар мобайнида толиби илмларга дарс берилган, унга кўплаб ханафий олимлар томонидан шарҳ ва изоҳлар битилган ҳамда кейинги асрларда мазҳаб фикҳига оид китобларни таълиф этишдан у асардан истефода этилган⁴²⁰.

Бугунги кунда “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асарининг дунё бўйлаб тарқалган ўттиздан ортиқ қўлёзма нусхалари маълум ва машҳур. Бу қўлёзмалар дунёнинг энг йирик кутубхоналарида сақланади. Жумладан, Ирландия, Туркия, Сурия, Саудия Арабистони кутубхоналарида асарнинг қўлёзма

⁴¹⁶ Ҳожа Халифа Мустафо ибн Аюдуллоҳ. “Кашфуз зунун ан асмаил кутуб вал фунун” асари Ж 2. Байрут: Дор аҳя ат-тарос ал-арабий нашриёти, 1941. - Б. 1921-1922

⁴¹⁷ Лакнавий Абдулҳай. “Ал-фавоид ал-бахийя фий тарожим ал-ханафийя” асари. – Миср: Матбаат ас-саадатун нашриёти, 1324 ҳ. – Б. 219-220

⁴¹⁸ Ҳожа Халифа Мустафо ибн Аюдуллоҳ. “Кашфуз зунун ан асмаил кутуб вал фунун” асари Ж 2. Байрут: Дор аҳя ат-тарос ал-арабий нашриёти, 1941. - Б. 1921-1922

⁴¹⁹ Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо Судуний. “Тож ут-тарожим” асари. – Байрут: Дорул қолам нашриёти, 1992. – Б. 230.

⁴²⁰ Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо Судуний. “Тож ут-тарожим” асари. – Байрут: Дор ал-қалам нашриёти, 1992. – Б. 230.

нусхалари борлиги аниқланган⁴²¹. Шунингдек, юртимизда асарнинг иккита қўлёзма нусхаси борлиги аниқланган. Аммо шуниси ажабланарлики, асарнинг дунёдаги мавжуд қўлёзмаларнинг аксарият қисми ҳозирда Туркиядаги кутубхона ва фондларда сақланади.

Қуйида асарнинг Туркиядаги қўлёзма нусхалари ҳақидаги маълумотларни ва уларнинг манбашунослик таҳлилни келтириб ўтамиз:

1. Асарнинг энг қадимий нусхаларидан бири 697/1298 йилда Мусо ибн Иброҳим ибн Умар томонидан кўчирилган нусхадир. Бу қўлёзма Туркиянинг Истанбул шаҳридаги “Сулаймония” кутубхонасида № 410 рақам билан сақланади. Қўлёзма яхши ҳолатда сақланган. Чиройли хатда қора рангда, унвони ҳам қора рангда ёзилган. Озгина хошияси мавжуд. 81-84 саҳифаларида нуқсон бор. Асар бошида қисқача мундарижа келтирилган. Манба 418 саҳифа ва ҳар бир саҳифаси 15 сатрдан иборат. Қўлёзма ўлчами 245*163 мм бўлса, матн ўлчами 180*108 мм дан иборат.

2. Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасининг “Журлулу Али” фондида № 234 рақами билан асарнинг қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, у 697/1298 йилда Аҳмад исмли хаттот томонидан араб тилида кўчирилган. Қўлёзма жуда чиройли ҳолатда сақланган. Ёзувлари ҳам аниқ ёзилган бўлиб, ҳар бир бобларини алоҳидалигини ажратиш мумкин. Озгина хошияси бор. Хати ва унвони қора рангда. Манба 420 саҳифа ва ҳар саҳифаси 17 сатрдан иборат. Ушбу қўлёзманинг ўлчами 184*139 мм бўлса, матн ўлчами 140*90 мм ни ташкил этади.

3. Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонаси “Маҳмуд Пошо” фондида № 222 рақам билан 680/1281 йилда Илёс бин Алишер бин Абдулаҳад томонидан кўчрилган қўлёзмаси сақланади. Қизил рангда унвони мавжуд. Қўлёзма ўртасида 11 бобида нуқсон бор. Асар 304 саҳифадан иборат. Озгина хошияси бор. Абу Бакр Муҳаммад ибн Маҳмуднинг "ал-

⁴²¹ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фиқҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 33-55.

Ҳодий ли ал-бодий" асари ҳам қўлёзмада қўшимча ёзилган. Қўлёзма 240*160 мм муқова ва 180*115 мм матн ўлчамига эга⁴²².

4. Сулаймония кутубхонасининг “Домад Иброҳим” фондида Олим шайх бин Ҳасан бин Али Муҳаммад томонидан 704/1305 йилда кўчирилган нусхаси № 666 остида сақланади. Ушбу манба араб тилида ёзилган бўлиб, қора рангда унвони мавжуд. Ёзувлари қора рангда чиройли хатда ёзилган. Барча қисми чиройли ҳолатда сақланган. Хошияси мавжуд. Манба 366 саҳифа ва ҳар саҳифаси 17 сатрдан иборат. Абу Бакр Муҳаммад ибн Маҳмуднинг "ал-Ҳодий ли ал-бодий" асари ҳам қўлёзмада қўшимча ёзилган. Қўлёзманинг муқоваси 272*183 мм дан, матни эса 195*125 мм ўлчамдан ташкил топган.

5. Истанбулдаги “Боязид” номли яна бир кутубхона фондида № 2223/318 рақам остида “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асарининг яна бир нусхаси мавжуд. Ушбу нусха номаълум хаттот томонидан 705/1306 йилда кўчирилган. Қизил рангда унвони мавжуд. Қора рангда турли хатда ёзилган. Озгина хошияси бор. Кўчирган муаллифи ёзилмаган. Асар 408 саҳифа ва ҳар саҳифаси 19 та сатрдан таркиб топган. Лекин қўлёзма чиройли ҳолатда сақланган. Матн ўлчами 130*90 мм ни ташкил этади.

6. Туркиядаги Сулаймонийя кутубхонасининг “Раис ал-кутуб” фондида Яҳё ибн Илёс Амин Давла ал-Қунувий томонидан 709/1309 йилда кўчирилган нусха № 383 рақам билан сақланади. Қўлёзма жуда яхши сақланган. Қора рангда чиройли хатда битилган. Унвони ҳам қора рангда. Манба 330 саҳифа ва 19 сатрдан иборат. Қўлёзма ўлчами 205*150 мм, матни эса 152*102 мм.

7. Сулаймонийя кутубхонаси “ал-Фотих” фондида асарнинг манбанинг № 2195 рақам билан 725/1325 йилда кўчирилган нусхаси бор. Қўлёзма чиройли ҳолатда сақланган. Озгина хошияси бор. Кўчирган муаллифи ёзилмаган. Қизил рангда унвони бор. Хати қора рангда битилган.

⁴²² Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фикҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

Бошида асарнинг қисқа мундарижа келтирилган. Манба 550 саҳифа ва 15 сатрдан иборат⁴²³.

8. Ушбу “ал-Фотих” фондида № 2198 рақам билан 759/1358 йилда кўчирилган қўлёзмаси мавжуд. Бу қўлёзма араб тилида, унвони ва хати қора рангда ёзилган. Нусха чиройли ҳолатда сақланган. Бироқ биринчи вароғи мавжуд эмас. Манба 518 саҳифа ва ва ҳар бир саҳифаси 15 сатрдан иборат. Озгина хошияси мавжуд. Кўчирган хаттотнинг исми ёзилмаган.

9. Бу фондда асарнинг учинчи бир нусхаси ҳам сақланади. Ушбу қўлёзма № 2197 рақам остида берилган бўлиб, 763/1362 йил Сафар ойининг 14-куни ёзиб тугатилган. Хошияси мавжуд. Хати қора рангда, унвони эса қизил рангда ёзилган. Хаттотнинг исми зикр қилинмаган. Асар 398 саҳифадан иборат бўлиб, ҳар саҳифаси 15-17 та сатрдан таркиб топган.

10. Сулаймонийя кутубхонасининг яна бир фонди “Шаҳид Али Пошо”да № 996 рақам остида “ан-Нофеъ” асарининг 732/1332 йилда Ўзган шаҳрида Бадриддин Сулҳоний томонидан кўчирилган қўлёзмаси мавжуд. Қўлёзма хати ва унвони қора рангда ёзилган. Фақат баъзи ўринларда унвони ёзишда қизил ранг қўлланилган. Манба яхши ҳолатда сақланган. Баъзи қисмларини ёзишда хаттот қизил рангдан фойдаланган. у 434 саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифасидан турли миқдорда сатрлар мавжуд. Қўлёзма 169*138 мм ўлчамга эга.

11. Истанбулдаги Бурту Пошо кутубхонаси “Салимийя” фондида Закий бин Муҳаммад ибн Кудий томонидан 764/1363 йил Жумадул аввал ойининг 6-санасида тугаллан нусхаси № 208 рақам остида сақланади. Манба яхши ҳолатда сақланган. Хати ва унвони қора рангда ёзилган. Озгина хошияси мавжуд. Қўлёзма 510 саҳифа ва ҳар бир саҳифаси 13 сатрдан ташкил топган⁴²⁴.

⁴²³ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фиқҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

⁴²⁴ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фиқҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

12. Сулаймонийя кутубхонаси “Истанбул” фондида № 202 рақам билан яна бир қўлёзма сақланади. Ушбу манба 764/1363 йил Жумадул охир ойининг 3-санасида Хасан ибн Ҳайдар ал-Қунувий томонидан кўчирилган. Унинг ўлчами 260*183 мм ни, матн ўлчами 170*120 мм ни ташкил этади. Қўлёзма яхши ҳолатда сақланган. Хати қора рангда, унвони қизил рангда битилган. Манба аввалида мавзулар мундарижаси ва хошияси мавжуд. Асар 396 саҳифа ва ҳар саҳифада 15 сатрда ташкил топган.

13. Туркиянинг “Жомеъ Шариф Султон Аҳмад ас-Сулаймонийя” кутубхонасида Муҳаммад бин Авз ибн Усмон бин Аҳмад ар-Руфой томонидан 796/1394 йилда кўчирилган қўлёзмаси № 530 рақам билан сақланади. Манбанинг озгина қисми эскирган. Аввалги қисмида хошияси мавжуд. Унвони ва хати қора рангда ёзилган. Манба ўлчами 284*194 мм, матн ўлчами эса 198*136 мм ни ташкил этади.

14. Туркиядаги “Файзуллоҳ” номли кутубхонада № 924 рақам билан ал-Мамлук Сотиблий бин Яхшойиш ал-Хосилий томонидан кўчирилган нусхаси мавжуд. У манба 860/1456 йилга оид бўлиб, унинг ўлчами 270*184 мм дан иборат. Манба яхши ҳолатда сақланган. Унвони ва хати қора рангда битилган. Озгина хошияси мавжуд. Қўлёзма аввалида мундарижаси келтирилган. Манба 362 саҳифа ва 17 сатрдан ташкил топган.

15. Сулаймонийя кутубхонасининг “Лолаҳлий” фондида хаттот Муҳаммад аш-Шариф томонидан 1004/1596 йилда кўчирилган қўлёзма № 1113 рақам остида сақланади. Қўлёзма чиройли ҳолатда сақланган. Хошияси йўқ. Хати жуда майда қора рангда ёзилган. Унвони эса қизил рангда битилган. Аввалида асарнинг мундарижаси мавжуд. У 200 саҳифа ва ҳар саҳифаси 27 сатрда ёзилган. Қўлёзма ўлчами 233*157 мм ни, матн ўлчами эса 103*172 мм дан иборат.

16. Истанбулдаги Сулаймония кутубхонаси “Хўжа Бишир Оғо” фондида № 283 рақам билан сақланади. Ушбу қўлёзма 1079/1668 йилда Муҳаммад Байромзода томонидан кўчирилган. Асар яхши ҳолатда сақланган. Ёзувлари жуда чиройли битилган. Унвони ва хати қора рангда. Манба 202

саҳифа ва ҳар саҳифаси 29 сатрдан иборат. Озгина хошияси бор. Манба ўлчами 165*102 мм, асар матн ўлчами эса 72*135 мм дан иборат.

17. Сулаймонийя кутубхонасининг яна бир фонди “Хасан Хасаний Пошо”да Мустафо Усмон бин Али томонидан 1083/1672 йилда кўчирилган қўлёзма № 447 рақам билан сақланади. Манба яхши ҳолатда сақланган. Хати қора рангда ва унвони эса қизил рангда ёзилган. Асар бошида мавзулар мундарижаси берилган бўлиб, мавзулар тагига қизил чизиқ тортилган. Қўлёзма 352 саҳифа ва 19 сатрга ёзилган. Унинг ўлчами 210*143 мм бўлса, матни 70*135 ўлчамга эга⁴²⁵.

18. Истанбулдаги “Файзуллоҳ” кутубхонасида № 925 рақам билан яна бир қўлёзма сақланади. Манбанинг хати ва унвони қора рангда ёзилган. Хошияси мавжуд. Уни кўчирган муаллиф ва ёзилган вақти ҳақида маълумот берилмаган. 870 саҳифаси ва 7-9 сатри мавжуд эмас. Қўлёзма ўлчами 174*140 мм дан иборат.

19. Туркиядаги “Боязид” кутубхонасида № 2505/585 рақам остида асарнинг қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, ушбу манба ара тилида қора сиёҳда ёзилган. Айрим сатрларига қизил чизиқ чизилган. Унвони қизил рангда. Хошия қисми намланган. Асар бошида мавзуларнинг қисқача мундарижаси келтирилган. 434 саҳифаси ва 17 сатри йўқолган. Манбанинг ўлчами 135*85 ни ташкил этади.

20. Сулаймонийя кутубхонасининг “ал-Фотиҳ” фондида иккинчи бир қўлёзма № 2196 рақам билан сақланади. Қўлёзманинг бир қисмигина сақланиб қолган. Хати қора рангда, унвонлари қизил рангда ёзилган. Охири вароқлари йўқлиги сабабли ким томонидан ва қачон ёзилгани маълум эмас. Манба 432 саҳифа ва ҳар саҳифаси 14 сатрда мавжуд.

21. Сулаймонийя кутубхонасининг “Лолаҳлий” фондида иккинчи бир нусха № 1114 рақам остида мавжуд бўлиб, Манба яхши сақланган. Баъзи вароқлари емирилган. Асар бошида мавзуларнинг мундарижаси ёзилган.

⁴²⁵ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фиқҳ ан-нофъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абиқон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

Унвонива хати қора рангда битилган. Хошияси йўқ. Муаллифи ва кўчирилган вақти берилмаган. Қўлёзма 334 саҳифа ва 21 сатридан иборат. Қўлёзма ўлчами 165*250 мм, матни эса 125*197 мм дан иборат⁴²⁶.

22. Истанбулдаги “Ҳорбут” кутубхона фондида “ан-Нофеъ”нинг қўлёзма нусхаси № 269 рақам билан сақланади. Ушбу манбанинг унвони ва ёзуви қора рангда. Охирги вароқлари йўқлиги учун ким томонидан ёзилгани ва кўчирилган вақти маълум эмас. Хошияси бор. Асар бошида мавзуларнинг қисқача мундажираси келтирилган. У 418 саҳифа ва 17 сатрда ёзилгани сақланиб қолган. Қўлёзма ўлчами 145*230 мм ва матн ўлчами 90*150 мм ни ташкил этади⁴²⁷.

23. Манбанинг юртимизда 2 та қўлёзмаси мавжуд. Улардан биринчиси, Ўзбекистон фанлар академияси Шарқшунослик институтида № 4704 рақам остида сақланади. Унинг муаллифи ноъмалум. Манба 773/1372 йил Ражаб ойининг 24-санасида кўчирилган. Асар “Аллоҳга ҳамд айтиш” билан бошланади. Унинг биринчи вароғида асар мундарижаси келтирилган. Асар “**كتاب الطهارة**” - “Китаб ат-тахорот” (Таҳорат китоби)дан бошланиб, “**كتاب الخنثى**” - “Китаб ал-хунаса” (Хунаса китоби) билан якунланган. 90 вароқ, 180 саҳифадан иборат. Асар тўлиқ ҳолатда сақланган. Кўп ўринларида “**الوقف في سبيل الله**” – “ал-Вақф фий сабилиллаҳи” (“Аллоҳ йўлида вақф”) номли муҳр қўйилган. Қўлёзма ўлчами 18*26 см дан иборат⁴²⁸.

24. Иккинчи қўлёзма нусхаси ҳам шу институтда № 3032 рақам билан сақланади. Бу манбанинг ҳам кўчирган муаллифи берилмаган. Қўлёзма XIV асрга оид деб хулоса қилинган. Манба жуда яхши ҳолатда сақланган. Икки вароқда асарнинг мундарижаси келтириб ўтилган. Қўлёзма 297

⁴²⁶ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фикҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

⁴²⁷ Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фикҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабтул Абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – Б. 50 - 55.

⁴²⁸ Қаранг: Носируддин Абулқосим Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандий Хусайний Маданий. “Ал-Фикҳ ан-Нофеъ” асари. ЎзРес Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Асосий фонд. Қўлёзма. № 4704. Кўчирган муаллифи номаълум. – 773/1372. – 180 в.

вароқдан иборат бўлиб, 131-136 вароқлари мавжуд эмас. Қолган 291 вароғи тўлиқ сақланиб қолган. Қўлёзма ўлчами 15*21.5 см дан иборат⁴²⁹.

Шунингдек, “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асарининг Ирландия, Саудия Арабистони ва Суриядаги кутубхоналарда қўлёзмалари борлиги ҳам маълум.

Юқоридаги манбалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асари қўлёзма нусхаларининг аксарияти тўлиқ ҳолатда, чиройли кўринишда сақланиб қолган бўлиб, асосан, XIII-XIV асарларда ёзилган қўлёзма нусхалар саналади. Асарнинг номи унинг қўлёзма нусхаларида “**كتاب النافع**” - “Китаб ан-нофеъ” ёки “**كتاب النافع في الفقه**” - “Китоб ан-нофеъ фий ал-фикҳ” ё “**النافع**” - “ан-Нофеъ” каби номлар билан ёзилган бўлишига қарамадан, унинг “**الفقه النافع**” - “ал-Фикҳ ан-нофеъ” деб номланган исми кенг тарқалган.

Асарнинг қўлёзма нусхаларидаги умумий тузилиши 64 та китоб (бўлим), 53 та боб ва катта-кичик 146 та фасллардан иборат бўлиб, деярли барчасида улар бир хилда номланган. Асар “**كتاب الطهارة**” - “Китаб ат-тахорот” (Таҳорат китоби)дан бошланиб, “**كتاب الخنثى**” - “Китаб ал-хунаса” (Хунаса китоби) билан якунланган. Айрим қўлёзмаларда асар “**كتاب الفرائض**” - “Китаб ал-фароиз” (Мерос китоби) ёки “**كتاب الوصايا**” - “Китаб ал-васоя” (Васиятлар китоби) билан тамомланган. Қўлёзмаларда ушбу китоб, боб ва фасллар алоҳида қилиб ажратилган. Бу алоҳидалик мавзуларни матнга нисбатан каттароқ ҳарфлар билан ёзилиши ва ўша ҳарфларни қора ёки қизил ранглар билан белгиланишида намоён бўлади. Аксар қўлёзмаларнинг ҳошиялари мавжуд. Баъзиларида эса жуда кўп ҳошиялар учрайди. Айрим қўлёзмаларгина пойгирланган.

Шунингдек, қўлёзмаларнинг асосий хусусиятларидан яна бири уларнинг араб тилида, настаълиқ хатида ёзилганлигидир. Шу билан бирга

⁴²⁹ Қаранг: Носируддин Абулқосим Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандий Хусайний Маданий. “Ал-Фикҳ ан-Нофеъ” асари. ЎзРес Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Асосий фонд. Қўлёзма. № 3032. Кўчирган муаллифи ва санаси номаълум. – XIV аср. – 291 в.

манбаларнинг аксарият нусхаларининг боши ёки охири саҳифаларида асарнинг мундарижаси келтириб ўтилган.

Қўлёзма нусхаларнинг кўп қисми тўлиқ ҳолатда сақланиб қолмаган. Баъзи қўлёзма нусхаларнинг 75 вароқдан иборат қисмигина сақланиб қолган бўлса, баъзиларида асар 198 ёки 244 вароқда сақланган. Сатр (қатор)лар сони ҳам баъзи нусхаларда энг кам 7-9 сатрдан иборат бўлиб, айримларида 22 сатргача ёзилган.

Манбаларнинг боши ва охири вароқлари сақланиб қолган нусхаларида асарни кўчирган муаллифнинг исми-шарифини учратиш мумкин. Аммо тўлиқ сақланиб қолмаган қўлёзмаларда уларни кўчирган хаттот ва уни кўчирган санаси номаълум.

“Ал-Фикҳ ан-нофеъ” асари қўлёзма нусхаларининг дунё бўйлаб кенг тарқалгани ва уларнинг сақланиб қолган нусхалари сони ўша даврда ёзилган манбаларнинг сақланиб қолган сонига нисбатан кўпроқ эканлигини инобат олиб айтиш мумкинки, асар ўз даврида ва кейин аср Ҳанафий уламолари ва ўқувчилари томонидан ўрганилган ва ундан истеъфода этилган.

Жумладан, “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асарига кўплаб шарҳлар, асардаги сўз ва ибораларга кейинги аср олимлари томонидан изоҳлар ва қўшимчалар киритилиб тартибга солинган китоблар таълиф этилган бўлиб, уларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

1. Имом Ғиждувоний шарҳи (Домад Зода кутубхонасида сақланади. №. 846-847.)⁴³⁰.

2. Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (ваф. 665/1267 й.)нинг шарҳи. У “ал-Манофиъ фий фавоид ан-нофеъ” деб номланади.

⁴³⁰ Домадзода Муҳаммад Қозий Аскар Мурод китоблари. Имом Ғиждувоний шарҳининг “Талхис шарҳи ал-жомеъ” асари. Қўлёзма. № 846-847. – Истанбул, Туркия: Дор саъадат нашриёти, 1331/1884. – Б. 70.

3. Али бин Муҳаммад Ромуший Бухорий (ваф. 666/1268 й.)нинг шарҳи бўлиб, “ал-Манофиъ фий фавоид ан-нофеъ” деб аталади.

4. Ҳофизуддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Насафий (ваф. 710/1310 й.)нинг “ал-Мустасфо” деб номланган шарҳи.

5. Муҳаммад бин Илёс Моймарий (ваф. 751/1350 й.)нинг шарҳи.

6. Аллома Саъдуддин Масъуд бин Умар Тафтазоний (ваф. 793/1391 й.) ҳам бу асарга шарҳ ёзгани баъзи китобларда айтиб ўтилган. (Домад Зода кутубхонасида сақланади. №. 848⁴³¹)

7. Абу Бакр ибн Маҳмуд Ҳамавий “ал-Ҳодий ли ал-бодий” номли китобида асардаги ўзига хос ибораларни шарҳлаб, баъзи қийин жумлаларига изоҳ ёзган⁴³².

8. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Жалолиддин Султон (ваф. 740/1340 й.) уни тартибга солган.

9. Аҳмад ибн Али Ҳамадоний (ваф. 755/1354 й.) ҳам асарга тартибга солиб, баъзи ўзгартиришлар асосида изоҳлаган.

10. Замонавий мусулмон олимларидан бири Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад Аббуд асарни илмий тадқиқ этиб, мухтасар манба сифатида 2000 йилда нашр эттирган⁴³³.

Таъкидлаш лозимки, “ал-Фикҳ ан-нофеъ” асарига ёзилган шарҳ ва талхис (қисқартма)ларнинг қўлёзма нусхаларининг аксарият қисми ҳам Туркиядаги кутубхоналарда сақланади. Бу шундай далолат қиладики, Мовароуннаҳр ва Анадолу ўртасида IX-XII асрларда ҳам илм-фан ривожига муҳим алоқалар ўрнатилган. Шунингдек, икки диёр мусулмонларининг бир мазҳаб, яъни Ҳанафийлик мазҳабига эргашишлари икки ўлкада ёзилган бир

⁴³¹ Домадзода Муҳаммад Қозий Аскар Мүрод китоблари. Саъдуддин Тафтазонийнинг “Талхис ал-фикҳ ан-нофеъ” асари. Қўлёзма. № 848. – Истанбул, Туркия: Дор саъадат нашриёти, 1331/1884. – Б. 70.

⁴³² Доктор Саййид Яъқуб Бакр. Тарих ал-адаб ал-арабий. Ж 6. – Қоҳира: Дорул маъориф нашриёти, 1119 х. – Б. 351.

⁴³³ Қаранг: Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фикҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабул Абиқон нашриёти, 2000. – Ж 1. – 425 б.

мазҳабга оид асарларни кенг тарқалишига ва бугунги кунга қадар сақланиб қолишига асосий сабаблардан бири бўлган.

Ҳозирги кунга келиб эса Ўзбекистон заминидан етишиб чиққан уламолар илмий меросининг Туркиядаги мавжуд қўлёзмаларини тадқиқ этиш бир томондан исломшунослик ва манбашунослик йўналишининг ривожига, иккинчи томондан икки давлат ўртасида маънавий-маърифий соҳалардаги алоқаларни янада тараққий этишига олиб келади.

Фойдаланган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Доктор Абдулфаттоҳ Муҳаммад Ҳалавий. Муҳйиддин Ибн Муҳаммад Абдулқодир ал-Ҳанафийнинг “Жавоҳир ал-музийя фий табақот ал-ҳанафийя” асари тадқиқот. – Ар-Риёд: Дор ал-улум нашриёти, 1993. – Ж 4. – 686 б.

2. Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо Судуний. “Тож ут-тарожим” асари. – Байрут: Дор ал-қолам нашриёти, 1992. – 568 б.

3. Доктор Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Аббуд. Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандийнинг “Ал-фикҳ ан-нофеъ” асари дарс ва тадқиқот. – Ар-Риёд. Мактабат ал-абикон нашриёти, 2000. – Ж 1. – 425 б.

4. Домадзода Муҳаммад Қозий Аскар Мурод китоблари. Саъдуддин Тафтазонийнинг “Талхис ал-фикҳ ан-нофеъ” асари. Қўлёзма. № 848. – Истанбул, Туркия: Дор саъадат нашриёти, 1331/1884. – 179 б.

5. Муҳаммад Абдулхай Лакнавий Ҳиндий. “Фавоид ал-бахийя фий тарожим ал-ҳанафийя” асари. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-исламий нашриёти, 1896. – Ж 1. – 262 б.

6. Носируддин Самарқандий. “Китаб ал-фикҳ ан-нофеъ шарҳ аъла ал-кудурий” асари. “Бишир Оғо мадрасаси” кутубхонаси. Қўлёзма. Сақланиш рақами берилмаган. – 733/1333 й. – 198 в.

7. Носируддин Абулқосим Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандий Ҳусайний Маданий. “Ал-Фикҳ ан-нофеъ” асари. ЎзРес Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Асосий фонд. Қўлёзма. №

4704. Қўчирган муаллифи номаълум. – 773/1372. – 180 в.

8. Ҳожа Халифа Мустафо бин Абдуллоҳ. “Кашфуз зунуз ан асомия ал-кутуб вал фунун” асари. – Байрут, Ливан: Дор ихё ат-турос ал-арабий нашриёти, 2008. – Ж 2. – 559 б.

ТЕМУРИЙЛАР ВА УСМОНЛИЛАР ДАВРИДАГИ ВАҚФ ЖАМҒАРМАЛАРИ

Гуландом Юлдашева,

Мустақил Тадқиқотчи

тел: 99 825 2224,

gulandom101@gmail.com

XV асрда Ҳирот Хуросоннинг маданий марказига сифатида танилди. Султон Ҳусайн Бойқаро темурийларнинг сўнгги вакили сифатида Ҳиротда кўплаб иншоотлар қурдириб, уни темурийлар давлатининг кўркам шахрига айлантди. Бу ҳақда жуда кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур мақолада Канадалик олима, темурийлар тарихи мутахассиси МарияСабтелнининг мавзуимизга доир айрим фикрларига диққат қаратамиз.

М.Сабтелни ўзининг олиб борган узоқ йиллик тадқиқотларивоситасида Моварауннаҳр ва Хуросоннинг сиёсий, ижтимоий, маданий тарихини кўрсатиб берган. Шунингдек, Сабтелнини қизиқтирган мавзулардан яна бири Хуросонда вақф ва унинг Усмонийлар салтанатига ёйилиши масаласи ҳамдир⁴³⁴.

Темурийлар даври маданий юксалишининг сабабларидан бири, Амир Темурнинг (1370–1405) Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон ва Ҳиндистондан кўплаб ҳунарманд ва усталарни пойтахти Самарқандга олиб келиб, муҳташам иншоотлар барпо эттиришидир. Темурийзода Шохруҳ Мирзо ва Бойсунқур Мирзо даврида қурилган сарой кутубхонасида хаттот ва китобат санъати усталари кўркам санъат асарларини яратиб, Хуросон ва Моварауннаҳр бўйлаб кўплаб кўлэзма асарларининг тарқалишига сабаб бўлди. Темурийзодалардан Ҳусайн Бойқаро даврида эса илм-фан, маданият, айниқса, муҳташам кўлэзма асарларни яратиш анъанаси чўққига чиқиб, бутун Хуросон ва Моварауннаҳр, Усмонлилар давлати, Ҳиндистонга

⁴³⁴M.Subtelny. A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlasīyya Complex of Ali ShirNavai in 15th-Century Herat and Its Endowment. *Journal of the American Oriental Society*. Vol.111.No 1(Jan-Mar, 1991), p.39

тарқалди. Қўлёзма асарларининг нафис настаълик ва бошқа хатларда битилиши темурийлар салтанатининг доврўғини Ислон Шарқ давлатларига кенг тарқалишига сабаб бўлди⁴³⁵.

Сабтелнининг тадқиқотларига кўра, ўрта аср Ислон жамиятининг асосий қисмини ташкил қилган диний, илмий ва ҳомийлик муассасалари негизда молиявий масалалар ётарди. Масжид, мадраса, хонақоҳ, работ каби иншоотларнинг арзон маблағлар эвазига қурилиши ер-мулк эгалари бўйнига қўйилганлигидадир. Вақф деб аталмиш диний муассасаларнинг ташкил этилиши Ислон қонуни, яъни шариатнинг турли мазҳабларида турли кўринишга эга бўлди. Бу албатта Ислон динининг назариясидан келиб чиқиб, ўрта асрлар ханафия мазҳабининг вакиллари томонидан, айниқса, Марказий Осиё ва Усмонли империяси ҳудудларида кенг тарқалди. Ўрта аср ханафий фикҳшунослари томонидан муомалага қўйилган вақф анъанаси айнан Марказий Осиё ҳудуди давлатида ўз аксини топди. Вақф кўчмас мулк билан бирга бошқа мулк турларига алоқадор бўлиб, вақтинчалик даромад воситасини ташкил қилган. Улар солиққа тортилмайдиган мулк ҳисобланган. Вақф ерлари ҳомийси ер-мулки борасида ўз шартларини қўйишга тўлиқ ҳуқуқга эга бўлган ва ўзини ҳамда ўғил ворисларини ишончли шахс (мутаваллий) этиб тайинлай олган. Бу билан заминдор шахзодалар оилавий ҳуқуқга (вақфи аҳлий) эгалик қилиб, мол-мулкидан келган даромаддан бемалол фойдаланишга муяссар бўлган.⁴³⁶

Усмонли империясининг давлат тузумида ҳам бундай анъана кенг тарқалган бўлиб, Султон ва унинг яқинлари молиявий тўкинликни вақф ерларидан олинган даромад ҳисобига таъминлаганлар. Вақф ерларига жуда кам солиқ солиниб, ҳатто солиқдан батамом озод этилган ҳоллар ҳам учраган. Ҳақиқатда эса, келадиган даромаднинг бир қисмигина муассасалар таъмирланишига ишлатилиб, қолган даромаддан ер эгалари манфаатдор

⁴³⁵M.Subtelny, Art and Politics in Early 16th Century Central Asia, Central Asiatic Journal, Vol.27.No1-2, 1983, p.121-126

⁴³⁶Subtelny, A Timurid Educational and Charitable Foundation,p.39

бўлганлар. Бундан ташқари, вақф ерлари давлат томонидан тортиб олинишдан ҳоли бўлган.⁴³⁷

Вақф ерларига эгалик қилган, Султон Ҳусайн Бойқаронинг дўсти ва маслаҳатчиси Алишер Навоий ўзининг “Вақфия” асаридақимматли маълумотларни қолдириб кетган. Навоий каттадан-катта ер-мулкидан йиғиб олинган мева-сабзавотларданолинган даромади ҳисобига бадавлат кишига айлангани, аммо ейиш-ичиш вакийинишда камтарин ҳаёт кечирганлиги ҳақидаманбалар фикрлар бор. Ҳусайн Бойқаро хизматида бўлган Алишер Навоий Хуросонда катта қурилишларга шахсий даромадини сарфлагани ҳақида ёзади. Шунга ўхшаш ўз ҳаражатларидан қолганини эса халқ манфаатлари ва ҳайрия жамғармалари учун ишлатганини асарида таъкидлайди. Тарихчи Давлатшоҳ Самарқандийга кўра, Навоийга тегишли бўлган вақф ерларининг барчаси Ҳирот ва Хуросон бўйлаб қурилган 300га яқин иншоот, муассаса ва иш масканларини ташкил этган. Навоий бу билан ўз ерларини мол-дунёга берилган амалдорлар қўлига ўтиб кетишидан сақлаган, дейди Давлатшоҳ. Шаҳарда уй-жой масаласини ўз ичига олган вақф жамиятнинг яшаш даражасини белгилаб, усмонлилар давлатининг маъмурий органларининг муҳим қисмига айланди.⁴³⁸

Усмонлилар салтанатида "иморат тизими" тушунчаси кенг тус олиб, вақф ҳаракати орқали турк ва умуман мусулмон шаҳарларининг ташкил топиши ва ривожланишида катта рол ўйнади. Хусусан, чойхона ва новвойхона, усти ёпиқ бозорлар, чархчилару косиблар, очик бозор каби фуқаролар эҳтиёжини қондирадиган масканлар масжид атрофига қурила бошланди. Бундай жойлар давлатнинг диний, маданий ва ижтимоий муассасалари сифатида шаҳар ривожланишида катта рол ўйнади. Натижада, мадраса, кутубхона, касалхона, работ, хонақоҳ, карвонсарой ва зобитлар турар жойлари ҳам масжид атрофига қурилиши кенг тус олади. Шунингдек, ариқлар ва канализация тизими янги шаҳар, эски шаҳар ёки туманнинг

⁴³⁷Subtelny, A Timurid Educational and Charitable Foundation, p.39.

⁴³⁸M.Subtelny, A Timurid Educational and Charitable Foundation, p.40.

асосини ташкил қилди. Бу муассасалар солиқдан озод қилиниб, шаҳарга жойлашган фуқаро ва меҳмонларни ер ва уй-жой билан таъминлашга қаратилганди. Вақф муассасалари шаҳарнинг янги туманинг асосини ўз ичига олганди.⁴³⁹

Усмонлилар давлатида вақф масаласи жиддий тус олиб, ҳисоб-китоб ишлари яхши йўлга қўйилганлиги ҳақида манбалардан ўқиймиз. Вақф марказлаштиришга қаратилган ҳаракат бўлиб, уни қонуний тус олган муассаса деб айтиш мумкин. Ўрта аср усмонлилар даврида нақд пулни вақф мулкига айлантириш ҳолатлари ҳам авж олди.⁴⁴⁰ Хулоса шундан иборатки, темурийлар ва усмонлилар давлатида вақф масаласи ҳар икки давлатнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида ўчмас из қолдирди ва иқтисоднинг ривожига катта ҳисса қўшди. Бунга доир фикрларни Мария Сабтелни юқорида номларини келтирганимиз тадқиқотларда кўрсатган.

⁴³⁹S.Saduman&E.Aysun, The Socio-Economic Role of Waqf System in the Muslim-Ottoman Cities' Formation and Evolution, Trakia Journal of Sciences, Vol.7, Suppl.2, p.272

⁴⁴⁰M.Cizakca, Waqfs in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, Fifth Draft, www.academia.edu, p.3-7

Köktürk Kağanlığı Döneminde Çaç (Taşkent):

yönetim sistemi, hanedanlar

Yakubcan Muhammedov.

Mirza Uluğ Beğ adındaki

Özbekistan Milli Üniversitesi

Doktora Öğrencisi

+99897421-48-15

mukhamedov-2017@mail.ru

Sırderya nehrininin sağ kıyısında bulunarak coğrafi yönden adı geçen nehrin orta havzasında yer alan Çaç (Taşkent) bölgesi Erken Orta Çağlarda ilkin Eftalitler (Ak-Hunlar – 420-565), sonradan da Köktürk Kağanlığı (552-744) egemenliği altındaki Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Pañç, Keş, Nahşep ve d.), Buhara, Harezmi ve Toharistan gibi Amuderya – Sırderya arasındaki vaha hükümdarlıklarından biri idi. Özellikle, adı geçen hükümdarlıkların Köktürk Kağanlığıyla ilişkili tarihi dönemin çeşitli dillerdeki yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim, erken orta çağlara ait Çin, Bizans, Soğdça, Arap ve Fars kaynakları ve numizmatik bilgilerden anlaşıldığı gibi, bu dönemde Amuderya – Sırderya arasındaki devletçiklerden birçoğunu Köktürk asıllı yerel hanedanlar, bir kısmını da kendi eski yerel hanedanları yönetmişlerdir. Örneğin, Ustruşana, Buhara, Harezmi’de yerli sülaleler, Çaç, Fergana ve Toharistan’da ise menşece Aşina hanedanına dayanan hanedanlar yönetimde bulunmuşlardır. Birçok küçük devletçiklerden oluşan Soğd’un bir kısmında yerel, diğer bir kısmında da Köktürk asıllı hendenlar bulunmuşlardır.

Konuyu Çaç hükümdarlığı örneğinde incelediğimizde Köktürk Kağanlığı’nın adı bu tür siyasi olayların nasıl geliştiği, bölgede Köktürk asıllı

hanedanın oluşumu dönemin yazılı kaynakları ve arkeolojik buluntularında ne biçimde kendi ifadesini bulduğu anlaşılacaktır. Çin kaynaklarından anlaşılacak üzere 560'lı yıllarda Köktürkler batıda *İ-ta* (Eftalit)leri ortadan kaldırmış, onların eli altındaki pek çok yerleşik bölgeler (Çaç, Soğd, Toharistan ve d.) Kağanlığın topraklarına katılmıştır. Bu olay Arap kaynaklarına da yansımış, Köktürkler ve Sasanlılar İran'ının *Heytel* (Eftalitler)in topraklarını bölüştükleri, Amuderya nehir bu iki müteffik arasında sınır tanındığı belirtilmiştir.

Bu dönem Çaç tarihi, özellikle bölgenin yönetim tarzı, yerel hanedanlar ve onların menşei gibi meseleler birçok yayınlarda kendi ifadesini bulmuştur. Nitekim, E. Chavannes, O.İ. Smirbnova, Y.F. Buryakov, A. Muhammedcanov, M.İ. Filanoviç, E.V. Rtveldze, G. Bogomolov, J.K. Skaff, F. Grenet, E. de la Vessaiere, S. Stark, M. İshakov, Ş. Kamaliddin, L. Baratova, A. Hocayev, G. Babayarov, A. Kubatin, A. Kuznetsov, V. Şagalov, M. Hatamovaların çalışmaları Çaç bölgesinin siyasi ve kültürel tarihine adanmıştır⁴⁴¹.

Bölge tarihi bizzat bölgede yaklaşık 50 sene arkeolojik kazılar sürdürerek araştıran Özbekistanlı Prof. Y.F. Buryakov, arkeolojik buluntular ve Arap, Fars ve

⁴⁴¹ Chavannes ХЕ "Chavannes" E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903; Смирнова ХЕ "Смирнова" О. И. Очерки из истории Согда. ХЕ "Согд" – М.: Наука, 1970; Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1975; Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2002. – № 3. – С. 10–20; Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1982. – № 8. – С. 31–38; Филанович М.И. Еще раз о донесении «Фатуфарна» в связи с историей Ташкента // Марказий Осиёда урбанистик жараёнларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари маърузалар матни. – Самарқанд, 1995. – С. 108-110; Мухаммаджонов А. Қанғ – қадимги Тошкент ва тошкентликлар. – Т., 2009; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI-X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАНРУз, 1995; Богомоллов Г.И., Мусакаева А.А. К вопросу о локализации Тарбанда и его названии // Ташкент: вчера и сегодня. – Т., 2007. – С. 66-77; Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O'zbekiston tarixi, №1, 2005. – С. 3-17; Исҳоқов ХЕ "Исҳоқов" М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992; Grenet ХЕ "Grenet" F., de la Vaissiere ХЕ "Vaissiere" E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196; Skaff ХЕ "Skaff" K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // TURKS. – Ankara, 2002. – Vol. 2. – P. 364–372; Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008; Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III–VIII вв. Ташкент, 2006; Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Т.: Yangi nashr, 2010; Бабаяров Г., Кубатин А. К монетам Чачских правителей тегинов // O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi, №35, Самарқанд, 2006. С. 194-198; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O'zbekiston tarixi, №1, 2009. – Б. 3-13.

Çince yazılı kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak bu dönemde Çaç bölgesinin yönetim merkezlerini yeri bugünlerdeki mevkiini belirlemiştir. Bunun yanı sıra araştırmacı Köktürk Kağanlığı döneminde bölgede Aşina hanedanına mensup bulunan yerel sülale konusuna değinmiştir⁴⁴². Diğer bir Özbekistanlı arkeolog bili adamı E.V. Rtveldze ise 40 yıldan fazla incelediği nümizmatik malzemeler sonucunda Çaç bölgesinin yerel ve Köktürk asıllı hanedanlarının darbettiği birçok sikke yazılarını çözmüştür⁴⁴³. Son yıllarda Eski Türk sikkeleri üzerine derince incelemekte olan Doç.Dr. Gaybullah Babayar ise bölgenin hem yerel, hem de Eski Türk asıllı hanedanlarına ait onlarca sikkeleri incelemiş, Batı Köktürk sikkelerinin Çaç bölgesinde darbolunduğu belirtmiş, ayrıca, miladi 7.-8. yüzyıllarda burayı yöneten Çaç Teginleri (605-750) ve Çaç Tudunları (640-750) hanedanının siyasi tarihini incelemiştir⁴⁴⁴. Bölge tarihi Eski Türklerde şehircilik konusu aracılığıyla aydınlatmaya çalışan Dr. Munire Hatamova da Çaç bölgesinin Köktürk dönemi yönetim merkezlerini incelemiştir⁴⁴⁵. Şunu belirtmek gerekir ki, adı geçen araştırmacılar Çaç bölgesi tarihiyle ilişkili pek çok meselelere aydınlık kazandırmış olmalarına rağmen, bölge tarihinin kendi çözümünü bekleyen birçok sorunları bulunmaktadır. Onları şartlı olarak şu tarzda sınıflandırabiliriz:

- Erken Orta Çağlar Çaç bölgesinin sosyal ve siyasal, etnik ve kültürel hayatına dair tarihi tasavvurların çoğu geçen yüzyılın 50-60'lı yıllarında sürdürülen araştırmaların sonucu olup, bölge tarihine ait yayınlarda yakın yıllarda birçok araştırmacılarımız (özellikle, G. Babayar, A. Kubatin, M. Hatamova) tarafından yazılı kaynaklar ve nümizmatik malzemeler temelinde elde edilen bilimsel kazanç ve yenilikler yeterince kendi ifadesini bulmamıştır;

- bölgeyi yöneten hanedanların yönetim merkezleri tam olarak nerelere denk geldiği meselesi yeterince aydınlık kazanamamıştır. Özellikle, Çaç Teginleri ve

⁴⁴²Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача ... – С. 12.

⁴⁴³ Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ, 8, 1982. – С. 31-38; Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. – Т., 2002. – С. 242-256.

⁴⁴⁴ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 25-64.

⁴⁴⁵ Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат ... – Б. 3-13.

Çaç Tudunları'nın yönetim merkezleri nerede bulunduğu konusuna açıklık getirilmemiştir;

- birer vaha devleti olarak Çaç hükümdarlığının sınırları nereleri kapsadığı konusunda tam bir sonuca varılamamıştır. Nitekim, G. Babayar bu dönemde Çaç devletçliği esas olarak Taşkent bölgesinden oluştuğunu vurguluyorsa, M. Hatamova onun toprakları Tarbend (Otrar), İsficab (Sayram) ve hatta Taraz bölgeleri (Güney Kazakistan) topraklarını da kattığı görüşündedir;

- Çaç'ın yönetimiyle ilişkili olarak E.V. Rtveladze: “Daha aşağı dercedeki Tegin, Tudun ve diğer unvanlardan farklı bir biçimde Kağan unvanı başlangıçta miladi 6-7. yüzyıllarda sadece Köktürk Kağanlığının baş yöneticilerine ait olmuştur. Sonradan o kendisinin eski anlamını kaybetmiş ve miladi 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarına gelince hatta ufak hükümdarlıkların yöneticileri de kendisini Kağan olarak adlandırmaya başlamıştır» diye yazmış⁴⁴⁶ ve bölge sikkelerinde Kağanlıkla bağlantılı olarak görülen hakimiyet geleneklerine has özgülükleri (örn. unvanlar, damgalar ve d.) kenara bırakmıştır;

- bazı bilim adamları, özellikle, J.K. Skaff, E. de la Vessaiere, F. Grenet ve S. Starklar Çaç bölgesinin siyasi hayatına dair önemli görüşleri ileri sürmüş olmalarına rağmen bölgenin hükümran sülaleleriyle bağlantılı bazı bir yanlı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Nitekim, S. Stark Köktürk Kağanlığı döneminde vasal hükümdarlıkların yönetiminde görülen Eski Türkçe unvanları belirli bir sisteele değil, tesadüf eseri olduğu veya “dönemin modası” ile ilişkili olduğunu vurgulaması⁴⁴⁷, J.K. Skaff ise Çaç Tudunları hanedanı temsilcilerinin unvanı Türkçe, taşıdığı isimleri ise gayri Türkçe olduğunu ileri sürmesi⁴⁴⁸ ve d.

⁴⁴⁶ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С 92.

⁴⁴⁷ Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien // Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. – Stuttgart, 2002. – S. 389.

⁴⁴⁸ Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // The Turks, 2. – Ankara, 2002. – P. 364-372.

Genel olarak adı geçen araştırmacıların görüşleri ne derecede sabit veya aksi, onların incelediği kaynakların güvenilirlik derecesi, bu konuda ne gibi yönetimlere dayanıldığı, ortaya atılan görüşlerin biri diğerini tutar mı, yok mu gibi sorunları incelemekle Erken Orta ağlarda a bölgesinin siyasi hayatı konusunda belirli bir sonuca varılabilir.

şunu da vurgulamak gerekir ki, a bölgesi tarihiyle ilgilenen araştırmacıların bazıları istisna esas çoğunluk araştırmacılar bu dönemde bölgeyi yerel hanedanlar (esasen Soğlu) yönettiği, Köktürk Kağanlığının a'taki yönetimi nisbi olduğu ve bu yönden Orta Asya'nın diğer bölgelerinden hemen hemen farklı olmadığını yazmışlardır. Onların vardıkları genel görüş ise Kağanlık Amuderya – Sırderya arasındaki yerel hükümdarlıkların yönetim işlerine fazla karışmamışlar, esas olarak onlardan vergi (haraç) almakla yetinmiştir. Böylece, bu bölgelerdeki yönetici taifenin etnik yapısında belirli bir değişim sağlanmamıştır. Genel olarak Köktürkler kendi vasal yönetiminde belirli bir sistemi yola komamıştır⁴⁴⁹.

Bunlar hariç, araştırmacılar arasında İslam ncesi a bölgesinde mevcut bulunan yönetim sistemi, bu anlamda a'ın diğer vaha hkmdarlıklarla benzer ve farklı yönleri, kendi özgü tarafları, unvanlar sistemi, bölge halkının etnik yapısı konusunda da biri diğerini tutmayan görüşlere de denk gelinir. Bunun yanı sıra, araştırmacılar tarafından bildirilen görüşlerin dönemin gerçeklerine ne denli uyduğu konusunda da, sundukları bilgilerin güvenilirlik derecesinde de birçok sorular ortadadır. O yüzden çoğunluğu tetmin eden, kaynaklarla temenni edilen ve dönemin olaylarıyla örtüşen sabit görüşleri ayırdetmek için meseleye derin ve kapsayıcı yaklaşıma ihtiyaç vardır. Örneğin, bazı araştırmacılar a'ı "Padişahlık" olarak adlandırdıkları gibi⁴⁵⁰, diğer bir grup araştırmacılar da a bölgesinin her

⁴⁴⁹ Gibb H. Orta Asya'da Arap fütuhatı. – İstanbul, 1930. – S. 4-9; идятов Г.А. Менинг жонажон тарихим. – Т., 1992. – Б. 76-78.

⁴⁵⁰ Исоков ХЕ "Исоков" М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992

siyasi ve idari yapıyı “Hükümdarlık”, “Mülk”, “Prenslük”⁴⁵¹, “Ulus (Udel)”⁴⁵² veya “Vaha Hükümdarlığı” olarak nitelendirmeyi uygun gördüğü anlaşılmaktadır⁴⁵³.

Peki, Çağ bölgesinin yönetim tarzı ve bölgedeki yerel hanedanların etnik yapısı konusundaki görüşler arasında farklılıklar bulunmasının temelinde ne gibi etkenler yatmaktadır? Konuya aşağıdaki sayfalarda daha genişçe duracağımız vurgulamakla birlikte burada şunu söylemeliyiz ki, Çağ bölgesi tarihine adanan araştırmaların çoğunluğu esas olarak taö bir konuya değil, aksine bölgenin genel tarihini aydınlatmayı hedeflediği, çeşitli dillerdeki kaynak bilgilerinin karşılaştırılmadığı, bilhassa bölgenin yönetim tarzına adanan özel çalışmaların eksikliği bu konuda tartışmalı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, bölge tarihinin aydınlatılmasında bazı bir hissi ve bir taraflı yaklaşımların sergilenmesi meselenin daha da karmaşık bir hal almasına itmiştir.

Erken Orta Çağlarda Çağ bölgesinin yönetim biçimini çoğunluk araştırmacılar genel olarak şu tarzda açıklarlar:

Belirli bir tarihi ve coğrafi bölge olarak bilinen Çağ birçok biri diğerinden bağımsız küçük mülklerden, yani ufak hükümdarlıklardan ibaret olmuş, onların arasında İlak, Tarbend, Tunket, Kabarna gibi uluslar nisbeten büyük prenslikler sıfatını taşımıştır. Bunun yanı sıra, bölge ilkin Eftalitler, daha sonra ise Köktürk Kağanlığı egemenliği altındaki yarı bağımsız, kendi iç yönetiminde de nisbeten mustakil olmuştur. 629 yılında Çağ bölgesi üzerinden Hindistan’a giden Çinli Hsüan-Tsang şöyle yazmıştır: “*Che-shih memleketi bin küsur Li genişliğindedir, batısı Ye-heye 葉河 (Ye Nehri) dayanmaktadır. [Bu memleketin] doğu-batı yönü dar, güney-kuzey yönü ise geniştir. Toprağının verimliliği ve iklimin durumu Nuch’ih-ch’ien memleketiyle 筭赤建國 aynıdır. Onlarca şehir ve kent vardır ve*

⁴⁵¹ Мухаммаджонов А. Қанғ – қадимги Тошкент ва тошкентликлар ... Б. 00

⁴⁵² Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31-38; Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана ... – С. 242-256.

⁴⁵³ Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о монетах Согда с титулом «хатун» // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане / Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 79-87.

hepsinin de ayrı yöneticisi vardır. Umumi bir hükümdar yoktur ve vassal olarak Göktürk idaresine bağlıdırlar”⁴⁵⁴.

Bu gibi bilgilere dayanan araştırmacılar bu dönemde bölgede biri diğerinden ayrı bir kaç mülk (aslında, hükümdarlıklar)ın bulunduğunu ileri sürerek onların arasında Çaç ve İlak diğerlerine nazaran daha güçlü olduğunu vurgulamıştır. Nitekim, E.V. Rtveldze nümizmatik bilgilere dayanarak bölgede Çaç, Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi 6 tane ayrı mülk (Ulus) bulunduğu, bu durum dönemin sikkelerine yansıdığını varsaymıştır. On göre, Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntılarından bulunmakta olan İslam öncesi Çaç sikkelerinde yer alan sikkelerdeki damgaların çeşitliliği de bunu tesbit etmektedir⁴⁵⁵. Fakat G. Babayar E.V. Rtveldze'nin bu görüşünün yanlış olduğu, Soğdça yazılı bölge sikkelerinde “Çaç” sözünden başka herhangi bir yer adının görülmediğini, sikkelerde sanki var gibi sanılan Kabarna, Tunkend, Farnket, Benaket, Çanak gibi sözcüklerin aslında Soğdça kelimelerin yanlış okunduğundan dolayı ortaya çıktığını pek çok delillerle tesbit etmiştir⁴⁵⁶.

G. Babayar'ın belirttiği gibi, miladi 7-8. Yüzyıllarda Çaç'ta üç tane hanedanın yönetimde bulunduğu, onlardan biri Köktürk Kağanlığına kadar bölgede mevcut bulunan yerel sülale, geri kalan iki tanesi – Çaç Teginleri (605–750) ve Çaç Tudunları (640–750) ise Köktürk Kağanlığıyla dolaylı veya dolaysız olarak hanedanlar olarak, Teginler baş sülale, başkaları ise ondan aşağı derecedeki sülaleler olmuştur⁴⁵⁷. Aynı araştırmacı kendi görüşünün tasdiki olarak Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çaç yöneticilerinin Çin'e elçi yoladığını, “Tudun” unvanlı yöneticinin ise adı geçen yıllıklarda “Çaç hükümdarının muavini” olarak kaydedildiğini, bunun yanı sıra, Çaç bölgesinde 7-8. Yüzyıllarda darbolunan sikkelerde her iki unvanı taşıyan yöneticileri “Çaç hükümdarı Tegin”, “Çaç

⁴⁵⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. – Ankara, 2003. – S. 121-122.

⁴⁵⁵ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31–38.

⁴⁵⁶ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар) ... – Б. 58-60.

⁴⁵⁷ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 25–64.

hükümdarı Tudun” olarak görüldüğünü, her iki çeşit sikkenin kendine özgü damga ve ikonografiye sahip olduğunu örnek göstermiştir.

Nitekim, Çin yıllıklarında 605 yılında Batı Köktürk yöneticisi “*Şe-güi Kağan kendi ordusuyla yola çıkarak adı geçen preslşiği yenilgiye uğrattı (yönetici Nie öldürüldü) ve o Te-le (Tegin) Tien-chiyi naip olarak bu hükümdarlığı yönetmeye emretti... Beşinci Ta-ye yılında (609) Tien-chi Çin sarayına kendi ihtiramını bildirmek amacıyla hediyelerle birlikte elçi yolladı*”⁴⁵⁸, Hsüan Tsang kayıtlarında “*Yaklaşık 10 tane şehir bulunmakta, onlar hepsinin kendi yöneticisi vardır. Genel bir hükümdarı bulunmamaktadır. Vasal sıfatıyla Tu-jüe (Köktürk)lere bağlıdırlar*” anlamında bilgilerin görülmesi, “Xing Tang-shu” yıllığında da “*Yöneticisinin hanedan adı Şi (Taş), yönetim merkezi Che-che (Çaç) şehridir*” biçiminde bilginin geçmesi⁴⁵⁹ gibi delilleri incelemek gerekmektedir. İlk bilgidен bölgede “Tegin” unvanlı Köktürk Kağanlığı temsilcisinin kendi yönetimini kurduğu ve kendisini “Çaç hükümdarı” olarak adlandırdığı anlaşılıyor, ikinci bilgidен de 7. yüzyılın 30’lu yıllarında bölgede biri diğerinden bağımsız birkaç küçük şehir devletlerinin mevcut bulunduğu ve onlardan hiç birisinin öncü hanedan olmadığı bilinmektedir. Üçüncü bilgide ise nisbeten farklı bir durum söz konusudur. Her halde, Çinli rahibin bölgeye geldiği sıralarda Çaç’ta farklı şehir devletçikleri bulunmakta olup, rahip “*Tu-jüe (Köktürkler)e bağlıdırlar*” derken Teginleri göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Demek, yılların geçmesiyle bölgede yeni hanedanlar görülmeye başlamış olmalıdır. Nitekim, yıllıklarda “*(Çinliler) Hien-kin yönetiminin üçüncü yılında (658) Kang-kie şehrinde Ta-yüan valiliğini kurdu ve hükümdar Kan (Ton) Tudun onun yöneticisi olarak tayin olundu*”⁴⁶⁰ tarzında bilgilerin görülmesi bu görüşü tesbit eder.

⁴⁵⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. II. – М.- Л., 1950. – С. 273, 282, 313; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 33.

⁴⁵⁹ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2003. – S. 120; Ходжаев, 2005:11; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Б. 31.

⁴⁶⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. I. – М.- Л., 1950. – С. 287; Т. II. – С. 313- 314.

Bazı araştırmacıların doğru tesbit ettikleri gibi, yazılı kaynaklarda ve nümizmatik malzemelerde “Çaç hükümdarı”, “Çaç hükümdarı Tegin” ve “Çaç hükümdarı Tudun” unvanlarının görülmesi bu dönemde bölgede birkaç yönetici hanedanının bulunduğuna delalet eder. Fakat tam olarak hangi şehirlerin adı geçen hanedanların yönetim merkezi olduğu belirtmek zor. Onlar arasında sadece Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi Çaç bölgesinin doğu kısmında dağ eteklerine yakın bir yerde bulunan Tunket şehri olduğunu varsaymak olasıdır.

Nitekim, G. Babayar sinolog A.G. Malyavkin tarafından sunulan delillere dayanarak yıllıklarda geçen Kang-kie (aslında Ton-kie) şehrinin yerel adı Tunket olduğu, Çinli yazarlar bu şehir adının kendi dil ve yazılarına uydurarak yazdıklarından dolayı böyle biçim aldığını ileri sürmektedir ki, bizce onun bu görüşü gerçekleri yansıtmaktadır. Yani adı geçen kaynakta “*Kang-kie şehrinde Da-yüan valiliğini kurdu*” bilgisi bu şehrin Ta-yüan (Fergana)’ya nisbeten yakın bir mevkide bulunduğu, o yüzden de Çinliler yeni kurdukları idari merkeze “Ta-yüan Valiliği” adını verdikleri söz konusudur. Anlaşıldığı gibi Arapça kaynaklarda geçen Tunket şehri de Çaç bölgesinin Fergana bölgesine en yakın idari merkezi idi.

Bazı araştırmacılara göre, Çaç adındaki bir şehir Teginler hanedanının, Tunket ve Tarbend (Otrar) şehirleri de Çaç Tudunları hanedanının yönetim merkezi görevini yapmıřtır⁴⁶¹. Özellikle, bu görüşü ortaya atan araştırmacılardan biri M. Hatamovaya göre, Köktürk Kağanlığı döneminde Çaç Teginleri bölgenin baş yönetici hanedanı olduğu için buranın en büyük şehri “Çaç” şehrini kendilerinin yönetim merkezi olarak seçmiş olmalıdırlar. Aynı araştırmacıya göre, “Çaç” şehri bugünlerde Taşkent bölgesinin kadim şehir kalıntıları arasında kapsadığı araziye göre en büyüğu olan Kanka-tepe ile ilişkilendirmek lazım gelir. Nitekim, adı geçen şehir kalıntısı İslam öncesi dönemlerde siyasi ve idari merkeze görevini yaptığı tesbit eden birçok arkeolojik buluntular oratadadır. Özellikle, saray kalıntıları, nümizmatik malzemeler, mühürleri ve d. Buluntularıyla Taşkent

⁴⁶¹ Хатамова М. Турк хоқонлиги шаҳарлари (VI – VIII асрлар). Тарих фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т.: ЎзР ФА ШИ, 2018. – Б. 22

bölgesinin diğer eski şehir kalıntılarında ayrıcalık taşımaktadır. O yüzden adı geçen araştırmacıya göre Çaç (Kanka-tepe) şehrini Teginler hanedanıyla, yazılı kaynaklarda Çaç Tudunları ile bağlantılı olarak kaydedilen Tunket ve Tarbend'i de Tudunlar hanedanıyla bağlamak mantıklıdır⁴⁶². Bu görüşün ne kadar gerçeklik payı olduğunu belirlemek için konu üzerine daha derin inceleme sürdürmek lazım olduğunu vurgulamalıyız. Sadece şimdilik şunu belirtmek gerekir ki, gerçekten de hem arkeolojik buluntuların, özellikle yönetici hanedanlara özgü yönetimle ilişkili eşyaların büyük bir kısmı adı geçen Kanka-tepe'den bulunmaktadır.

Köktürk Kağanlığı döneminde, yani yaklaşık 150 sene zarfında Çaç bölgesinde faaliyet sürdüren yönetici taife temsilcilerini adı ve unvanlarıyla yazılı kaynaklar, özellikle, Çin yıllıkları ve kısmen diğer dillerdeki kaynaklara dayanarak tanıırsak 10 adet yönetici ile ilişkili bilgilerin ulaştığına tanık oluruz. Araştırmacılar onları şu tarzda sıralamışlardır⁴⁶³:

1. Nie (*İnel) – 605 yılı;
2. Tegin Tien-chi - 605-609 yılları;
3. Tudun – 640'lı yıllar;
4. Şu-ju Şad – 657 yılı;
5. Ton Tudun – 658 yılı;
6. *Kabar Elteber – 710'lu yıllar;
7. Bahadur Tudun – 713-740'lı yılları;
8. İnay Tudun Külüg – 740-750'li yıllar
9. Tegin – 750'li yıllar;
10. Kül Çabış – 750'li yıllar.

Bunlar hariç, Çaç bölgesindeki şehrilerden biri olarak Çin yıllıklarında kaydedilen Su-tu (Şuturket?)'in yöneticisi *İ-nie Ta-kan* (İnel-Tarhan)'ı da bu listeye ekleyebiliriz⁴⁶⁴. Adı geçen yöneticinin adı aslında “İnel” ve “Tarhan” gibi

⁴⁶² Хатамова М.М. Ўзбекистон шаҳарлари VI – VIII асрларда (Чоч воҳаси мисолида). – Т., 2017. – Б. 132-178.

⁴⁶³ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 144- 146.

⁴⁶⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Т. I. – С. 292.

iki adet Eski Türkçe unvanlardan müteşekkil olması onun Köktürk asıllı ileri gelenlerden biri olduğuna tanıklık eder. Bununla birlikte, İnel-Tarhan'ın Çaç hükümdarlarından biri değil, bölgedeki şehirlerden birinin yöneticisi olarak kaydedilmesi onun Çaç hükümdarlarına bağlı olduğunu kanıtlar. Onun taşıdığı unvanın Köktürk Kağanlığı'nın unvanlar hiyerarşisinde nispeten aşağı mevkide yer alması da ilgi çekicidir. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi kağanlık yönetiminde "Tarhan" unvanlı ileri gelenler "Tegin" unvanlı şehzadelere epey aşağı mevkide yer alıyorlardı. Eğer Çaç yönetiminde görülen yönetici kesimlere ait Eski Türkçe unvanların Tegin / Şad – Tudun – Tarhan tarzında görülmesi ve onların mevkice Köktürk Kağanlığının hiyerarşisine uyması bu dönemde Çaç bölgesinde Köktürlere özgü yönetim tarzı yürürlükte olduğunu gösterir.

Nitekim, bu konu üzerine ilk olarak değinen G. Babayar'a göre, Çaç yönetiminde bulunan ileri gelenlerden Şad (Şu-ju Şad), Tegin (Tien-chi Tegin, Tegin), Elteber (Yanga-Elteber), Çabış unvanını taşıyanlar Çaç Teginleri hanedanına, Tudun (İnay Tudun Külüg, Bahadır Tudun vd) unvanını taşıyanlar ise Çaç Tudunları hanedanına mensup bulunmuşlardır⁴⁶⁵. Aynı araştırmacının vurguladığı gibi bu dönem Çaç sikkelerinde birkaç unvan veya unvan niteleyicileri görülmesine rağmen, onlardan hiç birinde hükümdar adına denk gelinmiyor. G. Babayar'dan farklı olarak E.V. Rtveldze Erken Orta Çağlarda darbolunan Çaç sikkelerinde Nirt, Kaniçurt, Yazatpir, Pirak, Şirdak, Bahadır gibi kişi adlarının görüldüğünü, onlardan bir kaçını Eski Türkçe olduğunu vurgulamaktadır⁴⁶⁶. Fakat bu tür sikkeleri etraflıca inceleyen G. Babayar Çaç sikkelerinde böyle isimlerin görülmediğini, eksik korunan sikkeler üzerine yapılan çalışmaların sonucunda bu gibi yanlış okuma teklifleri ortaya çıktığını ileri sürmektedir⁴⁶⁷.

Eğer nümizmatik bilgilerden yola çıkılırsa, Erken Orta Çağların ilk dönemlerinde, yani 5-6. yüzyıllar arasında sadece tek bir hanedan tarafından

⁴⁶⁵ Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 38–46.

⁴⁶⁶ Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика Чача ... – С. 72, 78, 83-84.

⁴⁶⁷ Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 53–56.

sikkeler darbolunduğu, 6. yüzyılın sonlarına doğru ve 8. yüzyılların arasında ise yaklaşık 7 çeşit sikke bastırıldığı anlaşılacaktır. Nitekim, ilk dönem sikkelerinde hemen hemen aynı ikonografi, aynı damga yer aldığı, ondan sonraki dönemde ise 5-6 çeşit biri diğerinden mutlaka farklı damga ve unvan, farklı ikonografi yer aldığı göze çarpar⁴⁶⁸. Demek, bu dönemde Çağ bölgesinin siyasi ve idari hayatında büyük değişimler baş gösterdiği, aynı vakitte bölgede birkaç farklı hanedanların faaliyet sürdürdüğü gibi bir durum söz konusudur. Aslında bu durum herhangi bir siyasi inkiraz veya düzensizlik sonucu değil, belki de Eski Türk devletçilik geleneklerinin Çağ ve ona komşu topraklarda genişçe yayılmasıyla ilişkili idi. Gerçekten de, 6. yüzyılın sonları ve 8. yüzyıllar arasında bölgede darbolunan Çağ sikkelerinin büyük bir kısmı Batı Köktürk Kağanlığına ait sikkeler olup, baş (ali) yöneticilerin adı ve unvanının yer aldığı sikkeler biri diğerine benzer damgalar, benzer ikonografi (hükümdar tasviri, çifte portre, hakimiyer simgesi olan hayvanlar tasviri vd.) ile darbolunduysa, geri kalan 3 çeşit sikke ise farklı damga, unvan ve ikonografiye sahiptir. Adı geçen son 3 çeşit sikkenin hepsinde “Çağ hükümdarı”, “Çağ hükümdarı Tegin” (bazı çeşitlerinde “Çağ hükümdarı Tegin?-Elteber”) ve “Çağ hükümdarı Tudun” gibi unvanların yansıdığı görülüyorsa, bölgede darbolunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde ise “Çağ hükümdarı” tabiri hiç bulunmamaktadır. Sikkelerin böyle bir kendine özgüklere dayanarak bu dönemde bölgede 3 adet yerel hanedanın hüküm yürüttüğü, onların hepsi kendine has hakimiyet simgelerine, yani belirli bir unvan, damgaya sahip buldukları, Köktürk Kağanlığının ise buraya kendinin has mülkü değil, vasalı olarak baktığına delalet etmektedir diye açıklayabiliriz. Bunun yanı sıra, adı geçen her üç yerel hanedanın Çağ bölgesinde belli bir hududu, yönetim merkezi bulunduğu, onların arasında biri yukarı mevkideki, diğerleri ise ondan daha aşağı makamdaki ikinci dereceli hanedanlar oldukları söz konusudur.

Nitekim, biraz yukarıda da değinildiği gibi, G. Babayar Çin yıllıklarında “Tegin” unvanlı Çağ yöneticilerine nisbeten *Şi-go Wang Te-le* “Taş devleti

⁴⁶⁸ Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача ... – С. 31–38; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI – VIII вв. н.э.). – Т., 2017. – С. 924, 40-44, 52-55, 64-70, 73-80.

hükümdarı Tegin”, Tudunlara nisbeten ise *Şi-go Fu-Wang Tu-tun* “Taş devleti hükümdar muavini Tudun” tabirlerinin kullanılması Çaç bölgesinde aynı vakitte bir kaç yönetici hanedanının bulunduğunu kanıtlar demesi kendi tesbitini bulmaktadır⁴⁶⁹. Hatta A-14 numaralı Mug Dağı Soğdça belgesinde 720’li yıllarda Çaç’ta bulunan Soğd elçisi Fatufarn’ın bölgedeki duruma dair kendi efendisi Divaştıç’e rapor sunarken “Çaç hükümdarı” hakkında biraz bilgi sunduktan sonra esas dikkatı Çaç Tudunu ile bağlayarak kayıtlar düşmesi bölgede Tudunların makamı nasıl olduğunu anlamaya imkan verir⁴⁷⁰.

Çaç bölgesinin yönetimiyle ilişkili diğer bir mesele – bölge sadece Köktürk Kağanlığının sikke darbettiği ülke olmakla kalmayıp, belki de Kağanlık burada kendi karargahlarına sahip bulunmasıdır. Özellikle, birkaç araştırmacı, özellikle, Y.F. Buryakov, G. Babayar, M. Hatamovalar Arapça kaynaklardaki Cabguket ve Hatunket (Çin kaynaklarda *Ko-ho-tun chen* “Hatun şehri”) gibi şehirleri Batı Köktürk Kağanlığıyla bağlayarak her iki şehrin de özel karargahlar olduğunu ileri sürmüşlerdir⁴⁷¹. Demek, Kağanlık Çaç bölgesine ayrıca önem vererek buraya kendi temsilcileri olan Tegin ve Tudunları göndermekle burayı dolaylı bir yolla yönetmeyi denemekle birlikte bölgeye bizzat Kağanların kendileri teşrif buyurarak denetimde tutmayı yeğlemişlerdir. Bu onların bölgede kendi yönetim merkezlerini, yani karargahlarını kurmalarıyla kendi tesbitini bulmuştur. Bunlar hariç, Kağanlığın kendi vasalları topraklarında sık sık buldukları, özellikle, Fergana, Soğd ve Toharistan’da buldukları bilinmektedir⁴⁷². Hatta, buralarda kendi adına

⁴⁶⁹ Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 36.

⁴⁷⁰ Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – 80-84; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 156–167; Исҳоқов М., Бобоёров Ф., Кубатин А. Суғд тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 62.

⁴⁷¹ Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1975. – С. 73–75; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 101, 114-116; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат ... – Б. 3-13.

⁴⁷² Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... I. – М.-Л., 1950. – С. 284-285, 287.

“Kağan” unvanıyla sikke bastırdıkları anlaşılmakta⁴⁷³, ancak onlardan farklı olarak Kağanlık sadece Çaç’ta kendi karargahını kurduğu bilinmektedir.

Burada Köktürk kağanlarının çeşitli amaçlarla Çaç bölgesine gelerek burada birçok faaliyetlerde bulduklarına dair Çin yıllıklarında görülen kayıtlara kısaca göz atalım. 605 yılında Şe-güi Kağan buraya gelerek yerel yöneticiyi öldürerek şehzade Tegin Tien-chiyi Çaç’ta yönetici olarak tayin ettiği, onun kardeşi Tun Yabgu-Kağan (618–630) ise kendi yönetiminin daha ilk yıllarında karargahı Çaç bölgesine yakın bir yere, bölgenin kuzeyindeki *Chüan-chüan* (Bin-yul “Bin-pınar”)’da tesis ettiği bilinmektedir. Diğer bir Batı Köktürk yöneticisi Aşina Ho-lu (*Uluğ - 651–657) kendi karargahını aynı mevkide kurmuştur⁴⁷⁴. Bunlar hariç, Batı Köktürklerden yine birkaçının taht kavgaları sırasında Çaç bölgesine sığındıkları bilinir. Çin yıllıklarında İ-pi Tu-lu Kağan (638–642) 640’lı yıllarda Çaç’a, buradaki *Ko-ho-tun chen* (Hatunket) şehrinde saklanmıştı⁴⁷⁵. 657 yılında Çinli kumandan Hsü Ting-fan Batı Köktürk yöneticisi Aşina Ho-luyu ortadan kaldırmak için yola çıktığında, adı geçen kağanın kendi oğlu Şi-yun ile Çaç yöneticisi Şu-ju Şad’a sığındıkları kaydı bulunur. Onlar burada Su-tu (Şuturket) şehrine sığındıkları vakit buranın yöneticisi İ-nie Ta-kan (İnel-Tarhan) onları yakalayıp Çinlilere teslim etmiştir⁴⁷⁶.

Kısacası, Erken Orta Çağlarda, özellikle 6-8. yüzyıllara gelince, Çaç bölgesi faal bir siyasal ve etnokültürel süreçler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum bölgede birkaç hanedanların ortaya çıkması (Teginler, Tudunlar), bölgede birkaç yönetim merkezlerinin görülmesi (Çaç, Tunket), Batı Köktürk Kağanlığının burayı önemli stratejik merkezlerden biri olarak görmesi (Cabguket, Hatunket), kendi sikkeleri bastırması, bölgeye kendi temsilcilerini göndermesi (Teginler – Aşina hanedanının üyeleri, Tudunlar – vergi toplanması ve yerel yöneticileri denetimde

⁴⁷³ Бобоёров Ф. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли тангалар // О ‘zbekiston tarixi, 2-son, 2018. – Б. 3-18.

⁴⁷⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 289; Таşaғил А. Гök-Türkler. II. – Ankara, 1999. – С. 71.

⁴⁷⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288.

⁴⁷⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292

tutması), bölgede Türk – Soğd simbiyozunun gelişim göstermesi⁴⁷⁷ ve saireler buna delalet eder.

Sonuç

Kısacası, Erken Orta Çağlarda Çaç bölgesinde Amuderya – Sırderya arasındaki diğer tarihi coğrafi bölgelerde olduğu gibi vaha hükümdarlıklarına özgü yönetim tarzı, yani aynı vakitte birkaç küçük hükümdarlıkların faaliyette bulunması ve onların tümü belli bir güçlü imparatorluğun egemenliği altında bulunması gibi bir durum söz konusudur. Bu dönemin bazı evrelerinde mevcut küçük hükümdarlıklardan herhangi biri siyasi yönden güçlenerek diğerleri üzerinde üstünlük sağladığı, “Çaç” adını yanı sıra sikkeler bastırdığı, yabancı ülkelere (özellikle, Çin’e) elçi yolladığı, onun yanı sıra Batı Köktürk kağanlığına vasal olarak daima bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu tür meselelerin tam olarak kendi tesbitini bulması için ileri de daha derin araştırmaların sürdürülmesini vurgulamakla birlikte son yıllarda elde edilen ilmi kazanç ve yeniliklerin yeni yayınlarda kendi yerini alması gerektiğini söylemeliyiz.

⁴⁷⁷ Отаҳўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // O‘zbekiston tarixi. – Т., 2009. – № 1. – Б. 17.

АБДУРАФ ФИТРАТНИНГ ИСЛОҲОТЧИЛИК ҒОЯЛАРИГА ТУРКИЯГА АМАЛГА ОШИРГАН САФАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Исмат Нусратиллоевич Наимов

ЎзР ФА Тарих институтининг таянч докторанти

+99897-303-97-37

ismat.naimov@yandex.ru

Аҳмад Дониш (1827-1897) XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида қолоқ бир вазият ҳукм сураётган вақтда ўзининг илғор маърифатпарварлик ғоялари билан кўзга кўринган серқирра фаолият эгасидир. У 1827 йил 21 сентябрда Бухоро шаҳрининг Кўчаи Сангин гузарида мулла Мир Носир оиласида дунёга келган. Аҳмад Дониш “Наводир ул вақоъ” асарида ўзини Аҳмад Абу Бакр авлодидан эканлигини таъкидлайди⁴⁷⁸. У математика, геометрия, астрономия, мусиқа, тасвирий санъат, тарих ва фалсафа соҳасидаги билимларни мустақил ўқиб, ўз даврининг илғор ҳамда беҳад билимли кишиси бўлиб етишди. Аҳмад Дониш бутун умри давомида уч нафар манғит ҳукмдорлари саройида турли лавозимларда хизмат кўрсатди ҳамда биринчилардан бўлиб, мамлакатнинг барча соҳаларда қолоқлашиб бораётганлиги англаб етди ва улар зудлик билан ислоҳ қилинмаса, тез орада амирлик тузуми инқирозга тушушини башорат қилди. Аҳмад Дониш ўз даврининг танқидчиси бўлиб қолмади, у танқид билан биргаликда мамлакатни ислоҳ қилиш бўйича ўзининг амалий таклифлари туширилган ислоҳот дастурини ишлаб чиқди ҳамда амирга тақдим этди. Бироқ, Аҳмад Дониш ҳар қанча тушунтиришга ҳаракат қилмасин, амир унинг таклифларини қабул қилмади. Натижада, Аҳмад Дониш умидсизликка тушиб, қолган умрини илмий фаолиятга бағшида этди.

⁴⁷⁸Аҳмад Дониш. Наводирул вақоъ. Форс тилидан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 33.

Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Мусо Сайиджонов ва яна ўнлаб, юзлаб Бухоро маърифатпарварлари у бошлаб берган буюк ишнинг давомчилари бўлдилар.

Бухоро жадидлари йўлбошчиларидан бири бўлган Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шахрида зиёли оиласида дунёга келди. Отаси Абдурахим ўз ўғлини дастлаб эски мактабда, сўнгра 9-10 ёшларида Мир-араб мадрасасининг энг зукко муаллими Аҳмад Дониш қўлига илм олиш учун топширди. Шу даврда Дониш бухороликлар орасида сеҳргар ва афсунгар сифатида “шуҳрат” қозонган эди. Садриддин Айнийнинг таъкидлашича, одамлар орасида гўёки қоронғу тунларда у хужрасидаги глобуслар ёнида дўмбира чалиб, инсу-жинсларни чақириши тўғрисида миш-мишлар тарқалган эди. Авом кишилар унинг қуёш ва ойнинг тугилишини олдиндан айта олиш қобилиятини сеҳргарлик билан изоҳлашарди. Ваҳоланки, Дониш фалакиёт қонунларини мукамал ўзлаштирганлиги туфайли осмон жисмлари ҳаракатини аниқ ҳисоблаб, бундай табиий ҳодисаларни олдиндан айта олар эди. Таъкидлаш лозимки, Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик қарашлари кейинги авлод вакилларининг фаолиятига сезиларли даражада ўз таъсирини ўтказди. Айниқса, Абдурауф Фитратнинг фаолиятида бу яққол намоён бўлади.

Абдурауф Фитрат 1904-1907 йилларда ҳаж сафарини амалга ошириб Эрон, Ҳиндистон Арабистон мамлакатларида саёҳатда бўлди. Деярли уч йил давом этган ҳаж сафаридан ғоят катта таъсирот билан қайтгач, Бухорода мактаб-маориф ишини ислоҳ қилиш учун маслақдошларни излай бошлади. Улар эса анчагини эди. Туркияда таҳсил кўриб, яқинда Бухорога қайтган Атаулло Хўжаев, Муинжон Аминов, Мирзо Нарзулло, Абдувоҳид Бурхонов, Мирзо Сирож ва яна бир қатор зиёлилар ҳам шундай ниятлар билан яшамокда эдилар.

Бир қатор бухоролик маърифатпарварларнинг ташаббуси ҳамда дунё кезиб бошқа малакатлардаги илм-фан ва таълим-тарбия тараққиётидан яхши хабардор бўлган завдогарларнинг ҳомийлик маблағлари асосида 1910 йил 1

декабрда “Тарбияи атфол” жамияти ташкил этилиб, иқтидорли бухоролик ёшлар Истамбул, Қозон, Оренбург сингари хориж шаҳарларидаги таълим даргоҳларига ўқишга юборила бошланди⁴⁷⁹.

Абдурауф Фитрат 1910-1913 йилларда “Тарбияи атфол” жамияти ҳомийлигида дўсти Муқимиддин махсум билан биргаликда Эрон орқали Истамбулга ўқишга кетди. Хорижда ўқиган йилларида Туркияда миллий-озодлик ҳаракати намоёндалари ва Истамбулда таҳсил кўраётган бошқирд, татар, озарбайжон тараққийпарварлари ўртасида маслакдошлар орттирди. Бу вақтда бухоролик ёшлардан Усмонхўжа, Содик Ашур, Абдулазиз Махсум, ака-ука Мукамил ва Мазҳар махсум Бурхоновлар, Наим ва Ҳалим Ашур ҳам Россия йўли орқали таълим олиш учун Туркия пойтахтига келган эдилар⁴⁸⁰.

Дастлаб, Фитрат муҳожир ёшлардан муаллим тайёрлайдиган гимназияда таҳсил ола бошлади. Кейин машҳур “Вайзин” мадрасасида таълимни давом эттирди. Мадраса ва бошқа ўқув юртларида бу вақтда кўпгина бухоролик ёшлар ўқир эдилар. Улар “Бухоро таъмили умумий маъорифи” жамиятини тузиб, муҳтож талабаларга ёрдам кўрсатиш тадбирларини кўрдилар. Жумладан, 1911 йилда 15 кишига, 1912 йилда 30 кишига шундай ёрдам кўрсатилди. Бу ёрдамнинг биринчи манбаи Туркияга тижорат сафарларига келган бухоролик савдогарларнинг ҳомийлиги бўлса, иккинчи муҳим манбаи бундан илгари Истамбулга келиб, ўқишдан бўш вақтларида тижорат, хунармандчилик, матбаачилик билан шуғулланиб, муайян даромад олаётган талабаларнинг жамият жамғармасига киритаётган маблағлари эди. Фитратнинг ўзи ҳам фойдали меҳнат билан банд бўлиб, жамғармага ўз ҳиссасини қўшди. Хусусан, у Қозим афандига тегишли бўлган Истамбулнинг машҳур “Луқми ҳалол” зиёфатхонасида кечки ишга ёлланган эди⁴⁸¹. Таъкидлаш лозимки, ушбу зиёфатхонага бухоролик толиблар тез-тез дастурхон атрофида йиғилишар ва замона муаммолари тўғрисида баҳслашар эдилар.

⁴⁷⁹ Наимов Н. Фитрат фожиаси. . – Тошкент: “Фан”, 2005. – Б. 26.

⁴⁸⁰ Наимов Н. Фитрат фожиаси. . – Тошкент: “Фан”, 2005. – Б. 27.

⁴⁸¹ Наимов Н. Фитрат фожиаси. . – Тошкент: “Фан”, 2005. – Б. 37.

Абдурауф Фитрат талабалик йилларида турк, татар ёшларидан дўстлар орттирди. Айниқса, Истамбулдаги “Султония” лицейининг мудури таниқли турк шоири Тавфиқ Фитрат, “Таржимон” мактабини ўтаган Абдулла Латифзода, қрим-татар шоири Ҳабибулла Одабош, Исмоил Лёманов, Усмон Оқчоқроқлиларнинг ислохотчилик қарашлари унинг тафаккурига катта таъсири ўтказди. У янги устози Тавфиқ Фитратга тақлиб қилган ҳолда “яратувчи” маъносини билдирадиган Фитрат тахаллусини олиб, ижод қила бошлади.

Абдурауф Фитрат Туркияда таҳсил кўрган йилларида бадиий ижод билан шуғулланди. Дастлаб публицистик мақолалар ёзиб “Бухорои шариф”, “Турон” газеталарига юборди. “Бухорои шариф” газетаси маҳаллий маърифатпарварлар ташаббуси билан 1912 йил июлдан форс тилида нашр этила бошланди. Кўп ўтмай унинг ўзбек тилидаги “Турон” иловаси босмадан чиқди. Газеталар Когон шаҳридаги рус тадбиркори Левин хусусий босмахонасида ҳафтада уч мартадан чоп этиларди⁴⁸². Фитрат Истамбулдан йўллаган мақоласида маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди. Аста-секинлик билан бу ғоялар тобора танқидий тус олиб, Туркияда таҳсил олган йилларида ёзилган “Мунозара”, “Раҳбари Дониш”, “Оила”, “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” сингари асарларида, “Сайха” деб номланган тўпламидаги оташин шеърларида ўз аксини топди. Қисқа муддатда бу асарлари туфайли Шарқнинг таниқли ёш адабиётчилари сафидан ўрин олди.

Туркияда нашр этилган бу асарлар Туркистонга олиб келиниб, Бухоро, Самарқанд маърифатпарварлари орасида тарқатилди ва улар ўз китобхонларини топиб, кўплаб мунозараларга сабабчи бўлди.

1912 йил 14 июлдан дастлаб ҳафтасига 2 марта, сўнгра 3 марта нашр этилган (49 сони чиққан) “Бухорои Шариф” ва “Турон” газеталарида илғор ислохотчилик ғоялари ўз аксини топиб бораётганлиги сабабли 1913 йил 2 январда чоп қилиш таъқиқлаб қўйилди⁴⁸³. Аммо куртак оча бошлаган

⁴⁸² Орзиев М. Бухоро амирлигидаги босмахоначилик фаолияти тарихидан. – Бухоро: “Бухоро”, 2016. – Б. 8-9.

⁴⁸³ Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент: “Тафаккур”, 2016. – Б. 70.

жадидчилик ҳаракатини тўхтатиб бўлмас эди. Айниқса, Абдурауф Фитрат ва унинг бир гуруҳ сафдошлари Туркиядаги ўқишни тугатиб Бухорога қайтганларидан кейин миллий маърифий ҳаракат қизғин тус олиб, янги мактаблар хусусий тарзда очила бошланди⁴⁸⁴.

Бухоро маърифатпарварлик ҳаракатининг ривожланишида тамал тошини қўйган Аҳмад Дониш ғояларини XX асрнинг дастлабки ўн йиллигида “ёш бухороликлар” деб ном олган янги авлод жадидлари давом эттирдилар. Улар мамлакатни ислоҳ қилиш бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқдилар. Ёш бухороликлар ҳаракатининг сўл қанотига раҳбарлик қилаётган Абдурауф Фитрат эса дастур муаллифларидан бири эди.

Фитрат бу дастурида Бухорода ҳуқуқ асосида қуриладиган давлатчиликни жорий қилиш, ўрта асрдан қолган Шарқ деспотизмининг европача маърифатли манархия билан алмаштириш ҳамда Бухоро меҳнаткашлари оммасининг фаровонлиги ошириш негизида Бухорони иқтисодий-сиёсий ҳамда ҳарбий жиҳатдан мустақамлашдан иборат эди⁴⁸⁵.

Лойиҳада Фитрат мавжуд тузумни ислоҳ қилишни ўзига хос дунёқараш билан тузиб чиқади. Фитрат ўз лойиҳасида кўпроқ қишлоқ хўжалиги масаларига ҳамда солиқ тизимига эътиборни қаратади. Унда ер мулклари уч турга бўлиниши ва солиқ солиш тартиби қатъий белгилаб қўйилади. Лойиҳада таклиф қилинган аниқ, мақсадли чоралар қуйидагилардан иборат эди:

- экин экилган ва экилмаган ерларга солинадиган солиқлар миқдорини бараварлаштириш;

- шундай қилинган ерларга кўпроқ экин экишга ёки ўз қўлларидаги ерларнинг ҳаммасини ишлашга қодир бўлмаган хўжаликларнинг ердан воз кечиш, уни сотишларига йўл очиш;

⁴⁸⁴ Наимов Н. Бухоро жадидлари. – Тошкент: “Фан”, 2000. – Б. 8.

⁴⁸⁵ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. 1. – Ташкент: “Фан”, 1970. – С. 124.

- Зарафшон суғориш тизимини тартибга солиш унинг сувини Бухоро билан Самарқанд ўртасида одилона тақсимлаш тадбирлари кўрсатиб ўтилди⁴⁸⁶.

Шунингдек, Фитрат томонидан ишлаб чиқилган ислохот лойиҳасида жумладан, амир ҳузурида ва жойларда халқ вакилларининг бўлиши, маъмуриятнинг ислох қилиниши, улар халқ вакиллари назоратида бўлиши, шаръий солиқлардан ташқари бошқа солиқлар бекор қилиниши, мактаб ва матбуот эркинлиги, амирнинг мутаассиб ва реакцион амалдорларидан баъзиларини алмаштириш талаблари илгари сурилган эди.

Лойиҳада Амударё сувидан ирригация мақсадларида фойдаланиш ҳам тақлиф этилди. Шу билан бирга лойиҳада вақф ерларини ҳам ислох қилишни илгари суриб, бундай мулклар мактаблар тизимини такомиллаштиришга қаратилиши лозимлигини уқтирди. Қишлоқ хўжалиги мактабларини очиш, астрономия билимларини омма орасига ёйиш – мана шуларнинг ҳаммаси лойиҳада кўзда тутилган эди⁴⁸⁷. Булар устидан эса назорат қилиб туриш учун вазирликлар ташкил этишни ҳам Фитрат назардан четда қолдирмай алоҳида қайд этиб ўтди.

Ҳарбий қўшин сонини кўпайтириш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Қўшин сафини тўлдиришда европача усулдан фойдаланиш ҳамда ҳарбий бурчни бажариш ҳамма учун мажбурий бўлиши лозимлиги қайд этилди. Шунингдек, аскарларга гарчи озроқ миқдорда бўлса ҳам ойлик маош тўлаб туриш ҳам тавсия қилинди.

Қўшинда ўзбошимчаликни мутлоқо йўқотиш ва амир даврида юқори мансабдагиларнинг ўзбошимчалик билан кўпол муомала қилиб келганлиги каби ҳолатларга барҳам бериш зарур деб, ҳисобланди⁴⁸⁸.

Лойиҳанинг диққатга сазовор томони шундаки, унда Фитрат давлат қурилишига доир барча масалаларни эътибордан четда қолдирмади. У амир Бухоро халқидан ундирилиб олинадиган солиқни ўз шахсий хазинасига эмас

⁴⁸⁶ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. 1. – Ташкент: “Фан”, 1970. – С. 125..

⁴⁸⁷ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т. 1. – Тошкент: “Фан”, 1976. – Б. 134.

⁴⁸⁸ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Т. 1. – Тошкент: “Фан”, 1976. – Б. 134.

балки, мамлакат ободлиги учун сарфлашни ҳамда маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, ички ва ташқи сиёсий масалаларнинг ечимини таклиф қилиб, давлат тузилишида ўнгла вазирлик тузишни ҳам илгари сурди. Фитрат ўз дастурида давлат тузилиш шаклининг Республика шаклини эмас, балки Аҳмад Дониш илгари сурган амирлик тузумини сақлаб қолишни ва фақатгина бу тузумни демократик тамойиллар асосида ислоҳ қилишни илгари сурган эди. Бунда, у Бухоро шароитида ўша даврларда бундай тузум маъқуллигини таъкидлади.

Ислоҳот лойиҳасида келтирилган таклиф ва мулоҳазалардан кўриниб турибдики, унда Аҳмад Дониш Фитратдан олдинроқ илгари сурган сув ва Амударё масаласи, ҳарбий қўшинга доир масалалар, маориф тизимини ислоҳ қилиш каби таклифлар ёш бухороликларнинг ҳаракат дастурида ўз аксини топганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Демак, бизнинг фикримизча ёш бухороликларнинг ҳар бир аъзоси буюк аллома Аҳмад Донишнинг ислоҳотчилик ғоялари илгари сурилган асарлари ҳақида шубҳасиз, хабардор бўлишган.

1917 йил 7 апрелда Амир Саид Олимхон кенг омма тазйиқи ва ёш бухороликларнинг ислоҳий талаблари асосида Манифест чиқаришга мажбур бўлди. Унда амирлик тузумининг туб негизларига дахл қилмаган ҳолда мамлакатда бир қатор демократик ўзгаришлар ўтказиш кўзда тутилганди. Солиқларни тартибга солиш, турли ижтимоий табақалар вакилларида иборат Мажлис ташкил қилиш, маориф, тиббиёт, суд тизими фаолиятини яхшилаш, маъмурий бошқариш ишларини такомиллаштириш ва бошқалар шулар жумласига киради. Гарчанд амир манифести ёш бухороликлар томонидан маъқулланиб кутиб олинган бўлса-да, бироқ, ҳукмрон реакцион кучлар унга тиш тирноқлари билан қарши турдилар. Улар намоёишга чиққан ислоҳот тарафдорларига ёпирилиб, хужум қилиб, пойтахтда қонли қирғинлар уюштирдилар. Ёш бухороликларни таъқиб қилиш, улардан ўч олиш авжига чиқди. Уларнинг кўплаб намоёндалари қўшни Туркистонга бош олиб кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа, амирликда консерватив руҳдаги

кучларнинг қўли баланд келди. Ислохий ҳаракатларнинг биринчи босқичи муваффақиятсиз якун топди.

Юқоридаги ҳолат ва вазиятлар натижасида ёш бухороликларнинг етакчи раҳнамолари муҳожирликка, ёхуд яширинишга мажбур бўлишди. Ёш Бухорликлар ҳаракат дастурининг муаллифи бўлмиш Фитрат эса, кўшни Туркистон ўлкасига бориб фаолият кўрсатишга мажбур бўлди. Унинг сиёсий фаолияти бу ўлкада янада авж олди. Айниқса, Фитрат Туркистон жадидлари билан тез-тез учрашиб турар ва уларга амалий ёрдамлар кўрсатарди. 1917 йил 26 ноябрда Туркистон мухторияти ташкил топгандан сўнг Фитрат мухториятчиларни ушбу тарихий ютуқ билан табриклади. Жумладан Фитрат “Хуррият” газетасининг 1917 йил 5 декабрда чиққан “Мухторият” номли мақоласида “...Қурултой ўз ишини бажарди. Қолганлари бутун миллатнинг вазифасидур. Мухториятнинг сақланиши учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керакдур. Буларни миллат ҳозир қилсун”⁴⁸⁹, деб хитоб қилган эди. Ушбу фикрнинг замирида ҳам Аҳмад Донишнинг ғоялари ётганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Донишнинг “Наводир-ул вақое” асарининг Мамлакатни бошқариш ва халқни маърифатли қилиш ҳақидаги рисоласининг иккинчи фаслида “Маълумки, давлат ва салтанатнинг қурилиши учун фуқаро жамияти ва вилоятлар тузилиши керакдир. Бунинг учун мамлакат ободлиги ҳамда етарли аскарнинг бўлиши лозим; чунки буларсиз ҳеч бир давлатнинг сақланиши мумкин эмасдир. Аскарсиз подшоҳ бўлмайди, хазинасиз аскар яшай олмайди”⁴⁹⁰ – деб айтган ушбу фикри юқоридаги мулоҳазаларимизнинг далилидир.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, Абдурауф Фитратнинг кенг дунёқарашга эга бўлишида ҳамда ислоҳот дастурида унинг Туркияда олган билимлари, ёш турклар билан олиб борган мунозалари беқиёс ҳисса қўшди. Тобора заифлашиб бораётган Усмонли турклар империясида содир бўлаётган демоктарик ўзгаришлар уни бефарқ қолдирмади. Аксинча илҳомлантириб,

⁴⁸⁹ Қ.Усмонов, М.Содиқов. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: “” 2002. – Б. 24.

⁴⁹⁰ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. Форс тилидан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 47-бет.

фаол ижод этишга ундади. Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларига Россияга амалга оширган сафарлари таъсир қандай кўрсатган бўлса, Фитратнинг ислохотчилик ғояларига Туркияда олган таъсиротлари шундай таъсир ўтказди.

АҲЛУ СУННА УЛАМОЛАРИ ВА МАЗҲАБ АСОСЧИЛАРИНИНГ ТАСАВВУФГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

Қодиров Давронбек Хошимович, БухДУ

(91) 403 08 05 dagotys@mail.ru

Юртимизда сўнги йилларда Ислом дини ва тасаввуфни ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Президент ташаббуси билан Ислом цивилизацияси маркази, Тасаввуф илмий мактаби ва Ҳадис илми мактабининг ташкил этилганлиги, Етти пир зиёратгоҳларининг таъмирланиши ҳамда зиёрат туризмининг йўлга қўйилиши маънавий меросимизни қайта тиклаш ва юксалтиришга қаратилган ишларнинг самарали амалга оширилаётганига яққол мисолдир. Шу билан бирга тасаввуф илмини ва маънавий асосларини чуқур ўрганиш, тадқиқ қилиш ва ундаги эзгу умуминсоний ғояларини халқимизга, айниқса, ёш авлодга етказиш асосий вазифалардан бирисаналади.

Тасаввуф ҳақида гапирар эканмиз, аввало, Ислом уламолари ва мазҳаб асосчиларининг у ҳақдаги фикрлари, муносабати ва баён этган асарларини ўрганишимиз талаб этилади. Аҳли сунна олимларининг сўфийлар ва сўфийлик тўғрисидаги айтган сўзларини билибгина, Ислом ва тасаввуфнинг алоҳида йўл эмаслигини англаб етамиз. Шу сабабли илк ислом давридаги олимлар ва мужтахидларнинг тасаввуф ҳақидаги фикрларини манбаларга таянган ҳолда ёритиш тариқатларни тадқиқ қилиш ва англаб етишда билим пойдеворига айланади.

Ҳасан ал-Басрий (642-728 й) Каъба атрофида айланиб тавоф қилаётган сўфий ҳақида шундай дейди: “Мен Каъбани тавоф қилаётган бир сўфийни кўрдим ва унга пул бермоқчи бўлдим. У эса садақани рад этиб, пулни олмади ва деди: “Менда тўртдона чақа бор, шунинг ўзи менга етарли”. Бу сўфий Ҳасан ал-Басрийдан бир дирҳам ҳам пули бўлмаса-да, садақани олмади, яъни ўзида бор арзимас чақаларга қаноат қилди. У бу ҳикояни ҳалиги сўфийнинг ҳақиқий қалб бойлигидан ҳайратланиб, таъсирланиб айтмоқда. Зеро, ҳадисда

айтилганидек: “Ҳақиқий бойлик - бу давлатнинг кўплиги эмас, балки қалб бойлигидир”⁴⁹¹.

Маълумки, Ҳасан ал-Басрий дунёдаги барча мусулмонлар эъзозлайдиган ва саҳобалардан кейин яшаган тобеъинлардан ҳисобланади. Ҳаттоки, баъзи уламолар уни Увайс ал-Қароний, Саид бин ал-Мусаййиб, Умар ибн Абдулазиздан ҳам афзалроқсанайдилар. Олимнинг сўзларини барча Ислом уммати ҳақ деб билади. Бу олим 25 ҳижрий йилида туғилиб, 110 йилда вафот этган.

Суфён ас-Саврий (97-161/716-778 й) шундай дейди: “Агар сўфий Абу Ҳишом бўлмаганида эди, мен риёнинг нозик томонларини билмаган бўлар эдим”⁴⁹². Кўринаяптики, фикҳ ва ҳадис илмида йирик олимлардан бўлган Суфён ас-Саврий сўфий Абу Ҳишомдан риё ҳақида жавоб олаяпти. Чунки ҳадисга кўра риё бу кичик ширк, яъни бошқа бир махлуқни Аллоҳга шерик қилиш деганидир. Шу ўринда айтиш жоиз, у баъзи бир шарқшунос ва тасаввуфшунос олимларга ўхшаб Абу Ҳишомни насроний, мушрик, зардуштий, буддист ёки ҳинд ва юнон файласуфи деб атамаяпти.

Абдуллоҳ ибн Муборак (118-181/736-797й) қарийб 20 минг ҳадисни ёд билар эди. Имом ан-Нававий у ҳақда: “У шундай инсонки, у ҳақда эслангада раҳмат ёғилади ва унга нисбатан муҳаббат ҳаққидан гуноҳлар авф этиладиган имом деб бутун уммат баҳамжиҳат тан олади”⁴⁹³. Олимлар унинг номини биринчи сўфийлар сирасида тилга оладилар.

Имом Абу Ҳанифа (80-150/699-767 й) доим Абдуллоҳ ибн Муборак, Иброҳим ибн Адҳам, Шақиқ ал-Балхий, Лайс ибн Саъд, Ҳасан ибн Салим каби замонасининг машҳур сўфийлари билан бирга бўлган. Шунингдек, у ўз

⁴⁹¹ Абу Наср Сирожиддин ат-Туси (378 в.э.) “Ал-лумъа фит-тасаввуф”, Байрут, 2007, 22-б. Мустафо аш-Шукъа “Ислам била мазоҳиб”, Қоҳира, 2008, 491-б.

⁴⁹² Абу Наср Сирожиддин ат-Туси (378 в.э.) “Ал-лумъа фит-тасаввуф”, Байрут, 2007, 22 -б. Мустафоаш-Шукъа “Ислам била мазоҳиб”, Қоҳира, 2008, 491-б.

⁴⁹³ Имом ан-Нававий “Тазҳиб ул-асмо вал-луғат”, Қоҳира, 2011, 285-б.

давридаги сўфийлар - имом Жаъфар ас-Содик, Муҳаммад ал-Боқир, Ҳаммод ибн Абу Сулаймонлардан таълим олган⁴⁹⁴.

Ибн Обидиннинг “Ҳошият” ва Ҳанафий Ҳаскафийнинг “Ад-дурр ул-Мухтор” асарларида шундай дейилади: “Довуд ат-Тойи Абу Ҳанифадан ҳам шарият, ҳам тариқат илмини олди”. Ҳанафий олим Муҳаммад Али Ҳаскафий (1025-1088) қуйидаги маълумотни келтиради: “Устоз Абул-Қосим ал-Қушайрий ўзининг мазҳабдаги юксак олий мартабаси ва тариқатдаги етакчилик ҳолатида битган рисоласи - “Рисолаи Қушайрия”да шундай дейди: “Эшитдимки, устоз Абу Али ад-Даққок: Мен тариқатни Абул-Қосим Насрабозийдан олдим. У Абул-Қосим Аш-Шиблийдан, у Сирри Сақатийдан, у Маъруф Кархийдан, у эса Довуд ат-Тойидан олган. Довуд ат-Тойи эса илм ва тариқатни Абу Ҳанифадан қабул қилиб олган. Ва уларнинг ҳар бири Абу Ҳанифани шарафлаб мактаб, унинг фазилатини тан оларди, деб айтганди”⁴⁹⁵. Таъкидлаш жоизки, Довуд ат-Тойи ижозатни Маъруф Кархийга, у эса Сирри Сақатийга ва у Шиблийга берган ва Нақшбандия тариқатининг бир тармоғи ҳам айнан шундай давом этган.

Имом Абу Ҳанифа 4000 дан ортиқ олимдан таълим олган, ундан эса 1500 киши илм ўрганган ва уларнинг 40 таси мужтаҳид даражасига етишган. Олим ҳар куни икки ва ундан ортиқ мартаба Қуръонни ўқиб чиқар эди. У Бағдодда яшаган пайти Қуръонни беш минг марта ўқиб чиққан. Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн ал-Ҳасан мингтага яқин асар ёзган. Имом 40 йил бомдод намозини хуфтон намозидаги таҳорати билан ўқиган. Бу олимнинг туни билан ухламасдан ибодат қилиб чиққанлигини англатади. Шундай муборак зотсўфийларни бирор марта айбламаган ва жуда ҳурмат қилган.

Имом Молик (93-179/711-795 й) мужтаҳиди мутлақ, ҳадис илми билимдони ва тўрт мазҳабдан бирининг асосчисидир. Мужтаҳиди мутлақ

⁴⁹⁴ Муҳаммад аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттақин би шарҳи ихёи улум ад-дин”, Қохира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 329-б.

⁴⁹⁵ Муҳаммад бин Абдурахмон Ҳанафий ал-Ҳаскафий “Ад-дурр ул-мухтор шарҳи танвири ал-абсор ва жомеъ ал-бихор”, Байрут, Дор ул-китоб ал-илмия, 2002, том 1, 43-б.

деб, шариатнинг асосий манбалари асосида ҳукм чиқаришга изн берадиган ижтиҳоднинг юксак даражасига айтилади. Бу зот уч юзтаси тобеъинлардан бўлган етти юзта олимдан таълим олган. Имом Молик бирор марта тасаввуфни ёмонламаган, унинг энг яхши шогирдлари ҳам Иброҳим ибн Адхам, Зуннун Мисрий, Абдуллоҳ ибн Муборак каби сўфийлар бўлишган⁴⁹⁶. Имом Абу Ҳанифа Имом Молик ҳақида шундай деган: “Мен Имом Моликчалик Аллоҳнинг расули суннатини яхши биладиган бирор кимсани билмасдим”⁴⁹⁷. Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом у ҳақида шундай башорат қилиб деганлар: “Одамлар илмни ҳар ерда қидиришни бошлайдилар, аммо мадиналик олимдан кўпроқ биладиган кишини тополмайдилар”. Ибн Уайна ва Абдурраззоқ бу ҳадисни имом Моликка тааллуқли деб айтганлар. Буюк олим сўфийлик ҳақида шундай деган: “Кимки, шариат илмларини ўрганишни бошласаю, тасаввуфни ўрганмаса у албатта фосиқ бўлади”⁴⁹⁸. Яъни имомтасаввуфни ўрганмаган фақиҳ муллолар Аллоҳга осий бўлади, демоқчи. Ушбу ҳадис ва фикҳ илмидаги буюк олим сўфийлар билан дўст тутиниб, тасаввуфни ўрганмаслик тўғри йўлдан адаштиришини таъкидламоқда.

Имом Шофеъий (50-204/767-820 й) шофеъийлик мазҳабининг асосчиси, усули фикҳ илмига асос солган ва мусулмон оламини ўз илми билан тўлдирган уламолардан биридир. Бу зот Қуръонни 7 ёшида тўлиқ ёд олиб, уни ҳар куни ўқиган ва 10 ёшида имом Моликнинг машҳур “Ал-муватто” асарини ёддан билган. Олим 15 ёшида фатво берадиган даражага эришган. Ислом олимлари пайғамбар алайҳиссаломнинг: “Қурайшликларни лаънатламанглар, улар орасидан бутун оламини илмга тўлдирадиган олим чиқади” деган ҳадислари айнан имом Шофеъий ҳақида айтилган дейдилар. Абдулмалик Исфаҳоний ҳам ушбу ҳадис фақат имом Шофеъий ҳақида

⁴⁹⁶ Муҳаммад Аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттақин би шарҳи ихёи улум ад-дин”, Қохира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 318-б.

⁴⁹⁷ Муҳаммад Абдуллоҳ ал-Журдоний “Фатҳ ул-аллом бишарҳи муршид ил-аном”, Байрут, Дор Ибн Ҳазм, 1997, том 4, 315-б.

⁴⁹⁸ Абул Ҳасан ал-Адавий ал-Моликий “Ҳошият ул-Адавий”, том 3, 95 Б.; Мулла Али ал-Қорий “Шарҳ айн ул-илм”, том 1, 33 Б.; Юсуф Хаттор Муҳаммад “Ал-мавсуат ул- Юсуфия”, 55 Б.; Абдулкодир Исо “Ҳақоиқу анит-тасаввуф”, 566-б.

айтилган деб ёзади. Шунингдек, бу зот ҳақда имом Аҳмад ўз даврининг мужаддиди, яъни янгиловчиси деб айтган⁴⁹⁹.

Имом Шофеъийнинг ўзи шундай дейди: “Мен сўфийлар билан дўст тутиндим ва улардан уч ҳикматни билиб олдим: Вақт - бу жанг майдонидаги шамширдир, агар уни хайр учун ўз йўлингда ишлатмасанг, у сенга қарши ишлатилади. Агар нафсингни хайрли ишларга бурмасанг, у сени ёмонликка буради. Йўқлик (хою ҳавас ва нафс истакларидан воз кечиш) нажотдир”⁵⁰⁰. Буни шундай тушуниш керак, агар вақтни тўғри тақсимламасанг ва барини эзгу ишга ажратмасанг, у лаҳза сингари ўтиб кетади ва қайтмайди, шу билан бирга барча хайрли амалларни бажаришдан сени юлиб олади.

Имом Шофеъий: Бу дунёда менга уч нарсага муҳаббат сингдирилганди - 1. Табиий бўлмаган нарсдан воз кечишга; 2. Инсонларга мулойим муносабатда бўлишликга; 3. Аҳли тасаввуф йўлидан бормоқликка, деб айтганди⁵⁰¹. Бир рубойида мужтаҳид шундай дейди:

Фақиҳан ва суфиян факун лайса ваҳидан,
Фаинний ва ҳаққал-Лоҳу ийяка ансаҳу.
Фазалик қосин лам язук қалбуҳу туқон,
Ва ҳаза жаҳулун кайфа зул-жаҳл яслуҳу?!⁵⁰²

(Таржимаси: Ҳам фақиҳ бўл, ҳам сўфий, лек иккови ҳам бўлма. Албатта мен сени Аллоҳ йўлида ислоҳ қилгумдир. Фақиҳ, аммо сўфиймас – қалби қаттиқ ва тақво таъмин билмас. Сўфий, аммо фақиҳ эмас – у жоҳилдир, жоҳил ниятига етмас (қандай қилиб жоҳил тузалсин?!))

Баъзилар имом Шофеъий сўфий бўлган киши куннинг ярмига бориб жинни бўлади, деб айтган дейдилар. Бироқ бу сўзлар сохта ва амалсиз сўфийлар тўғрисида айтилгандир. Бунинг изоҳини имом ҳофиз Абу Бакр ал-Байҳақийнинг (384-458 ҳ.й.) “Маноқиб аш-Шофеъий” асарида ўқиш мумкин: “Абу Абдуллоҳ ал-Ҳофиз бизга хабар бериб, дейди: “Эшитдимки, Абу

⁴⁹⁹Исмоил ибн Умар ибнКасир “Ал-бидоя ван-нихоя”, Байрут, Мактабат ул-маориф, 1990, том 10, 614-б.

⁵⁰⁰ Жалолиддин ас-Суъутий “Таййид ул-ҳақиқат”, 15 Б; Юсуф Хаттор Муҳаммад “Ал-мавсуат ул- Юсуфия”, 54 Б.

⁵⁰¹ Ал-Ажлуний “Кашф ул-ҳафо”, 341 Б; Абдулкодир Исо “Ҳақоику анит-тасаввуф”, 567 Б.

⁵⁰² Муҳаммад бин Идрис аш-Шофеъий “Девони аш-Шофеъий”, Қоҳира, Мактабату Ибн Сино, 2009, 46 Б.

Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳорис Юнус ибн Абдулаълодан у эса аш-Шофеъийдан: “Агар бирор кимса куннинг бошида сўфий бўлса, уни туш пайти киргунча ақлидан озганини кўрасан” деб айтган...Менайтаманки, у (Шофеъий)бу гапи билан тасаввуфга кирган ва сўфийликнинг ҳақиқий моҳиятидан эмас, балки фақат номи ҳамда ташқи шаклидан қаноатланган одамни назарда тутган. Улар риёзатдан ва амалдан юз ўгирган, муаммоларини мусулмонларга юклаган, уларни ўйламаган ва уларга нисбатан вазифасини адо этмаган, билим эгалламаган ва тўғри ибодатини бажармаган кишилардир. Шунингдек, у бундай сўфийларни бошқа бир жойда қуйидагича тавсифлайди: Сўфий токи унда тўртта хислат мужассам бўлмаса сўфий бўлмайди: дангасалик, кўп овқат ейиш, кўп ухлаш ва исрофгарчиликдан тийилиш. Бу ерда у шундай хислатга эга бўлганларни танқид қилади. Ҳақиқий сўфийларга келсак, хоҳ ибодатда, хоҳ инсонларга нисбатан муносабатда бўлсин улар сидқ ила Аллоҳга тақво қилиб, шариат ахлоқига риоя этадилар. Бу сўзлар унинг ҳақиқий сўфийлар билан дўст тутингани ва улардан фойдалар олганлиги сабабидан айтилгандир”⁵⁰³. Келтирилган маълумотлардан кўринадики, имом Шофеъий тариқат аҳли билан яқин дўстона муносабатда бўлиб, суҳбатлар қурган.

Имом Аҳмад (164-241/780-855 й) буюк фикҳ ва ҳадисшунос олимлардан биридир. У 30 минг ҳадисни ўз ичига олган “Муснад” асарининг муаллифи. Олим 700 мингта ҳадисни ёд билган⁵⁰⁴. Ҳар тунда ибодатда бўлиб, ҳар куни Қуръонни тўлиқ ўқиган. Бу зот сўфийларга муҳаббат қўйиб, уларни дўст тутган. Кейинпайдо бўлган баъзи бир ғаразгўйлар уни тасаввуфга қарши бўлган, деб кўрсатишга ҳаракат қилмоқдалар. Бунга сабаб қилиб, олимнинг машҳур сўфий Ҳорис ал-Муҳосибий билан учрашишни тақиқлаганини мисол қилиб келтирадилар. Ибн Касирнинг ёзишича, Ҳорис ал-Муҳосибий дунёдан ўта йироқ инсон бўлган, бироқ шариат мусулмондан дунёдан бу даражада кескин узоқлашишни талаб қилмайди. Унинг бундай узлати имом Аҳмаднинг

⁵⁰³ Ал-Байҳакий “Манокиб аш-Шофеъий”, Қоҳира, Дар ат-тарос, 2011, 207-208 Б.

⁵⁰⁴ Муҳаммад Аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттақин би шарҳи ихёи улум ад-дин”, Қоҳира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 339 Б.

тақиқ қўйишига сабаб бўлган. Имом ал-Байхақий бу тақиқнинг сабабини Ҳорис ал-Муҳосибийнинг Калом илмига мойиллигида деб ҳисоблайди. Ибн Халдун: “Калом— бу эътиқод аҳкомларини ақл ёрдамида ҳимоя қилишни ва эътиқодда Аҳли сунна ҳамда салафлар йўлидан ажралиб чиққан бидъатчиларни инкор этишни ўз ичига олган илмдир” дейди⁵⁰⁵. Бироқ шунга қарамай, имом Аҳмад Исмоил ибн Исҳоқ Сирождан Ҳорис ал-Муҳосибий ва унинг муридларини ўз уйига меҳмонга таклиф қилишни илтимос қилади. Имом Аҳмад улар келганида ўзи ҳеч ким кўрмайдиган жойда ўтиради. У Ҳориснинг ваъзини эшитгач, йиғлаб юборади ва хушидан кетишига оз қолади. Мажлисдан сўнг диндаги варо (тақво) ва дунёни тарк этиш ҳақидаги бундай маърузани бирор марта эшитмаганлигини айтади⁵⁰⁶.

Агар имом Аҳмад Ҳорис ал-Муҳосибийни буткул инкор этган тақдирда ҳам, у тасаввуфга қарши бўлмаган. Бу олим дин борасида ўта қаттиққўллиги билан ажралиб турган. Маълумки, қайсидир масала борасида келишмай машҳур олим Яҳё ибн Муин билан алоқани узган. Кўпчилик олимлар имомнинг Ҳорис ал-Муҳосибий келишмовчилиги унинг мўътазилийларга қарши Калом бўйича ёзган китоби сабабли дейдилар. Сўфийларга келсак, олим уларни жуда ҳурмат қилган, чунки машҳур сўфий Бишр ал-Хофий дунёдан ўтганини эшитгач: “Унга Амр бин Қайсдан ўзга тенг келадиган киши йўқ эди. Агар Бишр уйланганида эди янада юксак комилликка эришган бўларди”. Яна Бишрнинг вафотидан сўнг, унга ўхшаган одам қолмади, дегани ҳақида маълумотлар мавжуд⁵⁰⁷. Зоҳир илми уламолари - имом Аҳмад ва Яҳё ибн Муинлар билим борасида кучли бўлишларига қарамай, улар Маъруф ал-Кархийнинг олдига бир қанча масалалар борасида савол бериш учун борардилар⁵⁰⁸.

Аввалида имом Аҳмад ўғлига сўфийлардан ўзини йироқ тутиши кераклигини айтар эди. Аммо сўфий Абу Ҳамза ал-Бағдодий билан

⁵⁰⁵ Ибн Халдун “Мукаддима”, Байрут, Дор ихёи ат-турас ал-арабий, 2008, 1 том, 485-б.

⁵⁰⁶ Исмоил ибн Умар ибн Касир “Ал-бидояван-нихоя”, Байрут, Мактабатул-маориф, 1990, том 10, 692-б.

⁵⁰⁷ Исмоил ибн Умар ибн Касир “Ал-бидояван-нихоя”, Байрут, Мактабатул-маориф, 1990, том 10, 659-б.

⁵⁰⁸ Муҳаммад Аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттақин би шарҳи ихёи улум ад-дин”, Қоҳира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 269-б.

дўстлашиб, аҳли тасаввуфни яхшироқ таниганидан кейин ўғлига: “Улар билан бўлгин, чунки улар билимда, қалбни асрашда, тақвода, дунёдан узоқлашишда ва олий даражаларга эришишда биздан ўзиб кетгандирлар” деб насихат қилган⁵⁰⁹.

Имом Иброҳим ибн Абдуллоҳ ал-Каланасийнинг таъкидлашича имом Аҳмад сўфийлар тўғрисида шундай дейди: “Мен улардан афзалроқ бирор одамни билмайман”. Бир киши имомдан ҳол пайтида жазбага тушган сўфийлар ҳақида сўраганида: “Майли, улар Аллоҳдан нозил бўлган нарсага бироз вақт (соат) қувонсинлар” деб айтган экан⁵¹⁰.

Ибн Сурайж (249-306/863-918 й) ўз давридаги машҳур шофеъий мазҳаби уламози бўлган. Ибн Касирнинг маълумот беришича, Ибн Сурайж исломий илмларга доир 400 дан ортиқ асар ёзган⁵¹¹. Баъзилар олимлар уни ўз даврининг мужаддиди деб атаган⁵¹². Бу буюк олим ва имом машҳур сўфийлардан Жунайд ал-Бағдодий ва аш-Шиблийнинг мажлисларида иштирок этган. Ибн Сурайжнинг ўзи шундай дейди: “Мен сўфийлардан бошқалардан олмаган билимни олдим”. Одамлар бир куни Жунайд ал-Бағдодийдан баъзи бир сўзларни эшитадилар ва унинг маъносини тушунмайдилар. Унингмаъносини Ибн Сурайждан сўраганларида, у шундай жавоб берган экан: “Мен улар айтадиган сўзларнинг бирортасига тушунмайман, аммо улар айтадиган сўзларнинг кучи танбеҳга лойиқ гапирадиган кишиларникига ўхшамайди”⁵¹³. Бундан кўринадики, сўфийлардан бирор ёмонликка чорлайдиган ва танбеҳ эшитишга олиб келадиган сўз чиқмайди.

Хулоса ўрнида айтмоқчимизки, тўрт мазҳаб имоми ва салафи солиҳлар давридаги олимлар тасаввуфни жуда қадрлаб, сўфийларга эҳтиром

⁵⁰⁹ Абдулқодир Исо “Ҳақиқату анит-тасаввуф” 567 Б; Юсуф Хаттор Муҳаммад “Ал-мавсуат ул-Юсуфия” 55-б.

⁵¹⁰ Ибн Муфлиҳ “Ал-фуруъ” 1319 Б; Ас-Саффориний “Ғизол ул-албоъ”, том 1, 120-б.

⁵¹¹ Исмоил ибн Умар ибн Касир “Ал-бидояван-нихоя”, Байрут, Мактабатул-маориф, 1990, том 11, 136-б.

⁵¹² Муҳаммад Аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттакин бишарҳи ихёи улум ад-дин”, Қоҳира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 36-б.

⁵¹³ Муҳаммад Аз-Забидий “Итҳоф ас-содат ал-муттакин би шарҳи ихёи улум ад-дин”, Қоҳира, Матбаат ул-маймана, 2015, т 1, 270-б.

кўрсатганлар. Тасаввуф таълимотидаги поклик, инсонпарварлик ғоялари жамиятимизда ҳозирда ҳам долзарбдир. Шу билан бирга, миллий мафкурамиздаги асосий ғоялардан бири бўлган комил инсон тарбиясида тасаввуфни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

ТУРКИЯДА ТАҲСИЛ ОЛГАН ТАЛАБАНИНГ ТУРКИСТОН МАТБУОТИГА ДОИР МАКТУБИ

Йўлдашев Абдували Абдумуталибович
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Тарих институти таянч докторанти

тел: 998944243311

mail: dengiz-85@mail.ru

XIX асрнинг 80-йилларида Туркия, Кавказ ва Волга бўйи мусулмон дунёсида ёйилган тараққийпарварлик ҳаракатининг Туркистонга ҳам таъсири сезиларли бўлди. XX аср бошларида Туркистоннинг жаҳон тараққиётдан ортда қолиши ва ўрта асрларга хос ижтимоий турғунликдан воз кечиш масаласи юзага чиқиб, йирик сиёсий масала даражасига кўтарилди. Ўлка зиёлилари Туркистондаги ижтимоий-маданий тараққиётнинг қолоқлик сабабларидан бири маориф тизимининг жиддий ислоҳотга муҳтож эканини англадилар. Ислоҳот эса ўтмиш авлодларининг юксак маънавий таълим-тарбия ютуқлари билан озикланган меросини теран англаб, Еврупа тараққиётига назар ташлаб, уларнинг ютуқлари замонавий илм-фаннинг ўзлаштирилиши ҳамда ҳаётга тадбиқ қилишда эканлигини кўрдилар. Шу боис тараққийпарварлар маориф ва маданиятга жиддий эътибор бердилар.

Туркистоннинг миллий зиёлилари янги усулдаги мактаблар, маданият ўчоқларини ташкил этиш билан қоникмай янги методдаги дарсликлар, кўлланмаларни яратдилар. Ҳатто янги усулда таълим берадиган мураббийларни етиштириш ҳаракатида бўлдилар ва бунинг уддасидан чиқдилар. Ўрта мактаб дарс жадвалига замонавий фанлар киритилди ҳамда олий ва ўрта маълумот берувчи таълим даргоҳларини ташкил этишга замин ҳозирладилар. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун илмга чанқоқ, иқтидорли ёшларни Ватан равнақи йўлида юксак малакали кадрлар этиб тарбиялаш учун Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг олий таълим даргоҳларига юбордилар. Талабалар дастлабки йилларда ўша мамлакатларнинг таълим тизими билан танишиб, тил ўргандилар. “Ширкати Бухоройи шариф” орқали

1909 йилда мактаб-мадрасалар билан танишмоқ учун бир вакилнинг Боқчасаройга, яна бир вакилнинг Истанбулга юборилиши ана шундай тадбирлардан эди⁵¹⁴.

Хорижга кетаётган ёшлар ўзлари оладиган билим, эгаллайдиган касб ва бу йўлда чекадиган заҳматлари Она Ватан истиқболи учун хизмат қилишини юракдан ҳис қилган ҳолда ўзга мамлакатлар илм-фанини ютуқларини ўрганиш учун бордилар. Маҳаллий зиёлилар талабаларни хорижга мақсадга йўналтирган ҳолда кузатдилар ва уларни иқтисодий таъминлаш масаласига ҳам катта эътибор қаратдилар.

Адиблар, маориф ходимлари, сахий кишилар бу ҳаракатни қўллаб-қувватладилар. Хусусан, шоир Чўлпон ўзининг “Истиқбол учун кураш” номли мақоласида Туркистон ёшларининг хорижий таълим масаласига тўхталар экан, *“Йироқ замонлардан бошлаб то яқин кунларга қадар ўзбек йигитлари (муллабаччалар) Бухорога, Ҳиндистонга, Миср, Арабистонга қадар бориб ўқиғонлар эди”*⁵¹⁵, деб ёзади. Манбаларни тадқиқ этиш жараёнида ўтган аср бошларида Туркистон ва Бухоро ёшларининг аксарияти олий таълим олиш учун Россия, Туркия ва Германия каби мамлакатлар олий ва ўрта таълим муассасалари ҳамда замонавий мадрасаларида ўқиғанликларига гувоҳ бўлиш мумкин. Улар таълим олиш баробарида ўз юртининг тинчлиги, фаровонлиги ва келажагини бир лаҳза унутмадилар, юрт қайғуси билан яшадилар. Мамлакатдаги ҳар бир ўзгаришларни кузатиб, воқиф бўлган янгиликлари юзасидан ўз муносабатларини билдирдилар.

“Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 30 май сонидан босилган “Бурса⁵¹⁶дан мактуб” номли мақола муаллифи М.З. Ҳидоятй Истамбулдаги туркистонлик талабалардан биридир. У мақолада бундан тўрт йил олдин Истамбулга таҳсил учун келганлигини ёзади. Демак, у 1910 йилда Истамбулга ўқиш учун борган. У мамлакатни ўтмиши ва бугунини

⁵¹⁴ Қаралсин: Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим. Т.: 1960. –Б.67

⁵¹⁵ Абдулхамид Сулаймон. Истиқбол учун кураш // Кизил байроқ, 1922. 2 сентябрь

⁵¹⁶ Бурса - бу шаҳар Усмонли турк империясининг биринчи пойтахти бўлган. Шаҳар Боснияликлар томонидан қурилган ва Пруса деб аталган. Туркиядаги қадимий шаҳарлардан бири. Турклар бу шаҳарни Бурса деб атайдилар.

таққослаган ҳолда ундаги камчиликлар ва ютуқларига ўз эътиборини қаратган. М.З. Ҳидоятӣ ўз мактубининг кириш қисмида ўтмишга назар ташлайди. Туркистон заминидаги илм ўчоқлари, яъни мактаблар, мадрасалар уларда таҳсил олган Ғаззолий, Фаробий, Навоий каби олимлар етишиб чиққанлиги ҳақида ёзади. У Шарқ маданиятига баҳо бериб, *“Шарқ манбаъи маданият эди. Ғарб маданияти Шарқ маданиятининг маҳсулидир, Ғарб Шарқдан дарс оларди”*⁵¹⁷ деган фикрларни илгари суради. Ўрта асрлар Шарқ маданиятининг гуллаб яшнаганлигига эътиборини қаратган.

Кейинги даврларда эса Туркистондаги бу маданият инқирозга юз тутганига тўхталади. Бошқа мусулмон мамлакатлари тараққий этишда давом этиб, янгиликлар сари интилган бўлса-да, Туркистон халқлари ҳеч бир бу ишга қўл урмаганини, ғафлат уйқусида қолганига эътибор қаратган. *“На мактаб, на таҳорат, на зироат ва надомат қолмиш ҳеч бириси қолмамиш. Маҳв ва хароб бўлдук. Ҳеч бирисидан асар қолмади. Зотан, биз, ўзимиз ташламадук кундан-кунга тарққий ва таолий этмакмиз лозим экан, афсуски тобора тубанига юз тутдук. Тўғриси ғафлат дарёсига зарқ бўлдук. Тарққий, гайрат, фаолят, умид ва азм ва сабот надир? Билмадук. Бу авсофи ҳасана ўрнига ғафлат, мискинлик, сафоҳати азм”*⁵¹⁸ *ва саботсизлик қоим бўлмишидир”*⁵¹⁹ – дея афсус билан ёзади.

Таълим муассасаларига тўхталиб уларнинг аҳволини куйидагича изоҳлайди: *“Эски мадрасалар дорулфунун даражасида эди, йўқ бўлди. Ундан мадрасада таҳсил қилувчи талабалар кечани кундузга қўшадурган даражада чолишур ваҳий қилур эдилар... Била ҳара”*⁵²⁰ *чолишмак ҳам қолмади. Маҳв бўлди, кетди!... Шемди”*⁵²¹ *мадрасалар, мактаблар мискин уяси ва ётоқхона бўлди”*⁵²². Мактуб давомида М.З.Ҳидоятӣ бундай ҳолга тушиш сабабларини маърифатсизлик деб кўрсатади. Чунки аждодларимизнинг йўлидан

⁵¹⁷ Бурсадан мактуб. // Садоӣ Туркистон. 1914 йил 30 май

⁵¹⁸ сафоҳати азим – буюк нодонлик

⁵¹⁹ Бурсадан мактуб. // Садоӣ Туркистон. 1914 йил 30 май

⁵²⁰ била ҳара – аксига олиб

⁵²¹ шемди – энди

⁵²² Бурсадан мактуб. // Садоӣ Туркистон. 1914 йил 30 май

юрилмади, ҳеч бўлмаса ислоҳ ҳам қилинмади, деган мулоҳазаларни келтиради.

Мактуб давомида ўз даврига юзланади ва Туркистонда ҳам ўзгариш ва ислоҳотларга бўлган ҳаракатлар вужудга келаётганини, унга интилувчи кишилар мавжудлигини аммо бир, икки киши билан миллат ва ватан тараққий қилмаслигини таъкидлайди. Шу билан бирга айтилган пайтдаги муҳтожлик бу матбуот эканлигига тўхталади. *“... бизм энг зиёда муҳтож бўлган нарсамиз бор бўлса, ул шубҳасиз, матбуот яъни жариди⁵²³ ва мажмуалардир. Буларнинг фондларидан бир оз баҳс қилмак ҳар ҳолда фойдадан ҳоли бўлмаса керак. Матбуот нима керак. Бизга лузуми⁵²⁴ борми? Матбуот ҳодисоти оламни халқга билдирур, бу соҳада халқнинг афкорини танвир⁵²⁵ қилур, миллатнинг лисони миллисини⁵²⁶ уқутдурмас. Балки бир неча маротаба тақвиа⁵²⁷ қилур, миллатнинг таржимони бўлур. Ҳуқуқини муҳофаза қилур. Матбуот биз миллатнинг даражаи тараққийсини кўрсатур. Бизни ҳар вақт гафлат уйқусидан уйготучи ёлғиз матбуотдир”⁵²⁸* – деб ёзади. Мактуб якунида Туркистонда чиқа бошлаган “Садойи Туркистон” газетасига тўхталиб: *“Бундан тўрт йил муқаддам таҳсил учун Истанбулга келмиш эдим. Бу йиллар ичида ватанимнинг аҳволидан асло хабардор бўлолмадим. Доимо суюкли ватаним ҳам бирор жаридага молик бўлсун! Биз ҳам борлигимизни оламга кўрсатайлук! деб кўп орзу қилурдим. Ҳамд ўлсунки орзумга муваффақ бўлдим. Биноан алайҳ “Садойи Туркистон” муваққилларига баёни ташаккур қилурман ва “Садойи Туркистон”нинг давом ва интишорини⁵²⁹ жаноби Ҳақдан таманно⁵³⁰ қилурман”⁵³¹.*

⁵²³ жариди – газета

⁵²⁴ лузуми – кераклиги

⁵²⁵ танвир – мунаввар

⁵²⁶ лисони милли - она тили

⁵²⁷ тақвиа – кучлантирмоқ

⁵²⁸ Бурсадан мактуб. // Садойи Туркистон. 1914 йил 30 май

⁵²⁹ интишори – ёйилиши

⁵³⁰ таманно – истак, хоҳиш, умид

⁵³¹ Бурсадан мактуб. // Садойи Туркистон. 1914 йил 30 май

М.З.Ҳидоятининг “Садойи Туркистон” газетасида босилган ушбу мактубида асосий эътибор газетанинг чиқарилиши ва тараққий этишига қаратилган бўлса-да, ундаги келтирилган маълумотлар орқали, бир талабанинг Туркистон тараққиёти учун бефарқ эмаслиги кўриш мумкин. У мактубда мамлакатда қилиниши лозим бўлган тадбирлар ва қолоқлик сабабларини ташқи тарафдан назар ташлаган ҳолда кўрсатиб берган. Иккинчи томондан, XX аср бошларида Туркистонда маърифатчилик ҳаракати фаолияти натижасида кўплаб ёшлар Туркиянинг олий таълим даргоҳларида ўқиганликлари ва бизга маълум бўлган ёшлар қаторида мана шундай илмий жамоатчиликка маълум болмаган М.З.Ҳидоятини каби ёшлар борлигини билиш мумкин.

Ушбу мактубда акс этган маълумотларни таҳлил қилиб, шундай хулосага келиндикки, унинг манбавий аҳамияти катта деб баҳолаш мумкин. Шунингдек, у тарихнинг ушбу даврига оид асосий маълумотларни тўлдириш ва бойитишда учун хизмат қилади.

ТУРЕЦКАЯ КУЛЬТУРА ЧАЯПИТИЯ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ)

Маматова Махфуза Бахриддиновна

Докторант Каршинского ГУ

maxfuzamamatova@gmail.com

+998972933200

Каждой стране присущи свои чайные обычаи. В Узбекистане предпочитают наслаждаться ароматом и вкусом зеленого и черного чая, потягивая маленькими глотками из полоскательных пиалушек, в Китае и Корее из чаепития создают целый ритуал и в Японии даже строят для этого отдельные помещения. Турция — не исключение, любители чая этой страны, за последние десятилетия, также сформировали свои особые традиции, характерные только для них. На этот счет есть отдельная турецкая поговорка: «Беседа без чая, как ночное небо без луны» («çaysız bir sohbet, aysız bir gökyüzü gibidir»).

Как отмечено в материалах, в конце XIX века османскому султану Абдул Хамиду II захотелось иметь чайные плантации. Поэтому в 1890-х годах он впервые приказал посадить чай в Турции. Вот только место было выбрано неудачно. Плантации были созданы около Бурсы, чей климат совсем не располагал к выращиванию чая [1].

Чай был популярным в Турции не всегда, это случилось лишь благодаря событиям Первой мировой войны, когда кофе стал достаточно дорогим и дефицитным товаром [1]. В 1923 году Османская империя рухнула и установилась республика. После того как кофе стал непомерно дорог (чашка кофе стоила в 4 раза дороже чашки чая), парламент, во главе с Мустафой Ататюрком, принял закон о выращивании чая на востоке Черного моря. Из Батуми было привезено несколько десятков тонн семян чая. И в 1920-х годах,

недалеко от города Ризе, появились новые чайные плантации. И по сей ден вес чай, производимый в Турции, произрастает именно в этом регионе [1].

Однако в других материалах интернет-ресурсов говорится что, серьезные попытки Турции культивирования чайного куста начались в 1917 году, на территориях близ города Ризе, на восточном побережье Черного моря. Общая площадь частных плантаций неуклонно увеличивалас и к концу 1930-х годов, правительство страны проявило сильную заинтересованност в выращивании чая. Таким образом, в 1937 году, на территорию Турции было завезено несколько тонн семян чайного куста, который, на тот момент, уже достаточно успешно культивировался в Грузии [2].

С 1965-го года количество выращиваемого чая смогло удовлетворит потребности внутреннего рынка и Турция начала экспортироват чай. Надо отметит, что до 1984-го года производства чая было исключительной привилегией государства, монополизировавшего этот процесс [1].

Чай стал приобретат массовую популярность, настолько, что некоторые турецкие города, стали изменят свое название, так Кадахор стал Кайкара, а Мапаври — Кайели. В 1971 году была основана государственная организация, в задачи которой входила координация выращивания и переработки чайного сырья, с целью расширения этой области коммерческой деятельности в масштабе страны.

Говоря о чайных традициях, надо отметит что чай, в Турции считается напитком дружбы и гостеприимства. Будучи гостем, невозможно попаст в жилище людей, не отведав, как минимум двух стаканов свежесваренного чая. Чайный напиток, как правило, готовится хозяйкой семейного очага. Среди турок распространен обычай, собираться большой компанией лучших друзей под сенью чайных садов, расположенных в городе Ризе, место, которое также пользуется достаточной популярностью среди туристов. Но эта традиция появилас не сразу — она стала набират популярност в середине

XX века и, благодаря ей, теперь, в каждом крупном городе Турции, появились специализированные выставочные центры с примыкающими к ним садами, где любой желающий может провести время за стаканом чайного напитка на скромном островке природной чистоты, в рамках насыщенной жизни крупного мегаполиса.

Как в Корее здесь тоже чай всегда присутствует на крупных мероприятиях (большинство сельской местности), например, свадьбах, где чайная церемония всегда является отдельным и незаменимым пунктом в реестре торжественных мероприятий. Как и в Англии, как специальные чаепития «чай после полудня» («Afternoon tea»), у турок тоже существует обычай традиционного чаепития с небольшим перекусом из сладкой сдобы и пирожных, которые подаются в послеобеденное время в период с трех до пяти часов пополудни. Но это не значит, что чай в Турции употребляют только в это время суток. Его пьют круглосуточно, в любое время дня и ночи.

Приготовление чайного напитка несколько отличается, в зависимости от районов страны. Как правило, турки используют специальную посуду, представляющую из себя «двухэтажный» чайник, который называется — «кайданлик» («çaydanlık»).

Принцип его использования заключается в следующем — в нижней половине кипятят только воду, а в верхнюю заливают воду и засыпают сухое чайное сырье. При нагревании нижнего чайника, под действием паров кипящей воды, происходит нагрев верхней посуды, по типу «водяной бани», что способствует предварительному размягчению чайных листьев. Затем в верхнюю часть добавляют кипяток из нижнего, настаивают несколько минут и подают к употреблению. Оставшаяся вода используется для разбавления чая, исходя из индивидуальных предпочтений: либо крепкий чай (тур. «коуи» — «темный»), либо слабый (тур. «аџик» — «светлый») [3].

В центральной и восточной Турции для приготовления чайного напитка используют классический русский самовар [2]. Самовары чаще применяют электрические, но традиционное чаепитие приобретает свой истинный характер только с использованием классического самовара, где воду кипятят на древесных вишневых или сливовых дровах, что придает готовому напитку дополнительные вкусовые и ароматные качества.

Для заваривания чайного сырья используется небольшой чайничек — классический «заварник», в который добавляют кипятка и настаивают готовый напиток. В процессе чаепития, заварник уютно располагается на крышке самовара с кипятком, что не дает остыть его содержимому. Как и в России, концентрированный настой принято разбавлять кипятком из самовара и в таком виде подавать к столу.

Чай турки пьют из небольших прозрачных стаканчиков, похожих по форме на любимый всей страной цветок — тюльпан. Говорят, что такая зауженная кверху форма позволяет дольше сохранять напиток горячим.

Стакан здесь сменяется стаканом, чайник кипит круглые сутки, и ни один разговор не обойдется без чая. Таким образом, за день обычный турок может выпить около 30 стаканов горячего напитка. И это далеко не предел.

Помимо обычного черного, так же весьма популярны травяные чаи — из шиповника, липы или шалфея. Оставшаяся вода используется для разбавления чая, исходя из индивидуальных предпочтений: либо крепкий чай (тур. коуи — «темный»), либо слабый (тур. асік — «светлый») [3].

Сегодня город Ризе поныне известен, как чайная столица Турции. На территории страны успешно функционируют более 300 фабрика по производству чайного сырья. По статистике производства чая в мире, можно видеть, как Турция занимает почетное место в первой пятерке потребителей и производителей чая [4].

Место	Страна	тыс. тонн
1.	Китай	2 402
2.	Индия	1 252
3.	Кения	473
4.	Шри-Ланка	349
5.	Турция	243
	Всего	5954

По данным обзора аналитического отдела РИА «РосБизнесКонсалтинг» [5], ссылающегося на журнал «Кофе и чай в России», потребление чая в Турции на 1999 год составляло:

Страна	Потребление, г/чел в год
Англия	2530
Турция	2240
Шри-Ланка	1371
Япония	776
Индия	630
Россия	600
США	340

По таблицам видно что, в 2016 году в Турции было произведено 243 тысяч тонн чая (4 % от общего производства чая в мире). В 1999 году в Турции было зафиксировано самое высокое потребление чая в мире — 2,2 кг на человека, что было после Великобритании, где потребление составило 2,5 кг на человека [3].

Турция входит в первую пятерку по производству и потреблению чая в мире. А сами турки шутят, что страна, может быть, и пятая по производству, но по потреблению точно первая.

Литературы:

1. Чай в Турции – история традиции и современность. URL: [https:// mk-turkey.ru](https://mk-turkey.ru) (дата обращения: 02.03.2020).

2. Чай в Турции — традиции чаепития. URL: <http://kivahan.ru> (дата обращения: 02.03.2020).

3. Турецкий чай. URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 02.03.2020).

4. World tea production reaches new high. URL: <http://www.fao.org> (дата обращения: 02.03.2020).

5. Уровень потребления чая в некоторых странах. URL: <http://www.teainfo.ru> (дата обращения: 02.03.2020).

**ТОШКЕНТ САВДОГАРЛАРИНИНГ ТУРКИЯ БОЗОРЛАРИДАГИ
ХАРИД ХОТИРАЛАРИ**

Охунжонова Шаходат Юсубжон кизи
ЎзР ФА тарих институти таянч докторанти
oxunjonova1191@mail.ru 91 113 77 59

Ўзбекистоннинг фаол ташқи сиёсати туфайли барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ва дўстона алоқаларни йўлга қўймоқда. Бунга мисол тариқасида Ўзбекистон-Туркия савдо-иқтисодий алоқаларини кўришимиз мумкин. 2017 йил 25 май куни Тошкентда ўтказилган Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги савдо иқтисодий ҳамкорлик бўйича IV Ҳукуматлараро комиссия йиғилишида Туркия иқтисодиёт вазири Нихат Зейбекчи иқтисодий ва тижорий алоқалар мустаҳкамланган тақдирда сиёсий алоқалар ҳам яхшиланиб боришини айтиб ўтган⁵³². Шунингдек, 2019 йил 9 сентябр куни Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси ва Туркия давлатидаги Ўзбекистон Республикаси элчихонаси билан ҳамкорликда “Ўзбекистон-Туркия” ишбилармон доира вакилларининг бизнес-учрашуви «B2B» бўлиб ўтди. Асосий мақсад савдо-иқтисодий, сармоявий, транспорт-коммуникация ва ахборот технологиялари соҳаларида ҳамкорликни янада кенгайтириш масалаларини муҳокама қилишдан иборат. Туркия делегацияси таркибида қурилиш, соғлиқни сақлаш, туризм, логистика ва АКТ соҳасида фаолият юритаётган етакчи компаниялар вакиллари иштирок этди.

Делегация раҳбари, Туркия Ўзбекистонни минтақадаги асосий ҳамкор сифатида кўриб чиқаётганини ва самарали ҳамкорликни янада кенгайтиришдан манфаатдор эканини таъкидлади. Хусусан, Ўзбекистондаги иқтисодий ўсиш суръатлари, бизнес алоқаларни ривожлантириш учун яхши асос бўлиб хизмат қилиши эътироф этилди. Туркия ишбилармон доиралари делегациясининг ташрифининг асосий вазифалари савдо-иқтисодий

⁵³² O`zbekiston-Turkiya: savdo-iqtisodiy aloqalari avjida: www.trt.net.tr 06.10.2019

хамкорликнинг истиқболли йўналишларини аниқлаш ва потенциал имкониятларни биргаликда кўриб чиқишдан иборат экани қайд этилди⁵³³.

2019 йил январ-май ойларида Ўзбекистон Республикаси ва Туркия Республикаси ўртасидаги ўзаро товар айланмаси ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 17.5% га ўсиб, 953,2 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. Шу ўринда айтиш жоизки, Ўзбекистонга бўлган давлат ташрифи давомида Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси ва “MUSIAD” ташкилоти ўртасида ҳамкорлик битими имзоланган бўлиб, Тошкент шаҳрида “MUSIAD” нинг ваколатхонаси очилган⁵³⁴.

Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлиги ўртасида ҳамкорлик илдизлари узок тарихга эга бўлиб, Туркия Ўзбекистон мустақиллигини биринчи бўлиб тан олган давлатдир. Ўтган асрнинг 90 йиллари бошларида Тошкентга келган Турк савдогарларидан бири Аҳмет Демир хотираларига кўра, у дастлаб Тошкентга келганда уйга қандайдир ютуққа эришган ҳолда қайтишни истаган, лекин шаҳарни, тили ва бозорини билмаган ҳолда Тошкентда ярим йил яшаган. У меҳмонхонада туриб, бозорни ўрганишга улгурган. Баққолликларда нима бор-у, бозорларда нималар сотилиши, дўконларда деяли ҳеч нарса йўқлиги, сифатсиз қоғоз, хунук совун, фақат пахта ёғи сероблигини кўрган. Синаб кўриш учун дастлаб иккита катта юк машинасида мазали макарон, ширинликлар ва бошқа маҳсулотлар буюртирган. Бир ойда маҳсулотлар етиб келган. Шу давр давомида у марказий банк билан рублни долларга алмаштириш борасида маслаҳатлашган. Бу жуда мураккаб бўлиб, ҳеч ким қандай қилса тўғри бўлишини айта олмаган. Аҳмет Демир маҳсулотларни сотишга муваффақ бўлиб, анчагина рубл ишлаган. Валютани алмаштириб беришга кўнадиган ташкилот ҳам топилган. Кейин бизнес ривожланиб, кенгая борган. Аҳмет Демир - Ватанимиз Туркия бўлса ҳам, Ўзбекистонни севамиз, бу ерда қувонч билан ишлаганмиз, халқни,

⁵³³ “Ўзбекистон-Туркия” ишбилармон доира вакилларининг бизнес-учрашуви Савдо саноат палатаси расмий сайти <http://www.chamber.uz/uzk/news/4907>

⁵³⁴ Ўзбекистон ва Туркия ишбилармон доиралари иштирокида бизнес-форум ва “B2B” учрашуви ўтказилди. <http://www.chamber.uz/uzk/news/4975>

дўстларимизни жуда севганмиз, ҳар доим янги имкониятлар томон қараш, фойдани қандай ошириш мумкинлигини ўйлаганмиз – деб таъкидлаган”⁵³⁵.

Ўзбекистонлик хусусан, Тошкент шаҳри тужжорлари орасида эса Туркия бозорларидан маҳсулот олиб келувчилар кўпчиликти ташкил қилиб улар асосан юқори брендли маҳсулот сотувчи йирик савдогарлар ҳисобланган. Савдогарлар томонидан Туркиядан импорт товарлари сифатида асосан, трикотаж, чарм ва олтин буюмлари олиб келинган⁵³⁶.

Кўплаб савдогарларнинг “оғзаки тарих” хотираларига суянадиган бўлсак Туркиянинг Лалели бозори уларнинг энг кўп қатнайдиган бозорлари ҳисобланиб, Лалели бой ассортименти билан машҳур бўлган Истанбулнинг улгуржи туманидир. Брендли маҳсулотлар сифати юқори нархларга мос келади. Ҳар қандай миқдор учун моллар мавжуд бўлиб, аёллар, эркеклар ва болалар буюмларини топиш мумкин бўлган. Улгуржи савдога борадиганлар, 4-5 кун ичида ҳам бутун ҳудудни айланиб чиқишнинг иложи йўқлигини айтишган. Ушбу бозорнинг қулайлиги сифатида одатда битта йирик дўконда барча кийим маркалари йиғилганлигини таъкидлаганлар. Шунингдек, Лалелининг афзалликларидан яна бири, сотиб олинган барча маҳсулотларни меҳмонхонага этказиб бериш хизмати мавжуд.

Респоденларнинг маълумотига кўра, Осман Бай бозори ҳам улгуржи бозор бўлиб, унда товарлар Лалелига қараганда 2-3 долларга арзонроқ ва товарларнинг ассортименти унчалик катта эмас. Ушбу бозорда кўпроқ эркеклар маҳсулотларининг танлови мавжуд. Осман Бай бозорининг афзаллиги шундаки, дўконлар кўчалар бўйлаб тарқатилади, яъни барча эркеклар ассортименти битта кўчада, аёллар бошқасида ва болалар дўконлари алоҳида кўчада жойлашган. Турк савдогарлари қандай хизмат кўрсатишни яхши биладилар, камдан-кам ҳолларда чегирмалар беришади, чунки улар энг арзон нархларда сотишади⁵³⁷.

⁵³⁵ Аҳмет Демир: “Ўзбекистон биз учун эртақдаги мамлакат эди” <https://kommersant.uz/a-met-demir-uzbekiston-biz-uchun-ertakdagi-mamlakat-edi/>

⁵³⁶ turkey-info.ru

⁵³⁷ <https://weproject.media/articles/detail/optovye-rynki-v-stambule-gde-kupit-veshchi-po-nizkoy-tsene/>

Туркия бозорлари асосан улгуржи сотувчилардан иборат бўлиб, Лалели бозорида чарм ва чарм маҳсулотларининг катта танлови мавжуддир. Шунингдек, Туркия бозорларида савдогарларнинг вақти кўпроқ бўлса буюртмасига мувофиқ ҳар қандай мураккабликдаги маҳсулотни тикадиган устахоналар фаолият юритиши мижозларни эҳтиёжларини яхши ўрганганларидан далолат беради. Юз йиллар олдин бўлгани каби, ушбу бозорда ҳам турк гиламларининг катта танлови мавжуд бўлиб, бозорга ташриф буюрувчилар турли хил материаллардан гилам тўқиш, жун иплар ва бошқа пол қоламаларини ясаган аёлларни кўришлари мумкин бўлган.

Дўконлар якшанбадан ташқари, иш кунларида 09:30дан то 13:00гача ва 14:00 дан то 19:00гача ишлаши, дўконлар ва туристик марказларда иш жадвали деярли мавжуд эмаслиги, туристик мавсум вақтида эса улар ярим тунгача иш юритишлари қулай ҳисобланган. Харид қилиниши мумкин бўлган нарсалар: тери ва тўқимачилик маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, гиламлар ва ипак газламалар. Совғалар (сувенирлар): роҳат-луқум, шарқ ширинликлари, кўз балосидан асровчи тумор, табиий денгиз булутлари, сопол ва чиғаноқдан тайёрланган маҳсулотлардир. Туркияда энг юқори ва машҳур брендлар остида ишланган қалбаки моллар жуда кўплаб учрайди (кўзойнақлар, соат, камар, сумка, кийим – кечаклар), уларни фақатгина паст нархи ва сифати орқали ажратиб олиш мумкин⁵³⁸.

Мамлакатга кириш ва чиқиш қоидаларига кўра қуйидаги нарсаларни божсиз олиб киришга рухсат этилади: 20 қути сигарет ёки 50 дона сигара, ёки 200 г тамаки, 3 шиша спиртли ичимликлар, 2 шиша вино, сувенирлар ва совғалар ва уларнинг қиймати 200 Евродан ошмаслиги лозим; озиқ-овқат маҳсулотлари, косметика эса, шахсий эҳтиёж доирасида олиб кирилиши лозим. Кундалик рўзғор буюмлари ва турли техникани фақатгина 1 тадан олиб кириш мумкин. Таркибида кўп миқдорда наркотик бўлган дорилар, наркотик, курол-яроғ, антиквариат, қадимги гиламларни олиб кириш таъқиқланган. Мамлакатдан чиқиб кетишда тилла, техник буюмлар ва

⁵³⁸ <https://otpusk.uz/uz/turkey/>

гиламлар учун декларация тўлдирилиши лозим. Жисмоний шахсларга божсиз молларнинг умумий қиймати 1000 Евродан ошмаса, ҳамда умумий оғирлиги 200 кгдан ортмаса олиб чиқиб кетиш рухсат этилган. Хорижий валютани олиб киришнинг миқдори чегараланмаган, бироқ олиб кирилган валюта миқдорининг умумий қиймати 5000 Евродан ортиб кетса, у ҳолда мазкур валюта миқдорига декларация тўлдирилиши белгиланган. Турк лирасини эса, фақатгина 1000 Евро эквивалентидагина олиб чиқиб кетишга рухсат берилган. Уй ҳайвонларини олиб чиқиб кетишда эса, уларга барча эмлашлар, шунингдек, қутуришга қарши қилинган эмлашлар кўрсатилган ветеринар гувоҳномаси берилиши белгиланган.

Савдо тизими ҳозирги кунда анча ривожланди. Бугун савдогарлар юкларини ўз елкаларида кўтариб юришмайди, бири биридан оғир тугунлар кўтариш замони ортда қолди. Ҳозирда харид қилинган молларни аравакашлар ўз аравасига ортиб савдогарнинг автобусига жойлаштириб беради. Харид қилинган маҳсулотлар омборхонага ёки савдогарнинг уйига олиб борилади. Туркияга бориб, у ердан товар олиб келиш ҳақида сўз кетганда, масала бир оз бошқачароқ. Савдогарлар саёҳатчи бўлиб меҳмонхонага жойлашадилар, ўша ерда ўзларига керак бўлган улгуржи бозорнинг манзилини аниқлаб, бозорга фақат маҳсулотга буюртма бериш учун жўнайдилар. Буюртма берилгандан кейин, тадбиркор меҳмонхонага юксиз қайтади, молни меҳмонхонага кейинроқ дўкон ходимлари ўз ҳисобидан олиб келадилар. Қолган харажатларни: юкни аэропортга олиб бориш, аэропортдан уйга олиб бориш ва бошқа харажатларни савдогар ўз ҳисобидан тўлайди. Бугунга келиб овқатланиш соҳасидаги ўзгаришлар боис бозорларнинг ўзида кафе ва чойхоналар очилди, энди овқатлар тўппа-тўғри сотувчи пештахтасигача олиб борилмоқда. Савдогарларга хизмат кўрсатаётган кишилар ўз миждозларини қадрлайдилар, чунки бозорда рақобат кучли ва ҳар қандай хато миждозни йўқотишга олиб келиши мумкин.

Респондентларнинг маълумотларига кўра, савдо жараёнида эркак савдогарларга нисбатан аёл савдогарларнинг ҳаридорлар билан яхши

муносабат ўрната олиши кучли эканлигини таъкидланган. Бундай ҳолатлар кўпроқ оилавий кўринишда савдо қилувчи оилаларда кузатилган бўлиб, эркак савдо-сотик қилган пайтга нисбатан аёлларнинг савдода бўлган пайтида кўпроқ савдо-сотик қилиниши кузатилган. Шунингдек, аёлларнинг савдо жараёнида қатнашишларида кўплаб қийинчиликларни ҳам бошдан кечиришган. Ички кийимлар улгуржи савдоси билан шуғулланувчи савдогар аёлларнинг берган маълумотлари эса уларнинг ниҳоятда ҳаракатчан эканлигини исботлайди. Уларнинг маълумотларида айнан нимага Туркия бозорларидан маҳсулот олиб келишга боришларининг сабаблари сифатида бренд маҳсулотларга бўлган талабнинг кучли эканлигини таъкидлаганлар⁵³⁹.

Респондентларнинг савдо фаолияти турига кўра тақсимланиши

(% ҳисобида)



Оғзаки суҳбатда иштирок этган Туркия маҳсулотлари билан савдо қилувчи респондентларнинг кўпчилик қисмини кийим кечак (46,4%) ва айнан бир турдаги маҳсулот савдоси (31,5%) билан фаолият юритаётган тадбиркорлар ташкил этади. Шунингдек, сўровда савдогарларнинг турли ихтисослашганлиги – аёллар кийимлари, эркаклар кийимлари, болалар кийимлари, парфюмерия маҳсулотлари, сочиқ-дастурхон, қимматбаҳо

⁵³⁹ Умида Қахрамонова 1966 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Суҳбат 2019 йил 20 январь куни ўтказилган. Саидзимов Саидабор, 1987 йилда туғилган. Тошкент шаҳар Олмазор туманида яшайди. Суҳбат 2019 йил 29 октябрь куни ўтказилган. Турғунов Шерзод, 1983 йилда туғилган. Тошкент вилояти Янгийўл шаҳрида яшайди. Абу Саҳий савдо мажмуасида савдо фаолияти билан шуғулланади. Суҳбат 2019 йил 29 октябрь куни ўтказилган. Маҳмудов Анвар, 1986 йилда туғилган. Наманган шаҳрида туғилган. Ишлаб чиқарувчи тадбиркор, Абу Саҳий савдо мажмуасида савдо фаолияти билан шуғулланади. Суҳбат 2019 йил 2 ноябрь куни ўтказилган.

пальтолар, оёқ кийимлари, (13,5%), дастурхон ва ўрин кўрпа маҳсулотлари (10,4%), ички кийимлар (2,4%) ва бошқа маҳсулотлар савдоси билан фаолият юритаётган савдогарлар иштирок этишган.

Ўтказилган сўров натижаларига кўра айрим савдогарлар кўп йиллар давомида Туркия бозорларига қатнаганликлари сабабли у ердаги савдогарлар билан яхши, ишончли алоқаларни йўлга қўйишган. Шу сабабли савдогарнинг ўзи ҳар доим ҳам маҳсулот олишга бормасдан қўл остида меҳнат қилаётган ёрдамчиларини ҳам юборишларини таъкидлашган. Унга кўра, респондентларнинг ярмига яқини (43,3%) фақат ўзи бориб келишини, 12,5 фоизи ўғли ёки ака-укаларини, 12,1 фоизи ёрдамчи ишчиларини юборишини таъкидлаганлар.

Билдирилган маълумотлар асосида шундай хулосага келишимиз мумкинки, савдо аҳли бозордан фойда топиш мақсадидаги жамиятнинг ўта фаол тоифасидир. Улар миждоз ва бозорни ўрганиш юзасидан доимий тадқиқот олиб борадилар. Турк ва ўзбек савдогарларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд бўлиб, буларга савдо қилиш усули, миждозларга ҳурмат ва имтиёзлар яратиб беришларида кузатиш мумкин.

Адабиётлар:

1. O`zbekiston-Turkiya: savdo-iqtisodiy aloqalari avjida: www.trt.net.tr
06.10.2019
2. “Ўзбекистон-Туркия” ишбилармон доира вакилларининг бизнес-учрашуви Савдо саноат палатаси расмий сайти
<http://www.chamber.uz/uzk/news/4907>
3. Ўзбекистон ва Туркия ишбилармон доиралари иштирокида бизнес-форум ва “B2B” учрашуви ўтказилди.
<http://www.chamber.uz/uzk/news/4975>

4. Аҳмет Демир: “Ўзбекистон биз учун эртактаги мамлакат эди”
<https://kommersant.uz/a-met-demir-uzbekiston-biz-uchun-ertakdagi-mamlakat-edi/>
5. turkey-info.ru
6. <https://weproject.media/articles/detail/optove-rynki-v-stambule-gde-kupit-veshchi-po-nizkoy-tsene/>
7. <https://otpusk.uz/uz/turkey/>
8. Оғзаки тарих маълумотлари:
 1. Умида Қахрамонова 1966 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Суҳбат 2019 йил 20 январ куни ўтказилган.
 2. Саидазимов Саидаброр, 1987 йилда туғилган. Тошкент шаҳар Олмазор туманида яшайди. Суҳбат 2019 йил 29 октябр куни ўтказилган.
 3. Турғунов Шерзод, 1983 йилда туғилган. Тошкент вилояти Янгийўл шаҳрида яшайди. Абу Саҳий савдо мажмуасида савдо фаолияти билан шуғулланади. Суҳбат 2019 йил 29 октябр куни ўтказилган.
 4. Маҳмудов Анвар, 1986 йилда туғилган. Наманган шаҳрида туғилган. Ишлаб чиқарувчи тадбиркор, Абу Саҳий савдо мажмуасида савдо фаолияти билан шуғулланади. Суҳбат 2019 йил 2 ноябр куни ўтказилган.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ТУРКИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРИ ЎРТАСИДА МАДАНИЯТ ҲАМДА САНЪАТ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИГИНИНГ ЁРҚИН САҲИФАЛАРИ.

Имамов Бобир Хўжаназарович

Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти

e-mail: imomov.bobur88@mail.ru Tel: +998912138804.

Ўзбек ва турк халқи тарихда нафақат сиёсий ва иқтисодий, балки маданий соҳаларда ҳам алоқалар ўрнатганлар. Ўтган даврда икки қардош халқ вакиллари, уламолари, олимлари, шоирлари, адиблари бир мадрасаларда таҳсил олганликлари, ҳаж зиёратлари, элчилик алоқалари, қарвон савдогарлари ўзаро ташрифлари мобайнида дўстона маданий алоқалар боғлаб, бир-бирларидан маънавий озуқа олганлар. Туркистон жадидлари Туркия илм-фан ва маданиятидан баҳраманд бўлганлар ва кўплаб ёшлар замонавий илм олиш учун бу юртга ўқишга юборилган. Совет тузуми даврида икки қардош халқ ўртасидаги алоқалар маълум вақт тўхтатилган бўлсада, XX асрнинг 70–80 йилларида икки ўртадаги алоқаларни тиклашга бағишланган кўплаб мақолалар чоп этирилиб, муносабатлар қайта тиклана бошланди. Натижада 1990 йилда ўзаро бадий жамоалар ўртасида алоқаларни ўрнатиш, китоблар нашр этиш, телекўрсатув ва концертлар айрибошлаш каби ҳамкорлик алоқалари ўрнатишга муҳим қадамлар қўйилди.

Мустақиллик йилларида икки халқ орасидаги маданий алоқаларини тўла тикланишида муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон ва Туркия ўртасида 1991 йил 19 декабрда имзоланган “Маданият, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва туризм соҳаларида ҳамкорлик тўғрисида”ги Битим⁵⁴⁰га мувофиқ икки мамлакатнинг тегишли вазирликлари, хокимликлари, ижодий ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари

⁵⁴⁰ Документы, подписанные в Турции // Народное слово. 21 декабря 1991 г.

ёрдамида ўзбек ва турк шоирлари, ёзувчилари, санъаткорлари, ижодкор ёшлари, журналистлари томонидан амалга ошириб келинмоқда.

Айниқса, мусиқа, тасвирий санъат, халқ оғзаки ижоди, театр ва кино соҳаларида икки давлат санъаткорлари халқаро анжуманларда ўзаро тажриба алмашиб келди. Туркия ўзбек халқ оғзаки ижоди ва бахшичилик санъатига жуда катта қизиқиш билан эътибор қаратган.

1993 йили октябрда Туркия Республикаси Маданият вазирлиги илмий тадқиқотлар бўлими директори Яхё Ақсу бошчилигидаги фольклоршунос олимлар Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида бахшичилик санъати ва унинг намоёндалари фаолияти билан танишди⁵⁴¹.

1993 йилнинг сентябр ойида Туркияда бўлиб ўтган Ўзбекистон маданияти кунларида 60 кишидан иборат делегация иштирок этди. Делегация таркибида “Баҳор” рақс ансамбли, Ўзбекистон халқ артисти Насиба Абдуллаева раҳбарлигидаги “Самарқанд” гуруҳи, Ўзбекистон Давлат телерадиокомпаниясининг ижодий жамоа аъзолари ҳам бор эди⁵⁴². “Анқара пласт” меҳмонхонасида ўзбекистонлик санъаткорлар туркиялик ижодкорлар билан биргаликда концерт берди. Концертда Н.Абдуллаева ижро этган “Ҳавода йўқдир булут” номли туркча кўшиқ кўпчилликка манзур бўлди.

Ўзбекистон–Туркия ҳамкорлигида театр санъати муҳим ўрин эгаллади. Икки давлатнинг театр санъати намоёндалари доимий равишда ўзаро тажриба алмашиб турди. 1993 йил Тошкентда бўлиб ўтган “Театр: Шарқ ва Ғарб” халқаро фестивалида Туркиядан хусусий кўғирчоқ театри ижодкорлари иштирок этиб, Г.Желеби Халлининг “Алвастилар” спектакли намоёниш қилди.

1993 йил Туркиянинг Измир ва Селчуки шаҳарларида ўтказилган “Эфес маданият, санъат ва туризм” ўттизинчи халқаро фестивалида Ўзбекистондан ҳам вокал-хореографик ансамбл иштирок этди⁵⁴³.

⁵⁴¹ ЎзР МДА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш, 142-варақ.

⁵⁴² ЎзР МДА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш, 10-варақ.

⁵⁴³ ЎзР МДА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш.74 варақ.

Ўзбекистонда қадимий қўшиқлар, рақслар жуда яхши сақланиб қолган ҳудудлар кўп. Қатор шаҳар ва туманларда ҳудуднинг ўзига хос санъатини ўзида мужассам этган фольклор-этнографик халқ дасталари сермахсул ижод қилиб келмоқда. Шундай дасталардан бири “Бойсун” фольклор-этногрфик жамоасидир. “Бойсун” фольклор-этнографик жамоаси 1993 йили Туркиянинг Селчик шаҳрида бўлиб ўтган халқаро фестивалда иштирок этди⁵⁴⁴.

Тошкент шаҳрининг 20 кишидан иборат бўлган “Олтин водий” фольклор гуруҳи 1993 йилнинг 14-24 июл кунлари Туркиянинг Чорум вилоятида XIII Халқаро “Чорум Хатит фестивали”да иштирок этди. Фестивал икки босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқич 13-18 июл кунларда ўтказилиб, маҳаллий ва чет эл фольклор гуруҳларининг чиқишлари, иккинчи босқич эса 19-24 июл кунлари ўтказилди ва мусиқий томошалар уюштирилди⁵⁴⁵.

1994 йили Туркиянинг Чорум шаҳрида XIV Халқаро фестивал уюштирилиб, унда Тошкент вилояти Зангиота туманидаги “Ҳосил” халқ фольклор-этнографик дастасининг 25 кишилик гуруҳи иштирок этди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар илмий-услубий маркази фольклор-этнографик гуруҳи Туркияда уюштирилган Наврўз тадбирларида иштирок этди.

1994 йил 18-25 февралда Анқарада Евроосиё фильмлари ҳафталигида Ўзбекистондан режиссёр Р. Муҳаммаджоновнинг “Адашганлар” (“Ватан” студияси), Ф.Хайдаровнинг “Гуноҳ”, (“Киноактер” студияси), Ф. Давлетшиннинг “Алиф ва Лайло” (“Меъмор” студияси) фильмлари тақдим этилди. Шунингдек, VI Халқаро Анқара кинофестивалида Ўзбекистон киночилари режиссёр Нозим Тўлахўжаев “Ислоҳ тарихи” туркумидан суратга олган фильм билан қатнашди⁵⁴⁶. Шунингдек, 1994 йил октябр ойида

⁵⁴⁴ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун.—Тошкент, 2011.— Б.335.

⁵⁴⁵ ЎзР МДА, М-7-фонд, 2-рўйхат, 34-иш, 33-40 варақлар

⁵⁴⁶ Тюриков В, Шоғуломов Р. Мустақил Ўзбекистон Республикаси унитилмас воқеалар ва саналар” (1991-1996 йй): – Т.: Ўзбекистон. 1998. – Б.139.

Республика Қўғирчоқ театри Туркиянинг Бурса шаҳрида бўлиб ўтган қўғирчоқ театрлари фестивалида иштирок этди.

Ўз ўрнида туркиялик ижодкорлар Ўзбекистонда уюштирилган халқаро санъат анжуманларида иштирок этиб келди. Масалан, 1997 йилнинг май ойида ўтказилган XII Халқаро Тошкент кинофестивалида Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларидан санъаткорлар қатнашиб, ўз ижод намуналарини намойиш қилди. Жумладан Туркия кино ижодкорлари ҳам иштирок этди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов Халқаро Тошкент кинофестивали иштирокчиларига табригида шундай дейди: “Тошкент киноанжумани кишилар қалбида ёруғ умидлар уйғотиб, озодлик, тинчлик, бирдамлик, дўстлик ва биродарлик ғояларига, ўзаро бирлашишга, мамлакатлар ва халқлар маданияти ва маънавиятининг яқинлашувига, ер юзида ўзаро ишонч ва хурмат-эътиборнинг мустақамланишига хизмат қилади”⁵⁴⁷. Фестивалда 40 дан ортиқ мамлакатдан вакиллар қатнашди. Туркия ижодкорлари фестивалда совринли ўринни эгаллади.

1997 йил 5-10 июн кунлари Ялова шаҳрида бўлиб ўтган “1-болалар бадий ижодиёт фестивали”да Тошкент шаҳар “Умид” болалар фольклор рақс дастаси, шу йилнинг 7-12 июл кунлари Бурса шаҳрида ўтказилган “Олтин Қарагёз” 11-Халқаро рақс танловида М. Турғунбоева номидаги “Ўзбекрақс” Миллий рақс бирлашмаси ижрочилари, 1997 йил 6-15 сентябр кунлари Измир шаҳрида ташкиллаштирилган 4-Халқаро рақс фестивалида Хоразм вилояти “Хоразм гуллари” фольклор рақс дастаси, 8-11 октябр кунлари Измир шаҳрида бўлиб ўтган Анъанавий қўғирчоқ театрлар халқаро фестивалида Андижон вилоятининг “Лола” қўғирчоқ театри жамоалари муваффақиятли иштирок этди⁵⁴⁸.

Маданиятнинг турли йўналишларидаги ҳамкорликда икки давлат ўртасида ўзгармас бўлиб қолган анъаналар мавжуд. Турк санъат

⁵⁴⁷ Омонёрлар янграётган юрт // Халқ сўзи. 1997 йил 30 май.

⁵⁴⁸ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 151-варақ.

усталарининг Самарқандда ўтказиладиган “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалида мунтазам қатнашиши, Туркия давлат телерадиокомпанияси (TRT) Ўзбекистонда ўтказиладиган расмий тантаналарни хорижий мамлакатларга терансляция қилиши анъанага айланди⁵⁴⁹.

1997 йилнинг 25 август – 2 сентябр кунлари Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Шарқ тароналари” I Халқаро мусиқа фестивалида бир гуруҳ туркиялик санъаткорлар қатнашди⁵⁵⁰. Фестивалда Туркиядан Сертан Айхан, Адлан Килич, Тулай Шендере, Надида Султон, Дениз Секи, Ихсан Йилмаз, Испемихан Талай, Бариш Манчолар иштирок этдилар⁵⁵¹.

Туркия Республикасида 1997 йил 8-11 октябр кунлари бўлиб ўтган “Анъанавий театр” халқаро кўғирчоқ театрлари фестивалида Андижон вилояти “Лола” кўғирчоқ театри иштирок этди⁵⁵². Театр ижодий жамоаси таркибида Абдурахмонов Равшанбек, Жабборов Баҳодир, Чуққиев Рашид, Қосимов Камилжон, Қурбонова Гулнараҳон, Ваҳидов Қаҳаржон, Парпиев Қурат, Мамадалиев Мадаминжон, Таштемиров Гулом, Шербаев Фазилжон, Таштемиров Абулҳакимлар фаолият кўрсатиб, улар халқаро фестивалда иштирок этди.

1998 йил 8-14 июн кунлари Туркиянинг Чорум шаҳрида ўтказилган 18-Халқаро Хетта кўрғазмаси ва фестивалида Сурхондарё вилоятининг Абрайқуловлар оилавий ансамбли иштирок этди. Шунингдек, шу йили 27 октябр – 1 ноябр кунлари Истамбулда ўтказилган Турк опера кечасида А.Навоий номидаги опера ва балет катта театрининг ижодий жамоаси (4 киши) қатнашди⁵⁵³.

Ўзбекистоннинг мусиқий ҳаётида 1998 йил 22 сентябрда Тошкент шаҳридаги муҳташам “Туркистон” саройида бўлиб ўтган Симфоник мусиқа Халқаро фестивалида туркиялик ижодкорларнинг асарлари юқори

⁵⁴⁹ Қардош халқлар фаровонлиги йўлидаги учрашув // Халқ сўзи. 2018 йил 28 апрель.

⁵⁵⁰ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 151-варақ.

⁵⁵¹ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 585-иш, 12-варақ.

⁵⁵² ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 594-иш, 2-7-варақлар.

⁵⁵³ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 157-варақ.

баҳоланди. Фестивал ташкилотчилари ўз олдига ҳозирги ўзбек композиторлари ижодини кенг тарғиб қилиш, уларнинг хорижий ҳамкасблари билан янада яқинроқ ижодий ҳамкорликни амалга оширишни мақсад қилиб қўйди. Фестивал доирасида “Миллий анъаналар ва замонавий композиторлар ижоди” мавзусида давра столи атрофида анжуман ҳам бўлиб ўтди.

1999 йил 13-20 май кунлари Туркияда ўтказилган “XV халқаро мусиқа фестивали”да “Ўзбекистон” давлат миллий симфоник оркестри иштирок этди⁵⁵⁴. Шу йил 26-30 август кунлари Самарқандда ўтказилган “Шарқ тароналари” II-Халқаро мусиқа фестивалида ҳам Туркиялик бир гуруҳ санъаткорлар, ҳайъат аъзолари ва фахрий меҳмонлар қатнашди⁵⁵⁵.

2001 йил 12-16 ноябр кунлари Туркиянинг Бурса шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро кўғирчоқ театрлар фестивалида Республика кўғирчоқ театри жамоаси иштирок этди⁵⁵⁶.

2013 йили “Тантана” болалар фольклор ансамбли Измир ҳамда Истамбулда ўтказилган халқаро тадбирларда қатнашди. Жумладан, “Хунарманд” уюшмаси усталари Анқарада уюштирилган халқ амалий санъати халқаро кўргазмасида Ўзбекистон санъатини намоён этишди.⁵⁵⁷

Маданият соҳасида мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар ва бошқа давлатлар билан ўзаро самарали ҳамкорлик натижасида юртимиздаги кўплаб миллий маданий марказларнинг самарали фаолият кўрсатиб келмоқда. Ўзбекистонда Турк миллий маданий маркази ҳам сермахсул фаолият кўрсатмоқда. Мазкур марказ раҳбари, моҳир шифокор-тадбиркор, “Дўстлик” ордени соҳиби Умар Салмоновнинг таъкидлашича, 1991 йилда дастлаб Бухорода, 1992 йилда эса Тошкент шаҳрида Турк миллий маданий марказлари ташкил этилиб, самарали фаолият кўрсата бошлади. 1997 йилнинг 26 мартида ташкил этилган Ўзбекистон Турк миллий маданият

⁵⁵⁴ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 151-варақ.

⁵⁵⁵ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 157-варақ.

⁵⁵⁶ ЎзР МДА, М-7-фонд, 1-рўйхат, 724-иш, 81-варақ.

⁵⁵⁷ Ўзаро ҳурмат, очиқлик ва хайрихоҳликка асосланган ҳамкорлик // Халқ сўзи. 2017 йил 24 октябр.

маркази эса эндиликда Бухоро, Самарқанд вилоятларидаги миллий маданий марказлари фаолиятини бирлаштириб, мувофиқлаштириб бормоқда⁵⁵⁸. Марказ қошидаги “Севинч”, “Анадолу”, “Истанбул” ансамбллари ҳамда кизлар бадиий рақс жамоаси қадимий мусиқий анъаналаримиз, ўзига хос мактаб ва йўналишларини тарғиб этишда фаол ҳисса қўшиб келмоқда. Ушбу жамоалар “Ўзбекистон – умумий уйимиз”, “Қудратимиз–бирлик ва ҳамжиҳатликда”, “Ватан ягонадир, Ватан биттадир” каби ижодий танловлар, дўстлик фестивалларида муваффақиятли иштирок этиб келинди.

Маданий алоқалар икки мамлакат муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади. 2016 йилнинг июн ойида Анкарада Ўзбекистон маданияти кунлари бўлиб ўтди, сентябр ойида эса ўзбек рассомлари Бодрумдаги ҳайкалтарош ва рассомлар XIV халқаро симпозиумида қатнашди. Ўша йилнинг ўзида Санъат галереясида ўн кун давомида санъат мухлислари эътиборини ўзига жалб қилган ўзбек рассомлари асарларининг кўргазмаси Истанбул маданий ҳаётидаги муҳим воқеа бўлди⁵⁵⁹.

2018 йил 22-24 июн кунлари Фарғона вилоятининг Риштон туманида илк бор “Кулоллар ва кулолчилик маҳсулотлари” халқаро фестивали бўлиб ўтди. Фестивал доирасида 100 дан ортиқ кулоллар, 60 нафардан ортиқ республикамизни барча худудларидан уста ҳунармандлар ҳамда Озарбайжон, Туркманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркия сингари 30 дан зиёд давлатдан ҳунармандлар иштирок этди⁵⁶⁰.

Турк маданий маркази раҳбари ва бошқарув аъзолари томонидан таъсис этилган “I.M. DOST-FILMS” студияси томонидан яратилган ўнлаб картиналар юртимиз томошабинларига яхши маълум. “Ширин булоқ”, “Бурч”, “Чин муҳаббат” (турк тилида суртга олинган) “Ота”, “Қизғалдоқ”, “Бегона баҳор” каби бадиий фильмлар, “Жийда гули” 21 серияли телесериали, “Оппоқ орзулар” сингари сериал картиналар меҳр, муҳаббат,

⁵⁵⁸ Усмонова.Н. Ўзбекистондаги турк миллий маданий марказ ҳақида эшитганмисиз?
<http://uza.uz/oz/society/-zbekistondagi-turk-milliy-madaniy-markazi-a-ida-eshitganmis-29-04-2018>.

⁵⁵⁹ Қардош халқлар фаровонлиги йўлидаги учрашув // Халқ сўзи. 2018 йил 28 апрель.

⁵⁶⁰ Отажоннова Б. “Фестивалга марҳамат”. // Жамият. 2018 йил 22 июнь.

садоқат, олийжаноблик, ўзгаларга хайрихоҳ ва кўмакдош бўлиш каби чин инсоний ғояларни тараннум этгани, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдек мақсадларни кўзлагани билан аҳамиятлидир⁵⁶¹.

Ҳар икки йилда бир марта Шаҳрисабз шаҳрида ўтказилиши анъанага айланган Халқаро мақом санъат анжумани ана шу йўлдаги эзгу ниятларни амалий ифодасидир. Шаҳрисабзда 2018 йил 6-10 сентябр кунлари Халқаро мақом санъати анжуманида 73 давлатдан 300 га яқин санъаткорлар иштирок этишди⁵⁶². Туркия Республикаси маданият ва туризм вазирининг биринчи ўринбосари Ахмат Халук Дурсун таъкидлаганидек, “Муסיқа санъати инсонни ҳамиша эзгуликка чорлайдиган, ҳар қайси одамни қалбидаги энг нозик, энг гўзал туйғуларни уйғотадиган буюк илоҳий куч. Турли миллат, тил ва эътиқодга мансуб одамларни, элу-элатларни ҳеч қандай таржимонсиз бир-бирига боғлайдиган муштарак мақсадлар йўлида бирлаштирадиган муסיқа санъати каби қудратли воситани топишнинг ўзи қийин. Бунинг исботи Халқаро мақом санъати анжумани мисолида ҳали кўзга ташланмоқда⁵⁶³.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, санъат соҳадаги алоқалар Ўзбекистон–Туркия муносабатларининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Муסיқа, тасвирий санъат, халқ оғзаки ижоди, театр ва кино соҳаларида ҳам алоқалар олиб борилиб, икки давлат санъаткорлари халқаро анжуманларда ўзаро тажриба алмашиб борди. Айниқса, Туркия санъат мухлислари ўзбек халқ оғзаки ижоди ва бахшичилик санъатига жуда катта қизиқиш билан қаради. Маданиятнинг турли йўналишларидаги ҳамкорликда икки давлат ўртасида ўзгармас бўлиб қолган анъаналарга таянди. Бугунги кунга келиб, Туркиялик санъаткорларни Самарқандда ўтказиладиган “Шарқ тароналари” халқаро муסיқа фестивали ҳамда Сурхондарё вилоятида бахшичилик, Шаҳрисабз

⁵⁶¹ Усмонова.Н. Ўзбекистондаги турк миллий маданий марказ ҳақида эшитганмисиз? <http://uza.uz/oz/society/-zbekistondagi-turk-milliy-madaniy-markazi-a-ida-eshitganmis-29-04-2018>.

⁵⁶² Жонихонов М. Дилларни дилларга, элларни элларга пайванд этадиган санъат. // Халқ сўзи. 2018 йил 7 сентябрь.

⁵⁶³ Жонихонов М. Агар биз санъатни, маданиятни кўтармоқчи бўлсак, аввало, мумтоз мақом санъатини кўтаришимиз керак. Халқ сўзи. 2018 йил 8 сентябрь.

шаҳарларида ўтказилган мақом фестивалларининг доимий иштирокчи сифатида мунтазам қатнашиб келаётганлиги икки халқ ўртасида ўзаро ҳурмат ва қардошлиқ ришталари янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

КИТОБ РЕСТАВРАЦИЯСИ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК

НАТИЖАЛАРИ

Разикбаева Нодира Ғанишер қизи

К.Беҳзод номидаги МРДИ

(+998 97) 440-50-24

nodira.razikbayeva@bk.ru

Калит сўзлар: *Маданий мерос, қўлёзма, варақ, консервация, реставратор, маҳорат дарси, лаборатория, салбий таъсир.*

Ўзбекистон моддий ва маданий мерос объектларининг кўплиги, ранг-баранглиги ҳамда қадимийлиги билан дунёда етакчи ўринларда туради. Республикамизда барча соҳаларда кенг қўламли ислоҳотлар жадал амалга оширилмоқда. Жумладан, халқнинг умуммиллий бойлиги ҳисобланган маданий меросимизни муҳофаза қилиш, илмий ўрганиш ва ундан самарали фойдаланиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айниқса, ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган қадимий қўлёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб этиш, уларни таъмирлашга бўлган эътибор дунё миқёсида тобора ортиб бормоқда.

Юртимизда кўплаб ноёб қўлёзма ёдгорликларни сақловчи музей, кутубхона, фондлар мавжуд бўлиб, айни вақтда мазкур қўлёзма манбаларни сақлашга бўлган эътиборнинг ортиши, консервация соҳасига таалуқли қарорларнинг тасдиқланиши, қоғоз реставрациясига бўлган ислоҳотлар самарасини ошириш заруратини, сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни талаб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2995-сонли қарорида ҳам мазкур соҳа ривожига алоҳида эътибор қаратиш кўзда тутилган⁵⁶⁴.

⁵⁶⁴Пўлатов.Ш, Исломов.Ш. “Тарихий хужжатларнинг консервация ва реставрацияси: назария ва амалиёт” Тошкент: “Наврўз нашриёти” 2017.

Давлат миқёсида олиб борилаётган ижтимоий ва сиёсий, айниқса фан ва таълим соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида маданий меросни ўрганиш ва тадқиқ этишга бўлган интилиш сезиларли даражада кучаймоқда. Ноёб тарихий манбалар, жумладан қўлёзма асарларни халқаро меъёрлар асосида сақлаш ва таъмирлаш йўналиши жадал суръатлар билан ривожланаётган истиқболли соҳа ҳисобланади. Мазкур соҳада илмий изланиш билан бир қаторда, амалий жараёнга алоҳида эътибор қаратилиши, кўплаб халқаро ҳамкорлик маҳорат дарсларни ўтказиш айтиш мумкин. Зеро, бир неча асрлар аввал битилган тарихий қўлёзма манбаларимизни халқаро меъёрлар асосида тўғри сақлаш ва таъмирлаш орқали уни сақлаб қолиш, келажак авлодга етказиш, мутахассисдан катта илмий ва амалий тажриба, билим ва кўникмалар талаб этилади.

Юқорида қайд этилган ҳукумат қарорларида таъкидланган вазифалардан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Туркия ҳамкорлик ва мувофиқлаштириш агентлигининг Тошкент ваколатхонаси ташаббуси



билан жорий йилда “Қўлёзма асарларни сақлаш ва таъмирлаш” мавзусидаги ўқув-амалий курс бўлиб ўтди. Маҳорат дарсидаги маданий мерос манбаларини ўрганиш, уларни сақлаш ва таъмирлаш амалиётлари икки тараф мутахассислари учун тажриба алмашинув мактаби бўлиб хизмат қилди. (1-расм).

Тадбирда Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Ўзбекистон мусулмонлар идораси, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, Ўзархив ва Кинофото ҳужжатлари марказий архиви, Имом Бухорий ҳалқаро илмий-тадқиқот маркази каби кўплаб ташкилотларнинг реставрация лабораторияси мутахассис ходимлари иштирок этдилар. Бу турдаги амалий маҳорат дарслариёш мутахассислар ва курс иштирокчиларининг билимини оширишда ва ёдгорликларимиз сақланаётган фондларни сақлашда муҳим аҳамиятга эга. Бу нарса кутубхонадаги барча, жумладан, техник ходимлар, реставраторлар, каталог билан ишлайдиган, хазина ишчиларига ҳам тегишли. Айниқса, сақлаш ва таъмирлаш йўналиши соҳа мутахассислари томонидан қўйилган аниқ ташхис асосида бир неча маъсулиятли тадбирларнинг бажарилишини ҳисобга оладиган бўлсак, бундай маҳорат дарсларнинг ўтказилиши катта аҳамиятга эга. Мана шундай тренинг машғулотларнинг ўтказилиши кадрларнинг ўсишига ва бу эса аждодларимиздан бизгача етиб келган олтин меъросларимизни тўғри сақлаш йўлида пойдевор вазифасини бажаради десак муболаға эмас.

Мазкур ўқув-амалий курсида маърузачи сифатида Туркия қўлёзма асарлар кенгаши бошқармаси, Китоб шифохонаси ва архиви департаменти

раҳбари Нил Байдар хоним ва Кония шаҳар қўлёзма асарлар минтақавий бошқармасининг бошлиғи Бекир Шаҳин иштирок этдилар. (2-расм).



Машғулот аввалида танишувжараёнида ҳар бир катнашчи ўз фикр мулоҳазаларини, фаолият олиб бораётган ташкилотдаги мазкур курсда кўриб чиқилиши кўзланган масалалар бўйича мавжуд қандай муаммова турли саволлар ўртага ташланиб ва манашубизни қизиқтираётган саволлардан аксариятига жавоб олдик десак янглишмаган бўламиз. Юқорида номлари зикр этилган мутахассисларнинг бой меҳнат тажрибаларидан баҳраманд бўлган ҳолда бу ўқув-машғулотлари биз мутахассисларга ниҳоятда фойдалива самарали бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Барчамизга маълумки аксарият бизгача етиб келган қўлёзма асарлар шикастланишида ёруғлик, ҳарорат, нисбий намлик, чанг ва кирланиш асосий сабаблардандир. Ёруғлик – кўзимизга кўринувчи, электромагнит тўлқинлари спектори бўлмиш ёруғлик кутубхона фонди ва архив коллекциялари шикастланишининг оддий сабабларидан биридир. Айниқса қоғоз, муқова, матнни яратувчи унсурлар (сиёҳ, фоторасм, муқова, эмульсия, бўёқлар ва ранглар) ёруғликка жуда таъсирчан бўлади. Ёруғлик қоғозга турли йўллар билан таъсир кўрсатиши мумкин. У қоғозни оқартириб, сарғайтириб ва қорайтириб, шунингдек целлюлоза тўқималарини бўшаштириши мумкин, бу эса қоғознинг мўртлашувига олиб келади.

Чанг ва кирланиш – коллекциялар шикастланишининг асосий сабабларидан бири – ҳавонинг кимёвий ва чанг аралаш кирланиши. Чанг жуда катта миқдорда органик бирикмалардан иборат ва гигроскопик бўлганлиги учун микроорганизмлар ва зарарли ҳашоратларнинг кўпайиши учун қулай муҳит пайдо қилади.

Кутубхона ва фонди ва архив коллекцияларини сақлашда ҳарорат ва нисбий намликни назорат қилиш муҳим, зеро, уларнинг ноқобил даражадаги меъёри сақланаётган материалларга шикаст етказди. Ҳарорат – бу иссиқлик даражасидир. Намлик – бу ҳаводаги сувнинг зичланишидир. Иссиқлик кимёвий реакция ва бузилишни тезлаштиради. Намликнинг нисбатан баландмиқдори материал сиртида кимёвий реакциялар учун керакли нам муҳит яратади юқори ҳарорат билан бирикиб микроорганизмлар ва зарарли

ҳашоратларнинг кўпайишини таъминлайди. Материаллар турли хил даражада гигроскопик ва ташқи муҳитга сезувчан бўлади. Ҳарорат ва нисбий намликнинг ўзгариши ҳам зарарли кучга эга. Шу каби ўзгаришларга сезгир кутубхона материаллари нисбий намлик ва ҳароратнинг бундай ўзгаришлари натижасида абсорбация (сингиш), намлик пайдо бўлиши ва кенгайиб торайишига дучор бўлади. Турли хил сиртдаги ўзгаришлар қоғознинг буришиб, сиёҳнинг суркалиб, расмлардаги эмульсион ёрилишини тезлаштиради. Баъзи бир ҳолатларда материалларни ғилофларда ва ўралган ҳолда сақлаш билан бу каби шикастлардан асраб қолиш мумкин⁵⁶⁵. Аммо, бу жараёни ҳам узоқ самара берувчи ечим деб бўлмайди.

Юқорида келтириб ўтилган ёруғлик, ҳарорат, нисбий намлик, чанг ва кирланиш натижасида пайдо бўлувчи, микроорганизмлар, ҳашоратлар, кимёвий, фотокимёвий шикастлар, юзаки изчилликлар каби салбий оқибатларнинг олдини олиш мақсадида ҳар бир реставрация лабораторияси қошида кимё ва биология лабораторияси бўлиши ва айти шу соҳада тажрибали мутахассисларни фаолият олиб боришлари муҳим саналади. Лаборатория ходимлари қўйган тўғри ташҳис ёзма манбаларимизнинг ҳолатига зарар етказмасдан соғлом ҳолатда сақланишига ва шу билан бирга фонд ходимлари, реставраторлар ва қўлёзма манбадан фойдаланувчи китобхоннинг ҳам турли ҳилдаги замбуруғли аллергия касалликларга чалинмаслигининг олдини олади.

Туркиялик мутахассислар ҳам тренинг машғулотларда қўлёзма реставрацияси амалиёти қўлланилишидан аввал лабораторияда биологик текширувлар ўтказиш энг тўғри ва самарали усул эканлигини такидлаб ўтишган. Италиялик консерватор – реставратор Антонио Мирабиле мазкур қўлёзма китобларни таъмирлашдаги учта босқични китоб варақлари устида зарурий текширув лаборатория ишларини олиб бориш, дезинфекция ва

⁵⁶⁵Мирабиле. А. Қоғоз ҳужжатларни сақлаш // Шарқ қўлёзмалари хазинаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. - Тошкент: “Мега Басим, Туркия нашриёти” 2012.

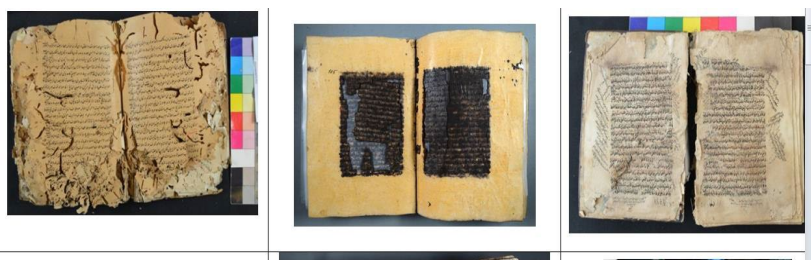
кимёвий ишлов, қўлёзма варақлари ва муқовасини таъмирлаш энг тўғри тажриба усули деб ҳисоблайди. (3-расм).

2012 йилнинг март ойдан Китоб шифохонаси ва архиви департаментидаўз фаолиятини олиб бораётган Нил Байдар хоним китоб шифохонасида 23 реставратор ишчи ҳодим, бундан ташқари кимёгар ва биологлар, умумий ҳисобда 55 ходим ташкилотда фаолият олиб бориши ва савобли ишларида манашу соҳа мутахассисларининг кўмаги муҳим эканлигини сўзлади.



(3-расм) www.yek.gov.tr

2017 йилдан бошлаб Президентнинг ПҚ 2995-сонли қарори асосида аҳоли қўлидаги ноёб манбаларни сотиб олиш ҳисобига қўлёзмалар фонди бойитиб борилмоқда. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтиреставрация лабораториясида қўлёзма манбаларни таъмирлаш мобайнида, қабул қилиб олинган қўлёзма, тошбосма, ва тарихий ҳужжатларнинг



(4-расм) www.yek.gov.tr

аксариятида моғор ва



микроорганизмлар мавжудлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.(4-расм)Мана шундай шикастланган қўлёмани ушлаганда, фойдаланганда, таъмирлаш жараёнида, фонд ходимлари, фойдаланувчилар, реставратор ходимлар соғлиғига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Манбага ва инсон саломатлиғига ёмон таъсир кўрсатаётган бу жараённи қандай тўхтатиш мумкин деган ҳозирда биз учун долзарб бўлган саволга, тажрибали мутахассисларимиздан тренинг мобайнида керакли кўрсатма ва тавсиялар орқали ечим топдик. Шуниси қизиқки, мазкур ҳолат Нил Байдар хоним айтишича Туркиядаги бирор бир фондларда кузатилмас экан. Бу жараённинг олдини олиш бир неча тадбирларни ўз ичига олади, деб сўз юритдимашғулот давомида.

Бу жараённи олдини олишнинг иккита усули мавжуд:

- 1) Биологик таҳлил ўтказиш.
- 2) Реставрация амалиётига тайёрлаш.

Биологик усулда ҳам икки хил метод қўлланилади, мавжуд сақлашхоналардаги ҳаводан намуна олиб, у намунани махсус лаборатория жиҳозларда текшириб, қўлёмалар сақланаётган сақловхоналар ҳавосида қанча микдорда микроорганизмлар



(5-расм)www.yek.gov.tr

борлигини ўрганадилар(5-расм).

Иккинчи жараён манбадан намуна олишдир. Агар инсон соғлиғи учун зарарли бўлса, биологлар томонидананиқланади. Ундан кейинги тозалаш



(6-расм)www.yek.gov.tr

ишлари реставраторнинг вазифаси ҳисобланади. Тозалаш ишларида ҳам икки хил усул мавжуд. Дезинфекция учун ишлатиладиган бир марталик газ ниқобидан фойдаланиб О₃ ёрдамида моғор босган

китоблар зарарсизлантирилиб тозаланади. Яна бири, чуқур музлатиш методи. Касалланган китобларнинг ҳар бирини мустақкам ҳолатда целлофанга ўраб-40 даражада 24 соат мобайнида музлатилади(6-расм).Ундан сўнг целлофандан ажратиб, вароқларни бирма бир очиб, хафсизлик учун газ ниқобини тақиб, хепофилтерлимаҳсус электр супурги билан тозалангандан сўнг реставрация амалиётига ўтишмақсадга мувофиқдир.Аҳолидан олинадиган китобларни ҳам айна шу музлатиш босқичидан ўтказиш лозимва бундан сўнг 24 соат карантин остида целлофанларда сақланади. Табиийки, бу амалиётнинг асарларга зарари борми деган савол пайдо бўлади?

ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган италиялик реставраторлар Антонио Мирабиле, Марко ди Белла, ва “Малик Файсал” маркази реставрация бўлими раҳбари Ҳабиб Адамлар бошчилигидаги ўқув курсда Антонио Мирабиле бу услубга бироз ишончсизлик билдирган⁵⁶⁶. АҚШлик Жон Смит томонидан ихтиро қилиниб, ҳозирда куруқ совитиш орқали дезинфекция қилувчи “WEI TO” жиҳози воситасида амалга оширилувчи ушбу услуб унинг фикрича, қаттиқ совутиш натижасида бир неча йиллардан сўнг китоб varaқларига зарар етиш эҳтимоли мавжуд.

Нил хоним бу саволга жавобан: Бу музлатиш амалиёти кичик бир тажриба сифатида амалга ошириб кўрилди ва 6 ой мобайнида мазкур китоблардаги ўзгаришлар, яъни, сиёҳда хиралашиш, қоғознинг синиш ҳолати ва рангининг



ўзгариши шу вақт мобайнида кузатиб борилди. Лаборатория таҳлил натижасида ҳеч қандай юқорида келтирилган салбий оқибатлар содир

⁵⁶⁶Салимов.М. Замонавий реставрация соҳасидаги асосий тенденциялар. INFOLIB//J. Ахборот кутубхона хабарномаси. Тошкент, 2015.

бўлмагани тасдиқланди ва мазкур жараён амалиётга тадбиқ этилди. Бажарилган амалиёт орқали зарарланган манбалар шикастланишининг олди олиниб, ёши узайтирилди.(5-расм).

Юқорида келтириб ўтилган муаммоларни ҳал қилишда бизга хорижий мамлакатлардаги, хусусан Туркиядаги “Усманийлар архиви”, “Сулаймония” кутибхонаси, Саудия Арабистоннинг “Қирол Файсал” маркази фонди, Саудия Арабистони “Малик Файсал” марказининг вамана шундай маҳорат дарсларда малакали реставратор мутахассисларнинг тажрибалари асқотади. Реставрация лабораториясининг асосини ташкил этувчи кимёвий лаборатория, унга зарур бўлган асбоб ускуна ва жиҳозлар шу билан бир қаторда кимё лабораторияси аъзоларидан ҳеч бўлмаганда олий маълумотли химик-биолог бўлса, келиб чиқаётган муаммоларнинг озми кўпми олди олинган бўлар еди. Холбуки, зарур ҳолда лаборатория текширувдан ўтказмасдан ва кимёвий ишлов бермасдан таъмирланган кўлёмаларда емирилиш жараёни давом етиб боради. Бундай кўлёмани эса тўлақонли таъмирланган деб айта олмаймиз. Институт имкониятларини ҳисобга олган ҳолда кимё-биологик лаборатория ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлар еди.

Хулоса тарзида шуни таъкидлаш керакки, бу каби илмий ва амалий тажриба алмашишлар ҳар икки томон учун ҳам ижобий натижалар беради. Ўз навбатида, туркиялик мутахассислар институтимиздаги қоғоз ва китоб реставрацияси бўйича малакалимутахассислардан ўзларидаги жавобсиз саволларга ечим топишга муваффақ бўлдилар. Шубҳасиз, ёш мутахассислар мазкур маҳорат дарсларида олган билим ва тажрибаларидан ўзларининг иш фаолиятида самарали фойдаланиб, бой меросимизни сақлаш ва келажак авлодга етказишда ўз ҳиссаларини кўшади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Пўлатов.Ш, Исломов.Ш. “Тарихий ҳужжатларнинг консервация ва реставрацияси: назария ва амалиёт” Тошкент: “Наврўз нашриёти” 2017.

2. Мирабиле. А. Қоғоз ҳужжатларни сақлаш // Шарқ қўдлёмалари хазинаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. - Тошкент: “Мега Басим, Туркия нашриёти” 2012.
3. Салимов.М. Замонавий реставрация соҳасидаги асосий тенденциялар. INFOLIB//J. Ахборот кутубхона хабарномаси. Тошкент, 2015.

КИТОБ РЕСТАВРАЦИЯСИ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИК НАТИЖАЛАРИ

Мақолада Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти реставрация лабораторияси ва Туркиянинг қўлёмза асарлар кенгаши бошқармаси, Китоб шифохонаси ва архиви департаменти раҳбари Нил Байдар хоним ва Кония шаҳар қўлёмза асарлар минтақавий бошқармасининг бошлиғи Бекир Шаҳин, мутахассислари билан ўтказилган ўқув амалиёт машғулотлари ва уларда қўлга киритилган илмий ва амалий натижалар ҳақида маълумот берилган.

РЕЗУЛЬТАТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ КНИЖНОЙ РЕСТАВРАЦИИ

В этой статье предоставлены информации об практических обученнях, а так же о полученных ими научных и практических результатах, проведенные совместно с Лабораторией реставрации институти Востоковедения имени Абу Райхана Бируни и со специалистами как из отдела рукописных работ Турции, начальник департамента книжной реставрации и архива Нил Байдар и начальник регионального отделение Рукописи города Конья.

RESULTS OF COOPERATION IN THE FIELD OF BOOK RESTORATION

This article provides information on practical trainings as well as on the scientific and practical results obtained by them, conducted jointly with the Restoration Laboratory of Institute of Oriental Studies named Biruni and with specialists from the Turkish manuscripts department, head of the book restoration and archive department Neil BaydarHonum and head of the regional Office of the Manuscript of the city of KonY.

**АФЗАЛИЙНИНГ ТУРКИЙ НАЗМДА БИТИЛГАН АСАРИ
ҚЎЛЁЗМАЛАРИ**

MANUSCRIPTS OF AFZALIY'S SOURCES WRITTEN IN TURKIC POETRY

Гуломова Ҳилола Азизовна
ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи таянч докторанти,
+998909249266 gulomova86@bk.ru

Аннотация: Мазкур мақолада Афзалийнинг туркий назмда ёзилган фикҳга доир “Мажмау-л-масойил” асари кўлёмалари манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Афзалий, “Мажмау-л-масойил”, асар, туркий, кўлёма, фикҳ, бет.

Annotation: In this article discusses the manuscripts of Afzaliy's sources on the Turkic poetry “Majmaul masoyil” were examined from the point of view of the source.

Key words: Afzaliy, “Majmaul masoyil”, source, Turkic, manuscript, fikh, page.

Туркий халқлар яшаган худуддан етишиб чиққан аллома ва мутафаккирларнинг илм-фаннинг турли соҳалари ва ислом илмлари бўйича яратган асарлари тадқиқини кенгайтириш ҳамда уларни асл матнини нашр этиб, таълим-тарбия жараёнига жорий этиш ва илмий муомалага киритиш бўйича мамлакатимизда қатор илмий ишлар амалга оширилмоқда. (интернет)

“Маълумки, туркий қавмлар деганда биз ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, уйғур, тотор, бошқирд, чуваш, озарбойжон, қорачой, турк, гагауз, қўмик, балқар каби ўттизга яқин миллатларни кўзда тутишимиз керак. Бу миллатлар эса Евро Осиё материгининг каттагина қисмида жойлашган худудларда ҳаёт кечиради”⁵⁶⁷.

⁵⁶⁷<http://www.edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/oezbek-edebiyat/20-21-as-r/1226-samdu-turkiy-xalqlar-adabiyoti>

Туркий қавмлар орасида ислом таълимоти тарқалиши билан фикҳ, тафсир, ҳадис, калом илмлари ривожланди ва ушбу фанлар бўйича таниқли олимлар етишиб чиқди. Улар ўз асарлари орқали ислом оламида шуҳрат қозондилар. Олимлар барча илмлар қатори фикҳ соҳасида ҳам кенг фаолият олиб бордилар.

Мамлакатимизда истиқлол туфайли турк эллари адабиётини яхлит ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Маълумки, келиб чиқиши бир-бирига яқин, қариндош бўлган халқларнинг тарихи, маданияти, ривожланиши бир илдизга бориб тақалади.

Туркий халқларнинг адабиётини бир бутун ҳолда яхлит ўрганиш, уларнинг ижтимоий-маънавий ҳаётини яқиндан англашга ёрдам беради. Юқорида кўрсатилган халқларнинг энг қадимги адабий-маданий асарлар, ёдгорлиги ҳам бир-бирига ўхшаш. (интернет) Мисол тариқаси Туркия давлатини тарихий жиҳатдан юртимиз билан боғлаб турадиган шаҳарларидан бири, бу — Коньядир. Сабаби, мазкур ҳудудда жаҳон адабиётининг бетакрор сиймолари бўлмиш Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби буюк аждодларимиз ўзларига устоз деб билган— Мавлоно Жалолиддин Румий ҳаёт кечирган шаҳар ҳисобланади. Аллома ўзидан кейинги авлодларга “Девони кабир”, “Маснавийи маънавий”, “Фийҳи ма фийҳ”, “Мактубот”, “Мажолис сабъа” каби асарлар қолдирди. Румийнинг асарлари нафақат ўша давр, балки кейин ҳам муҳим бўлган масалаларга бағишланган бўлгани учун олимлар ундан ўз асарларида истефода этганлар.

Шулардан бири “Мажмаъу-л-масойил” асари муаллифи Афзалийдир. Муаллиф асарни ёзишда юзга яқин манбалардан фойдаланган, шулар қаторидан Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” ҳамда “Арбаъин” асарлари ўрин олган. Изланишларимиз натижасида бу манбалар фикҳ, калом, тасаввуф, ҳадис, тафсир ва бошқа ислом илмларига бағишланганлиги аниқланди.

Қўлёзма хошияларида араб тилида ёзилган иқтибосларга Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масойил” асарида туркий тилда назм йўли билан шарҳлар ёзиш ташкил этган. Афзалий уларни саралаб хошияларда келтириб боради ва уларни ҳар бирига асарда ўзбек тилида шарҳлаб қаердан олинганлигига ишора ҳам қилади.

Демак, Афзалий турли фикҳий масалалар таҳлил қилинган манбалардан фойдаланган ва асарни ёзишда асосан ўша даврда долзарб бўлган муаммоларнинг ечимини ёритишда кўплаб манбаларга мурожаат этади.

У асарини ёзиш учун ўз давридаги ва ўзидан олдинги яратилган фикҳий манбаларни пухта ўрганади. Айниқса, “Хулоса”, “Муҳит”⁵⁶⁸, “Арбаъийн”, “Маснавийи маънавий”, “Хулосату сирожийа”, “Хизона”⁵⁶⁹, “Мухтасари виқоя”⁵⁷⁰, “Фатовои Шайбоний”, “Салоти масъудий”, “Қозихон”, “Дажизий” ва яна ўнлаб асарлардан фойдаланган. Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масойил” асарига асос бўлган манбаларнинг аксарияти ҳанафий мазҳабининг муҳим асарлари ҳисобланади. Қуйида ушбу асарнинг ЎЗР ФАШИ асосий фондида сақланаётган айрим қўлёзмалари тавсифини келтирамыз:

1. **№8398 рақам** остида сақланаётган ушбу қўлёзма асарнинг биз кўриб чиққан нусхаларининг энг қадимийси саналади. Муқова қалин жигар ранг картондан ишланган, ўлчами: 15x23 см. Матн 80^б саҳифагача шарқ қоғозига ёзилган, 81^а варақдан бошлаб то охиригача шилдироқ ипакқоғоз, яъни ишлатилган қоғоз икки хил. Китобнинг охиригача бир хил хат бўлганлиги сабабли битта хаттот ёзган деган хулосага келамиз. Қўлёзма матни настаълиқ хатида ёзилган. Пойгир мавжуд. Матн қора сиёҳ билан сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Асар 2^б саҳифадан бошланган. Ҳар бир саҳифада икки устунли ўн беш қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзма ҳижрий 1235

⁵⁶⁸<https://waqfeya.com/book.php?bid=4994>

⁵⁶⁹<https://www.noor-book.com>

⁵⁷⁰<https://archive.org/details/MuxtasorulViqoya-->

йилдахаттот Ортиқ Ниёз бин Араб хожа томонидан кўчирилган. Басмаладан сўнг:

برچه دين بورن قيامتده ثورار

اول نماز روزه حج دين كه بار

Асар охири 140^a бетда қуйидаги байт билан тугаган:

افضلى نظم ايلادى شاه كرم

اوزى اولسه نظم قالغاي محترم

ёзувлар бор. Ҳошияда асар мазмунига алоқадор бўлган асарлардан иқтибослар бериб борилган. Доғ босган, суюқлик тўкилиб шикастланган, суркалишлар бор. Ёнғинда қолган, қоғоз четида куйиш аломатлари бор. Айрим варақларда хато устига чизик тортилиб тўғирланган. Қўлёзма 140 варақни ташкил этади(2^b-140^a)⁵⁷¹.

2. **6427рақамли қўлёзма.** Қўлёзманинг муқоваси қалин яшил рангли картондан, қизил рангда нақшли тамға босилган. Қоғози икки хил (шилдироқ ипак қоғоз ва шарқ қоғози). Ўлчами: 14x26,5см. Матн турли хаттотлар томонидан настаълиқ хатида, қора сиёҳ билан ёзилган. Пойгир мавжуд. Фасллар, яъни “баён”лар қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Ҳошияга шарҳлар ёзилган. Манбанинг 2^b-39^b саҳифаларида “Саҳобалар қиссаси” ўрин олган, 39^a -47^a саҳифаларда диний мазмундаги асардан парча келтирилган. Қўлёзманинг 48^a-185^b саҳифаларида эса Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масойил” асари жой олган. Ҳар бир саҳифада ўн етти қатордан икки устунли матн жойлаштирилган. Қўлёзма 291 варақни ўз ичига олиб, ҳижрий 1304 йил китобат қилинган бўлиб, хаттот Мулло Насруллоҳхожа ибн Саидхожа томонидан кўчирилган. Асар 48^a саҳифадан бошланган. Басмаладан сўнг:

برچه دين بورن قيامت ده ثورار

اول نماز روزه حج دين كه بار

Охири 185^b бетда қуйидаги байт билан тугаган:

افضلى نظم ايلادى شاه كرم

اوزى اولسه سوزى قالغاي محترم

⁵⁷¹Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. №8398.

Қўлёзма хошиясида асар мазмунига алоқадор бўлган араб ва форс тилларидаги масалалар бериб борилган. Айрим варақларда хато устига чизик тортилиб тўғирланган. Асар 48^а - 185^б саҳифаларни ўз ичига олади. 157^а варақда кичик қоғоз ёпиштирилган. “Мажмаъу-л-масойил” асаридан кейинги варақларда, яъни 186^а саҳифада намоз ўқигандан сўнг савобини марҳумларга бағишлаш ҳақида, 186^б - 194^б саҳифаларда пайғамбар қиссаси, 194^а - Ҳазрат Имом Аъзам қиссаси, 194^б - “Тожднома” дуоси, 208^а- 290^бсаҳифаларда –форс ва араб тилидаги диний мазмундаги матнлар ва 291^а - 291^б саҳифаларда Аҳмад Яссавийнинг ҳикмати ўрин олган. Умумий 291 варақни ташкил этади (2^б -291^б)⁵⁷².

3. **555 рақамли қўлёзма.** Қўлёзманинг яшил рангли муқоваси қалин картондан иборат. Муқовада нақшли тамға бўлиб, унинг ичига саҳхоф(муқовачи)нинг исми ёзилган “Амал-и мулла Аврор Муҳаммад Қайюм”. Ўлчами: 14,5x24см. Шилдироқ шарқ ипак қоғозидан фойдаланилган. Китобнинг бошидан охиригача бир хил хат бўлгани сабаблибир хатот томонидан ёзилган дейиш мумкин. Настаълиқ хатида ёзилган. Пойгир мавжуд. Матн қора сиёҳ, сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн икки устунли ўн беш йўлдан жойлаштирилган.

Асар 1^а саҳифадан бошланган. Басмаладан сўнг:

بارچه دين بورن قيامتدا سورار
اول نمازو روزہ حج دين كه بار

Охири 157^б бетда қуйидаги байт билан тугаган:

هر تيشوككا بول غانصا قيلما نكيز
افضلى نينك نضم دن ياد ايلانكيز

Кўчирилиш тарихи ҳижрий 1238 йил. Асар ким томонидан кўчирилгани тўғрисида маълумот йўқ. Хошияда шарҳлар мавжуд. Асар 1^а - 157^б гача бўлган саҳифаларни ўз ичига олади. Муқова қирилган. Варақларни доғ босган, суюқлик тўкилиб шикастланган, айрим варақларда кичик йиртиқ бор. Айрим варақларда хато устига чизик тортилиб тўғирланган. Қўлёзманинг

⁵⁷²Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. № 6427.

157^a - 168^a саҳифаларида диний мазмундаги форсий асар, 168^b - 169^a ва 192^a саҳифалар бўш қолиб, 169^b - 189^a саҳифаларда диний мазмундаги форсий асар, 190^a - 191^a саҳифада диний мазмундаги форсий асар, 192^b - 196^a саҳифаларда форс тилидаги матн, 196^b - 198^a саҳифаларда Ҳадис-и Наврузий, 198^b - 203^a саҳифаларда Ҳадис-и Қудсий ва унга ёзилган шарҳлар, 326^b саҳифадан “Солату Масъудий” ва бошқа асарлардан парчалар келтирилган. Умумий 326 варақни ташкил этади(1^a - 326^b)⁵⁷³.

4. **554 рақамли қўлёзма.** Қўлёзма муқоваси калин картондан. Тамғанинг ичига саҳҳофнинг исми ёзилган (Муҳаммад Карим Самарқандий). Ўлчами: 16x26 см. Шарқ қоғози. 141 варақ. Ҳар бир саҳифада ўн беш қатордан матн жойлаштирилган. Матн настаълиқ хатида ёзилган. Ҳошияда шарҳлар битилган. Қўлёзма тўлиқ. Пойгир мавжуд. Матн қора сиёҳ билан сарлавҳалар эса қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн икки устунли ўн беш йўлдан иборат. Асар 1^b саҳифадан бошланган. Басмаладан сўнг:

بارچا دين بورنه قيامت دا سورار

اول نمازو روزه حج كبار

Охири 141^b бетда қуйидаги байт билан тугаган:

افضلى نظم ايلادى شاه كرم

اوزى اولسه سوزى قالغاي محترم

Колофонда хаттот Муҳаммад Амин, кўчирилиш тарихи хижрий 1304 йилдеб қайд этилган. Қўлёзма 141 варақдан иборат (1^b - 141^b), варақларни доғ босган, ҳошияда тузатишлар бор⁵⁷⁴.

5. **12470 рақамли қўлёзма.** Қўлёзма муқоваси оч яшил картондан (қайта ишланган). Ўлчами: 24,5x14 см. 201 варақ. Китобнинг охиригача бир хил хат. Матнлар Қўқон қоғозига настаълиқ хатида кўчирилган. Пойгир мавжуд. Матн қора сиёҳ билан, баёнлар қизил сиёҳ билан ёзилган. Матн икки устунли ўн беш йўлдан иборат.

Асар 1^b саҳифадан бошланган. Басмаладан сўнг:

⁵⁷³ Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. №555.

⁵⁷⁴ Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. №554.

برچه دين برنه قيامته ثورار

اول نماز روزه دين كبار

Охири 201^a бетда қуйидаги байт билан тугаган:

افضلى نظم ايلادى شاه كرم

اوزى ولسه سوزى قالغاي محترم

Асарнинг хаттот Йўл Муҳаммад бин Қаландар томонидан кўчирилган бўлиб, йили маълум эмас. Варақларни доғ босган, суюқлик тўкилиб шикастлаган, суркалишлар бор, баъзи варақларда кичик тешиклар бор. Айрим варақларда хато устига чизик тортилиб тўғирланган. Умумий 201 варақни ташкил этади(1^b -201^a)⁵⁷⁵.

6. **3722 рақамли қўлёзманинг** муқоваси тўқ қизил рангли қалин картондан. Муқова юзига учта нақшинкор саҳхоф тамғалари туширилган. Ўлчами: 15x25,5см. Саҳифаларда ҳошиялар чизилмаган. Матнлар Қўқон қоғозига настаблиқ хатида кўчирилган. Сарлавҳалар алоҳида қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. 145 варақ. Матнлар охиригача бир хаттот томонидан ёзилган. Пойгир мавжуд. Ҳар бир саҳифада икки устундан ўн беш қатор матн жойлаштирилган. 1^a-3^aсаҳифаларда диний мазмундаги форсий матн, 3^b-4^aсаҳифаларда пайғамбаримиз (с.а.в)нинг ҳадислари, 4^b саҳифадан Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масойил” асари бошланган. Басмаладан сўнг:

بارچه دين بورنه قيامته سورار

اول نماز روزه حج كبار

Охири 145^a бетда қуйидаги байт билан тугаган:

اميد سوالدور عمل قيلغاي ملحان

جهان ايوانيدين كيتكاي با يمان

Матн ҳижрий 1256 йил хаттот Ғайбуллоҳ бин Субхонқули томонидан кўчирилган. Ҳошияда асар мазмунига алоқадор бўлган ҳадислар ва фикҳга доир асарлардан шарҳлар бериб борилган. Асар 4^b-145^a гача бўлган саҳифаларни ўз ичига олади. Муқова қирилган, йиртилган. Варақларни доғ

⁵⁷⁵Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. №12470.

босган. Айрим варақларда хатолар чизик тортилиб тўғирланган. Умумий 145 варақни ташкил этади(1^a -145^a)⁵⁷⁶.

Демак, бугунги кунда Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масойил” асарининг ЎзР ФА ШИ асосий ва Ҳамид Сулаймон фондларида жами 16 та қўлёзма ва 4 та тошбосма нусхалари мавжуд.Юртимизда сақланаётган асар қўлёзмасининг энг қадимийси XIX асрнинг бошларига мансуб.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. №8398.
2. Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. № 6427.
3. Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. №555.
4. Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. №554.
5. Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА ШИ. Қўлёзма. №12470.
6. <http://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-turkiya-buyuk-tarikh-bunyod-etgan-ikki-ulug-khalq>
7. <http://www.edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/oezbek-edebiyat/20-21-as-r/1226-samdu-turkiy-xalqlar-adabiyoti>
8. <https://waqfeY.com/book.php?bid=4994>
9. <https://www.noor-book.com>
10. <https://archive.org/details/MuxtasorulViqoya-->

Turkiston o‘lkasida mustamlaka ma’muriy boshqaruv tiziminig joriy etilishi.

⁵⁷⁶Афзалий. Мажмаъу-л-масойил. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма. №3722.

Tuxtabekova Nigora Azibekovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti

tayanch doktoranti

Rossiya imperiyasining XIX asrning ikkinchi yarmidagi istilochilik harakatlari va ancha zamonaviy qurollangan rus qo'shinlarining shuhrati Markaziy Osiyo xonliklarini chuqur tashvishga solib qo'ydi. Bu holatdan ustamonlik bilan foydalangan imperiya hukumati yuz berayotgan jarayonlarning o'zgarmas va uzil-kesil jarayon ekanligini isbotlash maqsadida bosib olingan hududlarda mustamlakachilikka asoslangan harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimini joriy etishga kirishdi. Bu davrda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti o'ziga xos va aholisining etnik tarkibi turlicha bo'lgan Markaziy Osiyo mintaqasida boshqaruv tizimini metropoliya manfaatlariga moslab tashkil etish oson ish emasdi.

Rossiya hukmron doiralari dastlab yangi bosib olingan yerlarda boshqaruvni tashkil etish bo'yicha oldindan puxta va aniq o'ylab chiqilgan reja hamda loyihaga ega emas edi[1]. Qisqa muddatda osonlik bilan qo'lga kiritilgan yutuqlardan ruhlangan bosqinchilar dastlabki davrlarda bosib olingan hududlarni qanday boshqarishni bilmay esankirab qoldilar. Natijada, istilodan keyingi dastlabki yillarda mazkur muammo bilan Orenburg general-gubernatorligi shug'ullana boshladi. 1865 yil 2 martda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tashkil etildi va uni boshqarish bo'yicha "Dasht komissiyasi" tomonidan ishlab chiqilgan loyiha asos qilib olindi. Ushbu loyihani ishlab chiqishda harbiy vazir D.A.Milyutinning "Dasht komissiyasi" a'zolari bilan uchrashuvlarda ilgari surgan mulohazalari muhim ahamiyat kasb etdi. Uning maqsadi hududda harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimini joriy etishdan iborat edi. 1866 yili aynan D.A.Milyutinning tashabbusi bilan Turkistondagi vaziyatni o'rganib chiqish maqsadida maxsus komissiya yuborildi. Komissiya a'zolari umumiy holat bilan

tanishib chiqib, viloyatning Orenburg general-gubernatorligi tarkibidan ajralib chiqishi maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi xulosaga keldilar[2].

1867 yil 11 iyunda “Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarini boshqarish to'g'risida muvaqqat nizom” e'lon qilindi. K.P. Fon Kaufman Turkistonning birinchi general-gubernatori etib tayinlanib, imperator tomonidan unga o'ta muhim qarorlar qabul qilish bo'yicha keng vakolatlar taqdim etildi[3]. Podsho farmoyishiga ko'ra Turkiston general-gubernatori barcha siyosiy masalalar, chegara va savdo ishlari bilan shug'ullanish, qo'shni davlatlar bilan muzokaralar olib borish hamda sulh shartnomalarini tuzish huquqiga ega bo'ldi. Turkiston general-gubernatori o'z xohish-istagidan kelib chiqib xonliklarga va bo'ysunmagan xalqlarga nisbatan har qanday vositalarni qo'llashi mumkin edi. Shuningdek, unga sarf-xarajatlar hisobini yurgizish va mablag'larni erkin tasarruf etish, qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish, soliqqa tortish, byudjet daromadlarini nazorat qilish, muzokaralarni tasdiqlash va mahalliy xalq vakillaridan o'linga hukm qilinganlarni avf etish vakolatlari berildi. Turkiston o'lkasi xalqlari Rossiya imperatorini “Oq podsho”, K.P. fon Kaufmanni esa “Yarim podsho” deb atashgan[4].

Mazkur boshqaruv tizimi shunday asosda qurilganki, mustamlakachi mutasaddilar rasman xonlar va yuqori tabaqa vakillarini o'zlaridanuzoqlashtirmaganlari holda, rus ma'muriyati timsolida mahalliy aholini avvalgi hukmdorlarning o'zboshimchaliklari va jabr-zulmidan himoya qiluvchilar sifatida namoyon bo'lishlari lozim edi. K.P. fon Kaufmanning 1881 yili podsho nomiga yo'llangan hisoboti bunga misol bo'la oladi. “Bu mamlakat hukmdorlari, – deyiladi unda, – bizga nisbatan dushmanlik holatida bo'lib, qulay vaziyatni kutib turishibdi. Bunday murakkab sharoitda mustamlaka hukmron doiralari mahalliy xalqning kayfiyatini, ayniqsa, hukmdorlarning manfaatlarini inobatga olgan holda ish tutishlari kerak”[5].

Turkiston general-gubernatorligining faoliyati xalqning nazdida o'zlarini tinchlik tarafdori qilib ko'rsatish hamda asosiy maqsadlari eskirgan siyosiy-ijtimoiy boshqaruv tizimini yangi fuqorolik boshqaruvi usullari bilan almashtirishdan iborat ekanligiga ularni ishontirish va ko'niktirishdan iborat bo'ldi . Boshqacha aytganda, podsho ma'murlari mustamlaka o'lkalarda boshqaruv tizimini shunday tashkil etishdiki, bu amalda joylardagi yuqori tabaqa vakillarini o'zlaridan uzoqlashtirmaslikka asoslandi[6].

Rejaga muvofiq Turkiston o'lkasida ma'muriy boshqaruv tartiblarini o'rnatish hamda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayoni imkon qadar chuqur o'ylangan holda, asta-sekinlik va ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi belgilandi . Rasmiy ma'lumotlarda bu masaladagi keskin o'zgarishlar foydadan ko'ra zararli oqibatlarga olib kelishi, mahalliy aholining qarshiligini keltirib chiqarishi mumkinligi ta'kidlab o'tiladi . Shunga o'xshash qarashlar xorijiy mualliflarning asarida ham ko'zga tashlanadi . Rossiya imperiyasi hukmron doiralarning Turkiston o'lkasida boshqaruvni tashkil etish masalasiga bunday yondashuvi, birinchidan, hukumatga tashqi siyosat borasida barqarorlik va tartib o'rnatish imkonini berdi. Ikkinchidan, metropoliyaning o'lka aholisidan undiriladigan soliqlardan mo'may daromad olishini ta'minladi. Uchinchidan, asta-sekinlik bilan mahalliy aholini Rossiya imperiyasi o'rnatgan tartiblarni tan olishiga majbur etdi.

Albatta, ma'muriy boshqaruv va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida xalqaro muammolarga ham alohida e'tibor qaratildi. Chunki Turkistonda o'rnatiladigan mustamlaka ma'muriy boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining mavqeini faqatgina Markaziy Osiyoda emas, balki Yevropa va Sharq xalqlari nazdida ham oshirishga xizmat qilishi lozim edi .

Markaziy Osiyodagi ma'muriy va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar loyihasini ishlab chiqish jarayoniga Rossiya hukumati boshqa mustamlaka o'lkalar, xususan, Qrim va ayniqsa, Kavkazga nisbatan yuritgan siyosati tajribasidan kelib chiqib yondashdi.

Rossiya imperiyasi o'lkada olib borgan ma'muriy, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik sohasidagi siyosati davomida Turkiston o'lkasini ko'proq Rossiyaning qolgan qismi bilan qo'shib yuborish, bir butunga aylantirish yo'lidan bordi[7]. Bu o'rinda mahalliy millat vakillari manfaatlari inobatga olinmadi. Turkistonni boshqarish tizimi imperiya hukumati tomonidan xalqaro va ichki vaziyatni nazarda tutgan holda ishlab chiqilgan edi.

XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan to'laligicha Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirildi. Mahalliy aholii mustamlaka ma'muriyati tomonidan shafqatsizlarcha ezilib, o'lka xalqlarining barcha insoniy huquq va erkinliklari poymol etildi .

Bu davrga kelib Turkiston general-gubernatorligi tarkibi beshta viloyatdan, ya'ni Sirdaryo, Yettisuv, Samarqand, Farg'ona va Kaspiyorti viloyatlaridan iborat edi. Buyuk Britaniya mustamlakalari 13 million kvadrat kilometr, Frantsiya mustamlakalari 11 million kvadrat kilometrni tashkil qilgan bo'lsa, Rossiyaning birgina Sibirdagi mustamlakasi 13 million kvadrat kilometrni tashkil qilardi. Rossiyaning Turkistondagi mulklari Germaniya, Frantsiya va Buyuk Britaniya hududlarining umumiy maydoniga teng edi.

O'rganilayotgan davrda Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi jami 1.738.918 kvadrat kilometr hududda 5.280.983 kishi istiqomat qilgan . Aholining asosiy qatlamini o'zbeklar (39,2 %), qozoqlar (19,5 %), qirg'izlar (13,5 %), ruslar (9,1 %), tojiklar (7,4 %), turkmanlar (4,9 %), qoraqalpoqlar (1,3 %) va 2,8 % ini boshqa millat vakillari tashkil qilgan . Turkiston iqtisodiy jihatdan agrar o'lka bo'lib, aholining 86,17 % qishloqlarda, 13,87 % shaharlarda yashagan[8].

Jumladan, Turkiston o'lkasi ham Rossiya imperiyasining sof mustamlaka namunasiga aylandi. Rossiya imperiyasi hukumati rus bo'lmagan xalqlarni ezish va ekspulatsiya qilishda yetakchi mavqega ega bo'lib, ularni huquqsizlik girdobiga uloqtirdi hamda turli xo'rliklar va kamsitishlarga muhtalo qildi .

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasining istilo qilinishi va o'lkani boshqarish tartiblarining ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilishi natijasida mahalliy aholi to'laligicha metropoliyaga qaramlikka tushib qoldi. Rossiyadan tayyor sanoat mollarining olib kelinishi oqibatida o'lka hunarmandlari jiddiy kasodga uchradi. Mintaqada shakllangan an'anaviy ishlab chiqarish usullari ichdan yemirildi. Paxtachilikni rivojlantirishga zo'r berilishi oqibatida o'lka qishloq xo'jaligi metropoliyaning xom ashyo bazasiga aylantirildi. Oziq-ovqat va ko'proq don mahsulotlarining metropoliyadan tashib keltirilishi natijasida qishloq xo'jaligida donli ekinlar yetishtirish tajribasi barbod bo'ldi. Bu esa boshlanib ketgan Birinchi jahon urushi sharoitida o'lkada qahatchilik va ocharchilikni keltirib chiqardi. O'lka xalqlari o'z haq-huquqlaridan mahrum etilib, qaramlik va mutelikka duchor etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX– первой четверти XX вв. – Ташкент: Университет, 1999. – С. 20.
2. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX– первой четверти XX вв. – Ташкент: Университет, – С.25.
3. Терентьев М. История завоевание Средней Азии. – Санкт-Петербург., 1906. – Ч. I. – С. 384; Қаранг. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва: Высшая школа, 1968. – С. 255; Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 252-253.
4. О'МА 1-jamg'arma, 34-ro'uxat, 73-ish, 21-varaq.

5. Кауфман К. П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – марта 1881 гг. – СПб., – С. 5; Қаранг: Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае // Русский вестник. М.:1890. – № 1; Царская колонизация в Казахстане (Поматериалам русской периодической печати XIX века). – Алматы: Рауан, 1995. – С. 8.
6. Киняпина Н.С., Блиев М. М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (Вторая половина XVIII-80-е годы XIX в.) – Москва: МГУ, 1984. – С. 288.
7. О‘МА 1-jamg’arma, 34-ro‘uxat, 8-ish, 263-265-varaqlar
8. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Ко‘rsatilgan asar. – В.58.

**Ўзбекистон Республикаси ва Туркия Республикаси ўртасидаги маданият
ва санъат соҳаларини ривожлантиришдаги ҳамкорлик алоқалар**

Шукуров Давронбек Шукурович

Ўзбекистон Бадиий академияси

Камолиддин Бехзод номидаги Миллий

рассомлик ва дизайн институти

мустақил изланувчиси (PhD)

Бугунги кунда санъат соҳасини ривожлантириш, ҳар томонлама мукамал ижод намуналарини яратиб, юртимизда кенг имкониятлар эшиги очилган.

Ўзбекистон ва кўплаб халқаро ривожланган давлатлар ўртасида маъдани, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар янада яхшилаш, ривожлантириш мақсадида турли келишувлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги бугунги кунда маданият ва санъат соҳаларини ривожлантириш учун давлатлар ўртасида кенг кўламли ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Санъат – турли хорижий давлатлар ўртасида дўстлик кўпригидир. Санъат тасвирий санъат, меъморлик, рассомлик, ҳайкалтарошлик, муסיқа, театр, кино, цирк, бадиий адабиёт, хореография ва бошқаларни ўз ичига олади. “Санъат - ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли” (1.214). Ҳар бир санъат турида алоҳида ўзига хослик мавжуд.

Самарқанд вилоят муסיқали драма театри 2017 йил ёзида турк драматурги Тунжар Жужанўғлининг «Кўчки» спектакли сахналаштирган. Асар психологик драма бўлиб, воқеалар келин ва ўғил атрофида айланади.

Асарда асос қилиб олишган муаммо бу – кўчки эмас, йиллар давомида авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган чиркин ирим-сиримлару, уларга кўр-кўрона эргашиб келаётган, айрим кутилмаган табиий ҳодисаларини нотўғри талқин қилиб, ҳали ҳаёт завқини англашга улгурмаган ёш келинчакни айбдор қилиб, туғилишга улгурмаган норасида гўдаги билан биргаликда тириклайин гўрга кўмишдек ваҳший ишни амалга ошириб келаётган оми одамларнинг мудҳиш хатоларини актёрлар маромига етказиб ижро этиб, асар мазмунини тўлақонли томошабинларга етказишган.

“2017 йил ноябр ойида театрнинг Тошкентга ижодий сафарида асар муаллифи Тунжар Жужанўглининг ўзи ҳам ташриф буюриб, спектаклни кўриб, унга юқори баҳо берган” (2.1).

«Кўчки» асари дунёнинг 40 дан ортиқ мамлакатлар театрларида сахналаштирилиб, муваффақиятли ўйналиб келинмоқда.

2018 йил 22 апрел куни Туркия давлатининг Конья шаҳрида ўтказилаётган "Минг нафас бир овоз" XI Халқаро театрлар фестивалида Самарқанд вилояти мусиқали драма театри вакиллари иштирок этди. Театр жамоаси томонидан "Кўчки" спектакли намойиш этилган.

Спектаклни Туркия жамоатчилик вакиллари, маданият ва санъат намояндалари ва театр мухлислари мароқ билан томоша қилишиб юқори баҳо беришган.

Фестивалнинг ташкилий қўмита аъзолари томонидан театр жамоасига Халқаро анжуманда муваффақиятли иштирок этганлик ҳақидаги диплом ва статуэтка билан тақдирланган.

Ўзбекистон давлат филармонияси Бухоро вилоят бўлинмаси хузуридаги “Бухоро мавжлари” ашула ва рақс ансамбли 2019 йил 19-21 июл кунлари Ялова шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро "Туркий халқлар маданий айтишуви" фестивалида қатнашиб, миллий анъаналар ва ўзбек рақс

санъатини кенг тарғибот қилганлиги учун Ўзбекистон давлат филармонияси Бухоро вилоят бўлинмаси алоҳида дипломлар билан “Бухоро мавжлари” ашула ва рақс ансамбли эса, Гран-при соҳиби бўлишган.

Айни пайтда кино санъатини ривожлантириш, юқори чўққига олиб чиқиш мақсадида турк ва ўзбек кино ижодкорлари ҳамкорликда ижод қилишни йўлга қўйишган.

Давлатчилигимиз тарихида муҳим ўрин тутган шахс – Жалолиддин Мангуберди ҳаёти ва қаҳрамонликлари гавдалантирилган «Мендирман Жалолиддин» сериали ўзбек ва турк кино ижодкорлари томонидан ҳамкорликда суратга олинган илк тарихий сериал бўлиб, икки кино мактаби ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланиши ва янги форматдаги санъат асарлари яратилишига тамал тошини қўйди.

Суратга олиш жараёнида ижодкорлар ўзаро тажриба алмашишганини энг катта ютуқ деб баҳолаш мумкин.

«Мендирман Жалолиддин» яна бир бор ўзбек актёрлик мактаби катта тажриба ва кўплаб истеъдодли актёрларга эга эканлигининг ёрқин далили бўлди. Ўзбек ва турк актёрларининг бир сафда, тенгма тенг ижро этган роллари орқали бир бутун, яхлит санъат асари дунёга келган. Қардош халқ ижодкорларининг тарихий сериаллар яратиш борасидаги тўплаган бир неча йиллик тажрибалари билан уйғунликда тарихимизнинг ажралмас бир қисми экран юзини кўрди. Эндиликда бу тажрибаларни чуқур таҳлил этиш, эгаллаш ва уни бойитиб, ўзбек кино санъатини янада ривожлантириш йўлида фойдаланиш асосий масала бўлиб турибди. Лойиҳадан кўзланган мақсад амалга ошиши учун ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаб, шу асосда ўзига хос мактаб яратилиши зарур.

Сериалда давр муҳитини намоён этишда декорация, муסיқа ва костюмнинг ўрни муҳим экани инобатга олиниб, уларга алоҳида эътибор қаратилган. Компютер графикасидан анчайин кенг қўлланилганлиги биринчи

қисмданок кўзга ташланди. Миллий муסיқаларимиздан унумли фойдаланилгани жуда катта аҳамият касб этади. Костюмлар Султон Жалолоддин давридагига тўла мос тушмасада, ўша давр либосларидаги кўплаб элементлардан фойдаланилганини кўриш мумкин. Бу экранда эътиборни жалб этиш ва томошавийликни оширишга хизмат қилиши назарда тутилган. Бу ҳамкорликдаги илк тарихий сериал эканлигини инобатга олган ҳолда, «Мендирман Жалолоддин» кино санъатимизнинг ривожига томон кўйилган яна бир қадам деб баҳолашимиз мумкин.

2021 йил 8-12 ноябр кунлари Туркияда бўлиб ўтаётган “Korkut ata” халқаро кинофестивалида таниқли ўзбек киноижодкорлари ҳам иштирок этишган.

Кинофестивал дастурида “Ўзбек киноси куни” ташкил этилиб Кинематография агентлиги буюртмасига биноан суратга олинган режиссёр Рашид Маликовнинг “Тутқунлик”, режиссёр Али Ҳамраевнинг “Халқ жасорати”, Жаҳонгир Аҳмедовнинг “Илҳақ” фильмлари ҳам намоиш этилган.

“Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 15 сентябрдаги “Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4829-сон қарори”га (3.1) мувофиқ жорий йилнинг 15-25 октябр кунлари Туркия Республикасининг Анқара, Бурса, Анталия ва Истанбул шаҳарларида ўзбекистонлик машҳур санъаткорлар иштирокида Ўзбекистон маданият кунлари ўтказилган.

Бу каби амалга оширилаётган халқаро алоқалар маданият ва санъат соҳаларини ривожлантиришдаги ҳамкорлик алоқалар кенгайтириш ўзбек маданият ва санъатини янада ривожлантириш ва халқаро ҳамжамиятдаги нуфузини ошириш, халқимизнинг бой тарихи ва бетақроп маданиятини дунёга кенг тарғиб этиш, ўзаро тажриба алмашиш, турли халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини янада мустаҳкамлаш, маданий

муносабатлар доирасини халқаро миқёсда кенгайтириш ижодий тажриба ва маълумот алмашиш учун шарт-шароитларни яратиш, санъатининг турли соҳаларида тажриба алмашиш, қўшма ижодий лойиҳаларни амалга оширишда халқаро ижодий ҳамкорликни йўлга қўйишга катта ҳисса қўшади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Маданият ва санат атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент.: Ғафур Ғулом, 2015. 214-б.
2. <https://daryo.uz/k/2018/04/11/samarqand-viloyat-musiqali-drama-teatri-turkiyaga-gastrol-safarini-uyushtiradi/>
3. <https://lex.uz/docs/4997972>

ИСМОИЛ АКА – ТЕМУРШУНОС ОЛИМ
ИСМАИЛ АКА – УЧЕНЫЙ-ТЕМУРОВЕД
ISMAIL AKA – SCIENTIST OF TEMUR STUDIES

Мамадалиев Раҳим Рустамович Фарғона давлат университети талабаси.

+998 99 990 07 10. m.r.r.7@mail.ru

Аннотация

Мақолада туркиялик тарихчи Исмоил Аканинг Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятига оид қарашлари тарихий манбалар асосида таҳлил этилган. Бунда, Туркияда темурунослик мактабининг шаклланишида Исмоил Акани ўрни ва роли кўрсатиб берилган.

Аннотация

В статье проанализированы взгляды турецкого историка Исмаила Аки на основе исторических источников о жизни и государственную деятельности Амира Тимура. Здесь показано роля и место Исмаила Аки в формировании школы темуроведения в Турции.

Annotation

The article analyzes the views of the Turkish historian Ismail Aka on the basis of historical sources on the life and activities of Amir Timur. Here is shown the role of Ismail Aka in the formation of the school of Timur Studies in Turkey.

Таянч сўз ва иборалар: *Исмоил Ака, “Буюк Темур давлати”, Амир Темур, Южсел Яшар, Даши Мустафо, Алан Ҳайринисо, Юксел Мусо Шомил, Султон Баязид, Тўхтамиш, темурунослик, Қизилчакўй.*

Ключевые слова и выражение: *Исмаил Ака, “Государство великого Тимура”, Амир Темур, Южсел Яшар, Даши Мустафа, Алан Ҳайриниса, Юксел Муса Шамил, Султан Баязид, Тохтамыш, темуроведения, Кызылчакой.*

Key words and expression: *Ismail Aka, “State of the great Timur”, Amir Timur, Yucel Yashar, Dash Mustafa, Alan Hayrinisa, Yuksel Musa Shamil, Sultan Bayezid, Tokhtamysh, Temur Studies, Kizilchakuy.*

Жаҳон тарихидан буюк давлат арбоби, енгилмас саркарда сифатида ўрин олган Амир Темурнинг ҳаёти ва давлатчилик фаолиятига хорижий мамлакатларда ҳам қизиқиш катта. Хусусан, Германия, Франция, Буюк Британия, Россия, Туркия ва қатор бошқа мамлакатларда Соҳибқиронга бағишланган мингдан ортиқ илмий тадқиқотлар, асарлар яратилганлиги аниқланган.

Туркия тарихшунослигида Амир Темур шахсига ва у тузган давлат тарихига бағишланган тадқиқотлар ҳам эътиборга лойиқдир. Бизга маълумки, Соҳибқирон Усмонли турклар давлатига юриш қилиб, унинг ҳукмдори Султон Боязидни мағлуб этган эди. Ушбу низо Туркия темуршунослигининг шаклланишига қай даражада таъсир этганлигини ўрганиш ҳам қизиқарли.

Туркиялик кўплаб тарихчилар Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятига оид ўзларининг тадқиқотларини олиб борганлар. Хусусан, Южел Яшар,⁵⁷⁷ Ялчин Алемдар,⁵⁷⁸ Исмоил Ака,⁵⁷⁹ Даш Мустафо,⁵⁸⁰ Алан Хайринисо,⁵⁸¹ Юксел Мусо Шомил,⁵⁸² Ўғузхон Чингиз⁵⁸³ сингари олимлар томонидан Темурийлар давлати тарихи бўйича олиб борилган илмий изланишлари ушбу соҳанинг ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилмоқда.

Туркия темуршунослик мактабининг шаклланишида йирик тарихчи олим Исмоил Аканинг асарлари муҳим аҳамият касб этди. Тарих фанлари доктори, профессор Исмоил Ака 1942 йилда Измир шаҳрида таваллуд топган. У дастлаб ўз шаҳрида таълим олиб, сўнгра 1961-1965 йилларда Анқара университети тил ва тарих-география факультетида ўқишни давом эттирди. Таҳсилни якунлагач, ушбу университетда иш фаолиятини бошлаган Исмоил Ака 1971 йилда “Темурнинг вафотидан кейинги давр ва Шоҳрухнинг

⁵⁷⁷YÜCEL, Yaşar: Timur'un Ortadoğu- Anadolu Seferleri Ve Sonuçları (1393- 1402), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, 152 s.

⁵⁷⁸YALÇIN, Alemdar: Benim Devletim Timur, İstanbul, Fetih Yayınevi, 1974, 134 s.

⁵⁷⁹AKA, İsmail: Timur ve Devleti, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, 172 s.

⁵⁸⁰DAŞ, Mustafa: “Bizans Kaynaklarında Timur İmajı”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı 2, 2005, 20: 43-58

⁵⁸¹ALAN, Hayrunnisa: Timurlular- Bozkırdan Cennet Bahçesine 1360-1506, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, 340 s.

⁵⁸²YÜKSEL, Musa Şamil: Timurlularda Din-Devlet İlişkisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, 252 s.

⁵⁸³CENGİZ, Oğuzhan: Timur, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2016, 218 s.

хукмронлиги (1405-1411)” номли докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1978 йилда эса унга “Мирзо Шохруҳ даврида темурийлар империяси” мавзусидаги тадқиқоти учун доцент унвони берилди.

Биз ушбу муаллифнинг Туркияда “Timur ve Devleti” (Ankara 1991) номи билан, Ўзбекистонда эса “Буюк Темур давлати” номи билан нашр этилган асарига алоҳида тўхталмоқчимиз.

Исмоил ака ўз асарида дастлаб Амир Темур давлати ташкил топиши арафасида Чигатой улуси ва унга қўшни бўлган мамлакатларда юз берган сиёсий жараёнларни ўрганайди. У Амир Темурнинг ёшлик йиллари ҳақида деярли сўз юритмайди ва бу ҳолатга “1360 йилгача кечган ҳаётига оид ҳеч бир билги қўлимизда йўқ” дея изоҳ беради.⁵⁸⁴ Шу ўринда қайд этиб ўтиш керакки, кўплаб муаллифлар ҳам Амир Темурнинг болалик ва ўсмирлик даври ҳақида маълумот бермаганлар⁵⁸⁵ ва буни манбаларда ушбу даврга оид маълумот мавжуд эмаслиги билан изоҳлаганлар. Муаллиф Амир Темурнинг 1336 йил 9 апрелда туғилганлигини, онаси Текина Хотун, отаси эса Амир Тарағай эканлигини таъкидлайди. Амир Тарағайнинг тавозели ва диндор инсон бўлганлигига, асосан вақтини руҳоний ва уламолар орасида ўтказганлигига, сиёсатга эса кўп ҳам аралашмаганлигига эътибор қаратади. Бу мулоҳазалар тасдиғини тарихий манбаларда ҳам кўришимиз мумкин. “Тарағайбек, - деб ёзади Шарафиддин Али Яздий, - уламо ва сулаҳо ва муттақийларга мушфиқ ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисида борур эрди”.⁵⁸⁶

Муаллиф, Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни озод қилиш йўлида мўғулларга қарши олиб борган курашини, ҳокимият тепасига келишидаги воқеаларни ҳамда унинг Хоразм юришларини қисқача баён этиб ўтади. Темурни узоқни кўра билган сиёсатчи сифатида таърифлаган муаллиф, Тўхтамишнинг 1376 йилда Мовароуннаҳрга мадад сўраб келиши воқеасини

⁵⁸⁴ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 6.

⁵⁸⁵ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Бартольд В.В. Сочинение Т.2. Ч. 2. – М.: Наука, 1964.Б.38
Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М: Гураш,1992. С. 28.

⁵⁸⁶ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома // Сўз боши, тадбил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков – Т.: Шарқ,1997. Б. 11.

баён этиб, Дашти Қипчоқ шаҳзодасини яхши кутиб олиб, унга кўплаб совғалар тақдим этганлигини қайд этади. Шарафиддин Али Яздий ҳам бу хусусда ”Ул хазрат анинг қадамини азиз тутиб, таъаззум ва иноятлар қилди ва тўй бериб, хайма-хиргоҳ ва наққора ва нафир ва қатор тевалар ва отлар яна нимаким, подшоҳликда керак турур, барчани ясаб берди ва ани ўғул ўқуди”,⁵⁸⁷ деб таъкидлаган эди. Тўхтамишга бундай эътибор сабабини Исмоил Ака қуйидагича изоҳлайди: “Ақлли ва илгарини кўра билган Темур бир давлат одами ўлароқ уни қўллаб-қувватлаш кераклигини яхши англари. Зеро, Оқ Ўрданинг кучайиб кетиши таҳликаси ҳам сезилмоқда эди. Ҳатто, Оқ Ўрда кучайган тақдирда ҳам бутун қаршиликларни синдириб, келажакда Дашти Қипчоққа ҳукмрон бўла олишини-да англаганди. Зотан, Оқ Ўрда ва Олтин Ўрданинг бирлашуви натижасида ўртага чиқажак кучли бир кўшни давлат Темур учун жудаям ҳавфли бўлур эди. У бу ишларнинг олдини олиш мақсадида мутлақо Дашти Қипчоқни кўлга киритиш кераклигини туйди”.⁵⁸⁸ Муаллиф Амир Темурнинг сиёсий мақсадлари ҳақида чуқур мулоҳаза қилиб, вазиятга тўғри баҳо беради. Чиндан ҳам бу даврда Урусхон Оқ Ўрдада кучли давлат барпо этишга интилаётган ва бу Мовароуннаҳр ҳудудларини хавф остида қолдираётганди. Тўхтамиш орқали Олтин Ўрдага таъсир ўтказиш Амир Темур учун айна муддао эди. Бу орқали Соҳибқирон ўз давлатининг шимолий чегаралари хавфсизлигини таъминлашни мақсад қилди.

Исмоил Ака Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасидаги муносабатларнинг бузилишига сабаб сифатида Тўхтамиш қудратини ортиши, ўз давлатини кенгайтиришга интилиши ва ҳар икки давлат манфаатларининг бир жойда тўқнаш келганлигини кўрсатиб ўтади. Кавказда юз берган ўзаро манфаатлар тўқнашувини қуйидагича баҳолайди: “Темурнинг Шимолий Эрон ва Озарбайжонни кўлга олиши, худди XIII-XIV асрларда Жўжи улуси ва элхонийлар орасида бўлгани каби, Қофқоздаги янги тўқнашувларга йўл очарди. Тўхтамиш Мамайга қарши кўшин тортиб, уни енгиб, бутун Дашти

⁵⁸⁷ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома // Сўз боши, тадбил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков – Т.: Шарқ, 1997. Б. 81.

⁵⁸⁸ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати (Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 11.

Қипчоқни эгаллади. 1382 йилда Москвага зафарли юриш қилгач, энди эски паноҳи бўлган Темурни ҳам менсимай қўйди”.⁵⁸⁹ Рус тарихчиси А. Ю. Якубовскийнинг бу хусусдаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. ”Тўхтамиш...Олтин Ўрда худудини кенгайтириш учун қатор юришлар бошлади, шу жумладан, Кавказорти ва Озарбайжонга ҳам... Тўхтамишнинг буюк давлатчилик сиёсати Темурнинг Мовароуннахрда ўсиб бораётган давлати учун номақбул эди”.⁵⁹⁰ Тарихшунос Б. Усмонов эса Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги манфаатлар тўқнашган худуд сифатида Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими ҳавзасини, Хоразм ва Озарбайжонни санаб ўтади ва Тўхтамишхон Озарбайжонни эгаллашга интилган Жўчи улусини ҳукмдорларидан тўртинчиси бўлганлигини таъкидлайди.⁵⁹¹

Тўхтамишнинг Озарбайжонга даъвоси Темур манфаатларига мутлақо зид эди. Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи Олтин Ўрда назоратида бўлган вақтда Озарбайжонни ҳам қўлга киритилиши бу йўлнинг жанубий тармоқларини ҳам Дашти Қипчоқ назоратига ўтишини англатарди. Муаллиф ўз мулоҳазаларида Олтин Ўрда ва элхонийлар ўртасидаги муносабатларни Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасидаги воқеаларга солиштиришда давом этади: “Ўз вақтида, ўтмишда Олтин Ўрда хонлари ва мамлук султонлари ёвлари элхонларга қарши бирлашиб иш тутганлари каби, эндиликда Темурга қарши бирлашиш ҳаракати бошланганди. Тўхтамишнинг Қоҳирага юборган элчилари 1385 йил 25 январда яхши кутиб олингани маълум”. Томонларнинг бу тўқнашувга муносабати хусусида эса “Тарафларнинг қарорлари бири-биридан фарқли эди. Темур ҳозирча урушмоқчи эмасди, Эрон, Озарбайжон ва Қофқозда вазиятни яхшилаб олиб, кейин Тўхтамиш билан майдонга кирмоқчи эди. Тўхтамиш эса Темурнинг айна ҳолатидан фойдаланиб, янада кучаймасдан олдин-бир кун бўлса-да, аввалроқ урушга кирмоқчи эди”, дея қайд этади.⁵⁹² Бу вазиятни А.Ю. Якубовский қуйидагича изоҳлаган: “80-

⁵⁸⁹ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 16.

⁵⁹⁰ Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М: Гураш,1992. С. 48.

⁵⁹¹ Усмонов Б.А. Россия тарихшунослигида Амир Темур сиймоси – Т: Фан, 2011. Б. 84-85.

⁵⁹² Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 17.

йилларнинг биринчи ярмида Тўхтамишхон Амир Темурдан ҳарбий ва моддий ресурслар жиҳатидан яққол устун бўлган”.⁵⁹³ Юқоридаги фикрлардан ҳам кўриниб турибдики, Исмоил Ака Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиб бориш динамикасини тўғри таҳлил қилиб бера олган.

Исмоил Ака Амир Темурнинг Тўхтамиш билан иккинчи бор тўқнашуви вазиятини ҳам жиддий таҳлил қилган. “Қози Бурҳониддин, - деб ёзади Исмоил Ака, - Темурнинг итоат истаб юборган мактубига рад жавобини битиб, мактубнинг нусхаларини Мамлук ва Усмонли давлатларига жўнатди... Қози Бурҳониддин, Боязид, Барқук, Тўхтамиш ўртасида бир иттифоқ яратилди. Фақат кўп ўтмай, Темур бу иттифоқни парчалаб ташлаб, тўғри Сивасга қараб юрди. Аммо фавқулодда Арзирумга келган Темур орқага қайтиб, Тўхтамиш устига йўналган эди. Зеро, у бу замонда Анадўлуга кирганда, шимолдан Олтин Ўрда , жанубдан Мамлук давлати кўшинлари бостириб келиши эҳтимоли бор эди ва у ҳолатда Темур тамоман ёвлар орасида қоларди”.⁵⁹⁴ Б. Усмоновнинг ушбу масала юзасидан билдирган фикрлари Исмоил акага ҳамоҳанг бўлиб, у Амир Темур Олтин Ўрдага юриш бошлаган тақдирда Тўхтамишхоннинг иттифоқдошлари фаол ҳарбий ҳаракатлар олиб боришдан манфаатдор бўлмаганликларига эътибор қаратади.⁵⁹⁵ Чиндан ҳам Мамлуқлар ва Усмонли турклар Боғдод тахтига Султон Аҳмад Жалойирни қайтариш билан чекландилар. Натижада, Амир Темур Боғдодни кўлдан бой бериш эвазига бўлса-да, бутун Олтин Ўрдани батамом тор-мор этишга эришди.

Исмоил ака Амир Темурнинг Олтин Ўрда устидан қозонилган ғалабасининг аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритган. У рус тарихчилари Н.М.Карамзин, А.Ю. Якубовский, С.М. Соловев ва М.И.Иванинлар

⁵⁹³ Греков Б.Д, Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение – Москва; Ленинград: АН.СССР, 1950. С. 332-333.

⁵⁹⁴ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 23.

⁵⁹⁵ Усмонов Б.А. Амир Темур давлати(сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016. Б. 97-98.

сингари⁵⁹⁶ Соҳибқироннинг Олтин Ўрдага қилинган юришлари Жанубий ва Шарқий Европа халқлари, жумладан рус халқи учун фойдали бўлган деб ёзади: “Темурнинг Олтин Ўрдани енгиши Ўрта Осиё, жанубий ва шарқий Оврупо ва айниқса Русия учун жуда катта аҳамиятга эгадир. Темур Тўхтамишни синдириб, ўзи билмаган ва истамаган ҳолда Русия ва рус князлари учун баҳосиз бир ёрдамни берганди. Зотан, энди Олтин Ўрда хонлари рус князлари учун бирор таҳлика туғдирилмас даражага тушиб қолгандилар”.⁵⁹⁷

Муаллиф Амир Темурнинг беш йиллик юришдан қайтгач Хўтан ва Чинга қўшин тортишни ўйлаганлиги, ҳатто бу ўлкалар чегараларига ҳарбий сафарга тайёргарлик кўриш учун невараси Муҳаммад Султонни юборганлигини қайд этади. Шу билан биргаликда Соҳибқироннинг нима учун Хитой сари бормасдан Ҳиндистон томон лашкар юборганлиги тўғрисида эҳтиёткорлик билан фикр билдиради: “Бу ҳаракатлар бир ёқда қолиб, нечун Темур фикрини ўзгартиргани тарихларда ёзилмаган; эҳтимол, у Ҳиндистон юришини кейинги фатҳлар учун моддий манба бўлишини кўзда тутгандир”.⁵⁹⁸ Лекин, муаллифнинг сўнгги фикрларига тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Маълумки, Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришидан мақсади бу ҳудудлар орқали ўтадиган карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш ва улар устидан назорат ўрнатиш бўлган.⁵⁹⁹

Исмоил Ака Анқара жанги тафсилотларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. У жанг “Чубуқ сойидан ғарбга томон олти чақиримча чўзилган Қизилчакўй дарасида бўлди”, - деб ёзади. Шунингдек, муаллиф қўшинлар сони ҳақида турлича маълумотлар борлигига эътибор қаратиб, ”Умуман, Усмонли ўрдусида етмиш минг, Темур қўшинида ундан кўпроқ жангчи бўлган. Уруш 28 июл жума куни бошланган”лигини таъкидлайди.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ Усмонов Б.А. Россия тарихшунослигида Амир Темур сиймоси – Т.: Фан, 2011. Б. 24, 30, 46.

⁵⁹⁷ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 25.

⁵⁹⁸ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 25.

⁵⁹⁹ Усмонов Б.А. Амир Темур давлати(сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016. Б. 97-98.

⁶⁰⁰ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 32.

Афсуски, кўпгина тарихий манбаларда ушбу жангда қатнашган лашкар миқдори ҳақида маълумотлар учрамайди.⁶⁰¹ Тарихчилар бу жангдаги кўшинлар сони ҳақида турлича маълумот берадилар. Хусусан, Н. Аҳмедов,⁶⁰² А. Муҳаммаджонов⁶⁰³ ва А.Якубовскийлар⁶⁰⁴ ҳар иккала томондан 200 мингдан жангчи қатнашганлигини ёзган. Ҳ. Дадабоев⁶⁰⁵ эса Боязиднинг кўшинлари сонини 160 минг бўлганлиги ва Амир Темурнинг кўшинлари сони ҳақида аниқ маълумотлар йўқлигини айтиб ўтади. М. Иванин⁶⁰⁶ эса Темур кўшинлари 300 минг ёки 350 минг, Боязид кўшинлари сони эса 200 минг ёки 250 минг бўлганлигини ёзади. Ўрта асрлар ҳарбий санъати тарихи билан шуғулланувчи инглиз олими Дэвид Никольнинг таъкидлашига кўра эса ушбу жангда Амир Темур кўшини 140 минг, Боязид кўшини эса 85 минг кишини ташкил этган.⁶⁰⁷ Яна бир ҳарбий тарихчи Иен Хит эса юқоридагиларга зид равишда Боязиднинг кўшинлари кўп сонли бўлганлигини таъкидлайди. Яъни, Боязиднинг кўшини сони 120 минг, Амир Темур кўшини эса 80 минг бўлган⁶⁰⁸. Биз эса ҳар иккала томон кўшинларнинг умумий сони 400 минг кишини ташкил этгани ҳолда сон жиҳатдан устунлик Амир Темур кўшинида бўлганлигини ҳақиқатга яқинроқ деб ҳисоблаймиз. Чунки Амир Темур Дашти Қипчоққа уюштирилган 1391 йилги юришга ҳамда 1404 йили бошланган Хитой юришига ҳам 200 минг лашкарни жалб этганлиги маълум. Шунинг учун ҳам Султон Боязиддек кучли рақиб билан жангда Амир Темур кўшинларининг сони 200 мингдан кам бўлмаганлигини тахмин қила оламиз.

⁶⁰¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома /Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники), Ҳофизу Абруни «Зафарнома»га ёзган «Зайл» («Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О. Бўриев -Т. : Ўзбекистон, 1996. Б. 329-331. Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари И. Бекжонов, Ж. Ҳазратқулов; масъул муҳаррир А. Аҳмедов; махсус муҳаррир В. Раҳмонов – Т.: Ўзбекистон, 2013. Б.239-241

⁶⁰² Аҳмедов Н. Амир Темур ривоят ва ҳақиқат – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. Б. 50.

⁶⁰³ Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати(тарихий очерк) – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. Б. 26.

⁶⁰⁴ Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М: Гураш, 1992. С. 37.

⁶⁰⁵ Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати – Т.: Ёзувчи, 1996. Б. 76.

⁶⁰⁶ Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур – Т.: Фан, 1994. С. 193.

⁶⁰⁷ David Nicolle & Angus McBride. Armies of the Ottoman Turks, 1300—1774 – Oxford: Osprey Publishing, 1983. P. 29.

⁶⁰⁸ Justin Marozzi. Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World – Cambridge: Da Capo press, 2004. P. 349.

Муаллиф, Амир Темур фаолияти ҳақида анча объектив ва тарихий ҳақиқатни акс эттирувчи фикрлар билдирган бўлса-да, унинг бир қатор карашларига тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Хусусан, Исмоил ака Амир Темурнинг оиласи ҳақида сўзлаб Амир Ҳожи Барлосни ҳозирги кўпчилик илмий асарларда бўлгани каби Амир Темурнинг амакиси деб таърифлайди: “Сиёсат ва ҳокимият ишларига унинг амакиси Амир Ҳожи кўпроқ яқин эди”.⁶⁰⁹ Янги илмий тадқиқотларда эса Ҳожи Барлос Амир Темурнинг амакиси эмаслиги ўз тасдиғини топган.⁶¹⁰

Муаллиф Амир Темурни Хитой юришига сабаб қилиб диний масалаларни кўрсатади: “Ҳиндистонга юришидан аввалроқ золим кофирларни йўқ қилиш фикрига тушган Темур сафарни бошларкан Муҳаммад Султонни қирқ минг кишилик қўшин билан Мўғулистон чегараларига юборган, унга экинчилик ишларини кучайтиришни буюрган эди... Хитой императори Тўнгузхоннинг мусулмонларни ўлдириб, ислом динини таҳқирлаётганини эшитган ва император вафот этгани хабарини олгандан сўнг ниҳоят, энду бутпарастларга етарли бир зарба беришга қарор қилди ва шарққа юришни режалаштирди”.⁶¹¹ Лекин фақатгина ғоявий масалаларни йирик ҳарбий юришга асос бўлиши тарихий ҳақиқатни тўла акс эттирмайди. Аслида бу юришнинг сиёсий ва иқтисодий сабаблари бор эди.⁶¹²

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Исмоил Ака ўз илмий тадқиқотлари орқали Туркия давлатида темуршунослик мактабини шаклланишига ва ривожига ўзининг катта ҳиссасини қўшди. У Соҳибқиронни моҳир саркарда, узоқни кўра билувчи сиёсатчи, халқ ҳомийси сифатида тасвирлайди. Амир Темурни буюк ҳукмдор сифатида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жиҳатдан мустаҳкам давлат тузганлигини кўрсатиб беради. Соҳибқироннинг бунёдкор шахс сифатида кўплаб шаҳарларни обод

⁶⁰⁹ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 6.

⁶¹⁰ Усмонов Б.А. Амир Темур давлати(сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016. Б.18-19.

⁶¹¹ Исмоил Ака. Буюк Темур давлати(Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996. Б. 36.

⁶¹² Усмонов Б.А. Амир Темур давлати(сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016. Б. 117.

қилганлиги, меъморчилик иншоотларини барпо эттиргани, халқ ҳаётини яхшилаш учун деҳқончилик ишларини йўлга қўйишга алоҳида эътибор берганлиги, савдо-сотик ишларини жонлантириб карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаганлигини тарихий манбалар асосида ёритиб берган. Умуман олганда, Исмоил Аканинг ушбу асари Туркия тарихшунослигида Темур сиймоси яратилишида катта аҳамиятга эга бўлиб бундан кейинги темуршуносликни ривожланишига катта туртки бўлди.

Адабиётлар:

1. АКА, İsmail: Timur ve Devleti, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
2. ALAN, Hayrunnisa: Timurlular- Bozkırdan Cennet Bahçesine 1360-1506, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
3. CENGİZ, Oğuzhan: Timur, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2016.
4. DAŞ, Mustafa: “Bizans Kaynaklarında Timur İmajı”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı 2, 2005, 20: 43-58
5. David Nicolle & Angus McBride. Armies of the Ottoman Turks, 1300—1774 – Oxford: Osprey Publishing.
6. Justin Marozzi. Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World – Cambridge:Da Capo press.
7. YALÇIN, Alemdar: Benim Devletim Timur, İstanbul, Fetih Yayınevi, 1974.
8. YÜCEL, Yaşar: Timur’un Ortadoğu- Anadolu Seferleri Ve Sonuçları (1393- 1402), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
9. YÜKSEL, Musa Şamil: Timurlularda Din-Devlet İlişkisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009.
10. Аҳмедов Н. Амир Темур ривоят ва ҳақиқат – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
11. Бартольд В.В. Улугбек и его время // Бартольд В.В. Сочинение Т.2. Ч. 2. – М.: Наука, 1964.
12. Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / форс

- тилидан таржима, муқаддима муаллифлари И. Бекжонов, Ж. Ҳазратқулов; масъул муҳаррир А. Аҳмедов; махсус муҳаррир В. Раҳмонов – Т.: Ўзбекистон, 2013.
13. Греков Б.Д, Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение – Москва; Ленинград: *АН СССР*, 1950.
14. Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати – Т.: Ёзувчи, 1996.
15. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур – Т.: Фан, 1994.
16. Исмоил Ака. Буюк Темур давлати (Т.Қаҳҳор таржимаси) – Т.: Чўлпон, 1996.
17. Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати (тарихий очерк) – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994.
18. Низомиддин Шомий. Зафарнома /Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники), Ҳофизу Абруни «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и («Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О. Бўриев -Т. : Ўзбекистон, 1996.
19. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М: Гураш, 1992.
20. Усмонов Б.А. Амир Темур давлати (сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016.
21. Усмонов Б.А. Россия тарихшунослигида Амир Темур сиймоси – Т.: Фан, 2011.
22. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома // Сўз боши, тадбил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков – Т.: Шарқ, 1997.